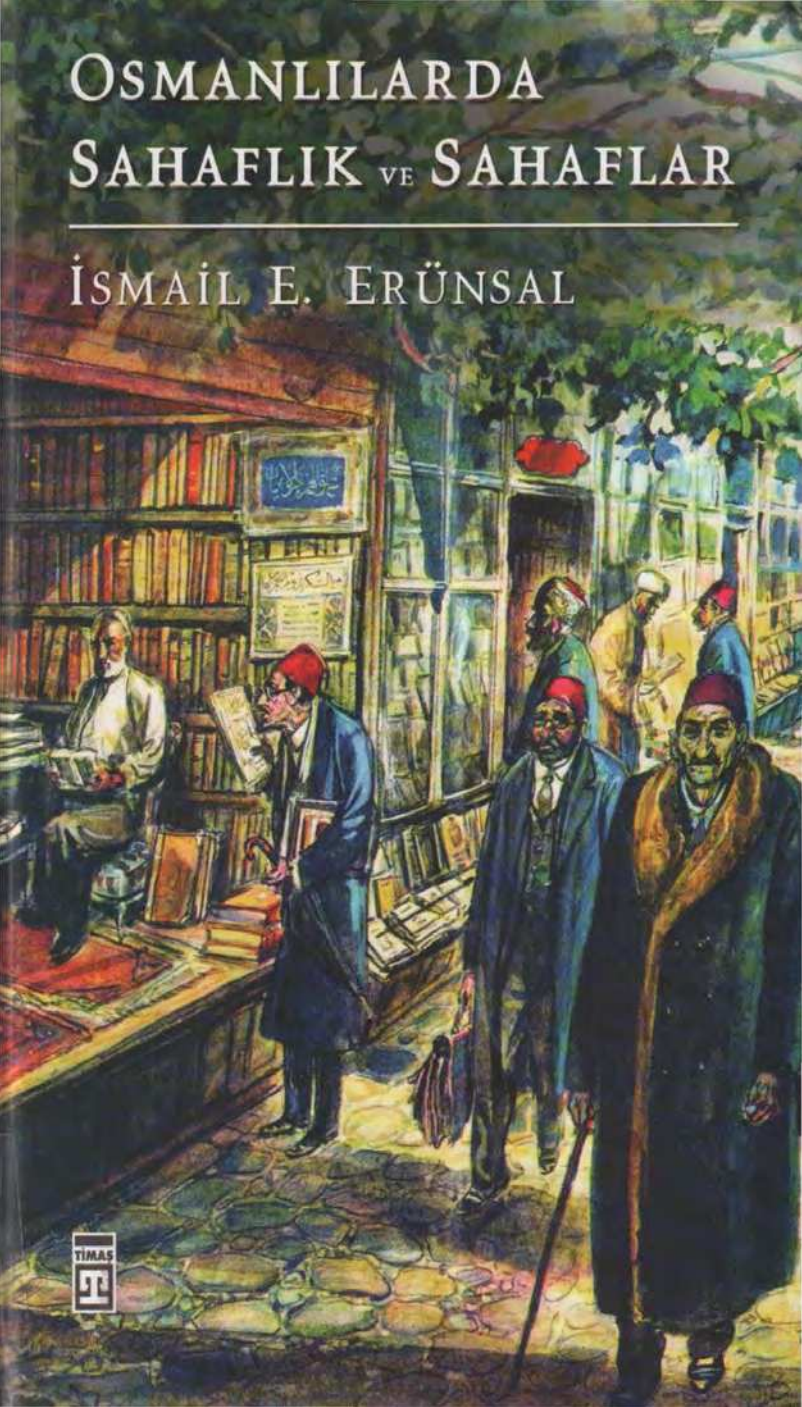
OSMANLILARDA SAHAFLIK VE SAHAFLAR

İSMAİL E. ERÜNSAL

TIMAŞ

OSMANLILARDA SAHAFLIK VE SAHAFLAR

İsmail E. Erünsal

TİMAŞ YAYINLARI | 3189
Kültür Tarihi Dizisi | 14

PROJE EDİTÖRÜ
Adem Koçal

EDİTÖR
Filiz Dığıroğlu
Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Ekim 2013, İstanbul

2. BASKI
Aralık 2013, İstanbul

Kapakta, Ressam Münif Fehim'in eski Sahhaflar Çarşısı'nı ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal'in bu çarşıdan geçişini tasvir ettiği ünlü tablosu kullanılmıştır.

ISBN
ISBN 978-605-08-1180-3
9 786050 811803

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alaykösku Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar

İsmail E. Erünsal

İSMAİL E. ERÜNSAL

1 Mart 1945'de Erzincan'ın Kemaliye ilçesinde doğdu. 1968'de İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nü, 1969'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Meydan yayınevinin yayımladığı Meydan Larousse: Büyük Lugat ve Ansiklopedi'nin yayın kurulunda çalıştı. 1974 yılında doktora eğitimi için İngiltere'ye gitti. Edinburgh Üniversitesinde J.R.Walsh'ın danışmanlığında Tâci-zâde Cafer Çelebi üzerine 1977 yılında doktorasını tamamladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü'nde 1977-1990 yılları arasında öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1982 yılında doçent, 1988'de profesör oldu. 1990-2006 yılları arasında Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü Başkanlığı'nı yürüttü.

1984-1995 yıllarında Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu üyeliği, 1992-1994 yıllarında Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Danışma Kurulu üyeliğinde bulunmuştur. 1988 yılından itibaren de Turkish Studies Association'ın üyesidir. 1995'de Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu üyesi olan İsmail E. Erünsal 1991 yılında Türk Tarih Kurumu ödülüne, 2011 yılında da Türk kültürü alanındaki araştırma ve yayınları nedeniyle Elginkan Vakfı Türk Kültürü Araştırma Ödülü'ne hak kazanmıştır.

1983 yılından beri İstanbul'da yayınlanmakta olan TDV İslâm Ansiklopedisi'nin yönetiminde görev almaktadır. Hâlen İSAM Kütüphanesi'nin ilmi danışmanlığını yapmakta ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde görev yapmaktadır. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından yayımlanan hakemli iki akademik dergiden biri olan İslâm Araştırmaları Dergisi'nin yayın kurulu başkanı, Osmanlı Araştırmaları dergisinin ise yayın kurulu üyesidir. Ayrıca Hukuk Tarihi Araştırmaları dergisinin yayın kurulu üyesi olup İngilizce, Fransızca, Arapça ve Farsça bilmektedir.

Yazarın Diğer Eserlerinden Bazıları:

The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, with a critical edition of his Divân, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi, 1983.

XV-XVI. Asır Bayramî-Melâmîliğinin Kaynaklarından Abdurrahman el-Askerî'nin Mir'âtü'l-ışk'ı, Ankara: TTK, 2003.

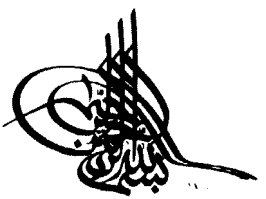
Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu, Ankara: TTK, 2008.

Ottoman Libraries: A Survey of The History, Development and Organization of Ottoman Foundation Libraries, Cambridge, MA: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2008.

Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları = The Archival Sources of Turkish Literary History, MA: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2008.

İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2010), İsmail E. Erünsal-Mustafa Birol Ülker-Fatih Çardaklı, İstanbul: İSAM, 2012.

Sahaf esnâfının son
temsilcilerinden İbrahim Manav
Bey'e ve merhum İsmail Özdoğan
ağabeyimin aziz hatırasına

İÇİNDEKİLER

GRAFİKLER 9
LİSTELER 10
KISALTMALAR 11
İTHAF VE TEŞEKKÜR 13
ÖNSÖZ 19

GİRİŞ: ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASININ SAHAFLARI: VERRÂKLAR 29
TARİHÎ GELİŞİM: İSTANBUL'DA VE İMPARATORLUĞUN DİĞER BÖLGELERİNDE KİTAP TİCARETİ VE SAHAFLAR 53
Bursa Sahafları 54
Edirne Sahafları 63
İstanbul Sahafları 69
Sahaftan Kitapçıya 81
Diğer Şehirlerdeki Sahaflar ve Kitap Ticareti 92
Yabancılara Kitap Satışı ve Bu Konuda Getirilen Sınırlamalar/Yasaklar 99
SAHAFLAR ÇARŞISI, SAHAF DÜKKÂNLARI VE SAHAFLAR 109
Hayırsever Sahaflar 135
Sahafların İlim ve Kültür Hayatına Katkıları 139
Sahafların Müşterileri 146

SAHAF DÜKKÂNLARINDAKİ KİTAPLAR 149
KİTAP FİYATLARI 171
SAHAFLARIN FAALİYETLERİYLE İLGİLİ DÜZENLEMELER 209
Sahafların Teşkilatı 213
Sahaflar Şeyhi 214
Sahaf Tellalları 220
Sahaflar Kethüdası 226
SAHAFLARIN EKONOMİK DURUMLARI 233
Sahaf Gediği 270
SAHAFLARA GELEN KİTAPLAR: NEREDEN, KİMLERDEN? 291
Sahafların Kitap Temininde Sarayın Rolü 291
İslâm Dünyasının Eski Kültür Merkezlerinden Gelen Kitaplar 295
Müstensihler, Hattatlar 297
Kitap Müzâyedeleri 304
MUHALLEFAT LİSTELERİ VEYA TEREKE KAYITLARI 317
YANGINLAR VE KİTAPLAR 331

SONUÇ 337
BİBLİYOGRAFYA 343
TABLOLAR 373
Tablo I: İstanbul Sahaflarının Terekeleri 375
Tablo II: İstanbul Dışındaki Sahafların Terekeleri 391
Tablo III: Belgelerde Geçen Sahaflar 395
Tablo IV: Terekelerde Geçen Mushafların Hattatları ve Fiyatları 431
Tablo V: Terekelerde Geçen Minyatürlü Yazmalar, Fiyatları ve Sahipleri 451
BELGELER 461
DİZİN 549

GRAFİKLER

Grafik 1. Çemşir Hâfız'ın Yazdığı Mushafların Fiyat Dalgalanmaları 173
Grafik 2. *Na'îmâ Tarihi*'nin Muhtelif Tarihlerdeki Fiyat Dalgalanmaları 180
Grafik 3. *Vankulu Lügatı*'nın Fiyat Dalgalanmaları 185
Grafik 4. *Cihânnümâ*'nın Fiyat Dalgalanmaları 189
Grafik 5. Sahaf Servetleri Bileşenlerinin Akçe Üzerinden Genel Ortalaması (1604-1909) 234
Grafik 6. XVII. Asırda Sahafların Servet Bileşenleri (akçe) 235
Grafik 7. XVIII. Asırda Sahafların Servet Bileşenleri (akçe) 237
Grafik 8. Sahafların 1800-1850 Tarihleri Arasında Servet Bileşenleri (akçe) 239
Grafik 9. Sahafların 1851-1899 Tarihleri Arasında Servet Bileşenleri (akçe) 245
Grafik 10. XX. Asırda Sahafların Servet Bileşenleri (akçe) 246
Grafik 11. Sahafların Servetlerinin 1671-1909 Tarihleri Arasında Yükseliş Grafiği (akçe) 250
Grafik 12. Sahafların Servetlerinin 1671-1909 Tarihleri Arasında Yükseliş Grafiği (gümüş/kg) 251
Grafik 13. Sahafların Kitap ve Gedik Dışındaki Serveti (akçe) 268
Grafik 14. Sahafların Kitap ve Gedik Dışındaki Serveti (gümüş/kg) 270
Grafik 15. Sahaf Gedik Değerleri (akçe) 283
Grafik 16. Sahaf Gedik Değerleri (gümüş/kg) 284

LİSTELER

Liste 1. Çemşir Hâfız'ın Yazdığı Mushafların Fiyatları 172

Liste 2. *Na'îmâ Tarihi*'nin Muhtelif Tarihlerdeki Fiyatları 179

Liste 3. *Vankulu Lügatı*'nın Muhtelif Tarihlerdeki Satış Fiyatları ve Gümüş Karşılığı 181

Liste 4. *Cihânnümâ*'nın Muhtelif Tarihlerdeki Satış Fiyatları ve Gümüş Karşılığı 186

Liste 5. Sahaf Servetlerinin Akçe Olarak Nominal Değerleri ile Yüzyıllara Göre İstanbul Genel Fiyat Endeksine Dayanarak Hesaplanmış Reel Değerleri 269

Liste 6. Sahaf Servetlerinin Dağılımı % (1604-1909) 269

Liste 7. Sahafların Servet Bileşenleri XVII-XX. Yüzyıl (akçe) 269

Liste 8. İstanbul'daki Gedikli Sahaflar 286

KISALTMALAR

A. DVN. MHM.	Bâb-ı Âsafi Divan Kalemi Mühimme
A. DVN. RSK.	Bâb-ı Âsafi Divan Kalemi Ruus
A. DVN.	Bâb-ı Âsafi Divan Kalemi Evrâkı
A. M.	Bâb-ı Âsafi Müteferrik Evrâkı
A. MKT. DV.	Bâb-ı Âsafi Mektubi Kalemi Deâvi Evrâkı
A. MKT. NZD.	Bâb-ı Âsafi Mektubi Kalemi Nezaret ve Devâir Evrâkı
A. MKT. UM.	Bâb-ı Âsafi Mektubi Kalemi Umum Vilayet Evrâkı
A. MKT.	Bâb-ı Âsafi Mektubi Kalemi Evrâkı
A.DVN. MKT. MHM.	Bâb-ı Âsafi Divan Kalemi Mektume Mühimme
B.	Receb
BEO.	Bâb-ı Âli Evrâk Odası
BK.	İstanbul Müftülüğü Arşivi, Beytülmal Kassamlığı
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
C.	Cemazielâhir
Ca.	Cemazielevvel
DBŞM. MHF.	Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Muhallefat Halifeliği
DBŞM. ZMT.	Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Zimmet Halifeliği
DH. MKT.	Dahiliye Mektubi Kalemi
EV. MH. SND.	Evkaf Muhasebe Kalemi Senedat Müdürlüğü

HH. VRK.	Hazine-i Hassa Evrâk Odası
HR. TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ. DH.	İrade Dahiliye
İ. HUS.	İrade Hususi
KA.	İstanbul Müftülüğü Arşivi, Kısmet-i Askeriyye
L.	Şevval
M.	Muharrem
MAD.	Maliyeden Müdevver Defter
MF. ALY.	Maarif Nezareti Tedrisat-ı Aliye Dairesi
MF. KTU.	Maarif Nezareti Kütüphane-i Umumi
MF. MKT.	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
ML. d.	Maliye Nezareti Defterleri
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL.	Meclis-i Vala
N.	Ramazan
R.	Rebiülâhir
Ra.	Rebiülevvel
S.	Safer
Ş.	Şaban
ŞS.	Şer'i Siciller
TSA.	Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul
VGMA.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara
Y. MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y. PRK. AZJ.	Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal
Y. PRK. BŞK.	Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. ZB.	Yıldız Perakende Zabtiye Nezareti Maruzatı
Z.	Zilhicce
Za.	Zilkâde
ZB.	Zabtiye

İTHAF VE TEŞEKKÜR

Bu kitabı kendilerine ithaf ettiğim sahaf esnâfının son temsilcilerinden İbrahim Manav ve merhum İsmail Özdoğan ağabeylerimin sahaflarla tanışmamda önemli payları vardır. Üniversitedeki öğrencilik yıllarımızda sınırlı cep harçlığımızla bir müddet merhum Sahaf Necati Alpas'ın dükkânında kitap yığınları arasında eşelendikten sonra, kapı komşusu olan İbrahim Manav Bey'in dükkânına terfi ederdik. Burada Necati Bey'in dükkânının aksine, her şey yerli yerinde, düzen ve intizam içindeydi. Her ne kadar kitap yığınları arasında önemli bir kitap keşfetmek zevkinden mahrum kalsak da, burada mesleğimiz için önemli ve olmazsa olmaz kitapları, şuarâ tezkirelerini, vakanüvis tarihlerini, divanları, sözlükleri bulurduk. Sözün gelişi bulurduk, diyorum. Çünkü genellikle İbrahim Bey dâima beşûş bir çehreyle, "Senin için ayırdım." diyerek ya rafların birinden veya tezgâhın altından çıkararak bir kitap uzatırdı. Fiyat sormazdık. Sorsak da "Önemli değil bir şey yaparız." der ve yine tezgâhın altından çıkardığı defterin bir köşesine kaydeder, "Paran oldukça ödersin." demeyi de ihmal etmezdi. Benim defterde genellikle kabarık bir hesabım olurdu. Bir keresinde Süleyman Nazif'in vârislerinin yaptığı müzâyededen aldığı yazmalardan beşini, o günkü şartlarda bir arsa alacak paraya, beş kuruş ödemeden satın almıştım. Tabii ki borcumu da birkaç senede ödeyebilmiştim. O eserlerden biri daha sonra yayımladığım dünyada tek nüsha olan *Mir'âtü'l-Işk*'tı. Ödeme konusunda çok rahattık. Çünkü

İbrahim Bey hiçbir zaman borcunuz olduğunu hatırlatmazdı. Bizim dönemimizde İbrahim Bey'in dükkânından geçmeyen ve defterde hesabı olmayan meslektaşımız hemen hemen yoktur. Defterdeki hesabım kapanmasın diye ödemediğim dört lirayı hâlâ ödemedim; ama helalleştik.

İbrahim Bey'in dükkânından sadece kitap almazdık. On beş dakikada bir uğrayan çaycının dağıttığı çaylardan da nasiplenirdik ve daha da önemlisi her birinin ayrı özellikleri olan o dönemin enteresan şahsiyetlerinin sohbetlerini dinlerdik. Rahmetli Necmettin Hilav'ı, Niyazi Ahmet Banoğlu'nu, İstanbul efendisi Kemal Elker'i, Şinasi Akbatu'yu, Alaaddin Eser'i, Gündağ Kayaoğlu'nu, Adnan Erzi'yi, Dr. Nihat'ı, Dr. Abdullah Öztemiz Hacıtahiroğlu'nu ve daha nice renkli kişileri İbrahim Bey'in dükkânında tanıdık. Necmettin Hilav'ın asil gülümseyişini, Dr. Abdullah Öztemiz'in kendine mahsus şiir okuyuşunu hâlâ hatırlıyorum.

Çarşı'da başka sahaflar da vardı. En kıdemlisi Çarşı'nın Kapalıçarşı yönündeki çıkış kapısının karşısına gelen küçük dükkândaki rahmetli Râif Yelkenciydi. Bizim kıdemimiz dükkânına girmeye yetmediği için sadece dışarıdan bakardık.[1] Hacı Muzaffer Ozak ve Nizamettin Aktunç da mesleğin önde gelenlerindendi. Her ikisi de son derece gani gönüllüydü ve bizim gibi üniversitede çalışıp da geliri sınırlı olanlara çoğu kere kitapları yarı fiyatına verirlerdi. Bir keresinde Nizamettin Bey'in, XVI. asırda istinsâh edilmiş bir *Tezkiretü'l-Evliya*'yı, benim o konuyu çalıştığımı bildiği için, "Bu senin işine yarar." diyerek çok cüz'i bir fiyata verdiğini, Hacı Muzaffer'in de benim yanımda bir müşteriye fiyatını 100 lira olarak söylediği çok nadir bulunan *Menakıb-ı Kethüda-zâde Arif*'i bana, "Bunu al, bir daha bulamazsın." diyerek uzattığını ve sonra da "Paran olunca 50 lira verirsin." dediğini her zaman hatırlıyorum. Çarşı'nın o zamanki gençlerinden Turan, Ali Manav, Şevki Aktunç, Muhittin Eren, Tosun ve Tunç beylerden bir kısmı kendisini erken emekli etti bir kısmı da hâlâ sahaflığı sürdürmektedir.[2]

Enderun Kitabevi'nin de hayatımda ayrı bir yeri vardır. Çoğu Fatih Koleji'nde öğretmenlik yapan başta Ertuğrul Düzdağ Bey olmak üzere on

1 Raif Yelkenci'yi ve dönemin bazı sahaflarını yakından tanımak için bkz. Ahmed Güner Sayar, *Sahaf Raif Yelkenci*, İstanbul 2012.

2 Yıllar süren bu çalışmayı yaparken belge ve bilgi bulmakta büyük sıkıntı yaşadım. Yazmayı sevmeyen bir toplum olarak 50 veya 100 yıl sonra sahaflığın Cumhuriyet dönemini yazmaya çalışanlara aynı sıkıntıyı yaşatacağımız kesindir. Bu yüzden sahaflığın ellili yıllarını ya görmüş ya da babasından dinlemiş, yukarıda bir kısmını saydığım son nesil sahaflarının duyduklarının, gördüklerinin ve bildiklerinin bir an önce yazıya geçirilmesi gerekir. Bu işi en iyi yapacak bu konuda bir arşiv oluşturmaya çalışan Emin Nedret İşli'dir. Nedret kardeşim kolay gelsin!

arkadaşımızla Beyazsaray'ın zemin katında kurduğumuz Enderun'u bir süre ödediğimiz âidatlarla destekleyerek bir kulüp gibi çalıştırdık. Yaptığımız kitap satışından Nasrettin Hoca misali sürümden kazandığımız için bir müddet sonra her ay ödediğimiz âidatlar da dükkânı desteklemeye yeterli olmadı ve ortaklarımızdan biri olan ve o sırada askeriyedeki hizmetini tamamlayan merhum İsmail Özdoğan Bey'e hisselerden bir kısmını devrettik. Büyük ortak olarak İsmail Bey dükkânın başına geçti ve Enderun kulüp olma özelliğini koruyarak aynı zamanda ticarî bir müessese hâline geldi. Enderun, yayın hayatına da girdi. Basılan ilk eser ortaklarımızdan Ertuğrul Düzdağ Bey'in neşre hazırladığı Mizancı Murad'ın *Mansur Bey* adlı romanıydı. İsmail Bey büyük kütüphâneler aldı sattı ve bu arada bizler de "Bal tutan, parmağını yalar" kavl-i münifi üzre koleksiyonlarımıza önemli kitapları kazandırdık. Daha sonra bütün hisseleri İsmail Bey'e devrederek hizmet bayrağını tamamen kendisine teslim ettik.

Enderun'un sahaflık yanında en önemli yönü, sağladığı ortamla Türk kültür hayatına yaptığı katkıdır. İsmail Bey saat ona doğru dükkânı açtığında ilk yaptığı iş "çayın altını yakmak"tı. Sabah çayından sonra dükkânda ufak tefek düzenlemeler yapılır ve öğlenleyin yemekten sonra uğrayan üniversitedeki görevli arkadaşlara ve hocalara çay, talebelere de genellikle İsmail Bey'in hanımı Harika Hanım'ın yaptığı Merzifon usulü haşhaşlı çörek veya Beyazsaray'ın alt köşesindeki Fethi'den alınan tulum peyniriyle pide ikram edilirdi. Mutad ziyaretçiler arasında bugün rahmetli olmuş Cengiz Orhunlu, Mehmet Çavuşoğlu, Nejat Göyünç, Turan Baytop, Erol Güngör, Adnan Erzi, Osman Turan, Kaya Bilgegil, Orhan Şaik Gökyay ve bizim neslin hâmisi ve ağabeyisi Fethi Gemuhluoğlu da vardı. Allah uzun ömür versin, Mehmet Genç hocamız da genellikle merhum Erol Güngör veya Çavuşoğlu hocalarla gelirdi. O sıralarda ARIT'in (American Research Institut in Turkey) direktörü olan Princeton Üniversitesi profesörlerinden Heath W. Lowry de Enderun'un gediklilerindendi. Haftada birkaç kere uğrar, pide atıştırmalarına ve kusursuz Türkçesi ile de sohbetlere katılırdı. Zaman zaman uğrayan Turgut Kut Bey de kitâbiyat bilgisi ile dinleyenleri hayran bırakırdı. Enderun'da uzun sohbetler olurdu. Bazen kitap satın almak için gelenler ne için geldiklerini unuturlar, bir kenara ilişerek ellerine tutuşturulan çayı yudumlayıp sohbetin tadını çıkarmaya çalışırlardı.

Cumartesi günlerinin ve Ramazan'ın Enderun için ayrı bir önemi vardı. Cumartesi günü ikindiden sonra Enderun'a uğramak birçok kişi için bir alışkanlık hâline gelmişti. Cumartesi günlerinin Enderun'daki kürsü şeyhi rahmetli Ali İhsan Yurt Hoca'ydı. Dükkânın köşesinde kendisine ayrılan sandalyeye yazın

bile pardesüsüyle oturur, kendisine sorulan soruları engin bilgisiyle cevaplardı. Avukat Orhan Özacun'un (nâm-ı diğer Halk Partili Orhan), Matematikçi Cengiz Bey'in (el-muhâlif dâ'imâ) soruları Ali İhsan hocamızın sohbetlerini renklendirir; bazen de alevlendirirdi. Hocamızın cevaplayamadığı soru pek olmazdı. Şevket Eygi Bey de cumartesi günleri muhakkak Enderun'a uğrar ve eskicilerden aldığı enteresan kitapları göstererek, "Bunlara çok para verdim." dedikten sonra, verdiği bir-iki simit alabilecek parayı telaffuz ederek herkesin haset dolu bakışlarını üzerine çekmekten çok hoşlanırdı. Bir dönem, kitap meraklısı Haluk Güneyli de kanunuyla musiki ziyafetleri vererek Enderun toplantılarına renk katmıştı.

Ramazan'da cumartesi günleri yapılan iftarlara ise bazen yüze yakın kişi katılır ve Beyazsaray'ın alt katı tamamen sofrayla donatılırdı. Maalesef Enderun, Beyazsaray'dan ayrıldıktan sonra, yeni geçtiği yerde mekân darlığı dolayısıyla bu özelliklerini koruyamadı. İsmail Bey'in vefatıyla da yakın dönem kültür tarihimizin önemli bir sayfası kapanmış oldu.

Bütün bu anlattıklarımdan sonra sahaflarla ilgili bir kitabı umarım niçin bu iki değerli ağabeyime ithaf ettiğim anlaşılmıştır. İsmail Özdoğan ağabeyime Cenab-ı Hak'tan rahmet, İbrahim Manav ağabeyime de uzun ömürler diliyorum.

Çalışmalarım sırasında büyük yardımlarını gördüğüm meslekdaşlarıma, kütüphâneci ve arşivci dostlarıma burada teşekkür etmek isterim. İlk olarak Bilgin Aydın ve Fehmi Yılmaz'ı anmam gerekir. Bilgin Aydın'ın çalışmamın her safhasında yardımlarını gördüm. Grafiklerin hazırlanmasında ve yorumlanmasında ise ikisinin de büyük katkıları oldu. Her ikisine de teşekkür ederim. Terekelere yönelmemde Talip Mert'in payını zikretmem gerekir. Onun bulduğu birkaç sahaf terekesi, beni bu belgelere yöneltti. Durmuş Kandıra, Fatih Bozkurt, Müslim İstekli, Ömer Faruk Bahadır, Kenji Fujiki ve Sevilay Kasap sicillerde rastladıkları bazı kayıtlardan beni haberdar ettiler. Mustafa Oğuz, belgeler üzerindeki tecrübesini ihtiyaç duyduğumda benimle paylaştı. Kenan Yıldız hem çektirdiğim belgelerin üzerine büyük bir titizlikle koyduğu kayıtlarla hem de rastladığı belgeleri bildirerek çalışmamı kolaylaştırdı. Ekrem Tak bazı belgelerin bilgisayara aktarılmasında ve hicri tarihlerin miladi tarihe çevrilmesinde yardımcı oldu.

Kitabın baskıya hazırlanmasında Ender Boztürk'ün, belgelerin hassas bir şekilde taranmasında Oğuz Kallek'in, metnin tashihinde her zaman olduğu gibi Mustafa Birol Ülker, Nurettin Albayrak, Filiz Dığıroğlu, Zeynep Berktaş ve Tuncay Bağla'nın önemli katkıları oldu. Eserin "kisve-i tab'a" bürünmesi için Timaş Yayınları tarih editörü Adem Koçal Bey büyük gayret gösterdi. Değerli

meslekdaşım Kemal Beydilli ulaşmam zor olan bazı Almanca kaynaklardan, Atilla Şentürk, sahaflarla ilgili birkaç beyitten beni haberdar etti. Erol Özvar grafiklerin yorumlanmasında bazı noktalara işaret etti. Daha önce yayınladığım sahaflarla ilgili makalede kullandığım belgelerde gözden kaçan birkaç yanlışa aziz dostum İsmail Kara işaret etti. Tabii ki değerli büyüğüm Mehmet Genç Bey'in iktisadî konularla ilgili yol göstermesi, ilgili bölümleri yazmamda büyük kolaylık sağladı. Adlarını burada saydığım ve sayamadığım bütün dostlarıma, meslekdaşlarıma ve öğrencilerime her türlü yardımlarından dolayı şükranlarımı sunuyorum. Onların katkıları olmasaydı elinizdeki çalışmam bu hâle gelemezdi.

Son olarak böyle uzun süreli ve yorucu bir çalışmanın ortaya çıkmasında yıllarca büyük bir sabır göstererek ve beni her zaman destekleyerek önemli bir payı olan eşim'e teşekkür etmek isterim. İnsanın, işininin getirdiği yükü paylaşabileceği anlayışlı bir eşi olması ne büyük bir mutluluk.

Prof. Dr. İsmail E. Erünsal
Bağlarbaşı, 29 Mayıs Üniversitesi

ÖNSÖZ

Osmanlı kültür hayatında sahafların önemli bir payı olmasına rağmen sahaflık tarihi üzerine bugüne kadar monografik bir çalışma yapılmamış, dolayısıyla sahaflığın tarihî gelişimi, sahafların ekonomik durumları, kitap kültürünün oluşmasında ve yaygınlaşmasındaki rolleri, kitap fiyatları gibi konular gerekli şekilde işlenememiştir. Bunun en önemli sebebi şüphesiz ki kaynakların yetersizliğidir. Osmanlı dönemi sahaflığı konusunda tarihî kaynaklarda hemen hemen önemli sayılabilecek bir bilgi yoktur. Arşivlerde de XVI.-XVIII. asra ait belgelerde sahaflarla ilgili olarak birkaç ferman ve bazı tereke kayıtları dışında kayda değer bir şeye rastlanmaz. XIX. asrın ikinci yarısında matbu kitapların yaygınlaşması ve bazı sahafların kitapçılığa geçişlerinden sonra, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bu konuyla ilgili belgelerde bir artış görülürse de, bunların çoğu İstanbul'daki sahaf-kitapçıların imparatorluğun diğer şehirlerindeki kitapçılarla olan alacak-borç ilişkisini ihtiva eden belgeler olduklarından bilgilerimize pek fazla bir şey katmazlar. Bu bakımdan mezkûr kaynaklara dayanarak Osmanlılarda sahaflığı ve sahafları sistemli bir şekilde incelemek mümkün değildir.

Sahaflar konusunda en zengin malumatı, bugüne kadar bu konunun incelenmesinde sistematik olarak hiç kullanılmayan şer'i sicil kayıtları ihtiva

etmektedir.[1] Özellikle de Kısmet-i Askeriyye, Mülga Beledi Kassamlığı ve Beytülmal Kassamlığı'na ait defterlerle İstanbul mahkemesine ait defterlerdeki muhallefat veya tereke diye adlandırılan kayıtlar, sahaflığın tarihini aydınlatmada büyük önemi haizdirler. Bu çalışmada Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi'ne ait 2.142 defterle, Beytülmal Kassamlığı'nın 106 defteri taranarak 1013-1327 (1604-1909) tarihleri arasındaki İstanbul sahaflarına ait 186 tereke tespit edilmiştir. Ayrıca Bursa ve Edirne'ye âit 1.000 civarında defter gözden geçirilmiş ve bu iki şehirde bulunan bazı sahafların terekelerine ulaşılmıştır. Bu terekelerdeki mevcut kayıtlardan birçok sahafın oturdukları mahalleleri, dükkânlarının yerini, âile bireylerini, servetlerini, öldüklerinde dükkânlarında mevcut kitapları, bu kitapların mezat yoluyla nerede ve kaça satıldığını, sahaflık yapmak için gerekli olan gedik hakkına sahip olup-olmadıklarını, alacak ve borç kayıtları dolayısıyla birbirleriyle olan ticarî münasebetlerini öğrenmek mümkündür.

Bu terekelerdeki kayıtlar ayrıca bize sahafların ferdî olarak ticaret hayatlarındaki serüvenlerini de anlamamıza imkân sağlarlar. Bu tür belgeler sayesinde Sahaf Karahisarî Elhac Ali Rıza Efendi'nin oğlu Seyyid Mustafa Efendi'nin babasının mesleğine intisap ettikten sonra işini süratle büyüttüğünü, meslekte saygın bir yere ulaştığı için sahaf esnâfının kethüdalığına seçildiğini, yazma kitap ticaretinin gerilemeye başladığı dönemde babasının başlattığı basım işini geliştirip Molla Güranî Mahallesi'ndeki evinin karşısında bir matbaa kurup muhtemelen bu yolla zenginleştiğini ve öldüğünde dönemi için oldukça büyük bir meblağ sayılabilecek 795.343 kuruş servet bıraktığını öğrenebiliyoruz. Daha sonra sahaflar kethüdalığına seçilen oğlu Mehmed Şevket Efendi'nin ve Yahya Şevket Efendi'nin de babalarının mesleğini devam ettirdikleri tereke kayıtlarından öğrenilmektedir. Ayrıca kardeşleri Mehmed Sadeddin Efendi ile İbrahim Lami'î Efendi'nin de dönemin zengin sahaflarından olduğunu yine tereke kayıtları dolayısıyla bilmekteyiz.

Sahaf Abdurrahman Efendi b. Mehmed Efendi'nin Eğriboz kadısı olduğu, her ne kadar 1.113.376 akçelik bir servete sahipse de, öldüğünde dükkânında sadece 126 kitap bulunduğu için sahaflığı ikinci bir meslek olarak yaptığı, Hüsnüşah adlı Gürcü bir cariyesi ve kıymetli kürkleri bulunduğu yine bu kayıtların ortaya koyduğu enteresan bilgilerdir. Bu kayıtlar arasında gezinirken, bekâr olduğu için Ayasofya yakınındaki Darüssaade Ağası'nın yaptırdığı medresede

1 İstanbul mahkemelerine ait sicil defterleri İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. İstanbul dışındaki şehirlere ait sicil defterleri ise hâlen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu siciller önce Ankara'da Milli Kütüphane'de toplanmış daha sonra da İstanbul'a getirilmiştir. Her iki guruptaki sicil defterlerinin kopyaları İSAM Kütüphanesi'nde mevcuttur.

yatıp-kalkan Mirasyedi Mustafa Efendi b. Ahmed adlı bir sahafa rastlanılabilir. Mustafa Efendi, mushaf ticaretinde uzmanlaşmıştır ve dükkânında 840-2.400 akçe arası fiyat biçilen çok sayıda mushaf vardır. Mirasyedi lakabının nereden geldiğini bilmiyoruz ama, alış-verişinde pek dikkatli olmadığı için Sahaf Mustafa Efendi'den alacağının kendisinin ölümünden sonra tahsil edilebildiğini, Sahaf İbrahim Efendi'de olan alacağını da sağlığında alamadığını, Sahaf Osman Efendi'ye emanet olarak bıraktığı *Hulviyyat* adlı kitabın da satılamadığını bu kayıtlardan öğrenebiliyoruz.

Evleri olmadığı için medrese köşelerinde barınan Sahaf Hüseyin Efendi b. Ahmed, Sahaf Ahmed Efendi b. Mustafa, Sahaf Elhac Ali Efendi, Sahaf Mustafa Efendi ve Sahaf es-Seyyid İbrahim Efendi b. İbrahim'in varlığından bu kayıtlar vasıtasıyla haberdar olduğumuz gibi, Sahaf Mehmed Said b. Ali, es-Seyyid Mustafa Efendi b. Abdullah, Sahaf Mustafa Efendi b. Ahmed, Sahaf es-Seyyid Abdi Efendi, Sahaf Mustafa Efendi b. Receb, Sahaf Elhac Veliyüddin Efendi gibi borçlu olarak ölen sahafların da bulunduğunu yine bu kayıtlar vasıtasıyla öğreniyoruz. Tezkireci Fatin'in, uzun süre ayak sahaflığı yaptıktan sonra Sahaf Çarşısı'nda bir dükkân açtığını naklettiği Sahaf Mehmed Hâtif Efendi'nin, öldüğünde tespit edilen terekesinden, mesleğinde uzmanlaşmış bir sahaf olup dükkânındaki kitapların arasında divanlar ve tarih eserleri bulunduğunu, eşi öldükten sonra hayatını İbrahim Paşa Medresesi'nde sürdürdüğünü de Muhallefat Defterleri'ndeki bu kayıtlar sayesinde öğrenebiliyoruz.

Tereke kayıtlarından hareketle belli bir zaman aralığında yaşamış ve ticarî faaliyette bulunmuş sahafların sayılarını da bir dereceye kadar öğrenmek mümkün olmaktadır. Şevket Pamuk'un, "Herhangi bir kentte belli bir dönemde ölen insan sayısıyla, aynı dönemde aynı yerde kayıtlara geçen tereke sayısını karşılaştırdığımızda, terekelerin toplam ölümlere oranı pek çok kez yüzde 10'un altında kalmaktadır. Bu durumda ortalama ve medyanlara bakarak genel eğilimler hakkında iddialı şeyler söylemek kolay olmayacaktır".[2] şeklindeki genel olarak terekelerin bütünüyle ilgili bu görüşüne katılmakla beraber, sahaf terekelerinin sayısının toplam sahaf ölümlerine oranının çok daha yüksek olduğunu, hatta bu oranın %40'ı geçtiğini düşünüyoruz. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren gedik uygulamasına tabi tutulan ve bu sebeple sayıları tahdid edilen sahafların sayısının bu tarihten sonraki herhangi bir dönemde 40 civarında olması gerekir. Üç asrı kapsayan bir döneme ait 200 civarındaki sahaf

2 Şevket Pamuk, "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?", *Seçme Eserler I: Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2007, s. 150. Bu konudaki yeni bir çalışma için bkz. Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 54, İstanbul 2012, s. 91-120.

terekesinin bu görüşümüzü teyid ettiği kanaatindeyiz. Bu yüzden sahaflarla ilgili olarak bu terekelerden yararlanarak bazi değerlendirmelerin yapılabileceğini düşünmekteyiz. Bu çalışmada terekelerin sağladığı verilerden hareketle sahafların ekonomik durumları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tereke ve muhallefat kayıtlarının haricinde, İstanbul'un muhtelif mahkemelerine ait sicillerde, sahafların günlük hayatlarına dair de bazı kayıtlara rastlanılmaktadır. Bu kayıtlar özellikle sahafların beşerî münasebetlerini aksettirmesi bakımından önemlidir. Mesela Kitapçı Ali Efendi b. Tahir'in karısını üç talakla boşadığını ve bu hususa da Sahaf İsmail Efendi b. İbrahim ile Sahaf Münif Ağa b. Sadık'ın şahitlik ettiklerini Bâb Mahkemesi'ndeki bir kayıttan öğreniyoruz.[3] Sahaf Hasan Efendi b. Süleyman'ın mahkemeye başvurarak karısı Emine Hatun'un kendisine itaatsizlik ettiğini ve hukuk-ı zevce riayet etmediğini belirtip şikâyette bulunduğundan ve bu hususta Emine Hanım'ın mahkeme kadısınca uyarıldığından[4] veya medrese talebelerinden Hüseyin'in kitaplarını satıp da karşılığını ödemeyen Sahaf Tellalı Mehmed Efendi'den yine aynı mahkemedeki başka kayıtlar dolayısıyla haberdar olabiliyoruz. Sahaflar Şeyhi Ahmed Nazif Efendi öldüğünde oğluna miras bıraktığı paranın nasıl ödünç verildiğini ve karşılığında alınan "Çarşu-yı Kebir'de Za'ferancı Hanı'ndaki bir berber dükkânının gediğini" bu tür bir kayıttan öğreniyoruz.[5] Karısını kırbaçla döven Sahaf Mustafa Efendi'ye[6] ve Tekirdağ'dan gelirken bıçaklanarak öldürülen Sahaf es-Seyyid Elhac Mehmed Efendi b. Cafer'e de[7] yine mahkeme kayıtlarında rastlıyoruz. Esirci Rukiyye Hanım'dan satın aldığı zenciye cariyenin veremli olduğunu iddia edip fiyatta bir indirim yaptırmaya çalışan Sahaf Hâfız Mustafa Efendi'nin bu talebinin nasıl reddedildiğini,[8] hukuk-ı zevciyyete riayet etmeyen ve evini terk eden Sahaf Ömer Efendi'nin hanımı Ayşe Hanım'ın mahkemece nasıl uyarıldığını da[9] bu tür kayıtlarda bulmaktayız.

Sahafların bir loncası olduğunu da Mahmut Paşa Mahkemesi'ne âit bir sicil kaydından öğrenmekteyiz. Bu kayıtta belirtildiğine göre, sahaf esnâfından Mehmed Emin Efendi'nin Mücellit Serkiz'den satın aldığı kitaplar dolayısıyla çıkan bir ihtilafı çözmek için, mahkemeye gitmeden önce "esnâf-ı mezkûreye

3 ŞS. Bâb Mahkemesi 523, s. 38-39.
4 ŞS. Bâb Mahkemesi 419, s. 12a.
5 ŞS. Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 558, s. 94a.
6 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 677, s. 15b.
7 KA. 109, s. 77a-78b.
8 ŞS. Rumeli Sadareti 412, s. 50a.
9 ŞS. Mahfel-i Şer'iyyât 21, s. 25.

mahsûs lonca odasında" bir toplantı yapılmıştır.[10] Şeyhülislâm Bâli-zâde Efendi'ye satmak için gönderdiği kitapların kaybolması üzerine Sahaf fahru'l-müderrisîn Resul Efendi b. Ramazan'ın İstanbul Kadılığı Mahkemesi'ne yaptığı müracaatla ilgili tafsilatı da bu mahkemeye ait sicil defterlerinde görmekteyiz.[11]

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı muhallefat defterleri kitap müzâyedeleri ve sahafların bu müzâyedelere katılımları konusunda bilgilerimizi zenginleştirecek malzeme sağlarlar. Aynı zamanda her ikisi de sahaflar şeyhi olan Soğanağa Câmii ve Tatlıkuyu Mahallesi imamları bu defterlerde karşımıza çıkarlar. Soğanağa Câmii birinci imamı olan Mehmed Es'ad Efendi, Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi'nin terekesinin Zilhicce 1230 (Kasım 1815) tarihinde yapılan müzâyedesinde aldığı kitaplar arasında 900 kuruş ödediği bir *Feteva-yı Hindiyye* olduğuna göre işleri iyi gidiyor olmalıdır.[12] Aynı câminin ikinci imamı olan Hâfız Mehmed b. Süleyman Efendi ilginç bir kişidir. Yaşadığı dönemle ilgili olayları ve siyasî gelişmeleri ve mahallesindeki sosyal hayatı anlattığı günlüğünde[13] döneminin bazı sahaflarını da zikretmiştir. Gurre-i Cemazielâhir 1223 (25 Temmuz 1808) tarihinde düştüğü bir kayıtta, Sahaf Ali Efendi'den aldığı bir kitapla ilgili şu yorumu yapmaktadır: "Mecmu'a-yı latîfedir". Ayrıca Sahaf Elhac Abdi Efendi'nin 6 Cemazielahir 1208 (9 Ocak 1794), Sahaf Kara Mustafa'nın 25 Şevval 1209 (15 Mayıs 1795), Ferâizci Sahaf Koca Yusuf Efendi'nin 1 Rebiülevvel 1229 (23 Ocak1814) ve komşusu Sahaf Uzunsakal Eskişehirli Hasan Efendi'nin 21 Rebiülevvel 1229 (13 Mart 1814) tarihinde vefat ettiğini İmam Efendi'nin düştüğü kayıtlardan öğreniyoruz. Sahaf Tatar Musa'nın öldüğüne dair düştüğü kayıtta ise tarih yoktur.

Köprülü-zâde Abdullah Paşa ve Filibeli-zâde'nin müzâyedelerinden kitap alanlar arasında adı geçen Peykhâne İmamı Elhac Mehmed Efendi ise ticarî hayatında pek de başarılı olamamış ve öldüğünde "düyunu terekesinden ezyed olduğu", yani bıraktığı servetin borçlarını ödemeye yetmediği görülmüş ve serveti tasfiye edilerek borçlarının ancak bir kısmı ödenebilmiştir.[14] Müzâyedelerden kitap alanlar arasında adı geçen ilginç lakaplı sahaflara da rastlanılmaktadır: Kavukçu Mustafa, Kuru Hâfız, Köse Mustafa, Kara Hasan Efendi, Hâfız-ı Kütübzâde ve Arab-zâde vs. gibi.

10 ŞS. Mahmud Paşa Mahkemesi 65, s. 12b.

11 ŞS. İstanbul Mahkemesi 9, s 156a.

12 BOA. DBŞM. MHF. 13317, s. 44.

13 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2011, s. 89, 99, 200, 220, 222, 228.

14 KA. 104, s. 54a.

İstanbul dışındaki şehirlere ait sicil defterleri büyük oranda taranmışsa da sahaflarla ilgili çok az kayda ulaşılabilmiştir. Bu defterlerin bu konudaki "sessiz şahitliğinden" yararlanarak Tanzimat öncesinde İstanbul dışında sahaflığın yaygın olmadığını söyleyebilmekteyiz. Bursa ve Edirne ile ilgili ulaşılabilen sınırlı sayıdaki belgelerin bu şehirlerdeki kitap ticaretinin gerçek boyutunu aksettirmekte yetersiz kaldıklarını görmekteyiz.

Şer'iyye Sicilleri dışında sahaflarla ilgili kayıtları bulmak amacıyla araştırma yapılan bir diğer arşiv de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'dir. Bu arşivdeki çeşitli tasniflerde, az sayıda da olsa, sahaflarla ilgili bazı belgelere rastlanılmaktadır. Mesela *Takvim-i Vekâyi*'de (no. 798) "şeyhlik sıfatıyla âdâb-ı tarikat ve sıfat-ı insâniyete mugâyir birtakım harekât-ı nâ-meşru'aya ictisar ettiği için Tekirdağına sürüldüğü" belirtilen Sahaf Sa'id Efendi'nin hanımının, kocasının afvı için yaptığı teşebbüsler ve aldığı neticeyi bu tür belgelerden öğrenebilmekteyiz.[15] İmparatorluğun çeşitli şehirlerindeki kitapçılardan alacaklarını tahsil edemeyen İstanbul'daki sahaf/kitapçıların bu hususta yaptıkları teşebbüslerle muhtelif tasniflerdeki yazışmaları da bu arşivde bulmak mümkündür.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde sahaflarla ilgili birkaç vakfiye tespit edilmiştir. Bunun yanında çeşitli vakfiyelerde bazı sahafların şahit olarak yer aldıkları, vakfedilen eserlerin bulundukları yerler sıralanırken de bazı sahafların evlerinin bulundukları yerlere işaret edildiği görülmüştür.

Çalışmamızda arşiv belgeleri dışında Batılı seyyahların gözlemlerini aktardıkları eserlerine de müracaat edilmiştir. Bunlardan Charles White ve A. Galland dışındaki yabancı seyyahlar eserlerinde sahaflar konusuna kısaca temas etmişlerdir. Charles White'ın sahaflar konusunda değerli gözlemleri vardır. A. Galland ise aldığı kitapların ismini verecek kadar detaya gider. Bu iki seyyahın gözlemlerinden ve verdikleri bilgilerden çalışmamızın ilgili bölümlerinde yararlanılmıştır. Ancak diğer seyyahların naklettikleri bazı olaylar da sahaflar konusundaki bilgilerimizi zenginleştirecek detaylar ihtiva etmektedir. Mesela Busbecq'in ülkesine gönderdiği bir vagon dolusu yazmadan, Pietro della Valle'nin *Kamus*'ı ulemâdan beş kişiye nasıl aratırdığından ve sonunda bu eseri Nasuh Paşa'nın kitaplarının müzâyedesinden 25 altına aldığından, yabancıların kitap satın almak için aracı olarak kullandıkları şahıslardan, İngiliz şarkiyatçı Greaves'ın bir sipahi tarafından Saray'dan çalınan Batlamyus'un *Almagest* adlı eserini satın aldığından, bir sahafla pazarlık eden Dr. Spon'un çarşıdan "gâvur" diye kovulduğundan, Kâtip Çelebi'nin muhallefatından alınan altı kitapla ilgili

15 BOA. MVL. 476/116.

olarak şarkiyatçı Warner'e yazılan mektuptan bu seyyahların nakilleri dolayısıyla haberdar olabiliyoruz.

Sahaflar konusunda her ne kadar bazı çalışmalar yapılmışsa da bu çalışmaların çoğu herhangi bir belge ve kaynağın değerlendirmesinden oluşmayan birkaç genelleme cümlesiyle, son dönem Sahaflar Çarşısı ile ilgili bazı ayrıntılar ve birkaç sahafla ilgili hatıralardan ibarettir. Bunların ekserisi de birbirinin tekrarı olup sahafların tarihiyle ilgili olarak verdikleri bilgi birkaç sayfayı geçmez. Tekrarlanan bilgilerin çoğu da Haluk Şehsuvaroğlu'nun *Cumhuriyet* gazetesinin eki olarak verilen İstanbul ilavesinden alınmıştır.[16] Yahya Erdem'in seyyahların gözlemlerinden yola çıkarak Osmanlı'da kitapçılığı anlattığı makalesi[17] ise bu konuda bir istisnadır ve bu sahaya değerli bir katkıdır. Orlin Sabev'in XV. Türk Tarih Kongresi'nde okuduğu tebliğ[18] Balkanlar'daki kitap ticaretine temas etmesi, aynı konuyla ilgili diğer bir makalesi de[19] birkaç tereke kaydını ilk defa kullanması bakımından önemlidir. Ömer Faruk Yılmaz'ın İstanbul Sahaflar Derneği tarafından yayımlanan *Tarih Boyunca Sahaflık ve İstanbul Sahaflar Çarşısı* (İstanbul 2005) adlı eseri popüler dergilerdeki sahaflıkla ilgili söylentileri derleyen faydalı bir çalışmadır. Henning Sievert'in Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı muhallefat listeleri üzerinde yaptığı çalışma da bazı devlet adamlarının terekelerini ilk defa ortaya koyması bakımından önemlidir.[20]

Elinizdeki bu çalışma yukarıda bahsettiğimiz muhallefat defterleri esas alınarak hazırlanmıştır. Muhallefat defterlerindeki 200'ün üzerinde sahaf terekesinin tespitiyle yetinilmemiş terekelerde yer alan diğer kitap listeleri de incelenerek kitap ticaretinin çeşitli yönlerini ortaya koyan kayıtlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca İstanbul kadılığına bağlı bazı önemli mahkemelerin sicil kayıtları gözden geçirilerek sahafların yer aldığı bazı davalar da değerlendirilmiştir.

Orta Çağ İslâm dünyasında verrâklar kitap ve kitap yazımında kullanılan malzemelerin satışı yanında, bir eserin oluşturulmasının çeşitli safhalarında da yer almaktaydılar. Konuya bir temel oluşturmak ve mukayeseye de imkân

16 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Sahaflar Çarşısı", *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul 1953.

17 Yahya Erdem, "Sahaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", *Osmanlı*, c. XI, Ankara 1999, s. 720-731.

18 "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV/2, Ankara 2010, s. 1809-1855.

19 "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival", *Oriens*, c. 37, Leiden 2009, s. 177-190.

20 Henning Sievert, "Verlorene Schätze-Bücher von Bürokraten in den Muhallefat-Registern", *Buch-kultur im Nahen Osten des 17. und 18. Jahr-hunderts*, Hrsg. von Tobias Heinzelmann und Henning Sievert, Bern-Berlin 2010, s. 199-263.

sağlamak için çalışmamın başına verrâklarla ilgili bir giriş konuldu. Osmanlı İmparatorluğu'nda kitap ticareti ve sahaflığın incelendiği bölümlerde ise İmparatorluğun muhtelif şehirlerinde sahaflığın ortaya çıkışı ve mesleğin gelişimi üzerinde durulmuştur. Sahafların terekelerinde mevcut kitapların ve ekonomik durumlarının değerlendirildiği bölümlerde tereke kayıtlarının verileri analiz edilmiştir. Ancak tereke kayıtlarının bazı durumlarda gerçek durumu tam olarak aksettirememesinden dolayı, varılan sonuçların kesin olmaktan ziyade, genel trendleri gösterdiği unutulmamalıdır. Çalışmanın son bölümlerinde ise sahafların kitap temininde önemli bir yeri olan müzâyedeler incelenmiş ve kitap sahiplerinin kitaplarını İstanbul'da sıkça çıkan yangınlardan korumak için ne tür tedbirler aldıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın sonunda da, bundan sonra sahaflar ve kitap tarihi üzerine çalışacaklara bir kolaylık sağlamak amacıyla beş tabloya yer verilmiştir. Birinci tabloda tespit edilen İstanbul sahaflarının terekelerinin ihtiva ettikleri bilgilerin bir dökümü ortaya konulmuştur. Bu tablodan yararlanarak üç asır süresince İstanbul'da kitap ticareti yapan 186 sahafın servetlerini, öldüklerinde dükkânlarında kalan kitaplarının sayısını, bu kitapların değerini ve üç asır boyunca bu konuda ortaya çıkan trendi tespit etmek mümkün olacaktır.

İkinci tabloda İstanbul dışındaki şehirlerde sahaflık yapan kimselerin ulaşılabilen terekelerinin sağladıkları veriler aynı şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Üçüncü tabloda ise belgelerde adı geçen sahafların isimleri, bu belgelerin tarih ve numaraları ile konuları verilmiştir. Bu çalışma Türkçede bir meslek gurubu için yapılan ilk indeks denemesidir. Tespit edilen kayıtlardan yararlanarak üç asırlık bir dönemde Osmanlı coğrafyasında yaşamış sahafların önemli bir bölümünün isimlerine ulaşabileceğimiz gibi, bu tabloyu kullanarak sahaflığın babadan oğula geçen bir meslek olup-olmadığını, sahaflar arasındaki akrabalık münasebetlerini ve sahafların bazı ticarî faaliyetlerini tespit etmek de mümkün olabilecektir.

Dördüncü tablo muhallefat defterlerindeki kitap listelerinde geçen ve hattatı belli olan mushaflarla bu mushafların satış fiyatlarını vermektedir. Bu listeden yararlanarak farklı dönemlerde hattatların yazdıkları mushafların ne derecede rağbet gördüğünü fiyatlarına bakarak öğrenebileceğimiz gibi, günümüze ulaşmamış bazı mushafların mevcudiyetlerinden de haberdar olabiliriz.

Beşinci tabloda, muhallefat listelerindeki "musavver", yani minyatürlü kitapların kimin terekesinde yer aldığı, hangi tarihte kaça satıldığı verilmeye

çalışılmıştır. Bu tablonun, minyatürlü yazmalar üzerinde çalışanlara, bu tür eserlere duyulan ilgiyi tespit etme ve bazı nüshaların izlerini sürmeleri bakımından faydalı olacağını umuyorum.

Eseri kaleme alırken terekelerin tarihlerini gerekli gördüğüm durumlarda metinde vermeye çalıştım. Ancak gerekli görmediğim bazı durumlarda bu tarihleri metin içinde vermeyip dipnotlarda zikrettim. Konuyu aydınlatmada bir katkısı olmayacağını düşündüğüm yerlerde ise tarihleri vermedim. Hicrî tarihlerde ay isimlerini belgelerde kullanılan kısaltmaları vererek eserin metnini uzatmaktan kaçınmaya çalıştım. Terekelerde geçen kitap isimlerini, doğru şeklinin ne olduğunu bir kenara bırakarak, belgelerde geçtiği şekliyle verdim: *Birgivî*, *Birgili* gibi.

İstanbul Kadılığı'na ait mahkeme defterlerinin bir bölümü İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu mahkemeye âit defterlerin bir kısmı da uzun zamandır Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunmaktaydı. Son yıllarda Topkapı Sarayı'ndaki defterler önce Milli Kütüphane'ye, daha sonra da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne nakledilmiştir. Bu defterlere atıfta bulunurken Müftülük Arşivi'nde olanlar "ŞS. İstanbul Mahkemesi", diğerleri ise "İstanbul Mahkemesi (TSA)" şeklinde gösterilmiştir.

Sahhaf kelimesi bilindiği gibi sahifeden türemiş bir kelime olup doğru okunuş şekli, iki ha harfiyle yazıldığından sahhaf olmalıdır. Ancak günümüzde yaygın kullanış şekli sahaftır. Sahafların bulundukları çarşı da literatüre "Sahaflar Çarşısı" olarak geçmiştir. Bu yüzden çalışmamızda belge nakillerinin dışında sahaf şeklini tercih ettik.

Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri adlı eserimden[21] sonra, bu çalışmayla da kitap ve kütüphâne tarihinin diğer bir yönünü kültür tarihimizle ilgilenenlerin istifadesine sunuyorum. Bu çalışmam, benden sonra bu konuyu çalışacaklar için bir zemin hazırlayarak yardımcı olabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır. Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

İsmail E. Erünsal

21 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

GİRİŞ

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASININ SAHAFLARI: VERRÂKLAR

Orta Çağ İslâm dünyasında kitap istinsâhıyla uğraşan, kitap ve kitap yazımıyla ilgili yazı malzemelerini satan ve cilt yapan meslek mensupları, kâğıt anlamında kullanılan varak kelimesinden türetilen verrâk tabiriyle anılmaktaydılar.[1] Verrâkların icra ettikleri meslek ise "viraka" olarak tanımlanmaktaydı. Aynı kökten türetilen "yüverrikü" fiili "yazıyor, istinsâh ediyor" anlamında kullanıldığından,[2] tabakat kitaplarında ilk dönemlerdeki nâsih/müstensihlerin verrâk olarak tanımlanabildiği görülmektedir.[3] Verrâkların yaptıkları işler

1 Osmanlı döneminde sahhâf yerine verrâk kelimesinin kullanılmasına pek rastlanmamaktadır. Sadece Köprülü vakfiyesinde bu kelimenin çoğulu olan "verrâkûn" kitap istinsâhıyla uğraşanlar bağlamında geçmektedir: "talebe-i ilim ve verrâkûn varup hizâne-i mezkûrede mutalaa ve istinsâh idüp". Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. II, Ankara 1998, s. 205.

2 *"ve kâne yüverrikü fi dükkâni 'Allân eş-Şu'ubî"*. Ya'kutu'l-Hamevî, *İrşâdü'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911; *"yüverrikü fi'l-hadari"*. İbn Nedim *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 44. Biyografik kaynaklardaki diğer örnekler için bkz. Hâle Şâkir, *el-Varak ve'l-Varrakun fi'l-Asri'l-Abbasi*, Kahire 2004, s.139-141.

3 George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 221.

arasında cilt yapımı da bulunduğu[4] için, bazı kaynaklarda mücellitler verrâk olarak adlandırılabilmektedir.[5] Verrâklığı istinsâh, tashih ve teclid şeklinde tanımlayan İbn Haldun, bu mesleğin "umrana" tabi olduğunu, ileri medeniyet seviyesine sahip olan şehirlerde ve bölgelerde büyük bir gelişim gösterdiğini söylemektedir.[6]

Verrâk tabiri çeşitli dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Erken dönemlerde, özellikle de hicrî ilk iki asırda verrâk tabiri genellikle kitap istinsâh eden kimseler için kullanılmaktaydı. Muhtemelen bu sebeple Murtaza Zebidî ve Firuzâbâdî, verrâkı kitap istinsâhıyla meşgul olan kimseler diye tanımlamaktadır. H. I/M.VII. asırda verrâklar Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadislerin istinsâhıyla meşgul olurken,[7] H. II/M. VIII. asrın sonlarından itibaren ise dinî kitapların yanında tarih, edebiyat ve tabakatla ilgili eserleri de kopya etmeye başlamışlardır. Hadislerin tespitiyle uğraşan birçok verrâkın biyografilerine tabakat kitaplarında rastlamak mümkündür.[8] İstinsâh, sadece kitap kopya etmeyi değil de ders okutan âlimlerin derslerinde tutulan notları bir araya getirip kitap oluşturma faaliyetini de içermekteydi. Bu sebeple söylenenlerin doğru olarak tespiti de verrâkların dikkat etmesi gereken önemli bir hususdu. Nitekim biyografik kaynaklarda birçok verrâkın bu hususdaki titizliğine vurgu yapılmaktadır.[9] Yalnızca kitap istinsâhıyla değil, aynı zamanda tashihiyle ve müsvedde halindeki bir eseri temize çekmekle de meşgul olmaları dolayısıyla, verrâkların bir nevi editörlük görevi yapmakta olduklarını söylemek de mümkündür.[10] Bundan dolayı, bu meslek mensuplarının belli bir

4 François Déroche'nin tespit ettiği iki Kur'ân nüshasındaki istinsâh kayıtlarına göre kendilerini verrâk olarak tanımlayan Ali b. Ahmed ve Osman b. Hüseyin yazdıkları mushafları tezhiplemiş ve ciltlemişlerdir. *Islamic Codicology: an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, London 2005, s. 187-188.

5 Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, Chicago 1981, s. 10; Muhned Ahmed Sâlim, *Ehlü'l-Kalem ve Devrühüm fi Hayati's-Sekafiyyeti fi Medineti Dımaşk*, Dımaşk 2005, s. 361; Hâle Şâkir, a.g.e. s. 147-148.

6 İbn Haldun *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, c. II, İstanbul 1991, s. 980.

7 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. II, Chicago 1967, s. 46; Ali b. İbrahim en-Nemle, *el-Virâketü ve Eşhürü A'lâmi'l-Verrâkin*, Riyad 1995, s. 30. İlk asırda mushaf yazan verrâklarla ilgili bilgi için bkz. Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâbu fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 67-68.

8 Bazı isimler için bkz. Nuri Topaloğlu, *Hadisçilerin Geçim Kaynakları*, İzmir 1999, s. 64-68.

9 Tabakat kitaplarında verrâkların biyografileri verilirken güvenilir olup-olmadıkları sika, saduk, za'îf şeklinde belirtilir. Mesela bkz. Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Medineti's-Selâm*, c. XIII, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2001, s. 444, 567, c. IV, s. 67, c. V, s. 12, 92, c. VI, s. 212, c. VII, s. 129, c.VIII, s. 602, c. XII, s. 287, 506. Ayrıca bkz. Hâle Şâkir, *el-Varak ve'l-Varrakun fi'l-Asri'l-Abbasi*, Kahire 2004, s. 143-145.

10 Muhned Ahmed Sâlim, a.g.m. s. 362; Muhammad Faris Jamil, *Islamic Wirakah Stationery During the Middle Ages*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Michigan 1985,

ilmî seviyeye ulaşmış olmaları gerekiyordu. Orta Çağ İslâm dünyasında verrâklık yapan aynı zamanda eser müellifi olan birçok ünlü âlim ve şâir bulunmaktadır.[11] Ebu Hayyan Tevhidî, Dineverî, Yakut el-Hamavî, İbn Teyfur, Tirmizî ve *Fihrist* gibi önemli bir bibliyografik eserin yazarı olan İbn Nedim de bir verrâktı.

Verrâklar bir eserin telîf sürecindeki imlâ, sema, kıraat, ruhsat ve icazet gibi önemli safhaları gerçekleştirmişler ve birçok eserin ortaya çıkışında[12] ve okuyucuya ulaşmasında önemli bir rol oynamışlardır. İlk asırlarda telîf edilmiş eserlerin rivayet zinciri içinde birçok verrâkın adına rastlamak mümkündür.[13] Bazı şâirlerin sözlü olarak rivayet edilen şiirlerini derleyerek divanlarının ortaya çıkarılmasında da verrâkların önemli bir payı vardır. Mesela Cehşiyarî'nin verrâkı Ahmed b. Ahmed b. Ahi eş-Şafi'î, Buhturî'nin ve diğer bazı şâirlerin de divanlarını tertib etmiştir.[14] Birçok müellif, çeşitli usullerle telîf ettikleri eserlerini verrâklar vasıtasıyla rivayet ve istinsâh ettirdikleri[15] gibi, yine verrâklar bazı müelliflerin ölümlerinden sonra, ailelerinden veya başka yollardan elde ettikleri eserleri de istinsâh yoluyla çoğaltmışlardır. Taberî'nin telîf edip imlâ yoluyla kimseye okutmadığı 500 varaklık *Edebü'n-Nüfûsi'l-Ceyyide ve'l-Ahlaki'n-Nefîse* adlı dört ciltlik eserini, verrâk Ebu Said Ömer b. Ahmed Dineverî muhtemelen çoğaltmak gayesiyle almış; ancak Şam'a götürürken soyulduğundan iki cildini kaybetmiş, geriye sadece iki cildi kalmıştır.[16] Ebu'l-Kasım el-Bağavî el-Verrâk, içlerinde babasının ve dedesinin kitaplarıyla Yahya b. Said el-Umevî'nin *Meğâzî* adlı eserinin bulunduğu yüzlerce eseri istinsâh edip sattığını söyler.[17] Verrâklar,

---

s. 170; Hamid Selim Gendûmi, "Varrakân ve Nakş-ı ânhâ der-Tevessü'a-i Kitabhâneha", *Faslnâme-i Kitâb*, c. XVII, no. 1, Tahran 2006, s. 244-247.

11 Bazı örnekler için bkz. Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 2-17; Muhammad Faris Jamil, a.g.t. s. 160-162. Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitabu'l-Arabi'l-Mahtut ve İlmü'l-Mahtutât*, c. I, Kahire 1997, s. 167-230. Hâle Şakir, s. 187-197. *Verrâku Bağdâd*, s. 441-550. Verrâk lakabıyla anılan bazı âlimler için bkz. Abdülbasıt b. Yusuf Garib, *et-Turfe fi-men Nüsibe mine'l-Ülemâi ila Mihnetin ev Hirfe*, Riyad 2000, s. 194-197.

12 *Mu'cemü'l-Üdebâ*'daki bir kayıttan öğrendiğimize göre verrâklar müelliflere kaynak temininde de yardımcı olmaktaydılar: Tarihçi Taberî, Verrâk Hüseyin b. Hubeyş'ten kıyas hakkında telîf edilmiş eserleri temin etmesini istemiş, o da bu konuda yazılmış otuz küsur eser toplayıp Taberî'ye vermişti. Taberî, bu eserleri kısa bir sürede inceledikten sonra iade ettiğinde, üzerlerinde okuduğunu gösteren kırmızı mürekkeple yapılmış işaretler olduğu görülmüştü. *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVIII, s. 81.

13 Es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. V, yay. haz. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988, s. 584-586.

14 *Mu'cemü'l-Udebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 188.

15 Bazı örnekler için bkz. Abbot, c. II, s. 47.

16 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVIII, s. 76-77.

17 Abbot, c. II, s. 47.

özellikle de H. IV. asırdan itibaren dükkânlarında birçok eserin güvenilir nüshalarını bulundurup isteyenlere orjinallerini veya kopyalarını satarak ticarî faaliyetlerini sürdürmekteydiler.[18]

İbn Nedim'in, *Fihrist*'inde gramerci Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed'den naklettiği bir anekdot, bir eserin oluşum sürecini şöyle hikâye etmektedir:

> Ebu Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid, *Kitâbu'l-Yakut* adlı eserini 326 Muharrem'inin [7 Aralık 937] son Perşembe'sinin gecesi [Bağdâd'daki] Câmi-i Medine'de herhangi bir kitaba veya notlarına bakmadan yazdırmaya (imlâ ettirmeye) başladı. Defalarca tekrar edilen bu imlâ meclislerinden sonra imlâ işi sona erdi. Ben de bu meclislerde söylediklerini yazdım. Daha sonra yeni ilaveler (yakutlar) yapmak istedi ve yaptı. Böylece yeni bölümler ekledi ve bu hususta kendisine Ebu Muhammed es-Saffâr yardımcı oldu ve kitabı kendisine okudu. Ben de bu ilaveleri ondan aldım. Daha sonra bir araya gelen bir gurupta Ebu İshak Taberî, eseri Ebu Ömer'e okudu ve eserin bu versiyonu Fezleke diye adlandırıldı.
>
> [Ebu Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid] Bu okuma meclisinden sonra da yeni ilaveler yaptı ve ben bu ilaveleri de kendi nüshama işledikten sonra 329 yılının Zilkâde'sinin son Salı'sında [24 Ağustos 941] kitabı tekrar kendisine okumaya başladım ve 331 yılının Rebiülahir'inde [Aralık 942] bitirdim. Bu okumalar sırasında yanımda Ebu İshak Taberî'nin, Ebu Muhammed es-Saffâr'ın, Ebu Muhammed b. Sa'd el-Kutrubullî ve Ebu Muhammed el-Haccâc'ın yazdıkları nüshalar bulunmaktaydı. Bu okuma sırasında da yeni ilaveler yaptı ve sonunda baştan sona üzerinde anlaştığımız bir metin ortaya çıktı.
>
> Ancak bundan sonra da irticalen yeni bazı ilaveler (yakutlar) yaparak kitabı daha da genişletti. Bu hususta kendisine Ebu Muhammed Vehb yardımcı oldu. Sonra yine bir gurup öğrencisini topladı ve onlara Ebu İshak Taberî'nin bu mecliste kitabını okuyup tashihler yapacağını ve kitabının bu şekilde güvenilir bir nüshasının ortaya çıkacağını ve artık yeni ilaveler yapmayacağını söyledi. Bu gurup, 331 yılının Cemazielevvel'inin on dördüncü [24 Ocak 943] gecesine rastlayan Salı gecesi [müellifin] Ebu Enbar Sokağı'ndaki evinde toplandı ve Ebu Ömer, benim hazırladığım metni imlâ ettirdi... Ebu'l-Feth Ubeydullah, bu imlâ meclislerinin 331 Cemazielevvel'inin on dördünde, Salı gecesi başladığını söyledi.[19]

---

18 Abbot, c. II, s. 48.

19 *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 76.

Sem'ânî'ye göre ise başlangıçta verrâk tabiri sadece mushaf ve hadisler ile diğer eserleri kopya eden kimseler için kullanılmakla birlikte, daha sonra Bağdâd'da kâğıt satanlar da bu şekilde adlandırılmıştır.[20] Öyle anlaşılıyor ki, verrâk tabirinin zamanla kullanım alanı genişlemiş ve yukarıda da belirttiğimiz yazı malzemeleri ve kitap alım-satımı da verrâkların faaliyet alanlarına girmiştir. Hicrî III. asırdan itibaren verrâk tabiri kitap satan kimseler için de kullanılmaya başlanmıştır. Yakut el-Hamavî, İbn Nedim'den bahsederken "...Verrâktı. Kitap satıyordu." demektedir.[21] H. VII/M. XIII. asırda kitap satımıyla meşgul olan Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, Ahmed b. İbrahim el-Kütübî gibi bazı verrâkların "kütübî" şeklinde de anıldığını görüyoruz.[22] Öyle anlaşılıyor ki verrâklık mesleği üç dönem geçirmiştir: 1. İstinsah dönemi. 2. Yazı malzemelerinin satışı ve kitapların ciltlenmesi dönemi. 3. Kitap satışı dönemi. Ancak belirtmek gerekir ki bu üç dönem birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamıştır. Mesela ilk üç asrı kapsayan istinsâh döneminde de kitap satışına rastlandığı gibi, daha ziyade H. IV/M. X. asırdan itibaren yoğunlaşan kitap satışı döneminde de istinsâh faaliyetlerinin devam ettiği görülür. Kağıdın İslâm ülkelerinde imal edilmeye başlanılmasından sonra, verrâk dükkânlarında satıldığına dair kayıtlara rastlandığı hâlde, diğer yazı malzemelerinin ticareti ve cilt yapımı ile ilgili olarak kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Emeviler döneminde muhakkak ki bu mesleği icra eden ve verrâk unvanını taşıyan bazı kimseler bulunmaktaydı. Ancak bu dönemle ilgili kaynakların yetersiz olması dolayısıyla Emeviler döneminde yaşamış verrâklar ve faaliyetlerine dâir doyurucu bilgilere ulaşmak mümkün olamamaktadır. Şüphesiz ki, yazı malzemesi olarak kullanılan taş, kemik, bitki yaprakları ve derilerin temininin güçlüğü ve Mısır papirüsünün de pahalı olması, bu mesleğin Emeviler döneminde kayda değer bir gelişme göstermesini engellemiştir.[23] Pahalı olması dolayısıyla resmî belgelerin yazıldığı papirüslerin silinerek yeni belgeler oluşturulduğunu biliyoruz.[24] Bu dönemde verrâkların

20 Es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. V, yay. haz. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988, s. 584; Muhammad Faris Jamil, *a.g.t.* s. 133-134'ten naklen.

21 *Mu'cemü'l-Üdeba*, c. XVIII, Beyrut 1936-1938, s. 17.

22 George Makdisi (*The Rise of Colleges*, s. 222) kütübî ve verrâk kelimesinin kullanımları arasında bir fark olduğunu, kütübînin mevcut kitapları satan kimseler, verrâkın ise sadece kitap satmakla değil aynı zamanda kitap üreten meslek mensuplarının olabileceğinin düşünülebileceği doğrultusunda bir varsayımda bulunmakta ancak daha sonra bu iki kelimenin söz konusu farklılığa dikkat edilmeden birbirinin yerine kullanılabildiği tespitini yapmaktadır.

23 Muhammad Faris Jamil, a.g.t. s. 99-100,150.

24 S. Khuda Bukhsh, "The Book-Trade Under The Caliphate", *Studies: Indian and Islamic*, Delhi 1927, s. 47.

en önemli uğraşıları Kur'ân ve Hadis rivayetlerinden oluşan sahifeleri istinsâh etmekten ibaretti.

Her ne kadar kağıdın kullanımı Hz. Ömer devrine kadar götürülebiliyorsa da, kültür alanında gerçekleşen çok önemli gelişmeler H. II. asrın ikinci yarısında kağıdın İslâm coğrafyasında imal edilmeye ve yaygın olarak kullanılmaya başlanılması sonucu ortaya çıkmıştır.[25] Kısa zamanda Semerkand'da başlayan kâğıt imâli, İslâm coğrafyasının Horasan, Bağdâd, Şam, Trablus, Halep, Hama ve Kahire gibi önemli kültür merkezlerine ve Endülüs'e yayılmış;[26] bu bölgelerde kâğıt fabrikaları ve imalathaneleri açılmış, ucuzlayan kâğıt fiyatları, bu yazı malzemesinin kitap telîfinde kullanılmasını teşvik etmiş ve yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Abbasiler dönemindeki İslâm rönesansının oluşmasında kağıdın önemli bir payı olmuş ve çeşitli konularda telîf ve istinsâh edilen binlerce eser sayesinde, 10.000-100.000 arasında koleksiyonlar ihtiva eden önemli kütüphâneler ortaya çıkmıştır.

Verrâklık mesleği, telîf ve tercüme faaliyetlerinin yoğunluk kazanmasıyla birlikte Abbasiler döneminde büyük bir gelişme göstermiş ve altın çağını yaşamıştır. Kur'ân ve Hadis çalışmalarının yanında gramer, tarih, edebiyat, felsefe ve temel bilimler konularında yazılan eserlerin istinsâhı ve satışı, yazı malzemelerinin de ticaretine büyük bir ivme kazandırmış ve çeşitli şehirlerde istinsâh ettikleri veya ettirdikleri kitapların ve kırtasiye ürünlerinin satışını yapan birçok kitapçı dükkânı açılmıştır. H. II. asrın sonlarında Bağdâd'da verrâk dükkânlarının bulunduğu bilinmektedir. Kalkaşendî, Bağdâd'ın kitap telîf ve istinsâhının ve ticaretinin en önemli merkezi olduğunu söyler.[27] Harunu'r-Reşid (170-193/786-809) ve Halife Me'mun (198-218/813-833) dönemlerinde Beytü'l-Hikme'de verrâk olarak çalışan Allan eş-Şu'ubî'nin aynı zamanda Sûku'l-Verrâkîn'de kitap istinsâh ettiği ve sattığı bir de verrâk dükkânı bulunmaktaydı.[28] Yakut el-Hamavî, Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin (284-356/897-967) ulemâdan biriyle kitapçılar çarşısındaki (Sûku'l-Verrâkîn) bir dükkânda bulunduğunu nakleder.[29] Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin Bağdâd'daki zengin kitapçılar çarşısından eserinin telîfinde kullandığı birçok müellif veya müstensih hattı eserleri satın aldığına dair

25 'Âbid Sûleyman el-Meşûhî, *Ticâretü'l-Mahtutât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011, s. 83.

26 Louis Andrè, "Papier", *Dictionnaire encyclopédique du Livre*, c. III, yay. haz. Pascal Fouché, Paris 2011, s. 102.

27 *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 517. Hâle Şâkir s. 200'den naklen.

28 Ya'kutu'l-Hamavî, *İrşâdü'l-Erîb ila Ma'rifeti'l-Edîb*, yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911, s. 67.

29 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, s. 112.

kaynaklarda çeşitli rivayetler vardır.[30] H. II/M.VIII. asrın sonlarında Bağdâd'da kitap satın alınabilen, okunabilen, kitap istinsâhı için sipariş verilebilen hanut veya dükkân denilen kitapçı dükkânları açılmıştı. Bu dükkânları işleten verrâklar, istenilen kitapları ya bizzat istinsâh ediyorlar veya bu işi kendileri için çalışan müstensihlere yaptırıyorlardı. Mesela Ali b. Ahmed b. Ebi Dücâne bu çarşıda kitap istinsâhıyla meşgul olan verrâklardan biriydi.[31]

H. III/M. IX. asırda Bağdâd'ın doğusundaki Rasafe'de ve batısındaki Kerh bölgesinde kitapçılar çarşısı (Sûku'l-Verrâkîn/Sûku'l-Kütüb) bulunmaktaydı.[32] İbn Nedim, Ebu Tahir Teyfur'dan bahsederken, "bir süre mektep hocalığı yaptıktan sonra Bağdâd'ın doğusundaki verrâklar çarşısında (Sûku'l-Verrâkîn) kitap telîfi, istinsâhı ve ticaretiyle uğraştığını" söyler.[33] H. III/M. IX. asırda verrâkların ve verrâklara bağlı olarak çalışan müstensihlerin istinsâh ettikleri çok sayıda eser, Bağdâd'daki kitap ticaretini son derecede geliştirmişti.[34] Yakut el-Hamavî, Yahya b. Muhammed el-Erzenî'nin her gün öğleden sonra Bağdâd'daki Sûku'l-Kütüb'e gidip Sa'leb'in *Fasih*'ini istinsâh ederek yarım dinara sattığını ve bu parayla da et, meyve ve nebîz denilen bir içki alıp evine döndüğünü nakleder.[35] Ya'kubî, H. III/M. IX. asrın sonlarında Bağdâd'da yüzden fazla verrâk dükkânı olduğunu söylemektedir.[36] Hatib el-Bağdâdî bu dükkânların kitaplarla dolu olduğunu kaydeder.[37] Kaynaklarda, müteakip asırlarda Bağdâd'ın diğer bölgelerinde de bulunan kitapçı çarşılarından bahsedilir.[38] Ebu'l-Mutahhar Ezdî'nin Isfahanlılara, övünerek "Bağdâd'da olduğu gibi sizde de hattatlar ve verrâklar gibi sanat sahipleri var mıdır?" dediği rivayet edilir.[39]

---

30 Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Medineti's-Selâm*, c. XIII, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 2001, s. 339; Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 15.

31 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. IV, Beyrut 1993, s. 1644.

32 Hayrullah Sa'îd, *Verrâku Bağdâd fi'l-Asri'l-Abbasî*, Riyad 2000, s. 329-331.

33 *el-Fihrist*, c. I, s. 146; *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 283. Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfûr and Arabic Writerly Culture, A Ninth-century Bookman in Baghdad*, London 2005, s. 51-56.

34 Shawkat M. Toorawa, a.g.e. s. 14-15.

35 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. VI, Beyrut 1993, s. 2830.

36 Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldan*, yay. haz. M. J. De Goeje, Leiden 1892, s. 245. Ayrıca bkz. G. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924, s. 92.

37 *Tarihü Bağdâd*, c. XI, s. 399.

38 Lütfullah Kari, *el-Verrâke ve'l-Verrâkûn fi Tarihi'l-İslâmî*, Dârü'r-Rifâ'î 1983, s. 23-24; Eymen Fuad, a.g.e. c. I, s. 158-159; 'Âbid Süleyman el-Meşûhî, *Ticâretü'l-Mahtutât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011, s. 90-91.

39 Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâbu fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 69.

Kahire, Orta Çağ İslâm dünyasının önemli kitap merkezlerinden biriydi. Bugün Kahire'nin bir bölgesi hâline gelmiş olan Fustat'ta Tulunoğulları ve İhşidîler döneminde dükkânlarında münâzaralar ve mübâheselerin yapıldığı büyük bir verrâklar çarşısı bulunmaktaydı.[40] Verrâk esnâfının yoğun olarak bulunduğu bu çarşı, Amr b. As Câmii'nin civârındaydı.[41] Fustat, kâğıt imal edilen önemli merkezlerden biriydi. *Varaku'l-Mansurî* denilen kâğıt çeşidi bu şehirde üretilmekteydi.[42] Gramerci el-Vellâd (ö. 263/877) H. III. /M. IX. asrın ilk yarısında Mısır'a giderek yerleştikten sonra çocuklarıyla burada uzun yıllar verrâklık yapmıştı. Vellâd, gramere dâir birçok eseri Irak'tan Mısır'a getirip satarak bu bölgede söz konusu ilim dalındaki geleneğin teşekkülünde önemli bir rol oynamıştı.[43] Abdü'l-Mü'min b. Abdurrahman 'İzzü'd-Din el-Kâtib de Halep'ten Kahire'ye göçmüş ve burada kitap ticaretiyle uğraşarak büyük bir servet edinmişti.[44]

Kaynaklarda, Memlûklular döneminde Kahire'de birçok kitap çarşısının varlığından söz edilmektedir.[45] Memlûklu tarihçisi Makrizî'nin (1364-1442) yaşadığı dönemde verrâklar (kâğıt satıcıları) ile kütübiyyîn (kitapçılar) ayrı çarşılarda bulunmaktaydılar. Öyle anlaşılıyor ki, Şam'da olduğu gibi Kahire'de de verrâklar ikiye ayrılmış, kâğıt satanlar Sûku'l-Verrâkîn'e, kitap satanlar ise Sûku'l-Kütübiyyîn'e yerleşmişlerdir. İbnü'l-İmâd, Sultan Berkuk'un baştabibi Fethüddin Fethullah b. Mu'tasım'ın tıptaki bilgi ve tecrübesinden bahsederken, bir gün Sûku'l-Kütübiyyîn'de kitap istinsâh eden bir şahıs için, bugün ölür dediğini ve gerçekten de o şahsın o gün öldüğünü nakleder.[46] Makrizî çeşitli vesilelerle verrâkların çarşılarından (Sûku'l-Verrâkîn) sadece isimlerini zikrederek bahsettikten[47] sonra kitapçılar çarşısıyla (Sûku'l-Kütübiyyîn) ilgili şu ayrıntılı bilgiyi verir:

---

40 Safi Ali Muhammed, *el-Hareketü'l-İlmiyye ve'l-Edebiyye fi'l-Fustat*, Kahire 2000, s. 73. Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul 1976, s. 54.

41 Filib di Tarrazi, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hafikayn*, c. III, Beyrut 1948, s. 911.

42 Safi Ali Muhammed, *Mudunü'l-Mısrı's-Sınâ'iyye*, Kahire 2000, s. 198.

43 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyry*, c. III, Chicago 1972, s. 14, 36.

44 'Âbid Süleyman el-Meşûhî, *Ticâretü'l-Mahtutât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011, s. 34.

45 Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 12-13.

46 *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, c. IX, yay. haz. Abdülkadir el-Arnavut-Mahmud el-Arnavut, Beyrut 1993, s. 180.

47 Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, c. I, Bulak 1270, s. 297, 374, 376; c. II, s. 16, 86, 89, 90. İbn Dokmak, *el-İntisâr*, c. I, Beyrut, t.y, s. 19, 44, 61, 95; c. II, s. 38.

Sûku'l-Kütübiyyîn: Bu çarşı, Sâğa ve Salihiyye Medresesi arasındadır. Sanırım ki 700 (1301) tarihinden sonra ihdas edilmiştir. Mâristân-ı Mansûrî vakfına bağlıdır. Daha önceleri, eski Mısır'da [Fustat'da] Amr b. Âs Câmii'nin doğu tarafında, Amr'ın evi civârındaki Zukaku'l-Kanâdil'in baş taraflarındaydı. 780 (1378) yılından sonraki bir tarihte bazı kalıntılarını görmüştüm. Ancak şimdi tamamen kaybolmuştur ve yerini bile tayin etmek güçtür. Kitapçılar Çarşısı (Sûku'l-Kütübiyyîn), daha sonra Akmar Câmii'nin yanındaki Sûku'd-Decâcîn ile Ruknü'l-Muhallak'ın yanındaki Sûku'l-Husariyyîn arasında bulunan hana nakledilmişlir. Buradaki hanın altındaki meskenler dolayısıyla oluşan rutubetten kitaplar zarar görünce, kitapçılar aynı mahaldeki bugünkü yerlerine geçtiler. Bu çarşı ilim sahiplerinin bir buluşma yeriydi.[48]

Makrizî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, Sûku'l-Kütübiyyîn Câmi-i Ezher civârında bulunmaktaydı.[49] Makrizî, Kahire'de Sûku'l-Verrâkîn'in dışında bir de eski kâğıtçılar çarşısının (Sûku'l-Verrâkîni'l-Kadime) ve Hakim Câmii'nin yakınlarında da verrâklara ait bir bölgenin (Hâretü'l-Verrâkîn) bulunduğunu belirtir.[50]

Mekke de Memlûklular döneminde önemli ölçüde kitap ticaretine sahne olmaktaydı[51] ve bu kutsal şehirde birçok verrâk dükkânı vardı. Ezrakî'nin naklıne göre Mekke'de sahaflar, Memlûklular döneminde Ka'be'nin Mesfele semtine açılan kapısının cihetindeki "Dâru Mısr" denilen bölgede bulunmaktaydılar.[52]

Kuzey Afrika'da Fas ve Merakeş de kitap alış-verişlerine sahne olan önemli birer kültür merkeziydi.[53] Endülüs'teki ve Mısır'daki zengin kütüphânelerden bazılarının koleksiyonları çeşitli yollarla bu bölgedeki kitap çarşılarına ulaşmıştı.[54]

---

48 Makrizî, a.g.e. c. II, s. 102; A. Raymond et G. Wiet, *Les Marchés du Caire, Traduction annotée du Texte Maqrizî*, Kahire 1979, s. 189.

49 Makrizî, a.g.e. c. I, s. 374.

50 Makrizî, a.g.e. c. I, s. 373, 376.

51 Abdûlaziz b. Râşid es-Süneydî, "el-Verrâkun ve Eserühüm fi'l-Hayati'l-İlmiyyeti fi Mekketi Hilale'l-Asri'l-Memlûkî", *Âlemü'l-Kütüb*, c. 25, no. 1-2, Mekke 2002, s. 3-56.

52 Abdûlvehhâb b. İbrahim, *el-Ülemâü ve'l-Üdebâi'l-Verrâkîn fi'l-Hicaz fi'l-Karni'r-Râbi' 'Aşeri'l-Hicrî*, Tâif 2002, s. 42.

53 Charles C. Stewart, "A New Source on the Book Market in Morocco in 1830 and Islamic Scholarship in West Africa", *Hespéris Tamuda*, c. XI, Rabat 1970, s. 244.

54 Julian Ribera, "el-Mektebat ve Hevâtü'l-Kütüp fi İsbanya'l-İslâmiyye", çev. Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c.V/1, Kahire 1959. s. 92-94, H. Halım, "Al-Azhar, Dâr al-'İlm, al-Rasad. Forschungen- und Lehrenstalten der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, yay. haz. U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 104-105; Eymen Fuad Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün?", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 12-13.

Murâbıtlar döneminde Fas'ta bir verrâklar çarşısı vardı. Ancak verrâklık altın dönemini Muvahhidiler döneminde yaşamıştı: Karaviyyîn Câmii'nin kapılarından birinin adı Bâbu'l-Verrâkîn'di. Muvahhidî hükümdarları Yakub el-Mansur ve oğlu Muhammed en-Nâsır döneminde Fas şehrinde 400 kâğıt imalathanesi bulunmaktaydı.[55] XVI-XVII. yüzyıllarda Fas'ta kitap ticareti oldukça gelişmişti. Bölgenin önemli şehirlerinde her hafta özellikle medreselerin bulunduğu bölgelerde kitap müzâyedeleri yapılmaktaydı.[56] Leo Africanus, XVI. asırda Fas'ta 30 sahafın bulunduğunu nakleder.[57]

Endülüs'te, özellikle de İşbiliyye ve Kurtuba şehirleri kitap ticaretinin geliştiği önemli bölgelerdendi. Halife Hakem Mustansır Bi'llâh saraydaki kütüphânesini zenginleştirmek için adamlarını çeşitli memleketlere göndermekteydi. Makkarî onun kitap satın almaları için büyük paralarla birçok tüccarı çeşitli ülkelere gönderdiğini, Kurtuba'daki sarayında istinsâh ve cilt yapmada mâhir birçok kişiyi görevlendirdiğini söyler.[58] Hilafeti döneminde (350-366/961-976) İspanya'ya birçok verrâkın da gelip yerleştiği bilinmektedir.[59] Kâğıt imalatı da Endülüs'te oldukça gelişmişti. Jativa'da üretilen çok kaliteli kâğıtlar "Şatibî" diye adlandırılmaktaydı.[60] Yakut el-Hamavî, Şatıba'dan (Jativa) bahsederken, bu şehrin, yetiştirdiği âlimlerle ve imal edip diğer şehirlere gönderdiği kâğıtlarla temayüz ettiğini söyler.[61] Belensiye de (Valencia) kitap ticaretinin yoğunluk kazandığı merkezlerden biriydi.[62] Abdülaziz Mekkenî'nin, kütüphânesi için devamlı olarak kitap istinsâh eden altı verrâkı vardı. Öldüğünde kitapları Kurtuba'da düzenlenen ve yaklaşık olarak bir sene süren müzâyedelerde satılmış ve 40 bin dinar gelir elde edilmişti. Endülüs ulemâsının, özellikle de hac ziyaretleri dolayısıyla önemli ilim merkezleri olan şehirlere uğradıklarında, bu şehirlerdeki verrâklardan birçok eser satın alarak ülkelerine götürdüklerini biliyoruz. Zehebi, Kurtuba Kadısı Münzir b. Sa'îd'in hac dönüşü çok sayıda kitap getirdiğini nakleder.[63]

---

55 Muhammed el-Menunî, *Tarihü'l-Verrâketi'l-Mağribiyye*, Rabat 1991, s. 21, 27.

56 Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992, s. 62-63.

57 Charles C. Stewart, a.g.m. s. 244'den naklen.

58 eş-Şeyh Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhü't-Tıb*, yay. haz. İhsân Abbas, Beyrut 1968, s. 385-386.

59 Halid b. Abdülkerim b. Hammud Bekr, *en-Neşâtü'l-İktisadî fi'l-Endülüsfi Asri'l-İmâre*, Riyad 1993, s. 208. Endülüslü bazı verrâklar için bkz. Yahya Vehîb el-Cübûrî, *a.g.e.* s. 69-70.

60 Olivia Remie Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain*, Cambridge 1995, s. 195.

61 Sa'd b. Abdullah Bişrî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endülüs*, Riyad 1993, s. 197-198.

62 Sa'd b. Abdullah Bişrî, a.g.e. s. 207.

63 Yahya Mahmud Sa'âtî, "Melâmihü min Tarihi Ticâreti'l-Kütübi fi'l-İslâm", *el-'Usûr*, c. I, London 1986, s. 78.

Şam'da verrâklar, Câmi-i Emeviyye'nin bulunduğu bölgede toplanmışlardı. İbn Battuta, Şam'la ilgili gözlemlerini aktarırken Câmi-i Emeviyye'nin doğusundaki Bâb-ı Ceyrun diye adlandırılan kapısına karşı gelen bölgede kitap satan kitapçılarla (Havâniti'l-Kütübiyyîn), yazı malzemesi satan verrâkların (Sûku'l-Verrâkîn) ayrı çarşılarda bulunduklarını söyler.[64] Muhibbî de bir kitap müzâyedesi dolayısıyla Câmi-i Emevîye'nin kuzey duvarının arkasındaki kitapçı dükkânlarından söz eder.[65] İbn Futeys'in verrâkı Ebu Bekir el-Kureşi bu çarşıda verrâklık yapmaktaydı.[66] İbn Asâkir, Şam'daki mescidlerden bahsederken, bunlardan birinin eski verrâklar çarşısının yakınında olduğunu söylemektedir.[67] İbn İmâd'ın naklettiğine göre 26 Şevval 740 (25 Nisan 1340) tarihinde Şam'da çıkan büyük bir yangın, kitapçılar çarşısına kadar ulaşmış ve kâğıtçılar çarşısı da bu yangında yanmıştı.[68]

Buhara ve Semerkand'da da büyük bir verrâklar çarşısı vardı. Bu şehirlerde kâğıt ticareti de çok gelişmişti. Semerkand'daki kâğıt satıcılarının bulunduğu büyük hana, çeşitli ülkelerden kâğıt ticareti yapan kimseler gelmekteydi.[69] Isfahan'da kâğıtçılar, ciltciler ve kitap satıcıları büyük bir meydanın batısında yer almaktaydılar.[70]

İbn Nedim'in naklettiğine göre Câhız, Basra'daki verrâk dükkânlarını kiralar ve geceyi kitap okuyarak geçirirdi.[71] İbn Düreyd, İbn Sikkit'in mantığa dair bir eserinin tedrisiyle ilgili rivayetinde Basralı verrâklardan bahsetmektedir.[72] Basralı bir verrâk Halil'in *Kitabu'l-'Ayn* adlı eserini Horasan'dan bu şehre getirip 50 dinara satmıştı.[73] Horasanlı Ebu Recâ Matr b. Tahmân, Basra'da verrâklık yapmaktaydı.[74] Hatib el-Bağdâdî, Basra'daki verrâklar çarşısında Ebu'l-Ayna (ö. 282/895) ile bir kitap tellâlının arasında geçen hadiseyi uzun uzadıya nakleder.[75] Zeyd b. Rifâ'a el-Haşimî ve arkadaşları, felsefî görüşlerini yaymak için

64 İbn Battuta, *Rıhle*, tahkik: Ali el-Muntasır el-Kettânî, Beyrut 1985, s. 107.

65 *Hülasatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer*, c. 1, Kahire 1284, s. 101.

66 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s.474.

67 *Tarihü Medîneti Dımaşk*, c. II, Beyrut 1996, s. 313.

68 İbn İmâd, a.g.e. c. VIII, s. 222.

69 İhsân Zennun es-Samirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Zamani's-Samaniyyîn*, Beyrut 2001, s. 61.

70 İrec Efşar, "Sahhâfî ve Mücellidgerî", *Nâme-i Bahâristan*, c. III/2, Tahran 1381, s. 331.

71 *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 116; *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. V, Beyrut 1993, s. 2101.

72 *el-Fihrist*, c. I, s. 58.

73 *el-Fihrist*, c. I, s. 42.

74 Abbot, c. II, s. 16.

75 *Tarihü Medineti's-Selâm*, c. IV, yay. haz. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrut 2001, s. 287-288.

yazdıkları risaleleri "*Resâ'ilü İhvâni's-Safâ*" adıyla derleyip Basra'daki verrâklar çarşısında dağıtmaktaydılar.[76]

Halep'te de bir verrâklar çarşısı vardı ve yazısının güzelliğiyle ve imlâsının sıhhatıyla tanınan Ebu Cürâde bu çarşıda verrâklık yapmaktaydı.[77] Ünlü şâir Mütenebbi de, gençliğinde sık sık Kûfe'deki verrâklar çarşısına gider ve verrâkların derledikleri kitapları okurdu.[78]

Verrâklar, dükkânlarında kitap sattıkları gibi müzâyedeler de düzenliyorlardı.[79] Biyografik kaynaklardan öğrendiğimize göre, kitap müzâyedelerini tellallar gerçekleştiriyorlardı.[80] Yakut el-Hamavî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Yahya b. Şirzâd'dan, Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin *Kitabu'l-Eğânî* adlı eserinin müsveddesinin verrâklar çarşısında müzâyede ile (bî'at fi'n-nidâ) nasıl satıldığını nakleder.[81] İbnü'l-Kıftî, Yusuf b. Hurrezâd Neceyrümî'den bahsederken, yazısının güzel olmamakla beraber yazdıklarının çok güvenilir olduğunu ve bu yüzden müzâyedelerde tellal bir kitap için "Neceyrümî'nin hattıyla" dediğinde, müzâyedeye katılanların [dikkat kesilerek] başlarını kaldırdıklarını söyler.[82] Câhız, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyat'a hediye ettiği Sibeveyh'in eserini Bağdâd'daki bir kitap mezatından almıştır.[83] Muhibbî, Ebu Bekir b. Mansur b. Berekât'ın Câmi-i Emeviyye'nin kuzey duvarı yönündeki kitap çarşısında yapılan bir müzâyedede Kadı eş-Şüveykî el-Halilî ile arasında geçen bir mâcerayı tafsilatlı bir şekilde anlatır.[84] Hatib el-Bağdâdî de Bağdâd'daki bir kitap müzâyedesinde Ali b. Muhammed el-Fasihî ile Ebu Zekeriyya Yahya b. Ali el-Hatib et-Tebrizî arasında geçen sohbeti renkli bir şekilde nakleder.[85]

---

76 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. III, Beyrut 1993, s. 1336.

77 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, Kahire 1952, s. 286.

78 Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Medineti's-Selâm*, c. V, s. 166.

79 Bazı örnekler için bkz. Yahya Mahmud Sâ'âtî,"Melâmihü min Tarihi Ticâreti'l-Kütübi fi'l-İslâm", *el-'Usûr*, c. I, no. 1, London 1986, s. 74-75.

80 "Kitap satışları bazen açık artırmayla (nidâ, çağrı yoluyla) yapılırdı. İnsanlar halka şeklinde otururlar, kitap yüksek sesle tanıtılır, teklifler birbirini izlerdi. Normal bir satış işleminde alıcı, satıcının verdiği fiyatı ufak ufak indirmeye çalışırken, açık artırmada fiyat tedricen yükselirdi. Genel itibarıyla konuşacak olursak, açık artırma seyrek görülen bir durum değildi". Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul 2012, s. 59. Biyografik kaynaklardaki müzâyedelerle ilgili bilgiler için bkz. Hâle Şakir, a.g.e. s. 205-209.

81 *Irşâdü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edîb*, yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911, s. 164.

82 *İnbâhu'r-Ruvât*, c. IV, s. 66-67.

83 *İnbâhu'r-Ruvât*, c. IV, Kahire 1973, s. 8.

84 *Hülâsatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer*, c. I, Kahire 1284, s. 101-102.

85 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. V, Beyrut 1993, s. 1966.

İbn Ebi Usaybi'a'nın naklettiğine göre İbn Sina, daha meşhur olmadığı dönemde bir gün Verrâklar Çarşısı'na gitmişti. Dellâl satışa çıkardığı bir kitabı İbn Sina'ya gösterip almasını tavsiye etmişti. İbn Sina almak istemeyince dellâl "bu kitabı al, sahibinin paraya ihtiyacı var; üç dirhem gibi ucuz bir fiyat istiyor" diyerek ısrar edince, İbn Sina kitabı almıştı. Eve gidince, kitabı incelemiş ve Fârabî'nin *Mâ-ba'de't-Tabî'a* adlı eseri olduğunu görünce çok sevinmişti.[86]

Bazı verrâklar, müzâyedelerde bu şekilde görev almalarından dolayı, tellal olarak adlandırılmaktaydılar.[87] Sübkî, dellâlların dikkat etmesi gereken şeyleri şöyle sıralar: "Dellâlü'l-kütübler dinî bir kitabı, kaybedecek, tenkit ve zemm için alacak kimseye satmamalı. Sapık mezheplerin, müneccimlerin kitaplarıyla Antere hikâyeleri ve diğer yalanlarla dolu kitapları da satmamalı. Bir kâfire mushaf ve dinî kitapları satması da helal olmaz".[88]

Makkarî'nin *Nefhü't-Tıb*'ında, bir kitap müzâyedesiyle ilgili olarak dönemin ulemâsından Hadramî'nin naklettiği ilginç bir anekdot vardır:

> Kurtuba'da bulunduğum sırada kitapçılar çarşısına gider, aramakta olduğum bir kitabı elde etmeye çalışırdım. Nihayet bir gün bu eserin güzel yazılı ve ciltli bir nüshasına rastladım ve çok sevindim. Müzâyede başlayınca fiyatını artırmaya başladım. Ancak her artırmamın sonunda dellâl tekrar bana artırılmış bir fiyatla geri dönüyordu. Artık kitap değerini çoktan aşmıştı. Dellâla dönerek bu kitabı değerinin üzerine çıkaranı bana göstermesini istedim. Üzerinde değerli elbiseler olan bir adamı işaret etti. O şahsa yaklaşarak "Allah mertebenizi yüceltsin ey aziz fakih! Eğer bu kitabı ille de almak istiyorsanız ben çekileyim. Zira kitap değerinin çok üzerine çıktı" dedim. Bana dönerek "Ben din bilgini değilim, kitabın neye dâir olduğunu da bilmiyorum. Ancak bir kütüphâne kurdum ve bu kütüphâneyle şehrin soyluları arasında ün yapmak istiyorum. Kitaplarımın arasında tam da bu kitabın sığacağı kadar bir boşluk kaldı. Cildinin ve yazısının güzelliğini görünce fiyatına aldırmadan bu kitabı almak istedim. Bende para Allah'a şükür çok" dedi.
>
> Hadramî diyor ki, ben de kızgınlıkla şöyle demek ihtiyacını hissettim: "Evet para senin gibilerde var. Allah, cevizi dişi olmayana veriyor. Bu kitapda ne

86 *'Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakati'l-Etibbâ*, c. II, Kahire 1882, s. 3-4; *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. III, Beyrut 1993, s. 1071.

87 Bazı verrâk-dellâllar için bkz. *Verrâku Bağdâd*, s. 305-306; Nâzım Reşîd, "Sa'd b. Aliyyü'l-Hazîrî, el-Mülekkab bi-Dellâlü'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. XXXIII, no. 1, Kuveyt 1989, s. 169-195.

88 *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Beyrut 1986, s. 110.

olduğunu bilen ve ondan istifade etmek isteyen ben ama benim param yok. Bu da benim o kitaba erişmemi engelliyor.[89]

Verrâkların ticarî faaliyetlerinden dolayı ne tür bir denetime tabi olduklarını bilemiyoruz. Çarşı-pazardaki ticarî faaliyetlerin düzenlenmesinden ve fiyatların tespitinden bahseden hisbe kitapları verrâklarla ilgili hususlara hiç değinmezler. Öyle anlaşılıyor ki verrâklar kitap fiyatlarını tespitte bir denetime tabi değildiler.[90] Verrâkların sattıkları kitapların konularıyla ilgili bir denetime tabi tutulup-tutulmadıklarına dâir de kaynaklarda kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece Zehebî iki Abbasi halifesi döneminde bazı kitapların satışına yasak getirildiğini belirtir. Zehebi, Ebu'l-Abbas el-Mu'tezid Bi'llâh dönemindeki (279-289/892-902) olayları zikrederken "[Mu'tezid], müneccimleri ve kıssahânları yasakladı. Kitap satıcılarına da felsefe ve cedelle ilgili kitapları satmamaları tenbih edildi" der.[91] Halife el-Muktedir Bi'llâh'ın döneminde Hallac'ın öldürülmesinden (317/929) sonra da "verrâklardan bir kısmının toplatılıp Hallac'ın kitaplarından hiçbirini alıp-satmayacaklarına dair yemin ettirildiğini" nakleder.[92]

Verrâkların bulunduğu çarşılar âlimlerin, şâirlerin ve ediplerin toplantı mekânlarıydı. Söz konusu çarşılarda bulunan dükkânlarda yapılan toplantılarda ilmî ve edebî meseleler müzâkere edilir, çeşitli konularda fikir alış-verişinde bulunulurdu.[93] İbnü'l-Cevzi (ö. 597/1201) Bağdâd'ın çarşılarını anlatırken "âlimlerin ve şâirlerin toplantı yaptıkları büyük bir verrâklar çarşısı" olduğunu söyler.[94] İbnü'l-Kıftî, Abdullah b. Hâni'i'l-Ezdi'den (ö. 230/845) bahsederken "Bağdâd'da bir dükkânı vardı. Kitap istinsâh ederdi. Önemli edipler dükkânında toplanır, edebî konularda müzâkereler ve mubâheseler yaparlardı" demektedir.[95] Dellâlü'l-kütüb diye tanınan Sa'd el-Verrâk b. Ali, aynı zamanda bir

89 Ahmed bin Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhü't-Tîb*, yay. haz. İhsân Abbas, c. 1, Beyrut 1968, s. 463.

90 Lütfullah Kârî, a.g.e. s. 60.

91 *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, c. XII, Beyrut 1983, s. 552.

92 a.g.e. c. XIV, s. 341. Hallac, katline fetva verildiğinde suçsuz olduğunu isbat etmek için deliller getirirken "benim sünnet hakkındaki kitaplarım verrâklarda mevcuttur" demiştir. Bkz. Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâü Ebnâ'i'z-Zamân*, c. II, yay. haz. İhsân Abbas, Beyrut 1994, s. 145.

93 Ali b. İbrahim en-Nemle, *el-Virâketü ve Eşhürü A'lâmi'l-Verrâkin*, Riyad 1995, s. 35; Hayrullah Sa'îd, "Rüvvâdu Sûki'l-Verrâkin", *Âfâku's-Sekafeti ve't-Türâs*, no. 19, Dubai 1997, s. 21-24.

94 Cemalüddin Ebi'l-Ferec Abdurrahman b. Ali eş-şehîr bi-İbni'l-Cevzi, *Menakıbu Bağdâd*, Bağdâd 1342, s. 26.

95 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, Kahire 1952, s. 134.

şairdi. Dükkânında edebî sohbetler yapılırdı.[96] Yakut el-Hamavî'nin, *Kitâbu'd-Diyârât*'tan naklettiği bir anekdottan öğrendiğimize göre, Ruha'daki Sa'id adlı verrâkın dükkânında edebiyat meclisleri tertip edilmekte, burada Şam'dan ve Mısır diyarından gelen şâirler de şiirlerini okumaktaydılar.[97]

Mu'cemü'l-Üdebâ'da bir verrâk dükkânında *Kitabu'l-Eğânî* yazarı Ebu'l-Ferec Isfahanî ile şâir Ebu'l-Hüseyin Ali arasında bir beyit üzerinde yapılan mübâhese anlatılır.[98] Ebu Nüvas, Ebu'l-Atahiye, Di'bil ve aynı zamanda bir verrâk olan Amr b. Abdülmelik verrâklar çarşısına sıkça giden şâirlerdendi.[99] İbnü'l-Veddâ'nın Bağdâd'daki kitapçı dükkânı da ulemânın buluşma yeriydi.[100] Verrâk dükkânlarındaki meclisler, geceleri de devam ediyor olmalı ki Ebu'l-Ğanâ'im Habeşî'nin 20 sene her gece kitapçılar çarşısına gittiği nakledilir.[101] Ebu Hayyan et-Tevhidî, *Mukabesât* adlı eserinde[102] verrâklar çarşısında, Bâbu't-Tak[103] ve Bâbu'l-Harrânî'de[104] yapılan felsefi müzâkere ve mübâheselerden bahseder.

Verrâkların kitap telîfine birkaç şekilde katkıda bulunduklarını görüyoruz. Özellikle devlet adamları, bir âlime belli bir konuda kitap yazdırmak istediklerinde verrâklardan bu hususta hizmet almaktaydılar. Halife Me'mun, ünlü dil bilgini ve müfessir Ferrâ'dan Arap grameri konusunda bir eser yazmasını istediğinde ona bir oda, cariyeler ve hizmetçiler tahsis edip bütün ihtiyacını karşıladıktan sonra, verrâkları gönderip söylediklerini kaydetmelerini istemiş ve Ferrâ iki senede *Kitabü'l-Hudûd* adlı eserini telîf etmişti.[105]

Bilindiği gibi ilk asırlarda kitap telîf usullerinden biri imlâ yolu idi[106] ve bu şekilde telîf edilen eserlerden bir bölümü bundan dolayı *Emâli* adını taşımaktaydı.

96 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. II, s. 23.

97 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 425.

98 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. VI, Beyrut 1993, s. 1713.

99 Merzubânî, *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*, Kahire 1935, s. 218. Abbot, c. II, s. 47'den naklen.

100 Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyry*, c. III, Chicago 1972, s. 13.

101 *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, s. 3.

102 Ebu Hayyan et-Tevhidî, *el-Mukabesât*, yay. haz. Muhammed Tevfik Hüseyin, Beyrut 1989, s. 127 ve 143. Bu bilgiden Lutfullah Kart, a.g.e. s. 30-31 vasıtasıyla haberdar oldum.

103 "bi-Bâbi't-Tak bi'l-Verrâkîn". a.g.e. s. 127.

104 "fi Taki'l-Harranî fi'l-Verrâkîn". a.g.e. s. 143.

105 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. VI, Beyrut 1993, s. 2814; İbn Hallikân, c. VI, s. 177; Habib Zeyyât, "el-Virake ve'l-Verrâkun fi'l-İslâm", *el-Maşrık*, c. 41, s. 311.

106 Kâtib Çelebi imlâyı şöyle tarif eder: Âlim ve etrafında ellerinde mürekkep ve diğer yazı malzemeleriyle talebeler oturur ve âlim, Allah'ın kendisine bahşettiği ilimden konuşmaya başlar ve talebeler söylediklerini yazarlar ve yazdıkları kitap olur. Bu şekilde yazılan kitaplara imlâ ve emâli denilir. *Keşfü'z-Zünûn*, c. I, yay. haz. Kilisli Rifat Bilge ve Şerefettin Yaltkaya, İstanbul 1941, sütun 161. *Emâlî* sahibi müellifler için bkz. a.g.e. sütün 161-166.

İbn Düreyd, Sa'leb, Zeccâc, Enbarî, Kali, İbnü'l-Hâcib, İbn Hacer ve Ebu'l-A'lâ el-Ma'arrî bu metotla eser telîf etmiş müelliflerden birkaçıdır.[107] Verrâklar da, ünlü âlimlerin derslerine katılıp aldıkları notları, derse katılan diğer öğrencilerin notlarıyla da karşılaştırıp konuyla ilgili ortaya bir eser koymakta ve daha sonra bu eserleri istinsâh ederek satmaktaydılar.[108] Ünlü âlimlerin derslerini takip edip kitap hâline getiren verrâklar -bir bakıma- günümüzün editörlerinin ve yayıncılarının işlevlerini yerine getirmekteydiler. Verrâklar bu şekilde oluşturdukları eserlerden kopya ettikleri nüshaları belli bir ücret karşılığında satışa sunmaktaydılar. Hatib el-Bağdâdî ve Yakut el-Hamavî bu konuyla ilgili olarak ilginç bir olay nakletmektedir. Halife Me'mun ünlü gramerci Ferrâ'yı bazı eserler telîfi için Bağdâd'a getirttiğinde Ferrâ tefsirle ilgili kitabını bir ders halkasında imlâ yoluyla yazdırmaya başlamıştır:

> *Kitabü'l-Me'âni*'yi imlâ ettirmeye başladı. Derslerinde iki verrâkı da bulunuyordu: Seleme b. Âsım ve Ebu Nasr b. el-Cehm. Ebu Ubeyde şöyle rivayet etmiştir: *Kitabü'l-Me'âni*'nin imlâsı için toplananları tespit etmek istediysek de başaramadık. Sadece kadılardan seksen kişi vardı. [Ferrâ], kitabın yazılışını bitirene kadar derslerini sürdürdü ve imlâ işi bitince verrâklar eseri para kazanmak amacıyla sakladılar ve şöyle dediler: Biz bu kitabı ancak beş sayfa istinsâh etmemiz karşılığında bize bir dinar verecek kimselere gösterebiliriz. İnsanlar bu hususta Ferrâ'ya şikâyette bulununca, Ferrâ verrâkları çağırdı ve bu hususu sordu. Verrâklar biz derslere bir fayda sağlamak için katıldık. Bu kitaba insanların büyük rağbeti var, bırak da bundan yararlanalım [dediler]. Ferrâ, bırakın insanlar kitaba ulaşsınlar da, siz de onlar da faydalansın dediyse de verrâkları ikna edemedi. Bunun üzerine, "Size göstereceğim" dedi ve insanlara, daha önce yazdırdığı bu kitabı tekrar daha geniş bir biçimde ve yeni açıklamalarla imlâ ettireceğini duyurdu. Derse başlayınca sadece "el-Hamdü'yü" yüz sayfada açıkladı. Bunun üzerine verrâklar uzlaşmaya yanaştılar ve on sayfayı bir dirheme istinsâh etmeye başladılar.[109]

Kaynaklarda birçok âlimin, derslerini takip ederek aldıkları notları kitap hâline getiren özel verrâklarının bulunduğu belirtilir.[110] Kıftî'nin

---

107 Habib Zeyyât, a.g.m. s. 312.

108 Jamil, a.g.t. s. 173.

109 Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l Üdebâ*, c. VI (İhsân Abbas neşri), s. 2814; Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Medineti's-Selâm*, c. XVI, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2001, s. 225-226.

110 Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitabu'l-Arabi'l-Mahtut ve İlmü'l-Mahtutat*, c. I, Kahire 1997, s. 155-156; Qazi Ahmadmian Akhtar, "The Art of Warakat During The Abbasid Period", *Islamic Culture*, c. IX, no. 1, London 1935, s. 132.

naklettiğine göre İshak b. el-Cüneyd el-Bezzâz el-Basrî el-Verrâk, "Verrâku İbni Düreyd" diye tanınmıştı.[111] Câhız, Huneyn b. İshak, Vakidî, Ferrâ ve Müberred'in de özel verrâkları olduğu bilinmektedir. Derslerde veya ders dışında bu âlimlerin söylediklerini kaydeden verrâklar, daha sonra tuttukları notlardan oluşan eseri ders veren âlimin huzurunda okuyup doğruluğunu tasdik ettirirler (icâze veya semâ') ve böylece o eserin güvenilir bir nüshasını ortaya koymuş olurlardı.

Talep olunan eserleri istinsâh ederek veya ettirerek satışa sunmak da verrâkların önemli uğraşılarından biriydi. Verrâklık yapan Muhammed b. Ahmed b. Abdülbaki b. Mansur, büyük bir talep olduğu için bir yıl içinde Müslim'in hadis külliyatını yedi kere yazdığını söyler.[112] Muhammed b. İdris eş-Şafi'î, Muhammed b. Hasan'ın kitaplarını okumak için istinsâh ettirmek isteyince, kâtibine yüz dinar vermiş; verrâkları toplayarak istinsâhı bir gecede tamamlatmasını istemiş ve verrâklar da istinsâh işini bir gecede bitirmişlerdir.[113] İlk asırlarda, genellikle ilim adamı olan verrâklarca yürütülen istinsâh faaliyetine, zamanla Arap yazısının gelişmesi ve tekamül ederek estetik bir hüviyete bürünmesiyle birlikte ünlü hattatlar da katılmaya başlamışlardır. Özellikle halifelerin ve devlet adamlarının, kütüphâneleri için estetik değeri olan yazma eserler ısmarlamaları, verrâkları ünlü hattatlarla işbirliği yapmaya sevk etmiştir. Bazı verrâkların da sanat değeri yüksek olan eserler vücuda getirdiklerini biliyoruz.[114] Fakat şunu da belirtmekte yarar vardır ki, ünlü hattatların yazdıkları eserler, estetik bakımından belli bir üstünlüğe sahipse de, metnin doğruluğu bakımından ilk asırlarda âlim, verrâk ve müstensihler tarafından istinsâh edilen eserlere göre daha az güvenilirdirler.

İsmail b. Subeyh el-Kâtib, Harunu'r-Reşid zamanında Ebu Ubeyde'yi Basra'dan Bağdâd'a getirttiğinde, verrâklık yapan Esrem'i (Ali b. el-Muğire) bir eve kapayıp kapıyı üstünden kilitlemiş ve kendisine Ebu Ubeyde'nin eserlerini vererek istinsâh etmesini istemiştir. Bu hadiseyi nakleden Ebu Mishel Abdü'l-Vehhâb diyor ki, "Ben ve bir gurup arkadaşım bu hususta Esrem'e yardımcı olduk. O, bize istinsâh edilecek kitabı ve gerekli olan kâğıdı veriyor ve acele etmemizi söylüyor, biz de kitapları istinsâh edip zamanında teslim ediyorduk.

111 *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I, s. 196. Habib Zeyyât s. 323'ten naklen.

112 *Mu'cemü'l-Ûdebâ*, c. XVII, s. 228.

113 *Mu'cemü'l-Ûdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. VI, Beyrut 1993, s. 2397.

114 Sa'd b. Abdullah Bişrî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endülüs*, Riyad 1993, s. 203; François Déroche, "Copier des manuscripts: remarques sur le travail du copiste", no. 99-100, *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, Paris 2002, s. 135.

Esrem de istinsâh edilen kitapları Ebu Ubeyde'ye okuyordu.[115] Ahmed b. el-Hutey'e Ebu'l-Abbas, yazısının güzelliğiyle şöhret bulmuştu. Hanımı ve kızı da onun yazısını fark edilmeyecek bir ustalıkla taklit edebiliyorlardı. Kendisinden bir kitap istinsâh etmesi istendiğinde kitabın cüzlerini üçe bölüp yazıyorlardı. Bu şekilde birçok kitabı istinsâh edip satmışlardır.[116]

Devlet adamlarının da istedikleri kitapları istinsâh ettirmek için özel verrâklar istihdam ettikleri bilinmektedir.

Verrâklar eser istinsâhında farklı yazı şekilleri kullanmakla birlikte, aslında kendilerine mahsus *verrâkî hattı* diye adlandırılan ve *muhakkak* yazısına benzer bir hat geliştirmişlerdi. Muhakkak yazısındaki harfler gibi yayvan harflere sahip olan bu yazı çeşidinin kullanılmasını Habib Zeyyat verrâkların daha fazla kâr etme amacı gütmesiyle ilişkilendirmektedir. Bu tür bir yazıyla yazılan eserler, diğer yazı çeşitleriyle yazılan eserlere göre daha hacimli olmakta ve verrâklar bu nüshaları daha yüksek fiyatlara satabilmekteydiler. Verrâkların kendilerine ısmarlanan eserler için sayfa başına ücret aldıkları düşünülürse, neden söz konusu yolu tercih ettikleri anlaşılabilir. İbn Asâkir, Hüseyin b. Ahmed en-Nisaburî'nin kendi hattıyla 1.300 cüz olan *Müsned*'inin, verrâkların hattıyla 3.000 cüz tuttuğunu, Hüseyin en-Nisaburî'nin on küsur cüzde yazdığı Ebu Bekir es-Sıddık'ın *Müsned*'ini de verrâkların 60'ın üzerinde cüze çıkardıklarını nakleder.[117]

Verrâkların kütüphânelerde de kitap istinsâhıyla görevlendirildiği görülmektedir. Ammaroğulları'nın Trablus'taki kütüphânesinde 180 verrâk görevliydi ve bunların otuzu sürekli olarak kitap istinsâh etmekteydiler.[118] H. VII. asrın ortalarında Eminü'd-devle Ebu'l-Hasan b. Gazzâl'ın kütüphânesinde birçok verrâk görev yapmaktaydı. İbnü'l-Gazzâl bir keresinde İbn Asakir'in 80 ciltlik *Tarihü Dımaşk*'ını istinsâh ettirmek istediğinde, çok hacimli olan bu eseri mümkün olduğunca kısa bir zamanda yazdırmak için bölerek kütüphânesindeki on verrâka ısmarlamış ve bu eserin istinsâhı ancak iki yılda tamamlanabilmişti.[119] Vezir Ebu'l-Fadl'ın kütüphânesinde birçok verrâk görevliydi.[120] Fatımî halifesi 'Aziz'in Kahire'deki kütüphânesiyle İspanya'daki Halife Hakem'in kütüphânesinde de verrâkların görevlendirildiğini biliyoruz.

115 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. V, Beyrut 1993, s. 1970-1971.

116 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'ala Enbâhi'n-Nuhât*, c. I, Kahire 1950, s. 39; Safedi, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. VII, yay. haz. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1962, s. 121-122.

117 *Tehzib*, c. IV, s. 352. Habib Zeyyât, a.g.m. s. 319'dan naklen.

118 Hamid Selim Gendûmi, "Varrâkân ve Nakş-ı ânhâ der-Tevessü'a-i Kitabhânehâ", *Faslnâme-i Kitâb*, c. XVII, no. 1, Tahran 2006, s. 243.

119 *'Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakati'l-Etibbâ*, c. II, Kahire 1882, s. 236.

120 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. II, Beyrut 1993, s. 787.

Tabakat kitaplarındaki birtakım kayıtlardan, bazı verrâkların eser istinsâhından hayatlarını rahat bir şekilde sürdürecek paralar kazandıklarını öğrenmekteyiz.[121] İbn Heysem, Euclid'in geometriye dâir kitabıyla Batlamyus'un *Almagest* adlı eserinin Arapça tercümelerini istinsâh ederek bir yıllık nafakasını temin etmekteydi.[122] Yakut el-Hamavî, Hasan b. Şihab el-Ukberî'nin verrâklık yaparak 25.000 dirhem kazandığını, 5 dirhem vererek aldığı kâğıtlara üç gecede *Mütenebbi Dîvânı*'nı yazdığını ve 150-200 dirheme sattığını söylediğini nakleder.[123] İbn Hacer, İbn Şâkir el-Kütbî'nin çok fakir olduğunu; ancak kitap ticaretine girdikten sonra büyük bir servet edindiğini söylemektedir.[124] Ancak kaynaklardaki bazı nakillerden öğrendiğimize göre birçok verrâk istinsâh yoluyla yeterli para kazanamadıklarından şikâyet etmekteydiler. Nitekim Nisabur'da 50 yıl verrâklık yapan Ebu Hatem en-Nisaburî'nin şu beyitleri söylediği rivayet edilir.

Verrâklık makbul olmayan bir meslektir
Mahrumluktur, hastalıkla dolu bir hayattır

Yaşarsam yiyecek bir şey olmadan yaşarım
Ölürsem bir kefenim olmadan ölürüm[125]

Ünlü verrâklardan Ebu Hayyan et-Tevhidî'nin de (ö. 400/1009) verrâklık sanatını, uğursuzluk sanatı olarak tarif ettiği rivayet edilir. Endülüslü şâir Abdullah b. Sâre eş-Şinterinî dönemin hükümdarlarından gerekli ilgiyi görmeyip de malî sıkıntıya düşünce verrâklık yapmaya başlamıştı. Verrâklıkta da umduğunu bulamadığından şu beyitleri söylemiştir:

Verrâklık hayırsız bir meslektir
Onun yaprakları ve meyveleri mahrumiyettir
Bu işi yapanları terziye benzettim
Çıplakları giydirir ama kendisi çıplaktır[126]

Buna karşılık, yaptığı işten memnun olan verrâklar da vardır. Sem'anî'nin naklettiğine göre ölmek üzere olan bir verrâka ne arzu edersin diye sorduklarında

121 Abdü's-Settâr el-Halvaci, *el-Mahtutu'l-Arabî*, Cidde 1989, s. 121.

122 Qazi, a.g.m. s. 132-133.

123 Hâle Şâkir, a.g.e. s. 184'den naklen.

124 *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. III, s. 451. Yahya Vehîb Cûbûrî, a.g.e. s. 123'ten naklen.

125 Hâle Şâkir, a.g.e. s. 179'dan naklen. Diger bazı örnekler için bkz. a.g.e. s. 177-182; *Verrâku Bağdâd*, s. 280-286.

126 Sa'd b. Abdullah Bişrî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endülüs*, Riyad 1993, s. 204.

"güzel yazı yazabilecek bir kalem, akıcı bir mürekkep ve [cilt yapmak için] ince bir deri" diye cevap vermiştir.[127] Verrâklığı bırakıp da kadılığa geçen Ali b. el-Hüseyin b. Harb el-Bağdâdî, kadılıktan ayda 120 dinar kazanmasına rağmen verrâklığı terkettiği için pişman olduğunu belirtmiştir.[128]

Bazı verrâkların bol para kazanmak gayesiyle meşru kabul edilmeyen bir takım faaliyetlerde bulunduklarını görüyoruz. İbn Nedim, Abbasiler döneminde bazı verrâkların para kazanmak amacıyla halkın rağbet ettiği *Binbir Gece Masalları*, hayvan hikâyeleri ve değişik coğrafyalardaki ülkeler gibi konularda aslı esası olmayan eserlerin yazımını teşvik ettiklerini, hatta bazılarının bizzat bu konularda kitap hazırladığını söylemektedir:

> Binbir Gece Masalları ve hurafeler Abbasoğulları, özellikle de Muktedir döneminde pek rağbetteydi. Bu yüzden verrâklar yalanlarla dolu eserler telîf ettiler. Bunlardan biri İbn Dilan diye bilinen Ahmed b. Muhammed b. Dilan, diğeri de İbn Attar'dı. Bu şekilde faaliyette bulunan başkaları da vardı. Yukarıda, hayvanları ve diğer yaratıkları konuşturarak hurafelerle [dolu eserler] ve gece hikâyeleri yazan müelliflerden bahsetmiştik. Bunlar Sehl b. Harun, Ali b. Davud, el-Attâbî ve Ahmed b. Ebi Tahir'dir.[129]

İbn Nedim'in *el-Fihrist*'inde yer alan müellifi belli olmayan bu türdeki birçok kitabın verrâklar tarafından para kazanmak maksadıyla derlenmiş olması muhtemeldir.[130]

Verrâkların yaptıkları gayrımeşru işlerden bir diğeri ise meşhur olan müellifler adına eser derleyerek piyasaya sürmekti. Hammad b. İshak, babası İshak b. İbrahim'in *Kitabu'l-Eğânî*'nin kaynaklarından biri olan şarkılarla ilgili eserinin son şeklinin babasına ait olmadığını, Bağdâd'ın doğusundaki mahallelerden birinde Han ez-Zibl'de kitapçı dükkânı olan, babasının verrâkı Sindî b. Ali ve bir arkadaşı tarafından derlenerek ortaya çıkarıldığını söyler. Muhammed b. Halef Vekî'nin rivayet ettiğine göre Hammad, "Babam böyle bir kitap telîf etmemiştir... Babamın sadece birinci bölümünü yazdığı bu kitabı, babamın ölümünden sonra verrâkı [rivayete] izni olmadığı hâlde bir arkadaşıyla birlikte derleyerek ortaya çıkardı"[131] demiştir.

---

127 Ebi Sa'îd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, Beyrut 1981, s. 164.

128 Abdü's-Settâr el-Halvaci, a.g.e. s. 121-122.

129 *el-Fihrist*, c. I, s. 308.

130 Yahya Vehîb el-Cübûrî, a.g.e. s. 107.

131 Ebu'l-Ferec Isfahanî, *Eğânî*, c. I, Kahire, t.y., s. 4. *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. II, Beyrut 1993, s. 615-616. İbn Nedim, İshak b. İbrahim'in kendisinden

Bazı verrâklar bir eseri daha pahalı satabilmek için müellifi huzurunda okunmadığından semâ veya icâzet kaydı olmayan eserlere bununla ilgili kayıtlar düşmek,[132] az tanınan bir müellifin eserini meşhur bir müellife isnad etmek, eski tarihli istinsâh kayıtları oluşturmak[133] ve istinsâh ettikleri eserlere ilaveler yapmak[134] gibi meşru olmayan bazı işlere tevessül edebiliyorlardı. Meşhur hattatların istinsâh ettikleri eserler yüksek fiyatlarla satıldığından, bunların taklitlerini yazdırıp satmak da kitap piyasasında rastlanılan kötü uygulamalardan bir diğeriydi.[135] Müzevvir lakaplı Muhammed el-Ahdeb (ö. 371/981) herhangi bir hattatın eserini o kadar ustalıkla taklit edebilirdi ki, hattatın kendisi bile bu taklit eseri kendi eserinden ayırt edemezdi.[136] Sehavî'nin naklettiğine göre Muhammed b. Muhammed el-Harizî, kitapları ve hattatlarını tanıma konusunda derin bilgisi olan bir verrâktı. Ucuz fiyata aldığı kitapların üzerine "şunun hattıyla" diye bir kayıt koyar ve o kitabı yüksek bir fiyata satarak önemli bir kazanç sağlardı.[137] İbn Hacer, yazısının güzelliğiyle şöhret bulmuş İbnü'l-Vahid'in, yazdığı ciltsiz ve tezhipsiz mushafları 1.000 dirheme sattığını, kendi yazısını taklit eden öğrencilerinin yazdıkları mushafları da 400 dirheme satın alıp son sayfasına "İbnü'l-Vahid yazdı" kaydını düşüp 1.000 dirheme sattığını nakleder.[138] Nahivci Hasan b. Abdullah Sayrafî, kendisinden bir kitap istendiğinde talebelerine yazdırır ve sonuna bir harfini bile görmediği hâlde "Hasan b. Abdullah der ki bu kitab bana okundu ve tashih edildi" kaydını koyar ve yüksek fiyata satardı.[139] Bazı verrâklar da kendi yazdıkları eserleri meşhur müellifler tarafından yazılmış gibi gösteriyorlar ve bu yolla haksız kazanç elde ediyorlardı.[140]

Şâir Ebu'l-Hasan el-Kindî aynı zamanda verrâklık da yapmaktaydı. Küşâcim'in divanını istinsâh ettiğinde, arası bozuk olduğu iki şâirin beğenilen

---

Kitabu'l-Eğânî'yi isteyen bir şahsa "Kendisinin telîf ettiğini mi yoksa onun adına derlenmiş olanı mı" diye sorduğunu nakleder. *el-Fihrist*, c. I, s. 141.

132 Yakut, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VIII, s. 189.

133 Hatib el-Bağdâdî, İbn Dost'un, istinsâh ettiği kitapları toprak altında tutarak eski nüshalarmış intibamı vermeye çalıştığını söyler. *Tarihü Bağdâd*, c. VI, s. 45-46.

134 *Tarihü Bağdâd*, c. VI, s. 382.

135 Yakut, İbnü'l-Adim'in eski kâğıtlara İbnü'l-Bevvâb'ın hattını taklit ederek yazdığı eserleri pahalı fiyatlardan sattığını nakleder. *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVI, s. 45-46.

136 George Makdisi, *The Rise of Humanism in Classical Islam and The Christian West*, Edinburgh 1990, s. 271.

137 Ali b. İbrahim en-Nemle, s. 46'dan naklen.

138 Âbid Süleyman el-Meşûhî, "Ahlakiyyâtu Mihneti'l-Virake fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, c. 15 (Âdâb), Riyad 2003, s. 421.

139 Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VIII, s. 189-190.

140 Âbid Süleyman el-Meşûhî, *et-Tezvîr ve'l-İntihâl fi'l-Mahtutâti'l-Arabiyye*, Riyad 2001, s. 113-114.

şiirlerinden bazılarını da yazdığı nüshaya ilave ediyor böylece hem divanın hacmini büyüterek pahalı satıyor hem de bu iki şâirin Küşacim'in şiirlerini çalmakla itham edilmelerine imkân sağlıyordu.[141]

Verrâkların mesleklerini nasıl icra ettiklerine dair kaynaklarda önemli bir bilgi bulunmamaktadır. Abdurrahman b. Ahmed b. Misk es-Sehavî'nin (ö. 1025/1616) bu konuda yazmış olduğu *Tenvîkü'n-Nitake fi 'İlmi'l-Virake* adlı eseriyle,[142] Ebu Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) "*Fi Medhi'l-Virake*" adlı risalesi[143] günümüze ulaşmamıştır. Yakut, Ebu Zeyd Belhî'nin Ebu Bekir b. el-Müstenir'e yazmış olduğu *Fî Zemmi'l-Mu'allimîn ve'l-Verrâkîn* adlı bir risalesi daha olduğunu söyler.[144] Biyografik kaynaklarda bulunan verrâklara dâir hayat hikâyelerinden hareketle bir takım bilgilere ulaşmak mümkün olmakla birlikte, verrâklık mesleğinin mahiyetini bütün boyutlarıyla anlamaya yetecek ölçüde tatmin edici tasvirlere rastlamak mümkün olamamaktadır. Bu konuya en geniş yer veren, kendisi de bir verrâk olan Yakut el-Hamavî'dir. *Mu'cemü'l-Üdebâ* adlı eserinde yer verdiği 1.142 biyografiden ellisi verrâklara aittir.[145] Cahız'ın da yazmış olduğu bilinen, fakat bugün mevcut olmayan verrâkları öven ve yeren iki risalesi, muhtemelen biyografik kaynaklarda rastlanılan verrâklarla ilgili anekdotlardan oluşmaktaydı.

Mâlikî fakihlerinden İbnü'l-Hac diye tanınan Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abderî el-Fâsî'nin (ö. 737/1337) *Kitâbu'l-Medhal ilâ Tenmiyeti'l-A'mâl* adlı eserinde verrâklarla ilgili "Fasl fî Niyyeti'l-Verrâk ve Keyfiyetiha ve Tahsiniha" başlığını taşıyan kısa bir bölüm vardır.[146] Abderî girişte Kur'ân-ı Kerîm'in, Hadislerin, Fıkıh ve diğer İslâmî ilimlerle ilgili eserlerin yazıldığı varak kelimesinden verrâk kelimesinin türemiş olması dolayısıyla bu mesleğin mübarek bir meslek olduğunu, bu meslek mensuplarının da İslâmî ilimlere hizmet etme niyetiyle çalışırlarsa ibadet etmiş gibi büyük ecr ü savap alacaklarını belirtir. Verrâkın, evinden çıkarken böyle bir niyetle çıkması, dükkânına gidince de kâğıdı (varakı) böyle hayırlı işlerde kullanacak kimselere satması, Antere, Battal gibi yalan dolu hikâyelerin ve hezeliyâtla ilgili eserlerin yazımında kullanacak kimselere ise satmaması gerektiğini belirttikten sonra,

141 Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XI, s. 184.

142 Habib Zeyyât, "el-Virake ve'l-Verrâkun fi'l-İslâm", *el-Maşrık*, c. 41, s. 306.

143 İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, s. 138.

144 *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 275.

145 Ya'kut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. I, s. 48; Ribhî Mustafa Aliyyân, "Hareketü' l-Verrâkîn fi'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî*, c. XV, no. 41, Amman 1991, s. 134.

146 *el-Medhal li-İbni'l-Hâc*, c. IV, Kahire 1981, s. 83.

uzun uzadıya kağıdın ne türden işlerde ve nasıl kullanılması gerektiğine dair birtakım bilgiler verir (s. 79-80). Kâğıdı satarken müşteriyi kandırmaması, destesi, rengi, parlaklığıyla ilgili hususlarda doğru bilgi vermesi, kaliteli kâğıtla kalitesizi karıştırmaması hususunda verrâkları uyarır (s. 81-82).

Abderî, müstensihlerin istinsâh sırasında uyması gereken hususlarla ilgili olarak bazı bilgiler verdikten sonra, mücellitliğin de dinî ilimlerle ilgili eserlerin muhafazasına yardımcı olduğu için kutsal bir meslek olduğunu belirtir. Mücellitin, dükkânına sağ ayağıyla dua ederek girmesi, çalışmaya başlamadan önce, eğer dükkânı müsaitse, iki rekât namaz kılması, çalışırken de yönünü kıbleye dönmesi hususunda uyarılarda bulunduktan sonra mücellitin yaptığı işi fiyatlandırırken kullanacağı malzemenin kendisine mi, yoksa müşteriye mi ait olacağını belirtmesinin önemi üzerinde durur (s. 87-89).

Abderî, mücellitin cilt yaparken dikkat etmesi gereken hususlarla ilgili olarak da şu bilgileri verir. "Mücellit [cilt kapağının yapımında] kullanacağı kağıdın üzerinde Kur'ân, hadis veya melek ve enbiyâ isimleri yazılmamış olmasına dikkat etmelidir. Bu kesinlikle câiz değildir. Eğer üzerinde âlimlerin, selef-i sâlihînin isimleriyle, şer'î ilimlerin metinleri yazılmışsa mekrûh olmakla birlikte câizdir. Üzerinde hesab olan kâğıtları kullanmak da, eğer bu hesapların kaybolması bazı kimseleri mağdur etmeyecekse, câizdir. Mücellit, cüzlerin ve sayfaların sırasını karıştırmamaya dikkat etmelidir. Birbirini takip eden cüz ve sayfaları belirleyecek kadar bilgi sahibi olmalı ve bu derecede bilgisi olmayan kimselerle çocukları yanında çalıştırmamalıdır. Eğer bu konuda bir hatası olursa aldığı parayı iade etmelidir" (s. 90).

Abderî daha sonra ne tür kitapların ciltlerinin yapılmaması gerektiği üzerinde durur: "Mücellit bâtıl dinlere dâir kitapları ciltlememelidir. Çünkü bunu yaptığında, bu kitaplardaki batıl fikirlerin yayılmasına yardım etmiş olur. Eğer kendisine getirilen kitabın semâvî kitaplardan Tevrat, İncil ve Zebur olduğunu anlarsa ciltlememelidir. Çünkü bu kitaplar tahrîf ve tebdil edilmişlerdir. Süryanî, İbranî ve benzer dillerde getirilen kitapları da ciltlememelidir." (s. 90-91). Abderî, mücellitin altın veya gümüşten yapılan kalem kutularına mahfaza yapmaması gerektiği üzerinde de durur (s. 91).

Abderî, mâlesef, verrâkların sadece yazı malzemesi satışı ve kitap ciltleme gibi yaptıkları işlerden ikisi üzerinde durur. Kitap satışıyla ilgili hususlarda ise hiçbir bilgi vermez.

XIV. asır müelliflerinden Tâcü'd-din Abdü'l-Vehhâb es-Sübkî de (ö. 771/ 1370) *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam* (Beyrut 1986) adlı eserinde

verrâkların kâğıt satışı dolayısıyla yaptıkları ticarî faaliyetlere kısaca yer vermekle birlikte, o da kitap satışıyla ilgili faaliyetlerine hiç temas etmez. Sübkî'ye göre verrâklık en güzel mesleklerden biridir. "Bu işle uğraşanlar, kendilerine mushaf, ilmî eserler ve belgelerin yazımına yardımcı olma gibi bir görev bahşedildiği ve ilim adamlarıyla beraber olma şansı verildiği için Allah'a şükretmelidirler. Verrâklar [kâğıt satarken], ilmî kitap yazacakları tercih etmeli, asılsız şeyler, bid'at ve yalan haberler ihtiva eden eserler yazacaklarını bildiği kişilere kâğıt satmamalıdır" (s. 102).

Verrâklar İslâm'ın ilk asırlarında, yukarıda görüldüğü üzre, dinî, edebî, felsefî konuların ve tarihleri oluşturan rivayetlerin oluşum ve aktarım sürecinde çok önemli bir rol oynadıkları gibi, bu birikimin yazıya geçirilmesinde, yazı için gerekli malzemenin temininde ve yazılan eserlerin çoğaltılmasında ve satışa sunulmasında da önemli görevler ifa etmişlerdir. Daha sonraki asırlarda telîf ve istinsâh edilen eserleri ilim taliplerine ulaştırmak için açtıkları dükkânlar ve bu dükkânların oluşturduğu çarşılar ilmî, felsefî ve edebî sohbetlerin ve müzâkerelerin gerçekleştirildiği birer kültür merkezlerine dönüşmüştür.

TARİHÎ GELİŞİM: İSTANBUL'DA VE İMPARATORLUĞUN DİĞER BÖLGELERİNDE KİTAP TİCARETİ VE SAHAFLAR

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinin kültür tarihi bir yana siyasî tarihini bile kesin çizgilerle oluşturmak mümkün olamamaktadır. Orhan Gazi döneminden (1324-1360) itibaren fethedilen bazı bölgelerde eğitim kurumlarının teşkiline yönelik bazı faaliyetler hakkında da kaynaklarda önemli sayılabilecek bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Selçuk-Bizans hudut boylarındaki gazi topluluklarından meydana gelen bu beylik için en önemli meselenin "gaza" yani din uğruna savaşın oluşu kültürel faaliyetleri bir süre gölgelemiştir.

Ancak I. Murad devrinde (1362-1389) Edirne'nin de fethiyle Osmanlı hâkimiyetinin kendini Rumeli'de de hissettirmeye başlaması, Anadolu'da da bazı beyliklere âit yerlerin ele geçirilmesi ve diğer bazı beyliklerle de dostâne münasebetlere girişilmesi sonucu, bu beyliklerden Osmanlı ülkesine Orhan Gazi zamanında başlayan ulemâ akını hızlandığı gibi, oluşmaya başlayan ulemâ sınıfı da o dönemin ilim merkezleri olan Şam, Mısır, Horasan gibi bölgelere giderek bir ilim alış-verişini başlattılar. Yıldırım Bâyezîd döneminde de (1389-1402) Kütahya, Manisa ve Kastamonu gibi kültür merkezlerinin Osmanlı Devleti'ne katılışıyla bu tür faaliyetler daha da bir yoğunluk kazandı.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde bazı şehirlerde kurulan medreselerin öğrencileri derslerde okudukları kitapları, büyük bir ihtimalle, istinsâh ederek temin etmekteydiler. Medreselerin kuruluşuyla birlikte kitap ticaretinin de başladığını söylemek pek mümkün gözükmemektedir. İslâmî bir kültür mirasına sahip olmayan İznik, İzmit ve Bursa gibi şehirlerde bir alış-veriş ortamı oluşturacak sayıda kitabın mevcudiyeti pek mümkün değildir. Ancak eğitim kurumlarının çoğalması ve diğer beyliklerle ve İslâm dünyasının önemli kültür merkezleriyle olan münasebetlerin geliştirilmesi sonucu Osmanlı Devleti'ne başlayan ulemâ sınıfının göçü, beraberinde kitap akımını da başlatmış olmalıdır. Bir süre sonra bu şehirlerde medreselerin yoğunlaştığı bölgelerde kitap ticaretiyle uğraşan esnâfın ortaya çıkması pek tabiidir. Ancak medrese öğrencileri için kitap temininde istinsâh yolu daha yaygın olduğu için muhtemelen ilk ortaya çıkan sahaflar kitap satımından ziyade kâğıt, mürekkep, kalem gibi kitap yazımında kullanılan malzemeyi temin etmekteydiler. Taşköprî-zâde, Yıldırım Bâyezîd dönemi ulemâsından Molla Fenârî'den bahsederken, medrese talebelerinin onun hocalığı dönemine kadar Cuma ve Salı günü tatil yaptıklarını, Molla Fenârî'nin bu tatil günlerine Pazartesiyi de ilâve ettiğini belirtir. Buna sebep olarak da medrese talebelerinin o devirde büyük bir şöhret kazanan Sa'deddin Teftazânî'nin eserlerini okumak istemelerine rağmen bu eserleri satın almak için nüshalarını bulamadıklarını ve okuyacakları kitapları istinsâh yoluyla elde etmeye de vakitlerinin yetmemesini gösterir.[1] Aslında daha sonraki dönemlere ait kitap fiyat listelerine bakılacak olursa herhangi bir eserin satış için hazırlanmış bir nüshasının fiyatının bir medrese öğrencisinin temin edemeyeceği kadar yüksek olduğu görülür. Sahaflarda bulunan bu tür birçok eser genellikle zengin hayır sahiplerince alınarak kütüphâneler tesisi yoluna gidilmekteydi.

Bursa Sahafları

Osmanlı Devleti'nin ilk başşehri olan Bursa'da medreselerin oluşması ve ilmî hayatın gelişmesiyle XIV-XV. asırlarda muhakkak ki kitap ticaretiyle uğraşan bir esnâf gurubu ortaya çıkmıştır. Fakat bunun ne zaman başladığını tespit etmek mümkün değildir. Şehrin yaşadığı istila ve tahripler ilk dönemleri hakkındaki kaynaklara erişmemizi mümkün kılmamaktadır.

Osmanlı sahaflığı Bursa'da Osmanlı medrese sisteminin gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Osmanlılar tarafından fethinden itibaren Bursa, hem bir başşehir hem de İslâm dünyasının yeni kültür merkezlerinden

1 Taşköprülü-zâde, *Eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ülemâ'i'd-Devleti'l-'Osmaniyye*, neşreden Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, s. 27-28.

biri olarak hızla gelişmiş ve XV. yüzyılın ilk yarısında şehirdeki medrese sayısı 21'e ulaşmıştı. Bu asırda İslâm dünyasının tanınmış pek çok âlimine ev sahipliği yapan Bursa, yeni bir ilim merkezi olarak kitap akışının, istinsâh ve telîf faaliyetlerinin de yoğunlaştığı bir şehir hâline gelmiştir. Mübalağalı bir rakam olmakla beraber, Bursa'da hem müderris hem de kadı olarak görev yapmış olan Molla Fenârî'nin (ö. 1431) on bin kitabının olduğunun rivayet edilmesi, XV. yüzyılda Bursa'ya dikkate değer bir kitap akışının olduğunu düşündürebilir. Ancak Timur istilasında şehrin maruz kaldığı tahribat kitap sayısını önemli ölçüde azaltmış olmalı ki terekelerdeki kitap sahiplerinin miktarı Edirne ve Kastamonu'ya göre oldukça düşüktür. Mesela Şevval 915-C. 917 (Ocak 1510-Eylül 1511) tarihleri arasındaki Bursa'ya âit bir *Muhallefat Defteri*'nde bulunan 210 terekenin sadece ikisinde kitap bulunmaktadır.[2]

Bursa'daki kitap ticaretiyle ilgili en erken kayıtlar XV. asra âittir. Floransalı seyyah Bernardo Michelozzi 1498 yılında Bursa'yı ziyaret ettiğinde 9 adet Grekçe elyazması satın aldığını söylerse de[3] bu tür yazmaları şehrin sahaflarından satın almış olması uzak bir ihtimaldir. Bursa sahaflarıyla ilgili en erken kayıt Nizâmeddin b. Mevlana Muhyiddin'e aittir. Evâsıt-ı Z. 867 (Ağustos 1463) tarihli bu tereke kaydında üç lugat dışında 22 kitap, bir miktar cüz, kalemler ve misvaklar vardır.[4] Erken dönem Bursa Şer'î Sicilleri'nde, kitap ticaretiyle uğraşan esnâfın terekelerinde kitap yanında hemen hemen dâima kalem, kâğıt gibi yazı malzemelerine, misvaklara farklı türlerden eşyalara da rastlanılmaktadır.

23 Zilhicce 908 (19 Haziran 1503) tarihli terekesinden[5] oldukça zengin olduğu anlaşılan Bursa sahaflarından Muslihiddin Abdi'nin dükkânında muhtelif kumaşlar, ev ve giyim eşyası yanında çeşitli konularda da 125 kitap mevcuttur. Bazı eserlerin birden fazla nüshasının olduğu görülmektedir. Kitaplardan bir kısmı oldukça yüksek fiyatlardan satılmıştır: *Târih-i Taberî* 300 akçe; iki cild *Sıhah-ı Cevheri* 800 akçe; *Şehnâme* 500 akçe *Bezzâziye* 700 akçe; *Mesnevi* 300 akçe. 300 akçeye satılan *Mihr ü Müşteri* ile 500 akçeye satılan *Hamse-i Nizâmî* ve 600 akçeye satılan *Külliyat-ı Selmân* minyatürlü nüshalar olmalıdır. 11 M. 917 (10 Nisan 1511) tarihinde terekesi tespit edilen Abidi (?) b. Yusuf'un dükkânında da birkaç eşya dışında 27 kitap bulunmaktadır.[6] Bursa Şer'î Sicilleri'ndeki 10 S. 920 (6 Nisan 1514) tarihli bir tereke kaydında Alâ'addin b. Mehmed adlı

2 Bursa ŞS. A- 31, s. 1b-2a; 86a-b.

3 Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, çeviren Serdar Alper, İstanbul 2004, s. 24.

4 Bursa ŞS. A-1, s. 54a-b.

5 Bursa ŞS. A-165, s. 184a-185b.

6 Bursa ŞS. A-31, s. 86a-b.

bir sahaftan söz edilmektedir.[7] 967 (1560) tarihli bir muhallefat kaydında da Mustafa b. Hüseyin'in sahaf dükkânındaki eşyasının bir listesi verilmektedir.[8] Dükkânında bir miktar kitap ve kâğıt, kalem, kalemtraş gibi yazı aletlerinin yanında gülsuyu, saat, fener, gözlük, kıble-nümâ gibi eşyanın bulunması Sahaf Mustafa'nın hayatını kazanmak için başka şeyler de satmağa çalıştığını gösteriyor.[9] Emin Dede de kitap yanında kırtasiye malzemesi satan sahaflardandır. 5 Za. 978 (31 Mart 1571) tarihli terekesinde[10] tespit edildiğine göre dükkânında çok sayıda cüz, köhne olarak tanımlanan bir miktar kitap, kâğıt cilalamak için kullanılan birkaç mühre, kalem, kalemtraş, mukavva, iki terazi ve hurdavât olarak belirtilip de ne olduğu bildirilmeyen eşya vardır. Bütün servetinin sadece 1.083 akçe olması Emin Dede'nin yaptığı kitap ticaretinden pek bir şey kazanmadığını göstermektedir.

Bursa'da kitap ticareti ile iştigal edenler arasında şâirler de bulunmaktadır. XVI. asır tezkire yazarlarından Âşık Çelebi, şâir Şevki-i sânî'den bahsederken "Bursa'da sahhâf dükkânı açmış. Sedd-i ramak içün kut-ı lâ-yemûtla ve ba'zı hurde cihetle kanaat idüp sâ'ir sevdâdan geçmiş idi" demektedir.[11] Öyle gözüküyor ki yukarda zikrettiğimiz bazı sahaflar gibi şâir Şevki'nin de işleri iyi gitmemekteydi.

Diğer taraftan geniş bir ticaret hacmine sahip olan arakiyeci, kapamacı ve bezzâz gibi bazı meslek mensuplarının da dükkânlarında kitap sattıklarını görmekteyiz. Mesela Mercan b. Abdullah ev ve giyim eşyasının yanında kitap da satmaktadır. Dükkânında bazılarının köhne olduğu belirtilen 12 kitap bulunmaktadır.[12] Arakiyecilik ve kapamacılık yapan Ahmed Çelebi b. Mehmed de Gurre-i Za. 1049 (23 Şubat 1640) tarihli terekesinden[13] öğrendiğimize göre 960.839 akçelik büyük bir servete sahiptir. Ahmed Çelebi'nin dükkânında diğer eşya arasında isimleri verilen 9 kitap vardır. Bursalı olup İstanbul'da misafir olarak bulunurken vefat eden Kayseriyeli-zâde Mehmed Said Efendi'nin dükkânında da ev, mutfak, giyim eşyası yanında kırtasiye malzemesi ve kitaplar

7 Bursa ŞS. A-22, s. 123.

8 Bursa ŞS. A-77, s. 21b-22a.

9 İstanbul dışındaki sahaflar genellikle kitap yanında yazı malzemesi ve gülsuyu, gülyağı, terazi, dirhem gibi şeyler de satmaktaydılar. 1301/1884 gibi geç bir tarihte Trabzon'da tespit edilen bir sahafın muhallefatında kitap ve her cins kağıd, çeşitli ebrular, mürekkep, hokka, kalem, kalemtraş ve zamk yanında bıçak, cam dolabı, sakal tarağı, makara ve kuru karanfil bulunmaktaydı. Bkz. Trabzon ŞS. 221, s. 82-86.

10 Bursa ŞS. A-90, s. 60b-61a.

11 Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, c. III, yay. haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, s. 1450.

12 Bursa ŞS. A-158, s. 42b-43a. (Âhir-i Ra. 1019/22 Haziran 1610).

13 Bursa ŞS. A-187, s. 103a-104a.

bulunmaktadır.[14] Vidin muhacirlerinden Bezzaz Mustafa Kâşif Efendi'nin terekesinden anlaşıldığına göre, dükkânında çeşitli kumaşlar yanında kâğıt, kalem, kalemtraş, devat, mürekkep ve kitap da mevcuttu.[15] Seyyid Mehmed Şerif Ağa da sahaf olmamakla birlikte kitap satışı da yapmaktadır. Ev eşyası ve dokuma ürünleri ticaretiyle meşgul olan Mehmed Şerif Ağa, çok sayıda kimsede alacağı olduğuna göre, yeterli sermayesi olan zengin bir tüccardı.[16] 16 Muharrem 1166 (23 Kasım 1752) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre Sûk-ı Sultanî'de satılan eşyası arasında halka yönelik birtakım kitaplar yanında 17.230 akçeye satılan 11 mushaf ve 3 de *Muhammediye* bulunmaktaydı.[17] Sicillerdeki bazı terekelerden anlaşıldığına göre debbağlar,[18] hatta berberler bile kitap satmaktadır. Terzi es-Seyyid Mehmed b. Hasan Efendi'nin öldüğünde dükkânında 10 kitap yanında 24 Elif-bâ cüzü bulunmaktaydı.[19] Herhâlde Mehmed Efendi bu cüzleri dükkânında gelen müşterilerine satmak için bulundurmaktaydı.

Sicillerdeki kayıtlardan öğrendiğimize göre Bursa'da yoğun olarak kitap satışıyla meşgul olan iki meslek gurubu vardır: Sahaflar ve mücellitler. Ancak bu iki mesleğe mensup olan kimseler, birbirlerinin ticarî alanlarına da girdiklerinden dolayı genellikle tereke kâtipleri, dükkânlarındaki eşyaya bakarak bunları sahaf veya mücellit olarak tanımlamakta güçlük çekmişler ve dolayısıyla da tereke kayıtlarında mesleklerini belirtmemişlerdir. Bir kimsenin sahaf veya mücellit olduğunu dükkânında bulunan eşyanın cinsine bakarak tahmin edebilmek de oldukça güçtür. Muhtemelen bu sebeple de aşağıda bahsedeceğimiz esnâfın ödeyeceği rüsumları belirten ihtisap listelerinde bu iki mesleğe mensup kimseler tek başlık altında "esnâf-ı sahhâfân ve mücellidân" veya "dükkân-ı sahhâfân" şeklinde verilmiştir.

Bursa Şer'î Sicilleri'nde bulunan bazı sahaf ve mücellit terekelerinde her iki mesleğe mensup olan esnâfın kendi işleri dışında yoğun olarak kâğıt, kalem, kalemtraş gibi yazı malzemeleri sattıkları görülüyor. Öyle anlaşılıyor ki bu iş kollarındaki gedik sistemi sadece esnâfın sayısını sınırlamakta ve İstanbul'da olduğu gibi kâğıt, kalem, kalemtraş ve mürekkep satan müstakil esnâf gurupları olmadığı için Bursa'da mücellit ve sahafların bu mesleklerin mensuplarının sattıkları malzemeleri satmasına da müsade edilmekteydi. Bu uygulamanın XIX. asır sonlarında da devam ettiğini görüyoruz. Matbu kitap satışında yoğunlaşan

14 Bursa ŞS. B-282, s. 83-84.

15 Bursa ŞS. C-172, s. 124-126.

16 Mehmed Şerif Ağa'nın 220 kişide 884.640 akçe alacağı bulunmaktaydı.

17 Bursa ŞS. 172, s. 90b.

18 Bursa ŞS. B-319, s. 25b.

19 Bursa ŞS. C-57, s. 4. (11 Ş. 1246/25 Ocak 1831).

KARŞIYAKA
Hoca Mithat Kütüphanesi

sahhaflar da kâğıt yanında diğer kırtasiye malzemelerini satmaktadırlar. 3 Z. 1313 tarihli terekesinden öğrendiğimize göre Sahaf Hâfız Cemil Efendi b. Emin'in dükkânında hemen hemen tamamı matbu olan bir mikdar cüz ve 187 kitap yanında ebru, birkaç çeşit kâğıt, defter, yazı takımı, pergel takımı, kurşun kalem, kalem ucu, hokka, tahta cetvel, makas ve tebeşir gibi kırtasiye malzemeleri bulunmaktaydı.[20]

Mesela Sahaf Elhac Osman b. Abdullah dükkânında bulunan 3 mushaf, 171 kitap, 46 Kur'ân cüzü yanında çeşitli kâğıtlarla (İslambul, Aslanlı, Haşebî, 'Âlem damgalı, Dımaşkî, Ay Damgalı), mukavva, devat, kalem, kalemtraş, mistar ve makas da satmaktaydı.[21] Terekesindeki mengene, cilt tahtası, şemseler, cedvel ve bileği gibi eşyalar dolayısıyla mücellitlik de yaptığı anlaşılan Mustafa Efendi b. Mehmed'in dükkânında çok sayıda kitap olduğunu görüyoruz.[22] Câmi-i Kebir, yani Ulu Câmi'nin muvakkiti es-Seyyid Elhac Ahmed Râşid Efendi'nin çalıştırdığı dükkânda cilt aletleri yanında bir miktar kitap, kalemtraş kâğıt ve rub' tahtaları da bulunmaktadır.[23] Mücellit es-Seyyid Münib Molla'nın dükkânında da üç mushaf dışında birkaç kitap vardır.[24] 28 M. 1195 (24 Ocak 1781) tarihinde terekesi tespit edilen Ahmed Efendi b. Abdülkadir'in dükkânında 1 mushaf, 34 kitap ve birkaç deste kâğıt, mürekkep ve mürekkep şişeleri, kalemtraş ve evrâk-ı perişan bulunmaktadır.[25] Ahmed Efendi cilt de yapıyor olmalı ki dükkânında cendere ve şemseler de mevcuttur. Yine dükkânındaki mücellit âlâtından mücellit olduğunu anladığımız es-Seyyid Mehmed Efendi'nin, kitap satışıyla da meşgul olduğu görülüyor.[26] Eldeki örneklerden Bursa'da kitap satışıyla da meşgul olan mücellitlerin çok düşük bir sermayeyle çalıştıkları anlaşılıyor.

Terekesini tespit edebildiğimiz sahaflardan biri hariç diğerleri kitap satışıyla kâğıt ticaretini birlikte yürütmektedirler. Sahaf Ahmed Efendi b. Abdüsselâm'ın dükkânında kitap dışında satışa sunulan herhangi bir yazı malzemesi bulunmamaktadır.[27] Terekesindeki kitap sayısı ve kitapların çeşitliliği Ahmed Efendi'nin gerçek bir sahaf olduğunu göstermektedir. Ulaşabildiğimiz terekelerde sahaf olduğu açıkça belirtilen tek sahaf olan Hüseyin Efendi b. Hasan'ın 20 N. 1240

20 Bursa ŞS. E-112, s. 10.
21 Bursa ŞS. B-248, s. 20b-21a. (18 N. 1085/16 Aralık 1674).
22 Bursa ŞS. B-167, s. 88b-89a. (6 Z. 1156/21 Ocak 1744).
23 Bursa ŞS. B-315, s. jpg. no. 080. (19 N. 1229/4 Eylül 1814).
24 Bursa ŞS. B-319, s. 22b. (22 Za. 1229/5 Kasım 1814).
25 Bursa ŞS. C-16, s. 85a.
26 Bursa ŞS. C-57, s. 14b. (15 M. 1244/28 Temmuz 1828).
27 Bursa ŞS. B-213, s. 23-24. (17 M. 1193/4 Şubat 1779).

(8 Mayıs 1825) tarihli terekesine[28] göre dükkânında 42 kitap ve bir miktar cüz' yanında cinsleri belirtilen kâğıtlar (telhis kâğıdı, mektup kâğıdı, fısdık kâğıdı, haşebî kâğıt, arslan damga kâğıt, ay damga kâğıt, alikurna kâğıt, elvan kâğıt, telli kâğıt, ebru), kalem, kalemtraş, mühür mumu, mukavva ve devat vardır. Sahaf olduğu belirtilmesine rağmen Hüseyin Efendi'nin faaliyeti kâğıt ticaretinde yoğunlaşmıştır.

Sahaflar Çarşısı'nda iki sahaf gediğine sahip olan Maksemli es-Seyyid Elhac Hâfız Mehmed Efendi de kâğıt ticaretinde yoğunlaşmış sahaflardandır. Dükkânında 5 mushaf, 60 civarında kitap, bir miktar cüz' ve kırtasiye malzemesi ve çeşitleri belirtilen çok miktarda kâğıt bulunmaktadır.[29] 25 Şaban 1208 (28 Mart 1794) tarihinde terekesi[30] düzenlenen Sahaf Turhan-zâde Abdullah Efendi b. Abdülkerim'in dükkânında ise 2 mushaf, Kur'ân cüzleri, çok sayıda hat örnekleri ve 107 kitap yanında kubur devat, hokka, kalemdan ve kalemtraş gibi yazı ve kırtasiye malzemesi mevcuttur.

Bursa sahaflarına ait en ilginç tereke kâğıtçıbaşı Elhac Mahmud Ağa b. Elhac Abdullah Ağa b. Abdurrahman'a aittir. 1281 (1865) yılında hac görevini yerine getirdikten sonra Mekke-i Mükerreme'de vefat etmiş ve 29 Muharrem 1282 (24 Haziran 1865) tarihinde terekesi[31] tespit edilmiştir. Mahmud Ağa çok zengin olduğu için muhtemelen sonraki tarihlerde de malları zuhur etmiş ve 1284 (1867), 1285 (1868) ve 1286 (1869) yıllarında da terekesine zeyl yapılmıştır. Mahmud Ağa'nın terekesinde 300 civarında kitap, 500 civarında Kur'ân cüz'ü, her türlü kırtasiye malzemesi çok çeşitli kâğıtlar vardır. Kâğıt cinsleri terekede büyük bir titizlikle tespit edilmiştir: Kançilarya kâğıdı, Alikurna kâğıdı, fısdıkî kâğıt, battal eser-i cedid kâğıt, kâr-ı kadim perdahsız kâğıt, ikinci telhis perdahsız kâğıt, birinci telhis kâğıdı, perdahsız İstanbul kâğıdı, ay tamga kâğıdı, resim kâğıdı, perdahsız Alikurna kâğıdı, kâr-ı kadim battal iki yüzlü kâğıt, çizgili eser-i cedid battal kâğıt, iki yüzlü telhis kâğıdı, kebir Felemenk kâğıdı, vasat Felemenk kâğıdı, sağir Felemenk kâğıdı, düz mâ'î posta kâğıdı, elvan posta kâğıdı, eser-i cedid İstanbul kâğıdı, yarım İstanbul kâğıdı, iki yüzlü İstanbul kâğıdı, kebir elvan kâğıt, aharlı şeker-renk kâğıt, Boyacıoğlu kâğıdı, Boyacıoğlu taklidi kâğıt, Felemenk Alikurnası, perdahsız fıstıkî, perdahlı sağir Felemenk, mushaflık şeker-renk kâğıt, elvan ay tamga kâğıt, âharlı mushaflık kâğıt, kâr-ı kadim bir yüzlü Alikurna kâğıt, mâ'î haşebî kâğıt, âdi haşebî kâğıt, meşk kâğıdı.

28 Bursa ŞS. B-309, s. 102b.

29 Bursa ŞS. B-302, s. jpg. no. 092. (9 R. 1248/5 Eylül 1832).

30 Bursa ŞS. B-253, s. 40-42.

31 Bursa ŞS. C-115, s. 76b-78b.

Ebruların da cinsleri belirtilmiştir: İstanbul ebrusu, cânfes ebrusu, telli ebru, ruganlı ebru, harcı ebru, çiçekli ebru, çiçekli telli a'lâ ebru, Arab ebrusu. Mahmud Ağa'nın sattığı kırtasiye malzemelerinin birçoğunun cinsleri de verilmiştir: Mâ'î boyalı taş kalem, demir kalem ucu, kurşun kalem, kalem sapı, ağaç kalem sapı, pirinç devat, çift kapaklı devat, fildişi makta', hurde kâğıt makası, Tekfurtağ makas, meşk altlığı, mürekkep, mürekkep sürahisi. Mahmud Ağa dükkânında altın varak, la'l ve rîk gibi tezhib malzemeleri ve cilt yapımında kullanılan sahtiyan, meşin ve ciltçilerin kullandığı mücellit tahtası ve kâğıt fenerler ve mühürler de satmaktadır.

Mahmud Ağa Bursa dışına da mal satıyor olmalı ki ölümünden sonra eniştesi Sahaf Ebu Bekir Efendi "cânib-i Hicaz'dan" 12.584 kuruş getirip teslim etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Mahmud Ağa hem bir sahaf hem de kâğıt toptancılığı yapan bir tüccar olarak faaliyet sahasını Bursa'nın dışına da genişletebilmiş ve dönemine göre İstanbul sahaflarıyla mukayese edilebilecek büyük bir servete sahip olmuştu.

Mahmud Ağa çok çeşitli mal sattığından kitap ticaretini yürütmek üzere Sahaf Hacı Mehmed Molla'yı işine ortak etmiştir. Ölümünden sonra Mehmed Molla dükkândaki malların satışından elde edilen 76.250 kuruşun 18.250 kuruşunun ortaklıktan doğan hakkının olduğunu beyan edip kendisine ödenmesini talep etmiştir. Mahmud Ağa'nın tahsil edilen alacaklarıyla birlikte 120. 561 kuruşluk büyük bir servete sahip olduğu görülmüştür.

1793-1795 yıllarına ait vakıf muhasebe defterinde hirfet vakıflarından borç alan esnâf gurupları arasında "sahhâfân"ın da bulunduğu görülmektedir.[32] Sahaf Elhac Mahmud Ağa b. Elhac Abdullah Ağa'nın terekesinde de "sahhâf esnâfı mütevellisi Ayn-ı Ekber Elhac Mustafa Efendi b. Hasan'dan" aldığı borçla ilgili bir kayıt vardır.[33]

Bursa Şer'î Sicilleri'nde çeşitli meslek mensuplarının ödeyecekleri vergileri belirten birkaç liste bulunmaktadır. 1243 (1827) tarihli iki listede sahaflar ve mücellitler toplu olarak zikredilmiş ve sayıları da 43 olarak verilmiş ve günlük iki para ihtisab rüsumu ödedikleri belirtilmiştir.[34] Bunların kaçının mücellit

32 Miyase Koyuncu Kaya, "18. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'da Esnâfın Mali Durumuna Örnekler", *Ekev Akademi Dergisi*, c. 13, no. 40, Ankara 2009, s. 272.

33 Bursa ŞS. C-115, s. 78b.

34 Bursa ŞS. B-312, s. 45a-46a; 64b-65b. Ayrıca bkz. Ahmet Aksın, "19. Yüzyılın Başlarında Bursa Şehir Esnâfı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 132, İstanbul 2001, s. 6. Salih Aynural ("Bursa İhtisap Rüsumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 129, İstanbul 2000, s. 8) ve Musa Çadırcı (*Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 138) XIX. asrın başlarında Bursa'da 38 sahafın olduğunu

kaçının sahaf olduğunu bilemiyoruz. Ancak 1260 (1844) tarihli "dekâkin yevmiyesiyle rüsûm-ı ihtisâbiyye ve damgasını" belirten bir listede ise Bursa'da 38 sahaf dükkânı olduğu belirtilmiştir.[35] Muhakkak ki bu sayı içinde mücellitler de bulunmaktadır ve mücellitlerin sayısının bu konudaki tarihî gelişime bakılacak olursa sahaflardan kat kat daha fazla olması gerekir. Bu da resmî kayıtlar yapılırken her iki meslek birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmadıkları için meslek tanımlamasında karşılaşılan güçlüğü açıkça ortaya koymaktadır. Bu listelerdeki esnâf arasında kâğıtçı, devatçı ve mürekkepçi bulunmaması yazı malzemelerinin de niçin mücellitler ve sahaflar tarafından satıldığını izah etmektedir.

Bursa'da kitap ticaretiyle meşgul olan esnâfın XVI. asırda bir çarşıda toplandığı ve bu çarşıdan da Sahaflar Çarşısı şeklinde bahsedildiği görülmektedir. XVI. asırda yaşamış Şeyh Üftâde'nin menâkıbında iki yerde sahaflardan bahsedilir.[36] Rivayet şeklinde anlatılan olayların her ikisinde de "Sahaflarda Mürekkebci Muslihiddin", "Şeyh Mustafa Efendi hazretlerinin sahaflar içinde dükkânları var imiş" şeklinde ifadeler bulunduğuna göre o dönemde Bursa'da bir sahaflar çarşısı mevcuttu. Bu çarşının şehrin hangi bölgesinde olduğu belirtilmezse de muhakkak ki kültürel ve ticarî faaliyetin yoğunlaştığı tek yer olan Ulu

söylemektedirler. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu sayının içinde mücellitlerin de olması gerekir.

35 Bursa ŞS. C-22, s. 29a.

36 *Menâkıb-ı Hazret-i Üftâde*, yayına hazırlayan: Abdurrahman Yünal, Metin Okuma: Muhammed Safi, Bursa 1996: "Râvi rivâyet eder. Mezkûr Zâkirbaşı Ahmed Dede'nin kendisinden işittim, buyurdular ki, Sahaflarda Mürekkebci Muslihiddin dedikleri kimesneden işittim, eyitti ki, "Kitaplarımı dükkânımda fâre kesip çok zararlar etmiş idi. Tuzak kurdum, bir fare tutulmuş, hazzedip bir kedi aradım ki bu fâreyi tuzaktan salıverdiğimde tutup hakkından gelsin. Karnın doyursun." diye bu hâlde iken Üftâde Efendi hazretleri dükkânım önüne çıkagelip buyurdular ki, "Muslihiddin bu fâreyi tutup neylersin?" Ben dahi dedim ki, "Çok kitaplarım sakat etti. Kediye tuttursam gerektir." Buyurdular ki, "Senin kitâbların bu fare mi yedi? Bilir misin?" dedi. "Bilmezem." dedim. Buyurdular ki, "Bu derdmendi âzâd eyle. Cefa eyleme." dedi. "N'ola sultanım." dedim, salıverdim. Kaçıp gitti. Bir yıl miktarı dahi artık dükkânımda bir nesne talamadı. Ba'dehû bir gün bu hikâyeti birkaç kimesne içinde söyledim ve bu sırrı fâş eyledim. Hemen ol gece yine kitaplarımı ve kâğıdlarımı dükkânda fareler kesti. İmdi, bu sözden hisse budur ki, bir kimesne ehlullâhın hâlinden bir nesneye muttali olsa fâş etmemek gerektir. İmdi, her sırrı saklamayan fâideden mahrûm olurmuş", s. 85-86.
"*Menâkıb*:
Râvîler rivâyet ederler ki, Üftâde Efendi hazretlerinin büyük oğulları Şeyh Mustafa Beyefendi hazretleri nevvera'llâhü merkadehû, bir gün birkaç İslâmbullu dostları gelip ol kimesneler kaplıcaya gitmek murâd etmişler. Mezkûr Şeyh Muhammed Beyefendi hazretlerini bile götürelim diye teklif eylediklerinde onlar buyurmuşlar ki, "N'ola pederimizden istîzân edelim de gidelim." Şeyh Mustafa Efendi hazretlerinin sahaflar içinde dükkânları var imiş ve sanatları sahaflık imiş. Pederleri Üftâde Efendi hazretleri dükkânlarına çıkagelip ba'dehû onlardan izin taleb ederler", s. 98-99.

Câmi civarında olmalıdır.[37] Bir sicil kaydından anlaşıldığına göre Z. 950 (Şubat 1544) yılında meydana gelen Çarşı yangınında Orhan Gazi Vakfı'na ait olup yanmış bulunan Bezzâzistân–ı Atîk'deki (Emir Hanı/Bey Hanı) dükkânlardan yirmi üçü mücellitlere dördü de sahaflara âitti.[38] Bu han Ulu Câmi'nin kuzey doğusunda yer almaktaydı. Burada yanan yirmi üç mücellit dükkânına karşılık dört sahaf dükkânı olması kitap temininde istinsâhın önemli bir yeri olduğunun işareti olsa gerekir. Bu şehirdeki mücellitler de, yukarıda işaret ettiğimiz üzre, İmparatorluğun İstanbul dışındaki diğer şehirlerinde olduğu gibi, kitap yanında, istinsâh için gerekli olan kâğıt, mürekkep ve kalem gibi yazı malzemelerini de satmaktaydılar.[39] İstanbul dışındaki bölgelerde bu tür yazı malzemelerinin genellikle mücellit ve sahaf dükkânlarında satılması yaygın bir uygulamaydı.

Sefîne-i Evliyâ müellifi Hüseyin Vassâf, Somuncu Baba'dan bahsederken "Ekmek sattıkları mahal Ulu Câmi'-i Şerîf'in kapusu karşısında Sahaflar Çarşısı'nın orta mahallidir. Hâlen bahçe hâline konulmuş, teberrüken başka bir şey yapılmamıştır. Her hafta Cuma günleri ahâliden bir kısım burada toplanır, duâ ederler" derken, büyük bir ihtimalle sahafların 1958 yangınına kadar bulundukları yere işaret etmektedir.[40] Hüseyin Vassâf, Mayıs 1317'de (Mayıs 1901) Bursa'ya seyahat ettiğinde, ziyaret ettiği Ulu Câmi'den sonra sahafların bulunduğu aynı bölgeyi şöyle anlatır:

37 Bursa'da ticâretle ilgili yapılar şehrin bu bölgesinde konuşlanmıştı. Bkz. Özlem Köprülü Bağbancı, "Ahilik ve Bursa Çarşısı", *Bursa Halk Kültürü: Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (20-22 Ekim 2005) Bildiri Kitabı*, c. I, Bursa 2005, s. 40-41. Raif Kaplanoğlu, Sahaflar Çarşısı'nın "Ulu Câmi altında, bugünkü gelinlikçiler çarşısının bulunduğu yerde" olduğunu söylemektedir. Bkz. *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul 2006, s. 92.

38 Bursa ŞS. A-42, s, 153; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-835 (1230-1402)*, İstanbul 1966, s. 111.

39 Muhtemelen bu durum diğer şehirlerde de son dönemlere kadar devam etmiştir. Evliya Çelebi Kahire'nin esnâfından bahsederken bu şehirde yirmi sahaf, elli kâğıtçı, kırk sekiz mücellit dükkânı bulunduğunu nakleder. T.S.K. Bağdad 306, v. 175a. Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'daki Kapalıçarşı'da da iki yüz kâğıtçı, yüz mücellite karşılık altmış sahaf dükkânı vardır. c. I, s. 291. Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok şehrinde sahaf esnâfından söz edilmezken kâğıtçı ve mücellit esnâfını görmek mümkündür. Mesela XVIII. asra ait Trabzon Kadı Sicilleri'nde sahafa rastlanılmazken mücellit mevcuttur. Bkz. Necmettin Aygün, "18. Yüzyılda Trabzon'un Ticarî Yapıları", *Trabzon Çevresi Uluslarası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, c. I, Trabzon 2002, s. 254-255.

40 Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, yay. haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, c. II, İstanbul 2006, s. 433. Bu âdet daha sonraları da devam etmiş olmalı ki Kazım Baykal da aynı bilgiyi vermektedir: "Yakın zamanlara kadar Ulu Câmi altındaki sahaflar çarşısı başında, ekmek sattığı yer olduğu rivayet edilen noktada çarşı esnâfı sabahleyin dükkânlarını açmazdan önce toplanır, bir dua yaparlar ve sonra dükkânlarını açarlardı". *Bursa'da Ulu Câmi*, İstanbul 1950, s. 37.

"İkindi namazına Câmi-i Kebîr'e gittim...[Ulu Câmi] Oradan Sahaflar Çarşısı'na gittim. Bizim Bayezid sahaflarının küçüğüdür. Buranın ortası bahçedir. Bu bahçenin olduğu mahal bir mahall-i mübarekdir. Bayram Veli hazretlerinin şeyhi Hamidüddin Aksarayî hazretleri ki Somuncu Dede, Ekmekçi Dede dahi derler, orada pide satarmış".[41]

Bursa Şer'î Sicilleri'ndeki 1116 (1704) tarihli bir kayıtta Ahmed oğlu Mehmed'in kitaplarının ölümünden sonra Ulu Câmi avlusunda, terekesi 2 Za. 1165 (3 Ekim 1752) tarihinde tespit edilen Şeyh Elhac Mehmed Hükmî Efendi'nin kitaplarının da "Câmi-i Kebir'de"[42] satıldığı bildirildiğine göre,[43] Bursa'daki kitap ticareti bu bölgede yoğunlaşmıştı. Maksemli es-Seyyid Elhac Hâfız Mehmed Emin Efendi b. Elhac Ömer'in 9 R. 1248 (5 Eylül 1832) tarihli terekesinde de "iki kıt'a sahaf gediği der-Sûk-ı sahafân", yani Sahaflar Çarşısı'nda iki sahaf gediği denilmektedir.[44]

Bursa sahaflarıyla ilgili elimizdeki diğer bilgiler geç dönemlere aittir. Sözlü geleneğe göre sahaflar 1958'deki Bursa Yangını'na kadar Emir Hanı'nın batı cephesinde varlıklarını sürdürmekteydiler ve Emir Hanı'nın batı cephesinde yer alan aralık, bu tarihe kadar Sahaflar Çarşısı olarak anılmaktaydı.[45]

Edirne Sahafları

Bursa'dan sonra Osmanlı Devleti'nin bir süre payitahtlığını yapan Edirne'de II. Murad döneminde ilim hayatında büyük bir inkişâf görüldü. Bu şehirde de medreselerin yaygınlaşmasıyla medrese öğrencilerinin kitap ihtiyacını karşılayacak bir esnâf gurubunun ortaya çıkmış olması gerekir. Ancak bu konuda kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. XV-XVI. asırlarda Edirne'nin iktisadî hayatıyla ilgili bir çalışmada bu şehirde tespit edilen esnâf arasında kalemtraşçı ve mücellitin bulunduğu, sahafın ise olmadığı görülmektedir.[46] 907 (1501) tarihli Edirne ihtisabıyla ilgili kanunnâmede de kalemtraşçıların

41 *Bursa Hatıraları*, yay. haz. Mustafa Kara-Bilal Kemikli, Bursa 2010, s. 56-57.

42 Bursa ŞS. B-172, s. 76b.

43 Osman Çetin-Mefâil Hızlı-Asım Yediyıldız, "Osmanlı Kadı Sicillerinin Tıp Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", *Osmanlılarda Sağlık*, yay. haz. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, s. 325.

44 Bursa ŞS. B-302, s. jpg. no. 092.

45 İ. Naci Zeyrek, "Sahaflık İşkolu ve Bursa Sahaflar Çarşısı", *Tabula-Rasa*, c. II, no. 6, Isparta 2002, s. 265.

46 Bahattin Keleş, "XV ve XVI. Yüzyılda Edirne'nin İktisadî ve Ticarî Hayatı", *I. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (23-25 Ekim 2003 Edirne)*, Edirne, t.y. 402-403.

uyması gereken esaslardan bahsedilirse de sahaflarla ilgili olarak herhangi bir nizâmdan söz edilmez.[47]

Muhtemelen Bursa gibi Edirne'de de kitap üretiminde kullanılan malzemenin ticareti daha yaygındı ve bu tür malzemenin ticareti de genellikle mücellitler tarafından yapılmaktaydı. Bursa'da yukarıda işaret ettiğimiz gibi Zilhicce 950 (Şubat 1544) yılında meydana gelen Çarşı yangınında Orhan Gazi Vakfı'na ait olup yanmış bulunan Bezzâzistân-ı Atîk'deki dükkânlardan yirmi üçü mücellitlere dördü de sahaflara âitti.[48] Edirne'de de bir çarşı oluşturacak sayıda mücellit olmalı ki bazı sicil kayıtlarında Mücellitler Sûku'ndan bahsedilmektedir. Ömer Efendi'nin 7 Ra. 1185 (20 Haziran 1771) tarihli terekesinde "Mücellidler Sûku'nda dükkânında mevcut mücellid âlâtı" başlığı altında dükkânında mevcut malzemesinin bir listesi verilmektedir.[49] Yine aynı tereke kaydından öğrendiğimize göre bu şehirdeki mücellitlerin kurduğu bir Mücellidân Vakfı da bulunmaktaydı.[50] Debbağlıkla meşgul Elhac Mehmed Ağa b. İsmail'in de "Mücellidler Sûku'nda vâki' iki kepenk ve bir bab mücellid dükkânı" vardı.[51] Mücellit es-Seyyid Osman Efendi'nin[52] ve mücellit Mehmed Said Efendi'nin,[53] mücellit Mehmed Efendi b. Elhac Ahmed'in[54] dükkânları da Mücellitler Sûku'nda bulunmaktaydı.

Mücellit terekelerinde çok miktarda kâğıt, kalem, kalemtraş, devat ve kubur gibi yazı malzemesi bulunmaktadır. 1128-1270 (1716-1853) tarihleri arasında terekesi tespit edilen mücellitlerin genellikle kitap satmadıkları görülmektedir. Sadece bazı mücellitlerin terekelerinde *Amme Cüzü*, *Elif-ba Cüzü* gibi mektep talebelerinin ihtiyaç duydukları kitaplar ve *Hilye-i Şerif*'ler vardır. Mücellit es-Seyyid Osman Efendi b. Abdullah'ın 27 L. 1192 (18 Kasım 1778)

47 Ömer L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar III", *Tarih Vesikaları*, c. II, no. 9, İstanbul 1942, s. 176.

48 Bursa ŞS. A-42, s, 153; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-835 (1230-1402)*, İstanbul 1966, s. 111. Erken dönemlerde İstanbul'da da durum aynıdır. Ayasofya Vakfı'na âit Kapalıçarşı'daki dükkânlardan dördünde sahaflar bulunurken, kırk civarında dükkân ise mücellitler tarafından kullanılmaktadır. Bkz. Atatürk Kitaplığı O. 64, s. 1b-4a ve 20a-21a.

49 Edirne ŞS. 208, s. 62b.

50 Aynı yer. Mücellitlere âit bir de "Vakf-ı Ta'âmiye-i Esnâf-ı Mücellidân"ın bulunduğunu da bazı sicil kayıtlarından öğrenmekteyiz. Mesela bkz. Edirne ŞS. 234, s. 13a.

51 Edirne ŞS. 201, s. 150; Edirne ŞS. 249, s. 52a.

52 Edirne ŞS. 201, s. 16a.

53 Edirne ŞS. 222, s. 74a.

54 Edirne ŞS. 234, s. 13a.

tarihli terekesinde 3 *Elif-ba Cüzü* ve 29 *Hilye-i Şerif* bulunmaktadır.[55] Mücellit Molla Ahmed öldüğünde dükkânında 109 adet *Hilye-i Şerif* bulunmaktaydı.[56] Mücellit Mehmed Efendi'nin dükkânında da kâğıt çeşitleri yanında 12 cildsiz, 9 ciltli *Elif-bâ Cüzü* ve 24 tane de *Sure-i Nebe', Tebâreke,* ve bazı Kur'ân cüzleri mevcuttu.[57] Selh-i C. 1278 (1 Ocak 1862) tarihinde terekesi tespit edilen Mücellit Elhac Süleyman Efendi b. Ömer ise matbu eser satışı da yapan bir mücellittir. Dükkânında önemli miktarda kâğıt ve medrese öğrencilerinin kullandıkları ders kitapları ve *Âşık Ömer* ve *Âşık Garib, Tabir-nâme, Tuti-nâme, Mızraklı İlmihâl* ve *Envarü'l-Âşikîn* gibi halka yönelik eserler vardır.[58]

Edirne'ye ait sicil defterlerinde bu şehirdeki sahaf esnâfı ile ilgili bazı kayıtlara rastlamak mümkündür. Bu şehirdeki sahaflarla ilgili en eski kayıt Sahaf Veli Efendi'ye aittir. 2 M. 1076 (15 Temmuz 1665) tarihinde, Edirne Sarayı'nın dârüssaade ağalarından Küçük Nezir Ağa'nın kaybolan bir mushafı dolayısıyla görülen dava ile ilgili olarak yapılan bu kayıtta, Sahaf Veli Efendi'nin bu kayıp olayı ile ilgili olarak suçlandığını görmekteyiz. Mahkemede bulunan şahitler arasında Sahaf Ramazan Efendi'nin de adı geçmektedir.[59] Bu tarihlerde Edirne'de kitap ticaretiyle meşgul olan başka sahaflar da olmalıdır. Ancak XVII. asrın sonlarına doğru Edirne'yi birkaç kere ziyaret eden A. Galland gibi bir kitap meraklısı Ali Paşa Çarşısı ve Bedesten'den bahsederken her nedense bu şehirdeki sahaf esnâfından söz etmez.[60] Acaba Galland Edirne'deki sahaflarda dikkatini çekecek bir eser bulamadığı için mi bu konuya temas etmemiştir.

Aslında bu tarihlerde Edirne'de ilgi çekici kitaplar satan birkaç sahaf vardır. 17 C. 1091'de (15 Temmuz 1680) terekesi tespit edilen Ahmed Hoca b. Abdullah bu sahaflardan biridir.[61] Dükkânında hiçbir sahaf terekesinde rastlamadığımız çeşitte ve miktarda halk hikâyeleri, dinî destanlar bulunmaktadır: *Fütüvvet-nâme, Papaznâme ve Şeyh Attâr, Hârun Reşid, Leylâ Mecnun, Maktel-i Hüseyin, Hikâye-i Elf Leyl, Hüsrev ü Şîrîn, Vasf-ı İstanbul, Kesik Baş, Tezkiretü'l-Evliya, Semek-nâme, Menakıb-ı Evliya* ve *Dânişmend Gazi* gibi eserlerin yanında 24 cild *Şâhnâme,* beş cild *Tevârih-i Sarı Saltuk,* üç cild *Kırk Vezir Hikâyesi,* üç cild *Hikâye-i Kelile,* 21 cild *Ebu Müslim,* 16 cild *İskender-nâme,* 23 cild *Firuz Şah,* beş cild *Gerden-keşân,*

55 Edirne ŞS. 201, s. 16a.

56 Edirne ŞS. 237, s. 31a.

57 Edirne ŞS. 234, s. 13a.

58 Edirne ŞS. 411, s. 67b-68a.

59 ŞS. Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 55, s. 125b.

60 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673),* şerhlerle yayımlayan Charles Scheffer, çev. Nahid Sırrı Örik, Ankara 1973, c. II, s. 54.

61 Edirne ŞS. 58, s. 49b. Bkz. Belge XXV.

altı cild *Ahmed Zemcî*, 17 cild *Kerb Gâzî*, beş cild *Envârü'l-âşıkîn*, 31 cild *Siyer-i Şerif*, altı cild *Anter-nâme*, dört cild *Seyyid Battal* ve 125 cild *Hamza-nâme*.[62] Bu muhitte halk hikâyeleri, kahramanlık destanları büyük bir rağbet görüyor olmalı ki iki sene sonra terekesi tespit edilen Sahaf Receb Efendi'nin sattığı kitapların da büyük kısmını hikâye kitapları oluşturmaktadır.[63] Receb Efendi'nin satılan kitaplarından 9.180 akçe gelir elde edilmiştir. Bu miktarın 7.380 akçesi adları belirtilmeyen 246 hikâye kitabının satışından gelmiştir. Edirne sahaflarından Bostanî-zâde Elhac Mehmed Efendi'nin 20 S. 1104 (31 Ekim 1692) tarihli terekesinde ise çok sayıda mecmuanın yanında tarih ve edebiyatla ilgili birçok kitap bulunmaktadır.[64] Bu eserlerden bazılarının birden fazla nüshası vardır. Mesela Gelibolulu Âli'nin *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserinin fiyatları 900 akçeyle 3.700 akçe arasında değişen yedi nüshası, *Tazarru'-nâme*'nin üç, *Nefehât*'ın dört nüshası bulunmaktadır. Terekedeki 400 civarındaki Mecmu'a şeklinde belirtilen eserlerin neye dâir olduklarını bilemiyoruz. Ancak fiyatlarından anlaşıldığına göre,[65] bunlar muhtemelen değerli olmayan halk hikâyeleridir. Mehmed Efendi'nin terekesindeki kitapların değeri 318.975 akçedir. Bu dönemde İstanbul'da bile böyle değerli ve zengin bir koleksiyon nadir görülmektedir. Sahaf Ali Efendi b. Mustafa'nın 25 M. 1107 (5 Eylül 1695) tarihli terekesinde de adı belirtilmeyen *Kitab-ı Hikâye*lerin yanında *Kısas-ı Enbiya, Kırk Vezir, Kör Müftü, Sâ'at-nâme* ve *Hamza-nâme* gibi bu türden eserler görülmektedir.[66]

Öyle anlaşılıyor ki Edirne bir dönem Balkanlar'a kitap temin eden canlı bir sahaflık merkezi hâline gelmişti. Bu şehirdeki sahaflar, medrese öğrencilerinin ihtiyaç duydukları eserler yanında sınır boylarındaki halkın ve askerlerin kıraat meclislerinde okudukları kitapların[67] nüshalarını çoğaltıp[68] büyük bir

62 Bu tür kitapların imparatorlukta geniş bir okuyucu kitlesi bulunmaktaydı. Ali Ufki Bey'in naklettiğine göre XVII. asırda, Saray'daki içoğlanlarının okudukları kitaplar arasında *Kırk Vezir, Hümâyûn-nâme, Kelile ve Dimne, Elf Leyl, Seyyid Battal, Kahramannâme* ve diğer romanlar da bulunmaktaydı. *Albertus Bobovius ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları, Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktay, İstanbul 2002, s. 106-107.

63 Edirne ŞS. 60, s. 26b.

64 Edirne ŞS. 657, s. 26-28.

65 Önemli bir kısmı toplu olarak verilen mecmu'aların fiyatları şöyledir: 10 adet 360; 15 adet 625; 15 adet 595; 15 adet 570; 15 adet 1.450; 17 adet 275; 20 adet 850; 25 adet 865; 38 adet 1.605 akçe.

66 Edirne ŞS. 78, s. 57b.

67 Kıraat meclisleri ve okuma biçimleri üzerine şu iki makale önemli değerlendirmeler içermektedir: Christoph K. Neumann, "Üç tarz-ı mütalaa. Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Yazmak ve Okumak", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, no 1 (Bahar 2005), s. 51-76; Tülün Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, no. 13, Güz 2011, s. 6-43.

68 Bu eserlerin hepsinin de nüshalarının 33 akça gibi ucuz bir fiyattan satılmış olması

ihtimalle de bu bölgelerde dolaşarak satışa sunuyorlardı. Terekelerde geçen kitapların konularının dinî hikâyeler yanında kâfirlere karşı yapılan cihad ve bu uğurda yapılan savaşlarda gösterilen kahramanlıklar oluşu bu bölge halkının dinî inanışlarını, gaza ruhunu ve mücadele duygularını canlı tutmada muhakkak ki önemli bir rol oynuyordu.[69] Aslında bu tür kitaplar sadece Edirne'de değil imparatorluğun çeşitli bölgelerinde yapılan kıraat meclislerinde de yaygın bir biçimde kullanılıyordu.[70]

Rusçuk Mahkemesi'ne âit bir sicil defterinde "Edirne ahâlisinden olup" Rusçuk Çarşısı'nda Elhac Mehmed'in Hanı'nda "ticaret ve müsâferet vechi üzere sâkin iken vefat eden Sahaf Yusuf Çelebi b. Abdullah b. Abdurrahman'ın Gurre-i B. 1155 (1 Eylûl 1742) tarihli terekesi verilmektedir.[71] Yusuf Çelebi'nin terekesinde bin civarında kitap vardır. Bu kadar çok sayıda kitapla Yusuf Çelebi'nin Rusçuk'ta ne yaptığı cevaplanması çok zor bir sorudur. Acaba Yusuf Çelebi Balkanlar'da kitap toplayan bir sahaf mıydı? veya Balkan şehirlerini dolaşarak kitap mı satmaktaydı? Yusuf Çelebi'nin tespit edilen terekesindeki kitapları arasında da toplu olarak verilen 160 "kitâb-ı hikâyât" vardır.[72] Bu tarihlerde de bu tür kitaplar hâlâ rağbet görüyor olmalıdır.

Yusuf Çelebi'nin terekesini yayınlayan O. Sabev'in "Mezkûr sahafın diğer mallarının herhâlde Edirne'de olduğu ve oradaki mahkeme tarafından ayrı bir tereke defterine kaydedildiği düşünülebilir" şeklindeki görüşünü[73] Edirne Şer'î Sicilleri'ndeki bir tereke kaydı doğrulamaktadır. 15 N. 1155 (13 Kasım 1742) tarihinde düzenlenmiş bir tereke kaydında[74] Sahaf Yusuf Efendi b. Şaban'ın muhallefatından söz edilmektedir. Burada bahis konusu edilen kişi büyük bir

seri bir üretimin söz konusu olduğunu göstermektedir. 125 cild *Hamza-nâme*'nin veya 21 cild Ebu Müslim'in nüshalarının aynı fiyattan satılmış olmasının başka bir izahı bulunmamaktadır.

69 "...Hamza-nâme gibi isimler altında ...bu mevzu , Hamzavî'den beri Türkler arasında da pek çok şöhret kazanmış, halk arasında yayılmış, halk kahvelerine, yeniçeri ortalarına sınırboyu kal'alara kadar her tarafa geçmiştir". Fuad Köprülü, "Türkler'de Halk Hikâyeciliğine Âit Bazı Maddeler: Meddahlar", *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 369.

70 Tülün Değirmenci, a.g.m. s. 7-36.

71 Rusçuk Şer'î Sicilleri 38, s. 95b-96b. Bu tereke kaydı Orlin Sabev tarafından yayımlanmıştır. Bkz. "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV/2, Ankara 2010, s. 1809-1855.

72 Orlin Sabev, a.g.m. s. 1821.

73 Orlin Sabev, "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695-1786)", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti: Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri (Bükreş, 1-5 Kasım 2006)*, İstanbul 2011, s. 579.

74 Edirne ŞS. 130, s. 67b-68a.

ihtimallè Rusçuk'ta ölen Yusuf Çelebi b. Abdullah b. Abdurrahman'dır. İki kayıtta baba isimlerinin farklı olması Yusuf Çelebi'nin Rusçuk'ta Beytülmal Emini tarafından terekesi tespit edilirken o sırada babasını bilen biri olmadığı için, baba adı yerine Abdullah yazılmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır.[75] Öyle anlaşılıyor ki Yusuf Çelebi, Rusçuk'ta öldüğünde servetinin muhafazası için bu şehrin beytülmal emini tarafından terekesi tespit edilmiş ve bu tarihten bir buçuk ay sonra da Edirne'deki dükkânında yer alan kitaplarının ve eşyasının tespiti yapılmıştır. Tereke kayıtlarında dükkânda çok az sayıda kitap tespit edilmiş olması Yusuf Çelebi'nin kitaplarının hemen hemen tamamını yanında götürdüğünü göstermektedir.

Edirne Şer'î Sicilleri'nde bu tarihten sekiz yıl önce terekesi iki defa tespit edilen başka bir sahaf a rastlamaktayız. Sahaf Ahmed Beşe b. Mustafa b. Nu'man, Edirne'de Câmi-i Atîk yakınındaki Halil Paşa Hanı'nda müsâfireten ikamet ederken ölmüş ve 24 Za. 1147 (17 Nisan 1735) tarihli kayda göre[76] yanında bulunan kitapları Cisr-i Ergene kazasında Beytülmal Emini olan Elhac Mehmed Ağa tarafından kayıt altına alınarak satılmıştır. 5 Z. 1147 (28 Nisan 1735) tarihli bir kayıtta ise Ahmed Beşe'nin dükkânındaki kitaplarının ve servetinin tespit edildiğini görüyoruz.[77] Terekesinden anlaşıldığına göre Ahmed Beşe sık seyahat etmesinden ötürü biniş takımlarına ve muhtemelen güvenliğini temin için de kılıç, piştov ve filinta gibi silahlara sahipti. Acaba Ahmed Beşe İstanbul'dan bu şehre ticaret için gelen bir sahaf mıydı?

XVIII. asrın ikinci yarısında Edirne sahaflarına ait terekelerde artık halk hikâyeleri, hamasî ve dinî destanlar türünde kitaplar görülmemeye başlar. Sahaf Elhac Ali Efendi b. Ahmed,[78] Sahaf Bayrakdar Mustafa Efendi b. Abdullah[79] ve Sahaf İbrahim Efendi b. Abdullah'ın[80] dükkânlarındaki kitaplar ulemâya ve medrese talebelerine hitap eden türden eserlerdir.

XIX. asrın ortalarına doğru bu şehir sahaflarının terekelerinde matbu eserler ağırlık kazanmaya başlamaktadır. Sahaf Mehmed Efendi b. Ahmed'in 6 Z. 1257 (19 Ocak 1842) tarihli terekesinde yedi *Burhan-ı Kâtı'* nüshası vardır.[81]

---

75 Sabev'in, "Yusuf Çelebi'nin baba ve dede adlarından mühtedi ya da bir mühtedinin oğlu olduğu doğrultusundaki imkânı da göz önünde bulundurabilir miyiz?" (a.g.m. s. 579.) şeklinde dile getirdiği sorunun pek de isabetli olmadığı kanaatindeyim.

76 Edirne ŞS. 122, s. 43b.

77 Edirne ŞS. 122, s. 43b-44a.

78 Edirne ŞS. 90, s. 3b. (25 Z. 1114/12 Mayıs 1703).

79 Edirne ŞS. 186, s. 20b. (24 N. 1185/31 Aralık 1771).

80 Edirne ŞS. 277, s. 34a. (23 S. 1219/3 Haziran 1804).

81 Edirne ŞS. 371, s. 6a.

Muhtemelen bu tarihlerden itibaren kitap ticareti diğer Anadolu şehirlerinde görüldüğü gibi, Edirne'de de matbu eserlerin ticaretini yapan sahaf-kitapçılar tarafından sürdürülmüştür.

İstanbul Sahafları

İstanbul'un fethinden sonra önemli eğitim kurumlarının tesisiyle birlikte bu şehirde kitap ticaretinin başladığını görmekteyiz. Bursa örneğinde olduğu gibi, İstanbul'da da kitap ve kitap üretiminde kullanılan malzemenin ticaretini yapan sahaf, kâğıtçı, mürekkepçi ve mücellit dükkânları medreselerin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde bulunmaktaydı. Divanyolu'ndan Edirnekapı'ya kadar uzanan güzergâhın üstünde ve yakınında çok sayıda eğitim kurumu mevcuttu.[82] XVI. asırda sahaflık faaliyetleri de bu güzergâhın önemli iki noktasında; Kapalıçarşı'nın bulunduğu Beyazıt'ta ve Fatih'te yoğunlaşmıştı.

Fatih Sultan Mehmed tesis ettiği vakıflara gelir kaynağı oluşturmak ve ticarî hayatı geliştirmek gayesiyle Mahmud Paşa ile Beyazıt arasında, kaynaklarda Bezzâzistân ve Bedesten şeklinde anılan bir çarşı kompleksi inşâ ettirdi.[83] Bedestenin içinde sandık ve zâviye denilen dükkânlar bulunmaktaydı. Dört kapısı yönünde ise çeşitli esnâf mensuplarının faaliyet gösterdikleri dükkânlardan oluşan çarşılar vardı. Bedestenin içindeki sandık ve zaviyelerden birkaçı sahaflara tahsis edilmişti.

Bugün Kapalıçarşı diye adlandırdığımız bu komplekste mevcut sahaf esnâfıyla ilgili en eski kayıtlar M. 926 (Aralık 1519) tarihine âittir.[84] Ayasofya Evkafı'nın gelirlerini tespit maksadıyla yangından sonra, Bedesten'de yapılan tamiratı takiben buradaki kiracıları ve verdikleri kiraları tespit maksadıyla düzenlenmiş bir defterde Bezzâzistânda 140 sandık[85] ve yirmi zâviye[86] mevcut

82 Maurice Cerasi, *The Istanbul Divanyolu*, Würzburg 2004, s. 80-82.

83 Halil İnalcık, "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *The International Journal of Turkish Studies*, c. 1, Madison, Wisc., 1980, s. 4-5; Süleyman Kırımtayıf, "Belgelerin ve Seyyahların Işığında İstanbul'un Eski Bedesteni", *Arkeoloji ve Sanat*, no. 126, İstanbul 2007, s. 99-110.

84 Osmanlılarda tespit edebildiğimiz bir sahafla ilgili en eski kayıt ise II. Bayezid dönemine ait bir İn'âmât Defteri'nde bulunmaktadır. Bu defterdeki 4 N. 909 (25 Şubat 1504) tarihli bir kayıtta Sahaf Sofi'ye sultan tarafından 2.000 akçe ihsanda bulunulduğu belirtilmektedir. Bkz. *Defter-i İn'âmât ve Tasadduhat*, Atatürk Kitaplığı Mc. 70, s. 38.

85 Sandık tabiri, belgede dolap yerine kullanılmaktadır. Dolap, Bedesten'de dükkân yerine kullanılan bir tabirdi. Etrafı ve üstü açık bir peyke veya sekiden ibaret olup arka taraflarında eşya koymaya mahsus dolaplar bulunduğu için bu tür dükkânlar dolap diye adlandırılmışlardır. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1946, s. 471.

86 Belgede çarşıdaki sokakların köşesinde bulunan muhtemelen diğerlerinden küçük olan

olduğu ve iki sandıktan birinin Sahaf Edîbî, diğerinin de Sahaf Alâ'addin'in, bir zâviyenin de Sahaf Hüsam'ın, tasarrufunda bulunduğu belirtilir.[87] Edîbî ve Alâ'addin aylık 40, Hüsam ise 25 akçe kira vermektedir. Diğer bir zâviyenin kiracısı ile ilgili olarak şöyle bir kayıt vardır:[88]

"Zâviye
Hacı Üveys
20 Akçe
Asıl: 3 akçe
Ziyâde: 17 akçe

[Kaydın kenarında] Zâviye-i mezbûrei sâbıkan Keşfî nâm kimesne ayda üç akçe icâreye tutup kendüsi âhara ayda on beş akçe icâreye virürmiş. Hâliyâ Hacı Üveys ayda yigirmi akçeye kabul itdügi sebebden aña virildi."

Bu kayıtta bahsedilen kişi, büyük bir ihtimalle, Kanunî döneminin ünlü şâirlerinden Keşfî idi ve bu dükkânı sahaflık yapmak için kiralamıştı. Öyle anlaşılıyor ki bazı sebeplerden dolayı Keşfî sahaflık mesleğini sürdürememiş ve dükkânı başkalarına kiralayarak para kazanma yolunu tercih etmişti.

Bu kayıtlara göre tahririn yapıldığı tarihte bedestenin içinde sadece üç veya dört sahaf dükkânı vardır. Bu kadar az sayıdaki sahaf dükkânı Bedesten'in içindeki dolapların canlı bir tasvirini veren Hans Dernschwam'ın dikkatini çekmemiş olmalıdır ki eserinde burada bulunan sahaflarla ilgili bir şey söylemez.[89] Yukarıda zikri geçen 926 (1519) tarihli Ayasofya Evkafı'na dâir mukataa defterinden öğrendiğimize göre bu tarihte Bedesten'in dışında da dükkânlar bulunmaktaydı ve bunlardan, sahaflara tahsis edilmiş hiçbir dükkân mevcut değildi. Bundan dolayı Kapalıçarşı'nın ilk dönemlerinde, dâima tekrarlandığı gibi, bir sahaflar çarşısı olduğunu söylemek mübalağalı olur. Birkaç sahafın da Bedesten içindeki altın, gümüş ve kıymetli taşlar satan bölgeye yerleştirilmiş olmaları da dikkat çekici bir hususdur.[90] Diğer taraftan aynı defterde belir-

dolaplar için kullanılan bir tabirdir. Bu gibi yerlerin kiralarının dolapların kirasının yarısı kadar olması ve bir kısmının da boş bulunması pek tercih edilmediklerini göstermektedir.

87 Atatürk Kitaplığı O. 64, s. 3b-4a.

88 Atatürk Kitaplığı O. 64, s. 4b.

89 Çarşıdaki dolapların tasviri için bz: *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çeviren Yaşar Onen, Ankara 1992, s. 130-131.

90 XVI. asrın sonlarında Bezzâzistân'ı ziyaret etmiş olan İngiliz seyyahı Nicolas de Nicolay binanın bir tasvirini yaptıktan sonra burada çok değerli altın, gümüş, mücevherat ve çeşitli kürkler satıldığını belirtir: Nicholas de Nicolay, *The Nauigations, Peregrinations and Voyages, Made into Turkey*, London 1585, s. 62.

tildiğine göre Bedesten dışındaki dükkânların bir kısmı mücellitlere tahsis edilmişti. Defterdeki bu bölümün başlığının da "Cild Zanaatkârları" olduğunu görüyoruz. Mücellitlere ayrılan bölümden anladığımıza göre bu tarihte çarşıda "bab" olarak adlandırılan 42 mücellit dükkânı olup bunun yedisi boştur.[91] Sahafların mücellitler gibi müstakil bir çarşıya sahip olmaları herhâlde daha sonraki tarihlerde gerçekleşmiştir.

XV. asrın sonlarına ve XVI. asrın ilk yarısına ait diğer bazı kayıtlarda da sahafların bulundukları yerin Bezzâzistân (Bedesten) olarak belirtildiğini görüyoruz;[92] Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed Paşa, Molla Lütfî'yi (öl. 900/1494) padişaha şikâyet için yazdığı mektubunda Sinan Paşa'nın kitaplarından bahsederken "[Molla Lütfî] Ben ğâ'ib iken bir cum'a gün haylisin satmış. Kadı-yı asker efendi meclisinde bi'l-müşâfehe muhâsama idüp, kadı-yı asker dahi emr eyledi ki cemî'-i kitapları Bezzâzistân'da fakir ma'rifetiyle emânet ola, ğavğamız, nizâmuz bir tarafa olunca diyü." demektedir.[93] Şu'arâ tezkirelerinde bu dönemde yaşamış bazı sahaflardan söz edilir. XVI. asır tezkire yazarlarından Latîfî, şâir Likâyî'den bahsederken Bezzâzistân sahaflarından olduğunu belirtir.[94] Yine aynı asır tezkire yazarlarından Âşık Çelebi de şâir Âfitâbî'nin âşık olduğu civândan bahsederken, Bedesten'de kitap sahafı olduğunu söyler.[95] XVI. asrın ikinci yarısında, 977 (1570) tarihinde kaleme aldığı *Reşehât* adlı eserinde Muhyi-i Gülşenî de Mahvi-i Herevî'nin Bedesten'deki sahaf dükkânında bir araya gelen dönemin şâirlerinden bahseder.[96]

---

91 Atatürk Kitaplığı no. O. 64, s. 20a-21a. Bu sayımın yapıldığı tarihten sekiz sene sonra yapılan bir sayımda ise 44 dükkândan sekizinin boş olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Türk-İslâm Eserleri Müzesi no. 2204.

92 KA. 1, 156b. 1013/1604 tarihli bir muhallefat kaydında "bâzâristân-ı atîk" şekli mevcuttur. Şimdilik elimizdeki tek örnek olduğu için yaygın bir kullanışa sahip olduğunu söyleyemeyiz. Bkz. KA. 1, s. 114.

93 TSA. E. 8101.

94 Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, yay. haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 490.

95 "Bu cümle ile Çerak derler bir civanun şem'-i hüsnüne pervâne imiş ve âteş-i ışk ile tutuşmakda bî-ihtiyâr olup dîvâne imiş. Mezbûr Çerağ'a âhir-i ömrinde biz de irişdük. İstanbul Bezzâzistân'ında kitab sahhâfı idi". Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, c. I, yay. haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, s. 349.

96 "...Bezzâzistâna vardum. Mevlânâ Mahvi-i Herevi-i sahhâfın dükkânında ki müftîzâdelerün hocası idi, Hayâli'yi ve Riyâzî'yi ve Abdülğanî'yi ki sonra Kâdı-ı 'asker oldu ol zamân otuza mülâzım idi ve Dîvâne Kerîm Çelebi'yi ki Rızâyî tahallus idinür ki sonra Kudüs kazası virildikte intikal itdi ve Şeyh Sâyilî'yi müctemi' buldum". *Reşehât*, s. 148a-b. Bu eserden şu çalışma dolayısıyla haberdar oldum: Mustafa Koç, *Baleybelen Muhyi-i Gülşenî: İlk Yapma Dil*, İstanbul 2005, s. 21.

Bu dönemde yaşamış başka sahafların da olduğunu sicillerdeki bazı kayıtlardan öğrenmekteyiz. Balat Mahkemesi'nde görülen bir davayla ilgili kayıtlarda şahitler arasında Sahaf Abdi Çelebi, Sahaf Yunus, Sahaf Bedreddin b. Abdullah ve Sahaf Mustafa Çelebi'nin adlarına rastlamaktayız.[97] Üsküdar Mahkemesi'ne ait bir sicilde de Sahaf Musli Çelebi b. Ahmed Çelebi'nin ismi bir alacak davası dolayısıyla zikredilmiştir.[98] 999 Ramazan'ında (Temmuz 1591) düzenlenen bir vakfiyedeki şahitler arasında Sahaf Bedreddin Mahmud b. Abdullah da bulunmaktadır.[99] Sahaf Mustafa Çelebi b. Ahmed'in ismi de Rumeli Sadareti'ne ait 8 Ra. 1003 (21 Kasım 1594) tarihli bir kayıtta geçmektedir.[100]

İstanbul'daki sahaflığın Bezzâzistân-ı Atîk'in civarındaki dükkânlara ne zaman yayıldığını kesin olarak tespit etmek mümkün olamamaktaysa da, XVI. asrın ortalarına doğru sahafların Eski Bedesten'in Halıcılar Caddesi'ne açılan kapısından başlayan kendilerine mahsus sokağa yerleşmeye başladıkları ileri sürülebilir. XVI. asrın ortalarında İstanbul'da bulunan Petrus Gyllius, Theodosius Sütunu'nun nerede olduğundan bahsederken, "Sultan Bayazıt tarafından yaptırılan yeni hamama yakın bir yerde yapılmış olduğunu öğrendim. Bayazıt, hamamı daha rahatlıkla yaptırabilmek için ben İstanbul'a gelmeden kırk yıl önce sütunu yıktırmıştı. Bu hamamın ötesinde, kitapçı dükkânlarının bulunduğu geniş bir cadde doğuya doğru genişler, Sultan Bayazıt'ın türbesi, câmisi ve kervansarayıyla sona erer"[101] dediğine göre bu tarihte sahafların sayısı bir çarşı oluşturacak kadar çoğalmıştı ve kendilerine mahsus bir bölgeye yerleşmiştiler. Muhyi-i Gülşenî de yukarıda bahsettiğimiz eserinde başından geçen bir olayı anlatırken "...Gel ardumca diyüp Bezzâzistân'da Sahaflar içinden Takyeciler Kapusu'ndan başumda mücevveze ve arkamda uzun yenli çuka Bit Pazarı içinden Irgad Pazarı'ndan Okçılar'dan Kâğıtçılar içinden Şeyh Vefâ kurbunda Gürânî Mescidi yanında biraderün evine geldük" demesinden[102] sahafların XVI. asrın ikinci yarısında "Bedesten-i Atîk" dışında kendilerine âit bir çarşıya kavuştuklarını anlıyoruz.

97 ŞS. Balat Mahkemesi 2, s. 51a, 53b, 59a, 68a. (Şevval-Zilhicce 970/Mayıs-Temmuz 1563).

98 ŞS. Üsküdar Mahkemesi 84, s. 28b. (Evâil-i B. 1000/Nisan 1592).

99 VGMA. 594, s. 3.

100 ŞS. Rumeli Sadareti 21, s. 74a.

101 Petrus Gyllius, *İstanbul ve Tarihî Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1997, s. 139.

102 *Reşehât*, s. 151a. Bu kayıttan şu çalışma dolayısıyla haberdar oldum: Mustafa Koç, *Balebelen Muhyi-i Gülşenî: İlk Yapma Dil*, İstanbul 2005, s. 23.

Sahaflar Çarşısı'nın Kapalıçarşı'daki yerleşim planı.

Sahafların artık Bedesten-i Atîk dışında bir sokağa yerleşmiş oldukları 1608 yılında İstanbul'a gelen Polonyalı Simeon tarafından da teyid edilmektedir: "Bedesten'in üçüncü kapısında yorgancılar, kitapçılar, sırmacılar ve diğer çeşitli dükkânlar vardı".[103]

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin "ve şehrin vasatında sekizer kubbeli iki bezzezistan bina olunmuştur ... Bu bezzezistanın etrafında umumen İstanbul'da olan erbâb-ı hirefin dekâkini bundan sonra zikrolunur... Dekâkin-i erbâb-ı hiref bunlardır ki hurûf-ı teheccî üzere tertib olunup bu mahalde tahrir olundu: ... *Harfü's-Sad:* Sandalcılar, Sorguççular, Sandukçular, Sırmakeşler, Sahaflar..."[104] şeklindeki kaydı da XVII. asrın sonlarında sahafların artık önemli bölümünün Evliya Çelebi'nin Sahhâflar Kapusu[105] diye adlandırdığı Bezzâzistân'ın kapılarından birine karşı gelen dükkânlara yerleşmiş olduklarını te'kid etmektedir. Bâb Mahkemesi'ndeki bir sicil kaydında[106] Fatıma Hatun, kocasından kalan kitapların bir kısmını oğluyla Bezzâzistân'a ve sahaflara göndererek sattırdığını bildirmektedir. Fatıma Hatun muhtemelen bu ifadesiyle Bedesten-i Atîk içindeki sahaflarla, dışındaki çarşıda bulunan sahafları kastetmektedir.

XVI. asrın sonlarına doğru İstanbul'daki kitap ticareti önemli gelişmeler göstermiş olmalıdır ki 1589-1591 yılları arasında İstanbul'da elçilik göreviyle bulunan Ebu'l-Hasan Ali b. et-Temgrutî hatıralarında "İstanbul'da büyük sayıda kitap bulunduğunu, kütüphânelerin ve çarşının kitaplarla dolup-taştığını ve dünyanın her yerinden İstanbul'a kitap geldiğini" söylemektedir.[107] Kâtip Çelebi de otobiyografisinde bu hususa "yirmi seneden berü sahhâflar akıdup getürdüği cümle kütüb" diyerek işaret etmektedir.[108] Gerçekten de Rönesans döneminde Arapçaya ve İslâm dünyasına duyulmaya başlanılan ve zamanla daha da artan ilgi sonucu çok sayıda Batılının kitap temini için İstanbul'a gelmeleri

---

103 Hırand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul 1964, s. 9.

104 Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, hazırlayan Sevim İlgürel, Ankara 1998, s. 52-53.

105 20 Z. 1138/19 Ağustos 1726 tarihli bir sicil kaydında "Sahaflar kapusı kurbunda dülbendçiler" denilmektedir. Bkz. ŞS. İstanbul Mahkemesi 24, s. 38a.

106 ŞS. Bâb Mahkemesi 46, s. 90a.

107 Ali b. Muhammed et-Temgrutî, *en-Nefhatü'l-Miskiyye fi's-Sefâreti't-Türkiyye*, Beyrut 2007, s. 117 ve 128.

108 Fikret Sarıcaoğlu, "Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 37, İstanbul 2001-2002, s. 315: "esâmi-i kütüb bu zamana gelince görilüp mutalaa olunan tevârîh ve tabakat kitaplarından mahallerine nakilden gayri bi-şahsihi elden geçüp kitaphanelerin nice bin cild kitabı ve yirmi seneden berü sahhâflar akıdup getürdüği cümle kütüp yerlerine yazılup...".

ve bazı sefaret mensuplarının ülkelerine dönüşlerinde beraberlerinde önemli sayıda kitap götürmeleri de bunu göstermektedir.[109]

Evliya Çelebi (1611-1681) bu çarşıdaki sahaf dükkânı sayısını 60, sahaflıkla iştigal edenlerin miktarını da 300 nefer olarak vermektedir.[110] Evliya Çelebi'nin verdiği rakamlar muhakkak ki mübalağalıdır. Ancak bu dönemde sahaflıkla uğraşanların sayısının arttığı da bir gerçektir. Çeşitli arşiv belgelerinden bu dönemde yaşamış 50 civarında sahafın isimlerini tespit edebilmekteyiz.[111]

XVIII. asrın ortalarına doğru belgelerde "Bezzâzistân-ı Atîk kurbunda sahhâf..." şeklinde kayıtlar görülmeye başlanılmaktadır.[112] Sahafların alış-verişlerinde uyması gereken esasları belirten iki belgeden anlaşıldığına göre XVIII. asrın sonlarında sahafların büyük kısmı bazı belgelerde "Sûk-ı Sultânî" diye belirtilen[113] Bedesten'e bitişik çarşıda yer almakta[114] ve bu bölgeye "Sahaflar Sûku",[115] yani Sahaflar Çarşısı denilmekteydi.[116] Kadı Ömer Efendi'nin I. Mahmud'la ilgili *Rûznâmesi*'nde Sahaflar Çarşısı yerine Kitapçılar sözcüğünün kullanıldığını görüyoruz.[117] Bedesten'i anlatan bir destanda bu kapılardan ve burada yer alan esnâftan şu şekilde bahsedilmektedir:

---

109 Bu konunun detaylı bir tetkiki için bkz. G. J. Toomer, *Eastern Wisedome and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*, Oxford 1996 . Ayrıca bkz. Robert Jones, "Piracy, War, and Acquisition of Arabic Manuscript in Renaissance Europe", *Manuscripts of The Middle East*, c. 2, Leiden 1987, s. 96-110; Sonja Brentjes, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", çev. Meltem Begüm Saatçi, *Türkler*, c. XI, editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 251-259.

110 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: 1. Kitap*, hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998, c. I, s. 225 ve 291.

111 Bu dönemdeki sahafların isimlerinin geçtikleri belgeler için bkz. Tablo III.

112 Mesela bkz. KA. 98, s. 75a.

113 BOA. DBŞM. MHF. 12752. XIX. asra âit bazı belgelerde "Çârşû-yı Kebîr" tanımlaması da geçmektedir. Mesela bkz. ŞS. Anadolu Sadareti 38, s. 34; KA. 1650, s. 40a; KA. 1706, 87a, 92a; KA. 1879, s. 12b; KA. 1888, s. la; KA. 1934, s. 12a.

114 BOA. Cevdet-Belediye 7269. "Bezzâzistân-ı Atîk'de Sahhâflar Kapusı kurbında vâki' nısf dükkân": ŞS. Evkaf-ı Hümâyun 78, s. 262; "Çârşû-yı Kebîr'de Bezzâzistân-ı Atîk'in Sahaflar kapusından çıkıldıkda cânib-i yemînde onuncı, bir kepenk sahhâf dükkânı": KA. 1664, s. 59a.

115 BOA. Cevdet-Maarif 5641; KA. 722, s. 41b; KA. 820, s. 24b; KA. 914, s. 49a.

116 KA. 1706, s. 92a; Sonraki asırlarda Sahaflar Çarşısı yanında Kitapçılar Çarşusu tabirinin de kullanıldığını görmekteyiz. Mesela bkz. Subhi Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi; Sami ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, yay. haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007, s. 92; *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme*, yay. haz. V. Sema Arıkan, Ankara 1993, s. 241.

117 Özcan Özcan, *Mahmud I. Hakkında 1157/1744-1160/1747 Arası Ruznâme*, Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1965, s. 19.

Bedestende dört oldu bab
Satılır birinde kitap
Bir kapıda takyeciler
Dükkânları dolur bab

Bir kapıda fincancılar
Etrafında kolancılar
Kuyumcular bir kapıda
Dolaşmada meyancılar[118]

Ancak bazı sahaflar yeni oluşan çarşıya geçmeyip Bedesten içinde ticarî faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. S. 1013 (Temmuz 1604) tarihli bir belgede "Bâzâristan-ı Atîk'de merhûm Seyyid Ali b. Seyyid Ahmed'in sahhâf dükkânından" bahsedilmektedir.[119] İstanbul sahaflarıyla iyi ilişkiler kuran ve çok sayıda eser satın alan A. Galland'ın 1672-1673 yıllarını kapsayan günlüğündeki 14 Eylül, Çarşamba, 1672 tarihli kayıtlarında sahafların bulunduğu bedesten ile ilgili şu not vardır:

> Buradan Ekselans, murabba biçiminde, kubbeli ve oldukça ufak bir bina olan Bedesten'e geldi, burada hemen münhasıran altın çubuk tüccarlarıyla kitapçılar vardır.[120]

Galland'ın bu kaydından anladığımıza göre XVII. asrın sonlarında da sahafların bir bölümü hâlen Bedesten'in içerisinde bulunmaktadır. İngiliz şarkiyatçı Greaves, arkadaşı Pococke'e yazdığı 14 Haziran 1639 tarihli mektubunda yazma eser satın almak için Bazar'a ve dükkânlara gitmesini öğütlediğine göre o

---

118 Muhtar Yahya Dağlı, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları*, İstanbul 1948, s. 15.

119 KA. 1, s. 110 a.

120 Antoine Galland, *İstanbul'a Âit Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, c. 1, şerhlerle yayımlayan Charles Scheffer, çeviren Nahid Sırrı Örik, Ankara 1949, s. 186. Scheffer, Bedesten'i anlatmak için başka bir Fransız seyyahından şu bilgileri nakletmiştir (A.g.e. c. 1, s. 31): "Burası kuyumcuların, cevahircilerin, sırmalı çuha ve daha başka pek kıymetli eşya satanların mallarını teşhir ettikleri yerdir. Bu yer, etrafları duvarla örtülü, altı ayak genişliğinde iki büyük halden mürekkeptir ve bunların birbirine mütenazır dört kapısı olup bütün yolların birleştiği noktada büyük bir kubbe vardır. Bu hallerin her tarafı kubbelidir ve büyük kubbe yirmi sütuna dayanmaktadır. Duvarlarla sutun içlerinde, altı ayak genişlikleri ve dört ayak enleri bulunan, dolaba müşabih birçok küçük dükkân bulunup bunların önlerinde satılık eşyayı teşhire mahsus küçük masalar mevcuttur". Sieur de s. Maurice, *La Cour Ottoman ou l'interpréte de la Porte*, Paris Estienne Loyson 1672.

tarihte sahafların bir kısmı Bedesten içinde bir kısmı da dışındaki dükkânlarda bulunuyordu.[121] Aksi takdirde Evliya Çelebi'nin bu dönem için bahsettiği 60 sahaf dükkânını ve 300 adet sahafı bu küçük binaya sığdırmak oldukça zor olacaktır. 1151 (1738) tarihli bir belgede Ayasofya-i Kebir Vakfı'ndan Bezzâzistân-ı Atîk'deki "ayda on iki akçe üç pul icâreli bir bâb sahhâf dükkânı"ndan bahsedildiğine göre, Ayasofya Vakfı'na âit dükkânlardan sahaflara tahsis edilen birkaç dükkân varlığını daha sonraki tarihlerde sürdürmekteydi.[122] XIX. asrın başlarında İstanbul'a gelen İspanyol seyyahı Ali Bey de (Domingo Bedia y Leblich) Bezzâzistân'ı gezerken burada birkaç kitapçı dükkânı gördüğünü söylediğine göre, Bedesten içindeki sahaflar, çarşı içindeki yerlerini bu tarihlerde de muhafaza etmekteydiler.[123] Ancak sahafların büyük ekseriyeti Bedesten dışındaki Sahaflar Çarşısı'na yerleşmiş bulunuyorlardı. Sahafların bu çarşıdaki ticarî faaliyetleri dikkat çekici bir boyuta ulaşmış olmalıdır ki Kapalıçarşı esnâfından söz eden bir destanda sahaflara da şöyle temas edilmektedir:

Vardım baktım sahaflara
Sözüm yoktur esnâflara
Mest pabuç lazım oldu
Sapıverdim haffaflara[124]

İstanbul bedesteni ve Sahaflar Çarşısı (Sahaflar Sûku) dışında İstanbul'da sahafların bulunduğu diğer bir bölge de Fatih Câmii Avlusu ve civarıydı. Fatih Medreseleri'nde tedrisat başladıktan sonra özellikle de câmi avlusunda medrese talebelerinin kitap ihtiyacını karşılamak için küçük çaplı bir kitap ticareti başlamış olmalıdır. Ancak buradaki ticarî faaliyetin erken safhalarına dâir elimizde herhangi bir belge yoktur. XVI. asırda Fatih civarındaki Karaman Pazarı'nda şâir Zeynî'nin bir sahaf dükkânı açıp zengin olduğunu tezkireci Âşık Çelebi nakletmektedir.[125] XVIII. asrın başlarında Şehid Ali Paşa'nın kitapları müsâdere edildiğinde, bir kısmı Fatih Câmii Avlusu'nda satılmıştı. III. Ahmed'in bu konudaki hatt-ı hümâyununda bu satışla ilgili olarak şu ifadeler

121 Leonard Twells, *The Theological Works of the Learned Dr. Pocock, to which is prefixed An Account of his life and Writings never before printed*, c. I, London 1740, s. 15; G. J. Toomer, a.g.e. s. 141.

122 Bkz. ŞS. Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 130, s. 56.

123 *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey Between the Years 1803 and 1807*, c. II, Philadelphia 1816, s. 395.

124 Muhtar Yahya Dağlı, a.g.e. s. 12.

125 "Ba'dehu kaba sakal sarkıdup Karaman Pazarı'nda sahhâf dükkânı açup sahib-i ser ü sâmân oldı". Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, c. I, yay. haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, s. 588.

bulunmaktadır: "...ve değer bahalarıyla furuht eylemek üzere bir günde furuht olunacak kadar kitabı ihrac ve furuht ve ahşam.oldukta Bezzâzistân'da mı olur, câmide mi olur sanduğı cümlenüz mühürleyüp zinhar tebdîl ve tağyîrden beğayet ihtiraz eyleyesiz".[126]

Fatih Câmii Avlusu'ndaki kitap mezatları daha sonraki tarihlerde de devam ettiğine göre bu bölgede kitap ticaretiyle uğraşan bir esnâf gurubu varlığını sürdürmekteydi. Sahafların faaliyetini düzenleyen 25 S. 1191 (4 Nisan 1777) tarihli bir fermanda "külliyetlü kütüb olup müddet-i yesîrede bey'i netice bulmadığı sûretde Âsitâne'de Ebu'l-feth merhûm Sultân Mehmed Hân Hazretleri Câmi'-i Şerîf'i hâricinde hâzır olan müşterilere ve sahaflara ve şeyhleri ve dellâllarından ba'zıları müzâyede ve nidâsıyla bey'e arz" denilmesi, Fatih Câmii Avlusu'nda kitap ticaretinin uzun süre devam ettiğini gösterir.[127] Burada yapılan mezatlarda kitapların muhafazasında câmi müştemilatından yararlanıldığı için câmi kayyımlarına ve kayyımbaşına bir ücret ödenmekteydi. Evahir-i Ra. 1093 (Nisan 1682) tarihli muhallefatındaki[128] bir kayıttan öğrendiğimize göre, eski Filibe Kadısı İmam-zâde Mehmed Sa'di Efendi'nin "câmide bey' olunan kitab için" kayyımlara 360 akçe; 22 M. 1146 (5 Temmuz 1733) tarihli muhallefatında belirtildiğine göre, Mevkufatî Elhac Mehmed Beyefendi'nin kitapları Fatih Câmii Avlusu'nda mezat edildiğinde de "kütüb hıfzı içün Sultan Mehmed kayyımbaşısına" 4 kuruş verilmişti.[129] 23 L. 1173 (8 Haziran 1760) tarihli bir belgede "Sultan Mehmed'de dört günde kütüb bey' olunmağla sâ'ir kayyımlara verilen" ücretten bahsolunmaktadır.[130] Şeyh İsmail Efendi'nin muhallefatında kitaplarının müzâyedesi dolayısıyla Sultan Mehmed Câmi-i Şerifi kayyımlarına 2.400 akçe ücret verildiği belirtilmektedir.[131] 23 S. 1193 (12 Mart 1779) tarihli bir belgede de "kütüb-i mezbure Sultan Mehmed Câmii'nde bey' oldukda kayyımlara verilen" ücretten söz edilmektedir.[132] 5 Za. 1215 (20 Mart 1801) ve Gurre-i C. 1216 (Ekim 1801) tarihli iki belgede Sultan Mehmed Han Câmi-i Şerifi Havlusu'nda" satılan kitaplardan bahsedilmektedir.[133] Bütün bu örneklerden anlaşıldığına göre Fatih Câmii Avlusu'nda da zaman zaman kitap müzâyedeleri yapılmaktaydı.

126 Ahmed Refik, *Âlimler ve San'atkârlar*, İstanbul 1924, s. 332.
127 BOA. Cevdet-Maarif 5641.
128 İstanbul Mahkemesi (TSA) 243, s. 5a.
129 KA. 69, s. 17b.
130 KA. 209, s. 68a.
131 KA. 421, s. 79b. (5 Ş. 1191/8 Eylül 1777).
132 KA. 447, s. 45b.
133 KA. 744, s. 61a; KA. 748, s. 3b.

Ancak A. Galland başta olmak üzere, diğer ecnebilerin Fatih Câmii civarında cereyan eden kitap ticaretinden söz etmemeleri, burada daha ziyade dinî ilimlerle ilgili klasik eserlerin ve medrese öğrencilerinin ihtiyaç duydukları ders kitaplarının satıldığını gösterir. Fatih Câmii Avlusu'ndaki ve civarındaki kitap ticareti XX. asra kadar süregelmiştir. 1908 yılında İstanbul'da bulunan Amerikalı misyoner H. G. Dwight, Feyzullah Efendi Kütüphânesi hâfız-ı kütübünden bahsederken, kütüphâneyi açmak yerine, vaktinin çoğunu Fatih Câmii Avlusu'ndaki kitapçı dükkânında geçirdiğini söyler.[134] XX. asrın başlarında Ramazanlarda Beyazıt Câmii ile birlikte Fatih Câmii Avlusu'nda da sahaflar sergi açmaktaydılar.[135]

İstanbul'daki sahafların büyük bir kısmı Kapalıçarşı'da bazı yangınlara maruz kaldılarsa da[136] 1894 depremine kadar burada faaliyetlerine devam ettiler.[137] Gurre-i Z. 1207 (10 Temmuz 1793) tarihinde yapılan bir esnâf sayımında "Sultan Bayezid-i Veli Câmi-i Şerifi'nin dahil ve haric havluları ve civarında" mevcut esnâf arasında kâğıtçıyan, devâtçıyan ve müzehhibân esnâfı tespit edilmişse de bu bölgede herhangi bir sahaf dükkânının mevcut olduğu görülmemiştir.[138] Demek ki bu tarihlerde bu bölgede bulunan sahafların hepsi Bedesten'de ve Kapalıçarşı'daki Sahaflar Çarşısı'nda ticaretlerini sürdürmekteydiler.

---

134 *Constantinople Old and New*, London 1915, s. 71.

135 "O sahaflar vaktiyle müreffeh idiler. Ramazanlarda Bâyezid ve Fatih câmilerinde sergiler açarlar, türlü kitaplar yayarlar idi. Buraya sadrazamlar, vezirler, ilim meraklıları gelir alış-veriş ederlerdi. Benim bildiğim Ahmed Vefik Paşalar, Saîd Paşalar, Rıza Paşalar hep bu sergilerin müdâvimi idi. Sahaflar böyle sergi ile de kalmazlardı. Ellerinde birer çıkın kitap ile her gecelerini bir kitap muhibbinin yalısında, konağında geçirirler idi". Necip Âsım, "Kitapçılık", *İkdam*, c. 53, no. 8937. 2 Cemaziülahir 1340/31 Kânun-ı sânî 1338, s. 3; BOA. MF. MKT. 927/6; BOA. A. MKT. 144/38.

136 Mehmed Hasib *Rûznâmesi*'nde bu yangınlardan biriyle ilgili olarak şu kayıt mevcuttur: "Kitapçıların türbe kapusu tarafından zuhûr iden ihrakın tarihidir. Fi 29 B. 1185 [7 Kasım 1771]". Bkz. Süleyman Göksu, *Mehmed Hasîb Rûznâmesi (H. 1182-1195/M. 1768-1781)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1993, s. 19.

137 Belgelerde bu dönemdeki Sahaflar Çarşısı'ndan "Çârşu-yı Kebir'de, Sahaflar Çarşusu" şeklinde bahsedilmektedir: KA. 1897, s. 12 ve 60. Zaptiye Nezareti'nce 23 Teşrinsânî 1305/5 Aralık 1889 tarihinde hazırlanan bir tezkirede de İstanbul Limanı'nda demirli bir İsveç gemisinin kumandanının günlük faaliyetleri rapor edilirken, " Bugün Çarşuyı Kebîr'e giderek ve kalpakçılar ve kuyumcular ve sahaflar çarşusuyla Bedestan derunundan geçerek Nuruosmaniye Kapusu'ndan çıkup gittikleri" denilmektedir: BOA. Y. PRK. ZB. 5/17. F. Hitzel, herhangi bir kaynak zikretmeden sahafların çarşıyı yangın tehlikesi ve güvenlik endişesiyle terk ettiklerini söyler ki doğru değildir. Bkz. Frédéric Hitzel, "Manuscrits, livres et culture livresque à Istanbul", *Revue des Mondes Musulmanes et de la Mediterranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 21.

138 BOA. A. DVN. d. 836.

Ancak XIX. asrın ortalarından itibaren az sayıda da olsa Çarşı dışındaki bölgelerde ve Hakkâklar Çarşısı'nda faaliyet gösteren sahafların da bulunduğunu gösteren bazı belgelere rastlamaktayız. Mesela Sahaf Hasan Efendi b. Abdullah Hocapaşa'daki Muhsinoğlu Hanı'nın altında faaliyet göstermekteydi.[139] Sahaf Ahmed Efendi b. Mustafa da Sahaflar Çarşısı'nın içindeki dükkânlardan birinde değil de "Çarşu-yı Kebir'de İstanbul Ağası Hanı'nda tabaka-i ulyâda vâki' bir odada" ticarî faaliyetlerini sürdürmekteydi.[140] 1301 (1883) tarihli bir muhallefât kaydında Ahmed Efendi adlı şahıstan "Sultan Bâyezid-i Veli Câmi'-i Şerîfi kurbunda Hakkâklar Çarşusu'nda sahaf esnâfından" şeklinde söz edilmektedir.[141] 1309 (1892) tarihli bir sicil kaydında da bir sahafın dükkânından bahsedilirken "Hakkâklar Çarşusu'nda, dükkânında" denilmektedir.[142] 1282-1291 (1865-1874) yılı gazete ve dergilerinde de Hakkâklar Çarşısı'nda sahaflık yapan Bekir Efendi, Ahmet Efendi ve İçelli Mehmed Efendi'nin dükkânlarından söz edilir. Depremden önce Sahaflar Şirketi'nin de Hakkâklar Çarşısı'nda bir dükkânı vardı.

Deprem öncesinde Kapalıçarşı'da faaliyet gösteren sahafların sayısı kırk civarında olmalıdır. 30 Z. 1310 (14 Temmuz 1893) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre "Ermeni milletinden Aydala namında bir şahıs" Sahaflar Çarşısı'nda elinde esnâf tezkiresi de olmadığı hâlde bir dükkân kiralayıp dinî kitaplar satmaya ve kitap mezatlarına iştirak edip pey sürmeye başlayınca, çarşı esnâfı ayaklanmış ve kethüdalarının öncülüğünde bu şahsın çarşıdan çıkarılması için Meşihat'a başvurmuşlardır. Bu hususta hazırlanan yazıyı 27 sahafın ve yedi münâdînin, yani kitap tellalının imzaladığını görüyoruz. Kethüdanın öncülüğünde gerçekleştirilen bu harekete sahaf esnâfının büyük bölümünün katıldığını tahmin edebiliriz. Bu belge vasıtasıyla hemen depremden önce çarşıda bulunan sahafların isimlerini de öğrenmek mümkün olmaktadır.[143]

Deprem sonrası çarşıdaki sahaflara "Beyazıt Câmii'nin türbe cihetinde kâin açıklıkta birer dolap[144] koyarak ahz u i'tâ eylemelerine müsâ'ade" edilmiş ve sahaflar geçici olarak buraya yerleşerek ticaretlerini sürdürmüşlerdir.[145]

139 KA. 1595, s. 10b. (15 Ca. 1263/1 Mayıs 1847).

140 KA. 1846, s. 58b. (19 B. 1294/30 Temmuz 1877).

141 ŞS. Üsküdar 719, s. 92.

142 KA. 1934, s. 67.

143 BOA. DH. MKT. 133/9. Bkz. Belge. XIII.

144 "Bedesten'deki dükkân yerine kullanılır bir tabirdir. Bu dükkânlar etrafı ve üstü açık bir peyke veya sekiden ibaret olup arka taraflarında eşya koymaya mahsus dolaplar bulunduğundan bunlara dükkân yerine dolap denilmiştir". Pakalın I, s. 471.

145 BOA. İ. Hus. Dosya no. 27, Gömlek sıra no. 1312 M/188/1; İ. Hus. Dosya no. 27, Gömlek sıra no. 1312 M/188/2; BEO, Dosya no. 446, Gömlek sıra no. 33393. Necip Asım "Kitapçılık" adlı yazısında bu konuya şöyle temas eder: "Hatta İstanbul'daki zelzele

Ancak bir süre sonra Hakkâklar Çarşısı olarak adlandırılan bu yerde fes ticareti yapan esnâfın Kapalıçarşı'ya geçmeleri üzerine sahaflar burada sürekli olarak yerleşmiş oldular. Sahaflardan bir kısmı da Kapalıçarşı'nın tamirinden sonra eski yerlerine döndüler. Nitekim Zaptiye Nezâreti'nden yazılan 21 Kânun-ı evvel 1315 (Şubat 1900) tarihli bir yazıda, Rusya'nın sâbık dahiliye nâzırının "Çarsû-yı Kebîr"deki sahaf dükkânlarını ziyaret ettiği belirtilmektedir.[146] Müze-i Hümâyûn'dan Maarif Nezâreti'ne yazılan 8 Ra. 1332 (6 Mart 1914) tarihli bir yazıda da "Sahaf Çarşusu ve Bedestan ve sâire gibi bey' ü şirâ mahalleri"nden bahsedilmektedir.[147] Bu da sahafların bir bölümünün depremden sonra yenilenen Kapalıçarşı'daki dükkânlarına geri döndüklerini ve faaliyetlerini burada sürdürmeye devam ettirdiklerini göstermektedir. 1990'lı yıllara kadar Kapalıçarşı'nın içinde "Sahaflar Çarşısı Sokağı" adını taşıyan bir sokak bulunmaktaydı.[148]

Sahaftan Kitapçıya

XVIII. asrın sonlarına kadar sahaflık geleneksel biçimde, yani kitap pazarında tedavül eden yazma eserlerin alım-satımı şeklinde yapılagelmiştir. Sahafların büyük çoğunluğu ise ticarî faaliyetlerini İstanbul merkezli olarak gerçekleştirmişlerdir. XIX. asır ise sahaflıkta önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Matbu eserlerin kitap pazarına girişi, eğitim sistemindeki reformlar, yeni okulların açılması, okuma yazma oranındaki yükseliş ve yeni ortaya çıkan okuyucu kitlesinin ilgi duyduğu kitaplar sahaflık mesleğinin de bir değişim sürecine girmesine sebebiyet vermiş ve sahafların bir kısmı geleneksel sahaflıktan önce kitapçı-sahafa, daha sonra da yayıncı-sahafa dönüşmüştür. XIX. asrın ikinci yarısında eğitim sisteminin taşraya da yayılışına paralel olarak ortaya çıkan yeni okuyucu kitlesinin taleplerini karşılamak için birçok şehirde, genellikle İstanbul'daki yayıncı ve matbaacıların bastıkları kitapların satışını yapan kitapçı-sahaflar ortaya çıkmıştır.

münasebetiyle Çarşı kapalı kaldığı müddetçe sahaflar işsiz kalmadılar. Şimdi lokantalar, kahvehanelerle işgal olunan Sultan Bâyezid Türbesi'nin önündeki sefâhathâne yerini barakalarla sahaf çarşısı yapdılar idi". *İkdam*, c. 53, no. 8937. 2 Cemaziülahir 1340/31 Kânun-ı sânî 1338, s. 3. Emin Nedret İşli, "Kitap, yine Kitap, dâima Kitap", *Dergah*, XX/230, İstanbul 2009, s. 15.

146 BOA. Y. PRK. ZB. 23/114.

147 BOA. MF. ALY. 76/91/1-5.

148 Nedret İşli, "İstanbul'da Kitap ve Sahaflık", *İstanbul: Mekân ve İnsan*, yay. haz. Recep Bozdoğan, Nail Yılmaz, Müslüm Yılmaz, İstanbul 2012, s. 97.

XIX. asrın başlarına kadar, birkaç istisna dışında,[149] sahaf tabiri sadece yazma eserlerin alım-satımını yapan esnâf için kullanılmaktaydı. XIX. asrın ortalarına doğru kitap basımının başlaması ve ikinci yarısında da yaygınlaşması sonucunda matbu kitaplara olan talebin artmasıyla bazı sahaflar da bu tür kitapları satmaya başladılar. Ancak matbu eserlerin sahaf dükkânlarına giriş süreci biraz ağır seyretmiştir. Ancak bir süre sonra durum değişmiş ve Müteferrika baskısı eserlerle Üsküdar ve Mühendishane Matbaası'nda basılan kitaplar sahaf terekelerinde görülmeye başlanmıştır.[150] Matbu eserlerin yavaş yavaş kitap ticaretinde yer almasıyla matbu kitap satanlar da uzun bir süre sahaf şeklinde adlandırılmaya devam edilmiş ve sahaf-kitapçı sözcükleri birbirlerinin yerine fark gözetilmeden kullanılmıştır. 18 N. 1264 (18 Ağustos 1848) tarihli bir belgede Takvimhâne-i Âmire'de bastırılan kitapların satışını yapan mîrî kitabcısı Ahmed Rüşdi Efendi'den "Sahaf Ahmed Rüşdi Efendi" şeklinde bahsolunmaktadır.[151] Ancak aynı belgede Rüşdi Efendi'nin kendisinden "Kitapçı Ahmed Rüşdi" şeklinde bahsettiğini görmekteyiz. Ahmed Rüşdi Efendi'nin Sahaflar Çarşısı'nda dükkânı da bulunmaktaydı. 1279 (1862) tarihli diğer bir belgede de muhtemelen aynı Rüşdi Efendi'den "Tab'hâne-i Âmire sahaflığı hizmetinde istihdam olunmakda"[152] diye söz edildiğine göre, bu tarihlerde artık hem yazma hem de sadece basma kitapları satanlar için sahaf tabiri kullanılabilmekteydi.[153]

149 Erken tarihlerde de sahaf yerine kitapçı sözcüğünün, nadir olsa da, kullanıldığını görüyoruz. 1029/1620 tarihli bir örnek için bkz. Galab D. Galabov, *Die Protokolbücher des Kadiamtes Sofia*, München 1960, s. 336. Şeyh Vefa Câmii Haziresi'nde aynı âileden "Kitabçı Hacı Osman'ın oğlu Halil. 1154 (1742)", "Kitabçı el-Hac Osman Ağa. 1157 (1745)", "Kitabçı el-Hac Ali'nin oğlu Osman Ağa. 1167 (1753)" ve Kitabçı el-Hac Ali'nin ciğer-küşesi Osman Ağa'nın (1164/1751) mezar taşları bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Sürûn, *İstanbul Şeyh Vefâ Câmii Haziresi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006, s. 50, 60, 88. 1224/1809 yılında "Vezir Hanı'nda mütemekkin iken vefat eden Boğos veled-i Ohannes"den de kitabcı olarak söz edilmektedir. KA. 861, s. 64b.

150 Mühendishane Matbaası'nda basılan kitaplardan üçünün satışıyla ilgili 22 Ş. 1211 (25 Şubat 1797) tarihli belgede "satılmak üzere sahaflara verilip, hâlâ zimmetlerinde" şeklindeki ifadeden XVIII. asrın sonlarında matbu kitapların da sahaflara satılmak üzere verilmeye başlanıldığını öğrenmekteyiz. Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphânesi*, İstanbul 1995, s. 182.

151 BOA. A. MKT. Dosya no. 144, Gömlek no. 38.

152 BOA. HH. VRK. 51/60 ve 63.

153 Bu tarihlerde yayımlanan gazetelerde yer alan birçok ilanda basılı kitapların satış yeri olarak sahaf adresleri verilmektedir. Basılı kitap ticâreti yapmak için kurulmuş olan bir şirkete de Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye adı verilmişti (BOA. Y. MTV. 64/19). Bu kuruluş için bkz. Fatmagül Demirel, "Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye", *Müteferrika*, no. 25, İstanbul 2004, s. 89-97; Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'nın Bütün Sahafları Birleşiniz! Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, Osmanlı Döneminde Sahaflar ve Yayınladıkları Kitaplar", *Müteferrika*, no. 29, İstanbul 2006, s. 3-44.

II. Meşrutiyet'in yayın alanında sağladığı serbestiyet neticesinde önemli sayıda kitap basılmaya başlanınca, matbu kitapların satışı için sınırlı sayıdaki sahaf dükkânı yeterli kitap dağıtım ağını oluşturamayacağı için, bu konuda Sahaflar Çarşısı'ndaki ve Hakkâklar'daki sahaf[154] ve kitapçıların yanında kâğıtçı, mücellit, tütüncü, tönbekici, sucu, resimci, ciltçi, çaycı, kaşıkçı, miskyağcı dükkânları ve gazete satıcılarıyla kıraathaneler devreye girdi.[155] Bu husus birtakım kitapların basımı dolayısıyla gazete ve mecmualara verilen ilanlarda açıkça görülmektedir.[156]

Yayınevlerinin olmamasından dolayı bu dönemde bazı müelliflerin yazdıkları kitapları bastırarak bizzat dağıtmaya ve satmaya çalıştıkları görülür. Bazı müelliflerin terekelerinde kendi eserlerinin çokça nüshasının bulunması bu sebeptendir. O dönemdeki telîf uygulamasını bilememekle birlikte bu eserlerden bir kısmının telîf hakkı karşılığı verilmiş olabileceği yönünde bir görüş belirtmek mümkün gözükmemektedir. Elhac İbrahim Efendi'nin 7 L. 1308 (16 Mayıs 1891) tarihinde tespit edilen terekesinde yazmış olduğu kitaplardan *Edebiyat-ı Osmanî*'nin 7.200, *Hikemiyyât*'ın ve *Hadikatü'l-Beyân*'ın 1.750 nüshasının bulunduğu görülmektedir.[157] Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın oğlu Ahmed Nâzım Paşa'nın 21 Z. 1280 (28 Mayıs 1864) tarihli terekesinde de dedesinin telîfi olan *Mihnetkeşân*'ın matbu 240 nüshası vardır.[158] 27 N. 1310 (14 Nisan 1893) tarihinde vefat eden Muallim Naci'nin ölümünden bir buçuk yıl sonra tespit edilen terekesinde, kütüphânesindeki kitaplar yanında telîf etmiş olduğu bazı eserlerinin de çok sayıda nüshaları bulunmaktadır. Terekedeki bir kayıttan anlaşıldığına göre Muallim Naci'nin kitaplarının müzâyedesi dört farklı yerde

154 *Takvim-i Vekâyi*'deki bazı kitapların satışı ile ilgili haberlerde Sahaf Çarşısı'nda Es'ad Efendi'nin, Hacı Âkif Efendi'nin, Hacı Hüseyin Efendi'nin, Mısırlı Hacı Mustafa Efendi'nin Hakkâklar'da Bekir Efendi'nin ve Ahmed Efendi'nin ilan edilen kitapları satmakta oldukları bildirilmiştir. Bkz. *Takvim-i Vekâyi'*, no. 1178, 1195, 1198, 1200, 1201 ve 1204. Necip Âsım, sahafların Ahmet Midhat'ın tiyatro, roman türünden eserlerini satmayı kabul etmediklerini belirtir. A.g.m. s. 3.

155 *Fatin Dîvânı*'nın (İstanbul 1288) arka kapağında satıldığı yerlerle ilgili mahaller, satış yerlerinin çeşitliliğini gösteren güzel bir örnektir: "Zîrde muharrer mahallerde satılur: Hakâklar Çarşusı'nda Ahmed ve Sahaf Çarşusı'nda İsmâil ve Mücellid Hasan ve Vezneciler'de Oyuncakçı Sezâî ve Bağçekapısu'nda Tönbekici Hasan ve Lâleli Çeşmesi karşısunda Attar Şükrü Efendilerin dükkânlarında ve umum kıraathânelerde".

156 *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde çıkan bu tür ilanlar için bkz. Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002, s. 229-249. Ayrıca bkz. *Takvim-i Vekâyi'*, no. 740, 752, 771, 773, 772, 807, 808, 887, 914, 968, 993, 1204,1397, 1471, 1508, 1675. *Vakit*, no. 1451.

157 BK. 77, s. 42a.

158 KA. 1785, s. 55b.

gerçekleştirilmiştir: Evinde, Sahaflar Çarşısı'nda,[159] Bâbıâli Caddesi'nde Kitapçı Arakel Ağa'nın dükkânında, Hoca Paşa Hanı derununda. Evinde ve Sahaflar Çarşısı'nda kütüphânesindeki kitapların, Kitapçı Arakel'in dükkânıyla Hoca Paşa Hanı'nda ise bastırmış olduğu eserlerin müzâyedesi yapılmış olmalıdır. Terekesinde listelenen kitaplar arasında kendi eserlerinden bastırmış olduğu 1.167 adet *Sünbüle*, 1.045 adet *Zatü'n-Nitakeyn*, 238 adet *Sâ'ib'de Söz*, 536 adet *Hurde-fürûş*, 457 adet *Osmanlı Şâirleri*, 4 adet *Hikemü'r-Rüfâ'î*, 450 adet *Mektuplarım*, 770 adet *Esâmî*, 1.000 adet *Kamus-ı Osmanî* ve 1.500 adet *İnşâ* bulunmaktadır.[160] Herhâlde Muallim Naci bastırmış olduğu kitapları Hoca Paşa Hanı'ndaki bir odada depolamıştı. Matbu kitapların satışı için Kitapçı Arakel'in dükkânının seçilmesinin sebebi de açıktır. Bu kadar yüksek miktarda kitabın telîf karşılığı verilmiş olması mümkün değildir. Sahaftan kitapçıya geçişin ilk dönemlerindeki görülen bu uygulama, uzun bir süre devam ettikten sonra XIX. asrın sonlarında yayıncı-kitapçılar ortaya çıkmıştır.

Kitaplarını basıp dağıtan diğer bir müellif de Ahmed Hamdi Şirvanî'dir. 12 Ca. 1307 (4 Ocak 1890) tarihinde vefat ettiğinde terekesinde[161] bastırdığı kitaplarından 247 *Teshilü'l-Aruz*, 1.347 *Hindistan Seyahatnâmesi* olduğu görülmüştür.

Hakkâklar'da ve Kapalıçarşı'daki Sahaflar Çarşısı'nda bulunan bazı dükkânlarda matbu kitap da satan sahaflar[162] icrâ-yı faaliyet ettikleri gibi, sadece matbu kitap satışıyla meşgul olan kitapçılar da Kapalıçarşı'dan civardaki hanlara ve Bâbıâli'ye doğru yayılmaya başlamışlardır. Selim Nüzhet'in [Gerçek] tespitine göre 1908 yılında Hakkâklar Çarşısı'ndaki 52 ve Bedesten'deki 17 sahaf dükkânının yanında Bâbıâli ve çevresinde 35 ve Beyazıt'ın çeşitli bölgelerinde 20 kitapçı dükkânı bulunmaktaydı.[163] Ahmet Rasim, Beyazıt'taki kitapçıların bir kaçının Mürekkepçiler Çarşısı'nın içinde, bir kısmının ise Bedesten sırtında toplandığını söylemektedir.[164]

---

159 Muallim Naci'nin Sahaflar Çarşısı'nda kitaplarının müzâyedesi birkaç gün devam etmiş olmalı ki *Sabah* gazetesinin 1374 numaralı sayısında kitap satışının devam etmekte olduğuna dair bir haber çıkmıştır.

160 KA. 1940, s. 49a. Kitapçı Arakel tarafından bastırılan Naci'nin diğer eserleri *Muallim* (1303/1886) ve *İntikad* (1304/1887) listede yer almamaktadır.

161 KA. 1917, s. 11a.

162 Sahaflar Çarşısı'nda zararlı kitap satan İranlı kitapçılara engel olunmasını isteyen bazı belgelerden anlaşıldığına göre (BOA. Y. PRK. BŞK. 66/95; BOA. İ. HUS. 960 BOA. DH. MKT. 521/3) çarşıda yazma kitap satan esnâf yanında, basma kitap satan esnâf da yer almaktaydı.

163 *1933 Almanak*, yay. haz. Selim Nüzhet, İstanbul t.y., s. 147-149.

164 Ahmet Rasim, *Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şâir, Edib*, yay. haz. Kazım Yetiş, İstanbul 1980, s. 81-82.

Fatih Câmii, Yeni Câmi ve bazı büyük câmilerin avlularında da kitapçı barakaları bulunmaktaydı.[165]

Bu dönemde bir süre sahaf-kitapçı sözcükleri birbirlerinin yerine fark gözetilmeden kullanılmışsa da XIX. asrın ortalarına doğru bazı belgelerde bir ayrışma görülmeye başlanmıştır. 24 C. 1258 (2 Ağustos 1842) tarihli bir belgede Sahaf Osman Efendi b. Hüseyin'in Vezir Hanı'ndaki dükkânının gedik hakkından bahsedilirken "kitapçı gediği" denilmekte, Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânının gediğinden ise "sahaf gediği" şeklinde söz edilmektedir.[166] Demek ki XIX. asrın ortalarında Hakkâklar Çarşısı'nda bulunan esnâf, sahaf diye adlandırılmaya devam edilirken şehrin diğer bölgelerine yayılanlar da kitapçı olarak anılmaya başlanmıştır. Bu ayrıştırmanın güzel bir örneği Mekke'de Ka'be'nin Bâbü's-Selâm kapısı dışında bulunan kitapçılardan birinin tabelasında görülmektedir. Eskiden sahaflık yapan bu dükkân sahibi, matbu eser ticareti yapmaya başlayınca iş yerinin tabelasına bunu "mektebe",[167] (kitapçı dükkânı) "sâbıkan sahhâf" (eskiden sahaf) şeklinde aksettirmiştir.[168] Bâb Mahkemesi'ndeki 28 S. 1313 (20 Ağustos 1895) tarihli bir kayıtta her iki sözcük aralarında fark gözetilerek birlikte kullanılmıştır: "Sahaf esnâfından İsmail Efendi b. İbrahim ve Münif Ağa b. Sadık ta'rifleriyle.... kitâbçı esnâfından Ali Efendi b. Tâhir...".[169] Ancak fark gözeterek yapılan bu adlandırmalar genel bir uygulamaya dönüşmemiş,[170] İmparatorluğun son dönemlerine kadar matbu kitap satan iş sahipleri sahaf olarak adlandırılmaya devam edildiği gibi, bazı sahaflar da kendilerini kitapçı olarak adlandırmada bir mahzur görmemişlerdir.[171] Hatta sahaflık Müslümanlara mahsus bir meslek iken, belgelerde bazı yabancı kitapçılar için bile sahaf sözcüğü kullanılmıştır.[172]

165 BOA. MV. 113/43; BOA. ZB. 373/103.

166 KA. 1528, s. 12b.

167 "Mektebe" sözcüğünün kitapçı ve farklı anlamlarda kullanılışı için bkz. Ami Ayalon, "Arab Booksellers and Bookshops in the Age of Printing, 1850-1914", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 37, no. 1, London 2010, s. 79.

168 Abdülvehhâb b. İbrahim, *el-Ülemâü ve'l-Üdebâi'l-Verrâkîn fi'l-Hicaz fi'l-Karni'r-Râbi' 'aşeri'l-Hicrî*, Tâif 2002, s. 42.

169 ŞS. Bâb Mahkemesi 523, s. 38.

170 Mesela Sahaf Seyyid Elhac İbrahim Esad Efendi, 29 Ş. 1260 (11 Kasım 1844) tarihli terekesinde "kitapçı" olarak anılmaktadır. KA. 1552, 79a.

171 Sahaf Nasrullah Tebrizî, Franz Taeschner'e yazdığı 20 Temmuz 1924 tarihli mektubunda kendisinden "Der-Saadet, Bâyezid'de Çadırcılar Caddesi'nde 155-157 numarada kitapçı Rıza Nasrullah" şeklinde bahseder. Bkz. Jan Schmidt, "Franz Taeschner's Collection of Turkish Manuscripts in the Leiden University Library" *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, İstanbul 2002, s. 243.

172 BOA. DH. MKT. 2349/25; DH. MKT. 2466/32; MF. MKT. 84/66.

XIX. asrın başlarında sahaf dükkânlarında artık çok sayıda basma dinî kitaplar görülmeye başlanır. Mushaf ticaretinde yoğunlaşan[173] Sahaf Hâfız Süleyman Efendi'nin dükkânında, 20 *Birgivi* ve şerhi, 19 *Amentü Şerhi*, 68 *Amme* ve *Elif-bâ* cüzleri vardır.[174] Matbu eserlerin yaygınlaşmaya başlaması ve bunun kârlı olduğunun görülmesi, bazı sahafları toptan kitap satıcılığına ve kitap basımına yöneltmiştir. 10 L. 1257 (25 Kasım 1841) tarihinde terekesi tespit edilen Elhac Hüseyin Ağa b. Ömer toptan kitap ticaretine yönelen ve bu yolla iyi para kazanmış olan sahaflardan biridir. 104.121 kuruşluk bir servete sahiptir. İki cariyesi, iki gulamı ve bir sefinede de 6.000 kuruş değerinde bir ortaklığı vardır. Terekesinde bastırdığı veya toptan satışını yaptığı yüzlerce nüshası olan 6 kitap vardır: 156 *Muhammediye Şerhi*, 238 *Dîvân-ı Vehbi*, 72 *Hümâyun-nâme*, 123 *Ali Efendi Fetvası*, 133 *Tarih-i Ebu Necib*, 103 *Tarih-i Ebu Ali Sina*. Hüseyin Ağa İstanbul dışına da toptan kitap satıyor olmalıdır ki Rizeli İbrahim Efendi'den 4.750, Şamlı Elhac Hüseyin Ağa'dan da 10.350 kuruş alacağı vardır.[175] Sahaf Geredeli Ali Efendi de Ceride Basmahanesi'ndeki Yasef bezirgâna 4.371 kuruş borcu olduğuna göre, kitap bastıran sahaflardan biri olmalıdır.[176]

XIX. asrın ortalarında basma kitap ticaretine yönelen sahafların sayısında bir artış görülür. Sahaf Elhac Ali Efendi öldüğünde, elinde sattığı ders kitaplarıyla halk hikâyelerinden yüzlerce nüsha bulunmaktadır. Bu kitaplardan bir kısmı "eczâ" hâlinde yani ciltsizdir. Ali Efendi, öyle anlaşılıyor ki bunları müşteri çıktıkça ciltletip satmaktadır. Ali Efendi'nin bazı sahaflardaki alacağı da bastığı kitapların satışı dolayısıyla olmalıdır.[177] Sahaf Seyyid Elhac Hasan Efendi de toptan basma kitap ticaretiyle meşgul olan sahaflardan biridir. 7 B. 1271 (26 Mart 1855) tarihli terekesinde "Hüseyin Efendi zimmetinde kitap şirketinden" olan 1.366 kuruşluk alacağından bahsedilmektedir. Sahaf Süleyman Efendi'de de 500 kuruş alacağı vardır. Dükkânındaki bazı matbu eserlerin 300-1.000 arası nüshası bulunmaktadır. İstanbul dışındaki sahaflara da kitap satıyor olmalı ki Şamlı Mehmed Efendi b. Mehmed'de olan 8.510 kuruşluk alacağının tahsili için ölümünden sonra hanımı Emine Hanım mahkemeye müracaat etmiş ve alacağının tahsilini istemiştir.[178] Sahaf Hasan Efendi yeterli sermayesi olmadığı için

173 Süleyman Efendi'nin dükkânında fiyatları 18-167 kuruş arasında değişen 55 mushaf bulunmaktadır.

174 KA. 1041, s. 52b. (5 C. 1234/1 Nisan 1819).

175 KA. 1495, s. 90a.

176 BK. 29, s. 16b. (29 R. 1269/9 Şubat 1853).

177 KA. 1706, s. 87a. (15 Ş. 1271/26 Mart 1855).

178 ŞS. Rumeli Sadareti 526, s. 19b-20.

birçok kişiden borç almıştır. Bunlar arasında Sahaf Halil Efendi'ye olan 9.721, Kâğıtçı İsmail Efendi'ye olan 1.254 ve Cerideci Çörçil'e olan 3.598 kuruşluk borçları dikkat çekmektedir.[179]

Sahaf Karahisarî Ali Rıza Efendi'nin, 17 M. 1294 (1 Şubat 1877) tarihinde vefat eden oğlu Mehmed Sadeddin Efendi'nin toptan kitap ticaretini oldukça geliştirmiş olduğunu görüyoruz. Mehmed Sadeddin Efendi 48 farklı kitabın dağıtımını yapmaktadır. Bunlardan önemli bir kısmı babasının ve daha sonra da kendisinin bastığı kitaplardır. Dükkânında dinî kitaplar yanında tarihe, edebiyata dair eserler ve halk hikâyeleri vardır. Çok satılan *Âşık Garip Hikâyesi*'nin 300, *Kara Davud*'un 200, *Yıldızname*'nin de 300 nüshası bulunmaktadır.[180] Mehmed Sadeddin Efendi'nin 210.025 kuruşluk, dönemine göre oldukça önemli bir servete sahip olması, kitap ticaretinde başarılı olduğunu göstermektedir. Mehmed Sadeddin Efendi aynı zamanda Sahaf İbrahim Lâmi'î ve ileride kendisinden bahsedeceğimiz 24 Ş. 1309 (24 Mart 1892) tarihinde vefat eden dönemin en zengin sahaflarından Karahisarî-zâde Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin kardeşidir.

Toptan kitap ticareti yapan sahaflardan biri de Elhac Nuri Efendi b. Ömer'dir. 14 L. 1313 (29 Mart 1896) tarihli terekesindeki[181] 4.252 kitabın bir kısmı eczâ hâlinde, yani ciltlenmemiştir. Nuri Efendi'nin dükkânında bu şekilde 505 *Tercüme-i Mirkat*, 380 *Hüdayi Dîvânı*, 580 *Keşkül*, 1028 *Münşe'ât-ı Aziziye* ve 1.000 *Hâbname-i Veysi* bulunmaktadır. Önemli bir kitapçı olmasına karşılık, Nuri Efendi'nin serveti şaşılacak derecede düşüktür. Akla ilk gelen müzâyededе bu tür kitapların rağbet görmediği için değerini bulamamış olmasıdır. Satış fiyatlarına göre *Münşe'ât-ı Aziziye*'nin fiyatı 2.4 kuruşa, *Hüdayi Dîvânı*'nın fiyatı 1,5 kuruşa ve *Hâbnâme-i Veysi*'nin fiyatı da 0.05 kuruşa gelmektedir. Ciltli olarak satılan *Şefik-nâme* 1,27 kuruşa, *el-Münkizü mine'd-Dalâl* 0,8 kuruşa müşteri bulabilmiştir. Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumun da bunda payı olsa gerekir. Yine bir toptan kitap ticareti yapan Bosnevî Elhac Muharrem Efendi b. Osman'ın 20 Za. 1320 (18 Şubat 1903) tarihli terekesinde[182] de benzer bir durum vardır. Muharrem Efendi'nin dükkânında 40-50 çeşit kitabın 100-1.500 arası nüshası bulunmaktadır. Bazı dinî kitaplarla ders kitapları hariç, diğerleri oldukça ucuz fiyattan satılmışlardır. Sahaf Bosnevî Elhac Muharrem Efendi'nin bir de matbaası vardır ve kitapları Sahaflar veya Hakkâklar Çarşısı'ndaki bir dükkânda değil de yeri belirtilmeyen mağazasında bulunmaktadır.

179 KA. 1706, s. 92a.
180 KA. 1846, 8b.
181 BK. 83, s. 33a.
182 BK. 96, s. 90b.

Bazı sahafların ders kitabı ve halkın ilgi gösterdiği kitapların ticaretine yoğunlaştığını görmekteyiz. Sahaf Ahmed Efendi b. Mustafa'nın dükkânında yüzlerce kitabın 20-50 arası nüshaları bulunmaktadır.[183] Sahaf Mustafa Efendi b. Abdullah'ın dükkânında diğer kitaplar yanında Arap grameriyle ilgili 920 *İbn Akil*, 135 *Adalı* vardır.[184] Hüseyin Hilmi Efendi b. Kürtoğlu Abdullah'ın kitaplarının büyük çoğunluğunu matbu ders kitapları teşkil etmektedir. *Kava'id-i Farisî*'nin 362, *Kava'id-i Sarfiyye*'nin 313, *Şurût-ı Salât*'ın 828 ve *Ta'lîmü'l-Evzân*'ın 439 nüshası vardır.[185] Kasab İvaz Mahallesi imamı Sahaf Elhac Ömer Efendi b. Ömer'in dükkânında diğer matbu kitapların yanında 1.000 *Baytarnâme*, 70 *Kısas-ı Enbiya* ve 176 *Hediyyetü'l-Kudât* bulunmaktadır.[186]

23 C. 1309 (24 Ocak 1892) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre, Sahaf Hâfız Ahmed Efendi kitap satışı yanında basım işiyle de uğraşmaktadır. Zira terekesinde "kitap için baskı taşı 7: 1.442 kuruş" şeklinde bir kayıt görülmektedir. Ahmed Efendi'nin Hakkâklar Çarşısı'ndaki dükkânındaki bazı kitapların 2.000'e kadar nüshası bulunmaktadır. Mesela harekeli *Dürr-i Yekta*'nın 2.090, *Mecmu'atü'l-Mühendisîn*'in 960, *Telhis Metni*'nin 631, *Tuhfe-i Vehbi*'nin 1.495 ve *Eyyühe'l-Veled* şerhinin 1.200 nüshası mevcuttur.[187] 24 Ş. 1309 (24 Mart 1892) tarihinde vefat eden Sahaf Karahisarî-zâde Seyyid Mustafa Esad Efendi'nin Molla Güranî Mahallesi'ndeki evinin karşısında bir matbaası bulunmaktadır. Terekesindeki birçok kitabın yüzlerce nüshası yanında, matbaa tezgâhı ve baskı taşları da vardır. Bastığı kitapların yanında, bazı tarih eserlerinin de toptan satışını yapmaktadır:

> "Basma *Tarih-i Râşid* takım 363: 5.124 kuruş; Basma *Tarih-i Râşid* cild-i râbi' eczâ 150: 300 kuruş; Basma eczâ *Tarih-i Râşid*, takım 95: 1.420 kuruş; Basma *Tarih-i Âli*, takım 324: 3.240 kuruş; Basma *Tarih-i Taberî*, takım 780: 15 600 kuruş".

Mustafa Efendi kitap ticareti dolayısıyla 795.343 kuruş gibi dönemine göre oldukça önemli bir servete sahip olmuştur.[188]

6 Z. 1327 (19 Aralık 1909) tarihinde vefat eden Hacı Küçük Câmii imamı Sahaf Elhac Mehmed Efendi'nin Hakkâklar Çarşısı'ndaki dükkânında bulunan

183 KA. 1846, s. 58b.
184 BK. 59, s. 48b.
185 BK. 73, s. 21a.
186 KA. 1904, s. 26a. (22 Ş. 1305/4 Mayıs 1888).
187 KA. 1934, s. 12a.
188 KA. 1934, 28a.

kitapları, artık XX. asrın başlarında matbu kitapların, kitap pazarını neredeyse tamamen ele geçirdiklerini göstermektedir. Mehmed Efendi'nin dükkânında bazı yazma eserler varsa da, kitapların çoğu matbudur ve matbu kitapların da çok sayıda nüshası vardır.[189]

Sahaftan dönme kitapçıların yayın politikasında bir husus dikkati çekmektedir. Hemen hemen bu sahaf-kitapçıların hepsinin XIX. asrın ilk yarısında yayınladıkları eserler ticaretlerindeki geleneksel çizgileriyle uyumludur. Asırlardır sattıkları dinî ilimlerle ilgili eserler yanında halka yönelik birtakım kitaplar ve az da olsa bazı tarih kaynaklarını basmışlardır. Bastıkları kitaplar arasında şiir, hikâye, roman, tiyatro türünde eser pek görülmez. Yukarıda belirtiğimiz gibi dükkânlarında başka yayıncıların bastıkları bu tür eserleri satmayı bile bir süre kabul etmemişlerdir. Bu tür eserler şehrin diğer bölgelerindeki kitapçılar ve diğer başka mesleklere ait dükkâncılar tarafından okuyucuya ulaştırılmıştır. Ancak eğitimin yaygınlaşmasından ötürü oluşan yeni okuyucu kitlesi sahhaf-kitapçıları da yayın politikalarını değiştirmeye zorlamıştır.

XX. asrın başlarında artık matbu kitap ticaretiyle meşgul olan kitapçı dükkânları Bâbıâli yanında şehrin diğer bölgelerine de yayılmış bulunuyorlardı. Devrin gazetelerinde "Beyoğlu, Galata ve Üsküdar cihetlerinde bulunan bilumum sahaf ve kitapçılardan" bahsedildiğine göre bu bölgelerde kitapçılıkla uğraşan esnâf sayısı kayıt altına alınmayı gerektirecek kadar çoğalmış olmalıdır.[190] Galata ve Pera'daki (Beyoğlu) kitapçı dükkânlarının hemen hemen hepsi gayrımüslimler tarafından işletilmekteydi ve bir kısmı da daha XIX. asırda kurulmuştu.[191] Asrın başlarında Galata'da Batı dillerinde eserler satan bir kitapçıdan Fransız elçisi Choiseul-Gouffier şöyle söz etmektedir:

---

189 KA. 2000, s. 86a.

190 Sabah Gazetesi, 9. 3.1315, s. 2; 28. 2. 1315, s. 3. 1928 yılında yayımlanan *Büyük Ticâret Salnâmesi*'nde İstanbul'un çeşitli bölgelerinde matbu kitap satan kitapçıların isimleri verilmektedir. Listede Beyoğlu ve Bâbıâli'de kitapçılık yapan birçok gayrımüslimin adları geçmektedir. Bkz. s. 1323-1325. Arşiv belgelerinde Beyoğlu ve Galata'da kitapçılık yapan Osmanlı tebasından Rum ve Ermenilerin yanında, birçok yabancının da adı zikredilmiştir. Bunların arasında İngiliz (BOA. MF. MKT. 560/22; MF. MKT. 967/48), Yunan (BOA. DH. MKT. 2415/39; DH. MKT. 1072/51) ve Rus (BOA. MF. MKT. 670/11) milletlerine mensup kimseler de bulunmaktadır.

191 Johann Strauss'un tespitlerine göre 1847 yılında Beyoğlu'ndaki kitap ticaretini ikı gayrımüslim yürütüyordu. Bunlardan Wick sadece bazı Fransızca romanlar satmakta, İskender adındaki Ermeni ise dinî kitapları satmamaya özen göstermekte ve ilmî kitaplar satmaktadır. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures*, c. 6, no. 1 (2003), s. 46-47.

> Yunanca, Latince veya Avrupa dillerinde yazılmış bir kitap satın almak istiyorsanız Bazar'daki Türklerin dükkânlarına gitmeyeceksiniz. İstanbul'da Batı dillerinde kitap satan tek bir dükkân vardır. Galata'daki bu dükkâna defalarca gittim. İki metre karelik küçük bir dükkân. İçeriye ancak kitapların üzerinden atlayarak girebiliyorsunuz. Oturacak bir yer olmadığı için kitap yığınlarının üzerine oturmalısınız. Başka yerde bulamayacağınız Fransızca, İtalyanca, Almanca ve İngilizce eserler burada mevcuttur. Bu dükkân tamamen yabancılara hitap etmektedir. [192]

Yazdıklarından anlaşıldığına göre John Auldjo, Galata'daki dükkâna bizzat gitmiş fakat almaya değer bir kitap bulamamıştır.[193]

Eminönü ve Galata bölgesindeki hanlarda da muhtemelen yabancı kitap ithali ve kırtasiye teminiyle iştigal eden gayrımüslim kitapçılar yoğunlaşmıştı. XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında Çakmakçılar Yokuşu'ndaki Büyük Yeni Han'da H. T. Kelleciyan'ın, Perşembepazarı'ndaki Serpuş Han'da G. Pischtoff'un, Marpuççular Caddesi'ndeki Büyük Abud Efendi Han'da Misakyan ve Garipyan'ın, Zindankapı'daki Zindan Han'da C. Sphyra Freres'in, Yüksekkaldırım'daki İzmirlioğlu Han'da Z. Şişmanyan'ın ve Banka Sokak'taki Saint Pierre Han'da Depasta-Sphyra-Gerard'ın dükkânları bulunmaktaydı.[194] 1840'larda Ermeni kitapçılar da Vezirhan'a yerleşmişlerdi.[195] XIX. asrın başlarında Mercan Çarşısı'ndaki Markar (1789-1845) oldukça tanınan bir kitapçıydı.[196]

İranlı kitapçılar denilen Âzeri kitapçıların da İstanbul'un kitap ticaretinde önemli bir yeri vardı. Kitap basımının yaygınlaşmasından önce de İstanbul'da sahaflık yapan bazı İranlılar bulunmaktaydı. Ancak XIX. asrın ortalarından

---

192 Le Comte de Choiseul-Gouffier, Ambassadeur de France à Constantinople, *Voyage Pittoresque dans L'Empire Ottoman*, c.IV, second édition, Paris 1842, s. 103-104. 1830-1831 yıllarında İstanbul'da bulunan Joseph Michaud'un eserinde elçinin yazdıkları harfi harfine tekrar edilmektedir. Bkz. M. Michaud ve M. Poujoulat, *Correspondance D'Orient 1830- 1831*, c. II, Bruxelles 1835, s. 243. Her ne kadar tarih bakımından Choiseul-Gouffier'in İstanbul'da bulunduğu yıllar Michaud'unkinden erkense de, bu bölümler Choiseul-Gouffier'un eserinin nâşiri tarafından Michaud'un eserinden alınmış olabilir.

193 Auldjo, *Journal of a Visit to Costantinople*, London 1835, s. 76.

194 M. Sadettin Fidan, *Geçmişten Geleceğe İstanbul Hanları*, İstanbul Ticâret Odası 2009, s. 32, 55, 65, 189, 246, 277.

195 Yahya Erdem, a.g.m. s. 729.

196 Strauss, a.g.m. s. 46.

itibaren İstanbul'da hususi matbaaların yaygınlaşmasıyla[197] İranlı kitapçıların sayısının çoğaldığı ve bunların yoğun olarak izinsiz (ruhsatsız) mushaf ve diğer kitapların basım işine girdikleri görülmektedir.[198] İranlı kitapçıların bu tür faaliyetleriyle ilgili olarak çok sayıda arşiv belgesi mevcuttur.[199] İranlı kitapçıların büyük bir kısmı Hakkâklar Çarşısı'nda,[200] bir kısmı da Valide Hanı, Vezirhanı ve Kitapçı Hanı'nda bulunmaktaydılar. Çemberlitaş'ta[201] ve Yeni Câmi avlusunda[202] sergi açan İranlı kitapçılar da vardı.

İstanbul'daki kitapçılar önce Balkan Harbi'nin daha sonra da I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu ekonomik buhranlardan son derecede etkilendiler. Ahmet Rasim'in naklettiğine göre birçok Rumeli vilayetinin elimizden çıkmasıyla İstanbul kitapçılığının belli başlı müesseselerinden beş altısı kapanmış ve Bâbıâli Caddesi'ndeki kitapçı dükkânlarından bazıları aşçı, kebabçı, bakkal dükkânı olmuştu.[203]

Sahaflar ise Cumhuriyet'ten sonra da faaliyetlerini eski Hakkâklar Çarşısı'nda sürdürmüşlerdir. "1950 Ocak ayında çıkan bir yangında buradaki dükkânlardan on beşi yanınca, İstanbul Belediyesi diğer ahşap dükkânları da kaldırarak burada Türk uslubunda bir kitap çarşısı inşa ettirmiş ve on ikisi çift katlı olmak üzere, yaptırılan yirmi üç dükkâna tekrar kitapçıları yerleştirmiştir".[204]

---

197 Ali Birinci, "Osman Bey ve Matbaası: Ser-kurena Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika*, no. 39, İstanbul 2011, s. 5-6.

198 Ali Birinci, a.g.m. s. 23-25.

199 BOA. DH. MKT. 2437/21; BOA. DH. MKT. 2745/12; BOA. MF. MKT. 387/62; BOA. MF. MKT. 392/2; BOA. MF. MKT. 407/31; BOA. MF. MKT. 433/50; BOA. MF. MKT. 434/35; BOA. MF. MKT. 628/41; BOA. MF. MKT. 629/5; BOA. MF. MKT. 629/52; BOA. MF. MKT. 647/6; BOA. MF. MKT. 845/8.

200 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'te (13 Şevval 1277, no. 123, s. 4.) çıkan bir kitabın satış yerleri ile ilgili ilanda "Sahaflar Çarşusu'nda Ahmed Efendi'nin dükkânında ve Bayezid'de Acem kitapçılarında" denildiğine göre İranlı kitapçıların bir kısmı da XIX. asrın ortalarında Beyazıt bölgesine yerleşmişlerdi.

201 BOA. MF. MKT. 411/10.

202 BOA. MF. MKT. 434/21.

203 Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya*, yay. haz. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara 1969, s. 153-155.

204 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul 1953, s. 90; Aslan Kaynardağ, "Çeşitli Yönleriyle İstanbul Sahaflar Çarşısı", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması: Semavi Eyice'ye Saygı*, yay. haz. Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul 2005, s. 606.

Diğer Şehirlerdeki Sahaflar ve Kitap Ticareti

Tanzimat öncesinde İstanbul dışında Trabzon,[205] Kastamonu,[206] Konya,[207] Diyarbakır[208] ve İzmir[209] gibi Anadolu'nun eski kültür merkezleriyle Filibe[210] ve Belgrad[211] gibi Balkan şehirlerinde de yazma kitap ticareti ile uğraşan sahafların varlığına dâir bazı kayıtlar varsa da, bu şehirlerde önemli bir boyutta kitap alış-verişini ortaya koyacak belgeler mevcut değildir.[212] Bu

205 M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002, s. 317; Trabzon ŞS. 221, s. 82-86. Trabzon ŞS. 1972, s. 16a-17a. (Sahaf Hüseyin Efendi'ye âit bu tereke kaydı Abdullah Saydam tarafından incelenmiştir: "Trabzonda Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi", *Milli Eğitim*, no. 70, Ankara 2006, s. 187-201. Terekelerden çıkan kitapların "Sûk-ı Sultani'de" satıldığına dâir bkz. Trabzon ŞS. 106, s. 21a.
İhsan Hammamioğlu Trabzon sahaflarıyla ilgili şu bilgiyi vermektedir:
"Tanzimatın ilanından yani 1839'dan sonra ilk sahaf dükkânını, Tonyalı Hacı Hasan Efendi, Trabzon'un Aktarlar Çarşısı'nda açmışdı. Osman Efendi adında biri de Çarşı Câmii muvakkithanesi yanındaki dükkânda sahaflık ederdi. Bir zaman sonra dükkânını –kitaplarıyla birlikte- Çarşı Câmii müezzini Emin Efendi'ye bıraktı. O da burada uzun müddet kaldı. Hoca Ruşen Efendi bunun bitişiğinde bulunuyordu.
Bitpazarı denilen Sipahi Pazarı'nda o vakit sahaf dükkânı yoktu. Daha sonraları yine Müezzin Emin Efendi ile kardeşi Ahmed Efendi; Hacı Ali; Hacı Musa, Hoca Salih ve Şa'ban efendiler, zaman zaman bu pazarda dükkân açtılar. Bir müddet de Müezzinzade Hamdi Efendi'nin ve sonraları adı geçenlerin bazılarıyla Cincioğlu Ragıp Efendi'nin Çarşı Câmii civarında birer sahaf dükkânları vardı. Bu derme çatma dükkânların hepsi de –bazen yazma- din kitapları, arapça kitaplar, medrese ve halk kitapları satarlardı. *Trabzon'da İlk Kitapçı Kitabi Hamdi Efendi ve Yayınları*, İstanbul 1947, s. 5.

206 Kastamonu ŞS. 50, s. 180-181. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında Kastamonu'da esnâf guruplarını gösteren bir çalışmada sahaf esnâfına rastlanılmamaktadır. Bkz. Fahri Maden, "XVIII.Yüzyıl Sonu ve XIX. Yüzyıl Başlarında Kastamonu'da Esnâf Grupları, Zanaatkârlar ve Ticarî Faaliyetler" *Karadeniz Araştırmaları*, no. 15 (2007), s. 155.

207 *Osmanlılarda Sağlık II: Arşiv Belgeleri*, editörler Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, İstanbul 2006, s. 176

208 İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 2005, s. 97; Mehmet Şimşek, *Amid'den Diyarbekir'e Eğitim Tarihi*, İstanbul 2006, s. 92.

209 Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın İzmir'deki Han-ı Kebir'inin 1141/1729 yılına ait vakıf muhasebe defterinde bu handa bir sahafa ait bir dükkânın olduğu görülmektedir. Bkz. Nahide Şimşir, *Osmanlı Araştırmaları-Makaleler I*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 58. Erkan Serçe, XIX. yüzyıl başlarında İzmir'de sahafların ve kâğıtçıların Kâğıtçılariçi adıyla anılan bir çarşıda bulunduklarını ve yüzyılın sonlarına doğru da daha canlı bir alışveriş merkezi olan Kemeraltı Çarşısı'na kaydıklarını söylemektedir. Bkz. *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928*, İzmir 2002, s. 39.

210 Turan Gökçe, "Filibe Şehri Nüfusunun Dinî ve Meslekî Özellikleri", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. IV/1. Kısım, Ankara 2005, s. 555.

211 Aleksandar Fotiç, "Belgrade: A Muslim and Non Muslim Cultural Center", *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, yay. haz. A. Anastasopoulos, Rethimno 2005, s. 64.

212 Orlin Sabev'in Rusçuk Şer'î Sicilleri'nde tespit ettiği bir muhallefat kaydı bu konuda bir istisna teşkil etmektedir. Rusçuk'a kitap ticâreti için gelen aslen Edirneli Yusuf Çelebi

şehirlerde yazma kitap ticaretinin gelişmesi için öncelikle öğrenim görmüş sınıfın, yani ilmîye sınıfının ve bürokratların mevcudiyeti gerekiyordu. Ancak bilindiği gibi her iki sınıfa mensup kimseler İstanbul dışında gönderildikleri yerlerde bir veya iki yıl gibi sınırlı sürelerde kaldıkları için kitap ticaretinin gelişmesinde kendilerinden beklenen katkıyı yapamıyorlardı. Bu şehirlerdeki sıbyan mekteplerinde ve alt dereceli medreselerde okuyan öğrencilerin kitap ihtiyacı da sahaf esnâfını yaşatmaya yeterli değildi. Bu yüzden İstanbul dışındaki şehirlerde yazma kitap ticaretinin gelişmesi hem ticaret için bu tür eserlerin teminindeki güçlük hem de yeterli talep olmaması dolayısıyla düşünülemezdi. Ancak, nadiren de olsa, bu şehirlerde ders kitapları yanında, kırtasiye ve cilt malzemeleri de temin eden birkaç sahafa rastlamak mümkündür.

XIX. asır ortalarında kitap basımının yaygınlaşmasıyla diğer şehirlerde de yazma eserlerden ziyade daha çok basma eser satımıyla meşgul olan sahafların ortaya çıktıkları görülmektedir.[213] İstanbul'daki sahaf-kitapçılarla olan alış-verişleri ve bu alış-verişten doğan borçları dolayısıyla imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki matbu kitap ticaretiyle uğraşan birçok sahafın varlığından haberdar olabiliyoruz.

Balkanlar ve Anadolu şehirleri dışında Osmanlı topraklarına XVI. asırda katılan İslâm dünyasının eski kültür merkezleri olan Halep, Şam, Kahire, Mekke ve Kudüs gibi şehirler ise İstanbul'a benzer yoğunlukta olmasa da belli ölçüde bir kitap ticaretine sahne olmaktaydı. Bunlar arasında Halep en önemli kültür merkezlerinden biridir. Kâtib Çelebi, Halep'te ikameti esnâsında bu şehirdeki sahaf dükkânlarını dolaşarak *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinin telîfine başladığını söyler.[214] Halep sahaflarında yabancıların ilgisini çekecek değerli ve önemli kitaplar olmalıdır ki XVII-XVIII. asırlarda Greaves, Pococke, Golius, Warner ve Thomas Huntington gibi şarkiyatçılar burayı sık sık ziyaret ederek sahaflardan kitap satın aldıkları gibi, yerli halktan bazı kişilerle kurdukları temas neticesinde

b. Abdullah, 1742 yılında vâris bırakmadan öldüğünde "vâris-i ma'rufu" olmadığından bütün malı Beytülmal tarafından zaptedilmiş ve terekesinde bin ciltten fazla kitap olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV/2, Ankara 2010, s. 1809-1855.

213 Uşak'ta XIX. yüzyıldaki esnâf ve sanatkarları inceleyen bir araştırmada bu şehirde üç sahaf hanesinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bkz. Mehtap Özdeğer, "19. Yüzyılda Uşak Şehrinde Esnâf ve Sanatkârlar", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnâf ve Ekonomi Semineri*, c. II, İstanbul 2003, s. 305.

214 "Haleb'de ikamet esnasında şehrin sahhâf dükkânının kitâbları görilüp ilhâm-ı ilâhî ile esâmî-i kütüb tahririne şürû' olundı". Fikret Sarıcaoğlu, "Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 37, İstanbul 2001-2002, s. 309.

de ülkelerine düzenli bir kitap akışını temin etmişlerdir.[215] Huntington on yıl gibi kısa bir sürede bu şehirden 600 civarında yazma eser satın almıştı.[216] Leiden Üniversitesi'nde Arapça ve Matematik profesörü olan Jacobus Golius ve Oxford Üniversitesi'nde Arapça ve İbranice profesörü olan Edward Pococke, Halep'ten satın aldıkları çok sayıda yazmayı ülkelerine götürdükleri gibi, bulamadıkları bazı kitapları da istinsâh ettirme yoluna gitmişlerdir. Pococke, bu şehirde bulunduğu altı yıl zarfında, hangi dilden olursa olsun bulabildiği bütün yazmaları satın aldığını ve İran'dan ve diğer bölgelerden gelen kervanları da, getirecekleri yazma eserleri satın almak için dört gözle beklediğini yazmaktadır.[217] Dr. Pococke, İstanbul'a gittikten sonra da tanıdığı William Corderoy ve Richard Hill gibi İngiliz tüccarları vasıtasıyla Halep'ten kitap satın almaya devam etmişti.[218] Capucin rahibi Agathange de Vendome, Fransız astronomi bilgini Nicolas-Claude Fabri de Peiresc'e 25 Temmuz 1635'te Kahire'den yazdığı bir mektubunda astronomiyle ilgili Farsça eserleri bu şehirde bulmanın çok güç olduğunu, bu hususta Haleb'i denemenin daha isabetli olacağını söylemektedir.[219]

Osmanlı öncesinde kitap ticaretinde önemli bir yere sahip olan Şam, Osmanlılar döneminde de sahafların bulunduğu bir çarşıya sahipti. Evliya Çelebi, Şam'daki Câmi-i Ümeyye'nin sağ tarafında kıble duvarındaki kapısının sahaflar ve mücellitler çarşısına nâzır olduğunu nakletmektedir.[220] Pococke'un Halep'te bulamadığı bazı kitapları Şam'da aramasını ve Abdülmesih adlı bir Hristiyandan da bu konuda yardım aldığını biliyoruz.[221]

Mekke de Memlûklular döneminde önemli ölçüde kitap ticaretine sahne olmakta ve bu kutsal şehirde birçok verrâk dükkânı mevcut bulunmaktaydı.

---

215 P. M. Holt, "The Study of Arabic Historians in Seventeenth Century England: The Background and the Work of Edward Pococke", *BSOAS*, c. XIX/3, London 1957, s. 448-449; G. J. Toomer, a.g.e. s. 122-124. Halep vilayetinin iktisadî durumu hakkında yapılan bir araştırmada XIX. yüzyılda bu şehirde yapılan iki esnâf sayımında sahaf sayısının 9 (1827) ve 5 (1829) olduğu görülmektedir. İki yıl içindeki bu düşüş Halep'teki kitap ticâretinin gerilemesinin bir göstergesi olabilir. Bkz. Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Elazığ 2004, s. 103.

216 *Turcksche boucken. The Oriental Collection of Levinus Warner, Dutch diplomat in seventeenth-century Istanbul*, yay. haz. Arnoud Vrolijk-Jan Schmidt-Karin Scheper, Leiden 2013, s. 110.

217 Twells, a.g.e. s. 7.

218 Twells, a.g.e. s. 14.

219 *Correspondance de Peiresc avec plusieurs Missionnaires et Religieux de l'Ordre Capucins*, Recueillie et publiée par Le P. Apollinaire de Valence, Paris 1891, s. 155.

220 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 9, yay. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul 2009, s. 536.

221 Twells, a.g.e. s. 14.

Ezrakî'nin nakline göre Mekke'de sahaflar Memlûklular döneminde Kâbe'nin Mesfele semtine açılan kapısının cihetindeki "Dâru Mısr" denilen bölgede bulunmaktaydılar.[222] XIX. asırda artık "sahaf" ve "mektebe" (kitapçı dükkânı) diye adlandırılan verrâklar Ka'be'nin "Dârü's-Selâm" kapısının çıkışına yerleştiler.[223] XIX. asır âlimlerinden Muhammed b. Ali b. Ahmed'in (1230/1815-1308/1891) Bâbü's-Selâm kapısında kitap ticaretiyle meşgul olduğunu ve çok değerli yazma eserler topladığını ve yine XIX. asır ulemâsından Seyyid İbrahim b. Abdullah b. el-Mahcub'un (1235/1820-1302/1885) kasrının Bâbü's-Selâm kapısındaki kitapçıların bulunduğu kısmın üst tarafında olduğunu biliyoruz.[224] Hac dolayısıyla İslâm dünyasının değişik bölgelerinden gelen hacılar bu şehirde kitap ticaretinin gelişmesinde büyük rol oynamaktaydılar. Burada bulundukları sürede getirdikleri kitapları satarak masraflarını karşılayan hacılar olduğu gibi, hac ibadetini ifa etmenin yanında, kitap satın almak için gelenler de vardı. Bazı hükümdarlar da kitap satın almaları için Mekke'ye adamlarını göndermekteydiler.[225] Matbaaların tesisiyle de, bu şehirde başta *Kur'ân-ı Kerîm* olmak üzere çok sayıda dinî kitap basılmaya başlanmış ve kitap ticareti önemli bir hacme ulaşmıştır. 3 Ş. 1309 (3 Mart 1892) tarihli bir belge Mekke'deki bazı sahaf dükkânlarından bahsetmektedir.[226]

Kudüs'teki mücellitlerin ve sahafların şeyhliği bulunduğuna göre, bu şehirde kitap ticaretini yürüten önemli sayıda bir esnâf gurubu mevcut olmalıdır.[227]

Kahire Orta Çağ İslâm dünyasının önemli kitap merkezlerinden biriydi. *Işknâme* müellifi Mehmed 800 (1397-1398) yılında Anadolu Türkçesine aktardığı eserinin orijinal nüshasını Kahire'deki sahaflardan "dellâl" vasıtasıyla nasıl satın aldığını renkli bir şekilde hikâye eder.[228] Âşık Paşa'nın oğlu Şeyh Ahmed Âşıkî'nin de 880 (1475) yılında hacca giderken *Şeyh Ebu'l-Vefâ Menakıbı*'nı Mısır'da satın alıp İstanbul'a getirdiğini, bu menakıbın Türkçe tercümesinin

---

222 Abdülvehhâb b. İbrahim, *el-Ülemâü ve'l-Üdebâi'l-Verrâkîn fi'l-Hicaz fi'l-Karni'r-Râbi' 'aşeri'l-Hicrî*, Tâif 2002, s. 42.

223 Abdülvehhâb İbrahim Ebu Süleyman, *Bâbü's-Selâm fi'l-Mescidi'l-Harâm ve Devrü Mektebâtihi fi'n-Nahdati'l-'İlmiyye ve'l-Edebiyyeti'l-Hadîse*, Beyrut 2006, s. 109-110.

224 A.g.e. s. 110.

225 Halid Muhsin Hassan el-Cabirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilâle'l-Asri'l-Memlûkî*, Mekke 2005, s. 285-286.

226 BOA. MF. MKT. 138/98.

227 Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, İstanbul 2001, s. 204.

228 K. Yavuz, " XIII-XVI. Asır Dil Yadigârlarının Anadolu Sahasında Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 27, İstanbul 1983, s. 26-27.

Mukaddimesi'nde yer alan satırlardan öğrenmekteyiz.[229] Erken dönemlerde kitap satışıyla uğraşan esnâfın bulundukları çarşı Amr b. As Câmii'nin civarında bulunuyordu.[230] Kaynaklarda Memlûklular döneminde Kahire'de birçok kitap çarşısının varlığından söz edilmektedir.[231] Daha sonraki dönemlerde sahaflar Kahire'nin entellektüel hayatının merkezi olan Ezher'in civarına yerleşmişlerdir. Bu bölgedeki Hân-ı Halil'de de kitap satılmaktaydı.[232] Cebertî, sahafların bu bölgede bulunan Hz. Hüseyin Câmii'nin ve Akkadlar Çarşısı'nın karşı tarafında bulunduğunu söyler.[233]

Tarihçi Âlî'nin, sahaf piyasasının ünü nedeniyle bir görevle Kahire'ye dönmek istediğini biliyoruz.[234] Evliya Çelebi'ye göre ticarî kuruluşların yoğunlaştığı merkezlerde değil de, el-Ezher civarında bulunan 20 sahaf dükkânında 30 kişi sahaflıkla iştigal etmekteydi.[235] 1155 (1742) tarihli bir sicil kaydı Câmi-i Ezher yakınında bulunan Sûku'l-Kütüb'deki sahaf sayısını 17 olarak vermektedir.[236] Bazı kaynaklarda bu sayı biraz daha azdır.[237] XIX. asrın başlarında Kahire'de bulunan İngiliz şarkiyatçı Edward William Lane, bu şehirdeki sahaf sayısının on bir olarak verir. Bunların sekizi Arap, üçü de Türk'dür.[238] Cebertî'ye göre bu bölgede birçok âlim kitap istinsâhı ve ticâreti ile meşguldü.[239] Kahire sahaf esnâfı bu şehrin üst sınıf meslek grupları arasında mütalaa edilmekteydi.[240]

229 "Âşık Paşa kuddise sırruhu'l-aziz'in oğlu Hazreti Ahmed Âşıkî... hazretleri Beytullahı tavaf itmeye giderken Mısır'dan iki mücelled kitabı, hazreti Ebu'l-Vefâ'nın menakıbın getürmişler...". Bkz. Dursun Gümüşoğlu, *Tâcü'l-ârifîn Seyyid Ebu'l-Vefâ Menakıbnâmesi*, İstanbul 2006, s. 21.

230 Filib di Tarrazi, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hafikayn*, c. III, Beyrut 1948, s. 911.

231 Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 12-13.

232 André Raymond, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, c. I, Damas 1973, s. 343.

233 Abdurrahman el-Cebertî, *'Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. III, yay. haz. Thomas Philip ve Moshe Perlman, Stuttgart 1994, s. 365.

234 Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 189.

235 Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff (haz.), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 10, İstanbul 2007, s. 202.

236 Nelly Hanna, *In Praise of Books, A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse, New York 2003, s. 93.

237 André Raymond, a. g. e. s. 343.

238 *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt During the Years 1833, -34, and -35, Partly From Notes Made During a Former Visit to that Country in the Years 1825. -26, -27, and -28 by Edward William Lane*, London 1860, s. 209.

239 André Raymond, a.g.e. c. II, s. 426. Lane de Kahire'de hayatlarının kitap istinsâhıyla kazanan birçok kişinin bulunduğunu ve bunların 20 sayfalık bir sayfayı üç kuruşa yazdıklarını söyler. A.g.e. s. 210.

240 Gabriel Baer, *Agyptian Guilds in Modern Times*, Jerusalem 1964, s. 40; Susan Jane Staffa, *Conquest and Fusion: The Social Evolution of Cairo, A. D. 642-1850*, Leiden 1977, s. 328.

Kahire, XIV-XVI. asırlarda Osmanlı ulemâsı ve İslâm kültürüyle ilgilenen Avrupalı şarkiyatçılar için[241] önemli bir kitap temin yeriydi. Her ne kadar 1638 yılında Kahire'yi ziyaret eden İngiliz şarkiyatçı Greaves meslekdaşı Pococke'a gönderdiği bir mektupta şehrin çarşılarında kitap bulup satın almada pek başarılı olamadığını yazmaktaysa da,[242] Kahire zengin bir kitap pazarı olma hüviyetini bir süre daha korumuştur. 1673 yılında burayı ziyaret eden P. Vanslebe, şehrin sahaflarından önemli sayıda değerli Farsça yazmalar satın almıştı.[243] Kudüs'te zengin bir kütüphâne kuran Halidî Ailesi'ne mensup çeşitli kimselerin de XVIII. asrın başlarından itibaren Kahire sahaflarından çok sayıda kitap satın alıp memleketlerine gönderdiklerini biliyoruz.[244] XVIII. asrın sonlarında Kahire'yi ziyaret eden Volney de Kahire'nin kitap bakımından zengin olmakla birlikte tarihe ait değerli eserler bulmanın güç olduğunu söyler.[245] 1897 gibi geç bir tarihte Dr. Solomon Rechter ünlü Genizah Koleksiyonu'nun bir bölümünü Cambridge Üniversitesi Kütüphânesi için bu şehirde satın almıştı.[246]

Kuzey Afrika'da Fas ve Merakeş de kitap alış-verişlerine sahne olan önemli birer kültür merkeziydi.[247] Endülüs'teki ve Mısır'daki zengin kütüphânelerden bazılarının koleksiyonları çeşitli yollarla bu bölgedeki kitap çarşılarına ulaşmıştı.[248] XVI-XVII. yüzyıllarda Fas'ta kitap ticareti oldukça gelişmişti. Bölge-

241 G. Postel'in 1535 ve 1537 yıllarında İstanbul'a ve Kahire'ye giderek çok sayıda kitap satın aldığını biliyoruz. Bkz. P. M. Holt, "The Study of Arabic Historians in Seventeenth Century England: The Background and the Work of Edward Pococke", *BSOAS*, c. XIX/3, London 1957, s. 445.

242 Twells, a.g.e. s. 15; G. J. Toomer, a.g.e. s. 140-141.

243 Francis Richard, "Lecteurs ottomans de manuscrits persans au XVIIIe siècle", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 80.

244 Lawrence I Conrad, "The Khalidî Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yayıma hazırlayanlar: Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 196. Halidî Kütüphânesi'nde mevcut bazı belgelerden anlaşıldığına göre bu aile mensuplarından bazıları Kahire'den satın aldıkları kitapların bir kısmını da İstanbul'da sattırıp karşılığında kütüphâneleri için kitap almaktaydılar. A.g.m. s. 196.

245 M. C-F. Volney, *Travels Through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784, and 1785*, c. II, London 1788, s. 449.

246 Avihai Shivtiel, "The Arabic Manuscripts at the University of Cambridge and Position of the Cairo Genizah Documents among other Collections", *From Codicology to Technology, Islamic Manuscripts and their Place in Scholarship*, yay. haz. Stefanie Brinkman-Beate Wiesmüller, Berlin 2009, s. 150.

247 Charles C. Stewart, "A New Source on the Book Market in Morocco in 1830 and Islamic Scholarship in West Africa", *Hespéris Tamuda*, c. XI, Rabat 1970, s. 244.

248 Julian Ribera, "el-Mektebat ve Hevâtü'l-Kütüp fi İsbanya'l-İslâmiyye", çeviren Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c.V/1, Kahire, 1959. s. 92-94. H. Halm, "Al-Azhar, Dâr al-'Ilm, al-Rasad. Forschungen- und Lehrenstalten

nin önemli şehirlerinde her hafta medreselerin bulunduğu bölgelerde kitap müzâyedeleri yapılmaktaydı.[249] Leo Africanus XVI. asırda Fas'ta 30 sahafın bulunduğunu nakleder.[250] Tunuslu Muhammed b. Sa'id el-Endelûsî, Golius'a (1596-1667) yazdığı mektuplarda bu bölgedeki kitapçılar ve kitapçılar çarşısından ve satın aldığı bazı kitaplardan söz etmektedir.[251] Temgrutî, Cezayir'de diğer Kuzey Afrika ülkelerine nazaran daha kolay kitap bulunabildiğini ve bunların çoğunun Endülûs'ten gelen kitaplar olduğunu söylemektedir.[252]

XVII. ve XVIII. asra âit muhallefat ve sicil kayıtlarında imparatorluğun zikrettiklerimizin dışındaki diğer şehirlerinde de kitap ticaretiyle uğraşan esnâfın varlığına dâir nâdir de olsa, bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Daha önce de işaret edildiği gibi merkezden uzak bu gibi şehirlerdeki kitapçı esnâfı, genellikle medrese öğrencilerinin ihtiyaç duydukları ders kitaplarının[253] satışıyla meşgul olmakta ve istinsâh için gerekli yazı malzemesini temine çalışmaktaydılar. Gedik sistemine tabi olmadıkları için bu şehirlerdeki mücellit, sahaf ve kâğıtçı esnâfı birbirlerinin ticaret alanına giren malzemeleri satabilmekteydiler.[254] Ancak XIX. asrın ikinci yarısında kitap basımının büyük bir gelişme göstermesiyle Anadolu'nun, özellikle de medreselerin yoğun olduğu şehirlerinde bir kitapçı esnâfı ortaya çıkmış; daha çok medrese öğrencilerine yönelik ders kitaplarıyla halkın ilgi duyduğu dinî hikâyeleri satan bu esnâf gurubu aslında matbu eser-

---

der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, neşre hazırlayanlar: U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 104-105 Eymen Fu'âd Seyyid, "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün?, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 12-13.

249 Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992, s. 62-63.

250 Charles C. Stewart, a.g.m. s. 244'den naklen.

251 Jan Schmidt, "An Ostrich Egg for Golius. The Heyman Papers Preserved in the Leiden and Manchester University Libraries and Early Modern Contacts Between the Netherlands and the Middle East", *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, İstanbul 2002, s. 28.

252 Abou-l-Hasan Ali Ben Mohammed et-Tamgrouti, *En-Nafhat el-Miskiyye fi-s-Sifarat et-Turkiya/Relation D'une Ambassade Marocaine en Turquie 1589-1591*, çev. Henry de Castries, Paris 1929, s. 78.

253 Hammâmî-zâde İhsan Tanzimat'tan sonra Trabzon sahaflarından bahsederken medrese kitaplarının satışının yaygın oluşunu şu şekilde izah etmektedir: "Bu derme çatma dükkânların hepsi de -bazen yazma- din kitapları, Arapça kitaplar, medrese ve halk kitapları satarlardı. Medrese kitapları başlıca şu sebepten sürümlüydü: Çünkü medreselerin sarf, nahiv ve mantık derslerinin her birinden ikişer sene imtihan verenler askerlikten kurtulurlardı." İhsan Hammamioğlu, *Trabzon'da İlk Kitapçı Kitabi Hamdi Efendi ve Yayınları*, İstanbul 1947, s. 5.

254 Mücellit Hüseyin Efendi'nin Edirne Şer'î Sicilleri'nde bulunan 12 R. 1155/16 Haziran 1742 tarihli tereke kaydında dükkânında tespit edilen çok miktarda kâğıt, devat, kalem, kalemtraş olduğunu görüyoruz. Bkz. Edirne ŞS. 130, s. 48a-b.

lerin ticaretini yapan birer kitapçı olmalarına rağmen, genellikle belgelerde ve dönemin basın-yayın organlarında sahaf olarak adlandırılmışlardır. 23 Ş. 1276 (16 Mart 1860) tarihli bir sicil kaydında[255] Adana'da sahaflık yaptığı belirtilen Kayserili Ali Efendi b. Abdullah'ın dükkânında bulunan kitaplar, sahaf olarak adlandırılan bu esnâfın ne tür kitaplar sattığı konusunda bizi aydınlatmaktadır. Ali Efendi'nin dükkânındaki hepsi matbu olan 50 cilt kitabın büyük çoğunluğu medrese kitaplarından oluşmaktadır. Kitaplar arasında halkın rağbet ettiği şarkı mecmuaları, *Hubannâme*, *Hammamiye* ve *Hayber Kalesi Hikâyesi* gibi matbu eserler de bulunmaktadır.

Yabancılara Kitap Satışı ve Bu Konuda Getirilen Sınırlamalar/Yasaklar[256]

İstanbul'a çeşitli görevlerle gelen yabancıların bu şehrin sahaflarından satın aldıkları kitapları hiçbir zorluk çekmeksizin ülkelerine götürdükleri bilinmektedir. Bu tür bir kitap ticaretinin oldukça erken tarihlerde başladığı görülüyor. Kanunî Sultan Süleyman döneminde elçilik göreviyle İstanbul'a gelen Busbecq, Viyana'ya götürdüğü kitaplarla ilgili olarak şu bilgiyi verir:

> Büyük bir kısmını Efendime arz edeceğim çokca eski para getirdim. Bunun dışında, gemi dolusu değilse de bir vagon dolusu Grekçe yazmalar ve 240 civarında kitabı deniz yoluyla Venedik'e gönderdim. Oradan da kralımın kütüphânesine konulmak üzere Viyana'ya taşınacaklar.[257]

Bu dönemde İstanbul'da kurulan sultan ve vezir kütüphânelerinin bile birkaç yüz kitap ihtiva ettikleri göz önüne alınacak olunursa Busbecq'in götürdüğü kitapların sayısının önemi daha iyi ortaya çıkar. 1534-1537 ve 1549-1550 yılları arasında İstanbul'da bulunan Fransız şarkiyatçısı Guillaume Postel'in de ülkesine önemli sayıda yazma eserle döndüğü bilinmektedir.[258]

---

255 Adana ŞS. 67, s. 76b. Bkz. Belge. XIV.

256 Yahya Erdem'in "Sahaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", (*Osmanlı*, c. XI, yay. haz. Hasan Celal Güzel vdgr. Ankara 1999, s. 720-731) başlıklı yabancıların gözlemlerine dayanan makalesi bu konuya değerli katkılar içermektedir.

257 A. G. Busbequius, *Travels into Turkey*, London 1744, s. 290. Busbecq, Discorides'in bitki ve hayvan resimleriyle dolu kitabını pahalı olduğu için alamadığını, bu kitabın 100 duka olan fiyatının kendisini aştığını söylemektedir. *Aynı yer*.

258 G. J. Toomer, *Eastern Wisedome and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*, Oxford 1996, s. 26-27; Sonja Brentjes, "Seeking, Transforming, Discarding Knowledge", *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires, 16th-17th centuries*, Surrey 2010, s. 27.

XVII. asrın başlarından itibaren birçok Batılı sefaret mensubunun ve seyyahın İstanbul sahaflarında kitap temini için dolaştığını görmekteyiz. Venedikli Pietro della Valle de (1586-1652) bu maksatla İstanbul'a gelen seyyahlardan biriydi.[259] Dostu ve hâmisi Mario Schipano'ya yazdığı 1615 tarihli mektubunda kitap satın alma faaliyetiyle ilgili olarak şöyle demektedir:

> Arapça kitaplar arıyorum. Mirkat'ı aldım. (Dictionary of Belle Lettres). Merah, İzzi, Maksud'u da aldım. Tek cild içinde. Diğer gramer kitaplarını da aldım. Ekselansları Kamus adlı kitabı İtalya'ya getirirsem bir hazine getirmiş olacağımı söyleyerek mübalağa ediyorlar. Bana söylenenlere göre bütün İstanbul'da bu eserin pek az kopyası varmış. Ülemâdan beş kişi bu kitabı arıyorlar. Bu yüzden ümidimi kaybetmedim. Sonunda bir nüsha buldum. Çok güzel bir nüsha ki böyle nüshalar nadirdir. Bir cilt hâlinde. Bu nüsha sadrazam Nasuh Paşa'ya aitmiş. İran'dan getirtmiştir. Orada yazı çok güzeldir. Nasuh Paşa öldürülüp muhallefatı satıldığında bu kitap Bezzâzistân'a geldi ve ben 25 altın gibi iyi bir fiyata aldım. Şimdi evimde duruyor.[260]

Leiden Üniversitesi Kütüphânesi'ndeki Şark Eserleri Koleksiyonu'nun nüvesini oluşturan Jacobus Golius (1596-1667) ve Levinus Warner'in (1619-1665) İstanbul ve Halep'teki sahaflarla yaptıkları alış-verişlerle ilgili enteresan belgeler mevcuttur.[261] Leiden Üniversitesi'nde Doğu dilleri ve matematik profesörü olan Golius, öğrencisi Levinus Warner'le İstanbul'a ve Haleb'e yaptıkları seyahatlarda çok sayıda yazma eser satın almışlardır. Her iki şahıs bu hususdaki faaliyetlerinde çok ileri gitmiş olmalılar ki[262] İzmir'de bulunan Hollanda İzmir Konsolosu Michiel de Mortier, Levant Trade Direktörü'ne yazdığı bir mektupta, diplomatik misyonda görevli "Warnerus'un Arapça, Türkçe ve Farsça kitaplar için şimdiye kadar binlerce [lira?] sarfettiğini, bütün enerjisini sadece kendisine

259 Sonja Brentjes, "The interests of the Republic of Letters in the Middle East, 1550-1700", *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires, 16th-17th centuries*, Surrey 2010, s. 451.

260 Pietro della Valle, *Viaggi*, Venedik 1667, s. 190-191.

261 Golius, yazdığı bir mektupta Halep ve İstanbul'dan satın aldığı kitapların hayatını dopdolu hâle getirdiğini söylemektedir. Bkz. Jan Schmidt, "An Ostrich Egg for Golius. The Heyman Papers Preserved in the Leiden and Manchester University Libraries and Early Modern Contacts Between the Netherlands and the Middle East" *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, İstanbul 2002, s. 33.

262 Warner, İstanbul ve Halep'ten satın aldığı kitaplarla bin ciltlik bir koleksiyon oluşturmuştu. Bkz. Jan Schmidt, "An Ostrich...", s. 41.

ve Golius'a faydalı olacak bu işe hasrettiğini ve bu yüzden de hem ticaretin hem de kendisinin büyük sıkıntı çektiğini" bildirmektedir.[263]

Halep ve İstanbul sahaflarıyla iyi münasebetler kuran Golius ve Warner, Hoca Sa'deddin, Gazanfer Ağa, Kâtip Çelebi, Nev'î-zâde 'Atâyî ve Hasan Bey-zâde gibi önemli kişilerin muhallefatlarından çıkan eserleri satın almışlardır.[264] Muhammed el-Urdî, Halep'ten Warner'a gönderdiği bir mektupta Kâtib Çelebi'nin terekesinden altı kitabı otuz beş kuruş ve üç yüz Osmanî'ye satın aldığını belirtmekte ve istedikleri diğer iki kitabı ise dellâllara tembih ettiğini bildirmektedir.[265] Golius İstanbul'da ve Halep'te Derviş Ahmed ve Nicalaus Petri adlı şahıslar vasıtasıyla kitap satın aldığı gibi, bazı eserleri de istinsâh ettirmiştir.[266] Golius ve Warner'in çabalarıyla Avrupa'daki mevcut en zengin Şark eserlerini ihtiva eden Leiden Koleksiyonu daha sonraki yıllarda Heyman, Shultens gibi oryantalistlerin katkılarıyla daha da zenginleşmiştir.

İstanbul sahaflarıyla iyi ilişkiler kuran ve çok sayıda eser satın alan oryantalistlerden biri de Antoine Galland'dır (1646-1715). Fransız elçisi Marquis de Nointel'le İstanbul'a gelen A. Galland 1672-1673 yıllarını kapsayan günlüğünde, satın aldığı ve gördüğü kitaplarla ilgili bilgiler vermektedir.[267] Galland günlüğünde, satın aldığı veya gördüğü yüzün üzerinde eserden bahsetmektedir.[268] Bunların birkaçını satın almak için Bedesten'e gitmiş, çoğu ise kendisine sahaflar tarafından getirilmiştir.[269]

XVII. asır boyunca Greaves, Pococke, Ravius, Colbert ve Erpenius gibi daha birçok Batılı şarkiyatçının da ülkelerindeki kütüphâneler için önemli sayıda yazma eser topladıkları ve bunları Levant Company gibi ticarî kuruluşlar vasıtasıyla ülkelerine gönderdikleri bilinmektedir. İstanbul'da bulunduğu kısa süre zarfında önemli sayıda yazma eser yanında Ebu'l-Fida'nın coğrafyaya dair

263 Jan Schmidt, "Between Author and Library Shelf: The Intriguing History of Some Middle Eastern Manuscripts Acquired by Public Collections in the Netherlands Prior to 1800", *The Republic of Letters and The Levant*, yayıma hazırlayanlar: Alastair Hamilton, Maurits H. Van Den Boogert, Bart Westerweel, Leiden 2005, s. 30.

264 Jan Schmidt, a.g.m. s. 32.

265 Mektubun fotoğrafı için bkz. Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts*, c. I, Leiden 2000, s. 440.

266 Jan Schmidt, "Between Author ...", s. 33; Jan Schmidt, "An Ostrich...", s. 31-32, 49.

267 Antoine Galland, *İstanbul'a Âit Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, c. 1, şerhlerle yayımlayan Charles Scheffer, çeviren Nahid Sırrı Örik, Ankara 1949, s. 186.

268 Zeki Arıkan, "Antoine Galland ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Kitapçılık", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme (Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi, İstanbul 2000)*, İstanbul 2000, s. 177.

269 Albert Vandal, *Les Voyages de Marquis de Nointel (1670-1680)*, Paris 1900, s. 74-76.

eserini, Uluğ Bey'in ve Batlamyus'un astronomiyle ilgili çalışmalarını da satın alan İngiliz şarkiyatçı Greaves, arkadaşı Pococke'e yazdığı 14 Haziran 1639 tarihli mektubunda yazma eser satın almak için Bazar'a ve dükkânlara gitmesini öğütlemektedir. Ravius da 1641 Kasım'ında Londra'ya 300'ün üzerinde yazma eserle dönmüştü.[270] Capucin rahibi P. Giles de Loches, Kardinal Barberini'ye 9 Ekim 1634'te yazdığı mektubunda Doğu'dan döndüğünü ve buradan satın aldığı İslâm diniyle ilgili çok değerli ve nadir bazı eserleri hayatını tehlikeye atmak pahasına beraberinde getirdiğini ve kendisine takdim etmek istediğini söylemektedir.[271]

Avrupalıların bu tür faaliyetleri rahatsız edici boyutlara ulaşmış olmalıdır ki ünlü bir kitap meraklısı olan Sadrazam Şehid Ali Paşa XVIII. asrın başlarında yabancılara kitap satışını yasaklayan bir hüküm çıkarttırmıştır. Bu hükümde sahaflar için "tamahkârlıklarından dolayı sayısız değerli kitabı etrafa, hatta Osmanlı ülkesi dışındaki yabancı memleketlere gönderdikleri"[272] ifadesi geçtiğine göre sahafların Avrupalılarla olan münasebetleri dikkat çekici bir hâle gelmiş olmalıdır.

Tabii ki bu hükmün çıkarılmasıyla Batı'ya olan kitap akışı durmadığı gibi sonraki asırlarda, daha da artarak devam etmiştir. Zira yabancılara kitap satışı genellikle el altından yapılmakta ve bu konuda yapılan bazı yazışmalardan ve yayımlanan hatıralardan öğrendiğimize göre kendilerine kitap alımı konusunda yabancılarla teması olan bir kısım Türklerle bazı yabancı misyon mensupları ve bu misyonlarda çalışan azınlıklar yardımcı olmaktaydı.[273] L'abbé François Sevin, 1728-1729 yıllarında Fransız kralı için Ömer Efendi isminde bir kişinin yardımıyla 65 Farsça yazma satın almıştı.[274] Leipzig'de yayımlanan "*Neue Zeitungen*" gazetesinin 12 Haziran 1730 tarihli nüshasında da başrahip Sevin'in İstanbul'dan Grekçe, Arapça ve Türkçe iki sandık dolusu nadir el

270 G. J. Toomer, a.g.e. s. 136-145.

271 *Correspondance de Peiresc avec plusieurs Missionnaires et Religieux de l'Ordre Capucins*, Recueillie et publiée par Le P. Apollinaire de Valence, Paris 1891, s. 106-107.

272 "*Men'-i Bey'-i Kütüb be-Tüccâr-ı Etrâf*: İstanbul'da olan sahhâf tâ'ifesi tama'-ı hamları sebebiyle bî-nihâye kütüb-i mu'tebereyi etrâf u eknâfa belki Memâlik-i Osmaniyye'den haric ba'zı âhar memleketlere gönderüp İstanbul'da kütüb-i nefîsenin kılletine bâ'is olmağla 'ilm-i şerîfin indirâsını muktezîdür diyü diyâr-ı âhara ticâret vechi üzre minba'd kitab gönderilmek hususu men' olunmak bâbında Âsitâne-i sa'adet kâ'im-makamı ve İstanbul Kadısı ve Gümrük Emini'ne hitaben emr-i âlî isdâr olundu". *Tarih-i Râşid*, c. IV, İstanbul 1282, s. 238.

273 G. J. Toomer, a.g.e. s. 135-136, 141.

274 Francis Richard, "Lecteurs ottomans de manuscrits persans au XVIIIe siècle", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 80.

yazması eserle döndüğü ve bunların Kraliyet Kütüphânesi'ne konulacağı haber verilmektedir.[275] İngiliz din adamı ve seyyahı Thomas Crofts (1722-1781) çoğunluğunu Halep'te görevli iken çok sayıda Arapça ve Türkçe eser satın almıştı. Ölümünden kısa bir süre önce kitaplarını satışa çıkarmış ve 9.000 ciltten oluşan kütüphânesinin müzayedesi 42 gün sürmüştü.[276] Alman şarkiyatçı Aloys Sprenger (1813-1893) Hindistan ve Orta Doğu ülkelerine yaptığı seyahatlerde satın aldığı 2.000 civarında yazmayı 1858 tarihinde Berlin Kraliyet Kütüphânesi'ne satmıştı.[277] XIX. asrın sonlarında İstanbul'a gelen ünlü şarkiyatçı E. G. Brown'un da Beyazıt'taki İsmail Ağa adlı bir İranlının sahaf dükkânına sık sık gittiğini ve bazı yazma eserler aldığını biliyoruz.[278] Ünlü şarkiyatçı Taeschner de İranlı sahaf Nasrullah Tebrizî'den birçok değerli yazma eser satın almıştı.[279] Nasrullah Tebrizî yazma eserler konusunda uzmanlaşmıştı.[280] Babinger'in tespitlerine göre Kıvamî'nin dünyada tek nüsha olan *Fetihnâmesi* de Nasrullah Tebrizî tarafından Berlin-Prusya Devlet Kütüphânesi'ne satılmıştı.[281] Ünlü şarkiyatçı Karl Süssheim de Nasrullah Tebrizî'nin müşterilerinin arasında bulunmaktaydı.[282]

Bazı yabancılar sahaflardan normal yoldan kitap satın almalarının yanında, gayr-ı meşrû' yollara da tevessül ederek Saray'daki koleksiyonlardan kitap temini yoluna gidiyorlardı. Zaman zaman Saray'dan bazı önemli kitapların çeşitli yollarla çıkarılarak yabancılara satıldığını görüyoruz.[283] Mesela, İngiliz

275 *Neue Zeitungen von Gealehrten Sachen*, Leipzig, 12 Juni 1730.

276 Christine Laidlaw, *The British in The Levant, Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, London 2010, s. 103-104.

277 Rudi Paret, *The Study of Arabic and Islam at German Universities*, Wiesbaden 1968, s. 40.

278 John Gurney, "E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, yay. haz. T. Zarcone-F. Zarinebaf-Shahr, İstanbul 1993, s. 152.

279 Bkz. Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and other Collections in the Netherlands*, c. III, Leiden 2006, s. 26-27.

280 Taeschner'e satılığı bazı yazma eserlerle ilgili olarak yaptığı değerlendirmeler için bkz. Schmidt, a.g.e. s. 363.

281 Ceyhun Vedat Uygur, Kıvâmî, *Fetihnâme*, İstanbul 2007, s. 24.

282 Barbara Flemming ve Jan Schmidt, *The Diary of Karl Süssheim*, Stuttgart, 2002, s. 71.

283 Namık Kemal'in *Hürriyet*'e yazdığı başmakalede biraz abartılı olarak bu hususa şöyle temas ettiğini görüyoruz:
Taşrada olanlardan kat'-ı nazar İstanbul'da bulunan kütüphânelerdeki âsârın bile hemân nısfı ve hele Saray'daki cem' olunan kitapların belki yüzde sekseni soyulmuştur. Avrupa kitaphanelerini dolduranlardan başka her gün sahaf çarşısında vakıf mühürüyle bunca kitaplar satılır durur. Hatta Süleyman-ı Kanunî'nin kendü hattıyla yazılmış ve mührüyle nişanlanmış Dîvân-ı Farisîsi bir zâtın elinde görülmüş ve sahibi mezattan iki guruşa aldığını ifâde etmişti". *Hürriyet*, c. 2, no. 49, s. 5, Londra (19 S. 1286/ 31 May 1869).

şarkiyatçı Greaves bir mektubunda Batlamyus'un *Almagest* adlı eserinin çok güzel bir nüshasını satın aldığını ve bu nüsha, kendisine söylendiğine göre, bir sipahi tarafından hükümdarın kütüphânesinden çalınmıştır.[284] Saray'ın önemli görevlilerinden silahtarın maiyetindeki bir İtalyan mühtedisinin de XVII. asrın sonlarında Saray'dan çeşitli zamanlarda götürdüğü önemli sayıda Grekçe yazmanın on beşi yer yer parşömen üzerine yazılmıştı. Bunların arasından Cizvit Besnier önemlilerini seçmiş ve Fransız elçisi M. Girardin için satın almıştı. Kalanı da Pera'da tanesi yüz liradan satılmıştı.[285]

1786-1790 yılları arasında İstanbul'da Prusya elçisi olarak görev yapan Heinrich Friedrich von Diez bu süre zarfında binlerce matbu eser yanında 856 adet de çok değerli el yazması eserler satın almıştı. Bunlar arasında *Kitab-ı Bahriye* ve birçok minyatürlü el yazması da bulunmaktaydı. Saray Kütüphânesi'ne ait olan bu yazmaları Diez bir harem ağasının aracılığıyla Topkapı Sarayı'ndan Eski Saray'a gönderilen saraylı hanımlardan satın aldığını söylemektedir.[286]

XVIII-XIX. asra âit incelediğimiz sahaf terekelerinde Kur'ân yazmaları dışında, sanat değeri yüksek tezhibli, minyatürlü ve satış değeri yüksek eserlere pek fazla rastlanılmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki sahaflarda bu tür eserleri bulmanın güçleştiği bu dönemde, Saray'daki koleksiyonlar, değerli kitap satın almak isteyen yabancılar için önemli bir kaynak oluşturmakta, yabancı seyyahlar ve diplomatlar aradıkları bazı kitapları çeşitli yollarla Saray koleksiyonlarından elde edebilmekteydiler.

Yabancılara kitap satışı ile ilgili olarak bazı kaynaklarda ve seyahatnamelerde birbirleriyle çelişen bilgiler bulunduğunu görüyoruz. Yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşıldığına göre III. Ahmed döneminde yabancılara kitap satışını yasaklayan fermandan önce birçok yabancı, sahaflara gidip Kur'ân ve dinî kitaplar dışındaki eserleri rahatça satın alabilmekteydi. Grekçe kitaplar bulup satın almak umuduyla 1637 yılında İstanbul'a gelen Şarkiyatçı Greaves, arkadaşı Turner'a yazdığı bir mektubunda "Grekçe kitaplar bulmada şansının pek yaver gitmediğini fakat biraz riskli de olsa Türkçe ve Arapça eserler satın aldığını, ancak bu konuda kendisine gizlice yardımcı olan Yahudiler tarafından genellikle aldatıldığını, birkaç kere de bizzat kendisinin bu tür kitapları satan dükkânlara gittiğini" yazmaktadır.[287] Greaves, bazı yazma eserleri satın almak

284 G. J. Toomer, a.g.e. s. 137.

285 *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, edited from Manuscript Journals, by Robert Walpole, London 1817, p. xvii.

286 David J. Roxburgh, "Heinrich Friedrich von Diez and his Eponymous Albums: MSS. Diez A. Fols. 70-74", *Muqarnas*, c. XII, Leiden 1995, s. 113.

287 G. J. Toomer, a.g.e. s. 136-138.

için İstanbul'a gelmiş bulunan arkadaşı Dr. Pococke'e yazdığı 14 Haziran 1639 tarihli mektubunda ise şu tavsiyede bulunmaktadır:[288]

> Galata'daki arkadaşlarından alacağı yardımın dışında bizzat denizin öte yakasına geçerek Bazar'a ve diğer dükkânlara gidebilirsin. Dinî konulardaki kitapları satın almadıkça bunda bir tehlike yoktur.

Ancak bu konuda genelleme yapmak mümkün gözükmemektedir. Pococke,[289] Galland gibi sahaflarla iyi ilişkiler kurup kitap satın alabilen Batılılar olduğu gibi,[290] yasaklama sebebiyle değil de daha ziyade iletişim eksikliğinden dolayı bu hususta başarılı olamayan seyyahlar da vardır.[291] 1675 yılında Dr. Spon'la İstanbul'a gelen George Wheler'in naklettikleri bu görüşü desteklemektedir:

> İskoçyalı olan Mr. Watson, bize İstanbul'da Türkçe, Arapça ve Farsça gibi dillerde telîf edilmiş yazma eserlerin satıldığı bir çarşı olduğunu söyledi. Ancak hiristiyanların bu çarşıda dolaşmalarının tehlikeli olduğunu da eklemeyi ihmal etmedi. Nitekim Dr. Spon, çarşının yanından geçerken bazı Arapça yazmalar gördü ve pazarlık edip ucuza almak isteyince dükkâncı tarafından gâvur denilerek kovuldu ve bundan dolayı rahatsız oldu.[292]

---

288 Leonard Twells, *The Theological Works of the Learned Dr. Pocock, to which is prefixed An Account of his life and Writings never before printed*, c. I, London 1740, s. 15.

289 Pococke, İstanbul'a geldiğinde İngilizlerin ve diğer milletlere mensup tüccarların kaldığı Pera'da yerleştikten sonra ilk iş olarak kitap temini ve Türkçe'yi öğrenme konusunda kendisine yardımcı olabilecek dostlar teminine çalıştığını; ancak bu konuda pek başarılı olamadığını söyler. Fakat bu konuda daha sonra şansının yaver gittiğini ve bu şehirde, Halep'te bulamadığı medenî ve kültürlü Yahudilerle karşılaştığını ve onların yardımıyla birçok kitap satın aldığı gibi bazı eserleri de istinsâh ettirdiğini ilave eder. Twells, a.g.e. s. 11.

290 Galland, *Günlüğü*'ndeki notlardan anlaşıldığına göre, sahaflarla oldukça iyi ilişkiler kurmuştu. Sahaflar tarafından kendisine görmesi için kitaplar getirildiği gibi kendisi de Bedesten'e serbestçe gidip istediği kitapları satın almaktaydı. Mesela 1672 yılının 19 Aralığında bir sahafın getirip gösterdiği ve 50 kuruş istediği bir *Berat Mecmuası*'nı 22 Aralık Perşembe günü Büyükelçi namına satın almak için Bedesten'e gitmiş ve on beş kuruş ödeyerek bu kitabı satın almıştır. s. 212-215. Galland'ın eserinde Bedesten'e defalarca gittiğine dair birçok kayıt bulunmaktadır.

291 Yahya Erdem'in "Galland'dan üç yıl sonra İstanbul sahaflarının bir karar alıp yabancılara kitap satmaktan vazgeçtiklerine dair elde bir belge olmadığına göre, kanaatimizce seyyahların ülkenin dilini bilmedikleri için kitapçılarla iyi diyalog kuramamaları bu gibi yanlış anlamalara yol açmıştır" (a.g.m. s. 722) şeklindeki görüşüne ben de katılıyorum.

292 *A Journey into Greece by George Wheler Esq; in Company of Dr Spon of Lyons*, London 1682, s. 199. Dr. Jacop Spon, aynı hadiseden bahsederken "pazarlıkla ucuza almak" cümleciğini zikr etmemektedir. bkz. Jacob Spon, George Wheler, *Voyage d'Italie, de*

III. Ahmed'in yabancılara kitap satışını yasaklayan fermanından sonra durum değişmiş midir? Seyyahların nakillerine bakılacak olursa önemli bir değişiklik olmamış, belki sahaflar yabancılarla olan alış-verişlerinde daha dikkatli davranmışlardır. Nitekim Fransız Kralı XV. Louis tarafından Saray Kütüphânesi'ne Grekçe yazmalar temini için 1728 yılında İstanbul'a gönderilen M. l'abbé Sevin, Caynus Kontu'na gönderdiği bu konuyla ilgili mektubunda kitap temini konusundaki faaliyetlerinin gizli kalması gerektiğini belirttikten sonra, yangınlar ve sultanların batıl inançları dolayısıyla birçok Grekçe eserin yok olup gittiğini; ancak yine de önemli sayıda bu dilde yazılmış eser toplayabildiğini belirtmektedir.[293] Sevin ayrıca Doğu dillerinde yazılmış çoğu tarih konulu 200 değerli yazma eser satın aldığını da bildirmekte ve bunların içindeki 7 ciltlik büyük boyda *Mısır Tarihi*'nin önemine de işaret etmektedir.[294] Sevin sadece yazma eser almakla kalmamış Ermenice kırk kadar çoğu basılı bazı eserler de satın almıştır.[295] Sevin, İstanbul'da bulunduğu süre içinde Kraliyet Kütüphânesi'ne altı yüzden fazla eser kazandırmıştır.[296]

XVIII-XIX. asırlarda yabancılara kitap satışı devam etmiştir. Yabancılara dinî kitapların ve özellikle de Kur'ân satışı yasağının İmparatorluğun son yıllarına kadar devam ettiğini biliyoruz. XVIII. asrın sonlarında Fransa'nın İstanbul'daki elçisi olan M. de Choiseul-Gouffier (öl. 1817)[297] ve 1830-1831 yıllarında İstanbul'da bulunan Joseph Michaud'un "Kitapçılar Çarşısı eskiden Avrupalılara ve Hristiyanlara yasaktı. Avrupalı bir seyyah çarşıdan geçerken Kur'ân nüshalarına kaçamak bir bakış bile atamazdı. Ancak bir zamandan beri İmparatorluk'ta hoşgörü arttı ve bugün *Kur'ân* olsun diğer dinî ve dinî olmayan kitaplar olsun isteyenlere serbestçe satılmaktadır".[298] şeklindeki gözlemlerinin tam olarak gerçeği yansıtıp-yansıtmadığını bilemiyoruz. Zira E. Schulz, 9 Mayıs 1817 tarihinde St. Martin'e yazdığı bir mektupta "yakın zamanda çıkarılan bir fermanla gayrımüslimlere Arapça, Farsça ve Türkçe yazmaların satışının yasaklandığını" bildirmekte ancak kendisinin bir çaresini bularak bu problemin

---

Dalmatie, de Grece, et du Levant, fait aux années 1675 and 1676, c. I, Amsterdam 1679, s. 193.

293 M. l'abbé Sevin, *Lettres sur Constantinople*, Paris 1802, s. 17-20.

294 A.g.e. s. 21.

295 A.g.e. s. 22.

296 A.g.e. s. 38.

297 Le Comte de Choiseul-Gouffier, Ambassadeur de France à Constantinople, *Voyage Pittoresque dans L'Empire Ottoman*, c. IV, second edition, Paris 1842, s. 103.

298 M. Michaud ve M. Poujoulat, *Correspondance d'Orient 1830-1831*, c. II, Bruxelles 1835, s. 240-244.

üstesinden geldiğini de ilave etmektedir.[299] Aynı tarihlerde Kitapçılar Çarşısı'na giden C. B. Elliot da bir *Kur'ân* almak istediğini söyleyince gâvur olduğu için bakmasına bile izin verilmediğini nakleder. Ancak yine de bunun imkânsız olmadığını, müslüman olan hizmetçinizin yardımıyla böyle bir alımı gerçekleştirebileceğinizi de ilave eder.[300] Paul Eudel, Bedesten'deki bir sahaftan almak istediği güzel hatlı bir yazmaya on lira istenilince yedi lira teklif etmiş; bunun üzerine dükkân sahibi fikir değiştirip bu dinî bir kitaptır gâvura satamam diyerek satmaktan vazgeçince Eudel de, Elliot'un yolunu izlemiş ve kitabı satın almak için araya bir dostunu koymuştur.[301] R. Walsh ise Toderini, Sestini, Spon ve Wheler'in sahaflarda gördükleri kötü muamelenin zihninde bıraktığı izlerinin İstanbul'a geldikten sonra bir anda silindiğini ve kendisinin bu konuda herhangi bir kötü tecrübe yaşamadığını nakletmektedir.[302] Ubicini de yabancılara kitap satışı yasağının XIX. asrın ortalarında kalkmış olduğunu bildirmektedir.[303] Yine aynı tarihlerde, yani XIX. asrın ortalarında İstanbul'da bulunan Charles White, kanaatime göre bu konuda gerçeğe en yakın tespiti yapmaktadır:

> Türk kitapçılar yabancılara kitap satışının yasak olduğunu iddia ederlerse de böyle bir yasak (kısıtlama) getiren ne kanun ne de fetva vardır. Herhâlde iddialarının sebebi fanatiklikleri veya kitapların fiyatlarını artırmak için kurnazlık yapmalarıdır. Aslında bu kitapçılar Kur'ân dışında her çeşit kitabı sattıkları gibi, istediğiniz diğer kitapları da sağlayıp size Pera'da teslim edebileceklerini de söylerler.[304]

---

299 Schulz aynı mektupta kütüphâneler, câmiler içinde olduğundan Reisülküttabın, kütüphâneleri ziyaret etmek için kendisine izin alamadığını da bildirmekte ve câmileri ziyaretin yalnızca yabancı devlet elçilerine mahsus bir imtiyaz olduğunu da belirtmektedir. *Jahrbücher der Literatur*, Vier und vierziger Band, Wien 1828, s. 40.

300 C. B. Elliott, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, c. I, London 1838, s. 387-388. XIX. asrın başlarında Kahire'de bulunan İngiliz şarkiyatçı Edward Lane, bu şehirde bulunan bir sahafın kendisine ve bir arkadaşına Kur'ân sattığını nakleder. Bkz. *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt During the Years 1833, -34, and -35, Partly From Notes Made During a Former Visit to that Country in the Years 1825, -26, -27, and -28 by Edward William Lane*, London 1860, s. XIX.

301 Paul Eudel, *Constantinople, Smyrne et Athènes, Journal de Voyage*, Paris, 1885, s. 262-263, Yahya Erdem, s. 727'den naklen.

302 R. Walsh, *A Residence at Constantinople: Greek and Turkish Revolutions*, c. II, London 1838, s. 474.

303 M. A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou Tableau Statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercia, etc., de l'Empire Ottoman Depuis le Khatti-Cherif de Gulkhane (1839)*, Deuxième édition, Paris 1853, s. 221.

304 Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, second edition, c. II, London 1846, s. 155.

Yabancı seyyahların gayrımüslimlere kitap satışı ile ilgili olarak verdikleri yukarıda naklettiğimiz birbiriyle çelişen bilgiler, her seyyahın kendi tecrübelerini aktardığını göstermekte ve bu tür gözlemlere dayanarak bu konuda bir fikir oluşturmanın mümkün olmadığını ortaya koymaktadır. Aslında kendi tecrübelerini yansıttığını söylemenin tam olarak gerçeği yansıttığını söylemek de pek doğru olmayacaktır. Zira, çalışmamızın bazı yerlerinde işaret ettiğimiz üzere birçok seyyah, kendi gözlem ve tecrübeleri yanında kendilerinden önce aynı konuya temas etmiş yazarların fikirlerini de kaynak belirtmeden alıp kendilerine mal etmekte bir mahzur görmemişlerdir. Bu bakımdan XIX. asırda yazılmış bu tür eserler, herhangi bir tenkide tabi tutulmadan kullanılmamalıdır.[305]

305 Mesela Charles White eserinin önsözünde kendi dönemine kadar İstanbul'la ilgili eser yazan Gyllius, Du Cange, Banduri, Pococke, Tavernier, D'Ohsson, von Hammer, Hobhouse, Walsh, Michaud, Thornton ve Urquhart gibi birçok araştırmacı ve seyyahın eserlerinden yararlandığını söyler. Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, second edition, c. I, London 1846, s. V-VI. Seyyahların yanında bu eserleri neşre hazırlayanlar da, hazırladıkları eseri daha mükemmel bir hâle getirmek düşüncesiyle daha önce yayımlanan eserlerden bazı bilgileri aktarabilmektedirler. Mesela Choiseul-Gouffier'in eserinin ikinci baskısının önsözünde Dallaway, Lechevalier, Melling, Mouradgea-D'Ohsson ve Michaud gibi seyyahların eserlerinden alıntılar yapıldığı söylenmektedir. Bkz. *Voyage Pittoresque dans L'Empire Ottoman*, c. I, Paris 1842, s. XV. Aslında eserin kapağında da bu husus, "Augmantée de Notices Historique d'après les Voyageurs Modernes les Plus Célèbres" şeklinde belirtilmiştir.

SAHAFLAR ÇARŞISI, SAHAF DÜKKÂNLARI VE SAHAFLAR

Bedesten'in (Bedesten-i Atîk) yapılışından sonra burada sahaflara birkaç dolap tahsis edilmişti. Ancak Bedesten-i Atîk içinde sahaflara ayrılmış yeterli sayıda dolap olmadığı için, burada müstakil bir çarşı teşekkül edememişti. Bedesten'in dışarıya açılan dört kapısı dışındaki sokaklarda zamanla çarşılar oluşmaya başladı. Kanunî döneminde (1520-1566) İstanbul'a gelen Hans Dernschwam bu sokakları şöyle tasvir etmektedir:

> Bunun dışında [Bedesten-i Atîk'in], muhtelif yerlerde bakkalların, attarların ve çeşitli zanaat erbabının alelâde tahtadan yapılmış sokakların iki tarafına sıralanmış dükkânları veya hücreye benzeyen küçük satış yerleri var. Bunların önüne tahta kerevitler veya sekiler koyarlar. Yükseklikleri iki arşın kadar olabilir.[1]

Bu sokaklardan bir tanesi de sahaflara tahsis edildi. Bedesten'in Sahaflar Kapısı'ndan Beyazıt Câmii'ne çıkan yolun her iki tarafındaki dükkânlar zamanla "Sahaflar Sûku" ve "Sahaflar Çarşusı" diye anılmaya başlandı. Sahaflar, tarih içindeki varlıklarının en uzun dönemini 1894 depremine kadar bu çarşıda

1 *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Ankara 1992, s.131.

geçirdiler. Depremden sonra da geçici olarak taşındıkları Hakkâklar Çarşısı'na sürekli olarak yerleştiler ve ticarî faaliyetlerini burada sürdürmeye devam ettiler.

İstanbul sahaflarını ziyaret eden yabancı gezginlerin sahaflarla ve sahaf dükkânlarıyla ilgili verdikleri bilgiler, bir-iki istisna dışında şaşırtıcı derecede kıttır ve genellikle de bilgilerimize yeni bir şey katmaz. İstanbul kütüphâneleri hakkında genişçe bilgiler veren Toderini bile eserinde sadece kitapçılar çarşısındaki iki sıra hâlindeki sahaf dükkânlarından bahseder.[2] Bu esnâf gurubunun XIX. asrın ortalarındaki durumunu yansıtan Charles White bu konudaki istisnalardan biridir. C. White, Bezzâzistân'ın Sahaflar Kapısı diye adlandırılan kapısının karşısına gelen dükkânları işgal eden sahafların sayısının 40 civarında olduğunu belirtir.[3] White'ın gözlemleri; sahafların davranışları, karakterleri, müşteriye karşı davranışları, dükkânlarının düzeni, dükkânlarındaki ve çarşıdaki mevcut kitap sayısı konusunda da önemli bilgiler içermektedir.[4] Osmanlı Bankası'nda çalışmak üzere 1864 yılında İstanbul'a gelen René du Parquet de Sahaflar Çarşısı'nı şöyle tasvir eder:

> Bu keşmekeşin çıkışında [Eski Bedesten'in] az önce katettiğimiz kemerli yokuştan inerken, hepsinden daha sönük ve muhakkak ki sizi pek de cezbetmeyecek olan sahafların yer aldığı kısmı göreceksiniz. Çoklukla ilâhiyat ve hukuk konularındaki kötü ciltlenmiş basılı eserler ve el yazmaları, Türk sahaflarının neredeyse tek sermayesi. Dillerini konuşmak zaten kolay olmadığı gibi, okumayı öğrenmek de ciddi bir çalışma gerektirir; yine de meraklısı ve uzmanı için bu sıradan tezgâhlarda kim bilir ne hazineler bulunuyordur.[5]

Çarşının fizikî durumuyla ilgili başkaca önemli bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece bir tereke kaydından öğrendiğimize göre Akşehirli Elhac Mustafa Efendi 5 Ş. 1170 (25 Nisan 1757) yılında yaptığı vasiyetiyle "kırk dört kuruşa bir taş musluk alınıp Sahaflar Sûku'nda bir münasib mahalle vaz' olunmasını" istemiş ve bu musluk için su temin edecek sakalara da belli bir ücret tahsis etmişti.[6]

XIX. asrın sonlarında İstanbul'da bulunan Amerikalı misyoner Henry Dwight da "Terlikçiler yanındaki tonozlu uzun sokak" şeklinde bahsettiği Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânların küçük ve kullanışsız olduğunu, kitapların

2 M. l'Abbé Toderini, *De La Litterature des Turcs*, c. II, traduit de l'Italien en François par M. l'Abbé de Cournand, Paris 1789, s. 56.

3 Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of The Turks in 1844*, c. II, London 1846, s. 154.

4 C. White, a.g.e. s. 155-158.

5 René du Parquet, *İstanbul'da Bir Yıl*, çeviren Sertaç Canpolat, İstanbul 2008, s. 24.

6 KA. 202, s. 53a.

yığın hâlinde raflarda enlemesine yattığını ve kitapçıların, kitapların isimlerini [bulmada] kolaylık olsun diye Batı'daki uygulamanın aksine sırtları duvara dönük olarak yatan kitapların yan taraflarına yazdıklarını belirtir.[7]

Sahaflar Çarşısı'nın Cumhuriyet öncesi son canlı tasvirini Abdülhak Adnan Adıvar'ın "Mazinin Bir Sokağında" adlı yazısında buluruz:

> Çarşının eski manzarasını hatırlamağa çalıştım. Arada mühür kazmakla meşgul hakkâklar ve tesbihçiler olmak üzere baştan aşağıya kadar kitap satan ve kitap seven sahaflar yani kitapçılar görülürdü. Bu esnâf karşıdan karşıya biribiyle dostça konuşurlar, hiçbiri diğerinin müşterisini çağırıp ayartmağa kalkışmaz, bilâkis kendisinde bulunmayan kitabı 'Belki filân Efendi'de bulursunuz.' diye komşularına gönderirdi. Benim yetiştiğim istibdat devrinde artık burada nadir bile olsa en son basılan eserler ve fakat bol bol Tanzimat devrinin kitapları bulunurdu. Sahafların asıl sermayesi Türkçe, Arapça, Farsça eski basma ve bilhassa yazma kitaplardı. Dükkân sahipleri temiz seccadeler döşenmiş peykelerde, çekmecelerinin başında kurulurlardı. Müşteriler ise selâm verdikten sonra o güzel halıların üzerine otorur ve kitapları karıştırırlardı. Kitapları karıştırıp karıştırıp gidenler kitapçının hiddetine asla uğramazdı. Çünkü orası sade kitap satan bir yer değil, biraz da ilim dağıtan bir merkezdi.[8]

Bazı belgelerden anlaşıldığına göre, çeşitli dönemlerde Sahaflar Çarşısı'nda kitapçıların yanında -nadir de olsa- başka meslek mensupları da ticaretlerini sürdürmekteydiler. İstanbul Kadılığı'na ait bir sicil kaydında "Kitabcılar" içindeki bir helvacı dükkânından bahsedilmektedir.[9] 11 Ra. 1214 (13 Ağustos 1799) tarihli terekesine göre Elhac Mehmed Ağa'nın "zikr olunan çarşuda Sahaflar Sûku'nda vâki' bir bâb alacacı dükkânının" gediği 2.250 kuruşa satılmıştı.[10] Haffaf Receb Ağa'nın muhallefatında "Çarşu-yı Kebir'de Sahaflar Arastası'nda kâ'in müstecir olduğu dükkân derununda mevcûd bey' olunan haffâf emti'asıdır" denilmektedir.[11] Acaba Recep Ağa, Sahaflar Çarşısı'nda haffâflık mı yapmakta, yahut buradaki sahaf dükkânında haffâf eşyasını depo mu etmekteydi? 25 R. 1234 (21 Şubat 1819) tarihli bir belgede de Segbas veled-i Ağop'un "çarşuda

7 Henry Otis Dwight, *Constantinople and its Problems, its Peoples, Customs, Religions and Progress*, London 1901, s 252-253.

8 Abdülhak Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, İstanbul 1950, s. 170-171.

9 Hasan Çağlar, *İstanbul Kadılığı 76 Numaralı Emir ve Ferman Defteri (1211-1217/1796-1803)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1993, s. 87.

10 KA. 722, s. 41b.

11 KA. 1434, s. 20b. (15 Ca. 1253/17 Ağustos 1837).

Bedesten civarında sahaflar köşesinde kâ'in bir adet haffâf dükkânı gediğinden bahsedilmektedir.[12] Bâb Mahkemesi sicillerindeki 16 L. 1231(9 Eylül 1816) tarihli bir kayıtta da "mahmiye-i İstanbul'da Bezzâzistân-ı Atîk ebvâbından Sahaflar Kapısı karşısında mütemekkine bezzâz tâ'ifesinden" söz edilmektedir.[13] Bir gazete ilanında Yusuf Efendi'nin Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânından bahsederken çuhacı ittisalinde olduğu belirtilmiştir.[14]

Sahaflar Çarşısı'nda kitap ticareti yanında başka ticarî faaliyetler de yürütülüyor olmalı ki 25 B. 1232 (10 Haziran 1817) tarihinde Eyüp Kadısı'na yazılan bir hükümde, eksik ayar altın alış-verişi yapılan yerler arasında "Bedestan ve Sahaflar Çarşısı'nda ve Esir Pazarı'nda" ifadesi geçmektedir.[15]

Eski Bedesten'deki Sahaf dükkânları dolap şeklindeydi[16] ve dolayısıyla içinde herhangi bir dekor bulunmamaktaydı. Ayasofya Vakıfları Tahrir Defteri'nde Eski Çarşı (Bezzâzistân-ı Atîk) içinde sandık diye adlandırılan dolapların sayısının yüz yirmi olduğu bildirilir.[17] Ayrıca çarşı içinde köşelerde bulunan yirmi sekiz tane de zâviye olarak adlandırılan dolaplar vardır. Hans Dernschwam Eski Bedesten'deki (Bezzâzistân-ı Atîk) dolaplardan şöyle bahseder:

> "Çarşı içindeki bütün yolların kenarlarında yüksek ve güzel tahta sekiler var. Bunlar yerden bir, bir buçuk arşın yükseklikte ve öne, yola doğru iki arşın genişliğinde konulmuş. Yollarda altı kişi yanyana rahatlıkla yürüyebilir. Bu tahta sekilerin üzerinde duvarlara dayalı tahta dolaplar durur. Bunlar dört arşın yüksekliğinde ve iki buçuk arşın genişliğindedir. Birçok gözleri var. Tüccarlar buraya ipek kumaşları kilitleyip muhafaza ediyorlar. Bu dolapların üst kısmından alttaki sekilere kadar uzanan altın işlemeli rengarenk kumaşlar asılır. Dükkânın iç zeminini teşkil eden bu tahta sekilerin üzerine halılar serilmiştir. Bu halıların üzerinde de Türk usulü yüzü kadife kaplı ve altın yaldızlı işlemelerle süslenmiş minderler konmuştur. Minderlere yukarıda sözünü ettiğimiz Rum, Yahudi, Ermeni ve diğer milletlerden olan tüccarlar otururlar.[18]

12 BOA. Cevdet-Belediye 1772.

13 ŞS. Bâb Mahkemesi 349, s. 56a.

14 *Ceride-i Havadis*, no. 719 (28 Ra. 1271/19 Aralık 1894).

15 Nevzat Sağlam, *Havâss-ı Refi'a Mahkemesi 369 No.'lu Kadı Siciline Göre 1815-1820 Tarihlerinde Eyüb'de Sosyal ve İktisadî Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1994, s. 30.

16 "Duvarlarla sütun içlerinde, altı ayak genişlikleri ve dört ayak enleri bulunan, dolaba müşabih birçok küçük dükkân bulunup bunların önlerinde satılık eşyayı teşhire mahsus küçük masalar mevcuttur". Sieur de s. Maurice, *La Cour Ottoman ou l'interprète de la Porte*, Paris Estienne Loyson 1672.

17 Atatürk Kitaplığı, O. 64, 1b.

18 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çeviren Yaşar Önen, Ankara 1992, s. 130-131.

A. Galland da, "Buradan Ekselans, murabba biçiminde kubbeli ve oldukça ufak bir bina olan Bedesten'e geldi, burada hemen münhasıran altın çubuk tüccarlarıyla kitapçılar vardır. Oldukça yüksek olan tekmil dükkânların duvarları güzel ipeklerle kaplıydı"[19] derken Bedesten'deki (Bezzâzistân-ı Atîk) dolapların üst kısmından alttaki sekilere kadar uzanan rengarenk kumaşlara işaret ediyor olmalıdır.

Eski Bedesten'in inşasının ilk dönemlerinde sahaflara az sayıda dolap tahsis edilmişti. Daha sonraki dönemlerde de bazı dolap sahibi sahaflar burada ticaretlerini sürdürmüşlerdir. Bu dolapların büyüklüğünü bilemiyoruz. 28 L. 1173 (13 Haziran 1760) tarihli bir tereke kaydından öğrendiğimize göre Sahaf Hüseyin Efendi b. Ahmed Bezzâzistân-ı Atîk'teki dolabında[20] dört yüzden fazla kitap vardı. Bu miktardaki kitabın sığdığı dolap epeyce büyük olmalıdır.

Eski Bedesten'in dışında oluşan Sahaflar Çarşısı'nda ise kitapçı esnâfının bir çoğu küçük mekanlı dükkânlara yerleşmişlerdi. Dükkânların büyüklüğünü kepenk sayılarından çıkarabiliyoruz. Sicillerdeki birkaç kayıtta bu dükkânlar için "bir kepenk"[21] tabiri kullanılmaktadır ki bu da sahaf dükkânlarının küçüklüğünü gösterir. Zira sicillerde başka çarşılardaki diğer bazı dükkânlar için iki kepenk,[22] üç kepenk,[23] dört kepenk,[24] beş kepenk,[25] yedi kepenk,[26] sekiz kepenk[27]dokuz kepenk[28] ifadeleri vardır. Ancak XIX. asrın ikinci yarısında bazı sahaflar kitap basıp satmaya başladıklarında, büyük mekanlara ihtiyaç duymuşlardır. Kitap basımıyla da meşgul olan zengin sahaflardan Seyyid Elhac Hasan Efendi b. Mehmed'in Sahaflar Çarşısı'nda sahip olduğu iki dükkândan biri altı kepenkti.[29]

---

19 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, c. I, çeviren Nahid Sırrı Örik, Ankara 1949, s. 186.

20 KA. 211, s. 59a.

21 "bir kepenk sahhâf dükkânı". KA. 1664, s. 59a; "bir kepenk, bir bâb sahhâf dükkânı". KA. 1406, s. 65b.

22 "merhûm Gazi Timurtaş Vakfı'na üç yüz seksen dört akçe mukata'ası olan iki kepenk bezzâz dükkânının". ŞS. İstanbul Mahkemesi 18, s. 37a.

23 "üç kepenk bir bab vakıf dükkân". KA. 1027, s. 23a; "iki taraftan tarîk-i âm ile mahdûd hâriciyesinde bir fevkânî oda ve bir sofa ve bi'r-i mâ' ve üç kepenk bakkal dükkânını". Havass-ı Refia 90, s. 4a, 4b; "üç kepenk bir bab şekerci dükkânı derununda". Mülga Beledi Kassamlığı 123, s. 62a.

24 "ve tarîk-i âm ile mahdûd dört kepenk bir kıt'a mülk dükkânı" Havass-ı Refia 90, s. 78b.

25 ŞS. Bâb Mahkemesi 349, 33b; 351, 51b, 66a.

26 ŞS. Balat Mahkemesi 129, s. 14b.

27 ŞS. Bâb Mahkemesi 351, s. 16a.

28 "iki taraftan tarîk-i âmla mahdûd dokuz kepenk ta'bîr olunur bakkal dükkânından". ŞS. Bâb Mahkemesi, 46, s. 43b.

29 BOA. EV. MH. SND. 2/35.

Belgelerde Sahaflar Çarşısı'ndaki bazı esnâftan bahsedilirken dükkânlarının çarşı içindeki konumuna da işaret edilmektedir. Mesela Sahaf Seyyid Elhac Mustafa Efendi'nin dükkânı Bezzâzistân-ı Atîk'in Sahaflar Kapısı'ndan çıkınca sağ taraftadır.[30] Sahaf Elhac Ömer Efendi b. Kasım'ın sahaf dükkânı "Bezzâzistân kapısı kösesindedir".[31] Şeyh Ferhad Mahallesi müezzini Sahaf Seyyid Ahmed Efendi b. Seyyid Mehmed'in dükkânı ise Sahaflar Kapısı'ndan çıkınca sağ taraftaki onuncu dükkândır.[32] Sahaf Seyyid Elhac Hasan Efendi b. Mehmed'in çarşıdaki iki dükkânından biri Bedesten'in Zenneciler Kapısı'ndan çıkılıp da Sahaflar Kapısı'na varıldıkta yirmi birinci dükkân,[33] ikincisi ise çarşının sol tarafındaki on dokuzuncu dükkândır.[34]

Bazı belgelerde de çarşıda birbirine komşu olan sahafların dükkânları tarif edilmektedir. Sahaf Seyyid Yusuf Efendi'nin bir tarafında Sahaf Elhac Veliyüddin Efendi'nin, diğer tarafında da Sahaf Çerkeşli Ahmed Efendi'nin dükkânları vardır.[35] Sahaf Ali'nin ise çarşıda üç dükkânı bulunmaktadır. Birinci dükkânın bitişik komşuları Kalyoncu Elhac Ömer Efendi ve Sahaf Mehmed Efendi'dir. İkinci dükkânı ise Elhac Mehmed Efendi ve Köseoğlu Elhac Kadri Efendi'nin dükkânları arasındadır. Üçüncü dükkânı ise Bosnevî Mehmed Efendi ve eş-Şeyh Elhac Süleyman Efendi'nin dükkânları arasında bulunmaktadır.[36]

Dükkânların iç düzenlemesiyle ilgili bilgilerimiz son derecede sınırlıdır. C. White dışındaki seyyahlar bu konuya pek temas etmezler. White'a göre sahaf dükkânları diğer dükkânlara göre daha gösterişsizdir. Kapıları herkese açıktır. Kitaplar minderler üzerinde oturan sahafların arkalarındaki raflar üzerinde veya [direkler arasındaki] boşluklarda yanlamasına üst üste yerleştirilmişlerdir. İnsanı çeken bir yönleri yoktur.[37]

---

30 "Bezzâzistân-ı Atîk ebvâbından taşra hurûc ider iken sağ tarafta vâki' bir bâb sahhâf dükkânı". KA. 1191, s. 36a.

31 KA.1366, s. 78b.

32 "Çarşu-yı Kebir'de Bezzâzistân-ı Atîk'in Sahaflar Kapusu'ndan çıkıldıkta cânib-i yeminde onuncu bir kepenk sahhâf dükkânı". KA. 1664, s. 59a.

33 "Çarşu-yı Kebir'de Bezzâzistân-ı Atîk'in Zenneciler Kapusu'ndan huruc olundukta Sahaflar Kapusu'na varınca vaki dekâkinden yigirmi birinci". BOA. EV. MH. SND. 2/35.

34 "Çarşu-yı Kebir'de Bezzâzistân Kapusu'ndan hîn-i hurucda cânib-i yesarda on tokuzuncu bir kepenk sahhâf dükkânı". BOA. EV. MH. SND. 2/9.

35 KA. 1154, s. 15a. (Selh-i Ş. 1239/ 29 Nisan 1824).

36 KA. 1406, s. 65b. (25 B. 1252/5 Kasım 1836).

37 Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, second edition, c. II, London 1846, s. 155.

Belgelerde sahaf dükkânlarının içerisindeki "âlât-ı dükkân" olarak adlandırılan eşya ile ilgili bazı bilgiler bulmak mümkündür. Bunlar genellikle kilim, piştahta, akçe tahtası ve dolaptır.[38] Sahaf Seyyid Ahmed Efendi'nin dükkânında ise bunlara ilaveten bir minder, bir seccade ve iki de yastık bulunmaktadır.[39] Sahaf Hasan Efendi bazı vakit namazlarını dükkânında kılıyor olmalıdır ki 7 B. 1271 (26 Mart 1855) tarihli muhallefat listesinde abdest almak için sarı leğen ve ibrik, elini yüzünü kurulamak için havlu, namaz kılmak için kullanacağı seccade yer almakta ve dükkânın döşenmesi için de bir minder, iki kilim ve bir de yastık bulunduğu belirtilmektedir.[40] Sahaf Seyyid Elhac Ali Efendi'nin de dükkânında minder, yastık, halı seccade yanında, bir gümüş nargile başlığıyla kaplumbağa kabuğundan yapılmış bir su kabı vardı.[41]

Sahaf dükkânlarının açılış-kapanış saatleriyle ilgili belgelerde herhangi bir kayıt yoktur. Muhakkak ki Bedesten içindeki sahaflar, Bedesten'in bu konudaki uygulamasına uymak zorundaydılar. Çarşı içindeki sahaflar ise, kütüphânelerde olduğu gibi yangına karşı tedbir olarak herhangi bir aydınlatma aracı kullanamadıklarından gün ışığına tabi oluyorlardı. Ancak birçok sahafın imamlık, müezzinlik ve müderrislik gibi görevleri olduğundan gün boyu dükkânlarını açık tuttuklarını söylemek mümkün değildir.

Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânların mülkiyeti Ayasofya Vakfı'na âitti. Ancak bu dükkânları vakıftan kiralayanların sahip oldukları işletme hakkı miras yoluyla çocuklarına geçebiliyordu. Bu yüzden arşiv kayıtlarında bazı dükkânlar hisseli duruma düştüğünden bu durumu da belirtmek için "nısf hisse", "sahhâf dükkânında on bir buçuk sehm hisse-i şâyi'a" gibi ifadeler kullanılmaktadır.[42] Mesela 20 Z. 1105 (12 Ağustos 1694) tarihli bir hüccette Emetullah Hatun'un "Bedestân-ı Atîk'de Sahaflar Kapusu'nda vâki' nısf dükkâna", yani bir dükkânın yarısına sahip olduğu belirtilmektedir.[43] Yarı hissesine sahip olunan bu dükkânlar da diğer tam hisseli dükkânlar gibi çalıştırılmak üzere bir başkasına belli bir ücret karşılığı verilebiliyordu. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz Emetullah Hatun, yarı dükkân hissesini Mehmed Efendi'ye 190 kuruş peşin alarak ve belli bir ücret karşılığında kiralamıştır.

38 KA. 392, s. 22b.
39 KA. 1664, s. 58b.
40 KA. 1706, s. 93a.
41 KA. 1850, s. 30a
42 KA. 1541, s. 74b.
43 ŞS. Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 78, s. 262.

Dükkân kiralarıyla ve icârlarıyla ilgili olarak belgelerde bazı bilgiler mevcuttur. Belgelerde geçen "kirâ-yı dükkân" ile "icâre-i dükkân" tabirlerini kullanırken kâtiplerin aradaki farkı gözetmede ne derecede hassas davrandıklarını bilemiyorsak da Sahaf Seyyid Abdi Efendi'nin 10 M. 1204 (30 Eylül 1789) tarihli terekesinde "bir bab dükkân icâresine sulhen verilen: 780 akçe" ve "Dükkân kirası için sulhen verilen: 22 mâh 1.440 akçe", "def'a dükkân kirası sulhen verilen: 3.600" şeklindeki ifadeler[44] bu kayıtları yazan kâtibin kirâ ile icâreyi farklı anlamlarda kullandığını anlıyoruz. Burada kirâ vakfa ödenen miktarı; icâre ise dükkânı vakıftan kiralayan kimseye dükkânı çalıştıran şahsın gedik bedeli karşılığında ödediği miktarı gösteriyor olabilir.[45] Ancak eldeki örneklere bakarak böyle bir genelleme yapmak mümkün değildir. Sahaf İbrahim Efendi b. Ahmed'in 10 Ra. 1110 (16 Eylül 1698) tarihli muhallefatından anlaşıldığına göre ödemediği dört aylık kirasından (kirâ-yı dükkân) ötürü 693 akçe borcu bulunmaktadır.[46] 1170 (1757) senesinde Hac yolunda vefat eden Sahaf Mustafa Efendi b. Mehmed'in ise dükkânının 25 aylık icâresi (icâre-i dükkân) için 6.000 akçe ödenmiştir.[47] Süleymaniye Dârülhadisi'ndeki bir odada ikamet eden Sahaf Hüseyin Efendi b. Ahmed'in Sahaflar Çarşısı'nda değil de Bedesten-i Atîk'in içinde bir dolabı vardır ve 28 L. 1173 (13 Haziran 1760) tarihli muhallefatına göre bu dolabın 435 akçe birikmiş icâre borcu (icâre-i dolab-ı Bezzâzistân) bulunmaktadır.[48] Bu borcun kaç aylık olduğu belirtilmemiştir. Sahaf Elhac Mehmed Efendi b. Abdullah'ın da terekesinde dükkân kirasından doğan 510 akçelik borcu 15 Za. 1202 (17 Ağustos 1788) tarihinde ödenmiştir.[49] Sahaf Ali Efendi b. Mustafa'nın ise terekesinde gözüken 1.080 akçe borcun "dükkân icâresinden" olduğu belirtilmiştir.[50] Hac dönüşü Konya'da vefat eden Sahaf Elhac Osman Efendi b. Abdullah herhâlde uzun süren hac yolculuğu süresince dükkânını meslekdaşı Veliyüddin Efendi'ye kiralamış olmalı ki terekesinde Sahaf Elhac Veliyüddin Efendi'den "dükkân kirasından" olan 57 kuruşluk alacağından bahsedilmektedir.[51]

---

44 KA. 591, s. 38a.

45 Bir vakıf kaydından Sahaf Seyyid Elhac Hasan Efendi b. Mehmed öldüğünde oğluna kalan bir sahaf gediğinin aylık 20, diğer sahaf gediğindeki üçde bir payının da 16 akçeye "icâreye" verildiğini öğrenmekteyiz. BOA. EV. MH. SND. 2/9 ve 35.

46 KA. 19, s. 65b.

47 KA. 203, s. 39a.

48 KA. 211, s. 59a.

49 KA. 572, s. 33b.

50 KA. 576, s. 33b.

51 KA. 1108, 48b. (27 M. 1237/24 Ekim 1821).

Birbirine yakın tarihlerdeki iki kayıtta dolap icâresinin dükkân kirasından daha yüksek olduğu görülmektedir. Sahaf Mısrî Elhac eş-Şeyh Ahmed Efendi b. Abdurrahim'in Sahaflar Çarşısı'ndaki dolabının aylık icâresi 360 akçe,[52] Sahaf Ahmed Efendi b. Mustafa'nın yine çarşıdaki dükkânının aylık kirası ise 150 akçedir.[53] Bu konuda tespit edebildiğimiz son kayıt oldukça geç bir tarihe âittir. Sahaf Mehmed Efendi b. Abdullah'a âit 6 Ş. 1283 (14 Aralık 1866) tarihli terekesinde kirâ ve icâre tabirlerinin farklı anlamda kullanıldığını düşündürecek bir kayıt vardır. Sahaf Mehmed Efendi'nin borçları sıralanırken Mehmed Kadri Efendi'ye "icâr-ı dükkândan" dolayı bir aylık borcu bulunduğu bildirilmiş ve bunun da 25 kuruş olduğu belirtilmiştir.[54] Sahaf Mehmed Efendi çalıştırdığı dükkânı Mehmed Kadri Efendi'den tutmuş olmalıdır.

Ulaşabildiğimiz belgelerden anlaşıldığına göre sahafların Ayasofya Vakfı'na ödedikleri kira oldukça azdır. 1519 yılında Bedesten içindeki sahaflardan Edibî ve Alâ'addin 40, Hüsam 25 ve Hacı Üveys 20 akçe ödemektedirler.[55] Bu tarihlerde bir marangozun dokuz, taşçının ise on akçe civarında günlük kazancının olduğu göz önüne alınırsa bu kiraların oldukça düşük olduğu görülür. Elimizdeki birkaç örnekten anlaşıldığına göre ilerleyen tarihlerde nominal olarak dükkân kiralarında bir artış varsa da reel olarak önemli yükselme yoktur. XVIII. asır içinde kiraların 100-240 akçe arasında değiştiği görülmektedir. Bu tarihlerde de marangoz ve taşçıların günlük ücretleri 50 akçe civarındadır. Ancak bazı sahaflar dükkânları ve dolapları doğrudan vakıftan değil de başka kimselerden kiraladıklarından vakfa ödedikleri kira yanında dükkân sahibine de dükkân ve gedik hakkı için bir ödeme yapmaktadırlar.

Yukarıda belirttiğimiz gibi sahaf dükkânları genellikle küçük bir mekâna sahipti ve bunlar "bir kepenk"ten ibaretti. Bu sebeple bazı sahafların çarşıdaki dükkânları yanında, hanlarda odalarının ve mağazalarının da olduğunu görüyoruz. Sahaf Elhac Ali b. Ahmed'in kitapları Kuyumcular Sûku'nda Ali Paşa Hanı'ndaki odasında bulunmaktadır.[56] Büyük Hân'daki (Hân-ı Kebir) boş olan odaları bildiren 8 Z. 1142 (24 Haziran 1730) tarihli bir belgeye göre, günlük kirası dört akçe olan bir sahaf dükkânı bu tarihte boş bulunmaktadır.[57] Bu handaki boş olan dükkânlardan biri de ismi Mirasyedi olarak belirtilen

52 "Beher şehr üçer guruşdan üç buçuk ay virdükleri icâre-i dolab: 1260 akçe". KA. 330, s. 87a. (16 Za. 1183/13 Mart 1770).

53 KA. 536, s. 60b.

54 BK. 42, s. 50a.

55 Atatürk Kitaplığı O. 64, s. 3b-4b.

56 KA. 145, s. 14b. (15 L. 1164/6 Eylül 1751).

57 BOA. Cevdet-Evkaf 15346.

bir şahsa aittir. Bu şahıs muhtemelen 1164 (1751) yılında vefat eden Sahaf Mirasyedi Mustafa Efendi'dir.[58] 14 Ş. 1169 (14 Mayıs 1756) tarihinde terekesi tespit edilen Sahaf Molla Mustafa b. Arab Elhac Ali'nin kitaplarının bir kısmı "Mercan Çarşısı'nda İmam Ali Hanı'nda vâki' odasında" bulunmaktaydı.[59] 15 Ra. 1154 (31 Mayıs 1741) tarihli bir kayıtta mahzeninde 90.000 akçe değerinde "kütüb-i hikâyât" bulunan bir sahaftan söz edilmektedir.[60] Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi b. Elhac Mehmed'in de Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânından başka bir de mağazası vardı.[61]

Çarşıda dükkânlar yanında, dolap sahibi esnâf da bulunmaktadır. Sahaf Evliya Mehmed Efendi'nin 15 S. 1109 (2 Eylül 1697) tarihli muhallefatında kullandığı dolaptan dolayı oluşan borcundan şöyle bahsedilir: "Ücret-i dolap bir buçuk ayda: 320 akçe".[62] Sahaf Ahmed Efendi'nin de kiralamış olduğu dolabın üç buçuk aylık borcu olan 1.260 akçe ölümünden sonra ödenmişti.[63] Sahaf Hasan Efendi'nin de "Sahaflar içinde" bir dolabı vardır.[64] Sahaf Abdurrahman Efendi'nin[65] ve Elhac Kara İbrahim Efendi'nin de[66] Bezzâzistân yakınında bir dolabı bulunmaktaydı.

Bu dolaplardan bazılarının gedik hakkı da bulunmaktaydı. Seyyid Mehmed Efendi b. Habib'in Âhara bey' olunan âlât-ı dolab semeni: 14.400 akçe[67] Sahaf Mustafa Efendi'nin dolabının gediğinin yarı hissesi ise 3.600 akçeydi.[68] Bir muhallefat kaydında 1189 (1775) yılında ölen Sahaf Hasan Efendi'nin mülkiyetinde Sahaflar Çarşısı'nda iki dolap gediği bulunduğundan bahsedilir.[69] Sahaf Hasan Efendi'nin Çarşı'daki iki dolap gediğinden biri, içinde kitaplar da

58 KA. 134, s. 14a.

59 İstanbul Mahkemesi (TSA) 360, s. 14b. İmam Ali Hanı, Kapalıçarşı Tığcılar ve Tarakçılar Sokakları arasında Zincirli Han'ın yanındadır. XIX. asırda bu handa sahaflıkla uğraşan bir esnâf bulunmamaktadır. Bkz. Bünyamin Demir, *XIX. Yüzyılda Tarihî Yarımada Hanlarının Ekonomik Yönü*, s. 46-47, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2010.

60 İstanbul Mahkemesi (TSA) 346, s. 38a. Bu tarihlerde Edirne'deki bazı sahaflarda da çok sayıda hikâye kitabı bulunması dikkat çekmektedir.

61 KA. 795, s. 4a-5a. (Gurre-i Ca. 1219/Ağustos 1804).

62 KA. 18, s. 84b.

63 KA. 330, s. 8a. (16 Za. 1183/13 Mart 1770).

64 KA. 141, s. 75a. (2 C. 1165/17 Nisan 1752).

65 "Müteveffâ-yı mezbûrun Bezzâzistân kurbunda vâki' dolabında mevcûd olup bey' olunan kütübüdür". KA. 523, s. 2b. (15 C. 1198/6 Mayıs 1784).

66 KA. 215, s. 67a.

67 KA. 215. s. 126b.

68 KA. 353, s. 18a.

69 KA. 392, s. 22.

olduğu için 100. 000 akçe gibi yüksek bir fiyata satılmıştı.[70] Sahaflar Şeyhi Seyyid Elhac Ali Efendi b. Mehmed de Sahaflar Çarşısı'nda bir dolaba sahipti.[71] Dolaplar da farklı büyüklükte olmalı ki Habib Efendi b. Abdullah'ın 3 S. 1247 (14 Temmuz 1831) tarihli muhallefatında dolap gediğinden bahsedilirken "gedik tabir olunur bir göz dolap" denilmektedir.[72]

Belgelerdeki kayıtlardan anlaşıldığına göre Sahaflar Çarşısı'ndaki bu dolaplar son derecede güvenli olduğundan bazı sahaflar paralarını da bu dolaplarda saklamaktaydılar. Öldüğünde Sahaf Elhac Mehmed Emin Efendi b. Hasan'ın dolabında 39.960[73] akçe, kudatdan Sahaf Abdurrahman b. Mustafa'nın dolabında 74.200 akçe[74] olduğu tespit edilmişti. Sahaflar Şeyhi Seyyid Elhac Ali Efendi b. Mehmed'in Sahaflar Çarşısı'ndaki dolabından ise nakit para yanında bir miktar esham yani hisse senedi de çıktığını görüyoruz. Nakit parayla hisse senetlerinin değeri 94.888 kuruş gibi oldukça yüksek bir miktardı.[75] Bazı sahaflar da, Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânlarında bulunan piştahtalarda, yani çekmecelerde paralarını muhafaza ediyorlardı. Sahaf Elhac Hüseyin b. Halil öldüğünde dükkândaki piştahtasında 98.220 akçe değerinde nakit para ve altın bulunduğu görülmüştü.[76]

Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkân sahibi sahafların yanında müşterilerine elden kitap satan seyyar sahaflar da vardı. Ayak sahafı diye adlandırılan bu meslek mensuplarından Evliya Çelebi şöyle bahseder "*Mülteka* ve *Dürer ü Gurer*'üm iyidir ammâ *Keşşâf*'ımı keşf idüp *Tarikat-ı Muhammedî*'den ayrılman iyi kitabdır deyü torba torba kitaplarla ubur ederler".[77] Kitap meraklılarının konaklarına kitapları bohçaya sarıp taşıdıkları için bunlara bohçacı da denirdi.[78] Evâhir-i Ca. 1178 (Kasım 1764) tarihli fermandan öğrendiğimize göre sahaf olmadıkları

70 KA. 392, s. 22b. (19 S. 1189/21 Nisan 1775). Diğer dolabın gediği ise 35.000 akçeye satılmıştı.

71 KA. 1850, s. 30a. (24 B. 1295/24 Temmuz 1878).

72 KA. 1301, s. 88a.

73 KA. 648, 13b. (26 C. 1208/29 Ocak 1794).

74 KA. 635, s. 34b.

75 KA. 1850, s. 30a. (24 B. 1295/24 Temmuz 1878).

76 KA. 631, s. 150b.

77 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: 1. Kitap*, hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998, s. 199a. İbnülemin Mahmud Kemal İnal da böyle bir sahaftan kitap satın alışını şöyle nakleder: "Ayakta kitap satanlardan biri, müzâyedede iki torba evrâk almış, kime gösterdise rağbet etmemiş. Ademceğızın sermayesi bu torbalara verdiği paradan ibaret imiş. Torbaları alırsam minnetdar olacağını söyledi. İstediği ehemmiyetsiz bir parayı verdim, torbaları aldım...". *Son Asır Türk Şâirleri*, c. I, İstanbul 1969, s. 643-644.

78 İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara 1975, s. 91.

hâlde, bazı kimseler ben ayak sahafıyım diyerek kitap satışı işine girmiş ve bazı usulsüzlükler ve suistimallere sebebiyet vermişlerdi.[79]

Sahaf Seferîhisarî Hüseyin Efendi'nin kitapları müzâyede yoluyla satıldığında, adı zikredilmeyen bir ayak sahafının "bir mikdar evrâk-ı perîşân" satın aldığını görüyoruz.[80] Tezkireci Fatin Efendi 1262 (1846) senesi sonlarında vefat eden şâir Elhac Hızır Efendi'den bahsederken "zenbil-ber-dûş olarak kitab-furûşluk ticaretine râğıb" diyerek onun seyyar sahaf olduğuna işaret eder.[81] Fatin Efendi yine şâir sahaflardan Mehmed Hâtif Efendi'nin hayat hikâyesini ise şöyle anlatır:

> Nâzım-ı mûmâ-ileyh Sahaf Mehmed Hâtif Efendi Manisa sancağında Timurcu kazâsı dâhilinde kâin Kulağuzlar karyesi ahâlisinden olup bin iki yüz otuz iki senesi Dersaâdet'e bi'l-muvâsala Şeyh Ebu Vefâ Medresesi'nde ikâmetle bir mikdâr tahsîl-i ulûm-ı Arabiye ve fünûn-ı Fârisiye eyledikten sonra, nazm:
>
> *Felegin gerdîş-i bî-insâfı*
> *Hâtif'i itdi ayak sahhâfı*
>
> beyti müfâdınca bir müddet zenbil-ber-dûş olduğu hâlde, kitap-füruşluk eyleyüp muahharan sahaf çarşısında bir bâb dükkânçe küşâd ile me'lûf-ı ahz u itâ iken iki yüz altmış iki senesi şehr-i Safer'inde irtihâl-ı dâr-ı bekâ eylemiştir. Mûmâ-ileyh hoş-sohbet bir şâir-i pâk-tînet olup tahrîr-i hatdan bî-behre iken bazı tevârih-ı mu'tebere tarh u inşâdına muvaffak olmuştur. Eş'ârı bir kaç gazelden ibâretdir.[82]

Dükkân sahibi sahaflar da dükkânda yaptıkları satışların yanında, bir takım kıymetli kitapları satmak için zengin kitap meraklılarına göndermekteydiler. A. Galland, satın alması için sahaflar tarafından kendisine gönderilen veya getirilen kitaplardan bahseder. Sahaf Resul Efendi'nin dönemin şeyhülislâmı Bâli-zâde Efendi'ye gönderdiği kitaplardan, bu kitapların bazılarının kaybolması dolayısıyla yapılan bir mahkeme kaydı vasıtasıyla haberdar oluyoruz.[83]

---

79 BOA. Cevdet-Belediye 7269.

80 BOA. ML. d. Gömlek no. 1705. (19. 10. 1271/5 Temmuz 1855).

81 Fatin Efendi, *Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstanbul, 1271, s. 84.

82 Fatin Efendi, *Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstanbul, 1271, s. 448-449.

83 ŞS. İstanbul Mahkemesi 9, s. 156a. Bkz. Belge XII.

Tab'hâne-i Âmire'de kitap basımı başlamasıyla burada basılan kitapları satanlara da "Tab'hâne-i Âmire sahaflığı" unvanı verilmiştir.[84] Buradaki sahaflık unvanı basılan eserlerin toptan satışını yapan bayi-kitapçı anlamında kullanılmıştır.

Sahaflar Çarşısı, sahaf dükkânlarıyla ilgili olarak yeterli olmasa da, yukarıda belirttiğimiz şekilde seyahatnamelerde ve belgelerde bir miktar malumat mevcuttur. Ancak bugüne kadar bir meslek mensubu olarak sahafların sosyal kimliği, sahaflık mesleği ve sahaflarla ilgili bir değerlendirme yapılmamıştır. Bazı seyahatnamelerde yabancı seyyahların "kitapların değerini bilmemeleri", "kitaplara değerinden fazla para istemeleri", "aç gözlü oluşları" gibi bu meslek mensupları hakkında kendi tecrübe ve gözlemlerini yansıtan değerlendirmeleri ne derece gerçeği yansıtmaktadır. Sahaflar hakkında en mufassal bilgiyi veren Charles White, sahaf esnâf teşkilatından "şehrin ve diğer vilayetlerin en bilgili ve en dindar insanlarıyla dâimî ilişki içinde bulunan sıkı kurallara bağlı en saygın ve etkili meslek gurubu" şeklinde söz ederken müteakip satırlarda "ancak bu, alışverişlerindeki duygu ve tavırlarını değiştirmez. Cimrilikleri ve haksız kazanç edinmeleriyle o kadar şöhret bulmuşlardır ki halk arasında eli sıkı bir esnâftan bahsedilirken 'sahaftan daha beter' demek yaygın bir söylem hâlini almıştır." demektedir.[85]

Seyyahların naklettiklerinin yanında, acaba sahafların halk arasındaki insafsız, aç gözlü, dükkânlarının karmakarışık olduğu şeklindeki yaygın kanaatte ve câhillikleriyle ilgili edebiyata da akseden ithamlarda ne derecede gerçeklik payı vardır? Mustafa Efendi'nin *Gülşen-i Pend* mesnevisindeki

Tama'kâr olma tâlib-i 'ilme rahm it
Ki sahhâf zûll ü hırsa mübtelâdur

beytinde bir hakikat payı var mıdır? Sahaf dükkânları Nef'î'nin belirttiği gibi[86] karmakarışık mıydı? Yenişehirli Beliğ'in

Fünûna dad u sitedle olur mı hiç vâkıf
Nihayeti kütübün ismin ögrenür sahhâf

beyti, yani sahaf sadece kitabın ismini bilir, içindeki ilme vakıf olamaz şeklindeki görüşü veya yine Mustafa Efendi'nin *Gülşen-i Pend* mesnevisindeki

84 BOA. HH. VRK 51/60.

85 White, a.g.e. II, 154.

86 Levh-i mahfûz-ı suhandur dil-i pâk-i Nef'î/ Tab'-ı yârân gibi dükkânçe-i sahhâf değil.

Sakın sahhâf-ı câhil olma zîrâ
Himârun yahmilû esfâruhâdûr[87]

ve şâiri bilinmeyen

Bâri cem'-i kütüb ettin çalış istihrâca
Kalma bî-berg ü nevâ dehrde sahhâf gibi

beyitleri ne derecede gerçeği yansıtmaktadır?

Bu soruları, bu esnâf gurubunu oluşturan bireylerin mesleki kökeni ve geçmişlerini incelemeden cevaplamak mümkün değildir. Zira sahafların tamahkâr, aç gözlü ve bazı sahaf dükkânlarının düzensiz ve karışık olması meslekî açıdan daha çok ferdî alışkanlıklarıyla ve kişisel davranışlarıyla ilişkilendirilebilir. Bu bakımdan, bu konularda genelleme yapmak mümkün değildir. Ancak câhil oluşlarıyla ilgili görüşlerin, eldeki veriler dikkate alındığında, çok abartılı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü sahaflar arasında hattat ve musikişinasın yanı sıra, sanat erbabının, çok sayıda imam ve müezzin gibi Câmi görevlilerinin, kadı ve müderris gibi yüksek derecedeki ilmîye mensuplarının bulunduğu görülmektedir. Belli bir tahsili gerektiren makamlara erişmiş sahafların câhil oldukları herhâlde söylenemez. Evliya Çelebi "bunlar ulemâ zeyyinde ve ulemâ hüddâmları olmağıla kad-ı 'asker alayında ... alay ile ubur iderler."[88] derken sahaf-ulemâ ilişkisine işaret etmektedir. Fındıklılı İsmet Efendi, III. Ahmed döneminde sarayda hat hocalığı yapmış olan Mustafa Kadri Efendi'den bahsederken, "O asırda erbab-ı kemâle münhasır olan sahaflık ile ta'ayyüş iderdi." demektedir.[89] Âşık Çelebi de şâir Zeynî'den "Ba'dehu kaba sakal sarkıdup Karaman Pazarı'nda sahhâf dükkânı açup sahib-i ser ü sâmân oldı." şeklinde söz ederken[90] şâir Zeynî'nin sahaflık yapabilmek için ulemâya gerekli bir kılığa girmiş olduğunu belirtmek istemiş olmalıdır. Belgelerde sahafların hemen hemen tamamının ulemâ için kullanılan efendi şeklinde anılması da böyle bir ilişkinin mevcudiyetine dair bir delil olarak algılanabilir.

87 Bu beyitte şâir Kur'ân'daki bir ayetten ilham alarak (Cum'a Suresi, ayet 5: ...ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumu gibidir) sahafların kitapla olan münasebetini, kitap taşıyan eşeklerin kitapla olan münasebetine benzetmektedir.

88 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: 1. Kitap*, hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998, c. I, s. 225.

89 Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şekâ'ık fi Hakki Ehli'l-Hakâyık*, Tıpkıbasım, c. I, yay. haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 133.

90 Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, c. I, yay. haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, s. 588.

Sahaf-ulemâ ilişkisi nasıl oluşmuştur? Belgelerden öğrendiğimize göre ulemâ sınıfından bazı kimseler İstanbul'da ma'zulen, yani görev süreleri bitip yeni bir görev beklerken veya tekaüde ayrıldıktan sonra sahaflık yapmaktaydılar. Sahaf Abdurrahman Efendi b. Mehmed Efendi Eğriboz kadılığı yapmıştı.[91] Sahaf Hasan Efendi[92] ve Sahaf Halil Efendi Rumeli kudat-ı eşrafındandılar.[93] Anadolu kudatından Bergama mutasarrıfı Sahaf Abdurrahman b. Mustafa'nın Sahaflar Sûku'nda bir dolabı olduğu gibi bir sahaf dükkânının da gedik hakkına sahipti.[94] 5 Ş. 1198 (24 Haziran 1784) tarihli tereke kaydına göre borçlu olarak ölen Sahaf Mustafa Efendi b. Receb[95] ve bekar olup da Osmaniye Medresesi'nde oturan Sahaf Mustafa b. Abdullah[96] ve Hac dönüşü yolda vefat eden Sahaf Elhac Ali Efendi[97] de kudattandı. Filibe Pazarcığı kazası naibi Ali Fehim Efendi de 22 Za. 1288'de (1 Şubat 1872) vefat ettiğinde Vezneciler'de Sabuncu Hanı'nda bulunan odasında 500 civarında kitabı olduğu tespit edilmiştir.[98] Bu kitaplar arasında dokuz *Delâ'il-i Hayrat*, beş *Şifâ-i Şerif*, dört *Mesnevi* bulunuşu ve birçok kitabın birden fazla nüshasının oluşu Ali Fehim Efendi'nin sahaflık yaptığını göstermektedir.

Bazı belgelerde de sahaflık yapan kadıların ismine rastlanmaktadır. Mehmed Efendi'nin adı Bâb Mahkemesi'nde 13 Ş. 1077 (8 Şubat 1667) tarihinde görülen bir davada "Sahaf Mehmed Efendi, el-Kadı" şeklinde geçmektedir.[99] Mezar taşında yazıldığına göre Sahaf Halil Efendi Manastır kadılığı yapmıştı.[100] *Sicill-i Osmani*'de 1089'da (1678) vefat eden Sahaf Kabasakal Mehmed Efendi'nin Medine-i Münevvere kadılığı yaptığı,[101] Sahaf Salih Efendi'nin de Sofya mollası olup Medine-i Münevvere payesiyle tekaüde ayrıldığı ve Receb 1102'de (Nisan 1691) öldüğü[102] belirtilir. Sahaflar şeyhi Ahmed Efendi Medine kadısıydı ve Medine-i Münevvere'den dönerken denizde boğulmuştu.[103]

91 KA. 188, s. 13a. (Gurre-i R. 1171/13 Kasım 1757).

92 KA. 107, s. 83b. (8 Ca. 1161/6 Mayıs 1748).

93 KA. 263, s. 46a. (17 Ş. 1178/9 Şubat 1765).

94 KA. 635, s. 34b. (12 C. 1207/ 25 Ocak 1793).

95 KA. 523, s. 62a.

96 KA. 835, s. 43a.

97 KA. 983, s. 38a.

98 BK. 50, s. 22a-b.

99 ŞS. Bâb Mahkemesi 3, s. 102b.

100 H. Necdet İşli, "Sahaflara Dâir", *Müteferrika*, no. 2, İstanbul 1994, s. 175. 17 Ş 1178 (9 Şubat 1765) tarihinde terekesi tesbit edilen yukarıda zikrettiğimiz Halil Efendi b. Mahmud olmalı.

101 *SO*. IV, s. 183.

102 *SO*. III, s. 203.

103 *Kitâbü'l-Mecmu' fi'l-Meşhûd ve'l-Mesmu'*, yay. haz. Hikmet Özdemir, İstanbul 1998; Münir Aktepe, "Es'ad Efendi", *İA*. IV, s. 272.

14 B. 1254 (3 Ekim 1838) yılında terekesi tespit edilen Sahaf Mehmed Emin Efendi de eşrâf-ı kudatdandı.[104]

Kadıların yanı sıra biyografik eserlerde sahaflık yapan birçok müderristen bahsedilir. Nev'i-zâde Atâyî, XVII. asrın başlarında vefat eden Sahaf İmam'ın ve Müderris Sahaf Taceddin'in biyografilerini verir.[105] Şeyhî Mehmed Efendi de, XVII. asırda yaşayan müderris sahaflar arasında Sahaf Mehmed Efendi, Sahaf Resul Efendi,[106] Sahaf Şeyhzâde Abdurrahman Efendi, Sahaf Şeyhzâde Abdülbaki Efendi, Sahaf Şeyhzâde Abdülfettah, Sahaf Şeyhzâde Seyyid Mehmed, Sahaf Şeyhzâde Üns Efendi, Sahaf Ömer Efendi ve Sahaf Salih Efendilerin adını zikretmektedir.[107]

Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmanî*'de sahaf-müderrislerden bazılarının isimlerini vermektedir: Sahaf Taceddin Efendi (ö. 1013/1604),[108] Sahaf Kösec Ali Efendi (ö. 1140/1727),[109] Sahaf Hasan Efendi (ö. 1129/1717),[110] Sahaf Berberzâde İbrahim Efendi (ö. 1122/1710),[111] Sahaflar Şeyhi Râşid Mustafa Efendi.[112] Beliğ'in *Güldeste*'sine bir zeyl yazan Sahaf Süleyman Halil Efendi de Emir Sultan Medresesi müderrislerindendi.[113] Bir sicil kaydında Edirne'deki sahaflardan Ramazan Efendi'den "Fahru'l-müderrisîn Ramazan Efendi" şeklinde bahsedilir.[114] 1128 Şaban'da (Temmuz 1716) Vani-zâde Seyyid Ömer Efendi yerine, Nuh Efendi Medresesi'ne Sahaf Hasan Efendi tayin edilmişti.[115] Sahaflar Şeyhi Seyyid Ahmed Efendi'ye de 1199 Zilkâde'sinde (Ekim 1785) yüksek dereceli ilmîye rütbelerinden rütbe-i Sahn verilmişti.[116]

---

104 BK. 1, s. 16b.

105 *Hadâ'iku'l-Hakâyık fi Tekmileti'ş-Şakâ'ık*, tıpkıbasım, yay. haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 676, 518.

106 Sahaf Resul Efendi'nin adı bir alacak davası dolayısıyla İstanbul Mahkemesi'ne âit bir sicil kaydında (no. 9, s. 156a.) "fahru'l-müderrisîn" şeklinde geçmektedir.

107 *Vekâyiü'l-Füzelâ*, tıpkıbasım, yay. haz. Abdülkadir Özcan, c. I-III, İstanbul 1989, bkz. İndeks.

108 *SO*. II, s. 47.

109 *SO*. III, s. 532.

110 *SO*. II, s. 147.

111 *SO*. I, s. 117.

112 *SO*. II, s. 352.

113 Tayyib Gökbilgin, "İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 277

114 ŞS. Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 55, s. 125b.

115 *Van Kütüğü*, yay. haz. Abdülkerim Abdülkadiroğlu ve dgr. Ankara 1992, s. 199.

116 *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, yay. haz. Feridun Emecen, İstanbul 2003, s. 96.

Bu mesleği icrâ edenler arasında özellikle de çok sayıda imamın bulunuşu dikkati çekmektedir. Herhâlde imamlık mesleği böyle bir ikinci iş yapmaya müsaitti. XIX. asrın ikinci yarısına ait iki müzâyede listesinde Sahaf İmam Ali Efendi, Sahaf İmam Hasan Efendi ve Sahaf Soğan Ağa İmamı'nın satın aldıkları kitapların isimleri ve fiyatları verilmektedir.[117] Soğan Ağa Câmii ikinci imamının günlüğündeki bir kayıttan öğrendiğimize göre bazı dönemlerde sahaflar şeyhi bile bu meslek gurubuna mensup kimseler arasından seçilmiştir.[118] 18 B. 1228 tarihli bu kayıtta Tatlıkuyu İmamı'nın on sene kadar bir süre şeyhlik yaptıktan sonra azledildiği, yerine Soğan Ağa İmamı Efendi'nin sahaflar şeyhi olduğu belirtilmektedir.

Burada kendisinden Soğan Ağa İmamı olarak bahsedilen kimse Soğanağa Câmi'inin birinci imamı Mehmed Esad Efendi'dir.[119] Tatlıkuyu imamının ismi de, Sahaf Elhac Hüseyin Efendi b. Halil b. Süleyman'ın 13 Za. 1207 (22 Haziran 1793) tarihli terekesinde,[120] Elhac Mehmed Emin Efendi olarak geçmektedir. İmam Abdullah Efendi'nin sahaflar şeyhi olarak atanması dolayısıyla Evahir-i Ca. 1178 (25 Kasım 1764) tarihli bir belgede de[121] sahaflık yapan iki imamın ismi zikredilmektedir: Ayasofya imamı vekili Hacı Ahmed ve Kâğıthane imamı Ali Efendi. Bir veraset davası dolayısıyla 6 Z. 1221 (14 Şubat 1807) tarihli bir belgeden Kıztaşı'nda Mustafa Bey Mahallesi imamı Mehmed b. Mehmed'in de sahaflık yaptığını öğrenmekteyiz.[122]

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın kitaplarının 23 C. 1178 (18 Aralık 1764) tarihinde yapılan müzâyedesinden kitap satın alanlar arasında bir imamın, ismi belirtilmeden "İmam-ı Peykhâne, sahaf" şeklinde zikredildiğini görüyoruz.[123] Bir belgede Sahaf Somalı Seyyid Ahmed Efendi'ye borcu olanlar arasında adı geçen "Sahaf Vefa imamı"nın da 1.260 akçe borcu olduğu belirtilmiştir.[124]

9 L. 1175 (3 Mayıs 1762) tarihinde terekesi tespit edilen Sahaf Elhac Mehmed Efendi b. Mustafa da aynı zamanda imamlık yapmaktadır.[125] İmam

117 BOA. DBŞM. MHF. 13293; DBŞM. ZMT. 13978, s. 36.

118 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 214-215.

119 Kemal Beydilli, *a.g.e.* s. 89.

120 KA. 631, s. 149b.

121 BOA. Cevdet-Belediye 7269.

122 KA. 828, s. 63b.

123 BOA. DBŞM. MHF. 12 646, s. 20. 17 M. 1161 (18 Ocak 1748) tarihli bir muhallefat kaydından (KA. 104, s. 54a) isminin Elhac Mehmed olduğunu öğreniyoruz.

124 KA. 696, s. 126b-127a. (17 Ş. 1212 /4 Şubat 1798).

125 KA. 224, s. 24a

Mehmed Rüstem Efendi b. Abdullah da, eski bir sahaftır.[126] Hakkâklar Çarşısı'nda bir sahaf dükkânı olan Sahaf Elhac Mehmed Efendi b. Ahmed aynı zamanda Hacı Küçük Câmii'nde de imamlık yapmaktadır.[127] Sahaf Mehmed Efendi b. Abdullah'ın 6 Ş. 1283 (13 Aralık 1866) tarihli terekesinde "kabz olunan câmi-i şerif aylığı: 18 kuruş" denildiğine göre, Mehmed Efendi imamlık veya müezzinlik yapmaktaydı.[128] Sahaf Elhac Ömer Efendi sahaflık yanında kitap basımı işiyle de uğraşmakta ve aynı zamanda Kasab İvaz Mahallesi'ndeki mahalle câmiinin de imamlığını yapmaktadır.[129] Sahaf Habib b. İsmail, Kıztaşı yakınındaki Mustafa Bey Mahallesi imamıdır.[130] Mehmed Süreyya, Karesili Mehmed Efendi'nin Firuz Ağa Mescidi imamı olduğunu, tıp ve riyaziyat bilgisiyle şöhret kazandığını ve sahaflıkla geçinerek 1032'de (1623) vefat ettiğini bildirir.[131] Sahaf Hâfız Mehmed Efendi b. Abdullah Lâleli Câmii;[132] Sahaf Hâfız Nuri Efendi de İzmir Hatuniye Câmii[133] imamıdır.

Muhallefat defterlerindeki bazı imam terekelerinde çok sayıda kitap bulunuşu ve bu kitapların bir kısmının da birden fazla nüshalarının oluşu, imamların bir kısmının da gayr-ı resmî olarak sahaflık yaptığı ihtimalini akla getirmektedir. Mesela 18 Za. 1171 (24 Temmuz 1758) tarihli bir tereke kaydında Kaliçeci Hasan Mahallesi imamı Ali Efendi'nin kitapları arasında 15 tane mushaf olduğu görülmektedir. Bunlardan sekizinin fiyatları 1.600-1.700 akçe arasındadır. Mushafın sahaflar arasında en çok alış-verişe konu olduğu göz önüne alınacak olursa bu ihtimal kuvvetlenmektedir. Ali Efendi'nin bu mushafları satmak için yazdırdığı bellidir. Terekede ayrıca iki *Kadı Tefsiri*, üç *Tarikat-ı Muhammediye*, biri 21.000 akçe değerinde iki *Mişkât* bulunmaktadır.[134] Terekede *Mevlid*'in de altı nüshası vardır.[135] Mevlevihane Kapısı yakınlarındaki Aydın Kethüda Mahallesi imamı Abdülhalim Efendi de aynı şekilde sahaflık yapıyor olmalıdır ki, servetinin yüzde doksanı kitaptan oluşmaktadır.[136]

126 "imam ve mukaddema sahaf olan..." KA. 1717, s. 10b. (11 B. 1272/18 Mart 1856).
127 KA. 2000, s. 86a.
128 BK. 42, s. 50a.
129 KA. 1904, s. 26a. (22 Ş. 1305/3 Mayıs 1888).
130 KA. 828, s. 63b.
131 *SO.* IV, s. 149.
132 ŞS. Mahmutpaşa Mahkemesi 65, s. 12b.
133 BOA. MF. MKT. 33/123.
134 KA. 192, s. 71a-b.
135 KA. 192, s. 71b-72a.
136 BK. 79, s. 37a-b.

Muhallefat kayıtlarından öğrendiğimize göre, bazı sahaflar İstanbul'daki bazı medreselerde ikamet etmektedirler. Acaba bunlar ilmîye mesleği ile irtibatları dolayısıyla mı medreselerde kalıyorlardı? Sahaf Osman Efendi b. Mahmud[137] Süleymaniye Tıp Medresesi'nde, Sahaf Mirasyedi Mustafa Efendi de[138] Ayasofya-i Kebir kurbundaki Darüssaade Ağası'nın bina eylediği medresede mukimdirler. Her iki sahaf da öldüklerinde herhangi bir mirasçıları tespit edilemediğine göre bekâr olmalıdırlar. Sahaf Hüseyin Efendi Süleymaniye Darülhadisi'ndeki bir odada ikamet etmekteydi ve o da Mirasyedi Mustafa Efendi gibi bekârdı.[139] Sahaf Ahmed Efendi, Çoban Çavuş Medresesi sâkinlerindendir.[140] Sahaf Ali Efendi de 2.290 kuruş değerinde bir evi olmasına rağmen Kuyucu Murad Paşa Medresesi'nde oturmaktadır ve bekârdır.[141] Sahaf Seyyid İbrahim Efendi "Süleymaniye Medresesi kurbunda Mülazım Medresesi ahalisindendir" ve kitaplarının yarısı medresedeki odasında bulunmaktadır.[142] Hâtif Efendi, zevcesi Havva Hanım vefat ettiğinden bekar hayatı sürmekte ve İbrahim Paşa Medresesi'nde kalmaktadır.[143] Yedi sahaf da bekâr olup medrese odalarında oturduklarına göre muhtemelen medrese talebesi veya belki de mu'îd, yani müderris yardımcısıydılar.

Diğer meslek mensupları kadar çok sayıda olmasa da, sahaflıkla meşgul olan müezzinler de vardır. Seyyid Ahmed Efendi, Şeyh Ferhad Mahallesi'nde müezzinlik yapmaktadır.[144] Sahaf Osman Efendi b. Mehmed de aynı zamanda müezzindir.[145]

Şâirler arasında da sahaflık mesleğine intisap edenler bulunmaktadır.[146] XVI. asır tezkire yazarlarından Âşık Çelebi, şâir Şevki-i Sânî'den bahsederken "Bursa'da sahhâf dükkânı açmış. Sedd-i ramak içün kut-ı lâ-yemûtla ve ba'zı hurde cihetle kanâ'at idüp sâ'ir sevdâdan geçmiş idi." demektedir.[147] Yine Âşık Çelebi XVI. asırda Fatih civarındaki Karaman Pazarı'nda şâir Zeynî'nin

137 KA. 24, s. 62a. (5 L. 1117/20 Ocak 1706).

138 KA. 134, s. 14a. (8 Za. 1164/28 Eylül 1751).

139 KA. 211, s. 59a. (28 L. 1173/13 Haziran 1760).

140 KA. 536, s. 60b.

141 KA. 696, s. 129a.

142 KA. 1313, s. 1b.

143 BK. 22, s. 28a.

144 KA. 1664, s. 58b.

145 KA. 590, s. 40b.

146 Mustafa İsen, şâir tezkirelerinden edinilen bilgilere göre şâirlerin meslekî dağılımlarını verdiği listede 6 şâir sahafın olduğunu belirtmiştir. "Divan Şâirlerinin Meslekî Konumları", *Tezkireden Biyografiye*, Ankara 2010, s. 197.

147 Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, c. III, yay. haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, s. 1450.

bir sahaf dükkânı açıp zengin olduğunu nakletmektedir.[148] XVI. asır tezkire yazarlarından Latîfî de, şâir Likâyî'den bahsederken Bezzâzistân sahaflarından olduğunu belirtir.[149] Ayasofya Evkafı'nın gelirlerini tespit maksadıyla yangından sonra Bedesten'de yapılan tamiratı takiben buradaki kiracıları ve verdikleri kiraları tespit etmek için M. 926 (Aralık 1519) tarihinde düzenlenmiş bir defterde "Bezzâzistânda 140 sandık ve yirmi zâviye mevcut olduğu ve iki sandıktan birinin Sahaf Edîbî, diğerinin de Sahaf Alâ'addin'in, bir zâviyenin de Sahaf Hüsam'ın tasarrufunda bulunduğu belirtilir.[150] Edibî ve Alâ'addin aylık 40, Hüsâm ise 25 akçe kira vermektedir. Edibî, II. Bayezid ve Kanunî döneminde yaşamış şâir Edibî olmalıdır. Yine aynı defterde, dükkânlardan biri üzerine kayıtlı olan Keşfî de herhâlde dönemin ünlü şâirlerinden Keşfî'dir.[151] Muhyi-i Gülşenî de şâir Mahvî'nin sahaf dükkânında, dönemin şâirlerinden Hayâlî, Rızayî, Riyâzî ve Sâ'ilî'nin toplanıp sohbet ettiklerinden bahseder.[152]

XVII. asırda yaşamış şâirlerden Enderunlu Ebu'r-Reşîd Ahmed Rüşdi Efendi, Sahaf Rüşdî diye şöhret bulmuştur ve müretteb bir divanı vardır. Tezkire müellifi Safâyî, Rüşdî'den bahsederken, "sahhâflık kârını dahi zamime-i kâr itmekle Sahhâf Rüşdî diye meşhurdur" der.[153] 1262 (1846) yılında vefat eden Sahaf Hızır Efendi de şâirdi.[154] Fatin "bir şâir-i pâk-tînet" olarak nitelendirdiği Mehmed Hâtif Efendi'nin uzun süre ayak sahafı olarak çalıştıktan sonra Sahaflar Çarşısı'nda bir dükkân açtığını belirtir.[155] 1321'de (1903) vefat eden ulemâ-yı şu'arâdan Benlerli-zâde Hâfız Ahmet Talat Efendi de İzmir'de sahaflıkla meşguldü.[156]

Meşayihten de sahaflıkla meşgul olan kimseler vardır. Sahaf Suhufi Mehmed Efendi, Niyazi-i Mısrî'nin halifelerindendi.[157] Sahaf Nâsır b. Süleyman,[158]

---

148 "Ba'dehu kaba sakal sarkıdup Karaman Pazarı'nda sahhâf dükkânı açup sahib-i ser ü sâmân oldı". Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, c. I, yay. haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010, s. 588.

149 Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, yay. haz. Rıdvan Canım, Ankara 2000, s. 490.

150 Atatürk Kitaplığı O. 64, s. 3b-4a.

151 Atatürk Kitaplığı O. 64, s. 4b.

152 *Reşehât*, s. 148a-b. Bu kayıttan şu çalışma dolayısıyla haberdar oldum: Mustafa Koç, *Baleybelen Muhyi-i Gülşenî: İlk Yapma Dil*, İstanbul 2005, s. 21.

153 Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, yay. haz. Pervin Çapan, Ankara 2005, s. 210.

154 Fatin Efendi, *Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstanbul, 1271, s. 84. *SO*. II, s. 280.

155 Fatin Efendi, *Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstanbul, 1271, s. 448-449.

156 *OM*. II, s. 106.

157 *OM*. I, s. 103.

158 KA. 19, s. 147a. (Gurre-i Ra. 1110/7 Eylûl 1698).

Sahaf Mehmed Efendi b. Mehmed[159] ve Sahaf Mısrî Ahmed Efendi[160] terekelerindeki kayıtlarda şeyh olarak anılmaktadırlar. 9 B. 1273 (6 Mart 1857) tarihinde vefat eden Sahaf Hâfız Mehmed el-Kırımî Şa'banî-Halvetî şeyhiydi. "Sahaf esnâfından Şehrî Sa'id Efendi nâm kimesne şeyhlik sıfatıyla âdâb-ı tarikat ve sıfat-ı insaniyyete muğayir bir takım harekât-ı nâ-meşrû'aya ictisar itmekde olduğu" için sürgüne gönderilmişti.[161] Belgelerde şeyh olarak anılan başka sahaflar da vardır: Şeyh Abdullah Efendi, Şeyh Ali Efendi, Şeyh Elhac Süleyman Efendi, Şeyh Mehmed Efendi.

Mesleklerinin yanında sahaflığı ikinci bir iş olarak yapan başka meslek mensupları da bulunmaktadır. 1908 yılında İstanbul'da bulunan Amerikalı misyoner H. G. Dwight, Feyzullah Efendi Kütüphânesi hâfız-ı kütübünden bahsederken, kütüphâneyi açma yerine vaktinin çoğunu Fatih Câmii Avlusu'ndaki kitapçı dükkânında geçirdiğini söyler.[162] 15 B. 1300 (22 Mayıs 1883) tarihinde ölen Sahaf Mehmed Kemaleddin Efendi, Fatih Kütüphânesi hâfız-ı kütübüdür.[163] Bir müzâyededen kitap satın alanlar arasında sahaflardan birinin ismi de hâfız-ı kütüb şeklinde kaydedilmiştir.[164] Sahaf hâfız-ı kütüb Seyyid Osman Efendi'nin de Selh-i L. 1236 (30 Temmuz 1821) tarihinde yapılan bir müzâyededen kitap alanlar arasında adı geçmektedir.[165] Sahaf Seyyid Mustafa Es'ad Efendi'nin Şehzade Kütüphânesi'nde bir odası bulunması, onun da hâfız-ı kütüb olduğunu gösterir.[166] Sultan Abdülmecid tarafından Mekke'de yaptırılan kütüphânenin hâfız-ı kütüplüğüne de Sahaf Elhac Mahmud Efendi tayin edilmiştir.[167]

İbrahim Efendi b. Ahmed'in 10 Ra. 1110 (16 Eylül 1698) tarihli terekesinde, ulufesinden alınan 200 akçeden bahsedildiğine göre, muhtemelen yeniçerilikle bir ilişkisi vardı.[168] *Câbi Tarihi*'nde 1223 (1808) vekayii arasında Yeniçeri Ocağı'ndan 600 akçe ulufesi olan bir sahaflar şeyhinden bahsedilmektedir.[169] Ancak şeyh efendinin, 600 akçelik ulufesi 50 akçelik gümrük esâmesi ile değiştirildiğinde ses çıkarmadığına göre, Ocak'la bir irtibatı yoktu. Sahaf Mustafa Efendi b. Osman,

159 KA. 93B, s. 25a. (15 L. 1159/31 Ekim 1746).

160 KA. 330, s. 86a. (16 Za. 1183/13 Mart 1770).

161 *Takvim-i Vekâyi'* 798 (5 Z. 1281/1 Mayıs 1865), s. 1.

162 *Constantinople Old and New*, London 1915, s. 71.

163 KA. 1879, s. 44a.

164 BOA. DBŞM. MHF. 13317, s. 45, 55.

165 BOA. DBŞM. MHF. 13391.

166 KA. 1934, s. 28a.

167 BOA. MHM. 592/29.

168 KA. 19, s. 65b.

169 Câbî Ömer Efendi, *Câbi Tarihi (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, yay. haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, s. 239.

askerî zümresindendir.[170] Sahaflar Şeyhi Emin Efendi nâm şahsın müteaddid ortalardan 2.000 akçe kadar ulûfe esâmesi olduğu tespit edilmişti.[171] Sahaf Somalı Seyyid Ahmed Efendi, Dergâh-ı Âli yeniçerilerinin dokuzuncu bölük mütevellisidir.[172] Fındıklılı Süleyman Efendi'nin naklettiğine göre, Sahaf İbrahim Ağa 8 L. 1176'da (22 Nisan 1763) top-arabacıbaşısı oldu.[173]

Mimar Halifesi Küçük Ahmed Efendi de sahaflık yapmaktadır.[174] Sahaf Salih Efendi de satranç oyununda gösterdiği maharetle meşhur olmuştu.[175] I. Mahmud'un Sır Kâtibi Yenişehirli Mehmed *Rûznâme*'sinde, padişahın, adı belirtilmeyen bir sahaf ile bir keresinde Mısırlı'nın Sepetçiler Kasrı'ndaki,[176] diğer bir keresinde de Ağa Bahçesi'nde,[177] yine aynı sahaf ile Ali Dilsiz'in oynadıkları şatrancı seyrettiğini nakletmektedir. 1 Ra. 1277 (17 Eylül 1860) tarihli bir belgeye göre de Harem-i Şerif kandilcisi İstanbullu Sahaf Ahmed Efendi'dir.[178] Sahaf Ömer Efendi[179] ve Mustafa Nuri Efendi de hattattı. Hattat Rıdvan'ın Bedesten Kapısı'nda sahaf dükkânı bulunmaktaydı.[180]

Sahaf olmadıkları hâlde gayr-ı resmî olarak kitap ticaretiyle uğraşan diğer başka meslek mensupları da vardır. 15 Ş. 1256 (12 Ekim 1840) tarihli bir belgeye göre Esirci Mustafa Efendi öldüğünde terekesinden 27 cilt *Mesnevi-i Şerif*, 59 cilt de *Vehbi Dîvânı* çıkmıştı.[181] Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Efendi Mısır

170 KA. 353, s. 18a.

171 Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi [Osmanlı Tarihi] (1223-1237/1808-1821)]*, yay. haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2008, c. I, s. 88.

172 KA. 696, s. 126a.

173 Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, *Mür'i't-Tevârih*, II. A, yay. haz. Münir Aktepe, İstanbul 1978, s. 57.

174 Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, İstanbul 2010, s. 23.

175 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, yay. haz. Ayşen Anadol, c. II, İstanbul 1995, s. 381.

176 "17 Za. 1167 [5 Eylül 1754], yevm-i isneyn: vakt-i zuhrda Sepetçiler Kasrı'na teşrîf salat-ı zuhru eda ve Sahhâf ile Mısırlı melâ'ibe-i şatranç birbirine gâlib ve mağlub olup vakt-i 'asırda beraber kalmağla izin virilüp .." Dârü'l-kütübi'l-Mısrıyye, Târîhu Türkî-M, nr. 41.

177 "19 Za. 1167 [7 Eylül 1754], yevm-i erba'ada Ağa Bahçesi'ne teşrîf ... Sahaf ile Ali Dilsiz mel'abe-i şatranç Sahhâfın ziyade mehareti olmağla mecmû'u piyadelerini tarh idüp iki def'a gâlib olmağın izin virilüp ve salat-ı 'asrı eda ve 'avdet olundu". Dârü'l-kütübi'l-Mısrıyye, Târîhu Türkî-M, nr. 41.

178 BOA. A. M. 23/49.

179 KA. 413, s. 96b.

180 Şevket Rado, *Türk Hattatları : XV. yüzyıldan günümüze kadar gelmiş ünlü hattatların hayatları ve yazılarından örnekler*, İstanbul, t.y., s. 140.

181 KA. 1500, s. 50a.

yoluyla esir getirirken muhtemelen kârlı bulduğu için Bulak baskısı kitapları da getirtip satmaktaydı. Mısrî Sahaf Elhac eş-Şeyh Ahmed Efendi b. Abdurrahim vefat ettiğinde yine başka bir Esirci Mahmud Ağa b. Mustafa zuhur edip 50 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş ve almıştı.[182] Acaba Mahmud Ağa da Sahaf Ahmed Efendi'ye Mısır'dan gelirken bazı kitaplar mı getirip satmıştı? "Diyar-ı Mısriyye'de ticaret üzre iken fevt olan Elhac Selim b. Cum'a'nın 13 N. 1080 (4 Şubat 1670) tarihli muhallefatında "*Tefsir-i Ebu'su'ud, Tatarhaniyye, Şerh-i Şâfiye, Mebsut-ı Serahsi, Şerh-i Sahihi'l-Buhari, 'Uyûnu'l-Mezâhib, Ahi Çelebi* ve *Şerh-i Vikâye* gibi İslâmî ilimlerle ilgili temel kitaplar bulunmaktadır. Terekede bulunan 16 kitaba 50.000 akçe değer biçilmiştir.[183] Elhac Selim'in bu kadar değerli kitabı okumak için "Papasoğlu Hanı'nda vâki' odasında" tuttuğu söylenemez. Tamamen ulemâya hitap eden bu kitapları Hacı Selim zaten okuyamazdı. Öyle anlaşılıyor ki Hacı Selim, ticaret için Mısır'a gidip geldiğinde, İstanbul ilmî muhitlerinde önemli sayıda alıcısı olan bu tür kitapları toplayarak İstanbul'a getirip sahaflara veya doğrudan kitap meraklılarına satıyordu.

Mushaf ve delâ'il ticaretinin oldukça yaygın oluşundan dolayı sahafların haricinde bu kitapların ticaretini yaptıklarını düşündüğümüz bazı kimselerin muhallefatlarından çok sayıda mushaf ve delâ'il çıktığını görmekteyiz. Özellikle de Bezzâzistân tüccarları mushaf alım-satımı yapmaktaydılar.[184] Bezzâzistânî Elhac İsmail Ağa bunlardan biridir. 13 Ra. 1236 (19 Aralık 1820) tarihli muhallefatında fiyatları 22-185 kuruş arasında değişen 20 mushaf bulunmaktadır.[185] Edirne Bedesteni tüccarlarından es-Seyyid Elhac Osman Ağa'nın 20 Ca. 1278 (23 Kasım 1861) tarihli terekesinde fiyatları 150-172 kuruş arasında değişen dokuz mushaf vardır.[186] Bezzâzistân-ı Atîk münâdîlerinden Seyyid Hâfız Ahmed Efendi öldüğünde evinde her birine yüz kuruş üzerinde fiyat biçilen *Mülteka* şerhi *Damad*'ın on bir nüshası olduğu görülmüştür.[187] Bazı müzâyedelere "bedestanî" olarak anılan bir takım bedesten tüccarlarının da katıldıklarını görüyoruz.[188] Hayriye tüccarından Elhac Şâkir Efendi'nin 2 N. 1266 (12 Temmuz 1850) tarihli terekesinde de 1.000'in üzerinde *Kâmilü'l-Kelâm*, sayıları belirtilmeyen, ancak satıldığı fiyattan anlaşıldığına göre çok sayıda olması gereken *Delâ'ilü'l-Hayrât, Ma'rifetnâme, Tibyân Tefsiri, Amentü*

182 KA. 330, s. 90b.
183 ŞS. Mülga Beledi Kassamlığı 5, s. 48a.
184 BK. 80, s. 68b.
185 KA. 1094, s. 12a.
186 Edirne ŞS. 411, s. 89a.
187 KA. 1383, s. 92b. (20 Z. 1250/19 Nisan 1835).
188 BOA. DBŞM. MHF. 13324; 13317; MHF. 13328.

Şerhi adlı eserler de bulunmaktadır.[189] Valide Han tüccarından Mirza-zâde Seyyid Abdülkadir Ağa'nın 15 Ş. 1183 (14 Aralık 1769) tarihli terekesinde altı tane değerli mushaf, dört *Delâ'il-i Şerif* nüshası yanında, bir miktar kitap ve bazı kitapların da birkaç nüshası vardı.[190] Kitaplarının değeri, servetinin hemen hemen üçte birini oluşturmaktadır. Bir tüccarın bu kadar zengin ve her ilim dalından kitaplara sahip olması sıkça rastlanır bir durum değildir.

Cizye Muhasebecisi Halil Efendi'nin 25 C. 1167 (19 Nisan 1754) tarihli terekesinde on beş mushaf dört tane hilye ve hat örnekleri bulunmaktadır.[191] Kâğıtçı Halil Ağa'ya 10.410 akçe borcu oluşu, mushaf yazdırıp sattığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Hâce Elhac İsmail Efendi'nin terekesinde cüz hâlinde, yani ciltlenmemiş olarak mushaflar ve delâ'iller ve bir *Şifa-i Şerif* bulunmaktadır. Ayrıca terekede on beş kalemtraş, birkaç devat ve bir miktar da kâğıt vardır.[192] Öyle gözüküyor ki İsmail Efendi mushaf ve delâ'il yazdırıyor ve müşteri çıktıkça da bunları ciltlettirip satıyordu. Şeyhoğlu Elhac Mustafa'nın terekesinde 120-960 akçe arasında değer biçilen on bir mushaf bulunmaktadır.[193]

Haffaf Hüsameddin Efendi'nin de, 22 Ca. 1170 (12 Şubat 1757) tarihli muhallefatına göre, öldüğünde dükkânında bazı kitaplar bulunmaktaydı.[194] Yine haffaflıkla iştigal eden Mustafa Efendi'nin Bezzâzistân-ı Atîk kurbundaki dükkânında satılık kırka yakın kitap vardı.[195] Kadayıfçı esnâfından Mehmed Ali Ağa'nın dükkânında da bir yazma beş basma mushaf-ı şerif, on altı *Amme-Tebâreke Cüzü*, beş *Mızraklı İlmihâl* vardır.[196] Öyle anlaşılıyor ki Mehmed Ali Ağa, kadayıf yanında sürümü çok olan bazı dinî kitapları da satıp bir yan gelir elde etmekteydi. Tüccar-ı Hayriye'den Abdurrahman Efendi'nin de koleksiyonunda dört mushaf ve farklı dillerden ve ilim dallarından birçok kitap bulunmaktadır.[197] Abdurrahman Efendi de kitap ticareti yapıyor olmalıdır.

Başka mesleklere mensup olup da sahaflık yapanlar olduğu gibi sahaflar arasında kitap ticareti dışında diğer ticaret alanlarında faaliyet gösterenler de bulunmaktadır. 20 L. 1270 (16 Temmuz 1859) tarihli bir mahkeme kaydında sahaf esnâfından Elhac Mustafa Nuri Efendi'nin Mekke'ye gönderdiği, fakat

189 BK. 22, s. 29b.
190 KA. 347, s. 79b-81a.
191 KA. 159, s. 123a.
192 KA. 184, s. 23a-b.
193 KA. 111, s. 88a.
194 KA. 180, s. 82a-b.
195 KA. 463, s. 79a-b. (7 L. 1194/6 Ekim 1780).
196 BK. 50, s. 39b. (16 Ş. 1289/19 Ekim 1872).
197 BK. 43, s. 70a-b.

yerine varmayıp İskenderiye Gümrüğü'nde tutulan değerli kumaşlarından bahsedilmektedir.[198] Sahaf Mahmud Çelebi'nin Bezzâzistân'daki sahaf dükkânından başka, Haffaflar Çarşısı'nda da bir haffaf dükkânı vardır. Mahmud Çelebi daha ziyade haffaf dükkânında vakit geçiriyor olmalıdır ki, kitaplarının önemli bir bölümünü satılmak üzere Sahaf Hasan Efendi'ye bırakmıştır. Hasan Efendi'ye verdiği kitapların değeri 25.760 akçe, dükkânında bulunan "evrâk-ı perişan ve kütüb-i mahluta ve hırdavat-ı dükkân'ın değeri ise 6.000 akçedir.[199] Sahaf Elhac Mustafa, 22 Ra. 1274 (10 Kasım 1857) tarihli şikâyet dilekçesinden öğrendiğimize göre, Kastamonu sancağından vergisini ve gümrüğünü ödeyerek satmak üzere aldığı bir miktar mıh, yani çivi ve nalı Ankara'ya getirdiğinde, bu şehrin ihtisab memuru Deli Halil, toprak bastı adıyla bir vergi almak istemiş; Mustafa Ağa'nın da yanında para olmadığı için beraberinde getirdiği kitapları zaptetmiştir.[200]

Terekelerde sahafların isimlerinin başına hacı, seyyid, hâfız olduklarını belirten kayıtların konulmasına itina edilmiştir. Sahaflar arasında birçok seyyid yani Hazreti Hüseyin soyundan gelen ve hac ibadetini yerine getirdiği için de hacı olarak anılan kimseler vardır. Herhâlde Fındıklılı İsmet Efendi "erbab-ı kemâle münhasır olan sahaflık" derken bu hususa ve sahafların arasında ulemâ sınıfından çok sayıda kimsenin bulunuşuna işaret ediyor olmalıdır. Muhallefat kayıtları tespit edilebilen 200'ün üzerindeki sahaftan elli ikisi hacı, kırk ikisi seyyid, onu hem hacı hem seyyid, sekizi de hâfızdır. Bu sahaflardan yedisi hac dönüşü, biri de henüz haccını yapmadan gidiş yolunda, biri de Mina'da vefat etmiştir. Biyografik kaynaklarda ve arşiv belgelerinde de hacı ve seyyid ünvanlarıyla anılan birçok sahafın ismi geçmektedir.

Terekelerde sahafların isimleri yanında baba, bazen de dede isimleri verilmektedir. Diğer arşiv belgelerinde ise genellikle sadece isimlerinin belirtilmesiyle yetinilmektedir. Sahafların isim zincirlerinde, yani baba ve dedelerinin isimlerinde çokça Abdullah ve Abdurrahman görülmektedir. Terekesi tespit edilen 200 kadar sahaftan 37'sinin babası veya dedesi Abdullah, altısının ise Abdurrahman olarak tesbit edilmiştir. Bilindiği gibi belli bir dönemde tahrir defterlerinde mühtedi ve devşirmelerin babaları genellikle Abdullah ve Abdurrahman gibi isimlerle anılmaktaydı.[201] Sahaflık Müslümanlara mahsus bir meslek olduğundan, terekelerde baba ve dede isimlerinin Abdullah veya Abdurrahman

198 ŞS. Bâb Mahkemesi 433, s. 16b.

199 KA. 116, s. 19b.

200 BOA. A. MKT. UM. 298/60.

201 Tahrirlerdeki bu şekilde adlandırmaların hepsinin, bir kimsenin kökenini gösteremeyebileceği ihtimali de her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

yazılması böyle bir ihtimali ortaya çıkarmaz. Kanaatime göre kâtipler baba ve dede isimlerini tespitte güçlük çektikleri bazı durumlarda "Abdullah" ve "Abdurrahman" gibi isimleri kullanma yoluna gitmişlerdir. "Edirne ahâlisinden olup" Rusçuk Çarşısı'nda Elhac Mehmed'in Hanı'nda "ticaret ve müsâferet vechi üzere sâkin iken vefat eden Sahaf Yusuf Çelebi'nin" Rusçuk Beytülmal emini tarafından hazırlanan Gurre-i B. 1155 (1 Eylül 1742) tarihli terekesindeki ismi "Yusuf Çelebi b. Abdullah b. Abdurrahman" şeklinde kaydedilmiştir.[202] Edirne Şer'î Sicilleri'ndeki 15 N. 1155 (13 Kasım 1742) tarihli terekesinde ise aynı şahsın ismi, Yusuf Efendi b. Şaban şeklinde verilmiştir.[203] İki terekede baba isimlerinin farklı olması öyle gözüküyor ki Yusuf Efendi'nin Rusçuk'ta terekesi tespit edilirken baba adını bilen biri olmadığı için isminin mu'tad olduğu üzere Abdurrahman oğlu Abdullah oğlu Yusuf Çelebi diye kayda geçirilmesinden kaynaklanmaktadır. Sahaflığın babadan oğula geçtiği konusundaki yaygın görüş doğruysa, baba veya dede Abdullah ve Abdurrahman'lardan büyük bir kısmının sahaf olmaları gerekir. Ancak tespit ettiğimiz terekelerde sahaf olduğu belirtilen sadece beş Abdullah ve üç Abdurrahman vardır.

Bazı sahafların isimleri yanında lakaplarla da anıldıklarını görüyoruz: Şeyh-zâde Abdurrahman, Turhan-zâde, Acem Abdullah, Molla Mehmed, Kavukçu Mustafa, Sofu Ahmed, Mirasyedi Mustafa, Hoca-zâde, Bayrakdar, Hâfız-ı Kütüb-zâde, Kadı-zâde ve Arab-zâde gibi. Lakapların bazıları da sahafların fizikî özelliklerini aksettirmektedir: Sahaf Çolak, Kara Hasan, Yek-dest Mustafa, Solak Mehmed, Kara İbrahim, Çolak Hüseyin, Köse Mustafa, Kuru Hâfız gibi.

İsimlerine eklenen nisbelerinden bazı sahafların memleketleri hakkında da bilgi sahibi olabilmekteyiz. Sahaf Ahmed Efendi b. Abdürrahim, Mehmed Kâmil, Mustafa b. Hüseyin, Mustafa Efendi b. Mehmed ve Mustafa b. Abdullah Mısırlıdır. Bu sahafların İstanbul-Mısır arasındaki kitap ticaretinde önemli bir rolleri olmalıdır. Kafkaslardan da dört sahaf vardır: Dağistânî Mehmed Efendi, Kırımî Hasan Efendi, Ahıshalı Mehmed Efendi ve Kırımî Halil Efendi. Bosnalı iki sahafın yanında (Bosnevî Mehmed Efendi, Bosnevî Elhac Muharrem Efendi), imparatorluğun diğer şehirlerinden de bazı sahaflar bulunmaktadır: Karamanî Hacı Mustafa, Karahisarî Hacı Ali, Karahisarî İbrahim Efendi, Seferhisarî Hüseyin Efendi, Somalı Ahmed Efendi, Ispartalı Mustafa Efendi, Tekfurdağlı İbrahim Efendi, Pazarcıklı Mustafa Efendi, Çankırılı Hasan Zühdi Efendi, Edirneli Molla Ahmed, Safranbolulu Emin Efendi ve Bolulu Mustafa Efendi.

202 Orlin Sabev, "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV/2, Ankara 2010, s. 1809-1855.

203 Edirne ŞS. 130, s. 67b-68a.

Hayırsever Sahaflar

Sahafların arasında bazı hayır sahiplerinin bulunduğunu görüyoruz. *953 (1546) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde Sahaf Süleyman'dan "sahibü'l-mescid" diye bahsedilir ve yaptırmış olduğu mescidin görevlilerinin aylıklarının ödenebilmesi için de 945 Safer'inde (Temmuz 1538) 18.000 akçelik bir para vakfı yapmış olduğu belirtilir.[204] *1009 (1600) tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde ise mescidin bulunduğu mahallenin Sahaf Süleyman'ın adına izafeten "Mahalle-i Mescid-i Sahaf Süleyman" şeklinde anıldığı nakl edilir.[205] Sahaf Süleyman'ın mescidini hangi tarihte yaptırdığını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak Fatih devri sonlarında hazırlanmış İstanbul mahalleleri listesinde bu mahalleden bahsedilmediğine göre[206] Sahaf Süleyman Mescidi bu tarihten sonra yaptırılmış olmalıdır. Ayvansarayî bu mescitten Hoca Paşa yakınındaki Acı Musluk Mescidi şeklinde bahseder ve bir mahallesi olduğunu söyler.[207] Mehmed Süreyya'nın "Acımusluk'ta bir mescid yaptı, Sultan II. Bayezid devrinde vefat eyledi."[208] şeklinde verdiği bilgi de Sahaf Süleyman Efendi'nin 945 (1538) tarihli bir vakfiyesi olduğu göz önünde bulundurulacak olursa yanlıştır.

XVII. asırda iki sahafın birer mescit yaptırdıklarını görüyoruz. Her iki mescit de İstanbul'un Kasımpaşa semtinde bulunmaktadır. Ayvansarayî'nin verdiği bilgiye göre, Kara İmam Mescidi'ni yaptıran Sahaf Muhyiddin 1024 (1615) tarihinde ölünce câminin mihrabının ön tarafına defnedilmiştir.[209] Sahaf Muslihiddin'in yaptırdığı Sakız Ağacı Mescidi'nin ise bir mahallesi olduğu gibi[210] mescidin bulunduğu sokak da Sahaf Câmii Sokağı diye anılmaktadır.[211]

Hüseyin Ayvansarayî, Beşiktaş'ta Serencebey Yokuşu'ndaki Hazinedâr Ağa Mescidi'nden bahsederken bânisi Süleyman Ağa'nın Kitapçı Hamamı karşısında köşede bir de mektep yaptırdığını söylediğine göre, câminin yaptırıldığı 1113

204 Ömer Lûtfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970, s. 61.

205 *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, yay. haz. Mehmet Canatar, İstanbul 2004, s. 104.

206 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958.

207 Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, c. I, İstanbul 1281. s. 52. "Sahaf Süleyman Mescidi olarak da bilinen Acı Musluk Mescidi Cağaloğlu'nda Cemal Nadir sokağındadır. Bugün mevcut değildir". Bkz. Ayvansarayî Hüseyin, *The Garden of the Mosques*, notlarla İngilizceye çeviren Howard Crane, Leiden 2000, s. 58, dipnot. 441.

208 *SO.* III, s. 77.

209 Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, c. II, İstanbul 1281. s. 12.

210 *Hadikatü'l-Cevâmi'*, aynı yer.

211 Ayvansarayî Hüseyin, *The Garden of the Mosques*, notlarla İngilizceye çeviren Howard Crane, Leiden 2000, s. 339, dipnot 2576.

(1701) tarihinde burada bir kitapçı, yani sahaf tarafından yaptırılmış bir hamam bulunmaktaydı. Malkoç Süleymanzade Ebubekir Ağa'nın yaptırdığı Ievkani mescit harap hâle geldiğinden, Sahaflar Şeyhi Hoca Ali Efendi tarafından 1285 (1868) yılında tecdid edilmiş ve kitâbe konulmuştur. Sahaf Emin Efendi de, Kasımpaşa'daki Eburnza Tekkesi'ni 1264 (1847) tarihinde yeniden inşa etmiştir:

Ashâb-ı hayrın oldu âlemde ercümendi
Tekke binâ itdi bak Sahaf Emin Efendi[212]

Haskôy Mahkemesi Sicilleri'ndeki bir kayıttan öğrendiğimize göre Sahaf Kara Ahmed Efendi'nin Galata'da Bereket-zâde Mahallesi'nde bir vakıf mülkü bulunmaktaydı.[213] Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 21 Z. 1246 (2 Haziran 1831) tarihli bir hüccette Sahaf Karaca Ahmed Vakfı'na ait bir evden bahsedilmektedir.[214] Bu iki kayıt aynı sahafa ait olabilir. Sahaf Akşehirli Elhac Mustafa Efendi 5 Ş. 1170 (25 Nisan 1757) yılında yaptığı vasiyetiyle kırk dört kuruşa bir taş musluk alınıp Sahaflar Sûku'nda bir münasip mahalle vaz' olunmasını istemiş ve bu musluk için su temin edecek sakalara da belli bir ücret tahsis etmişti.[215] Sahaf Elhac Hüseyin b. Halil, Gerede kazasında bir çeşme yaptırmış,[216] Sahaf Hacı Halil Efendi de Ayasofya Câmii'nde bir vakıf tesis etmişti.[217]

Sahaflardan bir kısmının bir miktar para vakfederek bazı dinî merasimlerin yerine getirilmesini, bazılarının da öldükten sonra bıraktıkları parayla mushaf veya delâil alınıp ihtiyacı olanlara verilmesini vasiyet ettiklerini görmekteyiz. Mesela Sahaf Elhac Musa Efendi b. Osman öldükten sonra 750 kuruşa üç,[218] Geredeli Ali Efendi 1.000 kuruşa beş,[219] Osman Efendi b. Mahmud da[220] mirasının üçte biriyle on mushaf-ı şerif alınıp ihtiyacı olanlara verilmesini istemiştir. Sahaf Hasan Efendi b. Abdullah da vasiyetinde, ölümünden sonra bıraktığı paradan 1.000 kuruşuyla üç mushaf, 500 kuruşuyla da on *Delâ'ilü'l-Hayrat* alınıp ihtiyacı olanlara verilmesini istemiştir.[221] 12 Cemaziülevvel

212 Derya Baş, *Seyyid Ahmed el-Bedevî, Tarikatı ve İstanbul'da Bedevîlik*, İstanbul 2008, s. 473-474.

213 ŞS. Haskôy Mahkemesi 16, s. 91.

214 VGMA. 647, s. 17.

215 KA. 202, s. 53a.

216 KA. 631, s. 150b.

217 BOA. Cevdet-Evkal 15750.

218 KA. 1486, s. 27a.

219 BK. 29, s. 22b.

220 KA. 24, s. 62a.

221 KA. 1595, s. 10b.

1267 (16 Mart 1851) tarihinde vefat eden Sahaf Elhac İbrahim Efendi b. Ali servetinin üçte biriyle 250 kuruştan iki adet mushaf alınıp ihtiyacı olanlara verilmesini ve 750 kuruş harcanarak da Molla Gürani Mescidi dışındaki kenefin tamir edilmesini vasiyet etmiştir.[222] Sahaf Elhac Ali Fevzi Efendi b. Mahmud, bıraktığı mirasın üçte biriyle techiz ve tekfini için gerekli masraflar yapıldıktan sonra kalan paranın 500 kuruşunun "talebe-i ulûm fukarasına" verilmesini, 1.500 kuruşun da işletilerek elde edilecek gelirle Dülgerzâde Mahallesi Câmii'nde her sene mevlit okunmasını vasiyet etmiştir.[223] Sahaf Halil Efendi b. Mahmud'un da servetinin üçte biriyle yapılmasını istediği hayır işleri arasında, kaldırım tamiri ve üç adet kuyu açılması da vardır.[224] Bursalı Sahaf Elhac Hüsmen Efendi b. Elhac Hüseyin ise 5 Z. 1326 (29 Aralık 1908) tarihli vakfiyesine, vakfettiği 500 kuruşun işletilerek elde edilecek gelirin Bursa Ulu Câmii'nde imam olanlara verilmesiyle ilgili bir kayıt koymuştur.[225]

Sahaf Halil Efendi b. Mehmed'in azadlısı Ayşe Hatun'un da vakfettiği 800 kuruşla ilgili 26 Ra. 1238 (11 Aralık 1822) tarihinde bir vakfiye düzenlettirdiğini görüyoruz.[226] Ayşe Hatun bu paranın işletilerek gelirinin zevci Şeyh Abdürrahim Efendi'ye verilmesini, onun da karşılık olarak her Perşembe Mahmud Paşa Câmii'nde "hâzır olan müslimîne va'z u nasihat etmesini" istemiştir.

Sahaflık Müslümanlara mahsus bir meslekti. Tanzimat'a kadar olan dönemde gayrımüslimler sahaflık yapamazlardı. XIX. asrın ikinci yarısında gayrımüslimlerin kitap basım işine girmelerine ve kitapçı dükkânları açmalarına müsaade edilmişse de, bu tür dükkânlarda dinî kitapların satışı yasaklanmıştır. 30 Z. 1310 (14 Temmuz 1893) tarihinde Meşihat'a yazılan bir şikâyet yazısında, bu husus "kütüb-i mukaddese-i mübârekenin bey' u şirâ ve husûsât-ı sâire ve muhâfazasına ri'âyet-i mahsûsa vâcibe-i hasebi'l-milliye münhasıran millet-i mu'azzeze-i İslâmiye'ye mahsûs olup" şeklinde ifade edilmiştir.[227]

Ancak XVI. asırdan itibaren gayrımüslim teb'anın ihtiyaç duydukları kitapları basıp sattıklarını biliyoruz. Bu tür kitapların satışının yapıldığı sahaf dükkânlarının varlığına dair elimizde sadece bir örnek vardır. Vezir Han'da kitapçılık yapan Boğos veled-i Ohannes'in 14 Ca. 1224 (27 Haziran 1809) tarihli

222 BK. 24, s. 19a.
223 KA. 1706, s. 87a; VGMA. 609, s. 15.
224 KA. 263, s. 45b.
225 VGMA. 598, s. 196.
226 VGMA. 735, s. 3.
227 BOA. DH.MKT. 133/9.

terekesinde,[228] içlerinde *Nebe' Cüzü* ve *Elif Cüzü* de bulunan birkaç Osmanlıca kitap dışında "kūfrī kütūb" ve "kūfrī levha" bulunmaktadır.

Muhtemelen gayrımüslim teb'anın bastırdıkları kitaplar kitapçı olmayıp da farklı iş kollarında faaliyet gösteren esnâf tarafından dağıtılmaktaydı. Mesela İpekçi Artin'in 14 N. 1165 (26 Temmuz 1752) tarihli terekesinde 3.000 akçe değer biçilen "basma kütüp", Devatî Ohannes'in 4 L. 1259 (28 Ekim 1843) tarihli terekesinde[229] 25 adet Ermeni kitabı ve 10 adet Ermeni Mecmuası, 17 Ra. 1267 (20 Ocak 1851) tarihli tereke kaydına[230] göre de Tuhafiyeci Manolaki'nin dükkânında bir *İncil*, 47 "Rumiyyü'l-ibare kütüb" ve bir miktar kırtasiye malzemesi bulunmaktadır. İstanbul Asma Altı'nda Çukur Han'da oturan Poliçeci Yosep, terekesinde bulunan "bir mikdar kefere kitabı"nı da satmak gayesiyle bulunduruyor olabilir.[231]

XIX. asrın ikinci yarısında şehrin Beyoğlu ve Galata bölgelerinde matbu kitap satan gayrımüslim kitapçıların sayısı oldukça artmıştır. Ancak bu kitapçılar daha ziyade kendi cemaatlerine ve yabancılara hitap eden kitaplar satmaktaydılar. Bunun tek istisnası Macar bağımsızlık savaşının yenilgiyle sonuçlanmasından sonra 1849 yılında Türkiye'ye göç edip bir sahaf dükkânı açan Dániel Szilágyi'dir. Macar dilbilimci İgnác Kúnos, Szilágyi'nin Timoni Caddesi'ndeki dükkânında bir kısmı Ural-Altay dilleriyle ilgili çok değerli yazma eserler bulunduğunu söylemektedir. Szilágyi'nin ölümünden sonra 1886 senesinde dükkânında bulunan 438 değerli yazma, Armin Vámbéry'nin girişimleri sonucu Macar İlimler Akademisi'nce satın alınarak Macaristan'a götürülmüştür.[232]

Sahaflık mesleğinde diğer mesleklerdeki gibi bir usta-çırak geleneği var mıydı? Bu soruya "Vardı." şeklinde cevap vermemizi sağlayacak herhangi bir bilgi ve belgeye sahip değiliz. Sadece Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın kitaplarının 23 C. 1178 (18 Aralık 1764) tarihinde yapılan müzâyedesinden kitap satın alanlar arasında, Sahaf Mu'îd Efendi'nin adamı Mehmed Efendi'nin de (Mehmed Efendi, sahaf, tâbi'-i Mu'îd Efendi) bulunduğuna dair bir kayıt vardır.[233] Ancak Sahaf Mehmed Efendi'nin, Mu'id Efendi'nin ortağı da olabileceğini akıldan çıkarmamak gerekir. İncelediğimiz sahaf terekelerinde ise, sahaf dükkânında

228 KA. 861, s. 64b.

229 KA. 1552, s. 86a.

230 KA. 1650, s. 38b.

231 KA. 1240, s. 11b.

232 A. Horváth, "Turkish Manuscripts in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences", *Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951-1976*, yay. haz. Éva Apor, Budapest 1978, s. 96.

233 BOA. DBŞM. MHF. 12 646, s. 22.

çalışan herhangi bir yardımcının bulunduğuna dâir bir kayda rastlamadık. Böyle bir yardımcı olsaydı en azından birkaç terekede ölen bir sahafla bu yardımcılar arasında bir alacak-borç ilişkisi bulunduğunu belirten kayıtlar olurdu. Ayrıca sahaf gediklerinin dükkânda çalışan bir çırağa devredildiğini gösteren kayıtlara da rastlamadık. Sahaf dükkânlarının bir şerikle, yani ortakla birlikte işletildiğine dâir bazı örnekler mevcutsa da, elimizdeki sınırlı sayıdaki örnekten bu uygulamanın pek de yaygın olmadığı anlaşılmaktadır. 20 N. 1195 (9 Eylül 1781) tarihli tereke kaydından[234] öğrendiğimize göre, Sahaf Seyyid Elhac Mehmed Sadık Efendi, Sahaflar Çarşısı'ndaki bir dükkânı, Sahaf Tophaneli Elhac Ahmed Efendi ve Sahaf Yek-dest Mustafa Efendi ile ortak olarak işletmekteydi. Sahaf Elhac Mehmed Efendi'nin de Sahaf Ali Efendi b. Mustafa ile ortaklığı vardı.[235]

Bulunan örneklerden anlaşıldığına göre, sahaflık mesleği XVI-XVIII. asırlarda genellikle ulemâ sınıfından kimseler tarafından ikinci bir meslek olarak yapılmaktaydı. Ulemâ dışında bazı diğer meslek mensuplarının da ikinci bir meslek olarak sahaflık yaptıklarını gösteren örnekler de vardır. Câhil olduklarıyla ilgili yaygın kanaatin aksine, sahaflar iyi eğitim görmüş kimselerdi. Birçoğunun hacı ve hâfız olması, dinî vecibelerini yerine getirmekte de hassas olduklarını göstermektedir. Ancak XIX. asrın ortalarından itibaren sahaflık mesleği bir değişim geçirmiş ve profesyonelleşmiştir. Matbu kitapların pazara girişiyle genişleyen ticaret hacmi, bu fırsattan yararlanmak isteyen birçok sahafı, kitap basan ve dağıtan sahaf-kitapçı ve sahaf-yayıncıya dönüştürmüştür. Sayıları çok olmasa da bazı sahaflar geleneksel çizgiden ayrılmayarak yazma eser ticaretini yapmaya devam etmişler, ancak dükkânlarında belli miktarda basma esere de yer vermişlerdir.

Sahafların İlim ve Kültür Hayatına Katkıları

İstanbul'da Osmanlı ilmî hayatının ve kültür ortamının gelişmesinde önemli katkıları olan sahaflar, kitapla okuru buluşturmanın ötesinde, toplu olarak bulundukları mekân dolayısıyla Sahaflar Çarşısı nâmıyla bir ilim ve kültür muhitinin oluşumuna da zemin hazırlamışlardır. Bu dönemdeki Bursa ve Edirne sahaflarının Osmanlı kültür hayatına katkılarınınsa farklı bir şekilde gerçekleştiği görülüyor. Bursa sahafları eğitim ve öğretim için gerekli kitaplar yanında, kitap telîfi ve istinsâhı için gerekli, başta kâğıt olmak üzere, kalem, kalemtraş, mürekkep gibi her türlü malzemeyi temin etmekte ve cilt de yapmaktaydılar.

234 KA. 483, s. 74a.

235 KA. 576, s. 33b (20 S. 1203/20 Kasım 1788).

Aslında Bursa'da mücellitler ve sahaflar, imparatorluğun son dönemlerine kadar birbirlerinin ticarî alanlarına serbestçe girerek mesleklerini sürdürmüşlerdir.

Edirne'de de mücellit ve sahafların benzer ilişkiler içinde oldukları görülüyor. Ancak bu dönemdeki Edirne sahaflarını, İstanbul ve Bursa sahaflarından ayıran en önemli özellik, terekelerinde bulunan kitapların cinsi ve muhteviyatıdır. Bu dönemde yaşamış Edirne'deki sahaflara ait birkaç terekede kahramanlık konularını işleyen hikâye kitaplarının ve destanların büyük bir yekûn oluşturduğu görülür. Öyle anlaşılıyor ki Edirne'de bulunan sahaflar halkın ve sınır boylarındaki askerlerin kahramanlık duygularını beslemek ve canlı tutmak için bu tür kitapları çoğalttırıp hem bu şehirde hem de Rumeli'deki diğer bölgelerde satmaktaydılar. Edirneli Sahaf Ahmed Hoca b. Abdullah'ın 19 C. 1091 (17 Temmuz 1680) tarihli terekesinde[236] bu cinsten birçok kitap yanında, 125 cilt *Hamza-nâme*, 21 cilt *Ebu Müslim Destanı*, 17 cilt *Kerb Gâzi Hikâyesi* ve beş cilt *Tevârih-i Sarı Saltık* bulunmasını başka türlü nasıl izah edebiliriz. Bu tarihten iki yıl sonra terekesi[237] tespit edilen Edirneli Sahaf Receb Efendi de yine hikâye kitapları satışı konusunda uzmanlaşmış görünmektedir. Terekesindeki kitapların satışından gelen 10.017 akçenin 7.280 akçesi 246 adet hikâye kitabının satışından elde edilmiştir. Bu dönem Edirne sahaflarının sadece bu şehrin değil, aynı zamanda Rumeli bölgesinin de kültür hayatına bu yöndeki katkılarının öne çıktığı görülüyor.

XVII.-XVIII. asırlar, İstanbul sahaflarının tarihinde yazma eser satışının yoğunlaştığı bir evredir. Zengin bir ulemâ sınıfının ortaya çıkışı çeşitli İslâmî konulardaki klasik eserlere talebi artırmış ve İstanbul sahaflarına İslâm dünyasının kültür merkezlerinden bir kitap akışı başlamıştır. Bu dönemdeki sahaf terekelerinde bu tür eserlerin oldukça pahalı nüshalarına rastlanmaktadır. Bu dönemde sahaflar daha ziyade ulemâ sınıfına ve bürokratlara hitap eden dinî ilimlere ait eserlerle edebiyat ve tarih konulu eserler; halkın rağbet ettiği dinî konuları Türkçe işleyen birtakım kitaplar, dua mecmuaları, mushaf ve Kur'ân cüzleri satmaktaydılar. Dinî ilimlere ait kitaplar, divanlar, tarihler mahdut bir zümreyi ilgilendirmekte; diğerleri ise daha çok ibadet maksadıyla okunmaktaydı. Eğitim sistemi farklı ilgi alanlarına yönelmiş geniş bir okuyucu kitlesi oluşturamadığı için sahaflar mevcut müşteri kitlesinin talebini karşılamakta oldukça başarılıydılar. Geniş kitleleri bilgilendirecek, entellektüel seviyelerini yükseltecek çok sayıda eser mevcut olmadığı gibi, mevcut olan eserlerin de belli sayıda kopyaları ve bunlara talip olacak belli sayıda bir okuyucu kitlesi

236 Edirne ŞS. 58, s. 49b-50a.

237 Edirne ŞS. 60, s. 47b.

de bu hususta bir değişimin olması için itici bir güç olamıyordu. Halkın çeşitli mahallerde toplanarak dinledikleri eserler de hemen hemen aynı konuları işlemekteydi. Dolayısıyla bu dönemde, sınırlı sayıda okuyucu kitlesine hitap eden sahafların entellektüel hayata katkıları sınırlı olmaktaydı. XVIII. asırdaki İbrahim Müteferrika ve takipçilerinin bastıkları kitaplar, fiyatlandırma politikası ve kitap seçimleri dolayısıyla okuyucu yelpazesini genişletememiş ve sahafların bu yöndeki katkılarını artıracak bir imkân sağlamamıştı.

XIX. asrın ilk yarısından başlayarak kitap piyasasında matbu eserlerin çoğalmaya başlamasıyla sahafların tarihinde, imparatorluğun son günlerine kadar sürecek yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde ticaret hacimleri büyük ölçüde artan sahaf-kitapçılar ve sahaf-yayıncılar ortaya çıkmıştır. Sahaf-kitapçıların, özellikle de sahaf-yayıncıların kültür hayatının gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Rüşdiyelerden sonra ibtidâî ve idâdîler vasıtasıyla eğitim sisteminin yaygınlaşması[238] ve okullaşmada büyük artış sonucu, okuma-yazma oranındaki yükselişin yarattığı yeni okuyucu kitlesinin ihtiyaç duyduğu büyük miktardaki kitapların temini baskı yoluyla olabileceğinden, başlangıçta sınırlı sayıda tesis edilen matbaa sayısında büyük bir artış görülmüş ve bunun sonucunda da yeni oluşan okuyucu kitlesinin ihtiyaçlarını karşılamak için farklı konulardaki çok sayıda eser, kitap piyasasına girmiştir. Klasik eğitim sisteminden modern eğitim sistemine geçiş, asırlarca medrese sistemine hizmet eden sahafları bu değişime ayak uydurmaya zorlamış ve sahaflar sattıkları kitaplar arasına farklı konularda basılan yeni kitapları dahil etmişlerse de yüksek miktarda basılan bu kitapları sınırlı sayıda sahaf dükkânı vasıtasıyla satmanın mümkün olmadığı görülünce, önce kitap satış yerleri çeşitlendirilmiş; kâğıtçı, mücellit, tütüncü, tönbekici, sucu, resimci, ciltçi, çaycı, kaşıkçı, miskyağcı, attar, oyuncakçı dükkânları ve gazete satıcılarıyla kıraathaneler kitap satmaya başlamışlardır. Beyazıt ve çevresindeki sahafların önemli bir bölümü bu değişime ayak uydurarak matbu kitap da satan sahaf-kitapçı hâline dönüşmüştür. Kısa süre sonra da şehrin diğer bölgelerinde kitapçı dükkânları açılmaya başlanmış ve İstanbul'daki okuyucuların kitaba ulaşması kolaylaşmıştır.

Eğitim sisteminin İstanbul dışına genişlemesi,[239] imparatorluğun çeşitli bölgelerinde de okuma-yazma oranının artmasına ve yeni bir okuyucu kitle-

238 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2011. Okullulaşmada II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan önemli gelişmeler için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988, s. 164-165.

239 II. Abdülhamid döneminde, önemli bir bölümü taşrada olmak üzere 10.000 civarında okul kurulduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom*,

sinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu yeni okuyucu kitlesinin oluşturduğu kitap talebini karşılamak için artık matbaa sayesinde kolaylıkla elde edilebilen ve kazanç sağlayabilen kitap ticareti bu şehirlerde açılan sahaf-kitapçılar vasıtasıyla yürütülmeye başlanmış ve imparatorluğun çeşitli şehirlerinde açılan sahaf dükkânları İstanbul'un kültür birikimini bulundukları bölgelere ulaştırmışlardır. Bu gelişmede ulaşımı ve posta hizmetlerini iyileştirmek için yapılan çalışmaların payını da unutmamak gerekir. Çeşitli vilayetlerde matbaalar açılmışsa da bunlar genellikle o vilayetin gazete-dergilerini ve sâlnâmeler gibi resmî neşriyatını basmışlar, kitap ticareti İstanbul merkezli olmaya devam etmiştir.

XIX. asrın ilk yarısında daha çok dinî eserlerle halk kitapları basılmışsa da, asrın ikinci yarısında basılan kitapların konuları daha da çeşitlenmiş ve Meşrutiyet'ten (1908) sonra da siyasî içerikli eserlerin basımında bir artış görülmüştür. Özellikle XIX. asrın ikinci yarısında yeni nâşirler ve matbaacılar belli konulara inhisar eden geleneksel yayın politikası dışına çıkmışlar ve çok farklı konularda kitaplar basmışlardır.[240] Basılan eserler basın-yayın hayatının gelişmesi dolayısıyla hedef kitleye daha iyi duyurulabilmiş ve geniş bir okuyucu zümresi bulmuştur. Basılan eserlere bakılınca okuyucuların her türlü eseri okumaya istekli oldukları anlaşılmaktadır. Meselâ bu dönemde konusu seyahatname olan 300 civarında eserin basıldığı görülmektedir. *Amerika Sahra-yı Kebirinde Bir Seyahat* (İstanbul 1308), *Amerika Seyahatinden Şikago Şehri* (İstanbul 1321), *Afrika Seyahatnâmesi* (İstanbul 1292), *Antil Adaları'na Seyahat* (İstanbul 1320), *Avustralya Vahşileri ve Kaptan Istal'ın Seyahati* (İstanbul 1323), *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati* (İstanbul 1295), *Çin'e Seyahat* (İstanbul 1320) ve *Grönlanda'ya Seyahat* (İstanbul 1316) gibi eserler okuyucunun ilgi alanının bizim tahayyül ettiğimizin çok ötesinde olduğunu gösterir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinden seçilen bazı bölümlerden oluşturulan *Müntehebât-ı Evliya Çelebi* büyük rağbet gördüğünden birçok kere basılmıştır. Tanzimat'tan sonra roman, hikâye tiyatro eserleri ve şiir kitapları da okuyucunun ilgisini çektiğinden Namık Kemal ve Abdülhak Hamit[241] gibi yazarların eserlerinin defalarca baskılarının yapıldığı görülmektedir. Namık Kemal'in eserlerinden

---

Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire, Oxford University Press 2002, s. 98-99.

240 Bu tür bir değişimin arka planı için bkz. Benjamin C. Fortna, *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*, Palgrave Macmillan 2011, s. 16-18, 75-82.

241 Nejdet Sançar, "Abdülhak Hâmid Tarhan'ın Eserleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. III/1-2, Ankara 1955, s. 171-184; Ömer Faruk Akün, "Abdülhak Hâmid'in Basılı Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", *İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XV, İstanbul 1967, s. 107-159.

Cezmi, *Devr-i İstilâ* ve *İntibâh*'ın birbirine yakın tarihlerde yapılmış birçok baskısı bulunmaktadır.[242]

Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı ülkesinde oluşan serbestiyetten yararlanarak birçok kimse farklı görüşleri ihtiva eden eserlerin basımı yoluna gitmiştir. Bu dönemde basılan kitapların tirajlarının, imparatorluğun nüfusu dikkate alındığında, oldukça yüksek olduğu görülür. Çeşitli kimselerin ve bazı sahafların terekelerinde mevcut birtakım basma eserlerin 1.000, 2.000, 3.000 hatta 7.000 adet nüshalarının olduğu görülmektedir.[243] Muhakkak ki eğitim sisteminin yaygınlaşması dolayısıyla toplumdaki okuma-yazma oranının yükselmesinin kitap basımını teşvikte ve tirajların artmasında önemli bir payı vardır. Öyle gözüküyor ki matbaa kendi okuyucusunu yaratmış, sahaf kitapçılar da okuyucu kitlesine yeni basılan eserleri ulaştırmada önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Kütüphâne koleksiyonlarının gelişmesi denilince, akla ilk olarak sahaflar gelmektedir. Acaba sahaflar bu hususta ne derece etkili olmuşlardır? Bu soruya cevap verebilmek için vakıf kütüphânelerinin bu konudaki uygulamalarını kısaca gözden geçirmek gerekir. Bilindiği gibi vakıf kütüphânelerinin koleksiyonları vakfedilen kitaplardan oluştuğu gibi, bu koleksiyonların zenginleşmesi de genellikle yapılan yeni vakıflarla sağlanmaktaydı. Satın alma yoluyla koleksiyonların zenginleştirilmesine sınırlı sayıda kütüphânede nadir durumlarda rastlanmaktadır. Kütüphâne vakfiyelerinde kitap satın alınması için para tahsisi pek görülmez. Eskiyen kitapların ciltlerinin tamiri ve kaybolan kitapların yerine yenisinin alınması gibi konularda vakfın gelirinden para ayıran bazı vakıf kurucuları varsa da, bunlar son derecede azdır. Bu yüzden vakıf kütüphânelerinin koleksiyonlarının gelişiminde sahafların doğrudan değil, dolaylı yoldan yani koleksiyon oluşturup da vakfeden kimselere kitap sağlama şeklinde etkisi olabilmiştir.

Orta Çağ İslâm dünyasında sahafların fonksiyonlarını icra eden verrâkların dükkânlarında gerçekleştirilen ilmî, edebî ve felsefî sohbetlerin, sahaf dükkânlarında gerçekleştirildiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamamaktayız. Şüphesiz ki sahaf dükkânlarında da zaman zaman müzâkere

242 *Cezmi*'nin tesbit edilebilen 6, *Devr-i İstilâ*'nın 9 ve *İntibâh*'ın beş baskısı vardır.Nejdet Sançar, "Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. IV/2, Ankara 1955, s. 57-88; Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemal'in Kitap Halindeki Eserlerinin İlk Neşirleri", *Türkiyat Mecmuası*, c. XVIII, İstanbul 1976, s. 1-78.

243 Elhac İbrahim Efendi'nin 7 L. 1308 (16 Mayıs 1891) tarihinde tespit edilen terekesinde yazmış olduğu kitaplardan *Edebiyat-ı Osmanî*'nin 7.200, *Hikemiyyât*'ın ve *Hadikatü'l-Beyân*'ın 1.750 nüshasının bulunduğu görülmektedir. Bkz. BK. 77, s. 42a.

ve mübâheseler yapılmaktaydı. Ancak sahaf dükkânlarının bir kepenklik küçük alanları ulemâ ve üdebânın düzenli bir buluşma mahalli olmasına imkân vermemekteydi. Sadece XVI. asrın ikinci yarısında, 977 (1570) tarihinde kaleme aldığı *Reşehât* adlı eserinde Muhyi-i Gülşenî, Mahvi-i Herevî'nin Bedesten'deki sahaf dükkânında bir araya gelen dönemin şâirlerinden bahseder.[244] Sünbülî tarikatı şeyhlerinden Seyyid Hasan da günlük tarzında kaleme aldığı *Sohbetnâme* adlı eserinde 16 Muharrem 1073, Perşembe günüyle ilgili olarak şu notu düşmüştür: "Sahaf Mehmed Efendi ve diğer Hüseyin Çelebi dükkânlarında celse".[245]

Sahafların okumak veya istinsâh etmek için dükkânlarındaki kitapları bir ücret karşılığında veya ücret almadan ödünç verdiklerine dair ulaşabildiğimiz belgelerde herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Tülün Değirmenci, kahvelerde, dükkânlarda ve ev toplantılarında okunan[246] bazı halk hikâyelerinin ve destan nüshalarının ilk sayfalarındaki notları değerlendirdiği makalesinde,[247] bu eserlerin "pek çoğu olasılıkla ve de çoğunlukla mücellit, sahaf gibi kitap üretimi ve ticaretinin bir parçası olan kişilerden belirli bir ücret karşılığında kiralanarak ya da bir tanıdıktan ödünç alınarak kopyalanıyordu" demekteyse de bu tür eserlerin sahaflar tarafından kiralandığıyla ilgili sadece bir örnek nakletmektedir.[248] Sahaf dükkânlarına gelen müşteriler, muhakkak ki mekânın imkân verdiği nispette mevcut kitapları tetkik ediyorlardı. Kâtib Çelebi, Halep'te ikameti esnâsında

244 *Reşehât*, s. 148a-b.

245 *Sohbetnâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kitapları no. 1418, s. 5a. Beni bu kayıttan haberdar eden Ayşe Akkılık Hanım'a teşekkür ederim. Seyyid Hasan 19 S.1073 tarihinde yaptığı bir kayıtta da "Sahhâflar'da edâ-i maslahat" demektedir (s. 15a). Seyyid Hasan "edâ-i maslahat" sözcüğüyle her zaman yaptığı bir işi veya bir sahafın dükkânında toplanmayı ve sohbet etmeyi de kasdediyor olabilir.

246 Jan Schmidt'in naklettiğine göre Manchester Üniversitesi'ndeki John Rylands koleksiyonunda bulunan oldukça yıpranmış bir *Mihr ü Vefa* hikâyesinin ilk sayfalarında, bu nüshanın İstanbul'daki çarşı pazarlarda ve kahvehanelerde okunduğuna dair notlar bulunmaktadır. Bkz. *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Leiden 2011, s. 24.

247 Tülün Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 13, Güz 2011, s. 6-43.

248 Fuad Köprülü, XIX. asır müelliflerinden Süleyman Faik Efendi'nin meclislerde okunan *Hamza-nâme* adlı esere karşı olan menfi tutumunu anlatırken Süleyman Efendi *Mecmuası*'ndan şu alıntıyı yapar: "*Hamza-nâme* ve *'Anter-nâme* deyu mârûf ve meşhur olan efsâne-i kâzibeye müptelâ olanları Hak Teâlâ kurtarsın...Zira *Hamza-nâme* denilen kitabı istikrâen sahaflardan getirip bâzı mahallerde okurlar". *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 202. Tülün Değirmenci, a.g.m. s. 17. T. Değirmenci'nin naklettiği notlar arasında geçen Mücellit Salih Efendi'nin kiraladığı bir kitap hakkındaki not da ilgi çekicidir: "Şu mücellit Salih Efendi'nin kitapları gibi dünyada hiç kitap olmaz, lânazîr kitaplardır. Lâkin neyleyeyim ciltler arasında çok kâğıt noksandır, zevke halel veriyor. Yani hiç noksanı olmasa adam elinden bırakmaz". a.g.m. s. 16.

bu şehirdeki sahaf dükkânlarını dolaşarak *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinin telîfine başladığını söyler.[249]

Orta Çağ İslâm dünyasında verrâkların kitap telîf ve istinsâhı konularında önemli katkıları vardı. Biyografi kitaplarında verrâk dükkânlarında kitap istinsâhıyla uğraşan birçok kişiden bahsedilir. Osmanlı döneminde sahaflar acaba bu tür faaliyette bulunuyorlar mıydı? Geçimini kitap istinsâhıyla sağlayan müstensih ve hattatlarla sahafların ticarî bir münasebetleri var mıydı? Sayıları bazı kaynakların ve araştırmaların mübalağalı olarak ifade ettiği gibi 70.000, 80.000 olmasa da İstanbul'da en az 1.000 dolayında müstensih bulunmaktaydı. Bu sayıdaki bir müstensih topluluğunun hayatlarını devam ettirmek için gerekli parayı kazanmalarında sahafların ne tür bir yardımı olduğu konusunda belgelerdeki bilgiler yok denecek derecede azdır. Şüphesiz ki sahaflar, zaman zaman ihtiyaç duydukları bazı kitapları müstensihler vasıtasıyla istinsâh ettirip satmaktaydı. Ancak bu hacimdeki bir ticarî münasebetin bu sayıdaki müstensihin hayatlarını devam ettirecek kazancı sağlayamayacağı âşikârdır.

Diğer taraftan terekelerdeki kitap listeleri, müstensihlerin para kazanmak için en çok mushaf istinsâh ettiklerini göstermektedir.[250] Bazı seyyahlar eserlerinde, müstensihlerin bulunduğu çarşıda mushaf istinsâhının büyük boyutta olduğuna işaret eden ifadeler kullanmaktadır. Herhâlde sahaflar müstensihlerin istinsâh ettikleri çok sayıda mushafın müşteriye ulaşmasında önemli bir görev üstlenmekteydiler. Bazı sahaf terekelerinde çok sayıda mushaf bulunduğunu ve sahafların bir kısmının da mushaf satışında yoğunlaşmış olduklarını görüyoruz. Sahaf Seyyid Halil Efendi b. Seyyid Mehmed'in dükkânındaki 37 kitaptan 34'ü,[251] Sahaf Mehmed Efendi b. Ahmed'in de dükkânındaki 23 kitaptan 22'si[252]

249 Fikret Sarıcaoğlu, "Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 37, İstanbul 2001-2002, s. 309.

250 "Matbaanın Osmanlı'ya girmediği devirlerde, ömrünü, takriben 600 sahife tutan mushaf'ı yazıp çoğaltarak değerlendiren bir hattat zümresi vardı. Onların yazı yazmaktaki sür'atleri gözönüne alınırsa, birer canlı matbaa hükmünde oldukları daha iyi anlaşılır". Uğur Derman, *Doksandokuz İstanbul mushafı*, İstanbul 2010, s. 16.

251 KA. 169, s. 63b.

252 KA. 137, s. 74b. Terekedeki mushafların fiyatları ortalama 2.000 akçe civarındadır. Bir ayda bir mushafın istinsâhını bitirebilecek bir müstensihin, bu yolla geçiminini sağlayabileceği görülüyor. Uğur Derman, Hattat Yahya Hilmi Efendi'nin, annesinin hac parasını temin için 26 günde bir mushafın yazımını tamamlayıp 7.500 kuruşa sattığıyla ilgili bir anekdot nakletmektedir. (Uğur Derman, *a.g.e.* s. 17.) Sanat değeri yüksek bir mushaf bu kadar kısa bir zamanda istinsâh edilebiliyorsa, sahaflarda satılmak üzere hazırlanan mushafların daha kısa zamanda kopya edilebilmesi gerekir. İstanbul'da bu tarihlerde vasıflı bir işçinin günlük ücreti 40 akçe civarında olduğuna göre (Ş. Pamuk, *Fiyatlar ve Ücretler*, s. 71) aylık 2.000 akçe civarındaki bir kazanç, bir müstensihin hayatını idame ettirebilmesi için yeterli olmalıdır.

mushaftır. Sahaf Hâfız Süleyman Efendi'nin dükkânında 55,[253] Sahaf Geredeli Ali Efendi'nin dükkânında ise 122 mushaf[254] vardır. Bu mushafların fiyatlarının ucuz ve birbirine yakın olması sahaflar tarafından müstensihlere yazdırıldıklarını gösterir. Sahaflar arasında ucuz fiyattan satılmak için yazdırılmış mushaflara "sahaf mushafı" denilmekteydi. Mushaf basımına izin verilmesinden sonra bile sahaflar müstensihlerin istinsâh ettikleri mushaf nüshalarını satmaya devam etmişler ve müstensihlerin hayatlarını kazanmalarına yardımcı olmayı sürdürmüşlerdir.

Sahafların Müşterileri

Sahafların müşterilerini yabancı ve yerli olmak üzere iki gurupta toplamak mümkündür. Yabancı müşterilerin XV.-XVIII. asırlarda sahaflardan önemli miktarda kitap satın aldıklarını görüyoruz. Yabancı müşteriler musavver, yani minyatürlü yazmaların yanında filoloji, astronomi, matematik ve tıp konularında eserler satın almaktaydılar. Yabancı seyyahların, ilim adamlarının ve elçilik mensuplarının izlenimlerini aktardıkları hatıratlarından ve seyahatnamelerden öğrendiğimize göre, özellikle de XVII. asırda İstanbul sahaflarından bu tür eserleri bulup satın almak mümkün olmaktaydı.

Yerli müşteriler kimlerdi? Osmanlı sahafları, Osmanlı ticaret ve meslek erbabının en eski zümrelerinden biri olarak yüzyıllar boyunca Osmanlı toplumunun farklı kesimlerine hizmet vermişlerdir. Osmanlı toplumunda okur-yazar kesimin çeşitliliğine göre sahafların müşteri profilleri de değişkenlik gösterebiliyordu. Kitap listelerini ihtiva eden tereke kayıtları ve vakfiyeler incelendiğinde Osmanlı sahaflarının müşteri profilleri de belli bir ölçüde aydınlığa kavuşmaktadır. Bu kayıtlar bize XV. yüzyıldan itibaren kitap sahiplerinin mensup olduğu sosyal sınıfları ve meslek guruplarını kendi sınırları içerisinde tanıtmaktadır. Bütün Osmanlı tarihi boyunca İstanbul, Edirne ve Bursa'da kitap sahibi olan sosyal guruplar arasında ilmîye sınıfına mensup kimseler başta gelmektedir. Gerek kitap telîf etmek için gerekse medresedeki tedrisat faaliyetlerinde kullanmak üzere kitaba ihtiyaç duyan müderrisler, kendi şahsî koleksiyonlarını oluştururken sahafların başlıca müşterileri arasında yer alıyorlardı. Kadılar da hem yargı mensubu olarak mesleklerini icra ederken hem de tedris ve telîf faaliyetlerinde kullanmak üzere kitap toplayan ve bu sebeple sahaflarla ticarî münasebeti olan kimselerdi. Kadı ve müderrislerin dışında şeyhülislâm ve müftüler, kazaskerler, müneccim, imam, hatip, müezzin, vaiz ve muallimler de sahafların ilmîye sınıfına mensup diğer müşterilerini

253 KA. 1041, s. 52b.

254 BK. 29, s. 16b.

oluşturuyordu. Kitap fiyatlarının yüksek oluşu da nisbeten müreffeh olan ulemâ sınıfını sahafların en önemli müşterisi hâline getiriyordu.

Medrese öğrencilerinin, kısıtlı imkânları dolayısıyla derslerde takip ettikleri ders kitaplarını genellikle kendileri istinsâh ettiklerinden, sahaflar için iyi bir müşteri olmadıklarını söylemek mümkündür. Ancak bu şekilde üretilen kitapların da yine sahaflar vasıtasıyla el değiştirdiğini göz önünde bulunduracak olursak medrese talebelerinin de belli ölçüde sahaf müşterisi olduğunu söyleyebiliriz.

Gerek İstanbul'da gerekse taşrada ilmîye sınıfından sonra sahafların en önemli müşteri grupları arasında tekke mensupları yer alıyordu. Osmanlı coğrafyasına yayılmış bütün tekke ve zaviyelerin bir çoğunda kütüphânelerin mevcut olması ve şeyhler ve tarikata bağlı olan diğer tasavvuf erbabının terekelerinde önemli miktarlarda kitaba rastlanması bu zümrenin de sahaflarla olan yakın münasebetini belgelemektedir. Hatta İstanbul'da kurulan ilk kütüphâne, Visali adıyla tanınan Şeyh Muhammed b. Şeyh Hasan Geylanî'nin 858 (1454) yılında kurduğu kütüphâne olup tekke mensuplarının kitapla ilişkisini göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Yine Fatih devri şeyhlerinden Mesud Halife de 885 (1480-1) tarihinde Edirne'de bir tekke kütüphânesi kurarak kitaplarını tarikat mensuplarının okumaları için vakfetmiştir. Bursa'da da bu türden tekke kütüphâneleri bulunmaktadır. Hatta Bursa'da Şeyh Üftade'nin büyük oğlu Şeyh Mustafa Efendi kitapların sadece müşterisi olmakla kalmamış kendisi de kitap ticaretiyle uğraşarak Bursa sahaflar çarşısında bir sahaf dükkânı açmıştır.

Saray mensuplarının veya sarayda yer alan Dîvân-ı Hümâyûn, Bâb-ı Defteri ve Defterhane bürokrat ve kâtiplerinin ve bunların dışındaki askerî sınıfların sahaflarla ilişkileri ilmîye sınıfından daha farklı ve ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Saray ve sarayla bir şekilde bağlantılı olan zümreler, özellikle İstanbul'da sahafların ilmîye sınıfından sonraki en geniş müşteri kitlesini oluşturmaktaydı. Saray, ilmîye sınıfının talip olmadığı daha farklı konulardaki kitapların alıcısıydı. Sahaflar saray ve çevresi için piyasadan kitap satın alarak doğrudan bu zümrelere ulaştırmakta veya onların talep ettiği kitapların takibini yapmaktaydı. 996 (1588) tarihli bir hükümde Mekke-i mükerreme kadısı iken vefat eden Mirza Mahdum'un Mısır'da bulunan eşyası arasında saray için sahaflardan satın aldığı bazı kitapların da olduğu bilinmektedir.[255] Yine 1160 (1747) tarihli bir belge, sahaflardan ve bazı şahıslardan I. Mahmud'un kütüphânesi için kitap alındığını göstermektedir.[256]

255 BOA, Mühimme 64, s.11.

256 TSA. D. 10254.

Sarayda, öncelikle Osmanlı padişah ve sadrazamları arasında kitaba duyduğu ilgiyi kütüphâne kurarak gösterenlerden hareketle sahafların müşterileri arasında en başta devletin başlıca iki yöneticisini hatırlamak gerekecektir. Saray, bütün mensuplarıyla asırlar boyunca sahafların en önemli müşterilerinden biri olmuştur.

Padişahlar ve sadrazamlardan sonra hanedana mensup kadınlar ve özellikle de valide sultanlar büyük bâniler ve hayır sahibi olmalarının yanı sıra kütüphâne kurucuları olarak da kitap piyasasının belli başlı müşterileri arasında yer alıyorlardı. Valide sultanlar kadar olmasa da padişahın eşleri ve kızları arasında da kitapla ilgilenenler mevcuttu.

Osmanlı sarayında görev almış Darüssaade ağalarından kitaba düşkün olanları kurdukları kütüphâneler dolayısıyla da ayrıca hatırlanmaya değerdir. Bunlardan XVIII. asırda yaşamış aynı adı taşıyan Beşir Ağalar meşhur kitap meraklıları arasındadır. Reisülküttaplar arasında da kitap merakıyla tanınanlar bulunmaktaydı. Bunların zengin kütüphâneler kurmuş olmaları, sahafların müdavimleri arasında yer aldıklarını göstermektedir. Vezirler, defterdarlar, nişancılar ve devletin muhtelif eyaletlerindeki diğer kademelerdeki bürokrat ve kâtipler, beylerbeyiler, sancakbeyleri ve eyaletlerdeki diğer görevliler Osmanlılarda okur yazar zümrenin belli başlıları olarak sahafların müşterileri arasında yer alıyordu. Divanlar, tarihler bürokratların tercih ettiği kitaplardı.

Orta sınıfa mensup esnâf ve zanaatkârlar, sahaf dükkânlarında Türkçe ilmihaller, Birgivî Mehmed Efendi'nin *Birgivî Risâlesi*, dua mecmuaları, cüz'ler ve pahalı olmayan mushaflar bulabilmekteydiler. XIX. asırda eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılması sonucunda okuma yazma oranlarının yükselmesi ortaya bu sınıfa mensup yeni bir okuyucu kitlesi çıkarmıştır. Çeşitli konulardaki eserlerin asrın ilk yarısından itibaren basılmaya başlanması, bu okuyucu kitlesini basılı kitap ticaretine yönelen sahafların başlıca müşterisi hâline getirmiştir. Çocuklar sahaflarda kendilerine hitap eden bir şey bulabiliyorlar mıydı? Çocukların alabileceği tek Elif-ba vardı ve o da XIX. asrın ortalarına kadar sahaf terekelerinde pek gözükmemektedir. Matbaanın devreye girmesiyle Elif-ba'lar sahaf dükkânlarında yerlerini almaya başlarlar. XIX. asrın ikinci yarısında çocuklar da sahaf dükkânlarında alabilecekleri hikâye kitapları, dergiler bulabilmişlerdir.[257]

257 Benjamin C. Fortna, *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*, Palgrave Macmillan 2011, s. 74. Bu dönemde 50'nin üzerinde çocuk dergisi yayınlanmıştır. Bkz. Cüneyd Okay, *Eski Harfli Çocuk Dergileri*, İstanbul 1999, s. 23-4.

SAHAF DÜKKÂNLARINDAKİ KİTAPLAR

Sahafların, dükkânlarındaki kitapları gösteren listeler veya kataloglar hazırlama gibi bir âdetleri olmadığından, bir sahafın sağlığında dükkânında sattığı kitapların ne sayısını ne de türlerini bilebiliyoruz. Dükkândaki kitapların kataloğunu soran Charles White'a bir sahaf "Kataloğu ne yapacaksın? istediğin kitapların bir listesini yap sana temin edeyim." demişti.[1]

Bir sahafın sahip olduğu kitaplar hakkında bilgi alabileceğimiz tek kaynak muhallefat kayıtlarıdır. Bilindiği gibi muhallefat kayıtlarında ölen kişinin şahsi eşyaları yanında, eğer bir meslek mensubuysa dükkânındaki mesleğiyle ilgili malzeme de kaydedilmekteydi. Bu yüzden biz bir sahafın öldüğünde dükkânında kaç tane ve hangi türden eserler bulunduğunu bilebiliyoruz. Ancak bu konuda edindiğimiz bilgi, aşağıda zikredeceğimiz sebeplerden ötürü hiç bir zaman kesin olamamaktadır. Birincisi dükkânda kalan kitaplar herhangi bir sahafın sağlığında sattığı kitapların niteliği ve niceliği hakkında bize ne derece fikir verebilir? Çünkü

1 C. White, a.g.e. c. II, s. 157. Sahafların dükkânlarında bulunan kitapları gösteren katalogları olmadığı gibi XIX. asrın son çeyreğine kadar kitap basımı işine giren kitapçıların da bastıkları kitapları ihtiva eden bu tür herhangi bir yayınları yoktu. Yayımlanan kitaplar genellikle gazete ilanları vasıtasıyla duyurulmaktaydı. İlk katalog Kitapçı Arakel tarafından 1301 (1884) tarihinde neşredildi. Bkz. Johann Strauss, "Kütüp ve Resail-i Mevkute, Printing and Publishing in a multi-ethnic society", *Late Ottoman Society*, yay. haz. Elisabeth Özdalga, London 2005, s. 229.

sahafların dükkânlarındaki kitaplar sürekli değişmekte, azalıp-çoğalmaktadır. İkincisi ise muhallefat listelerinin hazırlanışında takip edilen yolla ilgilidir. Muhallefat kâtipleri, kitap listelerini hazırlarken hemen hemen dâima "evrâk-ı perişan", "bir mikdar kütüb" ve "bir mikdar resâil" başlığı altında bazı kitapları, adlarını zikretmeden toplu olarak vermektedirler.[2] Mesela, İsmail Efendi'nin 2 M. 1184 (28 Nisan 1770) tarihli terekesinde kitaplar, "Sahhâflar Sûku'nda sahhâf dükkânı derûnunda mevcûd âhara bey' olunan kütüb ve tevârih" şeklinde kitap adları listelenmeksizin verilmiştir.[3] Ayrıca "alayı" şeklinde verilen kitap guruplarında sadece "alayı" içinde bulunan kitaplardan birinin adı ve o kitap gurubunda kaç kitap olduğu belirtilmektedir. Bütün bu sebeplerden dolayı biz bu konuda elimizde tek kaynak olan muhallefat listelerinden hareketle bir sahafın dükkânında öldüğünde bulunan kitapların sayısını ve bu kitapların cinslerini kesin olarak tespit edemeyeceğimiz için sağlıklı istatiksel bilgiler oluşturamayız. Ancak başvuracağımız başka herhangi bir kaynak olmadığı için bu yolla yine de bir sahafın ticaret hacmi, dükkânında bulunan kitaplardan hareketle ne tür kitap sattığı hakkında bir fikir sahibi olabiliriz.

Matbu eserlerin çoğalmaya başladığı XIX. asır başlarına kadar sahaf dükkânlarında mevcut olan kitapların hemen hemen hepsi yazma kitaptır. Acaba matbaanın faaliyette bulunduğu dönemde İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitaplar sahaflarca ne ölçüde rağbet görmüştür? Orlin Sabev, incelediği Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'nin 1137-1160 (1724-1748) yıllarını kapsayan 56 tereke defterinde bulduğu altı sahaf terekesinden sadece ikisinde İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitaplardan olması muhtemel iki kitaba rastladığını belirtir ve dolayısıyla "İbrahim Müteferrika'nın baskılarının satışında Osmanlı sahaflarına güvenmediği" sonucuna varır.[4] Sabev'in bu konuda vardığı sonucun doğruluğu tartışılır. Her şeyden önce, yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı sahafların öldüklerinde dükkânlarında bulunan kitaplardan hareketle sattıkları kitaplarla ilgili böyle bir kesin kanaat oluşturmak mümkün değildir. Ayrıca birkaç terekeden hareketle böyle bir sonuca varmanın isabetli olmayacağını da söylemek gerekir. Sabev'in ulaştığı terekeler o dönemde yaşamış sahafların yüzde kaçının terekesini oluşturmaktadır. Filhakika Sabev'in belirttiği tarihler

2 Evrâk-ı perişan: Bütün terekelerde görülüyor. Mesela bkz. Sahaf Sofu Ahmed'in terekesi: KA. 728, s. 16a. (10 L. 1214/7 Mart 1880); Sahaf Mumâ-zâde Seyyid el-Hac İsmail Efendi b. el-Hac Mehmed'in terekesi: KA. 795, s. 5a. (Gurre-i Ca. 1219/8 Ağustos 1804): evrâk-ı perişan: 265 kuruş; evrâk-ı perişan: 211 kuruş; 140 kuruş; 151 kuruş. Bu kadar yüksek değerli evrâk-ı perişan gurubunda çok sayıda kitap olmalı. Kâtip çözemediği kitapları öyle anlaşılıyor ki bu şekilde kaydediyor.

3 KA. 338, s. 18b.

4 *İbrahim Müteferrika ya da İlk Matbaa Serüveni (1726-1746)*, İstanbul 2006, s. 284.

arasında bizim tespitlerimize göre, altı değil on üç sahaf terekesi bulunmaktadır. Mesela bu terekelerden Sahaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim'in terekesi Müteferrika baskısı kitapları ihtiva eden ilk sahaf terekesidir. 28 S. 1151 (17 Haziran 1738) tarihli bu terekede *Cihânnümâ*,[5] *Vankulu, Na'îmâ* ve *Gülşen-i Hülefâ*'nın yanında isimleri belirtilmeyen "basma kitap" şeklinde belirtilmiş 28 kitap mevcuttur.[6] Bunlar Müteferrika'nın bastığı küçük hacimde kitaplar olmalıdır. Ayrıca terekede "*Tarih-i Cihannümâ*, muhtasar" olarak belirtilen on nüsha vardır. Bunlar muhtemelen *Cihannümâ*'nın haritasız baskılarıdır.[7] Dolayısıyla böyle örnekler varken sahafların Müteferrika baskısı kitaplara rağbet göstermediğini söyleyemeyiz.

Daha sonraki tarihlere ait sahaf terekelerinde de Müteferrika Matbaası'nın birinci ve ikinci döneminde ve Üsküdar Matbaası'nda basılan kitaplardan *Vankulu, Ferheng-i Şu'urî* ve *Cihânnümâ*'ya ve tarihle ilgili eserlerden de *Tarih-i Takvim, Tarih-i Timur, Na'îmâ, Râşid, Vâsıf, İzzi* ve *Subhi*'ye rastlanmaktadır. Sahaf Elhac Mustafa b. Mehmed'in 23 M. 1172 (26 Eylül 1758) tarihli terekesindeki Müteferrika baskısı *Cihânnümâ* 2.300,[8] bir yıl sonra terekesi tespit edilen Sahaf İsmail Efendi'nin kitapları arasında bulunan basma *Tarih-i Râşid* 2.400, *Vankulu* 4.900, *Tarih-i Mısr* 340 akçeye satılmıştır.[9] Sahaf Elhac Hüseyin Efendi b. Halil'in 13 Za. 1207 (22 Haziran 1793) tarihli terekesinde ise *Vankulu* yanında tarihle ilgili matbu eserlerin çoğunun bulunduğu görülmektedir.[10]

Sahaf terekelerinde XVIII. yüzyıl ortalarında Müteferrika baskısı kitaplar yanında, Batı'da basılmış bazı kitapları görmek mümkündür. Bu tür kitapların başında İbn-i Sina'nın *Kanun* adlı eseriyle *Öklides* gelmektedir.[11] Sahaf Abdullah Efendi b. Mustafa'nın, 4 C. 1159 (24 Haziran 1746) tarihli terekesinde tıptan *Kanun* adlı eserin, basma olduğu belirtildikten sonra, 3.000 akçeye satıldığı

5 İstanbul Mahkemesi (TSA) 336, s. 61a.

6 İstanbul Mahkemesi (TSA) 336, s. 61b-64b.

7 Mirahori-i sâni-i Hazret-i Şehriyârî Feyzullah Efendi'nin 24 Ş. 1184 (10 Şubat 1771) tarihli terekesinde de 1.200 akçeye satılan bir *Muhtasar Cihannümâ* vardır. KA. 353, s. 18b.

8 KA. 203, s. 39a.

9 KA. 211, 82b.

10 *Tarih-i Subhi:* 2.170 akçe; *Tarih-i Na'îmâ,* 2 cild: 4.990 akçe; *Vankulu*, cild-i evvel: 6.660 akçe; *Vankulu* 2 cild: 6.540 akçe; *Tarih-i Subhi:* 2.320; *Tarih-i Na'îmâ* 2 cild: 5.610 akçe; *Tarih-i Na'îmâ* 2 cild: 4.850 akçe; *Tarih-i Mısr:* 440 akçe; *Tarih-i Râşid*, 3 cild: 4.800 akçe; *Tarih-i Subhi:* 1.230 akçe; *Tarih-i Mısr:* 350 akçe; *Evvel Na'îmâ* 1: 2.300 akçe; Yazı ve Basma *Tarih-i Râşid*, 2: 2.410 akçe. KA. 631, s. 149b-150a.

11 Batı'da basılan bu eserlerin Osmanlı ülkesinde satışı XVI. asırda başlamıştı. III. Murad'ın bu kitapların satışını yapan tacirlere engel olunmamasıyla ilgili fermanı *Kitabu Tahriri Usul li-Oklides* adlı kitabın başına da konulmuştu.

kaydedilmiştir.[12] Sahaf Mehmed Sadık Efendi'nin terekesindeki *Öklides* ise 720 akçeye satılmıştır.[13] Sahaf İbrahim Efendi b. Mustafa'nın 15 Z. 1146 (19 Mayıs 1734) tarihli terekesindeki[14] *Kitab-ı Latin* de matbu bir eser olmalıdır.[15]

XIX. asrın ortalarında matbaaların yaygınlaşmasıyla sahaf terekelerinde çok sayıda matbu eser görülmeye başlanılmıştır. Bu eserlerin büyük bir bölümü halka yönelik dinî kitaplarla medrese öğrencilerinin ders kitaplarıdır. İslâmî ilimlerle ilgili temel eserlere, edebiyat konulu kitaplara ve özellikle Bulak baskısı divanlara da terekelerde rastlanılmaktadır. 1295 (1878) tarihinden itibaren sahaf terekelerinde matbu mushaflar görülmeye başlar. Kayseriyeli Mustafa Efendi b. Abdullah'ın[16] terekesinde iki, Mustafa Efendi b. Abdullah'ın[17] terekesinde de 30 matbu mushaf vardır. Daha önceki tarihlerde de muhakkak ki sahaflar matbu mushaf satmaktaydılar.[18] Ancak ruhsatsız basılan bu mushaflar gizlice, tezgâh altından satıldığı için, sahaf terekelerinde pek yer almamıştır.

Sahaf terekeleri incelendiğinde sattıkları kitap türleri bakımından sahaflar arasında tabii olarak oluşan bir ihtisaslaşma görülmektedir: Malî imkânları ve sermayeleri kısıtlı olduğu için dükkânlarında sadece mushaf ve halka yönelik dua mecmualarıyla ilmihâller olan sahaflar yanında, bazı sahafların da medrese öğrencilerine yönelik kitapları sattıkları görülmektedir. İbrahim Efendi b. Elhac Süleyman[19] bu tür sahaflardan biridir. Matbu kitapların sahaf piyasasına girmesiyle bu tür sahafların sayısında bir artış olmuştur. Bu sahafların terekelerinde bu çeşit kitapların çok sayıda nüshalarına rastlamak mümkündür. Mesela Sahaf Seyyid Elhac Mustafa Efendi'nin dükkânında, 7 *Vankulu*, 20 *Menâsik-i Hac*, 120 *Siyelkûtî*, 23 *Reşehât* bulunmaktaydı.[20] Sahafların bir kısmının ticareti ulemâya yönelik İslâmî ilimlerle ilgili pahalı kitaplar üzerinde yoğunlaşmıştır. Sayıları diğerlerine göre az olsa da, bazı sahaflar hem İslâmî ilimlerle ilgili kitaplar

12 KA. 93/A, s. 93b.

13 KA. 483, s. 74a. (20 N. 1195/9 Eylül 1781).

14 KA. 70, s. 9b.

15 Galland, Batı'da basılan bu tür eserlerin pek rağbet görmediğini yazmaktadır. Bkz. A. Galland, D'Herbelot'un *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universal*, c. I (Hollande, 1777) adlı eserine yazdığı önsözden; s. XXIX-XXX.

16 BK. 57, s. 48b. 24 Ca. 1295.

17 BK. 59, s. 48b. 3 M. 1296.

18 2 N. 1269 (3 Temmuz 1853) tarihli bir yazıda matbu mushaf-ı şerif alıp satmamaları için sahaf esnâfına tembih olunduğu belirtildiğine göre, XIX. asrın ortalarında sahaflarda mushaf satışı başlamıştı. Bkz. BOA. A. MKT. MHM. 756/32.

19 KA. 648, s. 28a.

20 KA. 1191, s. 36b. (24 Ş. 1242/23 Mart 1827).

hem de tarih ve edebiyat eserlerini satmaktaydılar.[21] Sadece tarih, edebiyat ve Osmanlı kültürü ile ilgili kitapları satan sahafların sayısı ise son derecede azdır. XIX. asrın sonlarına doğru ise sahaftan kitapçıya geçiş sürecinin başladığı ve ticarî faaliyetlerinin büyük kısmını matbu kitap satışı oluşturan kitapçıların ortaya çıktığı görülmektedir.

Sahafların öldüklerinde dükkânlarında mevcut kitap sayısını terekelerinden hareketle tespit etmek mümkün olmaktadır. İstanbul sahaflarına ait tereke kayıtları XVII. asrın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Bu bakımdan İstanbul sahaflarının dükkânlarında XV-XVI. asırlarda mevcut kitap sayısını bilemiyoruz. Ancak Osmanlıların ilk başşehri olan Bursa'daki sahaflara ait erken tarihli beş tereke mevcuttur. Biri hariç, bu terekelerdeki kitap sayıları oldukça azdır ve değerleri de oldukça düşüktür. Mesela Nizamettin b. Mevlana Muhyiddin'in Evâ'il-i Za. 867 (Mayıs 1503) tarihli terekesinde 22 kitap ve birkaç cüz vardır. Kitaplarının değeri 659 akçedir.[22] Emin Dede,[23] Abidi b. Yusuf[24] ve Mustafa b. Hüseyin'in[25] terekelerindeki kitap sayıları da 12-27 arasında değişmekte olup kitaplarının ortalama değeri de 30 akçe civarındadır. Ancak terekesi 23 Za. 908 (20 Mayıs 1503) tarihinde tespit edilen Muslihiddin Abdi'nin dükkânında 11.200 akçeye satılan 125 kitap olduğu görülmektedir. Kitapların ortalama değeri de 90 akçedir.[26]

Her ne kadar bazı belgeler vasıtasıyla XVII. asrın ilk yarısında İstanbul'da sahaflık yapan Abdurrahman Efendi, Hızır Efendi b. Zeyneddin, Mehmed Efendi, Hacı Hızır, Mehmed Dede, Derviş b. İbrahim b. Sinan gibi bazı sahafların varlığından haberdar oluyorsak da, bunların terekelerine ulaşamadığımızdan, öldüklerinde dükkânlarında mevcut kitaplar hakkında bir fikir sahibi değiliz. İstanbul sahaflarıyla ilgili elimizde mevcut en eski tarihli terekeler XVII. asrın ikinci yarısına âittir. Bu döneme ait elimizde 11 tereke bulunmaktadır. Başlangıçta bu terekelerin çoğunda kitapların listelenmesinde bir özensizlik olduğu göze çarpmaktadır. Muhallefat kâtipleri çoğu kere kitapları tek tek listeleme yerine, guruplar hâlinde verme yolunu tercih etmişlerdir. Mesela Sahaf Ömer Efendi b. Abdullah'ın terekesinde mevcut kitaplardan sadece yedisinin adı tek tek zikredilmiş; diğerleri kırklı, ellili, hatta yetmişli guruplar (alayı)

21 Mesela Sahaf Elhac Mehmed Emin Efendi b. Hasan bu sahaflardan biridir. KA.648, s. 12a. (26 C. 1208/29 Ocak 1794).

22 Bursa ŞS. A-1, s. 54a-b.

23 Bursa ŞS. A-90, s. 60b-61a.

24 Bursa ŞS. A-31, s. 86a-b.

25 Bursa ŞS. A-77, s. 21b-22a.

26 Bursa ŞS. A-165, s. 184a-185b.

şeklinde verilmiştir.[27] Sahaf Abdullah Efendi b. Mahmud'un terekesinde de aynı yol takip edilmiştir.[28] Sahaf Mehmed Efendi b. Sadık'ın terekesinde ise hiçbir kitap ismi ve kitapların sayısı zikredilmeyerek "Bey' olunan kitabı ve eşyasının kıymetleridir." denilmekle yetinilmiştir.[29] Sahaf Molla Mahmud'un dükkânındaki 200 akçe değer biçilen kitaplar "nakıs hurde kitap" şeklinde tanımlanmıştır.[30] Osman Efendi b. Ahmed'in terekesinde de muhtemelen evinde olan sadece 19 kitabın ismi verilmiş, dükkânındaki kitaplar ise toptan "dükkânda olan kütüb" şeklinde geçiştirilmiştir.[31] Dönemin sonlarına doğru kitapların listelenmesinde bir düzene uyulmaya başlandığı görülmektedir. Sahaf Şeyh Abdullah Efendi'nin[32] Sahaf Selman Efendi b. İbrahim'in,[33] Evliya Mehmed Efendi'nin[34] ve Şeyh Nasır b. Süleyman b. Kemal'in[35] terekelerinde kitap adları ayrı ayrı zikredilmiştir.

XVII. asrın ikinci yarısında muhallefatları tespit edilen 11 sahaftan beşinin dükkânlarında önemli sayılabilecek sayıda kitap vardır. Ömer Efendi b. Abdullah'ın dükkânında 368, Abdullah Efendi'nin dükkânında 179, Şeyh Nasır b. Süleyman'ın dükkânında 600, Sahaf Şeyh Abdullah Efendi'nin dükkânında 277 ve Sahaf Selman Efendi b. İbrahim'in dükkânında 374 kitap mevcuttur. Bu dükkânlardaki kitapların sayısı ve çeşitliliği bize mezkûr şahısların gerçek bir sahaf olduğu intibaını vermektedir. Bu döneme ait bazı terekelerde kitap sayısı verilmediği için, kitapların sayısının ortalaması hususunda bir tespit yapmak mümkün gözükmemektedir.

XVII. asrın ikinci yarısında Bursa sahaflarına ait 1, Edirne sahaflarına ait olarak da 4 tereke mevcuttur. Bursalı Sahaf Elhac Osman b. Abdullah'ın terekesinde 5.700 akçeye satılan 171 kitap ve bir miktar cüz bulunmaktadır.[36] Edirne sahaflarından Ahmed Hoca b. Abdullah'ın dükkânında 464,[37] Receb Efendi'nin dükkânında 361,[38] Bostanî-zâde Elhac Mehmed Efendi'nin

27 KA. 7, s.14. (Evasıt-ı Ş. 1082/Aralık 1671).
28 İstanbul Mahkemesi (TSA) 233, s. 25a.
29 KA. 7, s. 27a.
30 İstanbul Mahkemesi (TSA) 242, s. 44b.
31 İstanbul Mahkemesi (TSA) 233, s. 122a.
32 İstanbul Mahkemesi (TSA) 240, s. 8b. (27 R. 1090/7 Haziran 1679).
33 İstanbul Mahkemesi (TSA) 264, s. 49a. (13 Za. 1107/14 Haziran 1696).
34 KA. 18, s. 84b. (15 S. 1109/2 Eylül 1697).
35 KA. 19, s. 147a. (Gurre-i R. 1110/ 3 Ocak 1699).
36 Bursa ŞS. B-248, s. 20b-21a. (18 N. 1085/16 Aralık 1674).
37 Edirne ŞS. 58, s. 49b-50a.
38 Edirne ŞS. 60, s. 47b.

dükkânında 887[39] ve Ali Efendi b. Mustafa'nın dükkânında ise 104[40] kitap vardır. Gerek kitap sayısı gerekse de enteresan konulu kitapların çeşitliliği, XVII. asrın sonlarında Edirne'de canlı bir kitap pazarının olduğunu göstermektedir. 19 C. 1091 (17 Temmuz 1680) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre Ahmed Hoca b. Abdullah'ın dükkânında masallar, kahramanlık destanları, halk hikâyeleri ve efsanevî kişilerin kahramanlıklarını konu edinen kitaplardan birçoğunun 5-125 nüshası vardır. Bu kitapların nüshaları tek fiyattan, 33 akçeden satılmıştır. Ahmed Hoca'dan iki yıl kadar bir süre sonra terekesi tespit edilen Sahaf Receb Efendi'nin kitaplarının da büyük kısmı hikâye kitaplarıdır. Receb Efendi'nin terekesindeki 246 adet "kütüb-i hikâyât"ın 30'ar akçeden satılmış olması bu kitapların Ahmed Hoca'nın terekesinden çıkmış kitaplar olmasını akla getirmektedir. Kanaatime göre Ahmed Hoca öldüğünde kitaplarını Receb Efendi almıştır. Ancak kısa bir süre sonra ölünce bu kitaplar dükkânında kalmıştır. Bostanî-zâde Elhac Mehmed Efendi'nin 20 S. 1104 (31 Ekim 1692) tarihli terekesinde ise çok sayıda mecmu'anın yanında tarih ve edebiyatla ilgili birçok kitap bulunmaktadır. Dükkândaki 400 civarındaki mecmuanın ortalama değerlerinin 30-40 akçe arasında oluşu bunların da halkın rağbet ettiği dinî ve hamasî hikâyeler olduğunu düşündürmektedir. Tarih, edebiyat ve tasavvufla ilgili kitaplar ise oldukça çeşitlidir. Mehmed Efendi'nin terekesindeki kitapların değeri 318.975 akçedir. Bu dönemde İstanbul'da bile bu kadar değerli ve çok sayıda ilginç eseri içeren böyle zengin bir koleksiyon nadir görülmektedir.

İstanbul sahaflarına âit XVIII. asrın ilk yarısına tarihlenen elimizde 26 tereke bulunmaktadır. Bu terekelerde mevcut olan kitapların sayısının ortalaması 208'dir. Bazı sahafların dükkânlarındaki kitap sayısının son derecede düşük olduğu görülmektedir. Sahaf Hâfız Mehmed Efendi'nin dükkânında 44,[41] Elhac Hüseyin Efendi'nin dükkânında 44,[42] Elhac Mustafa'nın dükkânında 49,[43] Hasan Efendi'nin dükkânında 10,[44] Osman Efendi b. Mahmud'un dükkânında 6,[45] Seyyid Mahmud Çelebi'nin dükkânında 40[46] kitap vardır. Bunlardan Elhac Hüseyin Efendi halka hitap eden kitaplar satan bir sahaftır. Dükkânındaki 44

39 Edirne ŞS. 657, s. 26-28.
40 Edirne ŞS. 78, s. 57b-58a.
41 KA. 33, s. 96a.
42 KA. 56, s. 7b.
43 KA. 98, s. 74b.
44 KA. 107, s. 83b.
45 KA. 24, s. 62a.
46 KA. 116, s. 19b.

kitabın 35'i mushaf, üçü de *Muhammediye*'dir.[47] Öldüğünde 207.076 akçelik bir serveti tespit edilen Hâfız Mehmed Efendi'nin dükkânında 44 kitap bulunmaktadır. Rumeli kadılarından Sahaf Hasan Efendi ise öldüğünde dükkânında sadece on kitap bulunmasına karşılık, 112.242 akçelik bir servete sahiptir. 36.000 akçeye satılan Gürcü bir cariyesi olan Hasan Efendi servetini kadılıktan elde etmiş olmalıdır.

Diğer taraftan öldüklerinde dükkânlarında 300'e yakın kitap bulunan ve kitaplarının çeşitliliğiyle gerçek bir sahaf görüntüsü veren Şeyh Mehmed Efendi[48] ile Elhac Ali Efendi'nin[49] servetleri 100.000 akçenin altında; Sahaf Mirasyedi Mustafa Efendi'nin serveti ise 100.000 akçenin biraz üzerindedir. Bu da bize sahaf dükkânlarında mevcut kitapların ve sahafların servetini gösteren tereke kayıtlarının bir sahafın ticaret hacmini göstermede tek başlarına güvenilir bir kaynak olamayacağını göstermektedir. Ancak bu tür terekelerden hareketle mushaf ve halka hitap eden kitaplar haricindeki dinî, ilmî, edebî ve tarihî eserlerin satışını yapan sahafların kitap sürümünün yavaş seyrettiği söylenebilir. Sahaf eş-Şeyh Mehmed Efendi'nin dükkânında mushaf ve halkın rağbet ettiği kitaplar yoktur. Buna karşılık dinî ilimler yanında *Târih-i Sultan Mehmed, Şakâ'ik, Takvimü't-Tevârih, Ferhad u Şirin, Nişancı Tarihi, Hüsn ü Dil* ve *Şâh u Gedâ gibi* tarih ve edebiyata dâir bazı eserler vardır.[50] Sahaf Ali Efendi'nin dükkânında da mushaf ve halkın rağbet gösterdiği eserler yoktur. Listedeki Farsça eserler yanında, Türkçe divanlar ve sahaf terekelerinde az rastlanan *Târih-i Selânikî, Târih-i Âl-i Selçuk* ve *Târih-i Âl-i Osman* dikkat çekmektedir.[51] Mirasyedi Mustafa Efendi'nin terekesinde ise bir miktar medrese kitabı bulunmakla beraber çok sayıda Farsça ve Türkçe eser vardır. Terekede *Hâfız Divanı*'nın 5 nüshası bulunmaktadır.[52] Terekesinde 28 mushaf nüshası bulunduğuna göre Mustafa Efendi, mushaf ticareti ile de uğraşmaktaydı.

XVIII. asrın başlarında ölen Mahmud Efendi b. Osman b. Abdullah ise servetiyle ve dükkânındaki kitapların zenginliği ve çeşitliliğiyle bu dönemde yaşamış en dikkat çekici sahaftır. Gurre-i Za. 1115 (7 Mart 1704) tarihli terekesinden[53] öğrendiğimize göre dükkânında bulunan 494 kitap 419.233 akçeye satılmıştır. Mahmud Efendi'nin dükkânındaki kitaplar hem değerli hem de

47 KA. 56, s. 7b.
48 KA. 93b, s. 25a.
49 KA. 145, s. 14b.
50 KA. 93B, s. 25a.
51 KA. 145, s. 14b-15a.
52 KA. 134, s. 14a-b.
53 İstanbul Mahkemesi (TSA) 270, s. 125a.

çeşit bakımından zengindir. Bu kitaplar arasında 10.000'er akçeye satılan *İhya-i Ulûm* ve *Sahih-i Buharî*, 13.050 akçeye satılan *Buhari*'nin şerhi *İbn-i Hacer* gibi dinî ilimlerle ilgili kitapların yanında, tarih ve edebiyatla ilgili pahalı eserler de bulunmaktadır: *Künhü'l-Ahbâr* (3.005 akçe), *Fezleke* (1.800 akçe), *Tarih-i İbn-i Kesir* (3.000 akçe), *Külliyât-ı Zâtî* (1.200 akçe), *Dîvân-ı Âlî* (1.500 akçe) ve *Yusuf u Züleyha* (1.390 akçe). 12.045 akçeye müşteri bulan *Hümâyûn-nâme* bu eserin minyatürlü bir nüshası olmalıdır. Mahmud Efendi'nin dükkânında ayrıca fiyatları 960-16.000 akçe arasında değişen 12 mushaf bulunmaktadır. Mahmud Efendi XVIII. asrın başlarında ölmüşse de ticarî hayatını XVII. asrın ikinci yarısında sürdürmüştür. Bu dönemde böyle pahalı fiyatlardan kitap satan pek az sahaf vardır.

28 S. 1151 (17 Haziran 1738) tarihinde terekesi[54] tespit edilen Sahaf Mahmud Çelebi, diğer birçok sahaf gibi "efendi" olarak anılmadığına göre ilmîye mesleğiyle bir irtibatı bulunmamaktaydı. Dükkânında sayısı 1.000'in üzerindeki kitaptan anlaşıldığına göre Mahmud Çelebi gerçek bir sahaftı ve hayatını bu yolla kazanmaktaydı. Mahmud Çelebi'nin dükkânında her konuda kitap bulunduğu gibi musavver yani minyatürlü yazmalar ve hiçbir sahaf terekesinde görülmedik sayıda Müteferrika baskısı eser vardır.

25 Za. 1140 (3 Temmuz 1728) tarihli terekesinden[55] anlaşıldığına göre Elhac Mehmed b. Mustafa tipik bir halk sahafıdır. Dükkânındaki mevcut 391 kitap arasında fiyatları 400-3.500 akçe arasında değişen 103 mushaf, 37 *Du'anâme*, 30 *Mevlid*, mektup örnekleri ve resmî yazışma usullerini ihtiva eden 40 *İnşâ*, 8 *Birgilî Risâlesi*, 7 *Muhammediye*, 5 *Sâ'atnâme* ve 3 *Şâhidî Lügatı* vardır. Bu terekede Ebussu'ud Efendi'nin *Du'â-nâme* adlı eserinin halkın arasında çok yaygın olan[56] *Birgilî Risâlesi*'ne göre daha fazla sayıda olması dikkat çekmektedir.

XVIII. asrın ilk yarısına tarihlenen Edirne sahaflarına âit 3 tereke bulunmaktadır. Elhac Ali Efendi'nin dükkânında 160,[57] Ahmed Beşe b. Mustafa'nın dükkânında 380,[58] Yusuf Efendi b. Şaban'ın dükkânında ise 57[59] kitap ve çok sayıda evrâk-ı perişan vardır. Ancak Rusçuk kadı sicillerindeki bir tereke

54 İstanbul Mahkemesi (TSA) 336, s. 61a.

55 İstanbul Mahkemesi (TSA) 302, s. 23a.

56 Hatice K. Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, İstanbul 2006, s. 44-46.

57 Edirne ŞS. 90, s. 3b-4a.

58 Edirne ŞS. 122, s. 43b-44a.

59 Edirne ŞS. 130, s. 67b.

kaydından öğrendiğimize göre bu şehre ticaret yapmak için gelen Yusuf Efendi öldüğünde yanında 1.068 kitap bulunmaktaydı.[60]

XVIII. asrın ikinci yarısında sahaf terekelerinde önemli bir artış görülür. 1165-1214 (1752-1800) yılları arasında düzenlenmiş 60 tereke mevcuttur. Bu terekelerde mevcut kitap sayısında da nisbî bir artış gözlenir. Terekesinde 50'nin altında kitap bulunan 19 sahaf vardır. Yedi sahafın terekesinde 50-100 arası, on sahafın terekesinde 100-150 arası, yedi sahafın terekesinde de 200-300 arası kitap bulunmaktadır. Terekesinde 300'ün üzerinde kitap bulunan sahaf sayısı ise sekizdir. Sahaf Yek-dest Mustafa Efendi'nin terekesinde ise 2.000'in üzerinde kitap vardır.[61] Sahaf Lütfullah Efendi'nin[62] ve kudatdan Sahaf Mustafa Efendi b. Receb'in terekelerinde hiç kitap yoktur. Seyyid Mustafa Efendi'nin[63] dükkânında beş, Sahaf Mehmed b. Said'in[64] on beş kitap vardır. Her iki sahaf da borçlu olarak ölmüşlerdir. Sahaf Mustafa Efendi'nin serveti borçlarının üçte ikisini karşılayabilmiştir. Sahaf Mehmed Efendi de öldüğünde borçlarının servetinin çok üzerinde olduğu görülmüş; alacaklılara ancak alacaklarının on ikide biri miktarında bir ödeme yapılabilmiş, onlar da aldıkları parayı Mehmed Efendi'nin çocuklarına vermişlerdir.[65] Sahaf Abdi Efendi'nin de az sayıdaki kitabı borçlarını ancak ödeyebildiğinden alacaklıları, alacaklarının üçte birini küçük kızı Şerife'ye hibe etmişlerdir.[66]

Bu sahaflar arasında dükkânında farklı konularda kitaplar bulunan gerçek sahaflar bulunduğu gibi, sadece mushaf ticaretiyle meşgul olan sahaflar da vardır. Mesela Sahaf Seyyid Halil Efendi'nin dükkânında 35 mushaf dışında *Birgili* ve *Miftahü'l-Cenne* gibi birkaç kitap ve bir miktar da "evrâk-ı perişan" vardır.[67] Sahaf Kara İbrahim'in dükkânında bulunan 20 kitaptan on dördü mushaftır.[68] Sahaf Ali Efendi b. Mehmed'in dükkânında 31 mushafın dışında *Birgivî*, *Muhammediye* gibi halka yönelik birkaç kitapla *Sarf*, *İzhar Mu'ribi* gibi medrese talebelerinin aldıkları eserler bulunmaktaydı.[69] Sahaf Ali Efendi b. Mustafa'nın

60 Rusçuk ŞS. 38, s. 95b. Bu tereke Orlin Sabev tarafından neşredilmiştir: "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV/2, Ankara 2010, s. 1809-1855.

61 KA. 171, s. 47b. (8 Z. 1168/15 Eylül 1755).

62 KA. 352, s. 115b.

63 KA. 338, s. 45a.

64 KA. 291, s. 59b.

65 KA. 291, s. 59b.

66 KA. 591, s. 38a.

67 KA. 169, s. 63b.

68 KA. 215, s. 67a.

69 KA. 244, s. 22b.

da dükkânında 25 mushaf, *Kur'ân* cüzleri ve halka yönelik 30 kadar[70] kitap, Sahaf Elhac Abdullah Efendi b. Hüseyin'in dükkânında 11 mushaf yanında sadece *Birgivî, Kısa-i Enbiya, Nahiv Cümlesi* gibi birkaç kitap vardır[71]. Sahaf Halil Efendi b. Ahmed de *Kur'ân* cüzü satışında yoğunlaşmış olmalı ki dükkânında birkaç kitap dışında çok sayıda yazılmakta olan cüzler de bulunmaktadır.[72]

Bu dönemde yaşamış sahaflardan iki kadı-sahaf dikkati çekmektedir. Her iki kadı'nın da dönemine göre önemli sayılacak bir servetleri vardır. Bunlardan ilki Eğriboz Kadısı Sahaf Abdurrahman Efendi'dir. Dükkânındaki 126 kitabın -birkaç istisnayla- hemen tamamı İslâmî ilimlerle ilgili klasik kitaplardan oluşmaktadır. Bu kitaplar arasındaki 12.000 akçeye satılan musavver *Hamse-i Atâ'î* ile 6.500 akçeye satılan *Tarih-i Râşid* dikkati çekmektedir.[73] Kitaplarının ortalama satış fiyatının 1.288 akçeye gelmesi, Abdurrahman Efendi'nin değeri yüksek kitapların ticaretini yaptığını gösterir. Abdurrahman Efendi'nin 1.113.376 akçe tutarında bir serveti vardır. İkincisi ise 850.378 akçelik bir servete sahip olan Rumeli kadılarından Sahaf Halil Efendi b. Mahmud'dur. Halil Efendi'nin dükkânında bulunan 137 kitabın önemli bir bölümü kadıların mesleklerini icra ederken kullandıkları *Sakk* mecmuaları,[74] kanunnameler, fetva ve ferâ'iz kitapları ve fıkıh kitaplarından oluşmaktadır. Yazarı belirtilmeyen bir *Sakk* mecmuası dışında Sahib-zâde'nin *Sakk*'ının iki, Kâtib-zâde'nin *Sakk*'ının bir nüshası vardır.[75] Halil Efendi'nin müşterileri arasında herhâlde meslektaşları önemli bir sayıdaydı. Her iki kadı-sahafın, servetlerine nisbetle kitap ticareti hacimleri oldukça küçüktür. Öyle anlaşılıyor ki servetlerini kitap ticaretinden değil de diğer uğraşılarından sağlamışlardı.

Sahaf Yek-dest Mustafa Efendi[76] dükkânındaki kitaplarının sayısı ve çeşitliliğiyle dikkat çekmektedir. Mevcut 2.000'in üzerindeki kitapları arasında her konuda kitap mevcuttur. Halka yönelik *Tarikat-ı Muhammediye, Birgili Risalesi ve Du'â-nâme* gibi kitapların ve tıpla ilgili eserlerin çok sayıda nüshası vardır. Kitapları arasında bulunan beş mushafın en pahalısı 4.500 akçedir. Mustafa Efendi'nin dükkânında çok az sayıda pahalı kitap vardır. Bu yüzden kitaplarının ortalama satış fiyatları 152 akçe gibi oldukça düşük bir rakamdır.

70 KA. 576, s. 33a.
71 KA. 586, s. 65a.
72 KA. 598, s. 20a.
73 KA. 188, s. 13b.
74 Kadıların yazdığı hüccet, berat, temessük vs. örneklerini ihtiva eden mecmua.
75 KA. 263, s. 46a.
76 KA. 171, s. 47b.

Askerî zümresinden Sahaf Mustafa Efendi b. Osman'ın dükkânında mevcut 140 kitaptan çoğu edebiyat alanındadır. Kitaplar arasında *Siyasetnâme, Dîvân-ı Fasihî, Dîvân-ı Fehim, Târih-i Âşık Paşa, Dîvân-ı Firakî, Dîvân-ı Âlî, Dîvân-ı Revânî, Gül-i Sad-Berg* ve *Gazavât-ı Sultan Selim* gibi diğer sahaf terekelerinde pek sık rastlanmayan kitaplar vardır.[77] Sahaf Mustafa Efendi b. Ahmed'in dükkânında ise hiç bir sahaf terekesinde görülmeyen çok sayıda mecmua vardır. Mevcut 328 kitabın 139'u mecmua olarak kaydedilmiştir.[78] Muhallefat Kâtibinin "mecmu'a" ile ne kastettiği belirsizdir.

Sahaf Süleyman Efendi'nin dükkânındaki 60 kitabın hemen hepsi Arapça medrese kitaplarıdır. Bu tür kitapların arasında "kefere kitabı" olarak adlandırılan üç kitap bulunması şaşırtıcıdır.[79] Muhallefat kâtibinin bu tanımlamayı neye dayanarak yaptığını bilmemiz mümkün değildir. Acaba bu üç kitap Batı dillerinde yazılmış eserler olabilir mi?

Bu dönemde sahaflar arasında pahalı kitapları müştereken, yani ortaklaşa satın alma yolunda bir uygulamanın yaygınlaştığını görmekteyiz. Sahaflar bir kitabı iki kişi ortak olarak aldıkları gibi, ortakların sayısı incelediğimiz belgelerde yediye kadar çıkmaktadır. 9 S. 1191 (19 Mart 1777) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre Sahaf İbrahim Efendi b. Abdurrahman'ın, ortaklaşa aldıkları kitaplar dolayısıyla sahaflardan Seyyid Halil Efendi, Seyyid Ahmed Efendi, Mehmed Sadık Efendi, Mustafa Efendi ve Tophaneli Ahmed Efendi'den bir miktar alacağı bulunmaktaydı.[80] 20 N. 1195 (9 Eylül 1781) tarihinde muhallefatı tespit edilen Sahaf Seyyid Elhac Mehmed Sadık Efendi'nin terekesinde bu konuyla ilgili ilginç kayıtlar bulunmaktadır.[81] Mehmed Sadık Efendi'nin dükkânında bulunan 82 kitap dışında, diğer sahaflarla ortak olarak aldığı 200 kitap vardır. Bu kitaplardan bir kısmı 60.000, 50.000, 48.000, 21.000, 19.000 akçelik fiyatlarıyla gerçekten de bir sahafın tek başına almakta zorlanacağı kadar pahalıdır.[82] Ancak Mehmed Sadık Efendi'nin 300, 600 akçelik kitapları da ortak olarak alması düşündürücüdür. Listedeki kitapların konu çeşitliliğine ve değerlerine bakılacak olursa Mehmed Sadık Efendi ve muhtemelen altı sahaf

77 KA. 353, s. 18a.

78 KA. 368, s. 56a-b.

79 KA. 421, s. 13a.

80 KA. 413, s. 96b.

81 KA. 483, s. 74a 75b.

82 Bu dönemde terekeleri tespit edilen sahaflardan, dükkânlarındaki kitaplarının değeri 12.000-25.000 akçe arasında olan birçok sahaf vardır. Mesela bkz. KA. 514, s. 12b; KA. 516, s. 52b; KA. 523, s. 2b; KA. 536, s. 60b; KA. 565, s. 2b; KA. 565, s. 32b; KA. 586, s. 65a; KA. 598, s. 20a.

önemli bir koleksiyonun müzâyedesine birlikte katılmışlar ve ortak olarak bu kitapları satın almışlardır. Burada sermaye yetersizliği yanında müzâyedede fiyatların artmasını önleme gayreti de bahis mevzuu olabilir.

Bu tarihten bir yıl kadar sonra muhallefatı tespit edilen Sahaf Elhac Mehmed Efendi b. Abdullah'ın terekesinde de ortak kitap alımına dâir kayıtlar bulunmaktadır.[83] Sahaf Mehmed Efendi'nin dükkânında bulunan 200 civarındaki kitabın üçte biri ortak olarak alınmıştır. Ortak alınan kitaplar arasında 30.000, 28.000 akçe gibi pahalı kitaplar olduğu gibi 400, 500 akçelik ucuz kitaplar da vardır. Bu şekilde kitap alımının bir örneği de Sahaf Osman Efendi b. Mehmed'in terekesinde bulunmaktadır.[84] Osman Efendi'nin dükkânında yüzlerce Kur'ân cüzü ve 80 kadar da kitap vardır. Bu 80 kitaptan bir kısmı Sahaf Hacı Emin Efendi ile; altı *Kur'ân* ise birkaç sahafla ortak olarak satın alınmıştır. Pahalı kitapları müşterek olarak alma âdetini Sahaf İbrahim Efendi b. Elhac Süleyman'ın da sürdürdüğünü görüyoruz.[85] Dükkânındaki 400 civarındaki kitabın değeri 115.726 akçedir. Sahaf Elhac Osman Efendi, Hüseyin Efendi, Seyyid Mustafa Efendi, Hâfız Mehmed Efendi ve Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi ile ortaklaşa aldığı beş kitaptan hissesine düşen miktar 28.110 akçedir. Bu tarihlerde yayımlanan fermanlarda "sahhâf esnâfından dahi ba'zı kimesneler beynlerinde ittifâk ve zikrolunan kitâbları semen-i mislinden noksan-ı fâhiş ile mahfî evlerde ve koltukcu dükkânlarında ve beytü'l-malcı odasında hufyeten müzâyede ile iştirâ ve kabz ve yine kendi beynlerinde çıkışma nâmıyla fâide zam iderek içlerinden birine virüp"[86] ve "Sahhâflar Çarşusı'nda ve metrûkât ve muhallefâtda bilmüzâyede fürûht olunan kütübi sahhâflar birbirleriyle ittifâk ve şirket-i hafiyye ile artırmayub rahîs bahâ ile iştirâ"[87] şeklinde ifadeler bulunması, acaba bu tür alış-verişlere bir açıklama getirebilir mi?

Elhac Hüseyin Efendi b. Halil bu dönemin zengin sahaflarındandır. Öldüğünde dükkânında bulunan kitapların konu zenginliğine ve değerlerine bakılacak olunursa, Sahaf Hüseyin Efendi'nin sağlığında önemli bir sahaf olduğuna ve ticaret hacminin de yüksek olduğuna hükmedilebilir. 1.303.363 akçelik servetinden 500.000 akçe civarındaki kısmını kitaplarının değerinin oluşturması da bunu teyid etmektedir. Sahaf Hüseyin Efendi'nin dükkânında 284 kitap ve değerleri 2.130-8.280 akçe arasında değişen dokuz mushaf vardır.

83 KA. 413, s. 96b.

84 KA. 590, s. 40b. (16 M. 1204/6 Ekim 1789).

85 KA. 648, s. 28a. (10 B. 1208/11 Şubat 1794).

86 BOA. Cevdet-Maarif 5641.

87 ŞS. İstanbul Mahkemesi 76, s. 10-11.

Tatlıkuyu İmamı Elhac Mehmed Emin Efendi'yle ortak olarak aldıkları *Şeyh-zâde* adlı eserin değeri de 25.260 akçedir. Tarih ve edebiyat konulu birçok eserin yanında Müteferrika Matbaası'nın birinci ve ikinci dönemlerinde basılmış bazı eserlerin de dükkândaki kitapların arasında bulunduğu görülmektedir.[88]

Dönemin önemli sahaflarından biri de Sahaf Elhac Mehmed Emin Efendi b. Hasan'dır.[89] 26 C. 1208 (29 Ocak 1794) tarihli terekesine göre dükkânında tarih, edebiyat, tasavvuf ve temel İslâmî ilimler konularında 1.060 kitap vardır. Bu kitaplar arasında diğer sahaf terekelerinde pek rastlamadığımız *Lugat-ı Abuşka, Lugat-ı Şerefnâme, Müsâmere, Bahru'l-Ma'ârif, Hünerverân-ı Âlî, Dîvân-ı Kemal İsmail, Dîvân-ı Nev'î, Dîvân-ı Şehdî, Târih-i Mahmud Paşa, Târih-i Mısr li-Celal-zâde, Güldeste-i Belîğ, Lâle Risâlesi* ve *Tezkire-i Musiki* gibi kitaplar vardır. Kitapların arasında iki *Harita-i Efrencî* ve bir de *Musavver Harita* bulunmaktadır.

Dergâh-ı âli yeniçerilerinin dokuzuncu bölük odası mütevellisi Sahaf Somalı Seyyid Ahmed Efendi b. Seyyid Ahmed'in terekesi ise tarih ve edebiyata dâir kitaplar yanında, hat örnekleri bakımından da zengindir.[90] Mevcut 526 kitabın yanında hattatı belirtilmeyen ta'lik kıt'alar ve yazılar, Râşid ve Yedikuleli'nin hattıyla kıt'alar, Eğrikapulu hattıyla karalamalar vardır. Ahmed Efendi'nin kitapları evinde bulunduğuna göre, ömrünün son zamanlarında sahaf dükkânı çalıştırmıyor olmalıdır. Birçok sahafta alacağının olması da bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Ahmed Efendi herhâlde elindeki kitapları bazı sahaflar vasıtasıyla satmaktaydı.

Sahaf Sofu Ahmed Efendi'nin 10 L. 1214 (7 Mart 1800) tarihli terekesindeki[91] kitaplarla ilgili kayıtlar, bazı seyyahların sahaf dükkânlarının perişanlıkları konusundaki tasvirleriyle örtüşmektedir. Ahmed Efendi'nin terekesinde 290 kitap vardır. Bu kitapların büyük kısmı tek tek değil de "alayı" şeklinde beş-on kitaplık guruplar hâlinde verilmiştir. Ahmed Efendi'nin dükkânında bulunan 43 mushafın bir kısmı "mushaf-ı şerif evrâkı", "cüz evrâkı" ve "eczâ mushaf-ı şerîf" şeklinde kaydedilmiştir. Demek ki bunlar ciltlenmemiş dağınık hâldeki mushaflardır. Dükkânda çok miktarda "evrâk", "evrâk-ı perişan" ve "*Sarf*[92] hurdaları" vardır. Sahaf dükkânlarında XVIII. asrın ikinci yarısında, matbu eserlerin sayısında, önemli olmasa da, bir artış görülmektedir.

88 KA. 631, s. 149b-151a.

89 KA. 648, s. 12a.

90 KA. 696, s. 126a-127a.

91 KA. 728, s. 15b-16a.

92 Medrese öğrencilerinin okuduğu gramer kitaplarından biri.

XIX. asrın ilk yarısına âit 49 sahaf terekesi tespit edilebilmiştir. Bu terekeler bir önceki asırdakilerden önemli bir farklılık göstermezler. Bu dönemde de yine çok sayıda, medrese öğrencilerine ve halka dönük küçük sermayeyle çalışan sahaflar bulunduğunu görmekteyiz. Mehmed Efendi b. İbrahim,[93] Hasan Efendi b. Receb,[94] Mustafa Efendi b. Abdullah,[95] İbrahim Sadullah Efendi b. Feyzullah,[96] Süleyman Efendi b. Ahmed[97] Hüseyin Efendi b. Abdullah,[98] Ahmed Efendi b. Hasan,[99] Hasan Efendi b. Ahmed[100] gibi sahafların terekelerinde mushaf ve cüzler yanında artık medrese talebelerinin ihtiyacını karşılamak için basılmaya başlanan gramer kitapları da görülmeye başlanır.

Mehmed Emin Efendi b. Halil hem İslâmî ilimlerle ilgili kitaplar hem de tarih ve edebiyat eserlerini satan sahaflardan biridir. 28 Ca. 1219 (4 Eylül 1804) tarihli terekesinde mevcut 706 kitap arasında çok sayıda *Sakk* mecmuası, fetva kitapları yanında Türk ve Fars edebiyatıyla ilgili eserler ve tarih kitapları vardır.

Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi, dükkânındaki çeşitli konulardaki 3.000'in üzerindeki kitapla bu dönemde yaşamış en kayda değer sahaftır. Gurre-i Ca. 1219 (8 Ağustos 1804) tarihli tereke kaydına[101] göre Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânından başka bir de mağazası bulunmaktadır. Biri 750 kuruşa (90.000 akçe), diğeri de 225 kuruşa (27.000 akçe) satılan iki de sahaf gediği vardır. İsmail Efendi oldukça zengindir. Bir geminin yarı hissesine ve Râşid adlı çerkes bir köleye sahiptir. İsmail Efendi'nin dükkânında *Cevâhirü'l-asdâf, Ma'nâlı Mushaf-ı Şerif, Musavver Hamse-i Nizâmî, Tarih-i Selânikî, Heşt Bihişt, Risale-i Beydaba, Manzume, Türkî Tarih-i Medine, Tevârih-i Âl-i Osman, Tarih-i Hezârfen* ve *Suver-i Kevâkib* gibi nadir eserlerin yanında hilyeler, kıt'alar, murakka'lar ve levhalar vardır. İbrahim

93 KA. 736, s. 32b-33a. (23 B. 1215/10 Aralık 1800). Mehmed Efendi'nin dükkânında 146 kitap ve fiyatları 6-25 kuruş arasında değişen 12 mushaf vardır.

94 KA. 792, s. 2b. (20 Ra. 1219/29 Haziran 1804). Hasan Efendi'nin dükkânındaki mevcut 144 kitabın hemen hemen hepsi medresede okunan derslerle ilgili kitaplardır.

95 KA. 802, s. 55b. (15 Ra. 1220/13 Haziran 1805).

96 KA. 820, 24b. (Gurre-i B. 1221/14 Eylül 1806). İbrahim Sadullah Efendi'nin dükkânında birkaç kitabın yanında 14 mushaf ve yüze yakın cüz vardır.

97 KA. 891, s. 102b. (Gurre-i Z. 1226/17 Aralık 1811). Dükkânında sadece 132 kuruş değerinde 37 kitap vardır. *Tarikat-ı Muhammediye, Molla Câmi, Menâsik-i Hac, İzhâr, Delâ'il-i Hayrat* vs.

98 KA. 891, s. 42a; Zeyli: KA. 899, s. 8b. (20 Ş. 1226/9 Eylül 1811). Dükkânındaki 50 civarındaki kitabın onikisi mushaf, beşi *Vankulu Lugatı*, diğerleri de gramer kitaplarıdır.

99 KA. 914, s. 49a. (13 L. 1227/20 Ekim 1812). Dükkânında mevcut 20 kitabın onu *Elif-ba* ve *Tebâreke* cüzleridir. İki gramer kitabı, bir ilmihal, iki mushaf ve bir de *Mevlid-i Şerif* vardır.

100 KA. 942, s. 72b. (27 S. 1229/18 Şubat 1814).

101 KA. 795, s. 4a.

Müteferrika Matbaası'nın birinci ve ikinci; Râşid Mehmed ve Vasıf efendilerin idaresinde faaliyet gösterdiği üçüncü dönemde basılan *Takvimü't-Tevârih, Târih-i Râşid, Târih-i Subhi ve İzzi* ve *İ'rabü'l-Kâfiye* gibi eserler dışında Mühendishane Matbaası'nda basılan *Burhan-ı Katı', Tuhfe-i Vehbi* gibi matbu eserlerin çeşitli nüshalarının da İsmail Efendi'nin dükkânında bulunduğunu görmekteyiz. Bu eserlerden *Târih-i Subhi ve 'İzzi*'nin ve *Kâfiye Mu'ribi*'nin önemli miktarda ciltlenmemiş formalarının bulunması,[102] İsmail Efendi'nin bu kitapların toptan satışını da yaptığını göstermektedir. İsmail Efendi sahaf dükkânında yazı malzemeleri de satıyor olmalı ki terekesinde akik taşından yapılmış yedi kalemtraş, som devat, bir miktar kalem ve kâğıt bulunmaktadır.

Gurre-i Za. 1228 (26 Ekim 1813) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre Seyyid Hâfız Mustafa Efendi b. Ahmed, mushaf ticaretinde uzmanlaşmış bir sahaftır. Dükkânında bulunan 27 kitabın 11'i hattatı belirtilmiş, fiyatları 66-226 kuruş arasında değişen mushaf nüshalarıdır. Diğer iki sahafla müşterek olarak satın aldıkları iki mushafta da hissesi vardır. Mustafa Efendi yazdırdığı mushafları kendisi ciltliyor olmalı ki dükkânında bir mücellit takımı da bulunmaktadır.[103]

XIX. asrın birinci çeyreğinde sahaf dükkânlarındaki medrese öğrencilerinin ihtiyaç duydukları ve halkın rağbet ettiği basma eser sayısında önemli bir artış gözlenir. 5 C. 1234 (1 Nisan 1819) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre Sahaf Hâfız Süleyman Efendi b. Halil'in dükkânında fiyatları 18-67 kuruş arasında değişen 51 mushaf yanında, çok sayıda matbu *Birgivi, Amentü Şerhi, En'âm, Amme Cüzü* ve *Elfş-ba* bulunmaktaydı,[104] Pazarcıklı Hasan Efendi b. Veliyüddin,[105] Bilecikli Hasan Efendi b. Ömer,[106] Habib Efendi b. Abdullah[107] ders kitapları ve halkın rağbet ettiği eserleri satan sahaflardandır.

Sahaf Seyyid Mustafa Efendi'nin 11 R. 1239 (15 Aralık 1823) tarihli terekesinde Müteferrika, Mühendishane ve Üsküdar matbaalarının bastıkları *Vankulu, Gülşen-i Hülefâ, Tarih-i Subhi, Lehcetü'l-Luğa ve Tarih-i Vâsıf* gibi eserlerin yanında, çok sayıda gramer kitabı, *Amentü şerhi, Mevlid* ve *Kur'ân* cüzleri bulunmaktadır.[108] XIX. asrın ikinci çeyreğinde bazı sahaf dükkânlarının kitap mevcudu hemen hemen basılı kitaplardan oluşmaktadır. Sahaf Seyyid

102 "Menzilinde mevcûd evrâk-ı basma: *Tarih-i Subhi* ve *'İzzi ve Kâfiye Mu'ribi* bir mikdar: 1.530 guruş". s. 5a.

103 KA. 938, s. 16a.

104 KA. 1041, s. 52b.

105 KA. 1210, 73a. (Gurre-i Ra. 1243/22 Eylül 1827).

106 KA. 1273, s. 61a. (15 Ş. 1245/9 Şubat 1830).

107 KA. 1301, s. 88a. (3 S. 1247/14 Temmuz 1839).

108 KA. 1141, s. 42b.

Elhac Mustafa Efendi b. Mehmed'in[109] dükkânındaki 251, Sahaf Hasan Şevki Efendi'nin[110] dükkânındaki 261 kitabın -birkaçı hariç- hepsi basma eserdir. Yine dükkânındaki kitaplar büyük ölçüde matbu eser olan Sahaf Elhac Ali Efendi b. Mehmed'in terekesinde, diğer sahaf terekelerinde bu tarihe kadar rastlamadığımız *Logaritma* adlı matbu bir eser mevcuttur.[111] Ali Efendi kitap alım-satımı yanında, gedik ticareti de yapıyor olmalı ki terekesinde üç adet sahaf gediği olduğu görülmektedir.

XIX. asrın ikinci çeyreğinde de birçok ders kitabı ve halka yönelik eserler satan sahaflar bulunmaktadır. Seyyid Yakub Efendi b. Seyyid Ömer'in,[112] Hüseyin Efendi b. Abdullah'ın,[113] Elhac Osman Efendi b. Abdullah'ın,[114] Elhac Musa Efendi b. Osman'ın[115] dükkânlarındaki kitapların çoğu matbu ders kitaplarıdır. Osman Efendi b. Hüseyin'in, sahip olduğu kitapların türü bakımından farklı bir sahaf olduğu görülmektedir. 24 C. 1258 (2 Ağustos 1842) tarihli terekesinden[116] öğrendiğimize göre, birkaç kalem kitap satmaktadır: Evinde 137 *Nuhbe,* 32 cilt *Vâsıf Tarihi,* 8 cilt *Vankulu* vardır. Osman Efendi'nin sahaf ve kitapçı gediğinden başka bir de 11.100 kuruş (1.320.000 akçe) değerinde bir duhanî dükkânı gediğiyle 4.666 kuruş (559.920 akçe) değerinde bir berber gediği vardır. Öyle anlaşılıyor ki Osman Efendi gedik haklarından gelen gelirle geçinmekte, talep olduğunda da evindeki birkaç kitabın satışını yapmaktadır.

XIX. asrın ortalarına doğru sahaf dükkânlarında satılan yazma eser sayısında bir azalma olduğu görülmekte ve bu azalma asrın sonuna kadar devam etmektedir. Bu yüzden Mehmed Efendi b. Abdullah,[117] Elhac Ahmed Efendi b. İbrahim,[118] Kırımî Halil Efendi b. Abdullah,[119] Hasan Efendi b. Abdullah,[120] Kayseriyeli Mustafa Efendi b. Abdullah,[121] Elhac Abdullah Efendi b. Mustafa,[122] Elhac

109 KA. 1191, s. 36a. (24 Ş. 1242/23 Mart 1827).
110 KA. 1223, s. 41b. (Gurre-i Za. 1243/15 Mayıs 1828).
111 KA. 1406, s. 65a. (25 B. 1252/5 Kasım 1836).
112 KA. 1174, s. 77b. (Gurre-i M. 1241/16 Ağustos 1825).
113 KA. 1310, s. 47b. (13 Ca. 1247/20 Ekim 1831).
114 KA. 1366, s. 60a. (8 Ra. 1250/15 Temmuz 1834).
115 KA. 1486, s. 26b. (10 M. 1256/14 Mart 1840).
116 KA. 1528, s. 12a.
117 BK. 42, s. 50a. (6 Ş. 1283/14 Aralık 1866).
118 BK. 45, s. 66b. (Ca. 1286/Ağustos 1869).
119 BK. 49, s. 54b. (15 C. 1288/1 Eylûl 1871).
120 BK. 54, s. 85a. (13 L. 1293/1 Kasım 1876).
121 BK. 57, s. 48b. (24 Ca. 1295/26 Mayıs 1878).
122 BK, 60, s. 27a. (11 Ca. 1297/21 Nisan 1880).

Mehmed Bahaaddin Efendi b. Nu'man,[123] Elhac Mehmed Efendi b. Ahmed,[124] Hüseyin Hilmi Efendi b. Kürtoğlu Abdullah[125] gibi bazı sahafların basma kitap ticaretine yöneldiklerine şahit olmaktayız. Bu gelişime ayak uyduramayıp da son derecede sınırlı sayıda kitapla ticaretlerini sürdürmeye çalışan Elhac Ömer Efendi b. Kasım,[126] Mehmed Efendi b. İsmail,[127] Mehmed Efendi b. Mustafa[128] gibi sahafların yanında, Elhac Hüseyin Ağa b. Ömer,[129] Elhac Seyyid Hasan Efendi[130] gibi matbu kitapların toptan ticaretini yapmayı tercih eden sahaflar da bulunmaktadır. XIX. asrın ikinci yarısında Geredeli Ali Efendi,[131] Elhac Ali Efendi b. Mahmud,[132] Hâfız Ahmed Efendi[133] ve Seyyid Mustafa Esad Efendi[134] gibi bazı sahafların da kitap basımı işine girdiklerini görmekteyiz.

Ancak imparatorluğun son dönemlerine kadar matbu kitap satmakla birlikte, yazma eser ticaretiyle uğraşan ve dükkânlarında zengin bir kitap çeşidi bulunduran bazı sahaflar da varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu tür sahaflardan biri Mehmed Hâtif Efendi b. Elhac Mehmed'dir.[135] 2 R. 1266 (15 Şubat 1850) tarihli terekesine göre, dükkânındaki 632 kitap arasında tarih ve edebiyat ağırlıklı eserler büyük bir yekûn oluşturmaktadır. Sahaf Emiroğlu Pehlüvan Seyyid Halil Efendi'nin dükkânında da 771 kitap bulunmaktadır.[136] Halil Efendi'nin 25 Ş. 1282 (13 Ocak 1866) tarihli terekesinde, dağıtımını yaptığı bazı matbu kitapların yanında, önemli sayıda yazma eser ve hattatları belirtilmiş mushaflar da mevcuttur. Bu eserler arasında 557 kuruşa satılan 10 ciltlik *Mesnevi-i Şerif*, 250 kuruşa satılan *Câmî Dîvânı* gibi eserler de vardır. Yazma bir *Acâ'ibü'l-Mahlukat* nüshası 750 kuruş gibi oldukça yüksek bir fiyata satılmıştır. Bu tereke, içinde *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin ciltlerinden birinin bulunduğu tek sahaf terekesidir. Halil Efendi'nin 63.693 kuruşluk servetinin 45.760 kuruşunun kitaplarından geliyor olması da, onun başlıca uğraşısının sahaflık olduğunu göstermektedir.

123 KA. 1923, s. 12a. (9 C. 1308/20 Ocak 1891).
124 KA. 2000, 86a. (6 Z. 1327/19 Aralık 1909).
125 BK. 73, s. 21a. (Selh-i R. 1306/2 Ocak 1889).
126 KA. 1366, s. 78a. (8 Ra. 1250/15 Temmuz 1834).
127 KA. 1592, s. 61b. (29 Z. 1262/18 Aralık 1846).
128 KA. 1636, s. 60b. (23 Z. 1265/9 Kasım 1849).
129 KA. 1495, s. 90a.
130 KA. 1706, s. 92a.
131 BK. 29, s. 16b.
132 KA. 1706, s. 87a.
133 KA. 1934, s. 12a.
134 KA. 1934, s. 28a.
135 BK. 22, s. 28a.
136 KA. 1790, 43a.

Eldeki mevcut sahaf terekeleri incelendiğinde sahaflar için mushaf alım-satımının önemli bir kazanç kapısı olduğu görülür. Mushaf basımına XIX. asrın ikinci yarısında müsade edildiği için bu tarihten önceki terekelerde görülen mushafların hemen hemen hepsi yazmadır. Kitap pazarına, basma mushafların girmesiyle terekelerdeki mushaf sayısı XIX. asrın sonlarına yaklaşıldıkça artmaktadır. XVII. asra âit elimizde bulunan on bir sahaf terekesinden ancak beşinde, yani yarıya yakınında mushaf bulunmaktadır. XVIII. asra gelindiğinde bu oranın arttığı görülmektedir. 86 terekenin 43'ünde sayıları 1-43 arasında değişen mushaf vardır. XIX. asırda ise mushaf basımının başlamasıyla hem terekesinde mushaf bulunan sahaf sayısında, hem de terekelerdeki mushaf miktarında bir artış görülür. Bu döneme âit 86 sahaf terekesinin 58'inde sayıları 1-122 arasında değişen mushaf bulunmaktadır.

Muhallefatları tespit edilen sahafların bazılarının dükkânlarındaki kitapların büyük kısmı mushaftan oluşmaktadır. Mesela sahaf Seyyid Halil Efendi b. Seyyid Mehmed'in öldüğünde dükkânında bulunan 37 kitaptan 34'ü mushaftır.[137] Sahaf Mehmed Efendi b. Ahmed'in de dükkânında 22'si mushaf olmak üzere 23 kitap bulunmaktadır.[138] Sahaf Ali Efendi b. Mehmed'in, 17 R. 1177 (25 Ekim 1763) tarihli terekesinde 20 kitap ve 31 mushaf olduğu tespit edilmiştir.[139] Sahaf Hâfız Süleyman Efendi'nin dükkânında satış fiyatları 2.160-20.040 akçe arasında değişen 55 mushaf vardır.[140] Sahaf Geredeli Ali Efendi'nin dükkânında bulunan 122 mushafın da değerleri 20-482 kuruş arasında değişmektedir.[141]

Buna karşılık Sahaf Seyyid Mustafa Efendi'nin,[142] Eğriboz kadısı Sahaf Abdurrahman Efendi'nin,[143] Sahaf Elhac Ali Efendi'nin[144] ve daha birçok sahafın terekelerinde hiç mushaf yoktur. Kitapları çok ve çeşitli olan sahafların çoğunda, az sayıda meşhur hattatların kaleminden çıkmış ve fiyatları yüksek mushaf nüshalarının olduğu görülmektedir. Mesela Seyyid Hâfız Mustafa, mushaf konusunda uzmanlaşmış bir sahaftır. Dükkânındaki hattatları belli mushafların fiyatları 10.000-27.000 akçe arasında değişmektedir.[145] Ticarî olarak yazdırılan mushaflar ise genellikle küçük sermayeyle çalışan sahaflarda

137 KA. 169, s. 63b. (18 Za. 1168/26 Ağustos 1755).
138 KA. 137, s. 74b. (25 Ca. 1165/10 Nisan 1752).
139 KA. 244, s. 22b.
140 KA. 1041, s. 52b.
141 BK. 29, s. 16b.
142 KA. 146, s. 65a.
143 KA. 188, s. 13a.
144 KA. 1406, s. 65a.
145 KA. 938, s. 16a.

satılmaktadır. Mesela Sahaf Elhac Hüseyin b. Mahmud küçük sermayeyle çalışan sahaflardan biridir. 3 B. 1142 (22 Ocak 1730) tarihli terekesinde bütün servetinin 47.070 akçe olduğu tespit edilmiştir. Bu miktarın 38.169 akçesi dükkânındaki kitapların ve mushafların satışından elde edilmiştir. Dükkânında sadece dokuz kitap ve 35 mushaf bulunmaktadır. Mushafların satış fiyatları 500-600 akçe civarındadır.[146]

Yine küçük bir sermayeyle çalışan Sahaf Elhac Abdullah Efendi öldüğünde bütün servetinin 31.778 akçe olduğu görülmüştür. Bunun da 24.000 akçesi dükkânının gedik hakkından gelmektedir. Dükkânında altı kitap, bir miktar evrâk-ı perişan ve on bir mushaf bulunmaktadır. Bu on bir mushafın fiyatları 180-520 akçe arasında değişmektedir.[147]

Sahaflarda, sadece yazma mushafların satıldığı dönemde dikkat çekici bir husus vardır; hemen hemen her dükkânda müşterilerin alım gücüne uygun fiyattan satılan mushaflar bulunmaktadır. Mesela Sahaf Sofu Ahmed Efendi'nin dükkânında 120 akçeye de 5.760 akçeye de satılan mushaflar mevcuttur.[148]

XIX. asrın ikinci yarısında mushaf basımının başlamasıyla birlikte sahaf terekelerinde matbu mushaflar görülmeye başlanır. Bunların satış fiyatları genellikle 1.200-4.000 akçe arasındadır. Sahaf Mustafa Efendi b. Abdullah 3 M. 1296 (28 Aralık 1878) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre, zengin bir sahaftır. Dükkânında 70.800 ve 217.200 akçe değerinde iki yazma ve fiyatları 4.000 akçe civarında olan 30 basma mushaf vardır.[149] Yazma mushafların fiyatları; yazısı, cildi ve tezhibine göre değiştiği gibi, matbu nüshaların fiyatları da baskı için kullanılan kâğıt, cilt ve baskıya esas alınan nüshanın hattatına[150] göre farklılık göstermektedir.

Sahaf terekelerinde çok değerli mushafların olmaması dikkat çekmektedir. Mesela zengin bir Sahaf olan Seyyid Elhac Hasan Efendi'nin dükkânındaki 14 mushaf, 7 B. 1271 (26 Mart 1855) tarihinde 5.400-38.520 akçe arasında satılmıştır.[151] Buna mukabil 20 Ra. 1278 (25 Eylül 1861) tarihinde Nakibüleşraf Hasan Tahsin Efendi'nin terekesindeki mushaflardan Hâfız Osman hattıyla olan

146 KA. 56, s. 7b.

147 KA. 586, s. 65a. (16 N. 1203/10 Haziran 1789).

148 KA. 728, s. 15b.

149 BK. 59, s. 48b.

150 "Şekerzâde hattıyla basma *Mushaf-ı Şerif*: 27 kuruş". BK. 66, s. 12a; "Basma Hâfız Osman *Mushaf-ı Şerif*'i: 50 kuruş". BK. 68, s. 32b.

151 KA. 1706, s. 92a.

2.460.000, Çemşir Hâfız hattıyla olan 1.896.000 akçeye müşteri bulmuştur.[152] Böyle pahalı bir mushafı satın almak küçük sermayelerle çalışan sahaf esnâfı için mümkün gözükmemektedir. Bu sebeple bazı sahafların müzâyedelerde yüksek fiyattan satılan mushafları ortaklaşa aldıklarını görüyoruz.

Sahaf dükkânlarında kitap yanında hat örnekleri, murakka'lar,[153] kıt'alar[154] ve hilyeler de satılmaktaydı. Sahaf Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi b. Elhac Mehmed'in terekesinde çok sayıda kıt'alar, murakka'lar, levhalar ve hilyeler bulunmaktadır.[155] Somalı Seyyid Ahmed Efendi b. Seyyid Mehmed'in 17 Ş. 1212 (4 Şubat 1798) tarihli terekesinde ta'lik kıt'alar, yazılar, murakka'lar; Yedikuleli ve Râşid hattıyla kıt'alar, Eğrikapulu hattıyla karalamalar ve Hâfız Osman hattıyla murakka'lar vardır.[156] Sahaf Derviş Mehmed b. Abdullah'ın terekesinde de bir hilye-i şerif yanında, birkaç da murakka' vardır.[157] Sahaf Mehmed Kemaleddin Efendi, dükkânında basma levhalar da satıyor olmalı ki terekesinde 30 basma levha çıkmış ve 35 kuruşa satılmıştır.[158] Hasan Efendi b. Abdullah'ın Hoca Paşa'daki mağazasında 54 levha bulunmaktaydı.[159] Sahaf Elhac Ömer Efendi b. Ömer'in dükkânındaki 42 levha da 131 kuruşa müşteri bulabilmiştir.[160] Sahaf Elhac Mehmed Emin Efendi b. Hasan'ın dükkânında da iki *Harita-i Efrencî* ve bir de *Musavver Harita* bulunmaktaydı.[161]

Bazı sahaf terekelerinde kitap dışı malzemenin de bulunduğu görülmektedir. Gedik sistemi dolayısıyla başka iş koluna ait malzemeleri satmamaları gereken sahafların, bu konudaki ticarî faaliyetleri istisnâî olmalıdır. En çok

152 KA. 1768, s. 12a.

153 "Güzel yazı örneklerinin bir araya getirilmesiyle hazırlanan albüm". Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 460.

154 "Hat sanatında belirli ölçülerdeki dikdörtgen kâğıtlara sülüs-nesih, muhakkak- reyhanî, nestalik, tevki'i ve rik'a hatlarıyla yazılmış yazı". F. Yılmaz, a.g.e. s. 347.

155 KA. 795, s. 4a-5a. (Gurre-i Ca. 1219/8 Ağustos 1804).

156 KA. 696, s. 126a.

157 "Ta'lik murakka': 590 akçe, Def'a murakka' ba-hatt-ı Yedikuleli: 700; defa murakka': 130; defa murakka': 250; defa murakka': 230; defa murakka': 190; sülüs ve nesih murakka': 340; Hilye-i Şerif: 240". KA. 224, s. 47a.

158 KA. 1879, s. 44a.

159 KA. 1595, s. 10b.

160 KA. 1904, s. 26a. (22 Ş. 1305/4 Mayıs 1888).

161 KA. 648, s. 12a. (26 C. 1208/ 29 Ocak 1794).

rastlanan malzeme kâğıttır.[162] Bazı terekelerde kalem, kubur,[163] kalemtıraş, devat,[164] makta'[165] gibi yazı malzemelerinin bulunduğu da görülmektedir.[166] Birkaç sahaf terekesinde de saat belirlemede kullanılan bir alet olan rub' tahtası veya irtifa tahtası,[167] kıble-nümâ, misvak, tespih, usturlab,[168] gözlük gibi eşya bulunmaktadır.[169] Bunların sayılarının çok olması, bir kısmının sahafın zâtî eşyası olması ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Mesela Sahaf Seyyid Elhac Hasan Efendi'nin terekesinde 12 tesbih, beş gözlük ve üç seccade bulunmaktadır.[170] Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi'nin terekesinde ise 22 kalemtraş, biri som iki devat, bir miktar kalem ve tesbih vardır.[171] Sahaf Osman Efendi'nin dükkânındaki resim kâğıtları, dürbün, devat, pıştahta, bir miktar ok, ok kuburları ve yayının onun şahsî eşyası olup-olmadığını ise bilemiyoruz.[172] Bazı sahaf terekelerinde geçen "tasvirler", muhtemelen tek sayfaya yapılmış minyatürler olmalıdır. Sahaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim'in terekesinde çok sayıda tasvir ve dört de "tahta tasvirler" vardır.[173]

Yukarıda belirttiğimiz gibi, İstanbul sahaflarında erken dönemler hariç kitap dışındaki malzemelerin satışı istisnaidir. Ancak İmparatorluğun diğer bölgelerindeki sahaf ve kitapçılarda yazı malzemelerinin yanında, kitapçı dükkânlarında satışı mu'tad olmayan havlu, sarık ve pantolon, ayakkabı gibi giyim eşyasıyla oyuncağın hatta baharat ve yiyecek maddelerinin bile satıldığı görülmektedir.[174]

---

162 KA. 93/A, s. 93b; KA. 565, s. 2b-3a; KA. 736, s. 33a; KA. 891, s. 42b; KA. 1189, s. 2a; KA. 1664, s. 58b; KA. 1817, s. 3a.

163 "Üstünde kalem koyma yeri, altında da mürekkeb haznesi olan yazı aleti". Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 358.

164 "Hokka ve kamış kalemden oluşan yazı takımı kutusu". F. Yılmaz, a.g.e. s. 139.

165 "Üzerinde kamış kalem ağzının kesilip düzeltildiği alet", F. Yılmaz, a.g.e. s. 390.

166 KA. 795, s. 4a-5a; KA. 891, s. 42b; KA. 1189, s. 2a; KA. 1664, s. 58b.

167 "Saat belirlemede kullanılan alet. İrtifa tahtası da denilirdi". Fehmi Yılmaz, a.g.e. s. 284. Ayrıca Bkz. Hazret-i Halid Câmii Muvakkiti Ahmed Ziya b. Rıza, *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*, yay. haz. M. Şinasi Acar, Atilla Bir, Mustafa Kaçar, İstanbul 2010.

168 "Gök cisimlerinin hareketlerini araştırıp yükseltisini ölçmede kullanılan alet". F. Yılmaz, a.g.e. s. 669.

169 KA. 338, s. 31a; KA. 736, s. 33a; KA. 1189, 2a; KA. 1219, s. 4a-5a; KA. 1406, s. 65a.

170 KA. 1706, s. 93a.

171 KA. 795, s. 4a-5a.

172 KA. 565, s. 2b-3a.

173 İstanbul Mahkemesi (TSA) 336, s. 62b. (28 S. 1151/17 Haziran 1738).

174 Ami Ayalon, "Arab Booksellers and Bookshops in the Age of Printing, 1850- 1914", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 37, no. 1, London 2010, s. 73, 81.

KİTAP FİYATLARI

Osmanlı kültür tarihinde asırlara göre kitap fiyatlarıyla ilgili herhangi bir çalışma mevcut olmadığı için, doğrudan arşiv belgeleri kullanılmadan mukayeseli çalışmalar yapmak ve yüzyıllar boyunca belli başlı eserlerin fiyat hareketlerini takip ve tespit etmek imkânı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu bölümde belgelerden elde edilen veriler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu konuda sahaf terekeleri ve muhallefat defterlerindeki kitap listeleri, Osmanlılarda kitap ticareti ve fiyatlarının tespiti bakımından bize en çok yardımcı olacak kaynakların başında gelmektedir. Ancak terekelerdeki kitapların satış fiyatları veya değerleri bize üç asırlık bir dönemde kitap fiyatlarının seyri hakkında bir fikir verebilirse de aşağıda zikredeceğimiz hususlardan dolayı, bu belgelerdeki rakamlardan hareketle kitap fiyatları hakkında bir genelleme yapmak veya doğru bir kanaat oluşturmak her zaman mümkün gözükmemektedir.

Yazma eserlerde, basma eserlerdeki standartlık söz konusu olmadığından; yazısının güzelliği, telîf veya istinsâh tarihi, cilt ve tezhibi dolayısıyla aynı eserin çeşitli nüshaları arasında büyük fiyat farkları ortaya çıkmaktadır. Mesela Gurre-i Za. 1115 (7 Mart 1704) tarihli tereke kaydına[1] göre Sahaf Mahmud Efendi b. Osman b. Abdullah'ın dükkânında bulunan *Tefsir-i Keşşâf*'ın bir nüshası

1 İstanbul Mahkemesi (TSA) 270, s. 125a.

10.005, diğer bir nüshası ise 3.010 akçeye; Sahaf Elhac Mehmed Emin Efendi b. Hasan'ın 26 C. 1208 (29 Ocak 1794) tarihli terekesindeki bir *Hamse-i Atâ'î* nüshası 1.450 akçeye, diğeri ise 150 akçeye satılmıştır.[2] Başbakikulu Mehmed Efendi, 13 M. 1086 (9 Nisan 1675) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre bir Hâfız hayranıdır. Terekesindeki ünlü İran şâirinin divanının çeşitli nüshaları 150, 300, 320, 350, 550, 1.000 ve 2.000 akçe gibi birbirlerinden oldukça farklı fiyatlardan alıcı bulmuştur.[3] Bir yazma eserin nüshalarının azlığı veya çokluğu da kitap piyasasındaki fiyatının oluşmasında rol oynamaktadır. Diğer bir husus da müzâyedeye katılımın ve günün ekonomik şartlarının fiyatları etkilemesidir.[4] XIX. yüzyılın tanınmış hattatlarından Çemşir Hâfız'ın yazdığı mushafların farklı tarihlerde düzenlenen müzâyedelerdeki satış fiyatları[5] bu hususu açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Liste 1. Çemşir Hâfız'ın Yazdığı Mushafların Fiyatları

Yıl	Mushaf-ı Şerif (akçe)	Gümüş/gr.
1234/1819[6]	132.000	48.576
1278/1861[7]	1.896.000	157.937
1283/1866[8]	966.000	80.468

2 KA. 648, s. 12a.

3 KA. 8, s. 86b-87a.

4 Mesela *Şeyh Gâlib Dîvânı*'nın yazma bir nüshası 1266 (1850) tarihinde (BK. 22, s. 70a) 70 kuruşa (8.400 akçe), 1305 (1888) tarihinde (BK. 69, s. 5b.) ise beş kuruşa (600 akçe) satılmıştır. 1266 (1850) tarihi kitap fiyatlarında büyük yükselmelerin, 1305 (1888) tarihi ise önemli düşüşlerin olduğu bir dönemdir. Tabii ki her iki nüsha arasındaki fizikî özelliklerin de bu derecedeki fiyat farklılığında önemli bir payı vardır.

5 Aşağıda verilen nüshalar arasında bir yazma eserin nüshalarıyla ilgili olarak yukarıda belirttiğimiz hususlar dolayısıyla farklılıklar olması düşünülebilir. Ancak tanınmış bir hattat olan Çemşir Hâfız'ın yazdığı mushafların fizikî özelliklerinin azçok birbirine yakın olması gerektiği varsayımıyla böyle bir karşılaştırma yapılmıştır.

6 BOA. DBŞM. MHF. 13296.

7 KA. 1768, s. 12a.

8 BK. 47, s. 98b.

9 KA. 1803, s. 73a.

10 BK. 50, s. 21b.

11 KA. 1831, s. 73b.

12 KA. 1850, s. 26a.

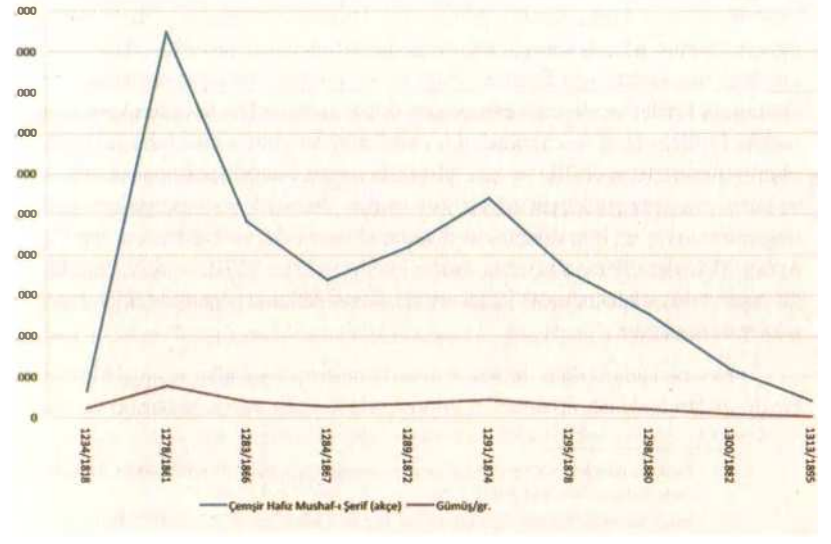
13 KA. 1863, s. 48a.

14 KA. 1879, s. 9b.

15 BK. 83, s. 7a.

1284/1867[9]	678.000	56.477
1289/1872[10]	840.000	69.972
1291/1874[11]	1.080.000	89.964
1295/1878[12]	716.400	59.676
1298/1881[13]	510.000	42.483
1300/1882[14]	240.000	19.992
1313/1895[15]	84.000	6.997

Grafikte açıkça görüldüğü gibi dönemin iktisadî şartları, Çemşir Hâfız'ın yazdığı mushaf nüshalarının fiyatlarına büyük ölçüde yansımıştır. II. Mahmud dönemindeki akçenin değerinin düşmesi sonucu fiyatlarda görülen aşırı yükselişler, Çemşir Hâfız'ın yazdığı mushafların değerini de nominal olarak yükseltmişse de, 1856 yılında biten Kırım Savaşı ve ardından yapılan dış borçlanmalar, 93 Harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yıkıcı mâlî sonuçları, ekonomiyi son derecede geriletmiş ve kitap meraklılarının kitaba olan talebini düşürmüş; düşen talep karşısında da Çemşir Hâfız'ın yazdığı mushafların fiyatındaki tedricî gerileme 1313 (1895) tarihinde en düşük değere ulaşmıştır.

Grafik 1. Çemşir Hâfız'ın Yazdığı Mushafların Fiyat Dalgalanmaları

Kitap fiyatlarının zaman içerisindeki değişimini izlememizi zorlaştıran bir husus da, birçok terekede birden fazla eserin fiyatının ayrı ayrı gösterilmeyip "alayı" denilerek toplu olarak kaydedilmesidir. Bundan dolayı kitapların fiyatları her zaman tek tek tespit edilememektedir. Bu da bizim eser bazında karşılaştırma yapma imkânımızı birçok durumda ortadan kaldırmaktadır. XIX. asrın ortasından itibaren basılı kitapların terekelere girmeye başlaması da fiyat karşılaştırmalarını yapmamızı güçleştiren hususlardan biridir. Çünkü birçok tereke kâtibi hazırladıkları listelerde yazma-basma ayrımı yapmamışlardır. Bir diğer güçlük de çeşitli dönemlerde akçenin tağşişi[16] dolayısıyla ortaya çıkan değer kaybıdır. Bilindiği gibi XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir dönemde akçenin değerinde düşüşler olmuş,[17] bu durum XVIII. yüzyılda da devam etmiş; 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra daha da hızlanmıştır. Özellikle de II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılan tağşişler fiyatların yükselme sebebidir. II. Mahmud tahta çıktığında bir akçenin içinde 5,9 gram gümüş bulunmaktaydı. Bu miktar 1789 yılından beri değişmemişti. Fakat sonraki 30 yılda akçenin içerdiği gümüş miktarı kimi zaman hızlı, kimi zaman da yavaş azaldı. Osmanlı para biriminin gümüş içeriği 1831-32 yılında 0,5 gram ile en düşük düzeyine indikten sonra 1832'de 0,94 grama, 1844'te de bir grama çıktı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar bu düzeyde kaldı. Kısacası 1808-1844 yılları arasında akçe, gümüş içeriğinin % 83'ünü kaybetti. Aynı şekilde Osmanlı kuruşu dönemin önde gelen Venedik dukası, İngiliz sterlini gibi paralar karşısında değerinin yüzde 90'ını yitirdi. Paranın gümüş içeriğindeki düşüşler sebebiyledir ki 1780-1850 yılları arasında İstanbul'da gıda fiyatları 12 ile 15 kat artmıştı.[18] Bu yüzden kitapların ekonomik krizler ve akçenin tağşişinden dolayı değişen fiyatlarından hareketle sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ayrıca savaşların yol açtığı ekonomik krizlerin XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca kitap fiyatlarına yansıması ve talebi olumsuz etkilemesi de söz konusudur. Bu yüzden kitap fiyatlarındaki değişimin savaş ve kriz dönemleri dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekir. Ayrıca XIX. asrın ikinci yarısında matbu kitap sayısının XVIII. ve XIX. yüzyılın ilk yarısıyla kıyaslanamayacak kadar artmış olması da kitap piyasasındaki fiyatları etkilemiş olmalıdır.

Her ne kadar erken dönem kanunnâmelerinde sahafların satışlarından yüzde ondan fazla kâr etmemeleri konusunda kayıtlar varsa da bunun yazma

16 "Paranın içindeki saf ve değerli maden oranını azaltmak". Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 617.

17 Ömer Barkan, "Edirne Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. III (Ankara 1968), s. 454.

18 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2005, s. 181.

kitaplar için uygulanmasının mümkün olmadığı açıktır. Bir yazma kitabın maliyeti sahafın aldığı fiyattır ve bunu da tespit etmek mümkün değildir. Görüldüğü kadarıyla kitap fiyatları piyasa şartlarına göre oluşmaktaydı. XVII.-XIX. asra âit ulaşılabilen belgelerde bu konuda herhangi bir sınırlamanın olmadığı görülmektedir. Basılı eserlerde bu konuda bir düzenleme var mıydı? İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitapların bazılarıyla ilgili fiyat düzenlemesi yapıldığını biliyoruz.

Terekelerden hareketle tespit edilen kitap fiyatları, asırlara göre önemli farklılıklar göstermektedir. XVI. ve XVII. asırda akçe üzerinden tespit edilen kitap fiyatları, müteakip asırlara göre ucuz olarak görünse de, dönemin iktisadî şartları ve fertlerin alım gücü dikkate alındığında pek de düşük olduğunu söyleyemeyiz. Mesela 1548 tarihli bir muhallefat listesinde belirtildiğine göre, "*Kitab-ı Âşık Paşa*" 80 akçeden satılmıştır.[19] Bu tarihlerde bir işçinin günlük ücretinin beş, marangozun on, taş ustasının da on bir akçe olduğunu görüyoruz.[20] 1572 tarihli bir muhallefat listesinde de kitap fiyatlarının 12 akçe ile 1.670 akçe arasında değiştiği görülüyor. *Envârü'l-Âşikîn* 60, *İskendernâme* 71, *Âşık Paşa* 265, *Tefsir-i Türkî* 610, *Kısas-ı Enbiya* 230, *Süleymannâme* 640 akçeye satılmıştır. Listede *Varaka ve Gülşah* (13 akçe), *Kitâb-ı Fâl* (14 akçe), *Baytarnâme* (12 akçe) gibi ucuz kitapların yanında, 815 ve 905 akçeye satılan iki mushaf ve 1.670 akçeye satılan bir *Tarih-i Taberi* vardır.[21]

1003 (1594) tarihli bir tereke kaydında da bir ciltli *Tevârih-i Taberî*'ye 600 akçe fiyat biçilmiştir.[22] Gurre-i M. 1003 (16 Eylül 1594) tarihli bir terekede mevcut kitaplardan *Tefsir-i Kadı* 300, *Şerh-i Mesâbih* 600, *Tavzih* 400, *Dürer Gurer* 1.200, *Tarih-i Kuds* 100, *Envârü'l-Âşikin* 30, mükemmel *Hidâye* 1.200, *Ekmel* 2.000, *İbn-i Melek* 600 ve *Dîvân-ı Kâtibî* 50 akçeye satılmıştır.[23] Aynı tarihteki diğer bir terekede de *Muhtaru's-Sıhah* 300, *Kitab fi ilmi'l-Hisab* 15, *Kanun-nâme* 20, *Şâh u Gedâ* 100 ve *Kadıhân* 2.000 akçeye satılmıştır.[24] Bir yıl sonra kaydedilmiş bir terekede de yer alan edebiyat konulu kitapların fiyatlarının oldukça ucuz olduğu görülmektedir: *Hüsrev ü Şîrîn* 37, *Hüsn ü Dil-i Âhî* 37, *İnşâ* 27, *İnşâ* 40 akçe. Buna karşılık adı belirtilmeyen *Kitâb-ı Hindî* 370, *Tevârih-i Taberî*

19 Barkan, a.g.m. s. 100.

20 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, Ankara 2000, s. 192.

21 Barkan, a.g.m. s. 148.

22 KA. 1, s. 19a.

23 KA. 1, s. 25a.

24 KA. 1, s. 26b.

800 akçeye satılmıştır.[25] Aynı terekede yer alan "Hasan nâm gulamın" 6.000, "Peymâne nâm câriyenin" 8.000 ve Altı Mermer Çarşısı'ndaki bir dükkânın da 5.000 akçelik bir değerinin olduğu göz önünde bulundurulursa XVI. asırda kitap fiyatlarının ucuz olmadığı söylenebilir. Ancak şunu belirtmekte yarar vardır: XVI. ve XVII. asırlarda, müteakip asırlarda olduğu gibi, halka hitap eden eserlerle tarih ve edebiyat konulu eserler dinî ilimlerle ilgili kaynak eserlere göre oldukça ucuzdur. Yukarıdaki kitap fiyatlarından bazılarını temel gıda maddeleriyle karşılaştırırsak[26] ortaya şöyle bir tablo çıkar: İslâm hukukuna dâir bir kitab olan *Hidâye*'ye ödenen 1.200 akçeyle şu temel gıda maddelerinden birini belirtilen miktarlarda almak mümkündür: 28 kile un, 923 okka ekmek, 19 kile pirinç, 43 okka tereyağı, 200 okka koyun eti. *Hüsrev ü Şîrîn* veya *Hüsn ü Dil* adlı eserlerden birini almak istersek altı kilo koyun etinden veya 28 okka ekmekten vazgeçmemiz gerekecektir.

XVII. asırda, bir önceki asra göre kitap fiyatları ne ölçüde artmıştır. Böyle bir mukayese yaparak kesin bir fikir edinmek için elimizde XVI. asra âit yeterli veri yoktur. Şüphesiz ki XVI. asrın sonlarından XVII. asrın ortalarına kadar uzanan bir enflasyon dalgası dolayısıyla kitap fiyatlarının da belli bir oranda artmış olması gerekir. Ancak bu dönemde yaklaşık olarak fiyatların beş kat artmasının,[27] kitap fiyatlarına nasıl yansıdığını tespit zordur. Yukarıda sıraladığımız sebeplerden ötürü elimizdeki sınırlı örneklere dayanarak bir fikir oluşturmanın güçlüğü şu örnekten çok kolay anlaşılabilir: Evahir-i Ra. 1013 (Ağustos 1604) tarihli bir terekede[28] *Tefsir-i Kadı*'nın 1.350 akçeye satıldığını görüyoruz ki bu on yıl evvel satılan aynı tefsirin diğer bir nüshasına göre, dört mislinden fazla pahalıdır. Buna mukabil Evâhir-i Ra. 1016 (Temmuz 1607) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre, Şeyh İbrahim Efendi'nin kitapları arasında yer alan *Kâdı Beyzavî* ise 300 akçeye satılmıştır.[29] Muhakkak ki burada satılan nüshanın özelliği önemli bir rol oynuyordu.[30] Satılan nüshaların fizikî

25 KA. 1, s. 29b.

26 Ş. Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, Ankara 2000, s. 106-107.

27 Ş. Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, s. 181.

28 KA. 1, s. 118a.

29 KA. 1, s. 153b.

30 Dinî ilimlerle ilgili eserlerin aynı zaman aralığında hem çok pahalı ve hem de ucuz nüshalarının bulunmasının izahını aynı yıl içinde düzenlenmiş iki terekedeki kayıtlar da destekler mahiyettedir. 27 Z. 1085'te (24 Mart 1675) terekesi tespit edilen Mustafa Efendi b. İbrahim 6.650 akçelik küçük bir servete sahiptir. Terekesinde 12 kitap vardır. Bunlardan *Mutavvel* 380, 2 ciltlik *Kâdı Beyzavî Tefsiri* 630, *Dürer Ğurer* 105 ve *Sadru'ş-Şerî'a* 40 akçeye satılmıştır (KA. 8, s. 50b). İki ay önce 29 L. 1085 (26 Ocak 1675) tarihinde terekesi düzenlenen sabık kazaskerlerden Zeyrek-zâde Seyyid

özelliklerini bilemediğimiz için sağlıklı bir karşılaştırma yapmamız mümkün gözükmemektedir. Ancak orta sınıftan kimselerin terekelerinde yer alan bu tür kitaplar genellikle okuma maksadıyla kopya edilen ve fizikî özellikleri bakımından belli standartlara ulaşamamış nüshalar olduklarından, çok farklı ve genellikle de ucuz fiyatlardan alıcı bulabiliyordu şeklinde bir genelleme yapmak mümkün gözükmektedir. Müteakip dönemlerde bu eserlerden satışa sunulanlar ise Orta Çağ İslâm dünyasında ünlü hattatlar tarafından istinsâh edilmiş tezhipli nüshalardı. Kanaatime göre, kitap piyasasında bu özelliğe sahip nüshaların az oluşu, fiyatlarının yükselmesi sonucunu doğuruyordu. Belli bir refah seviyesine ulaşmış ulemâ sınıfından kimseler, bu eserlere sahip olmak için birbirleriyle yarışıyor olmalıdırlar. XVII. asrın ilk yarısına âit kitap ihtiva eden terekelerin çoğu genellikle orta sınıftan kimselere ait olduğundan, daha ziyade halka hitap eden ucuz kitapları ihtiva etmektedirler.[31]

XVII. asrın ortalarına doğru özellikle de ulemâ sınıfından kimselere âit terekelerde dinî ilimlerle ilgili yüksek fiyatlı eserlere rastlanmaktadır.[32] Orta sınıftan kimselerin terekelerindeki kitaplar ise genellikle tarih, edebiyat ve halka yönelik dinî eserlerdir. Bu tür eserlerin fiyatlarında önemli bir artış görülmez. Aynı trend XVII. asrın ikinci yarısında ve XVIII. asrın ilk yarısında da devam eder.[33]

Abdurrahman Efendi'nin serveti ise 1.636.360 akçedir. Bu miktarın 219.000 akçesi kitaplarının satışından gelmektedir. Terekesindeki kitaplardan *Kâdı Beyzavî Tefsiri* 7.150, *Tefsir-i Ebussu'ud* 6.000, *Hidâye* 10.000, *Kuhistanî* 7.500 ve *Şerh-i Fusûs* 9.600 akçeye alıcı bulmuştur. (KA. 8, s. 15a-b).

31 Bu tür terekeler için bkz. KA. 2, s. 90a-b; KA. 3, s. 10b, 11a, 16b, 18b, 24b-25a, 69a, 103a.

32 Mesela Allâme Efendi diye tanınan Mehmed Efendi'nin evâil-i Ra. 1046 (Ağustos 1636) tarihli terekesindeki *Tefsir-i Kâdı*'nın fiyatı 3.600, *Kadıhan*'ın fiyatı 3.400 akçedir. (KA. 3, s. 18b.) Muhallefat kâtibi bu tarihlerde akçenin değerinin düştüğünü belirtmek için 120 akçenin bir kuruş olarak hesaplandığına dair bir not eklemiştir. Ahmed Çelebi'nin evâil-i Ca. 1046 (Ekim 1636) tarihli terekesinde de 4.000 akçeye satılan eksik bir *Vankulu* tercümesi vardır (KA. 3, s. 25a). Filibe Kadısı Mehmed Efendi b. Sinan'ın evahir-i Ş. 1048 (Ocak 1639) tarihli terekesinde de (İstanbul ŞS [TSA]. 207, s. 27a-b) dinî ilimlerle ilgili birçok kitabın oldukça pahalı olduğu görülmektedir: *Dürer Ğurer* 3.215, *Kâdı Beyzavî* 3.400, *Tefsir-i Ebussu'ud* 2.400 akçe. Buna mukabil şâirleri belirtilmeyen iki dîvân 50 ve 60, *Türkî Şehnâme* ise 100 akçeye müşteri bulabilmiştir. Şam Kadısı Mustafa Efendi'nin evasıt-ı B. 1059 (Temmuz 1649) tarihli terekesi ise ihtiva ettiği zengin kitap koleksiyonuyla dikkati çeker. Terekedeki *Tefsir-i Kâdı* 4.000, *Kadıhan* 4.000, *Tefsir-i Kemal Paşa-zâde* 2.000, *Tefsir-i Şeyh-zâde* 4.000; *Dürer* 4.000, *Fetevâ-yı Es'ad Efendi* 1.200 ve *Molla Câmi* 600 akçeye satılmıştır (KA. 4, 20b-21a).

33 Buna güzel bir örnek Nazikî-zâde Mustafa Efendi'nin 14 C. 1078 (1 Aralık 1667) tarihli terekesindeki kitapların fiyatlarıdır. Mustafa Efendi'nin koleksiyonunda bulunan *Tefsir-i Ebussu'ud* 3.530, iki *Dürer ve Ğurer* 1.100 ve 5.000, iki *Tefsir-i Kâdı* 7.500 ve 12.000, *Kadıhan* 6.550, *Hidâye* 6.500 ve *Kamus* 10.000 akçeye satılmıştır. Bu terekede

Anlaşıldığına göre XVIII. asrın ikinci yarısının sonlarında kuruşla değerlendirilmeye başlanan kitapların fiyatlarında başlayan artış, XIX. asrın ilk çeyreğinde hızlanmıştır.[34] Bu sıralarda yıllık bazda % 5 olan enflasyonun bu artışda önemli bir payı olsa gerekir. Bu husus, İmparatorluğa âit fiyat endekslerinde de açıkça görülmektedir. 1756 yılında bir rençberin günlüğü 33, marangozun 70, sıvacının 75 akçedir. 1800 yılına gelindiğinde ise rençberin günlüğü 96, marangozun 124, sıvacının ise 120 akçe olmuştur. II. Mahmud döneminde (1808-1839) bu fiyat artışları daha büyük bir ivme kazanmış ve bu hükümdarın saltanatının son yıllarında rençberin günlüğü 619, marangozun 982 ve sıvacının 1.200 akçeye ulaşmıştır.[35] Görüldüğü gibi bazı iş kollarında bir asırdan az bir zamanda oluşan fiyat artışları yirmi misline ulaşmıştır. Buna paralel olarak bu dönemde kitap fiyatlarında da önemli artışlar olduğunu görüyoruz. Dinî ilimlerle ilgili ana kaynakların yanında tarihî ve edebî eserlerin fiyatlarında da önemli sayılabilecek artışlar meydana gelmiştir.[36]

XIX. asrın ikinci yarısında terekelerde çokça görülmeye başlanan basılı kitapların fiyatlarının da yüksek enflasyonun tesiriyle oldukça pahalılaştığı görülmektedir. Döneme âit terekelerden dinî ilimlerle ilgili birçok basılı kitabın fiyatının bu eserlerin yazma nüshalarının fiyatlarından yüksek olduğu anlaşılmaktadır. 1280 yılı Zilkâdesinin (Nisan 1864) başlarında vefat eden

---

ikişer nüshası bulunan iki kitabın çok farklı fiyatlarla satılmış olması, yukarıda belirttiğimiz gibi kitap fiyatlarının mukayesesinde önemli bir mahzur oluşturmaktadır. Ayrıca Mustafa Efendi'nin terekesindeki bu yüksek fiyatlı kitapların yanında *Dîvân-ı Bakî* (180 akçe), *Dîvân-ı Yahya* (185 akçe) ve *Tezkire-i Şu'arâ* (350 akçe) gibi edebî eserlerin çok ucuz olması da dikkat çekmektedir (KA. 6, s. 103a). Terekesinde çok pahalı kitaplar bulunan Mustafa Efendi'nin bu eserlerin ucuz nüshalarını almış olabileceğini düşünemeyiz. Bu örnek de bu tür eserlerin fiyatlarının ucuz olduğu görüşünü desteklemektedir.

34 Mehmed Râşid Efendi'nin 3 S. 1203 (3 Kasım 1788) tarihli terekesindeki iki *Tefsîr-i Kadı Beyzavî*'den birinin 700 kuruşa (84.000 akçe), diğerinin ise 1.005 kuruşa (120.600 akçe) satıldığını görüyoruz (KA. 706, s. 35a). Vüzerâ-yı izâmdan Ebu Bekir Paşa'nın 3 M. 1231 (5 Aralık 1815) tarihli terekesinde (KA. 979, s. 65b- 66b) fiyatları önemli ölçüde artan dinî ilimlerle ilgili bazı kitaplara rastlanılmaktadır: *Şeyh-zâde ale'l-Kadı*: 1.630 kuruş (195.600 akçe); *Kastalanî*: 1.360 kuruş (163.200 akçe); *Tatarhaniyye*: 1.370 kuruş (164.400 akçe) ve *Tefsîr-i Fahr-ı Râzî*: 1.920 kuruş (230.400 akçe).

35 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, Ankara 2000, s. 194-196.

36 Mesela 15 Ra.1239 (19 Kasım 1823) tarihli bir terekede *Külliyât-ı Râgıb*'ın 49 kuruş (5.880 akçe), *Külliyât-ı Nâbî*'nin 36 kuruş (4.320 akçe), *Dîvân-ı Vehbî*'nin 46 kuruş (5.520 akçe), *Dîvân-ı Sâbit*'in 45 kuruş (5.400 akçe), *Tarih-i Selanikî*'nin 73 kuruş (8.760 akçe), *Süleyman-nâme*'nin 81 kuruş (9.720 akçe), *Tâcü't-Tevârih*'in 91 kuruşa (10.920 akçe) satıldığını görüyoruz (KA. 1147, s. 13b).

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne hocalarından Musa Nazîf Efendi'nin terekesindeki[37] matbu kitaplardan *Sahih-i Buhârî*'nin *Kastalani Şerhi* 1.250 kuruşa (150.000 akçe), *Tefsir-i Kâdı*'nın *Şeyh-zâde Şerhi* 1.325 kuruşa (159.000 akçe) ve *Tefsir-i Ebussu'ud* 415 kuruşa (49.800 akçe) satılmıştır.

XIX. asrın sonlarıyla XX. asrın başlarında terekelerdeki kitap fiyatlarında bir istikrarsızlık söz konusudur. Terekelerdeki kitapların fiyatlarında büyük düşüşler vardır. Siyasî ve iktisadî durumun kitaba olan talebi azalttığı, dolayısıyla kitap fiyatlarını etkilediği görülmektedir. İmparatorluğun iflasını ilanı, Balkan Harbi ve sonrasında I. Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuz havanın basın ve yayın hayatını etkilemesi de kaçınılmazdı. Sahaf Hüseyin Efendi'nin 2 R. 1301 (31 Ocak 1884),[38] Dârülmuallimin Mekteb-i Rüşdiyesi Müdürü Ali Kadri Efendi'nin 29 S. 1307 (25 Ekim 1889) tarihli,[39] Mütercim Rüşdü Paşa'nın 1299 (1882) tarihli[40] ve Maliye Nâzırı Ahmed Nazîf Paşa'nın 5 M. 1324 (1 Mart 1906) tarihli[41] terekelerindeki kitapların fiyatı oldukça ucuzdur. Ruhıdil Hanım'ın 26 C. 1328 (5 Temmuz 1910),[42] Sadrazam Kâmil Paşa'nın Selh-i Z. 1331 (29 Kasım 1913)[43] ve Sadrazam Said Paşa'nın[44] 14 R. 1332 (12 Mart 1914) tarihli terekelerindeki kitapların pahalılığı muhtemelen bu müzâyedelere katılımın çok olması ve kitapların fiziki durumlarından dolayıdır. Bunun en güzel örneği *Naimâ Tarihi*'nin farklı tarihlerdeki satış fiyatlarıdır.

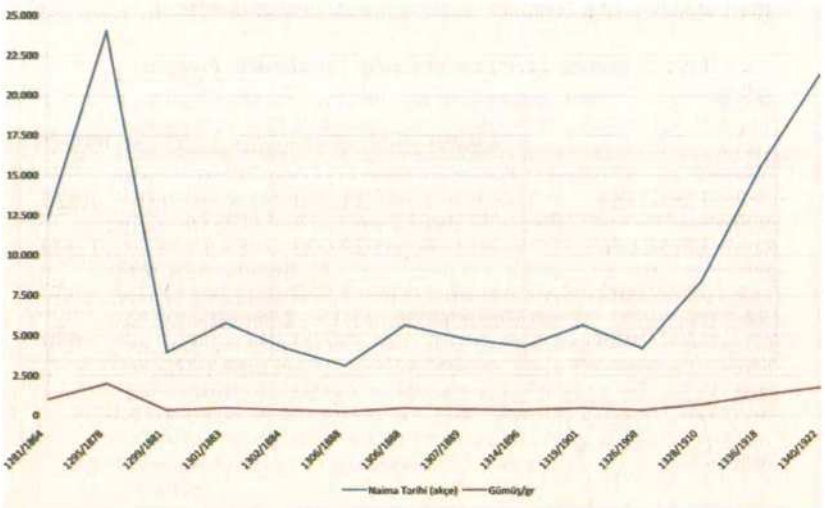
Liste 2. Na'îmâ Tarihi'nin Muhtelif Tarihlerdeki Fiyatları

Yıl	*Na'îmâ Tarihi* (akçe)	Gümüş/gr
1281/1864	12.240	1.020
1295/1878	24.000	1.999
1299/1882	3.960	330
1301/1883	5.760	480

37 KA. 1784, s. 27b.
38 BK. 65, s. 7b.
39 KA. 1917, s. 7a.
40 KA. 1875, s. 47a.
41 KA. 1993, s. 39a.
42 KA. 2006, s. 35a.
43 KA. 2046, s. 23a.
44 KA. 2053, s. 30-37.

1302/1884	4.200	350
1306/1889	3.120	260
1306/1889	5.640	470
1307/1889	4.800	400
1314/1896	4.320	360
1319/1901	5.640	470
1326/1908	4.200	350
1328/1910	8.400	700
1336/1918	15.600	1.299
1340/1922	21.360	1.779

Na'îmâ Tarihi'nin altı ciltlik baskısının yukarıda belirttiğimiz muhtelif tarihlerdeki müzâyedelerde satıldığı fiyatlar da bu dönemde kitap pazarındaki istikrarsızlığı göstermektedir.[45]

Grafik 2. Na'îmâ Tarihi'nin Muhtelif Tarihlerdeki Fiyat Dalgalanmaları

45 KA. 1785, s. 79b; KA. 1888, s. 1b; KA. 1888, s. 63b; KA. 1917, s. 11b; KA. 1951, s. 35b-36a; KA. 1973, s. 64a; KA. 2000, s. 11b; KA. 2006, s. 35a.

Bu dönemdeki kitap fiyatlarında ani düşüşlere ve dalgalanmalara *Kara Davud*'un basma nüshalarının müzâyedelerdeki satış fiyatları güzel bir örnektir. *Kara Davud*'un XIX. asrın ortalarında 80-100 kuruş (9.600-12.000 akçe) arasında seyreden fiyatı, asrın sonlarına doğru 140 kuruşa (16.800 akçe)[46] kadar çıktıktan sonra XX. asrın başlarında 17 kuruşa (2.040 akçe)[47] düşmüştür.

Yazma kitapların fiyatlarını ölçü alarak asırlara göre kitap fiyatlarının artışlarını belirlemenin zorluklarını yukarıda belirtmiştik. Basma kitapların fiyatlarını ölçü almak ise yazma eserlerdeki yazı, cilt, tezhib gibi fiziki özelliklerinin oluşturduğu standart olmama mahzurunu belli ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Basma bir kitabın farklı tarihlerdeki fiyatı ekonomik şartların kitap fiyatları üzerindeki tesirlerini daha iyi görmemize imkân vermektedir. Mesela, İbrahim Müteferrika tarafından Receb 1141 (Şubat 1729) tarihinde baskısı tamamlanan *Vankulu Lügatı*'nın farklı tarihlerde terekelerdeki satış fiyatlarını incelediğimizde, fiyatının genellikle dönemin ekonomik şartlarına uygun olarak artıp azaldığını görüyoruz. Tabii ki bazı müzâyedelerin özelliklerinden veya başka hususlardan dolayı izahı güç bazı fiyat hareketleri de yaşanmaktadır. *Vankulu Lügatı*'nın 1144-1329 (1731-1911) yılları arasındaki bazı terekelerde akçe ve gümüş üzerinden tespit edilen fiyatları şöyledir:

Liste 3. Vankulu Lügatı'nın Muhtelif Tarihlerdeki Satış Fiyatları ve Gümüş Karşılığı

Hicri yıl	Miladi Yıl	*Vankulu Lügatı* Fiyatı (akçe)	*Vankulu Lügatı* Fiyatı (gr. gümüş)
1144	1731	2.900	359,6
1145	1732	2.520	312,5
1146	1733	2.530	313,7
1147	1734	2.560	317,4
1148	1735	4.200	521
1151	1738	2.390	296,4
1153	1740	3.240	401,8
1154	1741	3.300	399,3
1156	1743	3.480	421,1

46 BK. 35, s. 46a.

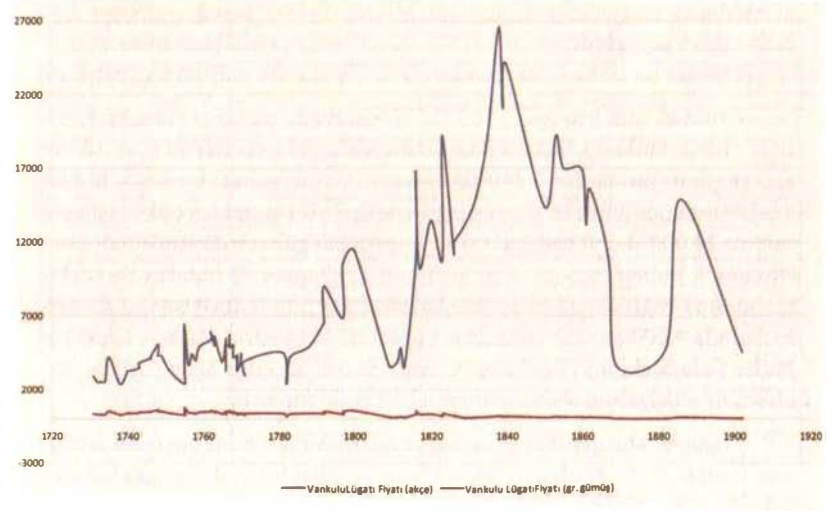
47 KA. 1995, s. 3b.

1156	1743	3.800	459,8
1159	1746	4.120	498,5
1159	1746	4.200	508,2
1161	1748	5.050	611
1161	1748	4.360	527,6
1161	1748	4.329	523,8
1162	1749	4.260	515,5
1165	1751	3.320	401,7
1169	1755	2.400	283,2
1169	1755	3.200	377,6
1169	1755	6.360	750,5
1169	1755	4.800	566,4
1169	1755	3.840	453,1
1169	1755	4.230	499,1
1169	1755	4.805	567
1169	1755	6.360	750,5
1170	1756	3.720	439
1171	1757	4.400	431,2
1172	1758	4.000	380
1173	1759	4.900	465,5
1176	1762	5.400	513
1176	1762	5.850	555,8
1177	1763	5.000	475
1177	1763	5.600	532
1179	1765	3.900	370,5
1180	1766	5.400	517,3
1180	1766	5.100	488,6
1180	1766	3.450	330,5
1180	1766	3.650	349,7
1180	1766	3.630	347,8

1180	1766	3.320	318,1
1180	1766	3.309	317
1180	1766	4.920	471,3
1181	1767	5.000	479
1181	1767	5.040	482,8
1181	1767	5.400	517,3
1181	1767	5.700	546,1
1181	1767	4.900	469,4
1182	1768	5.000	479
1182	1768	4.900	469,4
1182	1768	4.200	402,4
1183	1769	4.320	413,9
1183	1769	3.820	366
1183	1769	4.000	383,2
1183	1769	4.320	413,9
1183	1769	3.300	316,1
1184	1770	4.000	383,2
1184	1770	4.440	425,4
1184	1770	3.970	380,3
1185	1771	3.000	287,4
1185	1771	3.940	377,5
1195	1781	4.500	374,9
1196	1782	2.400	199,9
1198	1783	4.200	349,9
1203	1788	4.920	385,2
1207	1792	6.540	376
1207	1792	6.660	383
1207	1792	9.000	517,5
1212	1797	6.870	338
1212	1797	10.560	519,6

1215	1800	11.400	560,9
1224	1809	3.600	132,5
1226	1811	3.840	119,8
1227	1812	4.800	149,8
1229	1813	3.600	112,3
1231	1816	10.800	337
1231	1816	16.800	524,2
1231	1816	15.720	490,5
1233	1817	10.200	318,2
1236	1820	13.440	330,6
1239	1823	10.800	208,4
1239	1823	19.200	370,6
1242	1826	11.160	215,4
1242	1826	11.760	227
1242	1826	12.000	231,6
1245	1829	13.200	79,2
1248	1832	15.120	117,9
1251	1835	19.200	149,8
1254	1838	26.520	206,9
1255	1839	21.120	164,7
1256	1840	24.000	187,2
1267	1850	14.400	120
1270	1853	19.200	159,9
1272	1855	17.040	141,9
1277	1860	16.920	140,9
1278	1861	13.200	110
1279	1862	15.600	129,9
1284	1867	10.800	90
1286	1869	3.600	30
1300	1882	4.800	40

1304	1886	14.880	124
1320	1902	4.560	38
1329	1911	4.200	35

Grafik 3. Vankulu Lügatı'nın Fiyat Dalgalanmaları

Bilindiği gibi *Vankulu Lügatı* için Evahir-i Ş. 1141 (Mart 1729) tarihli fermanla lügatın ciltsiz nüshalarının fiyatı 35 kuruş (4.200 akçe), ciltli ve tezhipli nüshalarının fiyatı ise 40 kuruş (4.800 akçe) olarak belirlenmişti.[48] 1144-1156 (1731-1743) yılları arasındaki terekelerde ise bu fiyatın altında satıldığı görülüyor. 1159-1162 (1746-1749) yılları arasındaki farklı fiyatları eserin ciltli-ciltsiz olmasıyla izah etmek mümkündür. Eserin 1169'da (1756) ikinci baskısı yapıldıktan sonra fiyatında bir düşme görülür ve 1171 (1757-1758) tarihine kadar 2.400-6.360 akçe arasındaki fiyatlarla satılır. Yine bu dönemde cildin fiyatı etkilemesi yanında iki baskı arasında kitap piyasasında farklı fiyatlar oluştuğu da düşünülebilir. Reisülküttâb Nu'man Efendi'nin 7 Za. 1180 (6 Nisan 1767) tarihli terekesindeki bir *Vankulu* 3.630 akçeye, diğeri ise 5.190 akçeye satılmıştır.[49] Aynı müzâyededе bir eserin böyle farklı fiyatlardan satılmasını

48 Fikret Sarıcaoğlu, Coşkun Yılmaz, *Müteferrika, Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*, İstanbul 2008; O. Sabev, a.g.e. s. 184.

49 KA. 291, s. 29a.

sadece ciltle izah etmek mümkün müdür? Bu hususu açıklamamızı sağlayacak bir kaydı İzmir Kadısı Hamza Efendi'nin Gurre-i S. 1181 (Mayıs 1767) tarihli terekesinde[50] görmekteyiz. Bu müzâyedede 5.000 akçeye satılan *Vankulu* ile ilgili kayıt şöyle verilmiştir: "Basma *Vankulu* tertib-i atîk: 5.000 akçe". Bu kayıttan anlaşıldığına göre, *Vankulu Lügati*'nin Müteferrika'nın bastığı nüshaları daha fazla rağbet görüyordu ve bu yüzden ikinci baskı yapıldıktan sonra aynı yıl içinde satılan bu eserin farklı baskıları farklı fiyatlardan müşteri bulabiliyordu.

Vankulu'nun fiyatında 1203 (1789) tarihinde başlayan yükseliş, eserin 1217 (1802) tarihinde üçüncü baskısının yapılışıyla sona erer ve fiyatı 10.560 akçeye çıkmışken birden 3.840 akçeye iner. Ancak fiyattaki bu düşüş II. Mahmud döneminde durur ve akçenin tağşişi dolayısıyla kontrolden çıkan enflasyon sonucu 24.000 akçeye kadar yükselir. İmparatorluğun son dönemlerinde artan ekonomik buhran sonucu alım gücünün zayıflaması ve bundan da talebin azalmasına bağlı olarak kitap satışlarının etkilenmesi dolayısıyla XX. asrın başlarında 4.000 akçe civarına düşen fiyatlarla karşılaşırız. *Vankulu Lügati*'nın birden fazla baskısının yapılması ve medrese öğrencilerine hitap eden bir eser oluşu, fiyat dalgalanmalarını etkileyen bir unsur olmuştur.

İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitaplardan *Cihânnümâ*'nın terekelerdeki satış fiyatları ise fiyat dalgalanmaları konusunda farklı bir tablo ortaya koymaktadır. Bu farklılığın en önemli sebebi esere eklenen 52 şekil ve harita ile bunların bir kısmının bazı nüshalarda renklendirilmiş olmasıdır.[51] *Cihânnümâ*'nın ciltsiz nüshaları 30 kuruştan, ciltli ve tezhipli nüshaları ise 44 kuruştan satışa çıkarılmıştı.[52] Herhangi bir nüshadaki resim ve haritaların tam veya eksik olması eserin müzâyedelerdeki fiyatını etkilemiş olmalıdır. 1148-1316 (1735-1898) yılları arasındaki bazı terekelerde tespit edilen *Cihânnümâ*'nın akçe ve akçenin içerdiği gümüş miktarı üzerinden tespit edilen satış fiyatları şöyledir:

Liste 4. Cihânnümâ'nın Muhtelif Tarihlerdeki Satış Fiyatları ve Gümüş Karşılığı

Hicri yıl	Miladi Yıl	*Cihânnümâ* (akçe)	*Cihânnümâ* (gümüş/gr)
1148	1735	4.520	560,5
1151	1738	1.805	223,8

50 KA. 291, s. 84b.

51 Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, a.g.e. s. 255.

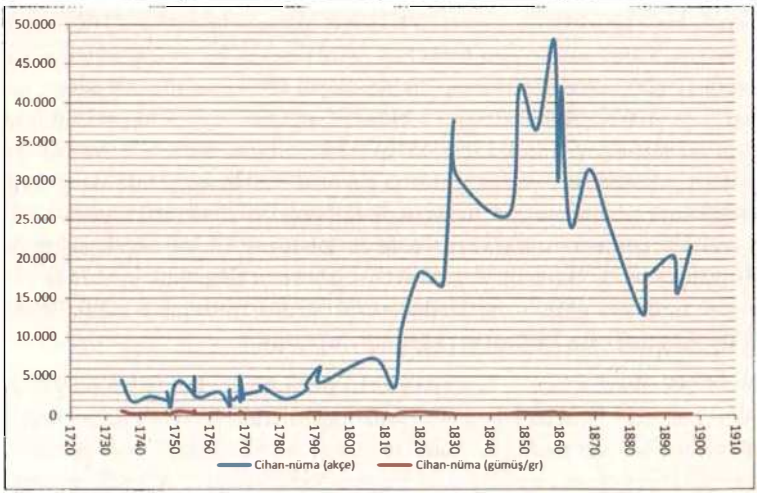
52 Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, a.g.e. s. 255.

1156	1743	2.450	296,5
1161	1748	2.000	242
1161	1748	3.000	363
1163	1749	1.005	121,6
1164	1750	3.620	438
1166	1752	4.420	534,8
1169	1755	3.150	371,7
1170	1756	2.500	295
1170	1756	2.590	305,6
1170	1756	4.000	472
1170	1756	5.000	590
1170	1756	2.590	305,6
1171	1757	2.400	228
1172	1758	2.300	218,5
1177	1763	3.000	285
1180	1766	1.200	115
1180	1766	2.010	192,6
1180	1766	3.310	317,1
1180	1766	2.695	258,2
1180	1766	2.400	229,9
1181	1767	2.010	192,6
1182	1768	2.300	220,3
1182	1768	2.410	230,9
1183	1769	2.040	195,4
1183	1769	1.800	172,4
1183	1769	2.690	257,7
1183	1769	5.000	479
1184	1770	2.100	201,2
1184	1770	2.410	230,9
1184	1770	2.530	242,4

KARŞIYAKA
Hoca Ahmet Kütüphanesi

1184	1770	2.690	257,7
1189	1775	3.210	291,5
1189	1775	3.780	343,2
1196	1782	2.129	177,3
1203	1788	3.250	254,5
1203	1788	4.100	321
1207	1792	6.200	356,5
1207	1792	4.205	241,8
1222	1807	7.320	360,1
1229	1813	3.600	112,3
1230	1815	10.920	340,7
1236	1820	18.120	445,8
1239	1823	17.880	345,1
1243	1827	16.800	324,2
1246	1830	37.200	223,2
1247	1831	30.600	134,6
1263	1846	25.800	214,9
1266	1849	42.000	349,9
1271	1854	36.600	304,9
1276	1859	48.000	399,8
1277	1860	30.000	249,9
1278	1861	42.000	349,9
1279	1862	31.200	259,9
1281	1864	24.000	199,9
1284	1869	31.440	261,9
1290	1875	23.880	198,9
1299	1884	12.960	108
1300	1885	18.000	149,9
1304	1886	18.000	149,9

1311	1893	20.400	169,9
1312	1894	15.600	129,9
1316	1898	21.600	179,9

Grafik 4. Cihânnümâ'nın Fiyat Dalgalanmaları

1145 (1732) tarihinde basılan *Cihânnümâ* ileriki tarihlerde yapılan müzâyedelerde satış fiyatı olarak tespit edilen resmî fiyatının oldukça altında fiyatlardan alıcı bulabilmiştir. İbrahim Müteferrika'nın 20 Ra. 1160 (1 Nisan 1747) tarihli terekesinde bulunan tam ve nakıs *Cihânnümâ* nüshalarına ortalama 16 kuruş, yani 1.920 akçe fiyat biçilmesi de[53] kitap pazarındaki değerinin bu düşüşüyle ilgili olmalıdır. *Cihânnümâ*'nın 1161-1229 (1748-1814) tarihlerinde 2.000-7.000 akçe arasında olan inişli çıkışlı fiyatları 1239 (1823-1824) tarihinde birden büyük bir çıkışa geçerek 17.880 akçeye ulaşır. Akçenin büyük ölçüde değerini yitirmesine bağlı olarak bu yıllarda eserin nominal fiyatı yükselişini sürdürür ve 24.000-42.000 akçe arasındaki fiyatlardan satılır. 1260 (1844) yılından sonra ise eserin fiyatında tedrici bir düşüş görülür ve 1316 (1898) yılına kadar ortalama 20.000 akçe civarında oluşan bir fiyattan alıcı bulabilir. *Vankulu*'nun fiyatında olduğu gibi, *Cihânnümâ*'nın fiyatında da İmparatorluğun son yıllarındaki ekonomik krizin etkisini görmek mümkündür. Ancak her iki

53 O. Sabev, a.g.e. s. 221.

kitabın fiyatları arasında yapılan karşılaştırmada görüleceği gibi, *Cihânnümâ*'nın fiyatı, eserin tek baskısı ve baskı adedinin 500 olması ve muhtemelen son dönemlerde esere olan ilginin artışı sebebiyle *Vankulu*'na göre daha fazla yükselmiştir.

Müteferrika'nın bastığı 2 ciltlik *Na'îmâ Tarihi*'nin fiyatı da *Cihânnümâ*'ya benzer bir seyir izlemiştir. Eserin XVII.-XVIII. asırlarda genellikle 2.100 akçeyle 4.990 akçe arasında değişen fiyatı XIX. asırda büyük bir artış göstererek 160 kuruş (19.200 akçe), 240 kuruş (28.800 akçe), 550 kuruş (66.000 akçe), 420 kuruş (50.400 akçe), 602 kuruş (72.240 akçe) ve 1.200 kuruşluk (144.000 akçe) fiyatlara ulaşmıştır. Ancak 1289 (1872) yılına ait bir terekedeki[54] "*Na'îmâ*, 2 c. 24 kuruş" (2.880 akçe), 1307 tarihli bir terekede[55] 20 kuruş (2.400 akçe), 1316 (1898) tarihli bir terekede[56] 36 kuruş (4.320 akçe) ve 1319 (1901) yılına ait bir terekede[57] görülen "Atîk *Na'îmâ Tarihi* 2c: 28 guruş" (3.360 akçe) şeklindeki fiyatları ve bu derecede bir değer kaybını, dönemin ekonomik şartlarıyla izah etmek mümkün gözükmemektedir. Acaba *Na'îmâ Tarihi*'nin 6 ciltlik baskısı çıkınca Müteferrika baskısının değeri mi düşmüştür?

Müteferrika baskısı kitapların kitap pazarındaki diğer kitaplara göre fiyatları nasıldı? *Vankulu Lügatı'nın* yazma nüshalarına nadiren rastlanılması[58] dolayısıyla bu eser satışa çıktığında 35 kuruşluk (4.200 akçe) fiyatı pahalı bulunmamış ve Müteferrika'nın terekesinden anlaşıldığına göre de bütün nüshaları satılmıştır. Bunda lügatın ulemânın büyük ihtiyaç duyduğu bir eser olmasının payı da göz önünde bulundurulmalıdır. *Cihânnümâ, Râşid Tarihi ve Na'îmâ Tarihi* için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. *Cihânnümâ*'nın fiyatı pahalı bulunduğundan Müteferrika'nın ölümüne kadar ancak yarısı satılabilmiş ve kitap pazarındaki fiyatı da yarıya inmiştir. *Râşid Tarihi*'nin 40 kuruşluk (4.800 akçe) fiyatı da muhtemelen pahalı bulunduğundan Müteferrika'nın terekesinde bu eserin satılmayan 331 takımının bulunduğu görülmüş ve her takımına, elde satılmayan çok sayıda nüsha kaldığı için 16 kuruş (1.920 akçe) fiyat biçilmiştir.

---

54 BK. 50, s. 23b.

55 KA. 1917, s. 11a.

56 BK. 87, s. 30a.

57 KA. 1973, s. 64a.

58 A'rec-zâde Abdullah Efendi'nin 7 L. 1106 (21 Mayıs 1695) tarihli terekesindeki 2 ciltlik *Vankulu*'nun 4.005 akçeye (İstanbul Mahkemesi [TSA]. 261, s. 131b), Ahmed Çelebi'nin Evâil-i Ca. 1046 (Ekim 1636) tarihli terekesindeki *Vankulu* tercümesinin de 4.000 akçeye (KA. 3, s. 25a.) satıldığını görüyoruz. İshak Efendi'nin 25 Za. 1143 (1 Haziran 1731) tarihli terekesinde (KA. 62, s. 68a.) 8.500 akçeye satılan nüshanın yazma veya basma olduğu belirtilmemiştir. Ancak fiyatının yüksek oluşu *Vankulu*'nun yazma bir nüshası olduğunu düşündürmektedir.

Kitap müzâyedelerinde de basma *Tarih-i Râşid*'in 2.600,[59] 2.640,[60] 5.160,[61] 6.600[62] akçe gibi fiyatlardan satıldığı görülmektedir. Bu eserin Feyzullah Beğ b. Gül Ahmed Paşa'nın 23 Ş. 1184 (12 Aralık 1770) tarihli terekesinde bulunan nesih hatla yazılmış bir nüshasının 3.140 akçeye satılmış olması[63] Müteferrika baskısının ne derecede pahalı olduğuna dair bir fikir verebilir. *Na'îmâ Tarihi* için de aynı şeyleri söylemek mümkündür.

Müteferrika baskısı bu büyük hacimli kitaplar, basımlarındaki yüksek maliyet dolayısıyla fiyat bakımından yazma eserlerle rekabet edememişlerdir. Ayrıca baskı teknikleri de satışlarını etkileyen olumsuz bir husus olmuştur. Bu dönemde, yani 1144-1183 (1731-1769) tarihleri arasında müzâyedelerde satılan bazı yazma eserlerin fiyatları[64] göz önünde bulundurulacak olunursa, Müteferrika Matbaası'nın pek de rekabet etme şansı olmadığı anlaşılır. Ancak Müteferrika'nın bastığı küçük hacimli diğer kitapların fiyatlarının kitap pazarındaki aynı konulu ve aynı hacimdeki kitaplara göre pahalı olmadığı görülmektedir.

XIX. asrın ortalarında, matbu kitapların büyük oranda kitap pazarına girmesiyle kitap fiyatları ne ölçüde ucuzlamışdır? XV-XVI. asırlarda Batı'da matbaanın yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan yazma-basma eser fiyatları arasındaki 1/5 ile 1/15 oranındaki farklılık[65] Osmanlı kitap pazarında da oluşmuş mudur? Mâlesef önce Müteferrika, Üsküdar, Mühendishane ve Takvimhane-i Âmire matbaalarının daha sonra da XIX. asrın ortalarına doğru yaygınlaşan özel matbaaların bastıkları kitapların fiyatlarında Batı'daki oranlarda bir ucuzlama görülmez.[66] Sadece XVIII. asırda ileri gelen ilmîye mensuplarının terekelerinde

59 KA. 329, 33b.

60 KA. 347, s. 79b.

61 KA. 775, s. 6a.

62 KA. 952, s. 42a.

63 KA. 353, s. 11b.

64 *Necati Dîvânı* 400, *Neftî Dîvânı* 330 (KA. 52, s. 14b.) Gelibolulu Âli'nin *Nusretname*'si 1.600 (KA. 66, s. 97a.); 2 ciltlik *Tarih-i Erdel* 500, *Baki Dîvânı* 500 (KA. 84, s. 51b.), *Safâyî Dîvânı* 90 (KA. 84, s. 51b.); *Yahya Dîvânı* 180, *Tezkire-i Latifî* 198 (KA. 198, s. 34a.) *Tarih-i İdris* 720 (KA. 66, s. 96b.); *Tarih-i Celâl-zâde* 630 (KA. 199, s. 3a.); *Tarih-i Hasan-beg-zâde* 1.200 akçe (KA. 153, s. 76a).

65 Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, Cambridge 1999, s. 114-115.

66 Nelly Hanna, Mısır'da Mehmed Ali'nin Bulak Matbaası'nı açmasından sonra kitap fiyatlarının oldukça ucuzladığını söylemekteyse de, Kahire'deki kitap pazarında oluşan yazma kitaplarla basma kitapların fiyatları arasında herhangi bir karşılaştırma yapmamaktadır. Bu sebeple böyle bir sonuca nasıl vardığını bilemiyoruz. Bkz. Nelly Hanna, *In Praise of Books, A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse, New York 2003, s. 101.

görülen 80.000-100.000 akçelik *Kadı Tefsiri* şerhi *Şeyhzâde*'lerin, *Kadı Tefsir*'lerinin, *Kuhistânî*'lerin fiyatları yazma nüshalarına göre bir miktar ucuzlamıştır.[67] Bu tür yazma kitapların pahalılığı nedretinden, yazısının, cildinin ve tezhibinin özelliklerinden dolayı idi. Çok yüksek fiyatlardan alıcı bulan bu kitapların tabii ki basma nüshaları nisbeten ucuz fiyatlardan satılabilmekteydi. Ancak bu eserlerin basma nüshalarının fiyatları da fertlerin alım gücü dikkate alındığında pahalıydı. Mesela *Kadı Tefsiri*'nin matbu nüshaları 1259-1272 (1843-1856) tarihleri arasındaki müzâyedelerde 702-1.100 kuruş (84.240-132.000 akçe)[68] arasındaki fiyatlardan satılmıştır. 1264 (1848) yılında yapılan bir müzâyedede bir kır atın 2.700 kuruş, çift doru araba beygirinin 3.500 kuruş ve Nâile adlı bir cariyenin 5.500 kuruşa alıcı bulduğu;[69] rençberin günlük ücretinin 780 akçe, duvarcı ustasının 1.323 akçe, taşçının 1.329 akçe olduğu[70] göz önünde bulundurulacak olursa, bu kitapların fiyatının alım gücünü ne derecede aştığı anlaşılır.

Ancak halka yönelik dinî eserlerle divanların ve bazı tarih eserlerinin basılı nüshalarının ise ucuzladığını söyleyemeyiz. Terekelerde "basma" şeklinde belirtilen pek çok matbu kitabın değerinin yazma kitapların değerine yaklaştığı, hatta bazen geçtiği bile görülmektedir. Mesela Karadavud-zâde Mehmed Efendi'nin dua kitabı *Delâ'ilü'l-Hayrât*'a yazdığı şerh, halk arasında *Kara Davud* adıyla şöhret bulmuştu. Bu adla basılan kitabın yazma nüshalarının XVIII. asırda 120 akçe ile 320 akçe, yani bir kuruşla üç kuruş arasındaki fiyatlarla satıldığını görüyoruz.[71] Bu eserin basma nüshalarının kitap piyasasına girmeye başladığı XIX. asrın ilk yarısında çeşitli nüshaları ise 16 kuruş (1.920 akçe) ile 80 kuruş (9.600 akçe) arasındaki fiyatlardan satılmıştır. Asrın ikinci yarısında ise fiyatı 140 kuruşa (16.800 akçe) kadar yükselmiştir.[72] Tabii ki fiyatın bu derecede artmasını enflasyona bağlayamayız. Çünkü yazma ile basma arasındaki fiyatlar enflasyonla izah edilemeyecek kadar yüksektir.

---

67 Hasan Sadreddin Efendi'nin kitaplarının 22 C. 1304 (18 Mart 1887) tarihinde yapılan müzâyedesinde basma *Kuhistanî*'nin 39 kuruşa yani 4.680 akçeye satıldığını görüyoruz. (BK. 70, s. 24b).

68 KA. 1717, 9a; KA. 1534, s. 92a.

69 BK. 19, s. 54a.

70 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, Ankara 2000, s. 196.

71 KA. 31, s. 91b; KA. 35, s. 106b; KA. 44, s. 27b; KA. 47, s. 122a; KA. 338, s. 15a; KA. 339, s. 69a, 77a.

72 KA. 1524, s. 12a; KA. 1569, s. 54a; KA. 1606, s. 67b; KA. 1614, s. 48a; KA 1626, s. 18b, 23b, 42b; KA. 1706, s. 4a; KA. 1630, s. 58a; KA. 1636, s. 66a; KA. 1650, s. 10a; KA. 1677, s. 27a; KA. 1735, s. 38b; KA. 1808, s. 50b; BK. 35, s. 46a; BK. 50, s. 63a; KA. 1790, s. 39a, 74a; KA. 1812, s. 32b; KA. 1819, s. 79a; KA. 1821, s. 58b; KA. 1840, s. 37a; KA. 1846, s. 26b; KA. 1951, s. 36a; KA. 1995, s. 3b.

Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın oğlu Ahmed Nâzım Paşa'nın 21 Z. 1280 (28 Mayıs 1864) tarihli terekesinde[73] yazma ve basma kitaplar büyük bir titizlikle tespit edilmiştir. Bu terekedeki yazma kitapların fiyatlarının basma kitap fiyatlarına göre daha ucuz olduğu görülür.

Çeşitli terekelerde İbrahim Hakkı Erzurumî'nin *Ma'rifetnâme* adlı eserinin basma nüshalarının 132 kuruş (15.840 akçe), 135 kuruş (16.200 akçe), 191 kuruş (22.920 akçe), 201 kuruş (24.120 akçe), 290 kuruş (34.800 akçe) ve 308 kuruş (36.960 akçe)[74] gibi fiyatlardan satıldığını görmekteyiz. Diğer taraftan aynı eserin yazma bir nüshası Selh-i Za. 1280 (7 Mayıs 1864) tarihli bir müzâyedede 81 kuruşa (9.720 akçe)[75] satılmıştır. 25 Ş. 1282 (13 Ocak 1866) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre, Sahaf Emiroğlu Pehlüvan Seyyid Halil Efendi b. İbrahim'in dükkânında bulunan "Yazma *Tefsir-i Tibyan* evvel ve sani, 2 cild: 100 guruşa", "Basma *Tefsir-i Tibyan* evvel ve sani, 2 cild: 192 guruşa" alıcı bulmuştur.[76] Kâğıtçıbaşı Elhac Mahmud Ağa'nın 29 M. 1282 (24 Haziran 1865) tarihli terekesinde ise basma *Muhammediye*'nin 40 kuruşa, yazma *Muhammediye*'nin ise 49 kuruşa satıldığı belirtilmiştir.[77]

Matbu kitapların fiyatlarının pahalı oluşu terekelerdeki kitap sayılarına da yansımaktadır. Matbu eserlerin yaygınlaşmasından sonra düzenlenen sahaf terekelerindeki kitap sayılarında bazı istisnalarla birlikte, daha önceki dönemlere göre önemli bir artış görülmez.

Hangi tür kitaplar diğerlerine göre daha pahalıydı. İncelediğimiz üç asrı kapsayan tereke kayıtlarından anlaşıldığına göre farklı konulardaki kitap fiyatları arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır ve bazı konulardaki kitaplar çok pahalıdır. Tahmin edileceği gibi pahalı kitaplar arasında bir kısım terekelerde değeri "hediyesi" olarak belirtilen mushaflar ilk sırayı almaktadır. Terekelerde Kur'ân'lar hemen hemen dâima mushaf olarak adlandırılmıştır. Bazı terekelerde de az da olsa "Kelâm-ı Kadim", "Kelâmu'llah" şeklinde adlandırılmaların olduğu görülmektedir. Kur'ânların fiyatlandırılmasında nüshanın fiziki özellikleri yanında hattatının şöhreti en önemli etkendir. Kitap müzâyedeleri sırasında hattatın ismi özel olarak vurgulanıyor olmalıdır ki bazı terekelerde hattatların belirtilmesine özen gösterilmiştir.

---

73 KA. 1785, s. 55b.

74 KA. 1482, s. 51b; KA. 1500, s. 40a; KA. 1734, s. 6a; KA. 1846, s. 5a; KA. 1785, s. 76b.

75 KA. 1785, s. 72b.

76 KA. 1790, 43a.

77 Bursa ŞS. C-115, s. 77a.

XVII. asırda sahafların dükkânlarında satmak için istinsâh ettirdiği Kur'ân nüshaları 25 akçe gibi ucuz bir fiyata bile satılabilmekteyken, dönemin meşhur hattatlarının kaleminden çıkmış Kur'ân nüshaları 19.000 akçe gibi yüksek fiyatlardan alıcı bulabilmekteydi. Belgrad'da vefat eden Sahaf Abdullah Efendi b. Mahmud'un 8 R. 1085 (12 Temmuz 1674) tarihli terekesindeki mushaflardan biri 25, diğeri ise 1.890 akçeye satılmıştır.[78] Sahaf Evliya Mehmed Efendi'nin 15 S. 1109 (2 Eylül 1697) tarihli terekesindeki beş mushaftan dördü 240, 320, 400, 585 akçeden; kûfî hattıyla yazıldığı belirtilen beşincisi ise 50 akçeden müşteri bulabilmiştir.[79] Buna karşılık Başbakikulu Mehmed Efendi'nin 13 M. 1086 (9 Nisan 1675) tarihli terekesinde mevcut mushaflardan Ramazan Efendi hattıyla olanının 19.000 akçeye satıldığını görmekteyiz.[80] XVIII. asırda da bu hususun değişmediğini görüyoruz. Sahaflarda dâima ucuz fiyata mushaf bulmak mümkündür. Sahaf Elhac Hüseyin b. Mahmud'un[81] dükkânındaki 35 mushafın fiyatları 500-2.600, Sahaf Seyyid Halil Efendi'nin[82] dükkânındaki 34 mushafın fiyatları 660-1.920 ve Sahaf Elhac Abdullah Efendi'nin[83] dükkânındaki 11 mushafın fiyatları ise 180-2.400 akçe arasında değişmektedir. Bu dönemde sahaflarda satılan en pahalı mushafın fiyatı 12.360 akçedir.[84] Kitap müzâyedelerinde ise meşhur hattatların yazdıkları mushafların çok yüksek fiyatlardan alıcı bulduğu gözlemlenmektedir. Şeyhülislâm Debbağ-zâde Mehmed Efendi'nin oğlu Ahmed Yahya Efendi'nin Evasıt-ı S. 1115 (Haziran 1703) tarihli terekesindeki Suyolcuzâde hattıyla bir *Mushaf-ı Şerîf* 44.800 akçeye satılmıştır.[85]

XIX. asrın başlarında terekelerde kuruşun kullanılmasıyla ve artan enflasyon sebebiyle kitap fiyatlarında bir yükselme görülürse de, sahaf terekelerindeki mushafların fiyatlarında, muhtemelen arz fazlası sebebiyle önemli bir değişiklik dikkati çekmez. Sahaf Sofu Ahmed Efendi'nin 10 L. 1214 (7 Mart 1800) tarihli terekesindeki 43 mushafın fiyatları 1-52 kuruş (120-6.240 akçe) arasında değişmektedir.[86] Ancak II. Mahmud döneminde ortaya çıkan malî buhranlar dolayısıyla mushaf fiyatlarında bir miktar yükselme meydana gelir. Asrın ortasına kadar tespit edilebilen sahaf terekelerindeki mushafların fiyat-

78 İstanbul Mahkemesi (TSA) 233, s. 25a.
79 KA. 18, s. 84b.
80 KA. 8, s. 86b.
81 KA. 56, s. 7b.
82 KA. 169, s. 63b
83 KA. 586, s. 65a.
84 KA. 696, s. 129a. (10 Ş. 1212/28 Ocak 1798).
85 KA. 22, s. 44a.
86 KA. 728, s. 15b.

ları 20-600 kuruş (2.400-72.000 akçe) arası değişmektedir. XIX. asrın ikinci yarısında kitap piyasasına basma mushafların da girmesi, sahaf terekelerinden hareketle mushaf fiyatlarındaki değişimleri sağlıklı bir şekilde tespit etmemizi güçleştirmektedir.[87] Her ne kadar bazı terekelerde basma yazma ayrımı yapılmışsa da bütün terekelerde kâtiplerin aynı hassasiyeti gösterdiğini söylemek güçtür. Mesela 29 R. 1269 (9 Şubat 1853) tarihinde terekesi tespit edilen Sahaf Geredeli Ali Efendi'nin dükkânında bulunan 122 mushafın arasında matbu mushaf bulunup-bulunmadığına dair bir kayıt yoktur.[88] Matbu mushaf kaydının geçtiği ilk sahaf terekesi Mahmud Efendi b. Abdullah'a âittir. Terekesindeki kayıtlı tek matbu mushaf 15 kuruşa (1.800 akçe) satılmıştır.[89] Sahaf Mustafa Efendi b. Abdullah'ın 3 M. 1296 (28 Aralık 1878) tarihli terekesinde ise 30 matbu mushaf vardır. Onarlı üç gurup hâlinde verilen 30 mushafın ortalama satış fiyatı 35 kuruştur (4.200 akçe).[90] Sahaf Mehmed Kemaleddin Efendi'nin terekesindeki beş matbu mushaf 10'ar kuruştan (1.200 akçe) satılmıştır. Aynı terekedeki üç yazma mushaf ise 20-35 kuruş (2.400-4.200 akçe) arasında alıcı bulmuştur.[91] Bazı matbu mushaflar baskıya esas alınan nüshanın hattatından dolayı farklı fiyatlardan satılabilmekteydi. 1302 (1885) yılında "Şeker-zâde hattıyla basma *Mushaf*'ın" 27 kuruşa (3.240 akçe),[92] 1303 (1886) yılında yapılan bir müzâyedede ise "Basma Hâfız Osman *Mushaf-ı Şerif*'nin" 50 kuruşa (6.000 akçe), Şeker-zâde'nin ise 40 kuruşa (4.800 akçe) satıldığını[93] görmekteyiz.

XIX. asrın ikinci yarısına âit diğer sahaf terekelerinde bulunan mushafların fiyatları 18-990 kuruş (2.160-118.800 akçe) arasında değişmektedir. Aynı döneme âit bazı şahısların terekelerinde ise oldukça pahalı mushafların bulunduğu görülmektedir.[94] Mesela 26 C. 1274 (11 Şubat 1858) tarihinde ve-

87 Her ne kadar resmî olarak mushaf basımı XIX. asrın ikinci yarısında gerçekleşmişse de, bu tarihten önce de bazı kitapçıların, özellikle de İranlı kitapçıların, izinsiz olarak gizlice mushafbasıp satıkları bilinmektedir. Bkz. Ali Birinci, "Osmanbey ve Matbaası. Ser-kurenâ Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika*, no. 39, İstanbul 2011, s. 23-43. İran'da basılmış mushaflarla yabancıların bastırdığı mushafların satışının yasaklanması için bkz. BOA. A. MKT. 250/61; İ. DH. 16162, 16207. Ancak asrın sonlarına doğru İran'dan gelen mushaflar hatalı olduğundan Şeker-zâde hattı *Mushaf*'tan 1.500 adet tab olunmasına izin verilmiştir. Bkz. BOA. İ. DH. 48544/a, b.

88 BK. 29. s. 16b.

89 BK. 52, s. 53a. (25 B. 1291/7 Eylül 1874).

90 BK. 59, s. 48b.

91 KA. 1879, s. 44a.

92 BK. 66, s. 12a.

93 BK. 68, s. 32b.

94 Terekelerde hattatları belirtilmiş bazı mushafların bir listesi için bk. Tablo IV.

fat eden Kaptan-ı Derya Halil Rif'at Paşa'nın terekesindeki mushaflardan Seyyid Osman hattıyla olan 11.010 kuruş (1.321.200 akçe), Şeyh Hamdullah hattıyla olan da 7.050 kuruşa (846.000 akçe) satılmıştır.[95] İmam Kaba Sakal'ın bir *Mushaf*'ı 20 R. 1208 (25 Kasım 1793) tarihinde[96] 24.100 akçeye satılmışken, aynı müzâyedede diğer bir *Mushaf*'ı da 2.650 kuruşa (318.000 akçe) müşteri bulmuştur. 1300 tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre sabık Ser-kurenâ Hamdi Paşa'nın terekesinde bulunan Şeyh Hamdullah hattıyla bir *Mushaf*'a sahaflar tarafından, 25.000 kuruş (3.000.000 akçe) değer biçilmiştir.[97]

Osmanlı döneminde, bugün bizim nüshalarına artık ancak müzelerde rastlayabileceğimiz ve tarihî özelliklerinden dolayı büyük değer biçtiğimiz mushafların yeterince rağbet görmediği satış fiyatlarından anlaşılmaktadır. Sahaf Evliya Mehmed Efendi'nin terekesindeki kûfî hattıyla yazıldığı belirtilen mushafın 50 akçeye satıldığını yukarıda belirtmiştik. Derviş Ağa'nın Evasıt-ı L. 999 (Ağustos 1591) tarihli terekesindeki[98] iki mushaf 1.400 ve 1.200 akçeye satılmışken, kûfî hattıyla yazıldığı belirtilen bir mushaf ise ancak 100 akçeye müşteri bulabilmiştir. Kazasker Zeyrek-zâde Abdurrahman Efendi'nin 29 L. 1085 (26 Ocak 1675) tarihli terekesindeki kûfî mushaf da 1.600 akçeye satılmıştır.[99] Aynı terekedeki hattatı belirtilmeyen bir mushafın 10.000 akçeye satıldığı göz önünde bulundurulursa, bu fiyatın oldukça düşük olduğu anlaşılır. Duhanî Abdülkadir Ağa'nın terekesindeki Hasan b. Veliyüddin hattıyla olan mushaf 15 Ş. 1183 (14 Aralık 1769) tarihinde yapılan müzâyedede 27.600 akçeye satılmışken, Yakut hattıyla olan *Mushaf* 4.000 akçeye müşteri bulabilmiştir.[100] Hamid Mehmed Efendi'nin 15 Ra. 1239 (19 Kasım 1823) tarihli terekesindeki Zühdi Efendi hattıyla olan *Mushaf* 700 kuruşa (84.000 akçe), Ya'kut-ı Musta'simî'nin yazdığı *Mushaf* ise ancak 176 kuruşa (21.120 akçe) alıcı bulabilmiştir.[101] Şeyhülislâm Mehmed Ârif Efendi'nin Gurre-i Z. 1241 (7 Temmuz 1826) tarihli terekesindeki 169 kuruş (20.280 akçe) gibi ucuz bir fiyata satılan "bî-nukat", yani noktasız *Mushaf-ı Şerif* de İslâm'ın ilk dönemlerinde yazılan eski Kur'ân nüshalarından biri olmalıdır.[102]

95 ŞS. Anadolu Sadareti 18, s. 65a.
96 KA. 648, 14a.
97 BOA. Y. PRK. AZJ. 8/34.
98 İstanbul Mahkemesi (TSA) 186, s. 102b.
99 KA. 8, s. 15a.
100 KA. 347, s. 79b.
101 KA. 1147, s. 13b.
102 KA. 1188, s. 89b.

Ancak XIX. asrın sonlarına doğru bu tür mushafların fiyatlarında bir yükselme görülmektedir. Kaptan-ı Derya Halil Rif'at Paşa'nın terekesindeki mushaflardan Ya'kut-ı Musta'simî hattıyla olanı 5.020 kuruşa (602.400 akçe) satılmıştır. Gurre-i Ra. 1336 (15 Aralık 1917) tarihinde yapılan bir müzâyedede ise "Ya'kut-ı Musta'simî hattıyla muharrer yazma *Kelâm-ı Kadim*'in" 4.600 kuruşa (552.000 akçe) satıldığı görülüyor.[103]

Birçok terekede yer alan meşhur hattatların yazdığı cüzler, dua mecmuaları (*Delâ'ilü'l-Hayrât*) ve *En'âm*'ların da -XVII. asırda olmasa da- ilerleyen dönemlerde yüksek fiyattan alıcı bulduğunu görmekteyiz. Mesela Şeyhülislâm Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi'nin 11 L. 1110 (12 Nisan 1699) tarihli terekesindeki[104] bu tür eserlerin fiyatları oldukça düşüktür. Şeyh Hamdullah hattıyla bir *En'âm-ı Şerif* 2.450, Karahisarî hattıyla olanı ise 1.505 akçeye satılmıştır. İmad'ın yazdığı bazı eserler ise daha yüksek fiyattan alıcı bulmuştur: *Risâle* ba-hatt-ı 'İmâd: 5.010 akçe; *Tuhfe-i Câmi* ba-hatt-ı 'İmâd: 7.250 akçe; *Tuhfe-i Câmi* ba-hatt-ı 'İmâd: 14.000 akçe. Şah Mahmud hattıyla yazılmış *Risâle*'nin fiyatı ise 1.200 akçedir. XVIII. asrın ortalarına doğru fiyatlarda bir yükselme görülür. 1145 (1732) yılına âit bir tereke kaydında Şeyh Hamdullah'ın yazdığı bir *Nebe' Cüz'ü*'nün 30.000 akçeye,[105] yine aynı hattatın yazmış olduğu bir *Delâ'ilü'l-Hayrât*'ın 1328 (1910) tarihinde 135 kuruşa[106] (16.200 akçe) satıldığını görüyoruz. Anadolu Kazaskeri Abbas Efendi'nin 20 Ş. 1176 (6 Mart 1763) tarihli terekesindeki Şeker-zâde hattıyla *Du'a-nâme* ve *Delâ'il* 3.760, Şeyh Hamdullah hattıyla *Du'â-nâme* de 6.100 akçeye satılmıştır.[107] Edirneli Yesârî-zâde'nin yazdığı *Delâ'ilü'l-Hayrât* ve *En'âm* ise 135 kuruşa (16.200 akçe) müşteri bulmuştur.[108] Filibe Pazarcığı kazası naibi Ali Fehim Efendi'nin terekesindeki[109] Çemşir Hâfız'ın yazdığı *Delâ'ilü'l-Hayrât* 800 kuruşa (96.000 akçe), Yesârî-zâde'nin yazdığı *Delâ'ilü'l-Hayrât* ise 400 kuruşa (48.000 akçe) satılmıştır. Hasan Sadreddin Efendi'nin kitaplarının 22 C. 1304 (18 Mart 1887) tarihinde yapılan müzâyedesinde Mustafa İzzet hattıyla bir *Delâ'il-i şerif* 2.592 kuruş (311.040 akçe) gibi yüksek bir fiyattan alıcı bulmuştur.[110]

103 KA. 2085, s. 26.
104 KA. 20, s. 83b, 86a.
105 KA. 66, s. 84a.
106 KA. 1834, s. 16a.
107 KA. 240, s. 4b.
108 KA. 706, s. 35a.
109 BK. 50, s. 22b.
110 BK. 70, s. 24b.

Yüksek fiyatlı kitaplar arasında ikinci sırada tefsir, hadis, fıkıh gibi dinî ilimlerle ilgili kitaplarla sözlükler yer almaktadır. Kitap fiyatlarında enflasyonun tesirinin henüz hissedilmediği XVII. asrın başlarında bile bu tür kitapların fiyatları tarih ve edebiyat konulu kitapların fiyatlarından oldukça yüksektir. Mesela bu asrın ilk yıllarında terekesi[111] tespit edilen Remzi-zâde Abdülhâdî Efendi'nin kitaplarından *Kadıhan* 4.500, *Tefsir-i Kadı* 1.200, *Sadru'ş-Şerî'a* 1.000, *Cevherî Sözlüğü* 2.400, *Dürer Ğurer* 1150, *Luğat-ı Ahterî* 2.520 ve *Kamus* 1.500 akçeye satılmıştır.[112] Aynı terekedeki nüshaları çok nadir olan Sehi Bey'in şâirler tezkiresi, *Tezkire-i Sehi*'nin, satış fiyatı 44, yine nadir divanlardan Sâ'ilî'nin *Dîvânı*'nın fiyatı diğer üç kitapla birlikte 41 ve *Dîvân-ı Kemal*'in diğer iki kitapla birlikte fiyatı 50 akçedir. Mehmed Efendi b. Yusuf b. Halil'in 26 M. 1118 (10 Mayıs 1706) tarihli terekesindeki *Tefsir-i Beyzavî* 7.200, *Tefsir-i Keşşâf* 7.200, *Kadı Tefsiri*'nin *Şeyh-zâde* şerhi 30.000 ve *Kuhistanî* 10.800 akçeye satılmıştır.[113]

XVII. asırın ikinci yarısında bu tür kitapların fiyatlarındaki yükselme daha belirgindir. Öyle anlaşılıyor ki enflasyonun kitap fiyatlarına yansıması zaman almıştır. Seyyid Ahmed Efendi b. Ömer Efendi'nin terekesindeki[114] dinî ilimlerle ilgili eserlerden *Kadı Tefsiri*'nin hâşiyesi olan *Şeyh-zâde* 35.000, *Keşşâf* 5.500, *Tatarhâniyye* 6.000, *Kamus* 5.000, *Kadıhan* 3.500 ve *Kuhistânî* 3.000 akçeye satılmıştır. Nâzikî-zâde Mustafa Efendi'nin terekesindeki bu tür kitapların fiyatları daha da artmıştır. Mustafa Efendi'nin kütüphânesindeki kitaplarından *Kadı Beyzavî* tefsirinin bir nüshası 12.000, diğeri ise 7.500 akçeye satılmıştır. Fıkıhtan *Hidâye*'nin satış fiyatı 6.505, *Dürer ve Ğurer*'in 5.000 akçedir.[115] 29 L. 1085 (26 Ocak 1675) tarihli bir terekeden de Kazasker Zeyrek-zâde Abdurrahman Efendi'nin kütüphânesindeki *Kadı Beyzavî*'nin iki nüshasının 7.150 ve 2.800, *Hidâye*'nin ise 10.000 akçeden satıldığını öğreniyoruz.[116] İki yıl sonraki bir müzâyedede[117] *Kadı Beyzavî*'nin fiyatı 18.000 akçeye çıkmıştır. Müteakip dönemlerde de yazma

111 ŞS. Rumeli Sadareti 28, s. 2a-3b. (1014/1605).

112 Abdülhâdi Efendi'nin atının 6.000 akçeye satıldığı göz önünde bulundurulacak olursa bu kitapların fiyatlarının ne derece yüksek olduğu daha iyi anlaşılabilir.

113 KA. 25, s. 135a, 136a., 137b.

114 İstanbul Mahkemesi (TSA) 225, s. 63b. (27 S. 1077/29 Ağustos 1667).

115 KA. 6, s. 103a. (14 C. 1078/1 Aralık 1667). Sabık Yenişehir Kadısı İmam-zâde Mehmed Kadri Efendi'nin aynı yılda tespit edilen terekesinde de dinî ilimlerle ilgili fiyatları yüksek eserler bulunmaktadır. Bkz. İstanbul Mahkemesi (TSA) 233, s. 218b.

116 KA. 8, s. 15a. Genellikle önemli mevkilerdeki ilmîye mensuplarının terekelerinde bulunan bu tür kitaplar fizikî özelliklerinden dolayı yüksek fiyattan alıcı bulmaktadırlar. Ancak, örneklerine nadir de rastlansa, halktan bazı kimselerin terekelerinde bu tür kitapların ucuz nüshalarını görmek mümkündür. Mesela aynı tarihte Kapı Ağası Mahallesi'nde ikamet eden Mustafa Efendi'nin terekesindeki *Kadı Beyzavî*'nin 630 ve *Dürer Ğurer*'in 105 akçeye satıldığını görmekteyiz. Bkz. KA. 8, s. 50b.

117 KA. 8, s. 86b.

Kâdı Beyzavî'nin çeşitli nüshaları özelliklerine göre 5.500,[118] 9.000,[119] 9.050,[120] 7.200,[121] 7.320[122] 12.000,[123] 10,000,[124] 26.100[125] 14.200,[126] 15.000[127] 18.200[128] ve 19.000[129] akçe gibi fiyatlardan satılmıştır.

Tefsir-i Ebussuud nüshaları da XVII. asırdan itibaren yüksek fiyattan alıcı bulmaktadır. Bu eser 27 S. 1077 (29 Ağustos 1666) tarihli bir terekeden öğrendiğimize göre 6.000,[130] iki yıl sonraki bir tarihte yapılan iki müzâyedede 3.000[131] ve 3.005[132] akçeye satılmıştır. XVII. asrın ikinci yarısına ait terekelerde bu eserin bazı nüshalarının 10.000[133]-12.000[134] akçe arasında alıcı bulduğunu görüyoruz. XVII. asrın ikinci yarısında satılan en pahalı eser Fahreddin-i Râzî'nin *Tefsir-i Kebir*'idir. Mekke-i Mükerreme kadılarından Ali Efendi'nin Evahir-i Ra. 1109 (Ekim 1697) tarihli terekesinde bulunan bu eserin bir nüshasının 40.000 akçeye satıldığı belirtilmiştir.[135] Diğer pahalı iki eser de terekesi 7 R. 1105 tarihinde tespit edilen Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin oğlu eski Şam Kadısı Hasan Efendi'nin[136] kitapları arasında bulunup da 30.000 akçeye satılan *Bezzâziyye* ile Anadolu Kazaskeri A'rec-zâde Abdullah Efendi'nin terekesindeki[137] 35.000 akçeye satılan *Tatarhâniyye*'dir.

---

118 KA. 18, s. 97a.

119 İstanbul Mahkemesi (TSA) 227, s. 13b.

120 KA. 20, s. 83b.

121 KA. 25, s. 135a.

122 İstanbul Mahkemesi (TSA) 335, s. 19b.

123 KA. 84, s. 51b. (1155/1742).

124 KA. 170, s. 77a. (1168/1755).

125 KA. 150, s. 38a.

126 KA. 195, s. 2b. (1171/1758).

127 İstanbul Mahkemesi (TSA) 330, s. 56b.

128 BOA. DBŞM. MHF. 12713.

129 KA. 195, s. 2a. (Gurre-i Za. 1171/7 Temmuz 1758).

130 İstanbul Mahkemesi (TSA) 225, s. 63b.

131 İstanbul Mahkemesi (TSA) 227, s. 28b.

132 İstanbul Mahkemesi (TSA) 227, s. 13b.

133 KA. 10, s. 60b.

134 KA. 8, s. 125a; KA. 195, s. 2b. (1171); KA. 195, s. 4a.

135 KA. 18, s. 97a.

136 İstanbul Mahkemesi (TSA) 263, s. 120b. Hasan Efendi'nin Kanlıca'daki "yalı tabir olunur hariciye ve dahiliyeli mülk menzili" 180.000 akçeye yani *Bezzaziye*'nin fiyatının sadece altı katına satılmıştır.

137 İstanbul Mahkemesi (TSA) 261, s. 131b. (7 L. 1006/13 Mayıs 1598). Şeyhülislâm Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi'nin 11 L. 1110 (12 Nisan 1699) tarihli terekesindeki *Tatarhâniyye* ise 23.105 akçeye satılmıştır. KA. 20, s. 84a.

XVIII. asrın ilk yarısında vefat eden Şeyhülislâm İshak Efendi'nin 15 Ra. 1148 (5 Ağustos 1735) tarihli terekesinde[138] dinî ilimlerle ilgili pek çok değerli eser vardır. Terekedeki iki *Kadı Beyzavî* 48.100 ve 13.100 akçeye; *Kadı Beyzavî*'nin şerhi *Şeyhzâde* 41.000 akçeye, diğer şerhi *Şihab* 30.100 akçeye, *Tatarhaniyye* 54.000 akçeye satılmıştır. İshak Efendi'nin terekesinde tarihe dair pahalı eserler de vardır.[139] Bu zengin koleksiyonda edebiyatla ilgili hemen hemen hiç bir Türkçe eser yoktur. Hangi dilden olduğu belirtilmeyen *Hüsrev ü Şirin* 60 akçe gibi çok düşük bir fiyattan müşteri bulabilmiştir. Müderris Numan Efendi'nin Gurre-i Muharrem 1154 (19 Mart 1741) tarihli terekesindeki 59.000 akçeye satılan 22 ciltlik *Lisanü'l-Arab* pahalı fiyatıyla dikkat çekmektedir.[140]

XVIII. asrın ikinci yarısında dinî ilimlerle ilgili satılan en pahalı eserler Rumeli kazaskerlerinden Abdurrahim Efendi'yle[141] Anadolu kazaskerlerinden Abbas Efendi b. Mustafa Ağa'nın[142] terekelerinde bulunmaktadır. Abdurrahim Efendi'nin terekesindeki *Tefsir-i Te'vilât-ı Maturidî*: 54.000; *Şeyh-zâde*: 66.000; *Fetevâ-yı Ali Efendi* 30.000; *Buhari-i Şerif*: 120.000; *Fetevâ-yı Tatarhaniyye*: 66.000 akçeye satılmıştır. Oldukça nadir bir eser olan Maturidi'nin *Te'vilât*'ını muhtemelen iki yıl sonra ölen Abbas Efendi almış olmalı ki terekesinde bu eserin 46.200 akçeye satılan bir nüshası görülmektedir.[143] Abbas Efendi'nin son derece zengin olan kütüphânesinde birçok eserin oldukça pahalı nüshaları vardır. Bu terekedeki *Tefsir-i Ebussu'ud* 20.200, *Bedâyi'ü's-Sanayi'* 20.150, *Nefhü't-Tıb* 27.005, *Esâmi-i Kütüb* 18.100, *Tefsir-i Kemal Paşa-zâde* 20.050, *Şeyh-zâde* 60.100, *Tefsir-i Nîsâburî* 50.600, *Beyzavî Tefsiri* 31.500, *Şerh-i Muğnî* 60.000, *Tefsir-i Kebir* (9 c.), 86.000, *Tefsir-i Kebir* (3 c. 100.000) ve müellif hattı *Tefsir-i Ebussu'ud* (2 c.) 15.150 akçe gibi oldukça yüksek fiyatlardan alıcı bulmuştur. *Tefsir-i Kebir*'in fiyatında artış devam etmiş ve 2 Ra. 1172 (3 Kasım 1758) tarihinde terekesi[144] tespit edilen Ahmed Kâmil Paşa'nın koleksiyonunda bulunan bu eserin bir nüshası 126.000

138 İstanbul Mahkemesi (TSA) 314, s. 10a.

139 Tarihle ilgili bazı eserlerin satış fiyatları şöyledir: *Tarih-i Vassâf* 26.100 akçe, *Na'îmâ Tarihi* 12.100 akçe, *Künhü'l-Ahbâr* 7.250 akçe, *Hoca Tarihi* 3.100 akçe ve *Tarih-i Fezleke* li-Kâtib Çelebi 2.000 akçe.

140 İstanbul Mahkemesi (TSA) 345, s. 74a.

141 KA. 195, s. 3b-6a. (Gurre-i Za. 1171/7 Temmuz 1758).

142 KA. 240, s. 1b. (20 Ş. 1176/6 Mart 1763).

143 15 Ş. 1183 (14 Aralık 1769) tarihinde terekesi tespit edilen Valide Hanı tüccarından Abdülkadir Ağa'nın kitapları arasında 48.000 akçeye (KA. 347, s. 80a), 18 Ş. 1184 (7 Aralık 1770) tarihinde terekesi tespit edilen Bursa Kadısı Abdülvehhab Molla Efendi'nin kitapları arasında da 34.000 akçeye (KA. 347, s. 15a.), yine Bursa kadılarından Abdürrahim Efendi'nin 29 C. 1185 (9 Ekim 1771) tarihli terekesinde kitapları arasında 60.000 akçeye (KA. 353, s. 93b.) satılan bir *Te'vilât-ı Matüridî* vardır.

144 BOA. DBŞM. MHF. 12713.

akçeye satılmıştır. Maraş valisi Abdullah Paşa'nın terekesindeki La'lî-zâde hattıyla iki eser oldukça yüksek fiyatlardan alıcı bulabilmiştir: *Şerh-i Mevakıf* bi-hatt-ı La'lî-zâde: 54.000 akçe; *Şerh-i Mekasıd* bi-hatt-ı La'lî-zâde: 45.900 akçe.[145] Aynı tarihlerde bir vasıflı işçinin günlük ücretinin 60, Mısır pirincinin kilesinin 130 akçe civarında olduğu[146] göz önüne alınırsa bu kitapların çok pahalı olduğu görülür.

Dinî ilimlerle ilgili klasik kitapların piyasada olan sayıları azalıyor olmalı ki XIX. asrın sonlarına kadar fiyatlarında önemli artışlar görülür. Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi'nin terekesinde bulunan bir *Beyzavî Tefsiri* Gurre-i Za. 1247 (2 Nisan 1832) tarihinde 3.210 kuruşa (385.200 akçe) satılmıştır.[147] Şeyhülislâm Sıdkı Efendi-zâde Ahmed Reşid Efendi'nin terekesindeki bu tür kitapların satış fiyatları şöyledir: *Şerh-i Mişkâtü'l-Mesâbih* (9 c.) 2.315 kuruş (277.800 akçe), *Şerh-i Kastalanî* (7c.) 3.700 kuruş (444.000 akçe) ve *Fetevâ-yı Hindiye* (2 c.) 1.710 kuruştur (205.200 akçe).[148] 10 Ş. 1274 (26 Mart 1858) tarihli bir terekede de *Tefsir-i Ebussu'ud*'un fiyatı 4.000 kuruş (480.000) akçe olarak tespit edilmiştir. Bu orandaki bir artışı sadece enflasyona bağlamak biraz güçtür. Ambar kâtibi Hüseyin Efendi'nin 5 Ş. 1272 (11 Nisan 1856) tarihli terekesinde 702 kuruş (84.240 akçe) değerinde *Tefsir-i Kadı* ve 1.920 kuruş (230.400 akçe) değerinde *Buhari-i Şerif* vardır.[149]

Bu türdeki kitapların fiyatlarının yüksek oluşunu ulemâ sınıfının bu kitaplara olan talebini karşılayacak arzın yeterli olmamasıyla açıklamak mümkündür. Özellikle şeyhülislâm, kazasker ve mevleviyet kadılarının terekelerinde bu tür kitapların sıkça yer aldığı görülür. Ancak Arapça oluşları dolayısıyla Arapçaya vâkıf olmayan hattatlarca istinsâhlarının meşakkatli olması,[150] bu tür

145 KA. 170, s. 40b. (Gurre-i Safer 1169/6 Kasım 1755).

146 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, Ankara 2000, s. 127 ve 194.

147 KA. 1326, s. 17b-18b.

148 KA. 1412, s. 38a. (10 L. 1251/29 Ocak 1836).

149 KA. 1717, s. 9a.

150 İstanbul'daki hattatlar yoğun talebi karşılamak için, Arapça olmasına rağmen, metnine âşina oldukları mushaf istinsâhıyla uğraşıyorlar, İslâmî ilimlerle ilgili diğer eserler ise Arap dünyasının ilim merkezleri olan Şam, Halep ve Kahire gibi şehirlerde kopya edilerek İstanbul'a gönderiliyordu. Christoph K. Neumann, A. Cohen ve A. Raymond'a dayanarak "para karşılığı kitap istinsâh etmenin Kahire ulemâsı arasında yaygın bir yan gelir kaynağı" olduğunu söylemektedir. "Üç Tarz-ı Mütalaa. Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Yazmak ve Okumak", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 1, İstanbul 2005, s. 65. 1170 tarihinde ölen eş-Şeyh Hüseyin el-Mahallî'nin kendi telîfi olan kitapları kopya ederek Ezher civarındaki dükkânında sattığını Ceberti'den öğreniyoruz. Filib di Tarrazi, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hafikayn*, c. III, Beyrut 1948, s. 915-916'dan naklen.

kitapların yeni nüshalarının kitap piyasasına sürülmesini sınırlandırmış ve kitap meraklılarının yoğun ilgisi de sınırlı sayıdaki dinî ilimlerle ilgili birçok kitabın dâima yüksek fiyattan alıcı bulmasına sebebiyet vermiştir.

Daha ziyade bürokratların (Hâcegânın) ilgi duyduğu tarih ve edebiyatla ilgili kitapların fiyatlarının dinî ilimlerle ilgili kitapların fiyatlarından daha düşük olduğu görülmektedir. Divanların fiyatları tarih kitaplarınınkine nazaran daha da ucuzdur. XVII. asrın ikinci yarısına ait terekelerde geçen *Dîvân-ı Bakî*'nin 188, 100, 200; *Dîvân-ı Ruhî*'nin 150, *Dîvân-ı Necatî*'nin 300, *Münâcât-nâme-i Sinan Paşa*'nın 50, *Külliyat-ı Lâmi'î*'nin 141 ve *Dîvân-ı Nef'î*'nin de 30 akçeden satıldığını görüyoruz.[151] Aynı dönemde tarih kitaplarından *Tevârih-i Âl-i Osman* li-Hoca Efendi, yani *Tâcü't-Tevârih* 2.020, *Tarih-i Peçevî* 400, *Tarih-i Fezleke* 600, 1.000 ve 6.340; *Ravzatü'l-Ahbâr* 200, *Tarih-i Âl-i Osman* 150, *Tarih-i Solak-zâde* 600 ve 1.760, *Tarih-i Nişancı* 200 ve *Tarih-i Hezarfen* 419 akçeden satılmıştır.[152] *Hoca Efendi Tarihi* şeklinde tanımlanan Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevarih* adlı eseri 2.000- 4.000 akçe arasında değişen fiyatlarıyla bu dönemde rastladığımız en pahalı tarihtir.[153]

XVIII. asrın ilk yarısında tarih ve edebiyat kitapları arasındaki bu nisbet değişmez. Meşhur tarih kitapları diğerlerinden yüksek fiyatlarla satılmaktadır. *Tâcü't-Tevârih*'in 4.005, 3.000, 1.500, 1.800, 8.000, 3.760, 3.500, 2.400, 5.400, 3.000, 2.200 ve 1.500 akçe gibi birbirinden oldukça farklı fiyatlardan satıldığı görülmektedir.[154] Sami Mustafa Efendi'nin 22 Ca. 1147 (20 Ekim 1734) tarihli terekesindeki *Râşid Tarihi* 12.100, *Târih-i Çelebi-zâde* 2.510 ve *Şaka'ik*'in Atâ'î zeyli de 4.500 akçeye satılmıştır.[155] Terekelerde nadir olarak görülen *Menâzirü'l-Avâlim* ise 2.400 akçeye alıcı bulmuştur.[156] Nadir de olsa fizikî özelliklerinden dolayı çok yüksek fiyata satılan tarihî eserler de vardır. Hazinedar Elhac Mustafa Ağa'nın terekesindeki Gelibolulu Âli'nin dört ciltlik *Künhü'l-Ahbâr* adlı eseri 28.000 akçeye,[157] Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin oğlu Rumeli Kazaskeri Nâfiz Feyzullah Efendi'nin terekesindeki sekiz ciltlik *Tercüme-i Târih-i Aynî* 60.120 akçeye,[158] Mısır

151 KA. 6, 103a, 116b, 149b; KA. 8, s. 86b, 125a.

152 KA. 8, s. 85a; KA. 10, s. 36a, 60b; KA. 15, s. 14a, 36b; KA. 16, s. 211a; KA. 19, s. 37a; KA. 20, s. 58a.

153 KA. 6, s. 71b; KA. 8, s. 85a; KA. 10, s. 60b; KA. 15, s. 36b.

154 KA. 20, s. 88a; KA. 22, s. 1a; KA. 25, s. 135b; KA. 52, s. 14b; KA. 62, s. 63a, 68a; KA. 66, s. 79b, 96b; KA. 69, s. 15a; KA. 76, s. 27a; KA. 83, s. 18a.

155 KA. 76, s. 27a.

156 KA. 84, s. 51b.

157 KA. 184, s. 42a. (9 ZA 1170/26 Temmuz 1757).

158 KA. 308, s. 19b. (21 M.1182/7 Haziran 1768).

Valisi Elhac Ebu Bekir Paşa'nın terekesindeki "*Târih-i Nedim Müneccimbaşı*" ise 30.200 akçeye[159] satılmıştır. 9.200 akçeye satılan *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın ise kimin eseri olduğunu bilmiyoruz.[160] Medine Kadısı Mehmed Efendi b. Mustafa'nın 27 Z. 1155 (22 Şubat 1743) tarihli terekesinde bulunan *Tarih-i İbn-i Kemalpaşa*'nın 120 akçe gibi ucuz bir fiyattan satılmış olmasının sebebi muhtemelen bu nüshanın, eserin ciltlerinden biri oluşudur. Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'ların veya yazarı muhallefat kâtiplerince tespit edilemeyen veya tanınmamış yazarlara ait tarih kitaplarının ise oldukça ucuz fiyatlardan satıldıkları görülüyor. Şeyhülislâm Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi'nin 11 L. 1110 (12 Nisan 1699) tarihli terekesindeki Hasan Beg-zâde'nin *Tarih-i Âl-i Osman*'ı 205, diğer birkaç *Tarih-i Âl-i Osman* ile *Türkî Tarih*'ler 90-200 akçe arasında oluşan fiyatlardan müşteri bulabilmişlerdir.[161]

Bu dönemde edebiyatla ilgili eserlerden değeri 1.000 akçeyi geçen kitap nâdirdir. *Dîvân-ı Necati*'nin 400, *Dîvân-ı Nef'î*'nin 300 ve 330, *Dîvân-ı Fuzulî*'nin 430, *Dîvân-ı Sâmî*'nin 250, *Dîvân-ı Nâ'ilî*'nin 500 ve 760, *Dîvân-ı Cemalî*'nin 145, *Gencine-i Râz*'ın 90 ve 120, *Dîvân-ı Bakî*'nin 500, *Dîvân-ı Nevâyî*'nin 480 ve *Dîvân-ı Safâyî*'nin 90 akçeye satıldığını görüyoruz.[162] *Tali'î Dîvânı*'nın 1.000 akçeden müşteri bulması nedretinden, *Hamse-i Atâyî*'nin de 3.000 akçeye satılması muhtemelen musavver, yani minyatürlü olmasından veya nüshasının başka özelliklerinden dolayıdır.[163]

XVIII. asrın ikinci yarısına ait en zengin tarihî ve edebî eserler ihtiva eden tereke, Hâcegân-ı Divan-ı Hümâyun'dan Sıdki Mustafa Efendi'ye âittir. Gurre-i M. 1184 (27 Nisan 1770) tarihli terekesindeki[164] çok nâdir bulunan *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nin on ciltlik takımı 34.200 akçeye satılmıştır. Bu koleksiyondaki tarih ve edebiyat konulu eserlerin fiyatlarının asrın ilk yarısına göre pek de artmadığı görülüyor: *Dîvân-ı Nazîm*: 300; *Dîvân-ı Fehîm*: 310; *Dîvân-ı Sâlim*: 360; *Dîvân-ı Sâbit*: 720; *Dîvân-ı Fasîhî*: 230; *Dîvân-ı Hakanî*: 460; *Dîvân-ı Neylî*: 760; *Dîvân-ı Vahyî*: 760; *Hamse-i Nevâyî*: 300; *Tezkire-i Hasan Çelebi*: 780; *Hamse-i Osman-zâde*: 1.210; *Tezkire-i Âşık Çelebi*:100; *Yusuf u Züleyha*: 240; *Dîvân-ı Yahya*: 200; *Dîvân-ı Selim*: 650; *Dîvân-ı Sultan Murad*: 120; *Dîvân-ı Sultan Ahmed*: 320; *Dîvân-ı İshak Efendi*: 300; *Dîvân-ı Fasîhî*: 270; *Dîvân-ı Tıflî*: 90 ve *Dîvân-ı Nef'î*: 160 akçe.

159 KA. 252, s. 11a. (Gurre-i R. 1179/17 Eylûl 1765).
160 KA. 62, s. 68a.
161 KA. 20, s. 86a-88b.
162 KA. 52, s. 14b; KA. 62, s. 68a; KA. 66, s. 97a; KA. 76, s. 27a; KA. 84, s. 51b.
163 KA. 76, s. 27a.
164 KA. 338, s. 83a-88b.

Ancak XIX. asrın ikinci yarısında, II. Mahmud döneminde (1808-1839) akçenin yüksek oranda değer yitirmesi sonucu oluşan enflasyonun tesiriyle tarih ve edebiyatla ilgili yazma ve basma eserlerin fiyatlarının, bir önceki asra göre oldukça arttığı görülür. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azasından Hüseyin Muhsin Efendi'nin 25 C. 1270 (25 Mart 1854) tarihli terekesindeki Basma *Dîvân-ı Fâzıl* 40 kuruş (4.800 akçe), basma *Dîvân-ı Vehbi* 45 kuruş (5.400 akçe), basma *Dîvân-ı Gâlib* 50 kuruş (6.000 akçe), basma *Dîvân-ı Vâsıf* 50 kuruş (6.000 akçe) ve basma *Mir'ât-ı Kâ'inât* 400 kuruşa (48.000 akçe) satılmıştır.[165] Bir kitap meraklısı olan Şeyhü'l-Harem-i Hazret-i Nebevî Ahmed Sadık Ziver Paşa'nın terekesindeki[166] bazı divanların satış fiyatları şöyledir: *Dîvân-ı Nâbî* 122 kuruş (14.640 akçe), *Dîvân-ı Nâ'ilî* 25 kuruş (3.000 akçe), *Dîvân-ı Gâlib* 71 kuruş (8b520 akçe), *Hamse-i Nevâ'î* 520 kuruş (62.400 akçe), *İzzet Molla Dîvânı* 45 kuruş (5.400 akçe), *Dîvân-ı Necatî* 180 kuruş (21.600 akçe), *Dîvân-ı Nâbî* 750 kuruş (90.000 akçe), *Dîvân-ı Sürûrî* 45 kuruş (5.400 akçe), *Dîvân-ı Nazîm* 201 kuruş (24.120 akçe), *Dîvân-ı Nâbî* 101 kuruş (12.120 akçe), *Dîvân-ı Selim* 195 kuruş (23.400 akçe), *Dîvân-ı Hayâlî* 130 kuruş (15.600 akçe), *Dîvân-ı Nef'î* 80 kuruş (9.600 akçe), *Dîvân-ı Cevrî* 73 kuruş (8.760 akçe), *Bâki Dîvânı* 85 kuruş (10.200 akçe), *Dîvân-ı Neş'et* 29 kuruş (3.480 akçe), *Vahyî Dîvânı* 61 kuruş (7.320 akçe), *Dîvân-ı Fuzulî* 101 kuruş (12.120 akçe), *Dîvân-ı Vehbi* 46 kuruş (5.520 akçe), *Dîvân-ı Münîf* 101 kuruş (12.120 akçe), *Dîvân-ı Nedim* 36 kuruş (4.320 akçe), *Dîvân-ı Sâbit* 106 kuruş (12.720 akçe), *Dîvân-ı Selim* 40 kuruş (4.800 akçe), *Dîvân-ı Subhî* 80 kuruş (9.600 akçe), *Dîvân-ı Münîf* 150 kuruş (18.000 akçe), *Dîvân-ı Nâbî* 60 kuruş (7.200 akçe) ve *Dîvân-ı Rüşenî* 10 kuruş (1.200 akçe). Terekede tarihle ilgili bazı eserler de vardır: *Tarih-i Fezleke* 800 kuruş (96.000 akçe), *Ravzatü's-Safâ* 271 kuruş (32.520 akçe), *Tarih-i Hezârfen* 605 kuruş (72.600 akçe), *Heşt Bihişt* 265 kuruş (31.800 akçe), *Hadikatü'l-Vüzerâ* 110 kuruş (13.200 akçe) ve *Künhü'l-Ahbâr* 201 kuruş (24.120 akçe). Görüldüğü gibi her iki türdeki eserlerin fiyatlarında dikkati çekecek bir artış vardır. Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in Selh-i Ca. 1276 (25 Aralık 1859) tarihli terekesindeki[167] bu tür eserlerin fiyatlarının önemli artışlar göstermesini ise II. Mahmud dönemindeki akçenin değer kaybının, kitap fiyatlarına yansıması yanında, bir kitap meraklısı olan Arif Hikmet Bey'in kütüphânesindeki nüshaların sanat değerinin yüksek olmasıyla izah edebiliriz.

Önemli bürokratların terekelerindeki tarih konulu bazı kitaplar, muhtemelen fizikî özelliklerinden ötürü, yüksek fiyatlardan alıcı bulabilmektedirler.

165 KA. 1698, s. 80a.

166 KA. 1784, s. 94-97. (Gurre-i B. 1279/23 Aralık 1862).

167 KA. 1743, s. 51b.

Mesela Elçi İbrahim Paşa'nın Gurre-i S. 1121 (12 Nisan 1709) tarihli muhallefatındaki *Tarih-i Peçevî*'nin 2.120, *Tarih-i Aziz Efendi*'nin ve *Nuhbetü't-Tevârih*'in 2.000'er akçeye satıldıklarını görmekteyiz. Ancak yine de bu eserler 6.000 akçeye satılan *Mişkâtü'l-Mesâbih* ve 6.300 akçeye satılan *Kadıhan* gibi dinî eserlerin fiyat bakımından gerisinde kalmaktadır.[168] Aynı terekede bulunan *Yusuf u Zeliha*, *İskendername* gibi edebi eserler ise 200 ve 70 akçeye satılmıştır.[169]

Edebiyat ve tarih konulu eserler arasında tezhibli ve minyatürlü nüshaların daha yüksek fiyatlardan alıcı buldukları görülmektedir. Defterdar Hüseyin Efendi'nin damadı Mustafa Ağa'nın kitapları arasında oldukça değerli böyle iki eser bulunmaktadır. Bunlardan musavver *Siyerü'n-Nebi*'nin üçüncü cildi 5.600, musavver *Şehnâme* ise 13.500 akçeye satılmıştır. Aynı kişiye ait Gülbûy ve Cinâne adlı cariyelerin de 8.000 akçeye, bir doru bargirin (beygir) 2.000, bir Kavala atının da 4.800 akçeye satıldığı göz önüne alınacak olursa, her iki kitabın da oldukça yüksek bir fiyattan satılmış olduğu anlaşılır.[170] Mehmed Efendi b. Yusuf'un 26 M. 1118 (10 Mayıs 1706) tarihli terekesindeki[171] musavver/minyatürlü kitaplar şu fiyatlardan satılmıştır: Musavver *Kûy u Çevgân:* 500 akçe; *Silsile-nâme,* musavver: 2.400 akçe; *Silsile-i Osmaniyye,* musavver: 1.200 akçe; *Külliyât-ı Sa'di,* musavver: 5.400 akçe; *Şehnâme,* musavver: 7.800 akçe. Başbakikulu Mehmed Efendi'nin 13 M. 1087 (28 Mart 1676) tarihli terekesindeki musavver *Şehnâme*'nin de 8.250 akçeye satıldığını görmekteyiz.[172] Ancak terekelerde 3.000[173] ve 3.600[174] akçeye satılan musavver *Şehnâme*'ler, 2.200 akçeye satılan musavver *Gülistan*'lar [175] ve 1.450 akçeye satılan musavver *Dîvân-ı Hâfız*'lar da[176] vardır.

1166 (1753) tarihli bir belgede *Hâfız Dîvânı*'nın, tasvirli olanının 699 akçeye, tasvirsiz olanının ise 399 akçeye satıldığını görüyoruz.[177] Eğriboz Kadısı Sahaf Abdurrahman Efendi'nin dükkânında bulunan kitaplar arasındaki 12.000 akçeye satılan musavver *Hamse-i Atâ'î* dikkati çekmektedir.[178] *Hoca Tarihi*'nin musavver, yani minyatürlü bir nüshası da 15.050 akçeden satılmıştır.[179]

168 KA. 29, s. 30a.
169 Aynı yer.
170 KA. 6, s. 71b. (Evahir-i C. 1068/Mart-Nisan 1658).
171 KA. 25, s.137b.
172 KA. 8, s. 86b.
173 KA. 170, s. 77a.
174 KA. 62, s. 68a.
175 KA. 631, s. 150a.
176 KA. 648, s. 12b.
177 KA. 151, s. 40a.
178 KA. 188, s. 13b.
179 KA. 183, s. 14a.

Sahaf Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi dükkânındaki musavver *Hamse-i Nizâmî* 91 kuruşa (10.920 akçe) satılmıştır.[180] Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi'nin terekesinde bulunan birçok eserin minyatürlü nüshaları Gurre-i Za. 1247 (2 Nisan 1832) tarihinde yapılan müzâyededе 150-400 kuruş (18.000-48.000 akçe) arasındaki fiyatlardan müşteri bulmuştur.[181] Kaptan-ı Derya Halil Rifat Paşa'nın muhallefat listesinde[182] yer alan ve adı *Tesâvir-i Selâtîn* şeklinde tespit edilen bir kitap ise 1.600 kuruş (192.000 akçe), Hariciye Nâzırı Ahmed Hulusi Paşa'nın Gurre-i Ca. 1253 (3 Ağustos 1837) tarihli terekesindeki[183] musavver *Târih-i Âl-i Osman* da 700 kuruşa (84.000 akçe) satılmıştır. Sabık Sultan Kethüdası Mehmed Şâkir Efendi'nin 8 Ş. 1277 (19 Şubat 1861) tarihli terekesindeki *Dîvân-ı Gâlib* 60 (7.200 akçe), *Şerh-i Muhammediye* 350 kuruşa (42.000 akçe) satılmışken, Molla Câmi'nin Musavver *Yusuf u Zeliha*'sı 500 kuruşa (60.000 akçe) alıcı bulmuştur.[184] Mehmed Emin Paşa'nın 4 M. 1259 (4 Şubat 1843) tarihli terekesindeki cinsel içerikli ve resimli "musavver *Bâhnâme*" 500 kuruşa (60.000 akçe),[185] Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in Selh-i Ca. 1276 (25 Aralık 1859) tarihli terekesindeki [186] *Mesnevi-i Çağatay*, musavver: 470 kuruşa (56.400 akçe) satılmıştır.

Ancak minyatürlü/resimli eserlerin fiyatları aynı eserin diğer nüshalarına göre bir miktar yüksek olsa da, Osmanlılar döneminde özellikle de XVII.-XVIII. asırlarda, bu tür eserlerin değerlerinin anlaşılamadığını ve bu yüzden de satılmaları gereken fiyatlardan daha düşük fiyatlara müşteri bulabildiklerini söyleyebiliriz.[187] Bu tür kitaplardan bazılarının da mahiyeti iyice anlaşılamadığından, çok ucuz fiyattan alıcı bulabildiğini görüyoruz. 8 Ş. 1277 (19 Şubat 1861) tarihinde vefat eden sabık Sultan Kethüdası Mehmed Şakir Efendi'nin kitapları arasında da Efrenc hattıyla yazılmış resimli bir *Acâ'ibü'l-Mahlukat* nüshası 41 kuruşa (4.920 akçe) satılmıştır.[188] Bu yüzden yabancılar sanat değerini bildikleri bu eserleri her zaman ucuz fiyatlardan alabilmişlerdir. Osmanlı kitap piyasasında minyatürlü eserlerin değeri ancak XIX. asrın ikinci yarısının sonlarına doğru fark edilmeye başlanmıştır.

180 KA. 795, s. 4a. (Gurre-i Ca. 1219/8 Ağustos 1804).

181 KA. 1326, s. 17b-18b. Musavver (minyatürlü) eserlerin satıldıkları tarihler ve satış fiyatları için bkz. Tablo V.

182 ŞS. Anadolu Sadareti 18, s. 65a. (1273/1856).

183 KA. 1421, s. 97b.

184 KA. 1763, s. 30b.

185 BK. 5, s. 68a.

186 KA. 1743, s. 51b.

187 KA. 1751, s. 62a.

188 "musavver, ba-hatt-ı Efrenc". KA. 1763, s. 30b.

Yukarıda eskiliklerinden dolayı bugün birkaç sayfası bile çok yüksek fiyatlardan satılan mushafların da yeterli ilgiyi görmediğine işaret etmiştik. Ayrıca günümüzde müellif hattı olmanın veya tanınmış bir âlim tarafından istinsâh edilmiş olmanın bir esere getirdiği değer artışının da bu dönemlerde fiyatlara yeteri kadar yansımadığını görüyoruz. Mesela Şeyhülislâm Ebu Saidzâde Feyzullah Efendi'nin 11 L. 1110 (12 Nisan 1699) tarihli terekesinde[189] bulunan Es'ad Efendi hattıyla *Tabakat-ı Celâl* 2.400, Birgili hattıyla *Hülâsa* 4.200, *Kadıhan* 6.005, müellif hattı *Dürer* 8.000 akçeye müşteri bulabilmiştir. Tarihçi Na'îmâ'nın hattıyla olduğu belirtilen bir *Mecmu'a* 1.400 akçeye[190] satılmıştı. Anadolu kazaskerlerinden Abbas Efendi'nin 20 Ş. 1176 (6 Mart 1763) tarihli terekesindeki *Ebussu'ud Tefsiri*'nin müellif hattı olan nüshası 15.150, müellif hattı olmayan diğer bir nüshası ise 20.200 akçeye,[191] Rumeli Kazaskeri Abdullah Efendi b. Emin el-Konevî'nin 10 M. 1212 (5 Temmuz 1797) tarihli terekesindeki Musannifek'in hattıyla *Haşiye-i Mutavvel* de 6.120 akçeye satılmıştır.[192] Sultan Mustafa'nın hattıyla olduğu belirtilen bir "Elif"in 40, Ahmed Han hattıyla yazılı bir tahtanın da 100 akçeye,[193] müellif hattı *Tahricü'l-Ehadis* adlı eserin de 150 akçeye[194] satılmış olması bu tür özelliklere sahip eserlerin genellikle değerinin anlaşılamadığını göstermektedir.

Herne kadar XX. asrın başlarında Halil Edhem ve Fatin Gökmen gibi bazı bürokratlar "âsâr-ı ilmiyye-i mâziyemiz" olarak adlandırdıkları bu tür eserlerin Bedesten'de ve Sahaflar Çarşısı'nda yabancılara satışının kontrol altına alınması için hükümetten esnâf kethüdalarının görevlendirilmelerini talep etmişlerse de[195] bu talebe 14 Şubat 1330 (27 Şubat 1915) tarihinde "bilahare bir çare düşünülmek üzere" şeklinde bir cevap almışlardır.[196]

189 KA. 20, s. 84b-86b.
190 KA. 171, s. 126a.
191 KA. 240, s. 1b ve 3b.
192 KA. 705, s. 4a.
193 KA. 339, s. 52b.
194 KA. 252, s. 11a.
195 BOA. MF. ALY. 76/91, Belge 1-4.
196 BOA. MF. ALY. 76/91, Belge 5.

SAHAFLARIN FAALİYETLERİYLE İLGİLİ DÜZENLEMELER

XIX. asrın ortalarına kadar sahafların ticarî faaliyetleri sadece ekonomik yönden denetlenmiştir. Kanunnamelerde ve çıkarılan fermanlarda kâr hadleri üzerinde durulmuş, alıcının ve satıcının alış-verişlerinde zarara uğramalarının önüne geçebilmek için kitap müzâyedelerinde uygulanacak esaslar belirtilmiştir. III. Ahmed döneminde de yabancılara kitap satışı yasaklanarak kitap fiyatlarının yükselmesine engel olunmaya çalışılmıştır. Yine ticarî gayelerle sahaflıkla uğraşanları belli bir sayıda tutmak için gedik sistemi getirilmiştir. Batı'dakinin aksine Osmanlı ülkesinde, ne dinî ne de siyasî endişelerle sahafların faaliyetleri kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.[1] Aşağıda da belirttiğimiz gibi, bu dönemde dışarıda basılıp da Osmanlı ülkesine getirilen kitapların bile kontrolü gerekli görülmemiştir. Ancak kitap basımının yaygınlaşmasıyla XIX. asrın ikinci yarısında zararlı kabul edilen kitapların sahaflar tarafından satışının engellenmesi için bazı tedbirler alındığı görülmektedir. Uzun süre basımına izin verilmeyen Kur'ân-ı Kerîm'in bazı matbaacılar tarafından gizlice basılarak sahaflarda satılmasının önüne geçilemeyince de bu konuda resmî izin verilerek sadece ruhsatlı nüshalarının satılması sağlanılmaya çalışılmıştır.

1 Batı'da Kilise'nin görüşleriyle uyuşmayan neşriyatın satışının yasaklanması kitap basımının yaygınlaşmasından bir süre sonra başlamış ve birkaç asır sürmüştür.

Sahafların ticarî faaliyetlerini ne şekilde yürüteceklerine dâir en eski kayıt Fatih Sultan Mehmed dönemine (1451-1481) gitmektedir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde de (1520-1566) yürürlükte olduğu başındaki bir nottan anlaşılan Fatih Kanunnâmesi'nde mücellitler ve sahaflarla ilgili şu kayıt vardır:

> ve dahi mücellidlerün işi gâyet eyü ola ve sahhâflar satduğı kitabı onun onbirden ziyâdeye satmayalar.[2]

Sahafların faaliyetlerinin XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte kanuni bir düzenlemeye konu olması dikkat çekmektedir. Bu düzenleme her ne kadar sadece kâr hadlerini tespit eden bir cümleyle yapılmış olsa da, sahafların bu dönemde bir esnâf gurubu olarak dikkat çektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Aynı düzenlemenin tadil edilmiş bir şeklinin Kanunî Sultan Süleyman döneminde hazırlanan Kanunnâme'nin I. Ahmed döneminde (1603-1617) istinsâh edilmiş nüshasına şöyle yansıdığını görüyoruz:

> Ve mücellidlerün dahi işi gözlene; cild içün alacak akçeden harçların ve emeklerin gözleyüp bir miktar nafaka kendüler içün konulduktan sonra ziyâde tecavüz etmeyeler. Ve sahhâflar gözlene; satdıkları kitapda onun on birden tecâvüz etmeyeler; ederler ise haklarından geline.[3]

Görüldüğü gibi, her iki kanunnâmede de sahafların kâr oranları yüzde on olarak tespit edilmiştir. Ancak kitap alış-verişinde bunun uygulanabilmesinin ne derecede mümkün olduğu tartışılabilir.

XVII. asırda sahafların ticarî faaliyetlerini konu edinen bir belgeye rastlayamadık. Özellikle de zararlı olduğu düşünülen kitapların sahaflarda satışıyla ilgili bir kısıtlamanın olduğunu gösteren herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Devletin kitap satışına yaklaşımı daha çok alıcının-satıcının kandırılmamasını ve satışların belli kurallara uyularak yapılmasını düzenleme yönünde olmuştur. III. Murad döneminde yabancı tâcirlerin Osmanlı ülkesine getirip sattıkları eşyaya müdahele edilmemesi için çıkarılan 996 (1588) tarihli fermanda, bu tâcirlerin sattıkları kitaplar için bile herhangi bir sınırlama getirilmemiş sadece "Frengistandan ticaret içün bazı metâ' ve Farisî ve Türkî basma bazı mu'teber kitaplar ve risâleler getürüp kendü hallerinde bey' ü şirâ iderler iken bazı kimesneler...sizde

2 Yunus Koç, *La Fixation par Ecrit des Lois Ottomanes et le Role des Codes de Lois, Etude Accompagnee de l'Edition du Manuscrit de Munich (XVe-XVI siecles)*, Basılmamış Doktora Tezi, Universite de Paris I, 1997, s. 235.

3 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. kitap, İstanbul 1992, s. 326,

Arabî ve Farisî kitaplar neyler diyü ticaret içün getürdükleri cemi' kitabların ellerinden alup bahâsın virmeyüp" denilerek bu tacirlerin uğradıkları haksız uygulamaya işaret edilmiş ve sancakbeylerine ve diğer idarecilere "ol makule kitapların ğasp itdürmeyüp" şeklinde bir uyarıda bulunulmuştur.[4] Dışarıdan getirilen basılı kitapların muhtevasıyla ilgili bile bir hassasiyet gösterilmemesi Devlet'in bu konudaki müsamahalı yaklaşımını veya kitabın gücünün farkına varılmadığını açıkça göstermektedir. XVII.-XVIII. asırlarda herhangi bir kitabın sahaflarda satışını yasaklayan bir hükme erişilmemiştir.

XVIII. asrın sonlarında İstanbul sahaflarının faaliyetlerinin bir düzen altına alınması doğrultusunda devletçe bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Evâhir-i Cemaziülevvel 1178 (Kasım 1764) tarihinde İstanbul kadısına yazılan bir hükümde Bezzâzistân kurbundaki isimleri verilen bazı sahafların şeyhleri öldüğünden "nizâm-ı kadîm üzre" işlerini düzenleyen kimse bulunmadığını ve bu yüzden içlerinden bazılarının şüpheli kimselerden kefilsiz kitap aldıklarını ve bu kitapların sahipleri ortaya çıktığında ihtilaf zuhur ettiğini, sahaf olmadıkları hâlde bazı kimselerin de kendilerine ayak sahafı diyerek talebe-i ulumun ve diğer şahısların kitaplarını değerinden düşük fiyata satın aldıkları gibi, parasını ödemeden de kaçtıklarını bildirip yeni bir sahaflar şeyhinin tayinini istedikleri ve talepleri doğrultusunda İmam Abdullah Efendi'nin sahaflar şeyhi tayin edildiği belirtilmektedir.[5] Bu hükümde "hilâf-ı fermân meçhûl ve mazanna kimselerden kitap iştirâ" denildiğine göre, daha önceki tarihlerde bu tür kitap alış-verişlerini düzenleyen başka bir fermân olmalıdır.

Sahafların düzenledikleri müzâyedelerin usulüne göre yapılması için de tedbirler alındığı, bu konuda yapılan bazı yazışmalardan anlaşılmaktadır. Rumeli Kazaskeri Seyyid İbrahim Efendi'nin bu konudaki bir i'lâmından anlaşıldığına göre, koltukçu esnâfı ve bazı sahaflar *kâide-i kadîmeye* riayet etmeyerek müzâyede edilmesi gereken kitapları bazı evlerde, koltukçu dükkânlarında ve beytülmâlci odasında gizlice müzâyede etmekte ve kitapları değerini bulmadan birbirlerine satmaktadır. Bu ise yetimlerin, vârislerin ve diğerlerinin zararına olmaktadır. Bu suistimalin önlenmesi için de i'lâmda şu düzenlemelerin yapılmasının uygun olacağı arz edilmektedir: Muhallefatdan çıkıp da satılması gereken kitaplar "İstanbul'da Bezzâzistân kurbundaki sahaflar sûkunda" sahaflar tellalı olan on iki kişiden biri vasıtasıyla satışa sunulmalıdır. Eğer çok sayıda kitap varsa ve kısa sürede satışı gerçekleştirilemezse Fatih Câmii hâricinde hâzır olan müşterilere

4 Bu fermanın bir kopyası İtalya'da bastırılmış *Tahrirü Usulu Oklides* kitabının sonuna konulmuştur.

5 BOA. Cevdet-Belediye 7269. Bkz. Belge I.

ve sahaflara, sahaflar şeyhi ve tellallardan bazıları vasıtasıyla müzâyede yoluyla satılmalıdır. Müzâyedelerde sahaflar şeyhi ve tellallardan biri mutlaka bulunmalıdır. Seyyid İbrahim Efendi'nin bu i'lâmının başındaki 25 S. 1191 (4 Nisan 1777) tarihli kayıt bu tedbirlerin uygun görüldüğünü ve bu konuda bir hüküm çıkarıldığını göstermektedir.[6] III. Selim'in cülusu dolayısıyla da bu hükmün yenilendiğini ve ahkâm defterine kaydedildiğini görmekteyiz.[7]

III. Selim, cülusunu müteakip Bezzâzistân ve Bitpazarı'nda müzâyedeyle satılan eşyanın satışlarında görülen suistimalin ve esnâf arasındaki çıkışma tabir edilen kötü uygulamanın önlenmesi için "İslâmbol Kadısı Faziletlü Efendi'ye" 19 N. 1204 (2 Haziran 1790) tarihinde bir ferman göndermiştir.[8] Bu fermanın "Kısmet-i Askeriyye" defterine kaydedilen suretinin altında "Ber-mantuk-ı mezkûr sahaflara dahi âhar ferman-ı âli sâdır olmuşdur. Fi 20 Z. 1204 [31 Ağustos 1790]" notu vardır. Sahaflarla ilgili İstanbul kadısına gönderilen çok sert ifadeler içeren bu ferman İstanbul Kadılığı'na âit sicil defterlerinde bulunmaktadır. 20 Za. 1204 (31 Ağustos 1790) tarihli bu fermanda [9] hâlâ kitapların müzâyedesi konusundaki kötü uygulamanın devam ettiğinin haber alındığı, daha önce bu konuda defalarca emirler çıkarılmasına rağmen bazı kimselerin bunlara uymadığı, bu şekilde meşru olmayan yollara sapanların tespit edildiği hâlde şimdilik cezalandırılmayarak kendilerine bir süre tanındığı belirtilmekte ve İstanbul kadısının sahaflar şeyhini huzuruna çağırarak alınan tedbirleri bildirmesi ve onun da bunları sahaflara anlatıp bu tedbirlere uymayanların malının zaptedileceğini ve kendilerinin de "katle bedel Magosa Kalesi'ne kale-bend olunacağını" kulaklarına sokması ve şeyhin de bu konuda ihmal gösterip de suçluları "kapuya göndermekte ve haber vermekte kusur ederse" "kazaya uğrayacağının" kendisine bildirilmesi istenmekte ve bundan sonra bu tür uygulamalara cesaret edeceklerin yukarıda belirtilen cezalara muhakkak çarptırılacakları ifade edilmektedir. Bu fermandaki bazı ifadelerden sahaflar arasında bu tür kötü uygulamaların uzun bir zamandan beri süre geldiği ve men'i için de çok sayıda ferman çıkarıldığı anlaşılmaktadır.

9 S. 1212 (3 Ağustos 1797) tarihinde de bu konuda çıkarılan bir ferman,[10] hemen hemen bir önceki fermandaki hususları tekrarlamakla birlikte bazı farklı hususlar da ihtiva etmektedir. Dikkat çekici bir husus, bir önceki fermanda

6 BOA. Cevdet-Maarif 5641. Bkz. Belge II. Aynı fermanın 16 S. 1191 (26 Mart 1777) tarihli diğer bir versiyonu için bkz. KA. 417, s. 1a.

7 BOA. MAD. 10221, s. 2. Bkz. Belge III.

8 KA. 606, s. 1b.

9 ŞS. İstanbul Mahkemesi 65, s. 85a-b. Bkz. Belge VI.

10 ŞS. İstanbul Mahkemesi 76, s. 10-11. Bkz. Belge IV.

"erbâb-ı hırs ve tama'kâr ve hilebazların şer'an ve örfen haram ve memnû' olan" cümlesindeki "örf" kelimesinin "kanûnen" şeklinde değiştirilmesidir. Diğer bir husus da bu kurallara uymayanların tespiti için tebdil-i kıyafet etmiş kişilerin kullanılmasının istenmesidir: "Sırran tebdîller ta'yiniyle". Bu fermanda daha önceki fermanlarda temas edilmeyen bir konuya da değinilmektedir. İstanbul kadısından "Kur'ân-ı azîm ve ehâdis-i nebevî ve tefâsir ve sâir kütüb-i fıkh-ı şerîfin" basılması ve basılmışının da alım-satımı yasak olduğundan, muhallefat ve metrukâttan çıkan bu çeşit kitapları her kim alır-satarsa kazaya uğrayacağını sahaflar şeyhine tembih eylemesi istenmektedir.

İstanbul kadılığınca Gurre-i Ş. 1215 (18 Aralık 1800) tarihinde yapılan bir kayıtta da "Sahaflar Nizâmı" başlığı altında yine kitap müzâyedelerinin usulüne uygun biçimde yapılması konusuna değinilmekte ve sahafların alınan tedbirlere riayet edeceklerine dâir taahhütte bulundukları ve birbirlerine kefil oldukları belirtilmektedir.[11]

Hariciye Nezâreti evrâkı arasında bulunan Fransızca yazılmış ve Türkçeye çevrilmiş bir belge "Tab'hâne ve sahaflara dâir bin sekiz yüz elli dört senesi Şabanının Gurresi tarihiyle muvarrahan kaleme alınan nizâmnâme" başlığını taşımaktaysa da sahaflarla ilgili herhangi bir konuya temas etmemekte, daha ziyade matbaacılığın düzenlenmesi ve basılan kitaplarla ilgili maddeler ihtiva etmektedir.[12] Bu nizamnâmenin uygulanıp-uygulanmadığına dâir herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Sahafların Teşkilatı

Osmanlılarda sahafların da diğer meslek grupları gibi lonca şeklinde bir teşkilatlarının olduğunu biliyoruz. Ancak sahaflar loncasının hangi tarihte teşekkül ettiği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen XV-XVI. asırlarda sahafların sayısı bir lonca bünyesinde teşkilatlanmalarını gerekli kılmamıştır. XVII. asırda diğer birçok meslek gurubunda olduğu gibi sahaflıkta da önemli gelişmeler olmuştur. Sahaflar XVIII. asrın ortalarında gedik sistemine girdiklerinde bağlı oldukları bir loncanın da mevcut olması gerekir. Zira *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde ve XVII. asra ait Surnâmelerde de sahaflar bir esnâf gurubu olarak ele alınır. Evliya Çelebi sahaf esnâfından bahsederken pirlerinin bir yerde Abdullah Yetimî, başka bir yerde de Ebâzer-i

11 ŞS. İstanbul Mahkemesi 201, s. 77b. Bkz. Belge V.

12 BOA. HR. TO. 418/227.

Gıffârî olduğunu nakleder.[13] Evliya Çelebi ayrıca sahafların ulemâ sınıfı ile ilişkisinden dolayı ulemâya has kıyafet taşıyıp merasimlerde "kadıasker alayında taht-ı revanlar üzre dükkânlarında niçe bin kitabı zeyn idüp alay ile ubur" ettiklerini söyler.[14] Tarihçi Âlî de Saray'daki düğünlerden biri dolayısıyla yapılan şenliklerde padişaha hediye sunan esnâf guruplarını sayarken sahaflardan da söz eder ve sahaf tâyifesinin kıymetli kitaplardan oluşan hediyelerini nasıl takdim ettiklerini anlatır.[15] Herhâlde Evliya Çelebi'nin ve *Surname*'lerin sahaf esnâfıyla ilgili nakillerinden hareketle diğer birçok esnâf teşkilatı gibi sahafların da XVII. asrın ortalarında bir lonca yapılanmasına sahip bir esnâf teşkilatı hâline geldikleri söylenebilir. Belgelerden elde ettiğimiz bilgilere göre sahaf esnâfı teşkilatında şeyh/kethüda, tellallar ve bölükbaşılar görev yapmaktaydı.

Sahafların teşkilat bünyesine girebilmeleri için diğer loncalarda olduğu gibi izlenecek bir yol var mıydı?[16] Sahaf olabilmek için bazı niteliklere sahip olmak gerekiyor muydu? Belgelerde ve yazılı kaynaklarda bu konuda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden usta-çırak ilişkisinin mahiyetini, eğer böyle bir sistem varsa, çıraklıktan ustalığa geçişin süresini ve nasıl gerçekleştiğini bilemiyoruz. Sahafların okuma-yazma yanında belli seviyede Arapça'ya da vakıf olmaları gerektiğinden mesleğe gireceklerin bu özelliklere sahip olup olmadıklarının tespit edilip edilmediği, eğer böyle bir usul varsa nasıl uygulandığı da meçhulümüzdür.

Sahaflar Şeyhi

Lonca yapılanması şeklinde teşkilatlanan sahaf esnâfı, kendi aralarından seçtikleri sahaflar şeyhinin nezareti altında ticarî faaliyetlerini sürdürdükleri gibi, devletle olan münasebetlerini de yine şeyh vasıtasıyla sağlamaktaydılar. Zaruri ihtiyaç maddelerini sağlayan esnâf teşkilatlarından farklı olarak devletin sahaf esnâfına müdahelesi, bazı örneklerden anladığımıza göre, her

13 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: 1. Kitap*, hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998, c. I, s. 225 ve 291.

14 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: 1. Kitap*, hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998, s. 225 ve 291. Radavî'nin *Fütüvvetnâme*sinde de eski kitap alıp satanların pirinin Abdullah-ı Yetimî olduğu ve silsilelerinin onun vasıtasıyla Selman'a ondan da Hz. Ali'ye çıktığı nakledilir. Bkz. Ali Torun, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nâmeler Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1998, s. 148.

15 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Câmiü'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr*, Hazırlayan Ali Öztekin, Ankara 1996, s. 156; Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Ankara 1999, s. 422-423.

16 Diğer esnâf teşkilatlarıyla ilgili bilgiler de genellikle belgelere dayanmamakta, Fütüvvetnâme'lerde verilen bilgilerden hareketle kıyas yoluyla bilgi oluşturmaya çalışılmaktadır.

ne kadar gerçekleştirilmesi mümkün olmazsa da kâr oranının tespiti, kitap müzâyedelerinin usulüne uygun biçimde yapılması ve esnâf teşkilatının idarecilerini tayin gibi birkaç konuyla sınırlı bulunmaktaydı. Şüphesiz ki devletin bir temsilcisi olarak kadılarla lonca görevlilerinin yakın temas hâlinde olmaları ve esnâf arasında ortaya çıkan ihtilaflarda kadı'nın müdahele yetkisi olması, devletin loncaları kontrol altında tutmada göz ardı edilmemesi gereken bir hususdur.

Mensuplarının ticarî faaliyetleri göz önünde bulundurulacak olursa, sahaflar loncasının çalışma alanlarının; gedik sisteminin gerekli kıldığı sahaflık mesleğini icra edenlerin sayısını kontrol altında tutma, meslek mensupları arasında baş gösteren ihtilafları çözme gibi hususları kapsadığı görülür. Diğer loncalar gibi sahaflar loncası da faaliyetlerini "lonca odası" denilen bir yerden yürütmekteydi. Şer'î Siciller'deki 17 B. 1262 (Haziran 1846) tarihli bir belge, sahaf esnâfından Mehmed Emin Efendi, mücellit Serkiz'den satın aldığı kitapları yine sahaf esnâfından iki kişinin sahiplenmesi dolayısıyla açılan davada "sahaf esnâfından gâibân 'ani'l-meclis Kırımî el-Hâc Osman Efendi b. Abdullah ve Lâleli İmâmı Hâfız Mehmed Efendi b. Abdullah nâm kimesneler zikr olunan kitablar malları olduğunu esnâf-ı mezkûreye mahsûs lonca odasında bana ifâde eylediklerinde" diyerek böyle bir esnâf odasının mevcudiyetine işaret etmektedir.[17]

Sahaf esnâfının başı sahaflar şeyhi idi. C. White, sahaflar şeyhinin esnâfın en yaşlı ve en saygın kişileri arasından seçildiğini söyler.[18] Sahaflar şeyhliğinin ne zaman ihdas edildiğini bilemiyoruz. Ancak Galland'ın bu görevliden "kitapçıların başı olan sahafbaşı" diye bahsetmesi, XVII. asra ait bazı sicil kayıtlarında da bu isimle anılan bir görevlinin geçmesi,[19] sahaflar şeyhinin oldukça eski bir tarihten itibaren mevcut olduğunu gösterir.

Sahaflar şeyhini sahaf esnâfı kendi arasından seçerdi. Sahaf esnâfının şeyh seçimiyle ilgili bir imamın tuttuğu günlükte şöyle bir kayıt geçmektedir:

> Sahaflar Çarşısı'nda Tatlıkapu imamı[20] Sahaflar Şeyhi olup, beş on sene mikdarı Şeyh olup cümle ahâlî-yi esnâf ittifaklarıyla mezburu azl edüp, ânın

17 ŞS. Mahmud Paşa Mahkemesi 65, s. 12b. Bkz. Belge VIII.

18 Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, second edition, c. II, London 1846, s. 158.

19 E. Nâsır Osman, "Tâ'ifetü's-Sahhâfîn fi'l-Karni's-Sâbi' 'Aşer", *et-Tavâ'ifü'l-Miheniyye ve'l-İctimâ'iyye fî Mısr fi'l-Asri'l-Osmânî*, Kahire 2003, s. 61; Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüsünde Loncalar*, İstanbul 2001, s. 204.

20 13 Za. 1207 (22 Haziran 1793) tarihli muhallefat kaydında bir kitap satışında Tatlıkuyu İmamı'nın ismi el-Hac Mehmed Emin Efendi olarak geçmektedir. KA. 631, s. 149b.

yerine cümle esnâf ittifâkı ve ma'rifetleriyle Soğanağa Câmi'i İmâmı Efendi Sahaflar Şeyhi olduğu işbu cerîdeye kayd olundu. Fî 21 L. Sene 1225 (19. 11. 1810), yevm-i ehad, sâ'at yedi. Otuzüç ay on [gün] sonra Şeyh azl olup, yine Tatlıkapu İmâmı def'a-i sânîde Şeyh oldu. Fî 18 B. Sene 1228 (16. 8. 1813).[21]

Sahaflar aralarından seçtikleri meslekte kıdemli, tecrübeli ve bilgi sahibi bir kişiyi kadıya arz ederler ve kadı da uygun gördüğünü bir i'lâmla Divan'a gönderir; çıkan karar üzerine de tayin edilen kişiye bir berat verilirdi. Ancak bu tür bir uygulama zaman zaman terk edilmiş olmalı ki 29 B. 1211 (28 Ocak 1797) tarihinde Divan-ı Hümâyun'a baş vuran sahaf esnâfı, eskiden beri esnâflarına şeyh olanların berat ile tayin ola-geldiğini; ancak bir süreden beri bu usule uyulmadığını ve esnâfın kendi kendilerine içlerinden birini şeyh tayin ettiklerini, bunun da karışıklığa sebebiyet verdiğini belirterek seçtikleri Mustafa Efendi'nin şeyh olarak tayinini ve eline de berat verilmesini talep etmişlerdir.[22] 2 M. 1220 (2 Nisan 1805) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre Mustafa Efendi bir süre sonra şeyhlik görevinden ayrılmış ve yerine esnâf arasından Mehmed Emin Efendi şeyh olarak seçilmiştir. Ancak Mehmed Emin Efendi bu tarihe kadar berat almak için bir teşebbüste bulunmadığından, yapılan bu müracaatla kendisine berat verilmesi istenilmektedir.[23]

Şeyhin tayini gibi azli de meslek mensuplarının toplanıp karar vermeleri ve kadının da bu kararı tasdik etmesi ile gerçekleşirdi. Şeyhler "ferağ" yoluyla, yani kendi istekleriyle de görevlerini bırakabilirlerdi.

Sahaflar şeyhinin en önemli görevi çarşıda cereyan eden alış-verişin "nizâm-ı kadîm" üzere yapılmasını sağlamaktı. Sahaflar şeyhliğine yapılan bir tayin dolayısıyla düzenlenen bir belgede bu husus şöyle açıklanmaktadır:

"Sahhâflar şeyhi olan Kadrizâde Mustafa nâm kimesne fevt olup nizâm-ı kadîm üzre umûrumuzu rü'yet iden kimesne olmadığından içimizden ba'zıları hilâf-ı

21 Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 214-215. Burada bahsedilen kişi Soğanağa Câmi'inin birinci imamı Mehmed Esad Efendi'dir. Beydilli, *Aynı eser*, s. 89. Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi'nin devleţçe zapt olunup 28 L.-17 Za. 1220 (19 Ocak-6 Şubat 1806) tarihleri arasında satılan kitaplarının müzâyedesinde kitap satın alanlar arasında "Sahaf, Soğan Ağa İmamı" şeklinde kendisinden söz edilmektedir. Bkz. BOA. DBŞM. MHF. 13317.

22 "kadîmü'l-eyyâmdan esnâfımıza şeyh olanlar berât-ı âlişân ile olagelüp lâkin işbu hâmiş-i arzuhâle olunan der-kenâr tarihinden beri terk olunmuş olduğundan esnâf içlerinden bir kimesneyi kendi kendilerine şeyh ve bölükbaşı tayin eylediklerinden nizâm ve intizâmımız muhtel ve müşevveş olmağla..". ŞS. İstanbul Mahkemesi 67, s. 41. Bkz. Belge IX.

23 BOA. A. DVN. RSK 129, s. 189. Bkz. Belge X.

fermân meçhûl ve mazanna olan kimesnelerden kefilsiz kitâb iştirâ ve sâhibi zuhûr itdikde nizâ'a bâ'is ve ba'zıları dahi sahhâf değil iken ayakda sahhâf olmak üzre talebe-i ulûm vesâir kimesnelerin kitâblarını değer bahâsından noksana iştirâ eylediğinden mâ'adâ akçesini virmedin firâr ve gaybet idûp ol vecihle nizâmımız muhtel ve müşevveş olmağla"[24]

Sahaflar şeyhinin diğer görevi de muhallefatlardan çıkan kitapların satışını düzenlemekti. Mirasçıların zarara uğramamaları için kitapların değerinin doğru olarak tespiti ve müzâyede yoluyla satılması için gerekli düzenlemeler sahaflar şeyhi tarafından yapılırdı. Bu konuda birkaç ferman çıkarılmış olması bu işin önemini gösterir. 25 S. 1191 (4 Nisan 1777) tarihli fermanda bu satış işleminin de şöyle yapılacağı belirtilmiştir:

"Ba'de'l-yevm vuku' bulan muhallefâtdan kütüb-i mütenevvi'a bey'i iktizâ itdikde verese-i müteveffâ İstanbul'da Bezzâzistân kurbunda sahhâflar sûkunda sahhâflar dellâlı olan on iki nefer kimesnelerden birinin ma'rifetiyle nidâ ve müzâyede ve bey' olunup..."[25]

9 S. 1212 (3 Ağustos 1797) tarihli bir fermanda ise İstanbul kadısından Sahaflar şeyhini huzuruna çağırarak bu görevini hatırlatması ve bu konuda ihmal gösterir ise "kendüsü kazaya uğrayacağı"nı bildirmesi istenmiştir.[26]

Sahaflar şeyhi, sahaflar arasında çıkan ihtilaflara müdahele ettiği gibi, mahkemeye intikal eden durumlarda da şahitliğine baş vurulurdu. 7 B. 1271 (26 Mart 1855) tarihli bir muhallefat kaydında ölen bir sahafın borcu konusunda Sahaflar Şeyhi Abdülkadir Efendi'nin şahitlik yaptığını görüyoruz.[27] İstanbul Kadılığı'nda 7 Ca. 1221 (23 Temmuz 1806) tarihinde görülen bir davada bir kütüphâneden çalınan kitapları satın alan bir sahaf, kütüphâne vakfının mütevellisinin ihbarıyla bu durum ortaya çıkınca, kitapların sahaflar şeyhi ve bölükbaşısı vasıtasıyla elinden alındığını, böylece zarara uğradığını bu yüzden kitaplar için ödediği 345 kuruşun sahaflar şeyhi ve bölükbaşı tarafından tazmin edilmesi gerektiğini ileri sürmüşse de bu isteği makul olmadığı için kabul edilmemiştir.[28] Sahaflar şeyhi, sahafların miraslarının taksiminde de bazen mirasçıların vekili olarak görev almaktaydı. 10 B. 1208 (11 Şubat 1794) tarihli bir tereke kaydına göre Sahaflar Şeyhi Mustafa Efendi b. Şeyh Ömer Efendi, Sahaf İbrahim

24 BOA. Cevdet-Belediye 7269.

25 BOA. Cevdet-Maarif 5641.

26 ŞS. İstanbul Mahkemesi 76, s. 10-11.

27 KA. 1706, s. 87b.

28 ŞS. İstanbul Mahkemesi 90, s. 66a. Bkz. Belge VII.

Efendi b. Elhac Süleyman'ın mirasının taksiminde bulunmuştu.[29] Sahaf Ahmed Efendi'nin, Mîroğlu merhumun terekesinden satın aldığı kitaplardan kalan borcu olan 1.140 akçe de, 16 Z. 1183 (13 Mart 1770) tarihli muhallefat kaydından öğrendiğimize göre "sahaflar şeyhi efendiye" teslim edilmiştir.[30] Selh-i Ş. 1239 (29 Nisan 1824) tarihli bir sahaf gediğinin satışında da şeyh efendinin şahitler arasında yer aldığını görmekteyiz.[31]

Sahaflar şeyhinin müzâyedelerin düzenlenmesindeki görevinden dolayı herhangi bir ücret alıp-almadığını bilemiyoruz. Sadece Sahaf Mehmed Said b. Ali'nin kitaplarının müzâyedesiyle ilgili 3 Za. 1182 (11 Mart 1769) tarihli tereke kaydındaki masraf listesinde "avâ'id-i sahaflar şeyhi[32]" ve Sahaf Elhac Mehmed Efendi b. Abdülkadir'in 17 Za. 1196 (24 Ekim 1782) tarihli tereke kayıdında "avâ'id-i şeyh"[33] başlıkları altında bir harcama görülmektedir. Demek ki bu müzâyedelerde satılan kitaplar dolayısıyla sahaflar şeyhine bir miktar para ödenmişti. Diğer sahaf esnâfı gibi sahaflar şeyhi de dükkânında düzenlenen kitap müzâyedelerinden bir miktar ücret almaktaydı.

Sahaflar şeyhinin bu tür görevlerinin XIX. asrın sonlarına doğru bu esnâf gurubunun kethüdası marifetiyle yapılmakta olduğunu çeşitli belgelerde görmekteyiz. Ancak sahaflar şeyhliğinin de bu dönemlerde muhtemelen bir ünvan olarak devam ettiği bazı belgelerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.[34]

Sahaflar şeyhinin bu görevleri yanında, bazı hatırlı kişilerin aradıkları kitapları teminde de yardımcı olduklarını biliyoruz. Abdülmecid'in validesine, arattığı bir kitap dolayısıyla yazılan bir mektupta "*Dürr-i Meknûn*'u yarın inşâallah sahaflar şeyhine pusula buyurulup gönderilse çarşudan yahud başka bir yerden bulur sanırım" denilmektedir.[35]

Sahaflar şeyhi, şeyhlik görevinin yanında bir sahaf olarak da çarşıda ticarî hayatını sürdürmekteydi. Muhallefat defterlerinde diğer esnâfla yaptığı ticarî işlemlerden dolayı oluşan alacak ve borçlarıyla ilgili bazı kayıtlar bulunmaktadır. Mesela 10 L. 1214 (7 Mart 1800) tarihli bir muhallefatta sahaflar

29 KA. 648, s. 28a.

30 ŞŞ. KA. 330, s. 86b.

31 KA. 1154, s. 15b.

32 KA. 320, s. 11b.

33 KA. 496, s. 52a.

34 KA. 1863, s. 68a; BOA. A. MKT. NZD. Dosya no. 172, Gömlek no. 77.

35 TSA. E. 2885/29. Sahaflar şeyhi müzâyedelerde yaptığı bazı kitap alımlarını (BOA. DBŞM. MHF. 13293, s. 17; MHF. 13317, s. 47; s. 50; MHF. 13324) muhtemelen kendisine iletilen bu tür talepler dolayısıyla yapmaktaydı.

şeyhinin, Sahaf Sofu Ahmed Efendi'ye olan 40 kuruşluk borcunun tahsil edildiği belirtilir.[36] Sahaf Elhac Ali Efendi b. Ahmed'in, 15 Şevval 1164 (6 Eylül 1751) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre, Sahaflar Şeyhi Ali Efendi'ye bir miktar borcu bulunmaktaydı. Ancak sahaflar şeyhi, elinde bir belge olmadığı için "sulh yoluyla" 9.600 akçesini geri alabilmiştir.[37] Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'nin de Sahaflar Şeyhi Ahmed Efendi'ye olan 406 kuruşluk borcu ölümünden sonra ödenmiştir.[38] 14 Ra. 1282 (7 Ağustos 1865) tarihinde ölen Sahaf Mîroğlu Pehlüvan Seyyid Halil Efendi'nin de sabık Sahaflar Şeyhi Hüseyin Efendi'de 1.452 kuruş alacağı bulunmaktaydı.[39] Sahaf Seferîhisarî Hüseyin Efendi'nin kitaplarının 15 Ş. 1271 (3 Mayıs 1855) tarihinde yapılan müzâyedesinde, adı zikredilmeyen sahaflar şeyhinin beş kitap satın aldığını görüyoruz.[40] Sahaflar Şeyhi Hacı Kâmil Efendi'nin, bu görevinden önce de Kahire'de "sahaflar reisi" olduğu ve bu şehirde bir matbaası bulunduğunu 23 Ş. 1265 (14 Temmuz 1849) tarihli bir belgeden[41] öğrenmekteyiz. Bu belgeye göre Hacı Kâmil Efendi "Kapan-ı Dakik tüccarlarından Elhac Halil Efendi b. Mehmed'den" bazı kitapları basmak için yirmi bin kuruş almışsa da, sözünde durmamış ve aldığı paranın bir kısmını geri vermiş; bir kısmı ise daha evvel birlikte yaptıkları kitap satışlarından doğan alacaklarına sayılarak aralarında bir anlaşma sağlanmıştır.

Belgelerden öğrendiğimize göre sahaflar şeyhliği görevini XVIII. asrın ortalarından itibaren şu sahaflar yapmıştır[42]:

Sahaflar şeyhinin ismi	**Geçtiği belgenin tarihi**
Ali Efendi	15 Şeval 1164
Kadrizâde [Nuri-zâde] Mustafa	Evahir-i Ca. 1178'den önce
İmam Abdullah Efendi	Evahir-i Ca. 1178
Ahmed Efendi	13 R. 1193
Seyyid Ahmed Efendi	Za. 1199
Mustafa Efendi b. Şeyh Ömer Efendi	10 B. 1208

36 KA. 728, s. 16a.

37 KA. 145, s. 14b.

38 KA. 1500, s. 81a.

39 KA. 1790, s. 44a.

40 BOA. ML. d. Gömlek no. 1705. (19. 10. 1271/31 Aralık 1855).

41 ŞS. Rumeli Sadareti 511, s. 59. Bkz. Belge XVII.

42 Liste hazırlanırken belgeler esas alındığından bazı sahaflar şeyhinin ismi mükerrer olarak zikredilmiştir.

Mustafa Efendi b. Şeyh Ömer Efendi	29 B. 1211
Köstenceli Mustafa Efendi	2 M. 1220'den önce
Kadıçeşmeli Mustafa Efendi	ölümü: 7 Z. 1220
Tatlıkuyu İmamı Mehmed Emin Efendi b. Mehmed	2 M. 1220
Mustafa b. Ömer	7 S. 1221
Abdülkadir Efendi	7 Ca. 1221
Soğanağa Câmi'i İmâmı Mehmed Es'ad Efendi	21 L. 1225
Tatlıkuyu İmâmı Elhac Mehmed Emin Efendi	18 B. 1228
Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, sabık Üsküdar kadısı	29 Z. 1250
Ahmed Efendi	8 S. 1257
Abdülkadir Efendi b. Mehmed Emin	7 B. 1271
Abdullah Efendi	22 Ra. 1272'den önce
Mısırlı Hacı Kâmil Efendi	22 Ra. 1272
Seyyid Ahmed Nazif Efendi	9 Ra. 1274
Elhac Hüseyin Efendi	14 Ra. 1282
Sabık Sahaflar Şeyhi Elhac Hüseyin Efendi	25 Ş. 1282
Hoca Ali Efendi	1285
Seyyid Elhac Ali Efendi b. Mehmed	24 B. 1295
Râşid Mustafa Efendi	*SO.* II, s. 352

Sahaf Tellalları

Sahaflar Şeyhi müzâyede işlerini "sahaf dellâlı",[43] "kitab dellâlı"[44] ve bazen de "Sahaf münâdîsi"[45] ve "münâdî"[46] diye adlandırılan tellallar vasıtasıyla yürütmekteydi. Tellallar satıcı ile alıcı arasında alış-verişi gerçekleştiren en önemli aracılardı.[47] Müzâyedeler dışında da dükkân dükkân dolaşarak kitapların

43 ŞS. Havass-ı Refia Mahkemesi 469, s. 20a.

44 ŞS. Diyarbakır 296.

45 KA. 815, s. 61b; KA. 1664, s. 59a. 24 Ş. 1242 (23 Mart 1827) tarihli bir belgede de Hâfız Mehmed Efendi'den" esnâf-ı merkume münâdîlerinden" şeklinde söz edilmektedir. Bkz. KA. 1191, s. 36a.

46 BOA. DBŞM. ZMT. 13978, s. 18; BOA. MAD. 9738, s. 76; ŞS. BK. 45, s. 67b; ŞS. BK. 49, s. 55a.

47 XVI. asırda kaleme alınmış mesleklerle ilgili bir eserde "Kitap tellallarının uyması gereken kurallar şöyle verilmiştir: Kitapları kaybedecek, tenkit ve yerecek kimselere

satışına aracılık ederlerdi. Kanunî Sultan Süleyman döneminde hazırlanan bir Kanunnâme'nin I. Ahmed döneminde (1603-1617) istinsâh edilmiş nüshasında tellallarla ilgili şu madde vardır:

> Ve dellâllar dahi gözlene. Hizmetlerinde emânet ve istikamet üzre olalar, kendülerinden bir metâ'ı artırmayalar ve şirâda yalan söylemeyeler ve hiç kimesneye hile etmeyeler. Ve satdıkları esbâbda yüz akçede bir akçe alalar.[48]

Kanunname'de belirtildiği gibi tellallar gerçekleştirdikleri satış işlemlerinden belli bir miktarda tellallık resmi almaktaydılar. Kanunname'deki kayıttan anlaşıldığına göre XVII. asrın başlarında bu miktar yüzde birdi. Muhtemelen sahaf tellalları da yüzde bir tellallık resmi almaktaydılar. Asrın sonlarına kadar mevcut bazı örneklerde bu oran yüzde ikinin altındadır. Mesela terekesi[49] 7 R. 1105 (4 Mart 1694) tarihinde tespit edilen Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin oğlu eski Şam Kadısı Hasan Efendi'nin 98.143 akçeye satılan kitapları için 1.350 akçe tellaliye ödenmiştir.

Daha sonraki dönemlerde bazı meslek grupları arasında faaliyet gösteren tellalların ne oranda tellallık resmi aldıkları konusunda düzenlemeler mevcutsa da[50] sahaf tellallarının aldıkları ücret konusunda bir düzenleme olup-olmadığı bilinmemektedir. Ancak bazı örneklerden tellaliye ücretlerinin bütün meslek gruplarında aynı oranda tespit edildiğini görüyoruz. Za. 1159 (Kasım 1746) tarihli bir hükümde muhallefatların satışlarından alınacak tellaliye ücretinin yüzde ikiyi geçmemesi bildirildiğine göre[51] ya bu ücret müteakip yıllarda yeterli görülmemiş veya zaman içinde bu ücret yüzde birin de çok üstüne çıkmış ve bu sebeple bir sınırlama getirme ihtiyacı hissedilmiştir. Daha sonraki dönemlerde tellallık ücretlerinin miktarıyla ilgili bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır. 1251 (1835) senesinde çıkarılan bir hükümle "eytam, mecnun, ma'tuh ve ğâ'ib" yani yetimlerin, delilerin, bunakların ve kayıp olduklarına hükm edilen kimselerin miras bıraktıkları gayrımenkul ve eşyanın satışından binde iki kuruş tellaliye

---

satmamak. Bid'at ehlinin, sapıkların, müneccimlerin kitaplarıyla "*Siretü Antere*" gibi yalanlarla dolu kitapları satmamak. Kâfirlere, mushaf ve hadis ve fıkıhla ilgili eserleri satmamak". Bkz. Şemseddin Muhammed bin Tulun es-Sâlihî ed-Dımaşkî, *Nakdu't-Tâlib li-Zağali'l-Menâsıb*, yay. haz. Muhammed Ahmed Dihmân-Halid Muhammed Dihman, Beyrut 1992, s. 190.

48 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, İstanbul 2005, s. 252.

49 İstanbul Mahkemesi (TSA) 263, s. 120b.

50 Nicoara Beldiceanu, *Recherce sur la Ville Ottomane au XVe Siècle, Étude et Actes*, Paris 1973, s. 81-84.

51 KA. 97, s. 1a.

alınması kuralı konulmuştur. Ancak İstanbul kadısına yazılan Evasıt-ı B. 1254 (Eylûl-Ekim 1838) tarihli bir hükümden öğrendiğimize göre, bazı kimseler "meyancılarla" işbirliği yaparak tellaliyeleri ödemediklerinden veya belli kimseler için tayin edilen bu ücreti genele teşmil ederek tellalların mağdur olmasına yol açtıklarından tekrar gayrımenkul ve eşyadan yüzde iki tellallık ücreti ödenmesi hususunu tekid eden bir hüküm çıkarılmıştır.[52] 21 R. 1258 (1 Haziran 1842) tarihinde İstanbul kadısına ve diğer görevlilere gönderilen hükümde de Kassam-ı Askerî Mahkemesi'nde tahrir olunan terekelerden, eskiden olduğu gibi yüzde iki tellaliye alınmaya devam edilmesi bildirilmiştir.[53]

Terekelerdeki kitap satışlarını yapan sahaf tellallarının aldıkları tellallık ücreti, bazı muhallefat kayıtlarında ayrı olarak belirtilmiştir.[54] Muhallefat defterlerinde rastladığım en eski tarihli tellaliye ücreti kaydı Seyyid Ahmed Efendi b. Ömer'e âittir. 27 S. 1077 (29 Ağustos 1666) tarihli terekesinde[55] 234.400 akçeye satılan kitapları için 4.500 akçe tellaliye ödendiği belirtilmiştir ki bu da söz konusu tarihlerde yüzde iki civarında tellallık ücreti ödendiğini gösterir. Ancak 1078 (1667) yılına âit dört tereke kaydındaki tellaliye ücretlerinin oranlarının birbirlerinden oldukça farklı olduğu görülmektedir. 204.305 akçe değerindeki kitap için 900 akçe ödenmişken 412.368 akçe değerindeki kitap satışı için 360 akçe ödenmiştir.[56] Yine aynı yıl içindeki iki kitap müzâyedesinde 148.712 akçe tutarındaki satış için 3.240; 562.416 akçe tutarındaki satış içinse 4.100 akçe tellaliye ücreti olarak ödenmiştir.[57] Ancak on yıl sonra tespit edilen terekelerde tellaliye için ödenen ücretin istikrara kavuştuğu ve yüzde iki civarında oluştuğu görülüyor.

Mesela Başbakikulu Mehmed Efendi'nin 112.175 akçeye satılan kitapları için 2.200 akçe tellaliye ödenmiştir.[58] Müteakip tarihlere âit incelediğim üç yüz civarındaki muhallefatda kitap tellallığı için alınan ücretin diğer eşyada olduğu gibi genellikle yüzde iki/binde yirmi civarında olduğu görülmektedir. Bu husus Kaptan-ı Derya Halil Rif'at Paşa'nın 16 B. 1273 (12 Mart 1857) tarihli terekesinde şöyle belirtilmiştir: "Binde yigirmi kuruş hesabı üzre ber-mu'tad verilen

52 KA. 1767, s. 10b.

53 KA. 1767, s. 24b.

54 Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan bir kitap müzâyedesinin listesinde müzâyedenin birkaç gün sürdüğü ve tellala her gün verilen ücretin yekûn olarak kaydedildiği görülmektedir Tellala Pazar günü yapılan satıştan 90, Salı günkü satıştan da 135 akçe verilmiştir. Bkz. TSA. D. 1021.

55 İstanbul Mahkemesi (TSA) 225, s. 63b.

56 KA. 6, s. 104a ve 110a.

57 KA. 6, s. 116b ve 135a.

58 KA. 8, s. 88a.

dellaliye-i eşya-i mebʿa ve kütüb".[59] Nakibüleşraf Hasan Tahsin Efendi'nin 11 S. 1278 (18 Ağustos 1861) tarihli terekesinde ödenen tellaliye ücretinde uygulanan oran ise şu şekilde belirtilmiştir: "Binde yigirmi hesabınca ücret-i tellaliye".[60] Ancak yüzde iki oranı bazen hassas bir biçimde hesap edilmekte bazen de yuvarlak olarak tespit edilmektedir. Gurre-i Z. 1168 (8 Eylül 1755) tarihli bir muhallefat kaydında 36.460 akçeye satılan kitaplar için 730 akçe,[61] 15 S. 1171 (29 Ekim 1757) tarihli bir muhallefat kaydında 29.819 akçeye satılan kitaplar için 600 akçe,[62] 25 Za. 1197 (22 Ekim 1783) tarihli bir muhallefat kaydında da 2.214 kuruşa satılan kitaplar için 44 kuruş[63] tellaliye ödendiği belirtilmiştir. Görüldüğü gibi ödenen tellaliye ücretleri hemen hemen yüzde ikidir. Tellaliyenin çok hassas hesaplandığı örnekler de vardır. Mesela 10 S. 1252 (27 Mayıs 1836) tarihli bir muhallefatta 4.968 kuruşa satılan kitaplar için 99 kuruş 5 para tellaliye ödenmiştir.[64]

Diğer bazı örneklerde ise ödenen tellaliye miktarının yüzde iki oranının biraz altında veya üstünde olduğu görülmektedir. Gurre-i B. 1117 (19 Ekim 1705) tarihli muhallefat kaydında Sahaf İbrahim Efendi'nin 42.389 akçeye satılan kitaplarına 800 akçe tellaliye ödendiği bildirilmektedir.[65] Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyun'dan Sıdki Mustafa Efendi'nin Gurre-i M. 1184 (27 Nisan 1770) tarihinde 1.239.730 akçeye satılan kitapları için 20.400 akçe tellaliye ücreti ödenmiştir.[66] 6 N. 1186 (1 Aralık 1772) tarihli bir terekede 34.668 kuruşa satılan kitaplar için 620 kuruş,[67] 25 B. 1178 (18 Ocak 1765) tarihli bir terekede de 59.753 kuruşa satılan kitaplar için 1.080 kuruş ödendiği görülmektedir.[68]

Birkaç örnekte ise tellaliye ücreti yüzde ikinin çok altındadır. Kazasker Abdürrahim Efendi'nin kitapları Gurre-i Za. 1171 (7 Temmuz 1758) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre 22.134 kuruşa satılmış, tellaliye olarak da 165 kuruş ödenmiştir.[69] Bu miktar yüzde birin bile altındadır. 16 Ş. 1275 (21 Mart 1859) tarihli terekesine göre Şeyhülislâm Arif Bey'in kitapları da 213.758

59 ŞS. Anadolu Sadareti 18, s. 81b.
60 KA. 1768, s. 20b.
61 KA. 167, s. 88b.
62 KA. 193, s. 63b.
63 KA. 511, s. 73b.
64 KA. 1409, s. 26a.
65 KA. 23, s. 45a.
66 KA. 338, s. 88a.
67 KA. 364, s. 63b.
68 KA. 263, 7b.
69 KA. 195, s. 8b.

kuruşa satılmış ve tellaliye ücreti yüzde ikiden 4.275 kuruş olması gerekirken 1.260 kuruş, yani bunun neredeyse dörtte biri miktarında bir tellaliye takdir edilmiştir.[70] Acaba her iki örnekte anılan kişilerin yüksek dereceli ilmîye mensupları olmasının payı var mıdır, veya koleksiyonun çok zengin oluşu, dolayısıyla büyük bir meblağa satılması tellaliye ücretinin düşük tutulmasında rol oynamış olabilir mi? Bunun diğer bir izahı da ilmîye mensubu olan bu kişilerden alınan tellaliye ücretinden kassam kâtiplerine veya hazineye pay ayrılmaması olabilir. Çünkü tellaliye ücretleri önceleri münâdiler, bedesten kethüdaları ve kassam kâtipleri arasında eşit taksim edilmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bedesten kethüdalarına ayrılan kısmı hazineye intikal ettirilmiştir. Asrın sonlarına doğru ise Beytülmâla âit terekelerin dellaliyye gelirinin üçte biri münâdilere, kalanı ise hazineye gitmekteydi.[71] 1300 (1883) tarihinden başlayarak genellikle terekelerdeki kitap için ödenen tellaliye ücretinin ayrı olarak verilmeyip satılan diğer eşya ile birlikte toplu olarak belirtildiğini görüyoruz.

25 S. 1191 (4 Nisan 1777) tarihli bir fermanda, bu tarihte İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı'nda 12 tellal olduğu bildirilmektedir.[72] Tellallardan birisi tellalbaşı olarak görev yapmaktaydı.[73] 17 L. 1271 (3 Temmuz 1855) tarihinde yapılan Sahaf Seferihisarî Hüseyin Efendi'nin kitaplarının müzâyedesinde görev yapan ondan fazla tellal münadi olarak adlandırılmıştır.[74]

Kahire Şer'î Sicilleri'ndeki bir kayıtta tellalların ulemâ ve talebe ile muamelelerini doğrulukla yürüten emîn ve iyi huylu kimseler arasından kadı tarafından seçileceği belirtilmektedir.[75] *Işknâme* yazarı Mehmed, 800 (1397) yılında Türkçeye çevirdiği eserin orijinalini Mısır'da tellâl vasıtasıyla nasıl satın aldığını şöyle belirtir:

Eline aldı bir dellâl nâme
Münâdî kılur idi hâsa âma
Diledi bir Arab anı göreydi
Bahâsını ne olursa vireydi[76]

70 KA. 1743, s. 51b.

71 Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875) İstanbul Örneği*, yayımlanmamış doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi 2011, s. 196.

72 BOA. Cevdet-Maarif 5641.

73 BOA. Cevdet-Belediye 7269.

74 BOA. Maliye Nezareti-Maliye 1705.

75 E. Nâsır Osman, a.g.m. s. 61-62.

76 K. Yavuz, "XIII-XVI. Asır Dil Yadigârlarının Anadolu Sahasında Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 27, İstanbul 1983, s. 26-27.

Tellalların müzâyedelerdeki görevleri yanında, aranan kitapların bulunmasında da yardımcı olduklarını[77] hatta zaman zaman değerli kitapların satışında aracı olduklarını görüyoruz. *Risâle-i Mi'mariyye*'de Mimar Mehmed Ağa'ya satılmak istenen bir mushafla ilgili şu bilgiler vardır:

> Bir gün Ağa hazretleri daha su nâzırı iken, kendü evlerinde, üst kattaki selamlıklarında bu duacıları onunla birlikte oturup sohbet ederken ansızın sahaf dellallarından bir dellal çıkageldi. Elinde Yakut hattı şeklinde, kâğıdı devletâbâdî, baştan başa âyet ber-kenâr resm-i osmânî, kimi harfleri Şeyh'in celîsine benzer ve kimisi de İbn Mukle tarzına çalar, açıldıkça her sahifenin altın yaldızlı yüzü şimşek gibi parlayıp güneş gibi ışınlar gösterir, büyük boyda bir mushaf-ı şerîf, Sûk-ı Sultânî'de otuz bin akçeye çıkmış. Ağa hazretleri de kelâm-ı şerîfe saygısından ayak üzerine kalkup dellalın elinden alup öpüp yüzüne gözüne sürüp açup baktı. Tekbîr ve salavat-ı şerife getürdükten sonra dellala dedi ki: Bin akçe ziyâde ile bana bu yüce hediyyeyi alıver, amma akçesine kırk gün kadar zaman mühlet isterim dedi.[78]

Sultan Abdülmecid'in validesi için aranılıp da sahaflarda bulunamayan bir kitabın temini için sahaf tellallarından birine başvurulduğunu görmekteyiz:

> Dürr-i Meknûn'u bir dellala ısmarladım ara bul diyü. Peki ama çarşuda bulunacağını aklım kesmez diyor.[79]

5 C. 1173 (24 Ocak 1760) tarihli bir belgede de Haremeyn-i Şerifeyn Muhasebecisi Mehmed Emin Efendi'nin satışa çıkarılan kitaplarından bir kısmını Enderun-ı Hümâyûn'a götüren sahaf tellalına 240 akçe verildiği belirtilmektedir.[80]

Tellalların muhtemelen müşterilerin aradıkları bazı kitapları temin etmek veya satmak için müzâyedelerden kitap satın almaları yanında, kitap satışlarına da aracı oldukları bazı arşiv belgelerindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır.[81]

---

77 Muhammed el-Urdî'nin Levinus Warner'e gönderdiği mektuptaki "*Tarih-i Benâkitî* ve *Resâ'ilü'l-Harezmî*'yi tellallar bize söz verdi" ifadesi de bu hususa işaret etmektedir. Bkz. Jan Just Witkam, "Precious Books and Moments of Friendship in 17th-Century Istanbul", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, c. I, İstanbul 2006, s. 469. Arapça yazılmış olan bu mektup M. Th. Houtsma tarafından tercümesiyle birlikte neşredilmişdir: *Uit de Oostersche Correspondentie Van Th. Erpenius, Jac. Golius En Lev Warner*, Amsterdam 1887, s. 108-109.

78 Orhan Şaik Gökyay, "Risale-i Mimariyye-Mimar Mehmet Ağa- Eserleri", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s. 136.

79 TSA. E. 2885/29.

80 KA. 211, s. 16b.

81 TSA. D. 1021; BOA. DBŞM. MHF. 13293/A, s. 11; MHF. 13293, s. 3, 18; MHF. 13328; MHF. 12 439; BOA. Maliye Nezareti-Maliye 1705; BOA. MAD. 10.350, s. 360-361.

Bâb Mahkemesi'nde 12 M. 1278 (20 Temmuz 1861) tarihinde görülen bir davada "talebeden Hüseyin Efendi b. Mehmed sahaf dellalı Mehmed Efendi b. Mehmed'in" kendisinden satmak için aldığı kitapları sattığı hâlde, karşılığı olan miktarın bir kısmını ödeyip geri kalan 1.280 kuruşu ödemediğini belirtip geri kalan alacağının ödenmesini istemiştir. Sahaf Tellalı Mehmed Efendi borcunu inkâr edince Sahaf Mehmed Emin Efendi ve Mücellit Mehmed Efendi alacaklı lehine şahitlik etmişler ve mahkeme de borcun ödenmesine hükmetmiştir.[82]

Sahaflar Kethüdası

Diğer esnâf teşkilatlarında olduğu gibi sahafların da bir kethüdası vardı. Kethüdalık isim ve fonksiyon olarak XVIII. yüzyıldan itibaren giderek yerleşmiş olmakla birlikte,[83] XVIII. asra ve XIX. asrın başlarına âit sahaflarla ilgili belgelerde kethüdadan genellikle bahsedilmez. XVIII. asrın sonlarında sahaflarla ilgili olarak çıkarılan birkaç fermanda, esnâftan sorumlu kişi olarak sahaflar şeyhi gösterilir.[84] III. Selim'in cülusunu müteakip Bezzâzistân ve Bitpazarı'nda müzâyedeyle satılan eşyanın satışlarında görülen suistimalin ve esnâf arasındaki "çıkışma" tabir edilen kötü uygulamanın önlenmesi için "İslâmbol Kadısı Faziletlü Efendi'ye" 19 N. 1204 (2 Haziran 1790) tarihinde gönderilen fermanda[85] bazı hususların tembihi için esnâf kethüdalarının çağrılması istenilirken, aynı yıl içinde sahaflarla ilgili olarak çıkarılan fermanda[86] sahafların bazı hususlara riayet etmeleri için Sahaflar şeyhine tenbihatta bulunulması bildirilmektedir. Demek ki bu tarihlerde esnâfın devletle olan münasebetlerini sahaflar şeyhi yürütmekteydi. II. Mahmud'un şehzâdeleri Abdülmecid ile Abdülaziz'in sünnet düğünlerine (11 Mayıs 1836-18 Mayıs 1836) davet edilen esnâf gurupları, kethüdaları vasıtasıyla, sahaflar ise "sahaflar şeyhi efendi" marifetiyle temsil edilmişlerdir.[87] 22 Ra. 1272 (2 Aralık 1855) tarihli bir belgede vefat eden

82 Bâb Mahkemesi 456, s. 30a. Safiye Kırbaş, *1277/1278 Tarihli İstanbul Bâb Mahkemesi I'lâm Sicil Metin Transkripsiyonu*, Sakarya Üniversitesi 1996, s. 221'den naklen.

83 Mehmet Genç, "Osmanlı Esnâfı ve Devlet," *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 296.

84 BOA. Cevdet-Belediye 7269; Cevdet-Maarif 5641; BOA. MAD. 10221; ŞS. İstanbul Mahkemesi 76, s. 10-11.

85 KA. 606, s. 1b.

86 ŞS. İstanbul Mahkemesi 65, s. 85a-b.

87 "Sûr-ı mes'adet-mevfûr-ı hitana der-sa'adet'de kâ'ın bi'l-cümle esnâf ve ehl-i hiref kethüda ve sâhib-kârlarının da'vet olunmaları usul-i sâbıka-i müstahsene-i mer'iyyeden olmağla, sûr-ı hitânın altıncı ve mâh-ı Muharremü'l-harâmının yigirmi tokuzuncu günü ... sahaflar şeyhi Efendi...". Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri, Lebîb Sûrnâmesi*, İstanbul 2011, s. 61 ve 170.

Sahaflar Şeyhi Abdullah'ın yerine Sahaf Mısırlı Hacı Kâmil Efendi'nin tayin edildiği bildirilmektedir.[88] Öyle anlaşılıyor ki ancak XIX. asrın ortalarından itibaren sahaflar kethüdası ön plana çıkmış ve bu esnâf gurubunun devletle olan münasebetlerini yürütmeye başlamıştır.[89] Nitekim 7 Z. 1279 (26 Mayıs 1863) tarihli bir belgede padişahın verdiği bir davete teşekkür edenler arasında sahaf esnâfı kethüdasının da bulunduğunu görmekteyiz.[90]

XIX. asrın ikinci yarısında dönemin gazetelerinde çıkan kitap satışıyla ilgili ilanlarda sahaflar kethüdası olan bazı kimselerin adları da verilmektedir.[91] Sicillerde de "sahaflar kethüdası",[92] "sahaf esnâfı kethüdası"[93] şeklinde kayıtların geçtiği görülmektedir. 4 Ş. 1283 (12 Aralık 1866) tarihinde ölen Sahaf Mehmed Efendi'nin alacaklı olduğu kimseler arasında Sahaflar Kethüdası Elhac Ali Efendi'nin de adı zikredilmiştir.[94] 1294 (1877-78) yılına ait Der-saadet ve Bilâd-ı Selâse'de kethüda-yı mahsusları bulunan yapıcı, satıcı, işleyici bilcümle esnâfın isimlerinin verildiği 239 çeşit esnâf arasında sahaf, mücellit, mürekkepçi ve kâğıtçı esnâfı da zikredilmektedir.[95] Bu dönemde yapılan yazışmalarda da sahaflar şeyhinden bahsedilmezken kethüdânın ön plana çıktığı görülmektedir. 15 B. 1318 (8 Kasım 1900) tarihli bir belgede de "sahaf esnâfı kethüdalığı taraflarından zîri musaddak ve mahtum" bir kefâletnâmeden bahsedilmektedir.[96] Öyle anlaşılıyor ki XIX. asrın sonlarına doğru kethüda, sahaflar şeyhinin yerini

88 BOA. A. MKT. NZD. 241/83.

89 Suraiya N. Faroqhi'nin "on yedinci ve on sekizinci asr İstanbul'unda ve muhtemelen de Türkçe konuşulan diğer şehirlerde loncaların faaliyetlerini yürütme sorumluluğunun kethüdaya ait olduğu" şeklindeki genellemesinin en azından İstanbul sahafları loncası için doğru olmadığı görülmektedir. Bkz. "Guildsmen and Handicraft Producers", *The Cambridge History of Turkey*, c. 3, Cambridge 2006, s. 350. Ayrıca Rifat Özdemir'in bir çalışmasında tespit ettiği verilere göre XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Anadolu'nun çeşitli şehirlerindeki esnâf yöneticilerine farklı adlar verildiği ve Faroqhi'nin genellemesinin "Türkçe konuşulan diğer şehirleri de" kapsayamayacağı anlaşılıyor. Bkz. Rifat Özdemir, *Antakya Esnâf Teşkilatı (1709-1860)*, Antakya 2007, s. 19-20.

90 BOA. İ. DH. 34552; Atilla Özbey, *Dünden Bugüne Kapalıçarşı*, İstanbul 2009, s. 276'dan naklen.

91 "*Lugat-ı Osmani*'nin cild-i evvel ve sânisi mücelled olarak Sahaflar Kethüdası Halepli Hüseyin Efendi'nin dükkânında fürûht olunmaktadır". *Ceride-i Havâdis*, no. 1145, s. 4 (21. 12. 1279/9 Haziran 1863); "*Afgan Tarihi* tab' ve temsil olunup beher cildi mücelled olarak Sahaflar Kethüdası Halil ve Hacı Hüseyin Efendi'nin dükkânında yirmi beş kuruşa satılmaktadır". *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, no. 201, s. 4 (13. 2. 1278/20 Ağustos 1861).

92 KA. 1938, s. 4a.

93 KA. 1927, s. 4b.

94 BK. 42, s. 51a.

95 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, yıl 1294 /32. Sene*, İstanbul 1294, s. 418-420.

96 KA. 196, s..6a.

almıştır. İmparatorluğun hâkim olduğu Arap topraklarında ise esnâf teşkilatları şeyhler tarafından yönetilmiş ve kethüdalar da şeyhin yardımcısı olarak görev yapmışlardır.[97]

Kethüda da sahaflar şeyhi gibi esnâf tarafından seçilirdi. "Tayinle belirlendiği nadir hallerde bile esnâf çoğunluğunun tasvibi zorunlu idi. Seçim için ustalar, kadı'nın huzuruna adayla birlikte giderek, onu kethüda olarak seçmiş bulunduklarını şifahen beyan ederler, kethüda adayı da seçimi kabul ederek esnâfın yönetimini hakkaniyetle yürüteceğine söz verdikten sonra kadı, seçim tutanağı diyebileceğimiz *hücceti* defterine kaydeder ve konuyla ilgili i'lâmı Divan'a gönderirdi.[98] Gelen beratın aslı esnâfa verilir, kopyası da Sicil Defteri'ne kaydedilerek muamele tamamlanırdı.[99] Yaygın olmamakla beraber farklı atama usulleri de vardı.[100]

Esnâf arasından seçilen kethüdanın diğer sahaflar gibi çarşıda bir dükkânı bulunmaktaydı. Müzâyede edilecek kitaplar esnâftan birisinin veya sahaflar şeyhinin olduğu gibi sahaflar kethüdasının dükkânına da getirilebilirdi. 23 R. 1303 (29 Ocak 1886) tarihinde vefat eden Hoca Abdülkerim Efendi'nin kitapları satılmak için Sahaflar Çarşısı'na getirildiğinde sahaflar kethüdasının dükkânına konulmuş ve kethüdaya dükkâniye ücreti olarak 60 kuruş verilmişti.[101] 5 B. 1298 (3 Haziran 1881) tarihinde vefat eden Muhasebât-ı Atîka Tahrirat Başkâtibi Seyyid Hasan Fahimâ Efendi'nin zengin kitap koleksiyonunu satış için hazırlayan Sahaflar Kethüdası Es'ad Efendi ve Sahaf Kayseriyeli Mehmed Efendi'ye sekiz gün çalışmanın karşılığında "Tertibiyye ve dükkâniye" olarak 400 kuruş ödenmişti.[102] Kethüdalar, esnâfın işlerini takip ederken yaptıkları masrafları üç ayda bir "esnâfa taksim ve tahsil" eylerlerdi.[103]

Diğer meslek guruplarında XVII. asırda görülmeye başlanılan ve XVIII. asırda giderek belirginleşen esnâf yönetim kadrolarının başı mevkiindeki

97 Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, "Tavâ'ifü'l-Hiref ve Devrûha'l-İktisadî ve'l-İctimâ'î fi'l-Mücteme'i'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Osmanî", *el-Mücteme'u'l-Mısrî fi'l-Asreyni'l-Memlûkî ve'l-Osmanî*, yay. haz. Ubade Küheyle, Kahire 2007, s. 213-223.

98 Mehmet Genç, a.g.m. s. 296.

99 Kethüda seçiminde yapılan bürokratik işlemler için bkz. Halil İnalcık, "The Appointment Procedure of a guild Warden (Kethüda)", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 76 (*Festschrift Andreas Tietze*), Wien 1986, s. 135-142.

100 Rifat Özdemir, *Antakya Esnâf Teşkilatı (1709-1860)*, Antakya 2007, s. 21-22.

101 KA. 1897, s. 18a.

102 KA. 1863, s. 50b.

103 ŞS. İstanbul Mahkemesi 154, s. 91a.

kethüdaların devlet görevlilerinden oluşması eğilimi,[104] sahaf örgütünde ancak XX. asrın başlarında görülmeye başlanmıştır.

Kethüda, sahaflar şeyhinin görevlerini yerine getirme yanında, çarşıdan geçen kitapların kontrolünden de sorumluydu. Mesela 21 Ca. 1325 (2 Temmuz 1907) tarihinde Meclis-i Kebîr-i Ma'arife gönderilen bir tezkirede "Ba'de'z-în sahaflar çarşusunda müzâyedeye konulacak veya elden çıkarılacak kütüb ve resâ'il meyânında vakıf kitaplara tesadüf edildiği takdirde merci'-i şer'îsi olan kütüphâneye gönderilmek üzere hemân Nezâret-i 'aliyye'ye teslim etmeleri luzumunun ve aksi hâl ve harekette bulunanlar hakkında takibât-ı kanuniyye icrâsı tâbi'i bulunduğunun bi'l-'umum sahaf esnâfına çarşu polisi komiserliği ve sahaflar kethüdalığı marifetleriyle tebliği münasib..."[105] denilmektedir. Müze-i Hümâyun'la Maârif Nezareti arasında yapılan 8 R. 1332 (6 Mart 1914) tarihli bir yazışmada da "âsâr-ı ilmiyye-i mâziyemizin ziyâ'dan vikâyesi için Sahaf Çarşusu ve Bedestan ve sâire gibi bey' ü şirâ mahalleri kethüdalarının bu gibi âsâr vürûdunda hükümeti haberdar etmeğe mecbur tutulması" istenmektedir.[106]

Bu konuyla ilgili diğer belgelerde de "Sahaflar Kethüdası Şükrü Efendi tarafından der-dest edilen",[107] "vaktiyle her nasılsa resmî kütüphânelerden ihrac edilmiş olan bazı âsâr-ı nefîsenin ara-sıra meydân-ı müzâyedede fürûht olunurken sahaflar kethüdâsı tarafından der-dest edilmekte bulunduğu malum olmasına",[108] şeklinde kayıtlar olduğuna göre, kethüdanın görevlerinden biri de Sahaflar Çarşısı'nda satılan kitapların kontrolünü yapıp vakfedilmiş olanları tespit edip Maarif Nezâreti'ne teslim etmekti. Bu görevin yerine getirilmesi için ayrıca bir "kütüb müfettişi" veya "kütüb-i mevkufe müfettişi" olarak adlandırılan bir memuriyetin ihdas edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kethüdalık ve kütüb müfettişliği aynı kişinin uhdesine verilebiliyor olmalı ki birçok belgede Mehmed Şükrü Efendi'nin ünvanı "kütüb veya kütüb-i mevkufe müfettişi ve sahaflar kethüdası"[109] ve "sahaflar kethüdası ve kütüb-i vakfiye ve muzırra müfettişi"[110] olarak geçmektedir. 1325-1326 (1907-1908) yıllarına âit bazı belgelerden anladığımıza göre, Mehmed Şükrü Efendi çarşıdan geçen kitaplar yanında, bazı muhallefatları da kontrol etmiş ve bu muhallefatlarda tespit ettiği vakıf kitapları

104 Mehmet Genç, "Osmanlı Esnâfı ve Devlet", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 300.

105 BOA. MF. KTU. Dosya 4, evrâk 67.

106 BOA. MF. ALY. 76/91/1-5.

107 BOA. MF. KTU. Dosya 4, evrâk 72.

108 BOA. MF. KTU. Dosya 4, evrâk 79

109 Bkz. BOA. MF. KTU. Dosya 3, Evrâk 45; Dosya 2, Evrâk 5, 6, 11, 13, 14, 18, 22.

110 BOA. MF. MKT. 874/620.

müsâdere ederek Maarif Nezâreti'ne yollamıştır.[111] Bu kitapların hemen hemen hepsi ciddi bir inceleme yapılmadan "cihet-i vakfı anlaşılamadığından" veya "vâkıfı nâ-ma'lûm" denilerek Kütüphâne-i Umumiye gönderilmiştir.[112]

Kethüda yerine kahya tabirinin de kullanıldığını görüyoruz. Çarşının son dönemlerinde hep sahaflar kahyasından bahsedilmektedir. Nitekim İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Ârif Hikmet Bey'in kitaplarının müzâyedesinden bahsederken kethüda yerine kahya tabirini kullanmaktadır.[113] Sahafların son kahyasının Sağır Kahya adıyla anılan iriyarı bir şahıs olduğunu Şehsüvaroğlu söylemektedir.[114]

Belgelerden ve gazete/mecmua haberlerinden öğrendiğimize göre, sahafları XIX. asrın ortalarından itibaren muhtelif tarihlerde şu kethüdalar temsil etmiştir:

Kethüdanın ismi	**Geçtiği belgenin tarihi**
Halil Ağa	29 Z. 1270
Halil	13 S. 1278
Halepli Hüseyin Efendi	21 Z. 1279
Elhac Ali Efendi	4 Ş. 1283
Es'ad Efendi	5 L. 1298
Seyyid Elhac Ali Efendi b. Mehmed	Gurre-i Ş. 1305
Seyyid Mustafa Es'ad Efendi b. Sahaf Karahisarî Elhac Ali Rıza Efendi	10 L. 1309
Hacı Muharrem	20 Z. 1310
Şükrü Efendi	22 Ş 1315

111 BOA. MF. KTU. Dosya 3, Evrâk 45; Dosya 2, Evrâk 5, 6, 11, 13, 14, 15, 18, 22, 23, 24.

112 Şehdî Osman Efendi'nin Saraybosna Kütüphânesi'ne vakfettiği bir kitap ise "oraya gönderilmesi bâ'is-i su'ûbet olacağından", "emsâli vechiyle ba'de'l-kayd Kütüphâne-i Umûmi'ye" konulmuştur. Bkz. BOA. MFV. KTU. Dosya 2, Evrâk 15.

113 "Sahafların en eskisi ve kâhyası olan Urfalı Mehmed Efendi, daha fazla darıldı. Çünkü ben çarşının çocukluktan beri müdavimi idim. ... O gün müzâyedenin sonu imiş. Herkes alacağını almış, sandıklar boşalmıştı. Kâhya, önünde duran boş sandığı göstererek 'Harman sonu dervişlerindir. Dibinde ne kaldise siz alınız' dedi. Elimi soktum, sandığın mevcudu olan dört kitabı çıkardım. Kâhya müzâyede etmeksizin bir fiat takdir ederek benden parayı aldı, kitapları verdi". *Son Asır Türk Şâirleri*, c. I, İstanbul 1969, s. 643.

114 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul 1953, s. 90.

Mehmed Şükrü Efendi	23 Ş. 1317
Es'ad Efendi-zâde Şevket Efendi	28 M. 1319
Mehmed Şükrü Efendi	16 S. 1320
Mehmed Şükrü Efendi	18 B. 1321
Mehmed Şükrü Efendi	21 M. 1322
Mehmed Şükrü Efendi	11 M. 1323
Hasan Hüsnü Efendi	15 Ra. 1326

Birçok esnâf teşkilatında kethüdanın yardımcısı olarak görev yapan yiğitbaşıya sahaf teşkilatında rastlamamaktayız. Buna mukabil bazı belgelerde sahaflar bölükbaşısı olarak geçen bir görevliden[115] bahsedilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Kapalıçarşı'nın inzibatının teminini sağlayan bölükbaşılar dışında, sahaf esnâfının düzenini sağlamak için de bu esnâf gurubunun kendi aralarından seçtikleri bu tür görevliler bulunmaktaydı. 27 S. 1229 (18 Şubat 1814) tarihli bir belgede, Sahaf Hasan Efendi'nin mirasının paylaşımı sırasında çıkan bir borç dolayısıyla Sahaflar Bölükbaşısı Hâfız Mustafa Efendi'nin kefil olduğundan bahsedilmektedir.[116]

XIX. asrın ikinci yarısında sahaflarda, yasak ve zararlı neşriyatın takibi ve çalıntı kitapların tespiti için Maarif Nezâreti bünyesinde bir kitap yoklama memurluğu da ihdas edilmiştir.[117]

115 ŞS. İstanbul Mahkemesi 67, s. 41; ŞS. İstanbul Mahkemesi 90, s. 66a; ŞS. Rumeli Sadareti 419, s. 61b; BOA. A. DVN. s. RSK. 129, s. 189.

116 KA. 942, s. 72b.

117 Bu görevin Maarif Nâzırı Kâmil Paşa tarafından Rum teb'asından bir kişiye verilmesi üzerine yapılan bir şikâyet için bkz. BOA. Y. PRK. BŞK. 5/37-2.

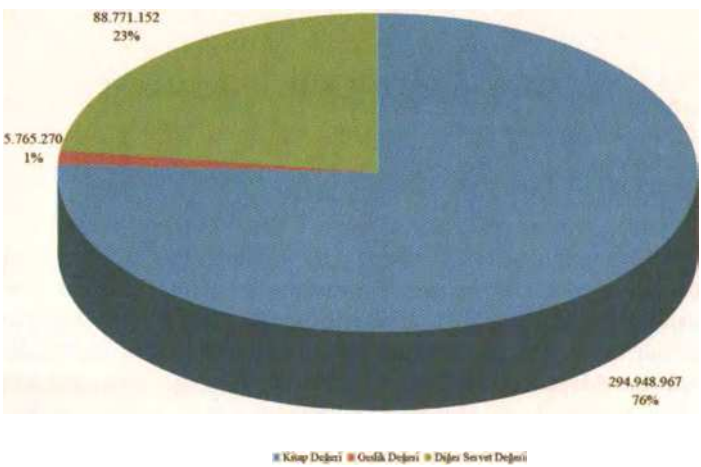
SAHAFLARIN EKONOMİK DURUMLARI

Sahafların ekonomik durumlarını tespit için elimizdeki en önemli kaynak muhallefat defterlerindeki bu meslek mensuplarına âit ulaşabildiğimiz tereke kayıtlarıdır. Mirası taksime konu olmuş sahaflarla ilgili bu kayıtlarda[1] bir sahafın öldüğünde bıraktığı servetin tamamı, dükkânındaki kitaplar ve bu kitapların satışlarından elde edilen gelir veya tayin edilen değerleri, eğer varsa sahaf gediği, alacakları, borçları, başka kaynaklardan sağladığı gelirleri ve diğer sahaflarla olan borç-alacak ilişkilerini görmek mümkündür. Bir sahafın servetinin yekûnu içindeki kitapların payı bize bu sahafın servetini kitap ticareti yoluyla mı, yoksa başka vasıtalarla mı elde ettiğini tespit etmemiz hususunda yardımcı olabilir. Ayrıca oturduğu evi, cariye ve kôleleri olup olmaması ve eşyasının cinsi de bize bir sahafın refah seviyesini göstermede önemli ipuçları sağlamaktadır.

Kadı sicillerinden 1604-1909 yılları arasında tespit edebildiğimiz İstanbul sahaflarına ait 186 tereke, üç yüz yıllık süreçte bu meslek gurubunun servetlerinin nelerden oluştuğunu, zenginliklerinin kaynağını ve sahaflık mesleğinin

1 Bu çalışmanın çeşitli yerlerinde belirttiğimiz gibi, muhallefet defterleri üzerinde yaptığımız taramalar sonucunda İstanbul sahaflarına ait 186 terekeye ulaşabildik. Muhakkak ki incelemeye konu olan dönemde daha fazla sayıda sahaf yaşamıştır. Belgelerde isimlerini tespit edip de tereke kaydına ulaşamadığımız bazı sahaflar da bulunmaktadır.

zaman içinde nasıl bir iktisadî gelişme gösterdiğini anlamak bakımından son derece önemlidir. Terekeleri oluşturan mal varlıklarını üç ana kısma ayırmak mümkündür: Bunlardan birincisi kitaplar, ikincisi meslekle alakalı gedik değerleri, üçüncüsü ise diğer mal varlıklarıdır. Üç yüz yıllık döneme ait olan bu servetlerin genel toplamı 389.485.389 akçedir. Bu miktarın % 76 oranındaki kısmı kitaplar, % 1 oranındaki kısmı gedik, % 23 oranındaki kısmı da diğer mal varlıklarından oluşmaktadır. Genel olarak meslekle alakalı kitap ve gedik değeri toplam mal varlığının % 77'sini oluşturmaktadır. Bu genel tablodan hareketle sahafların mal varlıklarının beşte dördünün, ticarî faaliyetleri neticesinde elde ettikleri kitaplardan oluştuğunu söyleyebiliriz.

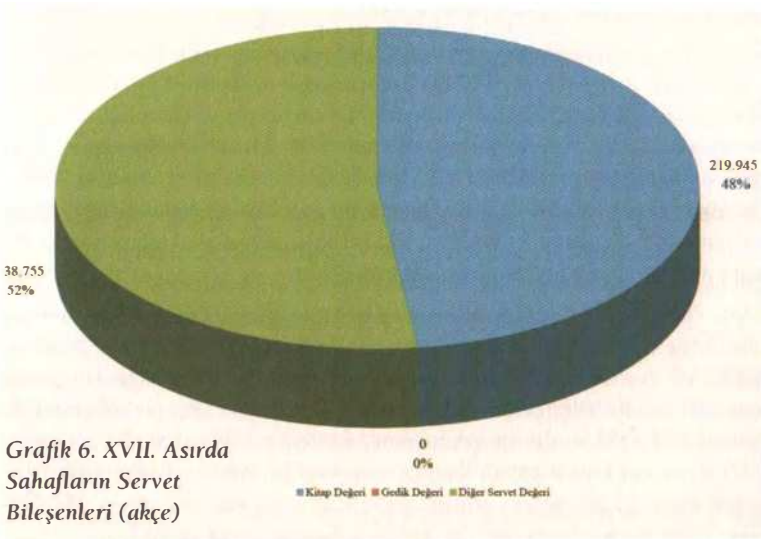
Grafik 5. Sahaf Servetleri Bileşenlerinin Akçe Üzerinden Genel Ortalaması (1604-1909)

XVII. asra âit İstanbul sahaflarıyla ilgili elimizde 11 sahaf terekesi vardır. Bu sahafların servetleri toplamı 458.700 akçe, kişi başına düşen servet ortalaması ise 41.700 akçedir. En eski tarihli sahaf terekesi Seyyid Ali'ye âittir. Gurre-i S. 1013 (29 Haziran 1604) tarihli bu terekede sadece dükkândaki kitapların isimleri; fiyatları zikredilmeden verilmiştir.[2] Bunların içinde en düşük sermayeyle çalışan sahaf, Molla Mahmud'dur. 3.570 akçelik bir serveti ve dükkânında da adları belirtilmeden 200 akçe değer biçilen "nakıs hurde kitap" vardır. Diğer düşük

2 KA. 1, s. 110a.

sermayeyle çalışan sahaf da Sahaflar Çarşısı'nda bir dolap işleten Evliya Mehmed Efendi'dir. Serveti 12.270 akçedir.[3] En yüksek sermayeyle çalışan Abdullah Efendi b. Mahmud'un serveti ise 94.884 akçedir. Ancak Abdullah Efendi'nin servetinin 20.000 akçelik bölümünü Emin Sinan Mahallesi avarız sandığından aldığı borç oluşturmaktadır.[4] Şeyh Nâsır b. Süleyman'ın ise 77.754 akçelik serveti bulunmakta ve bunun 53.037 akçelik kısmı dükkânındaki satılan 600 kitaptan gelmektedir.[5] 11 sahafın bıraktıkları muhallefatın toplam değeri, yani servetleri, 30.000-100.000 akçe arasında değişmektedir. Ortalama servetleri ise 41.700 akçedir. XVII. asra âit sahaf terekelerinden sadece yedisinde sahafların dükkânlarındaki kitapların sayısı açık olarak verilmiştir. 2.000'in üzerindeki kitap 220.145 akçeye satılmıştır. Ortalama kitap değerinin 100 akçe olduğu söylenebilir.[6]

Terekeleri ait oldukları yüzyıllar içinde servet bileşenlerine göre incelediğimizde XVII. yüzyıldaki sahaf servetlerinin % 48'lik kısmını kitaplar, geri kalan % 52'lik kısmını ise diğer mal varlıklarının oluşturduğu görülmektedir. Yani bu yüzyılda servetlerin yarıya yakınını kitaplar oluşturmaktadır. Gedik sistemi bu yüzyılda henüz uygulanmamaktadır.

Grafik 6. XVII. Asırda Sahafların Servet Bileşenleri (akçe)

3 KA. 18, s. 84b.

4 İstanbul Mahkemesi (TSA) 233, s. 25a.

5 KA. 19, s. 147a.

6 Bu konuda kesin rakamlar tespit etmek mümkün olamamaktadır. Çünkü üç terekede kitap sayıları belirtilmeden toplu olarak satış değerleri verilmiştir.

XVIII. asra âit 86 sahaf terekesi bulunmaktadır. Bu sahafların toplam serveti 16.117.687 akçedir. Kişi başına düşen servet ortalaması ise 187.415 akçedir.

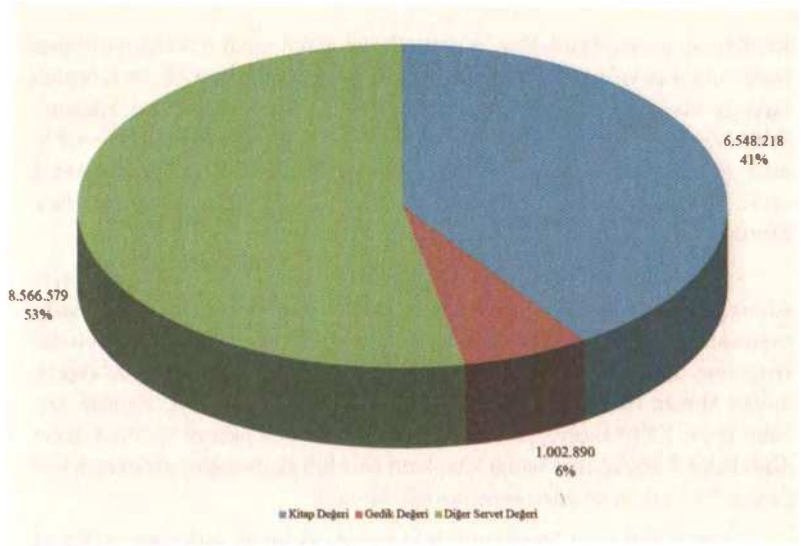
Bu sahaflardan bir kısmının serveti 25.000 akçenin altındadır. Mesela Seyyid Eyüp Çelebi 12.070, Mehmed Said b. Ali 5.640, Seyyid Hasan Efendi 23.530, Elhac Mehmed b. Mustafa 16.083, Seyyid Mustafa Efendi b. Abdullah 8.876 ve Elhac Abdurrahman Efendi 12.808 akçelik bir servete sahiptir. Diğer taraftan servetleri 1.000.000 akçeyi geçen Eğriboz Kadısı Abdurrahman Efendi ve Elhac Hüseyin Efendi b. Halil ve Mahmud Efendi b. Osman gibi sahaflar da vardır. Terekesi tespit edilebilen 86 sahaftan yirmi yedisinin serveti 50.000 akçenin altında, yirmisinin serveti 100.000 akçenin altında, yirmisinin serveti 100.000-200.000 akçe, altısının 200.000-300.000 akçe, birinin 300.000-400.000 akçe, dördünün 400.000-500.000 akçe arasında, üçünün 500.000 akçenin üzerindedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi sadece beş sahafın serveti 1.000.000 akçeyi geçmektedir. Görüldüğü gibi serveti 100.000 akçenin altında olan sahaflar mevcut sahaf sayısının yüzde ellisinden fazlasını oluşturmaktadır. Kitap fiyatlarının bu asırda ulaştığı değerlere bakılınca bu miktarda bir sermayenin oldukça düşük olduğu görülmektedir.

XVIII. asırda toplam servetlerin % 41 oranındaki kısmı kitaplardan, % 6 oranındaki kısmı gedikten, % 53'lük kısmı da diğer mallardan meydana gelmiştir. Buna göre XVIII. asrın sahafları bir önceki dönem sahaflarıyla karşılaştırıldığında, servetlerinin içinde yer alan kitapların oranı % 48'den % 41'e düşmüştür. Fakat gedik ortaya çıkmış ve servetler içinde % 6'lık bir orana sahip olmuştur. Gedik, bu dönemde başladığı için sahaflar önemli bir gelir kaynağı olarak gediğe yatırım yapmışlardır. Zenginliklerinin veya mal varlıklarının yarısını kitaplar ve gedik, yani meslekle alakalı bileşenler oluşturmaktadır.

Bu dönemin zengin sahaflarından biri Eğriboz Kadısı Abdurrahman Efendi'dir. Ancak terekesindeki rakamlara bakıldığında Abdurrahman Efendi'nin 1.113.376 akçelik servetinin sahaflıktan değil, muhtemelen kadılığından geldiği anlaşılmaktadır. Öldüğünde dükkânındaki kitap sayısı 126, bu kitapların değeri de 162.353 akçedir. Kitapların ortalama değeri 1.288 akçe olduğuna göre Abdurrahman Efendi pahalı kitaplar satmaktadır. Abdurrahman Efendi'nin terekesinde 36.000 akçeye satılan Gürcü Hüsnüşah adlı bir cariyesi, 180.000 akçe değer biçilen bir evi ve 556.356 akçe mevcut nakdi vardır.[7]

Diğer bir zengin Sahaf, Elhac Hüseyin Efendi b. Halil'dir. Hüseyin Efendi gerçek bir sahaftır ve muhtemelen 1.303.363 akçelik servetini sahaflıktan

7 KA. 188, s. 13a.

Grafik 7. XVIII. Asırda Sahafların Servet Bileşenleri (akçe)

edinmiştir. Dükkânındaki çeşitli konulardaki 284 kitap 495.093 akçeye satılmış evine de 300.000 akçe değer biçilmiştir. Kitaplarının ortalama fiyatı 1.750 akçedir.

Bu dönemdeki sahaflardan XVIII. asrın başlarında ölen Mahmud Efendi b. Osman b. Abdullah ise serveti yanında dükkânındaki kitapların zenginliği ve çeşitliliğiyle dikkat çekmektedir. Gurre-i Za. 1115 (7 Mart 1704) tarihli terekesinden[8] öğrendiğimize göre, öldüğünde ardında Büyük Hadice Hatun ve Küçük Hadice Hatun adlarında iki eşle bir erkek ve bir kız çocuk bırakmıştı. Terekedeki "ve tâyife-i mezbûrenin ba-hatt-ı Hümâyûn nâzırları olan ... Bostancıbaşı Ali Ağa"nın vekil-i müsecceli Terekecibaşı" şeklindeki kayıttan Mahmud Efendi'nin eski bir Bostancı Ocağı mensubu olduğunu anlamaktayız.

Mahmud Efendi'nin bir milyon akçe üzerindeki servetinin 401.553 akçelik kısmını kitaplarının satışından elde edilen gelir oluşturmaktadır. Kitap satışlarından oluşan alacaklarını da bu miktara eklediğimizde Mahmud Efendi'nin servetinin dörtte üçünün kitap ticaretinden elde edildiği görülür. Terekedeki

8 İstanbul Mahkemesi (TSA) 270, s. 125a.

kayıtlardan anlaşıldığına göre, Mahmud Efendi'nin sahaf dükkânının ticaret hacmi oldukça yüksektir. Muhtemelen kitap satışı dolayısıyla oluşmuş önemli kişilerde alacağı bulunmaktadır. Seyyid Yahya Çelebi'de 9.660 akçe, Kassam-ı Sabık Mustafa Efendi'de 1.260 akçe, Darphane Kâtibi Ömer Efendi'de 4.920 akçe, Ataullah Efendi kethüdasında 2.640 akçe, Faziletlü Bâhir Efendi hazretlerinde 117.000 akçe, Damad-zâde kethüdası Efendi'de 6.000 akçe ve Köprî-zâde Efendi'de 9.600 akçe olan alacakları tahsil edilebilmiştir.

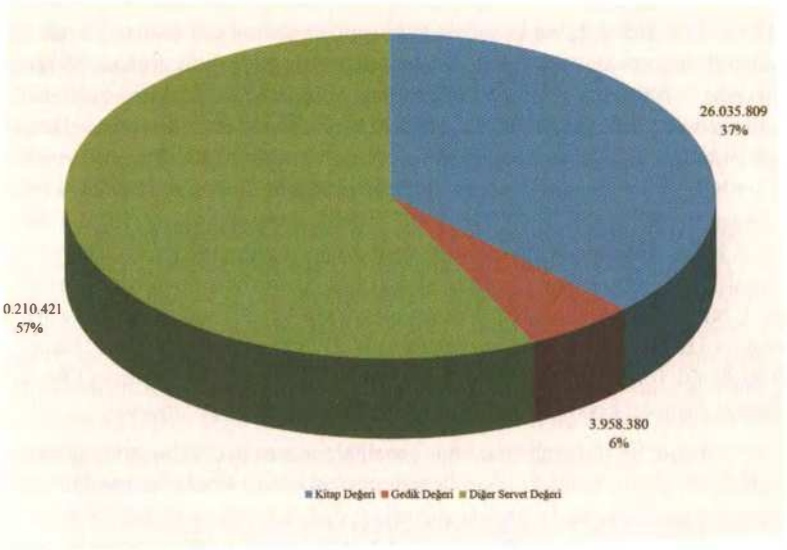
Sahaf Mahmud Efendi'nin terekesinin tesviyesine Sahaf Halil Efendi tayin edilmiştir. Mahmud Efendi hayatta iken Halil Efendi vasıtasıyla da kitap satışı yapmaktaydı. Halil Efendi, kendisine emanet olarak bırakılan kitaplardan oluşan borcunun bir kısmını ödemişse de, Kapucubaşı Ahmed Ağa'ya 15.000 akçeye, Sultan Ahmed Han Câmii İmamı Hasan Efendi'ye 3.000 akçeye, Kaplan-zâde Salih Bey'e 2.640 akçeye, Sahaf Veli Efendi'ye 10.800 akçeye ve Sahaf Acem Abdullah'a 7.200 akçeye sattığı kitapların bedelini alamadığını söyleyerek borcunun bir kısmını da ödememiştir.

Sahaf Mahmud Efendi'nin dükkânında bulunan 494 kitap 419.233 akçeye satılmıştır. Bir kitabın ortalama fiyatı 848 akçedir. Mahmud Efendi'nin dükkânındaki kitaplar hem değerli hem de çeşit bakımından zengindir. Mahmud Efendi'nin bu dönemde yaşamış ilginç sahaflardan biri olduğu söylenebilir.

Bu asra âit 86 sahaf terekesinde 6.548.218 akçeye satılan 15.472 kitap vardır. Kitapların ortalama fiyatı 423 akçedir. Bu fiyat bir önceki asra göre dört mislinin üzerinde bir artışı göstermektedir. XVIII. asrın sonlarında başlayan enflasyon artışının bunda şüphesiz ki önemli bir payı olmalıdır.

XIX. yüzyılın ilk yarısına âit 49 sahaf terekesi mevcuttur. Bu sahafların servetlerinin toplamı 70.204.610 akçedir. Kişi başına düşen servet ortalaması ise 1.432.747 akçedir. Bu terekelerde çok düşük servete sahip sahafların yanında, matbu kitabın kitap pazarına girmesiyle artan ticaret hacmine paralel olarak önemli bir servete sahip sahaf-kitapçıların da ortaya çıktığı görülür. Bir belgede bu sahaflardan biri "sahaf tüccarı" olarak anılır.[9] II. Mahmud döneminde (1808-1839) akçenin değerini kaybetmesi sonucu, artık 50.000 akçenin altındaki bir sermayeyle ticaret yapılamıyor olmalı ki bu dönemdeki sahafların servetleri, birkaç istisnayla, 100.000 akçenin üzerine yükselmiştir. Servetleri 50.000-500.000 akçe arasında olan 29 sahaf vardır. Altı sahafın serveti de 500.000-1.000.000 akçe arasındadır. En dikkat çekici husus 15 sahafın servetinin 1.000.000 akçenin üzerine çıkmış olmasıdır. 10.000.000 akçenin üzerinde

9 BOA. A. MKT. DV. 123/37.

Grafik 8. Sahafların 1800-1850 Tarihleri Arasında Servet Bileşenleri (akçe)

servet sahibi olan birkaç sahaf toptan kitap ticaretiyle uğraşmaktadır. Matbu kitapların çoğaldığı ve bazı kitapların 1.000 civarında nüshalarının kaydedildiği bu döneme âit terekelerde, kitap sayıları ve ortalama fiyatları, sahaflık tarihi bakımından herhangi bir şey ifade etmemektedir.

Sahafların XIX. yüzyılın ilk yarısındaki servetlerinin bileşenlerine bakıldığında kitapların oranı % 37, gedik oranı % 6 ve diğer malların oranı ise % 57 olarak gerçekleşmiştir. Kitap oranı önemli ölçüde düşüş kaydederken gedikte çok küçük bir düşüş yaşanmıştır.

Bu dönemde terekelerdeki kitap değerinin servet içindeki oranının azalması, büyük bir ihtimalle matbu kitapların kitap pazarına girişiyle ilgilidir. Kitap basımıyla uğraşan birkaç sahaf-kitapçı bastıkları kitapları sağlıklarında satıp servetlerini artırmışlar ve öldüklerinde dükkânlarında kalan az sayıdaki kitap, yukarıdaki grafikte görüldüğü gibi, servet-kitap değeri arasındaki oranı değiştirmiştir. Daha önceki dönemlerde genellikle sahafların servetlerinin önemli bir bölümünü dükkânlarında kalan kitapları oluşturmaktaydı. Mesela Somalı Seyyid Ahmed Efendi b. Seyyid Mehmed'in 444.820 akçelik servetinin

375.111 akçelik bölümü kitaplarının satışından gelmiştir.[10] Osman Efendi b. Mehmed'in serveti 68.637, kitaplarının satışından elde edilen gelir ise 57.768 akçedir.[11] 1800-1850 yılları arasında kitap gelirlerinin toplam servet içindeki oranının düşüşünü gösteren pek çok örnek bulunmaktadır. Mesela kitap basımı veya toptan dağıtımı ile meşgul olan Elhac Hüseyin Ağa b. Ömer'in serveti 12.494.520, dükkânında bulunan kitapların değeri ise 5.319.360 akçedir.[12] Osman Efendi b. Hüseyin'in 2.144.400 akçelik servetinin sadece 387.480 akçelik kısmı dükkânındaki kitapların satışından elde edilmiştir.[13] Çok zengin bir sahaf-kitapçı olan Hasan Efendi b. Abdullah'ın terekesinde bu durum daha da açık bir şekilde görülmektedir. Hasan Efendi'nin kitaplarının satışından gelen miktar 18.427.800 akçelik servetinin ancak 1/12'sini oluşturmaktadır.[14] Hasan Efendi'nin 16.339.320 akçe nakit parası mevcuttur. Demek ki Hasan Efendi bastığı kitapları kolaylıkla satıp bu miktarda bir nakit oluşturmuştur.

Ancak bu dönemde yaşamış, genellikle yazma eser ticaretiyle uğraşan sahafların serveti içindeki kitap değerinin oranı, daha önceki dönemlerdeki durumunu korumaktadır. Mesela gerçek bir sahaf olan Mehmed Hâtif Efendi'nin serveti 1.790.880 akçedir. Bu miktarın 1.601.760 akçelik bölümü kitaplarının satışından gelmektedir.[15] Sahaf Seyyid İbrahim Efendi'nin 1.067.280 akçelik servetinin hemen hemen tamamını,[16] Sahaf Mehmed Emin Efendi b. Halil'in servetinin de üçte ikisinden fazla miktarını[17] kitaplarının satışından gelen gelir oluşturmaktadır.

Bu dönemin en dikkat çeken sahafı Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi b. Elhac Mehmed'dir. Gurre-i Ca. 1219 (8 Ağustos 1804) tarihli muhallefatına[18] göre İsmail Efendi'nin bıraktığı serveti 3.227.640 akçedir. Sahaflar Çarşısı'nda bir dükkânı ve mağazası ve iki gedik hakkı vardır. Dükkânında ve mağazasında bulunan 3.500 civarındaki kitabının değeri de 2.044.800 akçedir. Dükkânındaki kitaplar çok çeşitlidir. İsmail Efendi'nin Râşid adında 160.800 akçe değer biçilen bir gulamı vardır ve Ayazma İskelesi'ne bağlı sivrikıç tabir olunur bir sefinenin de yüzde yirmi dört hissesine sahiptir. Bir dükkânı ve ma-

10 KA. 696, s. 126a.
11 KA. 590, s. 40b.
12 KA. 1528, s. 12a.
13 KA. 1528, s. 12a.
14 KA. 1595, s. 10b.
15 BK. 22, s. 28a.
16 KA. 1313, s. 1b.
17 KA. 794, s. 32b.
18 KA. 795, s. 4a-5a.

ğazası, 3.500 civarında kitabı ve sahip olduğu iki sahaf gediği, İsmail Efendi'nin gerçek bir sahaf olduğunu ve hayatını sahaflıkla kazandığını gösteriyor. İsmail Efendi vasiyetine 12.000 akçeye iki mushaf alınıp ihtiyaç sahiplerine verilmesi, namaz ve oruç borçları için fakirlere 36.000 akçe dağıtılması ve Tevhid-i Şerif okunması için Yahya Efendi Zaviyesi'ne her ay 50 kuruş gönderilmesi ile ilgili şartlar koyduğuna göre dindar biri olmalıdır.

Bir başka zengin sahaf da hac dönüşü yolda vefat eden Rumeli kudatından Ali Efendi'dir. Sahaflar çarşısında bir dolapta ticarî faaliyetlerini sürdüren Ali Efendi, Gurre-i Ş. 1231 (27 Haziran 1806) tarihli muhallefatına göre 23.436 kuruşluk (2. 812.320 akçe) bir servete sahipti.[19] Dolabındaki 252 kitabın değeri ise 11.375 kuruştu (1.365.000 akçe). Muhallefat listesinden anlaşıldığına göre Ali Efendi'nin kitap ticareti dışında, başka ticarî faaliyetleri de vardır. Tahtakale yakınındaki Gürcü Hanı'nda iki adet pirinçci mahzeninin de 3.500 kuruşluk gedik hakkına sahipti. Ayrıca Rumeli'nde Tatar Pazarcığı'ndaki bir değirmende ve pirinç ambarında da hissesi bulunmaktaydı.

2 R. 1266 (15 Şubat 1850) tarihinde muhallefatı[20] tespit edilen Sahaf Mehmed Hâtif Efendi'nin renkli bir kişiliği vardır. Aynı zamanda şâir olan Mehmed Hâtif Efendi, Manisa'nın bir köyünden İstanbul'a gelerek Şeyh Ebu'l-Vefa Medresesi'nde "bir miktar tahsil-i ulûm-ı Arabiyye ve fünûn-ı Farisiyye eyledikten sonra" yıllarca zenbili omuzunda ayak sahaflığı yapıp[21] ömrünün son yıllarında Sahaflar Çarşısı'nda küçük bir dükkân edinmiş ve burada alış-veriş yaparken 1262 Safer'inde (1846) vefat etmiştir. Hâtif Efendi, zevcesi Havva Hanım vefat ettiğinden, bekâr hayatı sürmekte ve İbrahim Paşa Medresesi'nde kalmaktaydı. Hâtif Efendi'nin 1.790.880 akçelik servetinin 1.601.736 akçesinin kitaplarının satışından gelmesi, onun sahaflığı meslek edindiğini gösterir[22]. Dükkânındaki 632 kitap arasında çok sayıda tarih eseri ve divanlar bulunmaktadır. *Fuzuli Divanı*'nın altı ve birçok Farsça divanın birden fazla nüshası vardır. Hâtif Efendi'nin dükkânında bulunan yedi mushaf 9.600-28.440 akçe arasında fiyatlardan satılmıştır. Dükkânındaki kitapların fiyat ortalamasının 2.535 akçe olmasından Hâtif Efendi'nin kitaplarının değerli olduğunu anlıyoruz.

19 KA. 983, s. 38a.

20 BK. 22, s. 28a.

21 Hâtif Efendi bir beyitte bu halini şöyle anlatır:
Feleğin gerdîş-i bî-insâfı
Hâtif'i itdi ayak sahhâfı (Fatin Efendi, *Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstanbul, 1271, s. 448-449).

22 Rumeli Sadareti'ndeki 17 C. 1286 tarihli bir belgede Mehmed Hâtif Efendi öldüğünde, küçük yaşta olan kızı Hatice Şifa Hanım'ın rüşdüne erdiğinden, babasından kalan mirasını almak için açtığı davayla ilgili bilgi bulunmaktadır. ŞS. Rumeli Sadareti 569, s. 26b.

Üç sahaf gediği hakkına sahip Sahaf Elhac Ali Efendi b. Mehmed de dönemin zengin sahaflarındandır. 1.748.760 akçelik servetinin 831.840 akçesi kitaplarının satışından gelmiştir. Ali Efendi'nin gediklerinin satışından da 573.720 akçe gelmiştir. Ayrıca 270.840 akçe değerinde bir vakıf evin ve iki arsanın yarı hissesine sahiptir. 25 B. 1252 (5 Kasım 1836) tarihli muhallefatına[23] göre dükkânında ve Bezzâzistân-ı Atîk'de iki sandıkta emanet olarak bırakdığı 705 kitap bulunmaktaydı. Kitapların ortalama değeri 1.180 akçedir. Hac dönüşü yanında getirdiği eşya arasında bulunan çok sayıda tespihi, Ali Efendi ziyaretçilerine dağıtmak yanında, ticaret maksadıyla da satın almış olabilir. Zira bazı sahafların tespih de sattıklarını biliyoruz.

Dönemin sahaflarından Mehmed Emin Efendi'nin de iki gedik hakkına sahip olduğunu 28 Ca. 1219 (4 Eylül 1804) tarihli muhallefat kaydından[24] öğrenmekteyiz. Mehmed Emin Efendi'nin 1.350.756 akçe tutan servetinin 1.009.800 akçesi kitaplarının satışından gelmektedir. Dükkânında çeşitli ilim dallarında büyük çoğunluğu yazma olan 708 kitap vardır. Kitaplarının ortalama değeri 1.426 akçedir. Mehmed Emin Efendi diğer sahaflarla da ödünç kitap alış-verişi yapıyor olmalı ki terekesinde borçlu olduğu birkaç sahafın adı geçmektedir. Sahaf Mehmed Efendi b. Mehmed de bu dönemin zengin sahaflarındandır. 15 Ş. 1246 (29 Ocak 1831) tarihli terekesinden[25] anlaşıldığına göre ulemâ sınıfının rağbet ettiği İslâmî ilimlerle ilgili değerli kitapları satmaktadır. Kitapları arasında yer alan *Tefsir-i Tibyan* 120.000, *Kâdı Beyzavî Tefsiri* 44.400 ve bir mushaf 81.600 akçeye satılmıştır. Dükkânındaki 66 kitabın satışından 681.870 akçe gelir sağlanmıştır. Kitaplarının ortalama değeri 10.331 akçedir. Mehmed Efendi kitaplarının ortalama değeri yüksek olan birkaç sahaftan biridir.

XIX. asrın ortalarına doğru matbu kitapların toptan ticaretini yapan sahafların ortaya çıktığını görüyoruz. Daha ziyade halkın rağbet ettiği *Birgivi* ve *Birgivi Şerhleri, Amentü Şerhi, En'am, Amme* ve *Elif-ba* cüzleri veya medrese öğrencilerine hitap eden ders kitapları satan bu sahaf-kitapçıların bir kısmı toptan kitap ticaretinden iyi para kazandıkları için oldukça zenginleşmişlerdir. Sahaf Hâfız Süleyman Efendi,[26] Sahaf Osman Efendi[27] ve Sahaf Seyyid Mustafa Efendi'nin[28] terekelerinde bu tür kitaplardan çok sayıda bulunmaktadır.

23 KA. 1406, s. 65a.
24 KA. 794, s. 32b.
25 KA. 1295, s. 73a.
26 KA. 1041, s. 52b.
27 KA. 1528, s. 12a.
28 KA. 1141, s. 42b.

Dönemin en zengin sahafı ise 18.427.800 akçelik servetiyle Hasan Efendi b. Abdullah'tır.[29]

Sahaf Elhac Hüseyin Ağa b. Ömer de dönemin zengin sahaflarındandır.[30] Dükkânındaki altı kitabın çok sayıda nüshası vardır. Mevcut kitap sayısına bakılacak olursa *Muhammediye Şerhi*'ni Hüseyin Ağa basmış veya bastırmış olmalıdır. Çünkü dükkânında bu eserin ciltlisinin 38, ciltsizinin de eczâ halinde 128 nüshası mevcuttur. Hüseyin Ağa'nın servetinin önemli bir bölümünü bu kitaplar oluşturmaktadır. Hüseyin Ağa'nın Şemsinur ve Hamide adlı iki cariyesi ve her ikisinin de adı Hurşid olan iki gulamı vardır. Kırkta beşine ortak olduğu bir sefinenin satışından da hissesine 6.000 akçe düşmüştür.

XIX. asrın ikinci yarısında farklı sahaf tiplerinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bir kısım sahaflar geleneksel çizgiyi sürdürerek farklı konularda her türlü yazma eser satışı üzerinde yoğunlaşmışlardır. Daha ziyade ulemâ sınıfına ve bürokratlara hitap eden bu tür sahafların sayılarının, kitap pazarına giren yazma eser mikdarının azalmasına paralel olarak azaldığını görüyoruz. Orta ölçekli bir sermayeyle ticaretlerini sürdüren bu sahaflar çok çeşitli yazma eserler yanında az da olsa Müteferrika, Üsküdar ve Mühendishane matbaalarının bastıkları eserleri de satmaktaydılar. Asrın sonlarına doğru bu tür sahafların kitap stoklarındaki matbu eserlerin artmaya başladığı gözlemlenmektedir. Diğer taraftan çok küçük bir sermayeyle çalışan ve sadece halka yönelik dinî kitaplarla talebelerin ders kitaplarını satan ve küçük miktarda sermayelerle çalışan sahaflar az sayıda da olsa İmparatorluğun son dönemlerine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Kitap basımının başlamasıyla birlikte sahafların ticarî hacimleri son derecede büyümüş, kitap peşinde olan okuyucuların yerini, okuyucuya ulaşmak isteyen kitaplar almıştır.[31] Bazı sahafların kârlı gördükleri kitap basımı işine girdiklerini, hatta bazılarının matbaa bile kurduğunu görüyoruz.[32] Sahafların servetlerinin farklılaşması, en zengin sahafla fakir olanının servetleri arasında büyük uçurumlar oluşması matbu kitapların kitap piyasasına girmesiyle

29 KA. 1595, s. 10b.

30 KA. 1495, s. 90a.

31 David Scott Kastan, "Print, Literary Culture and Book Trade", *The Cambridge History of Early Modern English Literature*, yay. haz. David Loewenstein, Janel Muller, Cambridge, 2002, s. 82.

32 XIX. asrın başlarında Kahire'de bulunan İngiliz Şarkiyatçı Lane, burada tanıştığı bir sahafın kendisine kitap basım işinin çok kârlı olduğunu ancak bazı bürokratik engeller yüzünden bu işe giremediğini söylediğini nakletmektedir. Bkz. *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt During the Years 1833, -34, and -35, Partly From Notes Made During a Former Visit to that Country in the Years 1825, -26, -27, and -28 by Edward William Lane*, London 1860, s. 282.

ortaya çikmıştır. Basılı kitapların toptan ticaretini yapan sahaflar da oldukça zenginleşmişlerdir. Bu her iki sahaf türünün ortaya çıkışıyla ülkedeki kitap ticaretinin hacmi son derece büyüdüğü gibi, İstanbul merkezli kitap ticareti İmparatorluğun diğer bölgelerine de yayılmaya başlamış ve birçok şehirde basılı kitapların satışını yapan sahaflar ortaya çıkmıştır. Tabii ki bu gelişmede eğitim sisteminin gelişmesinin ve eğitimin yaygınlaşmasının büyük payı vardır. XIX. asrın ikinci yarısında gedik sisteminin terkedilmiş olması da sahaflık mesleğinde tekeli kaldırmış ve sermaye sahiplerinin bu mesleğe intisabını kolaylaştırmıştır.

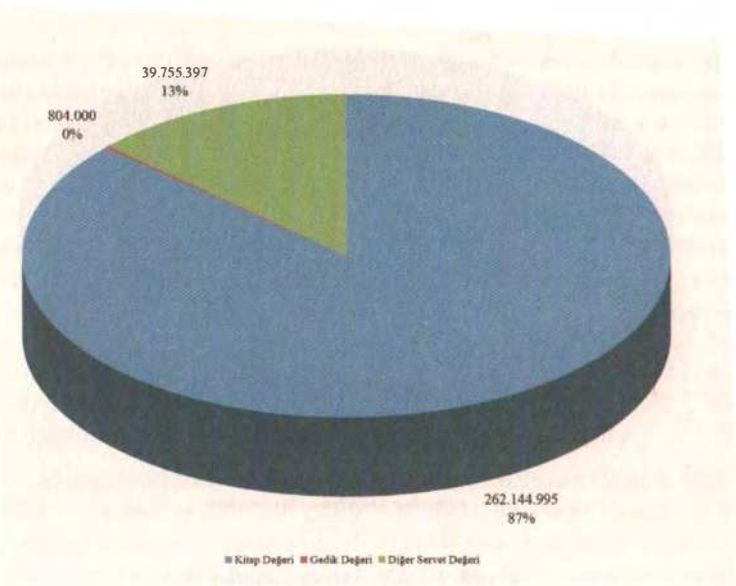
XIX. asrın ikinci yarısına âit 37, XX. asrın ilk yıllarına âit de 3 sahaf tereke kaydı vardır. 37 sahafın servetlerinin toplamı 280.888.817 akçe iken XX. asrın başındaki üç sahafın servetleri toplamı 21.815.580 akçedir. XIX. asrın ikinci yarısında kişi başına düşen servet ortalaması 7.591.590 akçedir. XX. yüzyılda ise bu miktar 7.271.860 akçe olmuştur. Bir takım sahafların toptan kitap dağıtım işine girmeleri bir kısmının da kitap basmaları dolayısıyla bu dönemde sahafların servetlerinde büyük bir artış görülür. Beş sahafın serveti 200.000-500.000, sekiz sahafın da 500.000-1.000.000 akçe arasındadır. Serveti 1.000.000-5.000.000 arasında olan sahaf sayısı on iki, 5.000.000-10.000.000 arasında olan sahaf sayısı ise dörttür. Altı sahafın serveti ise 15.000.000 akçenin üzerindedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki servetlerin dağılımına bakıldığında kitapların oranı % 86 iken diğer malların oranı ise % 14 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde gedik uygulamasına son verildiği ve asrın ortasına ait sadece iki sahaf terekesinde gedik hakkı olduğu için, gedik hakkının servete oranı sıfıra yakındır. Servet içindeki kitapların oranı ise ilk yarıya göre önemli derecede artarak % 37'den % 86'ya çıkmıştır.

Servetler içindeki kitap oranında bu büyük artışın temel sebebi, bu dönemde matbu kitapların sahafların başlıca gelir kalemi hâline gelmesidir. Ancak basılan kitaplar yeterince hızlı satılmıyor olmalı ki terekelerde büyük bir yekûn tutmaktadır. Sahaf Geredeli Ali Efendi'nin 16.306.920 akçelik servetinin 15.581.880 akçelik bölümünü dükkânındaki kitapları oluşturmaktadır.[33] Sahaf Elhac Ali Efendi'nin terekesinde de durum aynıdır. Ali Efendi'nin serveti 5.646.240, dükkânındaki kitaplarının değeri ise 5.151.360 akçedir.[34] Matbaa sahibi sahaflardan Karahisarî Elhac Ali Rıza Efendi'nin çocukları Mehmed Sadeddin Efendi, İbrahim Lami'î Efendi ve Mustafa Es'ad Efendi babalarının mesleğini sürdürmüş ve kitap basmaya devam etmişlerdir. Her üçünün de terekesindeki kitapların değeri servetlerinin yüzde doksanından fazlasını oluş-

33 BK. 29, s. 16b.

34 KA. 1706, s. 87a.

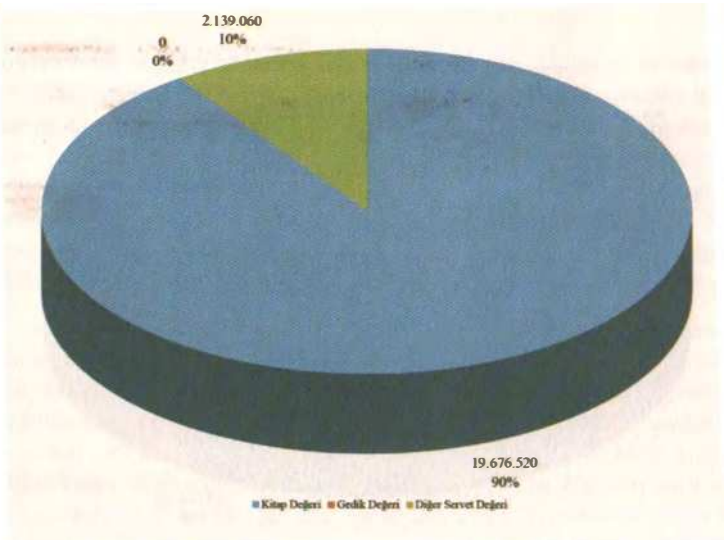
Grafik 9. Sahafların 1851-1899 Tarihleri Arasında Servet Bileşenleri (akçe)

turmaktadır. Mehmed Sadedddin Efendi'nin serveti 25.203.000, kitaplarının değeri 24.003.000 akçedir.[35] İbrahim Lami'î Efendi'nin serveti 44.856.720, kitaplarının değeri 43.228.680 akçedir.[36] Mustafa Es'ad Efendi'nin serveti de 95.441.160, kitaplarının değeri ise 85.828.320 akçedir.[37] Bu tablodaki veriler XIX. asrın ilk yarısındaki durumdan tamamen farklıdır. Öyle anlaşılıyor ki bu dönemdeki büyük bir kitap arzına karşılık talepte bir yavaşlama vardır.

Bu gelişim XX. yüzyıla âit birkaç terekede devam etmektedir. Buna göre kitapların servet içindeki oranı % 90'a çıkmış, diğer mal varlığının oranı da % 10'a gerilemiştir.

Çok sayıda kitap basan ve sahaflık yapan Karahisarî Elhac Ali Rıza Efendi'nin oğlu Seyyid Mustafa Es'ad Efendi 95.441.160 akçelik servetiyle bu dönemin en zengin sahafıdır.[38] Servetinin 85.828.320 akçelik kısmı kitapla-

35 KA. 1846, s. 8b.
36 KA. 1846, s. 47b.
37 KA. 1934, s. 28a.
38 KA. 1846, s. 8b.

Grafik 10. XX. Asırda Sahafların Servet Bileşenleri (akçe)

rından gelmektedir. 10 L. 1309 (8 Mayıs 1892) tarihli bir belgeye göre bir süre sahaflar kethüdalığı da yapmıştır.[39] Oğulları Mehmed Şevket Efendi'yle Yahya Şevket Efendi de[40] sahaftır. Es'ad Efendi, Şehzade Kütüphânesi'nde bir odası olduğuna göre, hâfız-ı kütüplük de yapıyor olabilir. Molla Güranî Mahallesi'ndeki evinin karşısında da matbaası vardır. Mustafa Es'ad Efendi büyük bir ihtimalle babasının kurduğu matbaayı devam ettirmektedir. Bazı tarihleri ya basmıştır veya toptan dağıtımını yapmaktadır. Deposunda *Râşid Tarihi*'nin 363 ciltli takımı, 95 tane de ciltlenmemiş takımı, *Âlî Tarihi*'nin de 324 ciltli takımı bulunmaktadır. Terekesinde bazı kitapların 1.000'e yakın nüshasının olduğu görülmektedir.

Mustafa Es'ad Efendi'nin küçük kardeşi Seyyid İbrahim Lâmi'î de dönemin zengin sahaflarındandır. O da ağabeyi gibi "Süleymaniye kurbunda Şemseddin Molla Güranî Mahallesi ahalisindendir". Mekke-i Mükerreme'de 1294 Şevvalinin beşinde (13 Ekim 1877) henüz haccetmeden vefat ettiğinde,

39 KA. 1932, s. 35a.

40 KA. 1932, s. 35a; ŞS. Mahfel-i Şer'iyyât 21, s. 77.

ardında 44.856.720 akçelik bir servet bırakmıştı.[41] Mirasçıları arasında sayılan çocuklarından Hümeyra'nın 11, Meliha'nın ise yedi yaşında olmaları genç yaşta vefat ettiğini göstermektedir. Dükkânındaki veya deposundaki kitapların büyük kısmının "eczâ" yani ciltlenmemiş olarak bulunması, ağabeyinin bastığı veya birlikte bastıkları kitapların dağıtım ve satışını yaptığını göstermektedir. Ağabeyine olan 1.853.280 akçelik borç da bu alışverişlerden oluşmuş olmalıdır. Terekesindeki baskı tezgâhı ve taş kalıplardan da İbrahim Efendi'nin de kitap basımı işine girdiğini anlıyoruz. Servetinin 43.228.680 akçelik kısmının, yani neredeyse tamamının kitap satışından gelmesi, İbrahim Efendi'nin kitapçılık dışında bir uğraşısının olmadığını gösterir. İbrahim Efendi'nin erkek çocuğu olmaması dolayısıyla ailedeki sahaflık geleneği ağabeyinin oğlu Mehmed Şevki Efendi vasıtasıyla sürdürülmüştür. Küçük kızların hissesine düşen 23.775.710 akçe, işletilmek üzere amcaları Mustafa Es'ad Efendi'ye verilmiştir.

Mustafa Es'ad Efendi'nin diğer kardeşi Mehmed Sa'deddin Efendi b. Elhac Ali Rıza[42] da babası ve kardeşleri gibi Şemseddin Molla Güranî Mahallesi'nde oturmakta ve sahaflık yapmaktadır. 25.203.000 akçelik bir servet bırakmıştır. Onun servetinin de hemen hemen tamamını dükkânı veya deposundaki kitapları oluşturmaktadır. Öldüğünde ikinci hanımı Canfeza'dan olan küçük yaştaki oğlu Mehmed Sadreddin'in mirastan payına düşen 19.742.565 akçe, işletilmek üzere amcası Mustafa Es'ad Efendi'ye verilmiştir. 12 L. 1309 (10 Mayıs 1892) tarihli bir kayıttan öğrendiğimize göre Mustafa Es'ad Efendi'nin oğlu Sahaf Mehmed Şevket Efendi de babasının ölümünden sonra bu parayı işletmeye devam etmiştir.[43]

Bu dönemin zengin sahaflarından Geredeli Ali Efendi de sahaflıkla kitapçılığı birlikte yürütebilmiştir. 16.306.920 akçelik servetinin 15.581.880 akçesi kitaplarının satışından dolayıdır.[44] Ali Efendi, matbu kitap ticaretinin yanında, mushaf ticareti de yapmaktadır. Dükkânında bulunan 122 mushafın büyük bir bölümü, fiyatları 2.400-57.840 akçe arasında değiştiğine göre, yazma mushaf olmalıdır. Ali Efendi, dükkânındaki kitaplardan anlaşıldığına göre halka yönelik kitaplar satan bir sahaftır. Dükkânında çok sayıda bulunan *Âşık Garib, Tuhfetü'l-Uşşak, Leyla Mecnun* ve *Ebu Ali Sinan* gibi eserleri kendisi basmış olabilir. "Ceride Basmahanesi'nde Yasef bezirgana 524.520 akçe borcu olması da baskı işiyle uğraştığını, bir çeşit kredi kullandığını gösterebilir.

41 KA. 1846, s. 47b.
42 KA. 1846, s. 8b.
43 KA. 1932, s. 35a.
44 BK. 29, s. 16b.

Aynı dönemdeki diğer zengin sahafların da genellikle kitap basım işiyle veya toptan basılı kitap ticaretiyle uğraştıklarını görüyoruz. Elhac Ali Efendi b. Mahmud,[45] Hâfız Ahmed Efendi b. İsmail,[46] ve Bosnevî Elhac Muharrem Efendi b. Osman[47] toptan kitap satışı veya basımı dolayısıyla önemli bir servet edinmiş sahaflardandır.[48] Bosnevî M. Efendi'nin matbaası, ölümünden sonra mühürlenmiş; ancak daha sonra açılarak [49] satışına izin verilmiştir.[50]

Bu dönem sahaflarının dükkânlarındaki kitap sayısının ve fiyatlarının ortalamasını vermek, bazı basılı kitapların 1.000 civarında nüshası bulunabildiğinden, bize bu konuda bir fikir vermez. Terekeleri tespit edilebilen 35 sahafın önemli bir kısmı basılı kitap ticaretiyle uğraşmaktadır. Dükkânlarında 5.000-10.000 arasında kitap bulunan bu sahaf-kitapçılar önemli bir servet sahibidirler. Yazma ve belli ölçüde matbu kitap ticaretiyle uğraşan birkaç sahafın servetleri, basma kitap ticaretiyle uğraşan meslekdaşlarının servetlerine göre oldukça düşüktür. Bunun istisnalarından biri, Sahaf Emiroğlu Pehlüvan Seyyid Halil Efendi b. İbrahim'dir. 25 Ş. 1282 (13 Ocak 1866) tarihli terekesine göre[51] Halil Efendi 7.643.160 akçelik bir servete sahiptir. Dükkânındaki 771 kitap ve 47 mushafın satışından 5.491.200 akçe gelir elde edilmiştir. Kitaplarının ortalama değeri 6.713 akçedir. Dükkânında çok sayıda yazma yanında, halkın rağbet ettiği *Hubânnâme, Kimya-yı Sa'âdet* ve *Tuhfetü'l-Haremeyn* gibi eserlerin çok sayıda nüshaları vardır. Yazma Kur'ânlar arasında bulunan Abdullah Efendi hattıyla *Mushaf* 496.800 akçeye satılmıştır. Görüldüğü gibi Halil Efendi çok yönlü bir sahaftır. Mushaf ticareti yanında, müşterisi çok olan basma kitapları ve İslâmî ilimlerle ilgili önemli yazmalarla tarih ve edebiyat konulu eserleri de satmaktadır.

Tatar Ali Bey ve Kırımî Halil Efendi de yazma kitap ticaretinde yoğunlaşmış sahaflardandır. Her iki sahaf da daha önce sözünü ettiğimiz sahaf-kitapçılara göre oldukça düşük bir sermayeyle çalışmaktadır. Tatar Ali Beğ'in 9 L. 1275 (12 Mayıs 1859) tarihli terekesine göre[52] bütün serveti 1.794.480 akçedir. Dükkânında bulunan 56 kitap 733.800 akçeye satılmıştır. Kitapların ortalama değeri 13.103 akçedir. Kırımî Halil Efendi, hasta olmalı ki tebdil-i hava için gittiği Bursa'dan dönüşte Erdek'te vefat etmiştir. Kızları Seher sekiz, Huriye iki

45 KA. 1706, 87a; 1754, s. 6b.

46 KA. 1934, s. 12a.

47 BK. 96, s. 90b.

48 Bazı belgelerde bu tür sahafların "sahaf tüccarı" olarak adlandırıldıklarını görüyoruz. Bkz. BOA. A. MKT.DV. 123/37 ve 124/72.

49 BOA. DH. MKT. 2618/28.

50 BOA. DH. MKT. 2794/86.

51 KA. 1790, s. 43a.

52 KA. 1745, s. 50a.

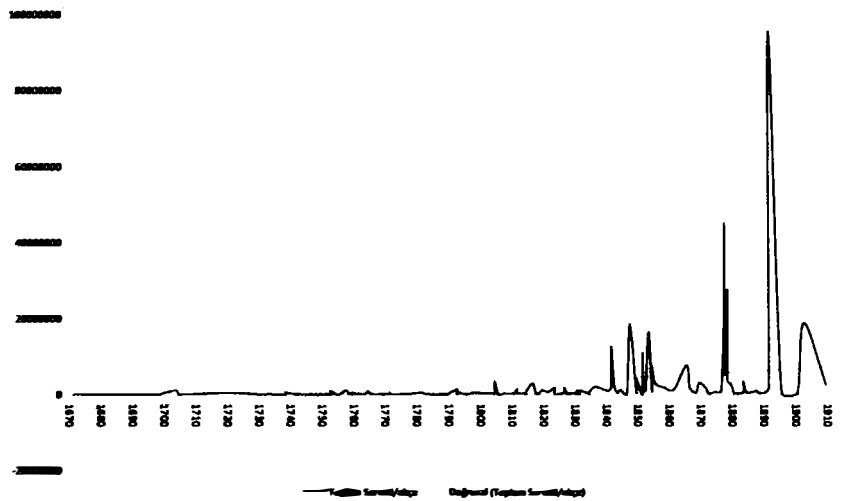
yaşında olduğuna göre, vefat ettiğinde oldukça genç olmalıdır. Halil Efendi, 15 Ca. 1288 (2 Ağustos 1871) tarihli terekesinden[53] anlaşıldığına göre diğer meslekdaşlarına göre daha faal bir sahaftır. 1.805.310 akçelik bir servete sahiptir. Ancak kayınpederi Elhac Seyyid Mehmed Ağa'ya 657.960 akçe borcu olması, işini yürütmede onun desteğini aldığını göstermektedir. Dükkânındaki 1.045 kitap 1.629.600 akçeye satılmıştır. Kitapların ortalama değeri 1.560 akçedir. Halil Efendi'nin dükkânında çoğunun hattatı belirtilen 14 mushaf, 8.640-27.000 akçe arasındaki fiyatlardan alıcı bulmuştur.

Fatih Kütüphânesi Hâfız-ı Kütübü Mehmed Kemaleddin Efendi, sahaflık geleneğini devam ettirmeye çalışan sahaflardandır. Dükkânında hemen hemen her konuda 2.523 kitap vardır. 3.313.800 akçelik servetinin büyük bölümünü kitapları oluşturduğuna göre, vaktinin çoğunu kitap ticaretine harcamaktaydı. Dükkânındaki kitaplarının satışından 2.753.760 akçe gelir sağlanmıştı.[54]

Kazanlı Sahaf Mehmed Bahaeddin Efendi,[55] düşük sermayeyle ticaret yapmasına rağmen, dükkânındaki kitaplar çok çeşitlidir. Dükkânında tarih, tasavvuf ve edebiyatla ilgili eserlerin yanı sıra, medrese kitapları vardır. Kitaplarının satışından gelen 265.440 akçe neredeyse servetinin yarısını oluşturmaktadır. Mevcut 4.218 kitaptan bu kadar az gelir elde edilmesi, dönemin ekonomik şartlarıyla ilgili olmalıdır.

Diğer taraftan sahaflık ikinci meşguliyetleri olan ve son derecede düşük sermayeyle çalışan bazı sahafların bu dönemde de varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Daha ziyade medrese öğrencilerinin ders kitaplarıyla halka dönük dinî kitaplar ve hikâyeler ve mushaf ticaretiyle meşgul olan bu sahafların öldüklerinde dükkânlarında mevcut bulunan kitap sayısı da çok azdır. Öyle anlaşılıyor ki bu sahaflar sermaye yetersizliğinden dolayı alıp-satma yolunu seçmişlerdi. Sahaf Elhac Abdullah Efendi b. Mustafa'nın bütün serveti 320.880 akçedir.[56] Dükkânındaki birkaç kitap hariç diğerleri medrese öğrencilerine hitap eden ders kitaplarıdır ve bunların birden fazla nüshaları vardır. Kitaplarının satışından 287.040 akçe elde edilmiştir. Sahaf Mahmud Efendi b. Abdullah da küçük sermayeyle çalışan sahaflardan biridir. 309.720 akçelik servetinin 238.920 akçesi tamamen medrese öğrencilerinin okuduğu ders kitaplarının satışından gelmektedir.[57] Sahaf Elhac Hüseyin Efendi'nin dükkânındaki kitapların satışından elde edilen gelir ise sadece 26.640 akçedir.

53 BK. 49, s. 54b.
54 KA. 1879, s. 44a.
55 KA. 1923, s. 12a.
56 BK. 60, s. 27a.
57 BK. 60, s. 38a.

Grafik 11. Sahafların Servetlerinin 1671-1909 Tarihleri Arasında Yükseliş Grafiği (akçe)

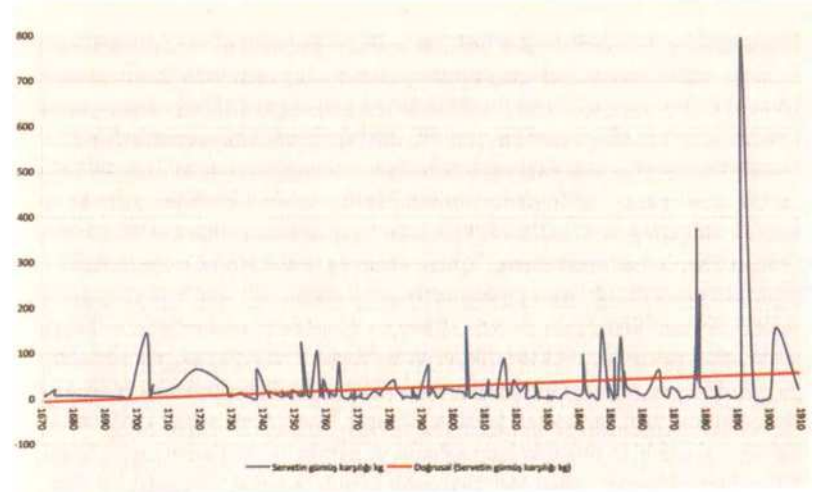
1671-1909 yılları arasında tespit edebildiğimiz terekelerde sahafların servetleri akçe cinsinden nominal olarak şöyle bir yükselme göstermektedir:

1671-1740 yılları arasında ferdî servet oranlarında çok büyük farklılıklar ortaya çıkmamıştır. 1740-1800 yılları arasında servetler arasındaki oranlar farklılaşmaya başlamış, 1800-1840 yılları arasında bu belirginlik artmış, 1840-1909 yılları arasında ise ferdî servetler arasında çok bariz farklılıklar ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıl servet grafiğindeki bu büyük dalgalanmalarda hem para tağşişleri hem de basılı kitapların sahafların ticarî imkânlarını geliştirmesi etkili olmuştur.

1671-1909 yıllarında sahaf servetlerinin ortalamasının sürekli bir yükseliş hâlinde olduğu ve 1760'tan sonra ortalama servetlerdeki artışın ivme kazandığı anlaşılmaktadır.

Akçenin içerdiği gümüş cinsinden izlediği seyre baktığımızda, grafikte de görüldüğü gibi, genel olarak sahafların servetleri XVIII. yüzyılın başından itibaren artış göstermeye başlamıştır. Yani sahaf servetlerinin reel artışının XVIII. yüzyıldan itibaren hep yükselen bir trend izlediği söylenebilir.

Sahaflara âit tereke kayıtları, XVIII. ve XIX. yüzyılda kitap ticaretine bağlı olarak sahafların mali durumları yanında, müşterileriyle olan alacak-borç

Grafik 12.Sahafların Servetlerinin 1671-1909 Tarihleri Arasında Yükseliş Grafiği (gümüş/kg)

ilişkileri ve dolayısıyla da kitap ticaretinin şeklini ve boyutlarını ortaya koymak bakımından da önemli veriler sunmaktadır. Sahafların müşterilerine veresiye kitap sattıklarına dair bazı belgeler bulunmakla birlikte, bunlar son derecede azdır. Öyle anlaşılıyor ki sahaflar müşterilerine veresiye kitap satmada isteksiz davranmaktaydılar. Muhallefat listelerinde bazı kitap meraklılarının alacaklıları arasında bazı sahafların adlarına da rastlanmaktadır. Bilindiği gibi vârislerin isteği üzerine veya devletin gerekli gördüğü durumlarda kadılarca düzenlettirilen bu belgelerde ölenin alacakları da dahil edilerek serveti hesaplanmaktaydı. Mesela Şâir Nedim'in tespit edilen alacaklıları arasında Sahaf Mahmud ve Sahaf Molla Abdurrahman'ın isimlerine rastlamaktayız.[58] Nedim geride önemli bir servet bıraktığı için sahaflar alacaklarını alabilmişlerdir. Âkif Paşa'nın muhallefatı satıldığında da alacaklılarından Sahaf Sivrihisârî Hüseyin Efendi alacağını tahsil edebilmiştir.[59]

Ancak bazı sahafların aynı derecede şanslı olmadıklarını görüyoruz. Terekenin taksiminde alacaklılar bir belgeye dayanarak alacaklarını ispat ettiklerinde paralarını, ölenin serveti yeterliyse, eşine verilmesi gereken mehir çıkarıldıktan

58 KA. 58, s. 15.
59 KA. 1580, s. 89b-91a.

sonra tamamen, yeterli değilse belli bir oranda (ğarâmeten[60] tevzi) tahsil edebilmekteydiler. Önemli bir kitap koleksiyonuna sahip olan Salih Efendi ölünce 10 M. 1108 (9 Ağustos 1696) tarihinde terekesi tespit edilmiş ve servetinin borçlarından az olduğu görülmüştür.[61] Salih Efendi'nin kitaplarının satışından 142.374 çürük akçe elde edilmiştir. Sahaflara olan toplam borcunun ise 89.920 çürük akçe olması, Salih Efendi'nin kitaplarının önemli bir bölümünü borçlanarak aldığını gösteriyor. Salih Efendi'ye kitap satan sahaflardan Ali Efendi, Osman Efendi, Mahmud Efendi, Çolak Hüseyin, Halil, Abdulkadir Efendi ve Şeyh Mehmed alacaklarının yarısından azını alabilmişlerdir.[62] Beşikçi-zâde Şeyh Süleyman Efendi'nin de 5 Ş. 1214 (2 Ocak 1800) tarihinde muhallefatı tespit edildiğinde 297.945 akçelik servetine karşılık 607.140 akçe borcu olduğu görülmüş ve kurulan bir heyetçe alacaklılara alacaklarının ancak bir kısmı ödenebilmiş, yani ğarâmeten tevzi yapılmıştır. Alacağının ancak bir kısmını alabilen alacaklılar arasında bazı sahafların isimlerine rastlamaktayız: Sahaf Elhac Ahmed Efendi, Sahaf Mehmed Salih Efendi ve Sahaf Seyyid İsmail Efendi.[63] Müderrisin-i kirâmdan Seyyid Mehmed Esad Bey de öldüğünde borçları servetinden fazla olduğu için terekesi ğarâmeten paylaştırılmış ve 20 N. 1208 (21 Nisan 1794) tarihli muhallefat kaydına göre Sahaf Ahmed Efendi ile Sahaf İsmail Efendi alacaklarının yüzde yetmişini alabilmişlerdir.[64]

Belgeyle ispat edilemeyen alacaklar için sulhen (anlaşarak) taksim yapılmakta, her alacaklıya farklı oranda alacağı ödenebilmektedir. Mesela Kethüda-yı Sadr-ı Âli Mustafa Nazif'in 20 B. 1168 (2 Mayıs 1755) tarihli terekesinden Sahaf Seyyid Mehmed Çelebi elinde belge olduğu için alacağının hepsini almış; ancak Sahaf Mustafa bir belge ibraz edemediği için "be-tariki's-sulh", yani anlaşma yoluyla alacağının 3.840 akçesini tahsil edebilmiştir.[65] 18 Ca. 1215 (7 Ekim 1800) tarihli bir muhallefat kaydında bir sahafın alacağı ile ilgili olarak ilgi çekici bir örnek vardır. Miftahi-zâde Hâfız Mustafa Efendi öldüğünde borcunun servetinden çok olduğu görülmüş ve terekesi alacaklılara, ellerinde bir belge olmadığından, sulhen bölüştürülmüştür; 150 kuruş alacağı olduğunu söyleyen Şeyh Salih Efendi'ye sulhen 140 kuruş, 50 kuruş iddia eden Azmi-zâde mütevellisi Seyyid Ömer Ağa'ya sulhen 47 kuruş verilirken 120 kuruş iddia eden

60 "Ğarâmeten tevzi': Eldeki malın alacaklılara borç oranında dağıtılması, orana göre pay ve dağıtım". Bkz. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 191.

61 İstanbul Mahkemesi (TSA) 264, s. 86a.

62 İstanbul Mahkemesi (TSA) 264, s. 88a.

63 KA. 720, s. 57a.

64 KA. 647, s. 61b.

65 KA. 164, s. 131a.

Sahaf Hasan Efendi'ye ise sulhen 75 kuruş verilmiştir. Yedi kuruş iddia eden ekmekçi Yani zimmi altı, yedi kuruş iddia eden bakkal Dimitri zimmi ise beş kuruş almışlardır.[66] Görüldüğü gibi Sahaf Hasan Efendi'ye yapılan ödemenin oranı diğerlerinden oldukça düşüktür. Burada iki husus akla gelmektedir. Ya Sahaf Hasan Efendi'nin iddiası yeterince inandırıcı bulunmamış veya sahafların kâr oranlarının yüksek olduğu kabul edilerek alacağında önemli bir azaltma yapılmıştır.[67] Aynı şekildeki bir uygulamayı Şeyhülislâm İshak Efendi'nin 15 Ra. 1148 (5 Ağustos 1735) tarihli terekesinde de[68] görmekteyiz. İshak Efendi'den alacağı olup da elinde bir belgesi olmayanlara anlaşma yoluyla ödeme yapılmıştır. Alacaklılardan Yorğanî Mehmed'e 14 kuruş için 11, Yağlıkçı Elhac Ali Ağa'ya 348 kuruş için 320 kuruş, Berber Mustafa'ya 667 kuruş için 240 kuruş ve Sahaf Şeyh Ali'ye 100 kuruş için 57 kuruş ödeme yapılmıştır.

Sahaflara borcu olan kişilerin borç miktarlarının, kitaplarının terekelerindeki değeri yanında çok düşük olduğu görülmektedir. Bu da yazma eser ticaretiyle uğraşan sahafların muhtemelen sermayelerinin yetersiz oluşu dolayısıyla veresiye satışlarını çok sınırlı tuttuklarını gösterir. Mesela 300'den fazla kitaptan oluşan bir koleksiyona sahip olan Şeyh İsmail Efendi'nin 5 Ş. 1191 (8 Eylül 1777) tarihli muhallefat kaydına göre Sahaf Ahmed Efendi'ye 840, Sahaf Elhac Hüseyin Efendi'ye 780, Sahaf Yek-dest Elhac Mustafa Efendi'ye 780 ve Sahaf İbrahim Efendi'ye 480 akçe borcu bulunmaktadır. Şeyh İsmail Efendi'nin kitaplarının değeri ise 155.762 akçedir.[69] Görüldüğü gibi, Şeyh Efendi'nin sahaflara olan borcu kitaplarının değerinin yüzde ikisinden bile azdır. Aynı husus Kudüs Kadısı Mestci-zâde Osman Efendi'nin borcu için de geçerlidir. 27 Za. 1160 (30 Kasım 1747) tarihli muhallefatında Osman Efendi'nin Sahaf Elhac Ali Efendi'ye 5.280 akçe borcu olduğu görülüyor. Kadı Efendi'nin kitaplarının değeri ise 563.719 akçedir.[70] Haslar Kalemi Halifesi Süleyman Efendi'nin de 15 Z. 1196 (21 Kasım 1782) tarihli muhallefat kaydına göre Sahaf Emin Efendi'ye 9.600, Sahaf İsmail Efendi'ye 7.200 akçe borcu bulunmakta; buna karşılık satılan kitaplarının değeri yüz bin akçeye yaklaşmaktadır.[71] Sağlığında zengin bir koleksiyon oluşturmuş Medine kadılarından Bülbülî Mustafa Efendi'nin de 12 S. 1193 (1 Mart 1779) tarihli muhallefatına göre Sahaf Molla Ali'ye 3.000 ve Sahaf Osman Efendi'ye olan 360 akçelik borcu, 267.743 akçe değer biçilen kütüphânesi yanında çok

66 KA. 737, s. 38b.

67 Bakkal ile fırıncıya yapılan farklı ödeme de kâr oranı ile ilgili olmalıdır.

68 İstanbul Mahkemesi (TSA) 314, s. 12b.

69 KA. 421, 79b.

70 KA. 105, s. 60a.

71 KA. 502, s. 3a-4b.

önemsiz bir rakamdır. Yukarıda zikrettiğimiz birkaç örnek bize kitap meraklılarının sahaflarla olan alacak-borç ilişkilerinin önemsenmeyecek miktarlarda olduğunu göstermektedir.

Gurre-i M. 1184 (27 Nisan 1770) tarihli bir muhallefat kaydı ilgi çekicidir. 1183 (1769) yılı içinde vefat eden Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyun'dan Sıdkı Mustafa Efendi, muhallefat kaydından anlaşıldığına göre bir kitap meraklısıydı ve yaklaşık 3.000 ciltten oluşan çok zengin bir kitap koleksiyonuna sahipti.[72] Ölünce bu koleksiyona 1.239.39 akçe değer biçilmişti. Ancak uçan kuşa borcu olan Sıdkı Efendi'nin bütün serveti borcunu ödemeye yetmediği için bir tasfiye heyeti kurulmuş ve bütün alacaklıları tespit edilmiştir. Bu kadar sayıda kitap satın alan Sıdkı Efendi'nin alacaklıları arasında Kâğıtçı Mehmed Emin Ağa'nın Mürekkepçi Kadri Çelebi'nin adları geçmekteyse de bir tek sahafın adına rastlanılmamaktadır.[73]

Behcet Mehmed Efendi b. Mustafa Efendi'nin de çok önemli tarih kitaplarını ihtiva eden zengin bir koleksiyonu vardır. Bu koleksiyonun satışından 620.725 akçe gelir sağlanmıştır. Gurre-i Ra. 1169 (5 Aralık 1755) tarihli tereke kaydından[74] anlaşıldığına göre serveti borçlarını karşılayamadığı için muhallefatının satışından elde edilen gelir alacaklılar arasında paylaşılmıştır. Behcet Mehmed Efendi'nin sayısı 65'e varan alacaklıları arasında bir tek sahaf yoktur. Gurre-i M. 1174 (13 Ağustos 1760) yılında muhallefatı tespit edilen İstanbul Kadısı Bekrî-zâde Mehmed Halil Efendi'nin terekesinde 1.000'e yakın kitap olduğu görülmüştür. Mehmed Halil Efendi'nin çeşitli kişilere ve esnâfa 2.491.529 akçe borcu bulunmaktaysa da alacaklıları arasında bir tek sahafın ismine rastlanmamaktadır.[75] Manastır yakınlarında Kesriye'de bir kütüphâne kurmuş olan Kesriyeli Ahmed Efendi'nin oğlu İzmir Kadısı Seyyid Osman Bey'in de öldüğünde, Gurre-i Ş. 1196 (12 Temmuz 1782) tarihinde borçları servetinden çok olduğu görülünce bu borçlarının tasfiyesi için alacaklıları tespit edilmiştir. 1.000 civarında kitaptan oluşan ve 2.642.040 akçe değer biçilen bir koleksiyona sahip olan Osman Bey'in alacaklıları arasında hiçbir sahafın adı zikredilmemektedir.[76] Tespit edebildiğimiz örneklerden anlaşıldığına göre, yukarıda belirttiğimiz gibi sahafların çoğu sınırlı bir sermayeyle ticarî faaliyetlerini yürüttükleri için önemli miktarda kitap satın alan müşterilerine bile

72 Edebî ve tarihî eserler bakımından son derecede zengin olan bu koleksiyonda İbni Sinâ'nın İtalya'da basılmış *Kanun* adlı eserinin matbu bir nüshası bile bulunmaktaydı. Bu esere 1.620 akçe değer biçilmişti. KA. 338, s. 83b.

73 KA. 338, s. 88b.

74 KA. 171, s. 126a.

75 KA. 209, s. 83b-85a.

76 KA. 497, s. 5b-8a.

veresiye kitap satma yolunu seçmiyorlardı. Bu konudaki tek istisna, Dergâh-ı âli yeniçerilerinin dokuzuncu bölük odası mütevellisi Sahaf Somalı es-Seyyid Ahmed Efendi'dir. Ahmed Efendi, öldüğünde kitapları evinde bulunduğuna göre, dükkânını kapatmış, kitaplarını evinden satmaktaydı. Yapılan tespitlere göre de bazı sahaflara satılmak üzere bir miktar kitap bırakmıştı. Muhtemelen bu satışlardan dolayı Ahmed Efendi'nin önemli miktarda alacağı oluşmuştu. 17 Ş. 1212 (4 Şubat 1798) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre, Ahmed Efendi'nin ulemâdan ve bürokratlardan birçok kimsede sattığı kitaplardan dolayı alacağı bulunmaktaydı.[77]

Sahafların diğer meslektaşlarıyla olan ticarî münasebetleri ne düzeydeydi? Bu hususla ilgili muhallefat defterlerinde bazı kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardan öğrendiğimize göre sahafların üç konuda müşterek faaliyetleri vardı. Bunlardan en önemlisi birbirlerinden aldıkları kitaplar dolayısıyla ortaya çıkan borç-alacak ilişkisiydi. Birçok sahafın terekesinde alacak ve borçlarıyla ilgili kayıtlar vardır. Bu belgelerde ölen sahaflardan bir kısmının bazı sahaflardan ya alacağı olduğu ya da ödenmesi gereken borcunun bulunduğu görülmektedir. Eldeki örnekler sahaflar arasında bu konuda bir güven oluştuğunu gösteriyor. En erken tarihli kayıtlardan biri 15 Za. 1145'te (29 Nisan 1733) vefat eden Sahaf İbrahim Efendi'ye âittir. Sahaf İbrahim Efendi'nin "hâlâ revnek-efzâ-yı sadr-ı fetva devletlü, necabetlü İshak Efendi'den kitap satışından 3.800 akçe, Mekke-i Mükerreme Kadısı Es'ad Efendi Hazretleri'nden de yine kitap satışı dolayısıyla 1.440 akçe alacağı bulunduğu; buna mukabil Sahaf Kavukçu Elhac Mahmud'a 12.000 akçe, Sahaf Mahmud'a da 3.480 akçe borcu olduğu görülmektedir.[78]

Sahaf Mustafa Efendi'nin 19 R. 1160 (30 Nisan 1747) tarihli muhallefatına göre 62.526 akçe tutan servetine karşılık 48.008 akçe borcu vardır. Alacaklıları arasında Sahaf Ali Efendi, Kâğıtçı Mehmed Çelebi, Sahaf Mirasyedi Mustafa Efendi bulunmaktadır.[79] Mirasyedi Mustafa Efendi'nin de öldüğünde Sahaf İbrahim Efendi'den bir mushaf ve bazı kitapların satışı dolayısıyla 2.460 akçe alacağı olduğu ve Sahaf Osman Efendi'ye de satılmak üzere *Hulviyyat* adlı bir kitabı emanet olarak bıraktığı görülmüştür.[80] Eğriboz Kadısı Sahaf Abdurrahman Efendi b. Mehmed Efendi zengin bir sahaftır. Ancak Gurre-i Ra. 1171

77 KA. 696, s. 126b-127a. Ahmed Efendi'nin, Feyzi Beg-zâde Mehmed Efendi'den olan alacağı 78.000 akçe tahsil edilebilmişse de çeşitli kimselerdeki 340.200 akçe tutan alacakları tahsil edilememiştir.

78 KA. 70, s. 10a.

79 KA. 98, s. 75a.

80 KA. 134. s. 14b (8 Za. 1164/28 Eylül 1751).

(13 Kasım 1757) tarihli terekesinden[81] anlaşıldığına göre, servetini sahaflık dışındaki faaliyetlerinden elde etmiştir. Sahaf Hatib-zâde Efendi'de 1.800, Sahaf Çolak'ta 5.100 ve Sahaf Seyyid Mehmed Efendi'de 13.620 akçe alacağı, bu meslekdaşlarına satılmak üzere verdiği kitaplar dolayısıyla olmalıdır.

Çeşitli tarihlerde yapılan kayıtlardan öğrendiğimize göre Sahaf Mehmed Emin Efendi'nin Sahaf Salih Efendi'ye 34 kuruş, Sahaf Elhac Ahmed Efendi'ye 203 kuruş, Sahaf İbrahim Efendi'ye 90 kuruş, Sahaf Süleyman Efendi'ye 150 kuruş borcu bulunmaktaydı.[82] Sahaf Süleyman Efendi'nin diğer Sahaf Süleyman Efendi'de 180 kuruş,[83] Sahaf Hüseyin Efendi'nin Sahaf Ahmed Efendi'den 78 kuruş,[84] Sahaf Elhac Osman Efendi b. Abdullah'ın Sahaf Hızır Efendi'den 140 kuruş[85] ve Kırımî Halil Efendi'nin Sahaf Mustafa Efendi'den 115 kuruş alacağı vardı.[86]

Aynı zamanda Dergâh-ı âli yeniçerilerinin dokuzuncu bölük odası mütevellisi olan Sahaf Somalı Seyyid Ahmed Efendi b. Seyyid Mehmed'in terekesinde[87] diğer sahaflarla olan ticarî münasebetleriyle ilgili enteresan kayıtlar vardır. Ahmed Efendi, Sahaf Üsküdarî Hâfız Mustafa Efendi'ye satılması için 36, Sahaf Haraccı Halil Efendi'ye beş kitap bırakmıştır. Sadr-ı esbak Yusuf Paşa'nın mahdumu Mahmud Beyefendi'de dört, Laleli Câmii hâfız-ı kütübünde iki, Silahdar-zâde Mehmed Beyefendi'de beş kitabı bulunmaktadır. Bunların ne için verildiği belirtilmemiştir. Ahmed Efendi'nin bu tür alış-verişlerden dolayı oluşan alacaklarından Sahaf Vefa İmamı'ndan 1.260, Sahaf Üsküdarî Hâfız Mustafa Efendi'den 1.800, Sahaf Kara Süleyman Efendi'den 489 akçe tahsil edilebilmişse de Sahaf Haraccı Halil Efendi'deki 19.080, Sahaf Üsküdarî Hâfız Mustafa'daki 8.520, Sahaf Tellalı Ahmed Efendi'deki 6.600 akçelik alacağı henüz tahsil edilememiştir. Sahaf Ahmed Efendi'nin sahaf gediği yoktur. Öldüğünde kitapları da evinde bulunmaktaydı. Muhtemelen Ahmed Efendi sahaflığı bıraktığı için kitaplarını diğer sahaflar vasıtasıyla satmaktaydı.

Diğer sahaflarla önemli bir borç-alacak ilişkisi olan sahaflardan biri de Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'dir. 8 S. 1257 (1 Nisan 1841) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre, Sahaf Ayasofyalı Hasan Efendi'ye 100, Sahaf

81 KA. 188, s. 13b.
82 KA. 794, s. 33a. (28 Ca. 1219/4 Eylül 1804).
83 KA. 891, s. 102b.
84 KA. 891, s. 42b. (20 Ş. 1226/9 Eylül 1811).
85 KA. 1366, 60a. (8 Ra. 1250/15 Temmuz 1834).
86 ŞS. BK. 49, s. 55a.
87 KA. 696, s. 126b-127a. (17 Ş. 1212/4 Şubat 1798).

Mahmud Efendi'ye 115, Sahaf Seyyid Ahmed Efendi'ye 45, Sahaf Ispartalı Seyyid Mustafa Efendi'ye 50, Sahaf Karahisarlı Elhac Ali Efendi'ye 250, Sahaf Kırımî Hasan Efendi'ye 88 ve Münâdi Mehmed Efendi'ye 20 kuruş borcu bulunmaktaydı.[88]

Sahaflar birbirlerinde olan alacaklarını, bıraktıkları miras yeterli olmadığı durumlarda tahsil edemiyebiliyorlardı. Mesela Sahaf Hâfız İbrahim Efendi b. Abdurrahman'ın Sahaf Hattat Ömer Efendi'de olan on kuruşluk alacağı, 9 S. 1191 (19 Mart 1777) tarihli terekesinde, "mümkünü'l-husul olmadığı ihbar olunan", yani tahsili imkânsız olan alacaklar arasında zikredilmiştir.[89] 1204 (1789) yılında vefat eden Sahaf Halil Efendi'ye işletilmek üzere hâl-i hayatında 120.000 akçe veren Sahaf İsmail Efendi de bunun 30.206 akçesini alabilmiş; geri kalan 79.794 akçeyi ise Sahaf Halil Efendi'nin ileride bir yerden bir şeyleri çıkarsa alabileceğine dâir mahkemede kayıt düşülmüştür.[90] Borçları ödendikten sonra mirasçılarına yok denecek kadar bir miktar bırakan sahaflar da vardı. Sahaf İbrahim Sa'dullah Efendi'nin Gurre-i B. 1221 (14 Eylül 1806) tarihinde muhallefatı tespit edildiğinde Sahaf Mustafa'ya 155 kuruş, Mücellit Molla Ahmed'e ve dükkân sahibi Mehmed Efendi'ye yedişer kuruş borcu olduğu görülmüştür. Geride bıraktıklarından hanımına ancak dokuz kuruş on para kardeşine ise 29 kuruş 10 para kalmıştır.[91]

Bazı sahaflar, sahaf olmayan kimselerle ortak ticaret yapmaktaydılar. Mesela Elhac Ahmed b. Mahmud'un 24 Za. 1131 (8 Ekim 1719) tarihinde terekesi tespit edildiğinde Sahaf Elhac Osman'ın dükkânında satılmak üzere bıraktığı 14.036 akçe değerinde 16 kitabından başka, yine Sahaf Osman'la ortak olarak aldıkları altı kitabının bulunduğu görülmüştür.[92]

İşletilmek üzere meslekdaşlarına para veren sahaflar da vardır. Sahaf Mehmed Efendi'nin alacaklı olduğu kişiler arasında iki sahafın da adı geçmektedir: Sahaf Feyzullah Efendi (3.000 kuruş), Sahaf Hasan Efendi (5.430 kuruş). Dükkânında yüz civarında kitap bulunan bir sahafın bu miktarda bir alacağı, kitap satışı dışında başka vesilelerle, büyük bir ihtimalle de yukarıdaki örnekte gördüğümüz gibi işletilmek üzere verilen bir para dolayısıyla oluşmuş olmalıdır.[93]

XIX. yüzyılın sonlarında ticaret hacmi yüksek olan, dolayısıyla da önemli miktarda borç-alacak ilişkisine giren bazı sahaflara da rastlanılmaktadır. Mesela

88 KA. 1500, 80b.
89 KA. 413, s. 96b.
90 KA. 598, s. 20a. (Gurre-i Z. 1226/17 Aralık 1811).
91 KA. 820, s. 24b.
92 KA. 45, s. 49a.
93 BK. 19, s. 82a. (Gurre-i B. 1265/23 Mayıs 1849).

7 B. 1271 (26 Mart 1855) tarihinde serveti tespit edilen Elhac Hasan Efendi'nin alacaklı olduğu kimseler arasında Sahaf Süleyman Efendi (500 kuruş) ve Kitap Şirketi (1.366 kuruş) bulunmaktadır. Diğer taraftan Hasan Efendi'nin Sahaf Halil Efendi'ye yüklüce bir borcu vardır: 9.721 kuruş 15 para. Hasan Efendi'nin borçlu olduğu kişiler arasında Kâğıtçı İsmail Efendi (1.254 kuruş) ve *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*'in sahibi Çörçil'in de (3.598 kuruş) adları geçmektedir. Bu borçlar herhâlde bastırdığı kitaplar dolayısıyla oluşmuştur. Borçları düşüldükten sonra Hasan Efendi'nin mirasçılarına 39.040 kuruşluk bir servet kalmıştır ki bir sahaf için bu oldukça yüksek bir miktardır.[94] Sahaf Ali Efendi de zengin sayılabilecek sahaflardandır. 15 Ş. 1271 (9 Mayıs 1855) tarihli muhallefat listesinden anladığımıza göre, öldüğünde Sahaf Baba Hüseyin Efendi, Sahaf Sa'îd Efendi ve Sahaf Elhac Hüseyin efendilerde 3.470 kuruş alacağı bulunmaktaydı. Ailesine de 37.500 kuruşluk bir servet bırakmıştı.[95]

Sahaflar şeyhi ve kethüdası da diğer sahaflarla alacak-borç ilişkisi içinde olabildiği gibi, borçların tahsili konusunda da aracılık yapabiliyordu. Sahaf Elhac Ali Efendi b. Ahmed'in, 15 Şeval 1164 (6 Eylül 1751) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre Sahaflar Şeyhi Ali Efendi'ye bir miktar borcu bulunmaktaydı. Ancak sahaflar şeyhi, elinde bir belge olmadığı için sulh yoluyla alacağının ancak 9.600 akçesini geri alabilmişti.[96] Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'nin de Sahaflar şeyhi Ahmed Efendi'ye olan 406 kuruşluk borcu ölümünden sonra ödenmiştir.[97] 1283 (1866) yılında vefat eden Sahaf Mehmed Efendi'nin Sahaflar Kethüdası Elhac Ali Efendi'den 200 kuruş alacağı buna karşılık da bir Kur'ân satışı[98] dolayısıyla Sahaf Hasan Efendi'ye 210 kuruş borcu olduğu görülmektedir.[99] Sahaf Ahmed Efendi'nin 16 Za. 1183 (13 Mart 1770) tarihli muhallefat kaydında Sahaf Mustafa Efendi ile Sahaf Mehmed Efendi'ye olan borçları ödendiği gibi Mîroğlu merhumun terekesinden satın aldığı kitaplardan kalan borcu olan 1.140 akçenin de "sahaflar şeyhi efendiye" teslim edildiği belirtilmiştir.[100] Sahaf Elhac Mehmed Efendi b. Abdülkadir'in de sahaflar şeyhinden 8.280 akçe alacağı bulunmaktaydı.[101]

94 KA. 1706, s. 93a-b.

95 KA. 1706, s. 88b.

96 KA. 145, s. 14b.

97 KA. 1500, s. 81a.

98 Belgelerde Kur'ân satışlarından genellikle hediye şeklinde bahsedilmektedir: "Deyn-i müsbet-i Sahaf Hasan Efendi b. Mahmud an hediyye-i mushaf-ı şerîf". BK. 42, s. 51a.

99 BK. 42, s. 50a-51b.

100 KA. 330, s. 86b.

101 KA. 496, s. 51b.

Bazı sahaflar, şahıslar yanında, mahallelerdeki avârız sandıklarından da işletmek üzere borç para almaktaydılar. Evasıt-ı Ra. 1085 (Haziran 1679) tarihli bir muhallefat kaydında Sahaf Abdullah Efendi'nin "Emin Sinan Mahallesi'nin avârızının nukud-ı mevkufesinden" aldığı iki yüz esedî kuruş karşılığında rehin olarak bıraktığı kitapların isimleri verilmektedir.[102] Sahaf Elhac Ali Efendi de Sahaflar Çarşısı Nukud-ı Mevkufesi Mütevellisi Hüseyin Efendi'den 402 kuruş borç almıştı.[103]

Sahafların borç para verdiklerine ve karşılığında "emanet" olarak bir miktar kitap aldıklarına dair belgelerde kayıtlar mevcuttur. Sabık Tebriz Kadısı Mehmed Aziz Efendi vefat ettiğinde, borçlarının servetinden çok fazla olduğu görülmüştür. Mehmed Aziz Efendi'nin alacaklıları arasında Sahaf Abdülkerim Efendi de bulunmaktadır. Sahaf Abdülkerim Efendi "emanet" aldığı bazı kitaplar karşılığında Mehmed Aziz Efendi'ye 64.140 akçe borç vermiştir. Ancak kadı efendinin servetinin taksiminde, alacağının pek az bir kısmını alabilmiştir.[104] Sahaflar kitap rehini yoluyla borç verdikleri gibi, bazen kendileri de kitaplarını emanet bırakarak borç alabilmekteydiler. Sahaf Derviş Mehmed, 7 L. 1175 (1 Mayıs 1762) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre, yüz otuz kuruş borcu karşılığında Hatib-zâde İbrahim Efendi'ye 22, Bayezid-i Cedid mahallesi imamı Süleyman Efendi'ye de 175,5 kuruş borcu karşılığında 17 kitabı emanet olarak vermiştir.[105]

Sahafların müşterek ticarî faaliyetlerinden ikincisi ise müzâyedelerde ortak kitap satın almalarıdır. Muhallefat listelerinde bazı kitap adlarının altında bulunan "müşterek" veya kitapların değerinden sonra konulan "nısf hisse" sözcükleri bu hususa işaret etmektedir. Sahafların ortaklaşa kitap satın almalarının sebeplerinden biri sermayelerinin yetersizliği olabilir. Mustafa Çelebi b. Salih'in 24 M. 1141 (30 Ağustos 1728) tarihli terekesinde dönemin sahafları Elhac Abdullah Efendi, Elhac İbrahim Efendi, Arab Elhac Ali Efendi, Mehmed Efendi, Hasan Efendi, Süleyman Efendi ve Abdülkerim Efendi ile müşterek aldıkları kitaplara dâir kayıtlar vardır.[106] Mısrî Sahaf Elhac eş-Şeyh Ahmed Efendi'nin 16 Za. 1183 (13 Mart 1770) tarihli muhallefat kaydında da bazı kitap adlarının altında "müşterek" sözcüğü görülmektedir.[107] Sahaf Hâfız İbrahim Efendi b. Abdurrahman'ın

102 İstanbul Mahkemesi (TSA) 233, s. 9b.

103 KA. 983, s. 39a. (25 B. 1252/5 Kasım 1836).

104 KA. 61, s. 47a-b.

105 KA. 224, s. 47A.

106 İstanbul ŞS (TSA) 301, s. 72b.

107 Ahmed Efendi'nin terekesinde 66 kitap ve 14 mushaf vardır. Mushaflardan onu, kitaplardan da sekizi müşterektir. Bkz. KA. 330, s. 86b.

da 9 S. 1191 (19 Mart 1777) tarihli terekesinde, diğer sahaflarla ortak aldığı kitaplar dolayısıyla oluşan alacakları şöyle belirtilmiştir:[108]

> Müteveffâ-yı mezburun bazı kütübde şerikleri ve zimem-i nâsda olup vasi-i mezburun kabz eylediği:
>
> Halil Efendi ve Seyyid Ahmed Efendi ve Tophaneli Ahmed Efendi ve es-Seyyid Mehmed Sadık Efendi'den mushaf-ı şerif hediyesinden hissesi: 2.400 akçe.
>
> Mukaddema bey' eyledikleri Ferheng'den Seyyid Halil Efendi'den kabzolunan hissesi: 720 akçe.
>
> Seyyid Halil Efendi ve Seyyid Ahmed Efendi'den mushaf-ı şerif hediyesi hissesi: 300 akçe.

Görüldüğü gibi fiyatı 10.000 akçe civarında olan bir mushafı beş, 1.000 akçe civarında fiyatı olan bir mushafı da üç sahaf bir araya gelerek ortak olarak almışlardır. Sahaf İbrahim Efendi b. Elhac Süleyman'ın da 10 B. 1208 (11 Şubat 1794) tarihli terekesinde bazı kitapları Sahaf Elhac Osman Efendi, Sahaf Hüseyin Efendi, Sahaf Seyyid Mustafa Efendi, Hâfız Mehmed Efendi ile müşterek aldığına dair kayıtlar vardır.[109]

Ancak bazı örneklerden anlaşıldığına göre, ortak kitap alımlarında sermaye yetersizliği dışında başka faktörler de rol oynamış olabilir. 20 N. 1195 (9 Eylül 1781) tarihinde muhallefatı tespit edilen Sahaf Seyyid Elhac Mehmed Sadık Efendi Sahaflar Çarşısı'nda diğer iki ortağı Yek-dest Elhac Mustafa Efendi ve Tophaneli Elhac Ahmed Efendi ile gedik hakkı kendi üzerinde olan bir sahaf dükkânı çalıştırmaktadır.[110] Emin Molla Efendi'nin terekesinden alınan diğer bir gediğe de üçte bir oranında ortaktır.[111] Dükkândaki kitapların bir kısmının 1/3 hissesine, ortaklığından dolayı sahiptir. Mesela Vehbi Efendi'nin *Ferâ'iz Tercümesi*'nden payına 2.000 akçe, 18.000 akçeli *Tefsir-i Vasit*'ten payına 6.000 akçe, 8.280 akçe hediyeli mushaftan payına 2.760 akçe düşmüştür. Mehmed Sadık Efendi'nin dükkânında bu şekilde 1/3'üne sahip olduğu 150 civarında kitap bulunmaktadır. Fakat dükkânda Sadık Efendi'nin farklı oranda sahip olduğu başka kitaplar da vardır. Bu oranlar humsu (1/5), südüsü (1/6), sübu'ı (1/7) şeklinde belirtilmiştir. Demek ki diğer başka sahaflarla ortak alınan eserler de vardır. Bunlar arasında 50.100 akçelik *Şeyhzâde* gibi pahalı kitaplar olduğu gibi, 300 akçelik *Şifâ'ü'l-kulub*, 1.000 akçelik *Hulviyyat*, 1.200 akçelik *Esasü'l-Belağa*

108 KA. 413, s. 96b.
109 KA. 648, s. 28a.
110 KA. 483, s. 74a.
111 KA. 483, s. 75b.

gibi ucuz eserler de vardır. Mehmed Sadık Efendi'nin bu kitaplardan bir kısmını alabilecek imkânı vardı. Dükkânındaki dolabından da 143.820 akçe çıkmıştı. Burada akla şöyle bir soru geliyor: Acaba sahafların bir kısmı bir araya gelip müzâyedelerde ortak hareket ederek kitapları ucuz fiyatla mı alıyorlardı? Bu dönemdeki müzâyedelerle ilgili fermanları hatırlayacak olursak, bunun hiç de uzak bir ihtimal olmadığını düşünebiliriz. Mehmed Sadık Efendi'nin terekesi bu konudaki tek örnek değildir. Aynı tarihlerde bu şekilde ortak kitapları olan başka sahaflar da vardır. Mesela Sahaf Elhac Mehmed Efendi'nin terekesinde de üçte, dörtde, beşte birine sahip olduğu kitaplar vardır.[112] Müezzin Sahaf Osman Efendi b. Mehmed'in dükkânında bulunan altı mushaftan beşi diğer sahaflarla müşterek alınmıştır.[113] Osman Efendi'nin, Sahaf Emin Efendi'den müştereken sahip oldukları ve sattıkları kitaplardan dolayı 19.885 akçe alacağı vardır. Sahaf Abdurrahman Efendi b. Mustafa'nın da İmam Mehmed Efendi ve Seyyid Ahmed Efendi ile ortaklaşa aldıkları kitaplardan dolayı 1.320 akçe alacağı vardı.[114]

Sahaf Elhac Hüseyin Efendi b. Halil b. Süleyman'ın 13 Za. 1207 (22 Haziran 1793) tarihinde terekesi[115] düzenlendiğinde, sahaflar şeyhi olan Tatlukuyu İmamı Sahaf Elhac Mehmed Emin Efendi'de bulunan *Şeyhzâde* adlı eserde yarı ortaklığı olduğu görülmüş ve hissesine düşen 12.630 akçe alınmıştır. Seyyid Hâfız Mustafa Efendi b. Ahmed'in Sahaf Seyyid Mustafa b. Ebu Bekir ile müştereken malları olan bir kıta mushaf-ı şerif satıldığında, yarı hissesi karşılığında 113 kuruş, Sahaf Elhac Ahmed Efendi b. Mustafa ile ortak oldukları bir kıta mushaf-ı şerif ve bir *Münşeât-ı Kâni* satıldığında da 63 kuruş aldığını görüyoruz.[116]

Sahafların çoğu genellikle düşük sermayeyle çalıştıklarından olacak, Bâb-ı Hümâyun'da ve Bâb-ı Âli'de yapılan müsâdere edilmiş kitapların müzâyedelerinde çok az kitap alabilmekteydiler. Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın 23 C. 1148 (10 Kasım 1735) tarihinde yapılan müzâyedesine, diğer müzâyedelere göre daha fazla sayıda sahaf katılmışsa da, aldıkları bütün kitapların değeri 50.000 akçenin altındadır. Sahaflardan ancak birkaçı önemli sayılabilecek değerde kitap satın almıştır. Sahaf Peykhâne İmamı 4.790, Sahaf Hüseyin Efendi 4.790, Sahaf Seydi Mustafa 5.550, Sahaf Abdurrahman Efendi 3.040 akçe değerinde kitap alabilmiştir. Aldığı kitaplar için yüksek bir miktar ödeyen sadece bir sahaf vardır: Sahaf Veli-zâde, aldığı kitaplar için 19.725 akçe ödemiştir. Müzâyedeye katılan

112 KA. 496, s. 51b.

113 KA. 590, s. 40b. Diğer bazı müştereken kitap satın almalar için bkz. KA. 576, s. 33a; KA. 598, s. 20a; KA. 635, s. 34b; KA. 938, s. 16b.

114 KA. 635, s. 34b. (12 C. 1207/25 Ocak 1793).

115 KA. 631, s. 149b.

116 KA. 938, s. 16a.

diğer sahaflar, Sahaf Hâfız Mehmed Efendi 120, Sahaf Tophaneli Mustafa Çelebi 570, Sahaf Molla Ahmed 540, Sahaf Molla Ali 495 akçe gibi oldukça düşük fiyatlı kitapları satın alabilmişlerdir. Buna karşılık sahaf olmayıp da müzâyedeye katılan Baltacı İbrahim Ağa'nın 44.925, Mustafa'nın 4.730, Hüseyin Çelebi'nin 27.080, Emin-i Şehr Osman Efendi'nin 19.170, Emin-i Darbhane Mehmed Emin Ağa'nın 13.000 akçe değerinde kitap satın aldıklarını görüyoruz.[117]

Sadr-ı sabık Ali Paşa'nın 17 Z. 1148 (29 Nisan 1736) tarihli müzâyedesinden kitap alanlar arasında ise birkaç sahafın adına rastlamaktayız. Bunlardan Mahmud Çelebi 3.730 akçeye iki kitap, Abdurrahman Efendi 540 akçeye bir kitap, Mustafa Efendi 2.200 akçeye bir kitap, İmam-ı Peykhâne 1.600 akçeye bir kitap, Halil Efendi 2.470 akçeye iki kitap, Molla Osman 1.085 akçeye iki kitap, Kavukçu Elhac Mustafa 2.805 akçeye bir kitap, Veli-zâde 1.405 akçeye iki kitap satın almışlardır.[118] Bu müzâyedede 140.520 akçeye satılan kitaplardan sahafların aldıkları kitaplara ödedikleri 15.835 akçe, satış yekûnunun % 10'undan biraz fazlasıdır. 5 C. 1177'de (11 Aralık 1763) yapılan Derviş Efendi'nin kitaplarının müzâyedesinde Sahaf Kara Hasan Efendi'nin 5.000 akçeye bir *Vankulu*, 1.290 akçeye bir *Kudurî* ve 3.000 akçeye de Ebu'l-leys'in *Türkçe Tefsiri*'ni satın aldığını görüyoruz. Müzâyedede satılan kitaplardan 71.306 akçe gelir elde edildiği göz önünde bulundurulacak olursa, sahafların aldığı kitaplara ödedikleri miktarın pek az bir miktar olduğu görülür.[119]

Sabık Selanik Mutasarrıfı Vezir Nu'man Paşa'nın eşyası arasında bulunan kitaplarının 18 Za. 1169 (14 Ağustos 1756) tarihinde yapılan müzâyedesinde bir günde satılan 25 kitaptan sadece beşini adları Elhac Mustafa, Molla Ali ve Molla Halil şeklinde zikredilen üç sahaf almıştır. Satılan kitapların değeri 35.005, üç sahafın aldıkları kitapların değeri ise 6.560 akçedir.[120] Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Bâb-ı Hümâyun'da yapılan diğer bazı müzâyedelerde de sahaflar az sayıda kitap satın alabilmişlerdir. Sabık Hotin Muhâfızı Halil Paşa'nın 22 Z. 1171 (27 Ağustos 1758) tarihinde Bâb-ı Hümâyûn'da 213.020 akçeye satılan kitaplarından Sahaf Molla İsa 1.840, Sahaf Kara Mehmed ise 250 akçe değerinde kitap satın alabilmiştir.[121] Sabık Kıbrıs Muhassılı Hasan Ağa'nın Laleli

117 BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 20-24. Bkz. Belge XVIII/1-2.

118 BOA. DBŞM. MHF. 12460, s. 35-36.

119 BOA. DBŞM. MHF. 12702.

120 BOA. DBŞM. MHF. 12610, s. 13. Henning Sievert, "Verlorene Schätze- Bücher von Bürokraten in den Muhallefat-Registern", *Buch-kultur im Nahen Osten des 17. und 18. Jahr-hunderts*, Hrsg. von Tobias Heinzelmann und Henning Sievert, Bern-Berlin 2010, s. 246-248'den naklen.

121 BOA. DBŞM. MHF. 12624.

Çeşme kurbunda Kızıltaş Mahallesi'ndeki evinde 10 Z. 1168 (17 Eylûl 1755) tarihinde yapılan müzâyedeyle kitapları satılmış ve 279.510 akçe gelir elde edilmiştir.[122] Bu müzâyedeye katılan Sahaf Hacı Mehmed, Sahaf Molla Hasan, Sahaf Molla Mustafa ve Sahaf Seyyid Hâfız satın aldıkları kitaplar için 39.925 akçe ödemişlerdir. Tayfur Paşa-zâde Ali Beg'in kitaplarının 5 M. 1224 (20 Şubat 1809) tarihinde Bâb-ı Hümâyûn Hazinesi'nde yapılan müzâyedesine katılan Tophaneli Sahaf Ahmed Efendi 35 kuruş ödeyerek matbu *Nâ'imâ Tarihi*'nin ikinci cildini satın almıştır.[123]

XIX. asrın başlarında yapılan bazı kitap müzâyedelerine katılan sahaf sayısında bir artış olmakla beraber, sahafların aldıkları kitapların miktarında önemli bir artış görülmez. Ancak bazı istisnalar da vardır. Mesela Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi'nin kitaplarının Z. 1230 (Kasım 1815) tarihinde yapılan müzâyedesine[124] 14 sahaf katılmış[125] ve bu sahaflardan Hasan Efendi satın aldığı 27 kitap için 2.787 kuruş (334.440 akçe) ödemiştir. Hasan Efendi dönemin zengin sahaflarındandır ve öldüğünde 153.565 kuruşluk bir servet bırakmıştır.[126] Bu müzâyedeye katılan Soğan Ağa İmamı 900 kuruş gibi oldukça yüksek bir fiyat ödeyerek bir *Fetevâ-yı Hindiyye* satın almıştır.[127] Sahaf Mustafa Efendi'nin de bu müzâyededen pahalı kitaplar satın aldığını görüyoruz. Aynı dönemde yapılan diğer müzâyedelere katılan sahafların aldıkları kitap sayısı sınırlıdır. Sabık Darbhane-i Âmire Nâzırı Seyyid Abdurrahman Beg'in 4 Za. 1234 (25 Ağustos 1819) tarihinde gerçekleştirilen müzâyedesine[128] katılan sahaflardan Salih Efendi 200, Arif Efendi 126, Abdullah Efendi 30, Hacı Veli 180, Hacı Emin 91, Ispartalı Mustafa 75 kuruşluk kitap almışlardır. Adı belirtilmeyen sahaflar şeyhinin de 60 kuruş ödeyerek iki kitap satın aldığını görüyoruz. Bu müzâyedede 5.916 kuruşluk kitap satılmış, müzâyedeye katılan yedi sahaf satın aldıkları kitaplar için 762 kuruş ödemişlerdir.

Mora Valisi Şâkir Paşa'nın aynı yıl Bâb-ı âli'de yapılan ve günlerce süren kitap müzâyedesine de 8 sahaf katılmıştır. Bu sahafların aldıkları kitap sayısı

122 BOA. DBŞM. MHF. 12619.

123 BOA. DBŞM. MHF. 13168, s. 38.

124 BOA. DBŞM. MHF. 13317.

125 Bu müzâyedeye şu sahaflar katılmıştır: Salih Efendi, Mustafa Efendi, İmam Hasan Efendi, Soğan Ağa İmamı, Es-Seyyid İbrahim, İsmail Efendi, Musa, Hoca-zâde, Sa'îd Efendi, Karamanî Seyyid Mustafa, Hâfız-ı Kütüb-zâde, Arab-zâde, Hacı İbrahim ve Balıkpazarlı İsmail Efendi.

126 KA. 1595, s. 10b.

127 BOA. DBŞM. MHF. 13317, s. 44.

128 BOA. DBŞM. MHF. 13296, s. 32-33.

da oldukça sınırlıdır.[129] Bu müzâyedeye katılan sahaflardan Yusuf Efendi 20, Hacı Hâfız 20, İmam Ali Efendi 21, Yahya Efendi 65, Hacı Mustafa Efendi 151, Ispartalı Mustafa Efendi 1.721, Hacı Emin 1.140, İbrahim Efendi 772 kuruş ödeyerek bazı kitaplar satın almışlardır. Öte yandan satın aldıkları kitaplar için İzzet Molla'nın 9.517, adı belirtilmeyen hazinedar-ı hazret-i veliyyü'n-ni'amînin 8.641, hâcegândan Necip Efendi'nin 1.465, Yahya Efendi'nin 2.093 ve Hazret-i Reis Efendi'nin 2.769 kuruş gibi yüksek miktarlar ödedikleri görülmektedir. Görüldüğü gibi sadece İzzet Molla'nın satın aldığı kitapların değeri müzâyedeye katılan bütün sahafların aldıkları kitapların tutarından fazladır.

1236 (1821) yılı içinde yapılan diğer müzâyedelerde de durum farklı değildir. Mesela 3 Z. 1236 (1 Eylül 1821) tarihinde yapılan Yerköy Muhâfızı Ali Paşa'nın kitaplarının müzâyedesinde 1.242 kuruşluk kitap satılmış, sadece Sahaf Hacı Küçük İmamı 42 kuruş ödeyerek bir *Hadikatü's-Su'adâ* almıştır.[130] Salih Efendi'nin kitaplarının 16 L. 1236 (17 Temmuz 1821) tarihinde yapılan müzâyedesinde kitap alanlar arasında sadece iki sahafın ismine rastlanmaktadır.[131] Aynı ayın başlarında yapılan ve iki gün süren diğer bir müzâyedenin birinci gününde Sahaf Salih Efendi'nin 60 kuruşa bir *Burhân-ı Kâtı'* aldığını görüyoruz. İkinci günde ise Sahaf Seyyid Osman Efendi 54 kuruş ödeyerek üç kitap, Sahaf Abdullah Efendi 88 kuruş ödeyerek iki kitap, Sahaf Hacı Ahmed ise 30 kuruşa bir kitap satın almışlardır.[132]

25 L. 1246 (8 Nisan 1831) tarihinde yapılan bir müzâyedeye katılan sahafların aldıkları kitapların değerinde bir artış olduğu görülmektedir. Aldıkları kitaplar için Sahaf Hacı Halil 1.109, Birgivî Şaban Efendi 450, Ayasofyalı Hasan Efendi 645, Musa Efendi 43, Ahmed Efendi 45 ve ismi belirtilmeyen sahaflar şeyhi 171 kuruş ödemişlerdir.[133] Bu müzâyedede 12.499 kuruşa satılan kitapların 2.420 kuruşluk kısmını sahaflar almışlardır. Bütün bu örnekler bize sahafların ancak bir kısmının yeterli sermayeyle çalıştığını göstermektedir.

Ancak bu dönemdeki bazı sahafların kitap meraklıları adına müzâyedelere katılıp büyük miktarda kitap aldıklarını da biliyoruz. Mesela sahaf Mehmed Şükrü Efendi Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in kitaplarının müzâyedesine

129 BOA. DBŞM. MHF. 13293.

130 BOA. DBŞM. MHF. 13324, s. 18.

131 Abdullah Efendi, sahaf: 50 kuruş; Hâfız-ı Kütüb Seyyid Osman, sahaf: 45 kuruş. BOA. DBŞM. MHF. 13324, s. 12. Bu müzâyedede satılan kitaplardan 3.994 kuruş gelir sağlanmıştır.

132 BOA. DBŞM. MHF. 13324, s. 13. Bu müzâyedede satılan kitaplardan birinci gün 3.630 ikinci gün 1.156 kuruş gelir elde edilmiştir.

133 BOA. DBŞM. MHF. 13481, s. 13.

Meclis-i Vâlâ azalarından Subhi Bey namına katılmış ve 32.000 kuruşluk kitap satın almıştır.[134]

Sahafların ticaret hacimlerinin düşük olmasının sebebi, sadece yazma eser sattıkları dönemde yeteri kadar satacak kitap bulamamaları olabilir. Diğer yandan Osmanlı esnâf örgütlenmesinin yapısı[135] ve gedik sisteminden dolayı İstanbul'daki sahaf esnâfının bu işkoluyla ilgili kâğıt, kalem, kalemtraş ve mürekkep gibi malzemeleri satmalarının yasaklanmış olması da ticaret yapacakları alanı daraltmıştır. Bu yüzden XIX. asır öncesi sahaflarından pek azının zengin sayılabilecek bir servete sahip olduklarını görüyoruz. Sahaflık yeterli kazanç sağlayamadığı için de ya bu meslek mensupları diğer meslekleri veya diğer meslek mensupları ek kazanç için bu mesleği icra ediyorlardı. Sahaflardan bazıları ancak kitap basma veya toptan kitap satış işine girdikten sonra önemli bir servete sahip olabilmiştir. Ancak bu dönemde gedik uygulamasına son verilmiş olması kitap satışlarının kitapçı dükkânları dışında tütüncü, gazeteci, tönbekici dükkânlarında da satışına imkân sağlamış ve bu da basım ve dağıtım işine girmeyen sahaf esnâfının aleyhine olmuştur.

İstanbul sahaflarının Tanzimat öncesi Anadolu'da ve Rumeli'deki şehirlerde yazma kitap ticaretiyle uğraşan sahaf esnâfıyla herhangi bir ticarî münasebetleri var mıydı? Bu dönemde bu şehirlerde nadiren rastladığımız sahaf esnâfıyla İstanbul sahaflarının ticarî münasebetlerinin bulunup bulunmadığına dâir herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Tanzimat'tan sonra İstanbul'da matbaaların açılması ve matbu kitap ticaretinin gelişmesi, kitap arzında kolaylık sağladığı gibi, bu şehirlerde de medrese ve mektep sayılarının çoğalması da kitaba bir talep yaratmıştır. Bu yüzden imparatorluğun birçok şehrinde daha çok matbu ders kitabıyla halka yönelik dinî eserler ve hikâyeler satan sahaf esnâfı ortaya çıkmıştır.[136] XIX. asrın ikinci yarısına âit birçok belgede İstanbul'daki sahaf-kitapçıların özellikle Anadolu'nun birçok şehrinde bulunan sahaflardan alacaklarının tahsiliyle ilgili bilgiler vardır. Bu belgelerden bazılarında borcun sebebi

134 BOA. MVL. 382/63.

135 "Çünkü, esnâf örgütlenmeleri, bugün bildiğimiz anlamda belirgin bir iş kolunun bütününü, hatta birkaç mal veya hizmeti ihtiva eden bir bölümünü kapsamaktan oldukça farklı, çok dar ve sınırlı zümreler halinde, her bir malın hammaddeden başlayarak nihai tüketime hazır hale gelinceye kadar geçirdiği üretim aşamalarının herbiri ayrı bir esnâf birimi olarak örgütlenmekle kalmaz, ayrıca her aşamada, farklı mal türleri varsa, onlar da ayrı birer örgütlenme birimi oluştururlardı". Mehmet Genç, "Osmanlı Esnâfı ve Devlet", *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 296.

136 Adana'daki bir sahafın dükkânında bulunan kitaplarla ilgili 23 Ş. 1276 (16 Mart 1860) tarihli bir kayıt için bkz. Adana ŞS. 67, s. 76b. Bkz. Belge XIV.

belirtilmemekte,[137] bir kısmında ise alacağın kitap bedeli dolayısıyla oluştuğu bildirilmektedir. Mesela 6 Ş. 1278 (6 Şubat 1862) tarihli bir belgede "sahaf esnâfından Mehmed Şükrü Efendi'nin" Kırşehir kasabasındaki Halil Paşa-zâde Süleyman Efendi'de kitap bedelinden dolayı olan alacağının tahsiline dair bilgi verilmektedir.[138] 17 Ş. 1277 (28 Şubat 1861) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre bu şekilde yapılan ticaretin hacmi oldukça yüksek de olabilmektedir: Kütahya sahaflarından Hacı Hüseyin Efendi öldüğünde, İstanbul'dan dört sahaf Kütahya kaymakamına bir yazı göndererek alacakları olan meblağın mezkûr Hüseyin Efendi'nin terekesinden tahsilini talep etmişlerdir. Belgeden öğrendiğimize göre Sahaf Hüseyin Efendi'den Karahisarî Sahaf Hacı Ali'nin 10.800, Çankırılı Hasan Zühdü Efendi'nin 1.525, Hacı Muharrem Efendi'nin 1.800, Hâfız Seyyid Mustafa Efendi'nin 1.900 kuruş alacakları bulunmaktadır.[139] 3 Z. 1313 (16 Mayıs 1896) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre Bursalı Sahaf Hâfız Cemil Efendi b. Emin'in İstanbul'daki Sahaflar Şirketi'ne 1.350 kuruş borcu bulunmaktadır[140]. Dükkânında bulunan bütün kitapların değeri 2.000 kuruş civarında olduğuna göre Sahaf Cemil Efendi, Sahaflar Şirketi'nden aldığı kitapların bedelini sattıktan sonra ödemekteydi.

Sahafların ekonomik durumlarıyla ilgili olarak yukarıdaki bu genel değerlendirmelerden sonra bu meslek mensuplarının 300 yıllık bir dönemdeki refah seviyesini tespit için ortalama olarak kişi başına düşen servetler ve bunların artışları şöyle değerlendirilebilir. XVII. yüzyıldaki tespit ettiğimiz 11 sahafın terekelerinin toplam değeri 458.700 akçedir. Akçe cinsinden olan bu miktarın içerdiği gümüş ise 80,2 kilogramdır. Kişi başına düşen servet ortalaması ise 7,3 kilogram gümüşe karşılık gelen 41.700 akçedir. Zeytinyağı ve pirinç gibi iki temel tüketim maddesi üzerinden kişi başına düşen ortalama servetin satın alma gücüne bakacak olursak, 41.700 akçe, 1.738 okka zeytinyağı, 405 okka pirincin fiyatına karşılık gelmektedir. Toplam on bir sahaftan dört tanesi ortalamanın üzerinde servete sahiptir. Servetler, Sahaf Molla Mahmud'un 3.570 akçelik serveti istisna edilecek olursa, genel olarak 10.000-90.000 akçe aralığındadır.

XVIII. yüzyıldaki 86 sahafın terekelerinin toplam değeri 16.117.687 akçedir. İçerdiği gümüş miktarı ise 1.557 kilogramdır. Kişi başına düşen servet ortalaması ise 18 kilogram gümüşe karşılık gelen 187.415 akçedir. Bu miktar

137 BOA. A. DVN. 7/83; A. MKT. 148/68; A. MKT. DV. 90/22; A. MKT. DV. 105/48; A. MKT. DV. 123/5; A. MKT. DV. 123/37; A. MKT. DV. 137/32; A. MKT. DV. 135/10; A. MKT. DV. 148/15; A. MKT. UM. 359/99.

138 BOA. A. MKT. DV. 386/58.

139 BOA. A. MKT. DV. 185/24.

140 Bursa ŞS. E-112, s. 10b.

4.165 okka zeytinyağı, 667 okka da pirinç fiyatına eş değerdedir. Bu yüzyılda terekesi tesbit edilen 86 sahaftan yirmi yedisinin serveti 50.000 akçenin altında, yirmisinin serveti 100.000 akçenin altında, yirmi birinin serveti 100.000-200.000, altısının 200.000-300.000, birinin 300.000-400.000, dördünün 400.000-500.000 akçe arasında, üçünün 500.000 akçenin üzerindedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi sadece beş sahafın serveti de 1.000.000 akçeyi geçmektedir.

XIX. yüzyıldaki sahafların terekelerinin toplamı 351.093.422 akçedir. İçerdiği gümüş miktarı ise 3.315 kilogramdır. Kişi başına düşen servet ortalaması ise 39.8 kilogram gümüşe karşılık gelen 4.082.482 akçedir. Bu miktar 7.327 okka zeytinyağı, 1.653 okka pirinç fiyatına eşdeğerdedir. Bu yüzyıla ait toplam 86 terekenin 12 tanesi kişi başına ortalamanın üzerinde değere sahiptir. İstisnalar dışında servetler genel olarak 100.000-25.000.000 akçe aralığındadır.

XX. yüzyıldaki terekelerin toplam değeri 21.815.580 akçedir. İçerdiği gümüş miktarı ise 181.8 kilogramdır. Kişi başına düşen servet ortalaması 60 kilogram gümüşe karşılık gelen 7.171.860 akçedir. Bu miktar 7.172 okka zeytinyağı, 1.793 okka pirinç fiyatına eşdeğerdir.

XIX. ve XX. yüzyılların rakamlarını birlikte değerlendirdiğimizde 89 sahafın servetleri toplamı 372.909.002 akçe olarak tespit edilmektedir. 1800-1909 yılları arasında sahafların kişi başına düşen servetlerinin ortalaması ise 4.189.989 akçedir. Bu da 40.8 kilogram gümüşe karşılık gelmektedir.

Sonuç olarak 1604-1909 yıllarını kapsayan üç yüz yıllık süreçte kişi başına düşen ortalama servetlerin akçe cinsinden yaklaşık 100 kat; fakat akçenin içerdiği gümüş cinsinden bakıldığında ise 5.6 kat arttığı görülür. Bu durum servetlerin reel olarak yaklaşık altı kat arttığı anlamına gelmektedir. Aynı zamanda temel tüketim maddelerindeki fiyat artışı 4,2 kat civarında olmuştur. Yani sahafların servetlerindeki artış, temel tüketim maddelerinin bir miktar üzerinde gerçekleşmiştir. Bu da sahaf servetlerinin satın alma gücünde bir düşüş olmadığı; enflasyon karşısında sahafların servetlerinin erimediği hatta sahafların zaman içinde gelişen, zenginleşen bir esnâf gurubu olduğunu göstermektedir. Tabii ki bunda en önemli âmil, yukarıda da vurguladığımız gibi, basılı eserlerin kitap pazarına girişi olmuştur.

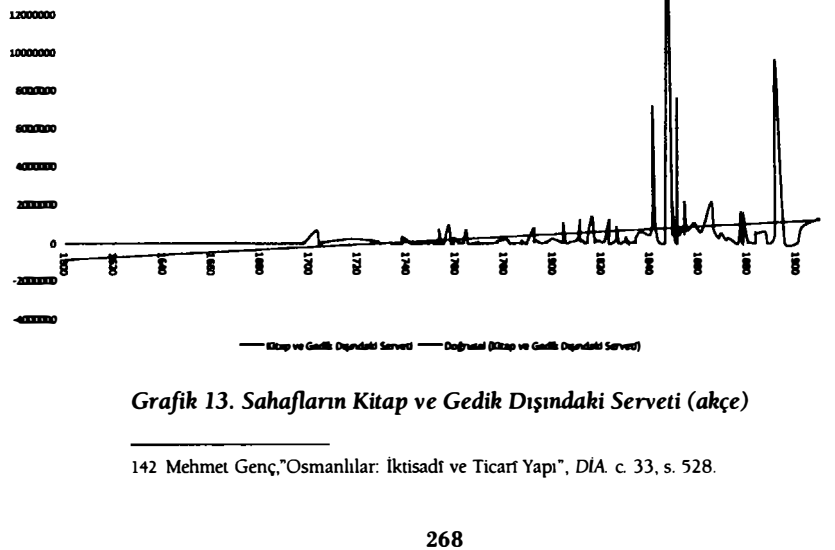
Ayrıca Şevket Pamuk'un çalışmasındaki[141] İstanbul genel fiyat endekslerine dayanılarak hesaplanmış olan sahafların reel servet değerlerine bakıldığında ilgili tabloda da belirtildiği gibi XVII. yüzyıldaki 458.700 akçelik servetlerin endeks değeri 100 kabul edilirse servetlerin endeksinin XVIII. yüzyılda 234'e, XIX. yüzyılda 2.305'e ve XX. yüzyılda ise 3.876'ya yükseldiği görülmektedir. Bu

141 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, Ankara 2000.

durum kişi başına düşen servetler açısından değerlendirildiğinde her yüzyılda reel olarak yaklaşık iki katlık bir artışın olduğu ve XVII. yüzyılda 41.700 olan kişi başına düşen servet ortalamasının XVIII. yüzyılda 80.090'a, XIX. yüzyılda 177.110'a yükseldiği anlaşılmaktadır.

Diğer meslek guruplarıyla karşılaştırıldığında, sahafların servet büyüklüklerinin ortalaması nasıldı? XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticâret ve sanâyi bakımından Bursa, Şam ve Kahire gibi önemli şehirlerdeki esnâf ve tüccarlara ait terekelerin ortalama değerlerine göre hesaplanan servet büyüklükleri esnâfta 400-1.000 kuruş (48.000-120.000 akçe), tüccarda 1.500-4.000 kuruş (180.000-480.000 akçe) arasında olduğunu ortaya koymuştur.[142] Bu değerlere göre İstanbul'daki sahaf esnâfının da servet büyüklükleri bakımından, yukarıda belirtilen esnâf gurupları içinde yer aldığı söylenebilir.

İstanbul sahaflarının kitap ve gedik dışındaki servetlerine baktığımızda XVII. yüzyılda (1670-1700) mahdud sayıdaki sahafın kitap ve gedik dışı servetleri, 2.395-77.140 akçe arasında değişmektedir. Bu rakam XVIII. yüzyılda 720-951.023 akçe arasında; XIX. yüzyılda ise 1.080-16.930.920 akçe arasındadır. XX. yüzyılda mevcut iki sahaftan birinin 849.600 akçe diğerinin 1.289.460 akçelik servetleri kitap ve gedik dışı servetler olarak tespit edilmektedir.

Grafik 13. Sahafların Kitap ve Gedik Dışındaki Serveti (akçe)

142 Mehmet Genç,"Osmanlılar: İktisadî ve Ticarî Yapı", *DİA.* c. 33, s. 528.

Liste 5. Sahaf Servetlerinin Akçe Olarak Nominal Değerleri ile Yüzyıllara Göre İstanbul Genel Fiyat Endeksine Dayanarak Hesaplanmış Reel Değerleri[143]

Yüzyıl	Tereke Sayısı	Toplam Tereke Değeri (akçe)	Toplam Tereke Değeri (Gümüş/kg)	Kişi Başına Tereke Değeri (akçe)	Kişi Başına Tereke Değeri (Gümüş/kg)	İstanbul Genel Fiyat Endeksi	İstanbul Genel Fiyat Endeksine Göre Kişi Başına Düşen Tereke Değeri	Kişi Başına Düşen Servetin Satın Alma Gücü (Zeytinyağı)	Kişi Başına Düşen Servetin Satın Alma Gücü (Pirinç)
XVII. Yüzyıl	11	458.700	80,2	41.700	7,3	100	41.700	1.738	405
XVIII. Yüzyıl	86	16.117.687	1.557	187.415	18	234	80.090	4.160	667
XIX. Yüzyıl	86	351.093.422	3403,5	4.082.482	39,8	2305	177.110	7.327	1.653
XX. Yüzyıl	3	21.515.580	181,8	7.171.860	60	3876	185.300	7.172	1.793

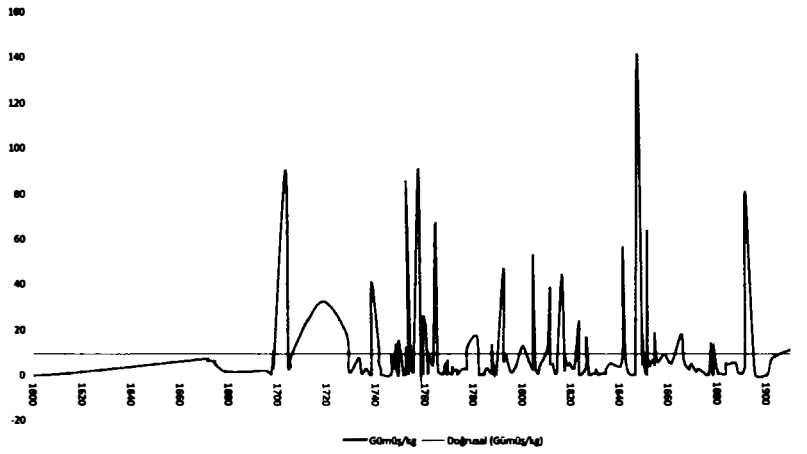
Liste 6. Sahaf Servetlerinin Dağılımı % (1604-1909)

Yüzyıl	Toplam Servet (akçe)	Kitap Değeri (%)	Gedik Değeri (%)	Diğer Malların Değeri (%)	Toplam (%)
XVII. Yüzyıl	458.700	48	0	52	100
XVIII. Yüzyıl	16.117.687	41	6	53	100
XIX. Yüzyıl	351.093.422	77	1	22	100
XX. Yüzyıl	21.515.580	90	0	10	100

Liste 7. Sahafların Servet Bileşenleri XVII-XX. Yüzyıl (akçe)

	XVII.yüzyıl	XVIII. yüzyıl	1800-1850	1851-1899	XIX. yüzyıl	XX. yüzyıl	Genel Toplam
Kitap	219.945	6.548.218	26.035.809	242.468.475	268.504.284	19.676.520	294.948.967
Gedik	0	1.002.890	3.958.380	804.000	4.762.380	0	5.765.270
Diğer	238.755	8.566.579	40.210.421	37.616.337	77.826.758	2.139.060	88.771.152
Toplam	458.700	16.117.687	70.204.610	280.888.812	351.093.422	21.815.580	389.485.389

143 Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*'deki veriler kullanılarak hesaplanmış ortalama endekslerdir.

Grafik 14. Sahafların Kitap ve Gedik Dışındaki Serveti (Gümüş/kg)

Kitap ve gedik dışı servetleri bakımından sahaf mal varlıklarının akçe cinsinden 1720 yılından itibaren yükseliş trendine girmiş ve bu yükseliş nominal olarak XIX. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Bu gelişime veya sürece akçenin içerdiği gümüş cinsinden bakacak olursak, reel bir artışın olmadığı, fakat tağşişlere rağmen kitap ve gedik dışı servetin ortalamasının hemen hemen aynı kaldığı görülmektedir.

Sahaf Gediği

Osmanlı esnâf teşkilatında uygulanan gedik sisteminin başlangıcını XVI. asrın ortalarına kadar götüren ve bu sistemi Ebussu'ud'un *Sükna Risalesi*'nde ortaya koyduğu "girdar" ve "hulûvv" hakkı ile ilişkilendiren görüşler varsa da,[144] araştırmacıların büyük çoğunluğu bu sistemin bir zanaat ve mesleğin ancak belirli sayıda kişilerce ve alınacak izinle yapılabilmesi şeklindeki uygulamasının başlangıcının XVII. yüzyılın ortaları olabileceği kanaatindedir.[145]

144 Ahmet Akgündüz, "Gedik", *DİA*, c. 13, s. 541-543; Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebussu'ud'un Bir Risalesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 46, İstanbul 1987, s. 149-162.

145 Gedikle ilgili en eski monografi olan Sıdkı'nın *Gedikler* (İstanbul 1325) isimli eserinde

Yaygınlık kazanması ise XVIII. asrın ortalarında olmuştur.[146] Gedik sisteminin ortaya çıkmasının en önemli sebebi zanaat ve ticaret dallarında faaliyet gösteren bireylerin haklarının korunmasına yönelik tedbirler alınmasıdır. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda ticarî faaliyetler loncalar vasıtasıyla düzenlenmekteydi. Loncalar esnâf arasındaki münasebetleri düzenledikleri gibi, çeşitli dallarda faaliyet gösteren iş yerlerinin sayısına sınırlamalar da getirebiliyorlardı. XVII. asrın başlarında ticarî ve sınaî alanlarda büyük bir gelişme görüldü ve çeşitli meslek guruplarına, bu mesleklerde ehil olmayan kişiler girmeye başladı. Bu konuda ortaya çıkan şikâyetleri gidermeye çalışmak için yeni bir sistem getirilmeye çalışıldı ve böylece gedik usulü ortaya çıkmış oldu. II. Mahmud dönemine (1808-1839) kadar oldukça yaygın olarak uygulanan gedik sistemine göre, belirli mal ve hizmetler sınırlı sayıda esnâf tarafından alınıp satılıyor veya üretiliyordu.[147]

Osmanlı döneminde iktisadî alanda uygulanan gedik sisteminin, yani bir zanaat ve mesleğin ancak belirli sayıda kişilerce ve alınacak izinle yapılabilmesinin sahafları kapsayıp kapsamadığına dâir esnâf teşkilatıyla ilgili mevcut literatürde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple bu sorunun cevabını konuyla ilgili belgelerde aramak gerekmektedir.

Evâhir-i Ca. 1178 (Kasım 1764) tarihli fermanda sahaflığın da gedik sistemi içinde yer aldığına dâir bir ipucu bulunmaktadır. Fermanda "ba'zıları dahî sahaf değil iken ayakda sahaf olmak üzre talebe-i ulûm vesâir kimesnelerin kitâblarını değer bahâsından noksana iştirâ eylediğinden"[148] denildiğine göre, devlet müstakar denilen ve ancak belli bir mekânda ticarî faaliyetlerini sürdürmesine izin verdiği sahafların dışındaki bazı kimselerin kitap ticaretiyle uğraşmasını engellemeye çalışıyor olmalıdır. 1840'lı yıllarda İstanbul'u ziyaret etmiş olan White'ın, sahafların adedinin 40 civarında bir sayıyla sınırlandırıldığını söylemesi, bu meslek mensuplarının da gedik sistemine dahil olduğunu

---

gedik usulünün 1140'lı yıllarda, yani XVIII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktığı belirtilmiş ve bu tarih birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Ancak Ahmet Kal'a tespit ettiği bazı belgeler yardımıyla, bu sistemin XVII. asrın ortalarında görülmeye başlandığını ortaya koymuştur. Bkz. *İstanbul Esnâf Tarihi Tahlilleri, İstanbul Esnâf Birlikleri ve Nizamları I*, İstanbul 1998, s. 50-59.

146 Eunjeong Yi, *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul: Fluidity and Leverage*, Leiden 2004, s. 149.

147 Ahmet Kal'a, "Osmanlı Esnâf Sisteminin Oluşması ve Yeniden Yapılanması Açısından İstanbul Esnâf Birlikleri", *İmparatorluk Başkentinden Megakente*, yay. haz. Yavuz Köse, çev. Ayşe Dağlı, İstanbul 2011, s. 259.

148 BOA. Cevdet-Belediye 7269.

teyit etmekteydi.[149] Ancak gedik sisteminde daha çok bir mesleği icrâ ederken kullanılan aletler (âyân-ı menkûle), tezgâh ve ocak gibi (âyân-ı kâime) sâbit sistemler, gedik hakkının tasarrufunda esas kabul edildiği için, sahafları bu sistemle doğrudan ilişkilendirmek bir problem oluşturmaktaydı. Fakat tereke kayıtları üzerinde yaptığımız araştırmada belli bir tarihten sonra muhtemelen sahaf esnâfı sayısının sınırlandırılması ve mesleğin belli bölgelerde icra edilebilmesi gibi sebeplerden dolayı sahaf dükkânları, dolayısıyla sahaf esnâfının gedik sistemine sokulduğu ve sahaf dükkânlarında bulunan dolap, rahle gibi eşyalar alet kabul edilerek ve mesleğin icrası da belli bölgelere inhisar ettirilerek sahaflığın da mustakar gedik statüsünü kazandığı anlaşılmıştır. Bir tereke kaydında belirtildiğine göre, bu tür gedik "sahaf gediği" diye anılmaktaydı.[150]

XVII.-XIX. asırları kapsayan Muhallefat defterlerinde tespit edebildiğimiz 200 civarında sahaf terekesi üzerinde yaptığımız çalışmada bazı terekelerde gedikle ilgili olarak yapılmış kayıtlar olduğu görüldü. Diğer esnâf guruplarında bu sistemin XVII. asrın ortalarından itibaren uygulandığını gösterir kayıtlar bulunmaktaysa da sahaflık mesleğinde bu usul oldukça geç olarak uygulanmaya başlanmıştır. 1013-1159 (1604-1746) tarihleri arasında tespit ettiğimiz 14 sahaf terekesinde, gedikle ilgili hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bundan sonraki 1160-1168 (1747-1755) tarihlerini kapsayan on kaydın birkaçında ise gedik sözcüğü geçmemekle birlikte, gediğin tarifi için daha sonraki yıllarda standart bir ifade hâline gelen "beyne'l-esnâf / beyne'l-hiref gedik tabir olunur âlât-ı dükkân" ifadesinden, listelerde zikredilen miktarların gedik karşılığı konulduğunu anlamaktayız. Sahafları gedik sistemiyle ilişkilendiren en eski kayıt 19 R. 1160 (30 Nisan 1747) tarihinde terekesi tespit edilen Sahaf Elhac Mustafa b. Mustafa'ya aittir. Bu kayıtta Mustafa Efendi'nin Bezzâzistân-ı Atîk yakınındaki sahaf dükkânında bulunan "âlât-ı dükkânın" fiyatının 18.000 akçe olduğu belirtilmektedir.[151] 8 Ca. 1161-M. 1166 (6 Mayıs 1748-Kasım 1752) tarihleri arasında mevcut yedi sahaf terekesinde gedik hakkıyla ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Sahaf Seyyid Mustafa Efendi'nin 2 S. 1166 (9 Aralık 1752) tarihli tereke kaydında ise âlât-ı dükkâniyesinin 15.600 akçe olduğu belirtilmiştir.[152] Gedikle ilgili diğer bir kayda, üç yıl kadar sonra Sahaf Seyyid Halil Efendi b. Seyyid Mehmed'in 18 Za. 1168 (26 Ağustos 1755) tarihli terekesinde rastlamaktayız.

149 Charles White, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, c. II, London 1846, s. 154.

150 "Beyne'l-esnâf sahhâf gediği tabir olunur vakf âlât-ı lâzime-i ma'lûme" KA. 1706, s. 93b.

151 "Müteveffâ-yı mezbûrun Bezzâzistân-ı Atîk kurbunda vâki' sahhâf dükkânında mevcûd âlât-ı dükkân semeni: 18.000". KA. 98, s. 75a.

152 KA. 146, s. 65a.

Bu kayıtta gedik "Sahhâf dükkânı eşyası semeni" olarak belirtilmiş ve değerinin 19.440 akçe olduğu bildirilmiştir.[153] Her üç kayıtta gedik hakkı için tespit edilen değerler birbirine oldukça yakındır.

1170 (1756-1757) senesi haccında vefat eden Sahaf Elhac Mustafa Efendi b. Mehmed'in dükkânının gedik hakkı 60.000 akçe gibi oldukça yüksek bir fiyata müşteri bulmuştur.[154] Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânlar yanında, yine çarşıda bulunan dolapların da gedik hakkı bulunmaktaydı. 14 S. 1175 (14 Eylül 1761) tarihli terekesine göre Sahaf Seyyid Mehmed Efendi b. Habib'in dolabının gedik hakkı 14.400 akçeye satılmıştı.[155] Diğer bir dolap gediği de Rumeli kadılarından Sahaf Halil Efendi b. Mahmud'a âittir. 17 Ş. 1178 (9 Şubat 1765) tarihli terekesinde "âlât-ı dolab" şeklinde tanımlanan gedik hakkının 7.800 akçeye satıldığını görmekteyiz.

1185 (1771-1772) tarihine kadar tespit edilebilen üç sahaf terekesinde de gedik hakkı "âlât-ı dükkân" şeklinde tanımlanmaktadır.[156] Gedik tabiri geçen ilk tereke kaydı, Sahaf Mustafa Efendi b. Osman'a âittir. 13 M. 1185 (28 Nisan 1771) tarihli bu kayıt şöyledir: "Bezzâzistân Kapusı civarında vâki' gedik ta'bir olunur nısf âlât-ı dolab-ı sahhâf, kıymeti: 3.600 akçe".[157] Ancak sonraki iki kayıtta yine gediği tanımlamak için "âlât-ı dükkân" tabirine dönülmektedir.[158] İkinci kayıtta adı geçen Sahaf Lütfullah Efendi'nin terekesinde hiç kitap yoktur ve sahip olduğu "nısf âlât-ı dükkân" 10.800 akçeye satılmıştır.[159]

Gedik hakkını oluşturan eşyanın neler olduğunu açıklayan ilk tereke kaydı Sahaf Hasan Efendi b. Hamza'ya âittir. 19 S. 1189 (21 Nisan 1775) tarihli terekesinden[160] öğrendiğimize göre Hasan Efendi üç gedik hakkına sahip bulunmaktaydı. Bunlardan ikisi Sahaflar Çarşısı'ndaki iki dolaba, diğeri de Yolgeçen Hanı'ndaki bir yorgancı dükkânına aitti. Sahaflar Çarşısı'ndaki birinci sahaf dolabının gedik hakkı "gedik tabir olunur pîştahta ve kilim ve akçe tahtası: 100.000 akçe", ikinci sahaf dolabının gedik hakkı ise "kezâlik gedik tabir olunur pîştahta ve kilim ve akçe tahtası: 35.000 akçe" şeklinde tanımlanmaktaydı. Bu tarihten sonra da gedik tabirinin yerine, çok nadir de olsa, yine "âlât-ı dükkân"

153 KA. 169, s. 63b.
154 KA. 203, s. 39a.
155 "Âhara bey' olunan âlât-ı dolab semeni: 14 400 akçe". KA. 215, s. 126b.
156 KA. 320, s. 11a; KA. 322, s. 96a; KA. 338, s. 18b.
157 KA. 353, s. 18a.
158 KA. 353, s. 106b; KA. 352, s. 115b.
159 KA. 352, s. 115b.
160 KA. 392, s. 22b.

tabiri kullanılmaktadır. Mesela Sahaf Elhac Mehmed Efendi b. Abdülkadir'in 17 Za. 1196 (24 Ekim 1782) tarihli terekesinde gedik hakkı "Nısf âlât-ı lâzime-i dükkân: 13.800 akçe" şeklinde geçmektedir.[161]

1198-1271 (1783-1855) tarihleri arasında tespit edebildiğimiz 73 sahaf muhallefatından kırkında gedik hakkı bulunmaktadır. Bu tarihler arasındaki terekelerde gedik tabiri artık açıkca belirtildiği gibi, bazı kayıtlarda da "beyne'l-esnâf gedik ta'bir olunur âlât" veya "beyne'l-hiref gedik ta'bir olunur âlât-ı lâzime" tanımlamalarına rastlanmaktadır. Gedik hakkının oluşabilmesi için sahaflara gerekli "âlât-ı ma'lûme", "sahhâf âlât-ı lâzimesi" ve "âlât-ı lâzime-i ma'lûme"nin ne olduğu hususunda daha geç tarihli bazı sicil kayıtlarında da bilgiler bulunmaktadır: Mesela Sahaf Yusuf Efendi b. Veliyüddin'in 8 Za. 1229 (22 Ekim 1814) tarihli tereke kaydında gedik hakkı için "Dükkân derûnunda mevcûd beyne'l-esnâf gedik ta'bir olunur bir minder ve bir pîştahta ve bir seccâde ve sâir âlât-ı lâzime: 700 guruş" şeklinde bir açıklama getirilmiştir.[162]

Sahaf Yusuf Efendi b. Seyyid Osman'la ilgili Selh-i Ş. 1239 (1 Nisan 1824) tarihli kayıtta da şöyle denilmektedir:

> Sahhâf Çarşusu'nda kâ'in tarafeyni Sahhâf Elhac Veliyüddin Efendi ve Çerkeşli Ahmed Efendi dükkânları ile mahdûd bir bâb sahhâf dükkânı derûnunda mevcûd beyne'l-esnâf gedik tabir olunur bir dolap, bir pîştahta ve bir akçe tahtası ve sâir âlât-ı lâzime-i ma'lûme.[163]

Yusuf Efendi'nin dükkânının gedik hakkı 1.300 kuruşa satılmıştır. Ancak yukarıdaki kayıtta belirtilen aletlerin yani dolap, rahle ve çekmecenin en fazla 25-30 kuruş değerinde olduğu görülmektedir. Bu da yukarıda belirttiğimiz gibi, sahaflar için gedik hakkının mesleği icra etme izni ve sahaf dükkânının bir nevi hava parası olduğunu göstermektedir.

20 Ş. 1226 (9 Eylül 1811) tarihinde muhallefatı tespit edilen Sahaf Hüseyin Efendi'nin Bezzâzistân-ı Atîk yakınındaki Sahaflar Çarşısı'ndaki dükkânının gedik hakkı ile ilgili bir kayıt, erken tarihli bazı terekelerde geçen "âlât-ı dükkân" şeklindeki tanımlamaların "âlât-ı dükkân" ve "gedik" tabirlerinin birbirlerinin yerine kullanıldığını açıkça göstermektedir. Hüseyin Efendi'nin ilk muhallefat kaydında "Müteveffâ-yı mezbûrun ile'l-vefât yedinde malı olan mârru'z-zikr Sahhâflar derûnunda vâki' bir bâb sahhâf dükkânında mevcûd beyne'l-esnâf

161 KA. 496, s. 51b.
162 KA. 952, s. 43a.
163 KA. 1154, s. 15a.

gedik ta'bir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûmenin ber vech-i tahmin semeni: 300 kuruş"[164] denilmektedir. Ancak aynı defterde Sahaf Hüseyin Efendi'nin bir üvey oğlunun ortaya çıkması dolayısıyla yeniden yapılan miras taksiminde dükkânın gedik hakkından bahsedilirken "gedik" tabiri kullanılmamış, sadece "300 guruş" denildikten sonra "bâlâ-yı defterde muharrer âlât-ı lâzime-i ma'lûmenin kıymet-i mezkûresi" şeklinde bir açıklama getirilmiştir.[165]

Gedik hakkının değerinin nasıl tespit edildiği ve satıldığı hakkında aynı kayıtta bazı bilgiler de bulunmaktadır. Bu kayıttan anlaşıldığına göre gedik hakkının satışı isteklilere duyurulmuş, müzâyede artırma bitene kadar sürdürülmüş; sonunda daha fazla veren biri çıkmadığı için 1.300 kuruşa Elhac Mehmed Efendi'nin üzerinde kalmıştır. Bu konuda düzenlenen belgede Sahaf Hasan Efendi, Sahaf Hüseyin Efendi ve Şeyh Efendi'nin yani sahaflar şeyhinin imzası bulunmaktadır.[166] 18 Z. 1271 (1 Eylül 1855) tarihli bir belgeden öğrendiğimize göre, müzâyede sonrasında kesinleşen fiyat da evkafın ilgili birimi tarafından tekrar kontrol edilebilmekteydi.[167]

Gedik hakkı eğer ölenin küçük çocuğuna kalmışsa, satışta kadı'nın izni gerekiyordu.[168] Vakıf dükkânlarındaki vakfedilmiş olan aletlerin gedik hakkı da ölenin vârisleri tarafından izn-i şer'î ile ve mütevellinin bilgisi dâhilinde satılabilmekteydi. Mesela Sahaf Elhac Hasan Efendi'nin 7 B. 1271'de (26 Mart 1855) mirası taksim edildiğinde "Bir bâb vakıf sahhâf dükkânı derûnunda mevcûd beyne'l-esnâf sahhâf gediği ta'bir olunur vakıf âlât-ı lâzime-i ma'lûme" 6.300

164 KA. 891, s. 42b.

165 KA. 899, s. 8b.

166 *Aynı yer.*

167 Bir gedik hakkının satışında şöyle bir kayıt bulunmaktadır: "lede'l-müzâyede ve ğibbe inkitai'r-rağbe ber müceb-i nizâm ebniye hülefâsından Necib Halife irsâliyle mahallerinde mu'ayene ve takvîm olunarak". BOA. EV. MH. SND. 2/35.

168 Bu tür bir gedik hakkının satışı dolayısıyla yapılan şikâyet üzerine Rumeli Kazaskeri'ne 11 M. 1228 (14 Ocak 1813) tarihinde bir hüküm gönderilmiştir. Hükümden anlaşıldığına göre, bir tuhafiye mağazası gediğine mutasarrıf olan Mehmed Ağa öldüğünde, bu gedik küçük oğlu İsmail'e kalmış, ancak vasisi "ba-hüccet-i şer'î" İlya isimli Yahudiye 400 kuruşa satmıştır. İsmail "hadd-i buluğa" ulaşınca benim gediğim iki bin kuruş değerinde olduğu hâlde, 400 kuruş gibi çok düşük bir fiyata satılmış diyerek da'va etmeye teşebbüs edince arz odasında taraflar bir araya getirilmiş ve 1.500 kuruş üzerinde anlaşma olmuştur. Durum "Rikâb-ı Hümâyûna" arz edilince, "Zulmu mucib bir hâletdür. Vaktiyle taraf-ı şer'den niçün dikkat olunmaz, yani mukaddema fürûht olunduğu vakit izn-i hâkim ile fürûht olunup niçün ol vakitde bakılmadan sonradan nâsa ızrâr iderler" denilerek Rumeli Kazaskeri uyarılmış ve "bundan sonra bey' ü şirâsında taraf-ı şer'den geregi gibi dikkat olunup dûn bahâ ile verilmemek ve sonra dûn bahâ iddiasıyla nâsın ızrârları zuhûr itmemek hususunda ziyâde ikdâm" etmesi için tenbihte bulunulmuştur. KA. 913, s. 1a. Bir gediğin satış izniyle ilgili düzenlenen hüccet için bkz. BOA. EV. MH. SND. 2/9 ve 35.

kuruşa satılmıştı.[169] Görüldüğü gibi bu miktar daha önce geçen örneklere göre oldukça yüksektir. Bunun sebebi muhtemelen bu dükkânın ticaret hacminin yüksek oluşudur. Nitekim listede mirasçılara 39.040 kuruşun, yani 4.684.800 akçenin taksim edildiği belirtilmektedir ki bu oldukça yüksek bir rakamdır. Yine Sahaf Seyyid Ahmed Efendi'nin "Çârşû-yı Kebîr'de Bezzâzistân-ı Atîk'in Sahhâflar Kapusı'ndan çıkıldıkda cânib-i yemînde onuncı, bir kepenk sahhâf" dükkânındaki vakıf olan gedik de aynı usulle Gurre-i Ş. 1268 (21 Mayıs 1852) tarihinde 4.000 kuruşa satılmıştır.[170] 1259 (1843) yılında ölen Sahaf Veliyüddin Efendi'nin Gurre-i Za. 1260 (12 Kasım 1844) tarihinde düzenlenen muhallefat kaydında ise gedik tabiri yerine "vakıf âlât bedeli" tanımı kullanılmıştır: "Kezâlik derûn-ı şerh-i defterde muharrer âhâra ferâğ olunan sahhâf dükkânı derûnunda vakıf âlât bedeli".[171]

Gedik hakkının intikalinde farklı uygulamalara rastlamaktayız. Her ne kadar 17 M. 1284 (21 Mayıs 1867) tarihinde çıkarılan Tevsi-i İntikal Kanunu'na kadar gediklerin mirasa dâhil edilmeyip erkek evlada intikal ettiği şeklinde tespitler varsa da[172] uygulamada, en azından sahaf gediklerinin satışında, çoğu kere bu kurala uyulmadığı görülmektedir.[173] Birçok terekede satılan gedik bedelinin mirasa dâhil edilerek paylaşıldığına dair kayıtlar mevcuttur.

169 KA. 1706, s. 93b.

170 KA. 1664, s. 59a.

171 KA. 1566, s. 28b.

172 Ahmet İnan, *Arşiv Belgeleri Işığında Gedik Hakkı*, yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 125. Gedik hakkının devriyle ilgili 24 Ş. 1177 (27 Şubat 1764) tarihli hükümde şu hususlar yer almaktadır: "... Gediklerin mutasarrıfları fevt olduklarında gedikleri evlâdlarına intikal veyahud âhara ferağ murad eylediklerinde mütevelli izni ve vakıf temessükü ile ferağ ve kasr-ı yed olunup bilâ-veled fevt olduklarında gedikleri taraf-ı evkâf-ı hümâyûndan zabt ve mu'accele ile taliblerine verilmek üzere işbu nizâm ber-minvâl-i meşrûh zabıta-i kaviyyeye rabt u bend ve mazmûnu ilâ mâ-şâ'alluhu ta'alâ düsturu'l-'amel tutulup hilâf-ı şurût ve muğayir-i emr-i âlî-şân esnâf kethüdaları ve yiğidbaşları ve hirfet ustaları taraflarından bizim gedik hususunda başka nizâmımız vardur ve ustalarumuz ma'rifetiyle alınup-verilirdi deyü ve âhar bahâne ile bi-vechin mine'l-vücûh müdahele ve ta'arruz olunmamak...". BOA. Cevdet-Evkaf 12685. Bu hükûm 11 R. 1224 (26 Mayıs 1809) tarihinde yenilenirken iki tarih arasında farklı bir hükûm çıkarılıp çıkarılmadığı kontrol edilmiş ve belgeye der-kenar olarak " Kuyudat tetebbu' olundukta işbu der-kenar olunan emr-i şerîfin hilâfına başka emr-i şerîf görüldüğün kaydı, Başmuhasebe'de bulunmamıştır" kaydı konulmuştur.

173 Suraiya Faroqhi'nin "gediklerin genelde miras yoluyla intikal ettiği, eğer mirasçı olan erkek çocuk küçükse geçici olarak gedik hakkının ustabaşına devredildiği ve çocuk sanatı öğrendikten sonra ustabaşıya, hizmetine karşı bir miktar para ödeyerek gedik hakkını geri aldığı" şeklindeki görüşü (*Artisans of Empire, Crafts and Craftspeople Under the Ottomans*, London 2009, s. 119) şer'i sicillerdeki sahaflarla ilgili birçok örnekle çelişmektedir. Aslında gedik uygulamasının karmaşıklığı böyle genellemeler yapmayı zorlaştırmaktadır.

Bazı sahaf terekelerinde gedikle ilgili kayıtlar bulunmaması, sahaflardan bir kısmının gedik hakkına sahip kimselerin hakkını kullanarak icrâ-yı san'at ettiklerini göstermektedir. Sahaf Mustafa Efendi b. Abdullah'ın sahaf gediği mevcut olmayıp 550 kuruş değerinde bir çömlekçi dükkânı gediği vardır.[174] Sahaf Ahmed Efendi b. Hasan'ın da tarakçı dükkânı gediği bulunmakta, sahaflık yaptığı hâlde kendi üzerinde bir sahaf gediği hakkı bulunmamaktadır.[175] Sahaf Hâfız Mustafa Efendi de sağlığında sahaflık gediğini hanımı Ayşe Hatun'a satmıştır.[176] Gedik hakkının uygulandığı dönemde sahaflık yapan birçok sahafın bir gediğe sahip olmadıkları görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki birçok durumda gedik hakkı başkalarına kullandırılabilmekteydi. Gedik haklarının kiraya verildiğine dair muhallefatlarda birkaç kayıt mevcuttur: "İmameci dükkânı derûnunda mevcûd gedik-i mu'tebereli âlât, beher şehr yirmi guruşa âhara îcâr olunmağın";[177] "Çarşuda vâki' bir bâb derzi dükkânı derûnunda mevcûd gedik kirasından beher mâh seksen guruştan 3.280 guruş".[178] Gedik sisteminin uygulandığı dönemlerde birçok sahafın terekesinde gedik hakkıyla ilgili bir kayıt olmaması ve bazı sahafların da birden fazla gedik hakkına sahip olması bize bu esnâf gurubunun bir kısmının başkaları üzerindeki gedik hakkını kiralayarak kullandıklarını ve bazı kimselerin de gedik ticareti yaptıklarını gösterir. Mesela Sahaf Ali Efendi, üçü de sahaflığa âit üç gedik hakkına sahiptir. Ali Efendi ticarî faaliyetlerini bir dükkânda yürüttüğüne göre, diğer gedik haklarını muhtemelen başka sahaflara kullandırıyordu.[179] Sahaf Elhac Osman Efendi'nin Sahaf Veliyûddin Efendi'den dükkân kirası dolayısıyla olan alacağı herhâlde dükkânın gedik hakkı dolayısıyla oluşmuştu.[180]

Sahaf Mehmed Emin Efendi'nin[181] ve Sahaf Mûmâ-zâde İsmail Efendi'nin de[182] iki sahaf gediği bulunmaktadır. Sahaf Hasan Efendi'nin[183] de iki sahaf dolabı gediği bulunmaktadır. Bir gedikle iki dolap işletilebiliyor olmalı ki Sahaf Mehmed Emin Efendi[184] ve Sahaf Mehmed Efendi[185] bir gedik hakkına sahip

174 KA. 835, s. 43a.
175 KA. 914, s. 49a.
176 KA. 942, s. 72b.
177 KA. 1050, s. 60a.
178 KA. 1526, s. 18b.
179 Terekede "Sahaflar Sûku'nda bir bâb sahhâf dükkânında mevcûd kitapları denilmektedir. KA. 1406, s. 65a.
180 KA. 1108, s. 48b.
181 KA 794, s. 32b.
182 KA. 795, s. 4a.
183 KA. 392, s. 22b.
184 KA. 648, s. 12a.
185 KA. 670, s. 48b.

oldukları hâlde, "iki kıt'a sahhâf dolabı" ve "iki bâb dolab"da mesleklerini icra etmektedirler.

Bazı sahafların ya ortaklık durumu dolayısıyla veya miras yoluyla kazanılmış olmasından ötürü nısf gedik hakkına, yani bir gediğin yarı hissesine sahip oldukları görülmektedir. Sahaf Lütfullah Efendi[186] ve Sahaf Hüseyin Efendi[187] "nısf âlât-ı dükkâna", Sahaf Mustafa Efendi b. Hamza "sahhâf dükkânının nısf gedik âlâtına",[188] Sahaf Halil Efendi "bir bâb sahhâf dükkânı derûnunda mevcûd nısf gedik" hakkına,[189] Sahaf Osman Efendi ise bir sahaf gediğine ve nısf "kitapçı gediğine"[190] sahiptiler. "Kitapçı gediği" tabiri sadece Osman Efendi'nin 24 Ca. 1258 (3 Temmuz 1842) tarihli terekesinde geçmektedir. Bu terekede sınırlı sayıdaki kitaptan bazılarının yüzün üzerinde nüshasının olması, Osman Efendi'nin toptan kitapçılık yaptığını göstermektedir. Muhtemelen bu yüzden terekeyi yazan kâtip gediklerden birini "kitapçı gediği" diye kaydetmiştir. Yayıncılığın bu tarihlerde gelişme göstermesi, eğer gedik uygulaması kısa bir süre sonra sona ermeyecek olsaydı, muhtemelen "kitapçı gediği" tabirinin yaygınlaşmasını sağlayabilecekti.

Dükkânların olduğu gibi, sahaf dolaplarının da nısf gedik hakkı bulunmaktaydı. Sahaf Mustafa Efendi bir sahaf dolabının "gedik tabir olunur nısf âlât-ı dolab-ı sahaf"[191] olarak tanımlanan yarım gedik hissesine sahipti. Nısf gedik hakkına miras yanında, satın alma yoluyla da sahip olunabilmekteydi.

Sahaf gediklerinin aynı dönemde bile farklı fiyatlardan satıldığını görüyoruz. Acaba sahaf gediklerinin satış fiyatları nasıl tespit ediliyordu? Belgelerden öğrendiğimize göre gedik hakkı için bir fiyat belirleniyor ve "ba'de'l-müzâyede" yani açık artırmadan sonra en fazla fiyatı verene satılıyordu.[192] Yukarıda işaret

186 KA. 352, s. 115b.

187 KA. 353, s. 106b.

188 KA. 514, s. 12b.

189 KA. 583, s. 29b.

190 KA. 1528, s. 12a.

191 KA. 353, s. 18a.

192 Suraiya Faroqhi'nin "gedik haklarının miras yoluyla kazanılabileceği ancak satılamaz ve satın alınamaz olduğu" şeklindeki genellemesiyle "en azından prensipte gediklerin aynı meslekten olanlara satılacağına" dair genellemesi (*a.g.e.* s. 120-121) şer'i sicillerde rastladığımız birçok örnekle uyum göstermemektedir. Çok sayıda başka meslekten olan kişilere satılan gedikler vardır. Mesela 1268 senesi Rebiülevveli gurresinde (25 Aralık 1851) vefat eden Elhac Abdüllatif Ağa'nın sahip olduğu Galata'da iki duhanı dükkânı gediği, Balık Pazarı'nda bir berber dükkânı gediği ve Mısır Çarşısı'nda bir attar dükkânı gediği vardır. (KA. 1664, s. 33a). Sahaf Hasan Efendi, Yolgeçen Hanı'ndaki bir yorgancı dükkânının gedik hakkına sahipti. (KA. 392, s. 22b). Sahaf Hüseyin Efendi ise Yağ Kapanı'ndaki bir yağcı dükkânının (KA. 891, s. 42a.), Sahaf

ettiğimiz Sahaf Yusuf Efendi'nin dükkânının gediğinin satışında bu husus açıkça belirtilmiştir:

> Âlât-ı muharrere-i mezkûre beyne't-tâlibîn nidâ ve müzâyede olunup rağabât-ı nâs bi'l-külliye munkatı'a olduktan sonra mezbûr Elhac Mehmed Efendi üzerine bin üç yüz guruşa karar ve ziyâde ile tâlib-i âharı zuhûr itmeyüp.[193]

Gedik piyasasında fiyatların aynı dönemde bile birbirinden farklı oluşunun dükkânın konumu, büyüklük vb. fizikî şartlar ile arz-talep dengesi ve ülkenin içinde bulunduğu siyasî-iktisadî gelişmelere bağlı olduğu söylenebilir. Çeşitli ticarî dallardaki gedik fiyatlarında da önemli farklılıklar vardır. Sahaf gediğinin görülmeye başlandığı XVIII. asrın ortalarında, sahaf gediği fiyatları -bazı istisnalar olmakla birlikte- 15.000-20.000 akçe aralığındadır. Bu fiyat aralığı yüzyılın sonlarında 30.000-36.000 akçeye yükselmiştir. Bu dönemde satılan 20 gedik hakkından on beşi bu fiyat aralığında seyretmiştir. 4.720 akçe gibi düşük fiyata satılan tek sahaf dükkânı gediği, bekâr olup Çoban Çavuş Medresesi'nde oturmakta olan Sahaf Ahmed Efendi'ye âittir.[194] Öldüğünde dükkânında 25 kitap ve fiyatları 480-2.760 akçe arasında değişen yedi mushaf olması, Ahmed Efendi'nin küçük bir ticaret hacmine sahip olduğunu ve mushaf alım-satımına ağırlık verdiğini gösterir. Gedik hakkı yüksek olan birkaç sahaf dükkânından biri, Sahaf Mustafa Efendi'ye âittir.[195] 23 L. 1172 (19 Haziran 1759) tarihli tereke kaydına göre, dükkânının gediği 60.000 akçeye satılmıştır. Ticaret hacmi yüksek olmalı ki Mustafa Efendi 328.119 akçelik bir servet edinmiştir. Dükkânındaki kitaplarının değeri 125.721 akçedir ve satılmak üzere Sahaf Ali Efendi'ye verdiği kitap ve mushaflardan dolayı da 89.103 akçe alacağı vardır. Diğer yüksek değerli gedik hakkı da asrın sonlarına doğru vefat eden Sahaf Ali Efendi'ye âittir.[196] 274.800 akçeye satılan gedik hakkı, Ali Efendi'nin 423.620 akçelik servetinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Öldüğünde dükkânında sadece 31 kitap ve 6 mushaf olmasına rağmen, bunların değerinin 120.000 akçe civarında olması, Sahaf Ali Efendi'nin değerli kitapların alım-satımını yaptığını gösterir.

Ali Efendi, iki pirinççi mahzeni (KA. 983, s. 38a.) gediğinin sahibidir. Sahaf Osman Efendi'nin bir sahaf gediği ve yarım kitapçı gediği dışında bir duhan, biri tam biri yarım iki berber gediği vardır. (KA. 1528, s. 12a).

193 KA. 1154, s. 15a.

194 KA. 536, s. 60b (27 Ca. 1199/7 Nisan 1785 tarihli).

195 KA. 203, s. 39a.

196 KA. 696, s. 129a.

Aynı dönemdeki sahaf dolaplarının gediği de 3.600 akçe ile 35.000 akçe arasında alıcı bulmuştur. Yan yana iki dolaba sahip olan Sahaf Hasan'ın birinci dolabının gediği 100.000 akçe gibi yüksek bir fiyata satılmıştır.[197] Sahaf Hasan Efendi'nin 35.000 akçeye satılan diğer bir sahaf gediği ve 4.900 akçeye satılan bir yorgancı dükkânı gediği vardır. 184.550 akçelik servetinin 140.000 akçelik bölümü gedik hakkından gelmektedir. Dolabında bulunan az sayıdaki kitap ve bu kitapların değeri, bu kadar yüksek bir gedik hakkına izah bulmamızı güçleştirmektedir.

Bu dönemde sahaf dükkânlarının ve dolaplarının, birkaç istisnayla, diğer ticaret dallarına göre değeri düşüktür. Mesela Çemberlitaş'taki bir leblebici dükkânının gediği 135.283 akçe (1168/1755);[198] Süleymaniye'deki bir hamamın gediği 214.500 akçe (1172/1759);[199] Mısır Çarşısı'ndaki bir attar dükkânının gediği 191.683 akçe (1200/1786),[200] diğer bir attar dükkânının gediği 120.000 akçe (1169/1756),[201] bir diğerinin de 264.000 akçe (1198/1785); Haseki'de Hubyar Mahallesi'nde bir hamamın gediği 91.800 akçe (1184/1770);[202] Çarşı'da tülbentçi dükkânının gediği 240.000 akçe (1198/1785);[203] Sultan Bayezid Câmii Havlusu'ndaki bir devatçı dükkânının gediği 165.600 akçe (1203/1789);[204] Bitpazarı'nda oturakçı dükkânının gediği 180.600 akçe; Mahmud Paşa Çarşısı'nda bir bâb kâğıtçı dükkânı gediği 62.400 akçe; Sebzehane önünde bir bâb yağcı dükkânının gediği 240.000 akçe ve Beyazıt'taki bir tülbentçi dükkânının gediği 180.000 akçedir. Verdiğimiz örneklerden çoğunun günlük ihtiyaç duyulan maddeleri satan veya hizmet veren iş yerlerine ait olması, sağlıklı bir mukayese yapmamızı ve sahafların ticaretinin bu dönemde pek de parlak olmadığı şeklinde bir sonuca varmamızı güçleştirir. Ancak şunu kesin olarak söyleyebiliriz ki, Tanzimat'a kadar çok az sayıda kitap yayımlanmış olması,[205] kitap ticaretinin hızlı bir şekilde gelişmesini engellemiştir.

XIX. asrın ilk çeyreğinde sahaf gediklerinin fiyatları 36.000'den başlıyarak 90.000 akçeye doğru yükselmeye başlar.[206] Hatta ilk çeyreğin sonlarında

197 KA. 392, s. 22b.

198 KA. 169, s. 56a.

199 KA. 198, s. 56b.

200 KA. 549, s. 54b.

201 KA. 175, s. 8b.

202 KA. 336, s. 38b.

203 KA. 531, s. 10b.

204 KA. 580, s. 11a.

205 Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul 1968, s. 62.

206 1210 (1795) tarihinden itibaren terekelerdeki gedik fiyatları kuruş olarak verilmiştir. Karşılaştırma kolaylığı sağlamak için 1 kuruş=120 akçe hesabıyla gedik fiyatlarını akçe üzerinden verdik.

258.000 akçeye ulaşan gedik satışlarına şahit olmaya başlarız. Bu artışların en önemli sebebi, bu dönem ve daha sonraki dönemdeki akçenin tağşişi; yani devalüasyondur. Bu nedenle gedik fiyatlarındaki artış reel olmayıp nominal artışlardır. Fiyatlardaki bu yükseliş tek başına sahafların ticarî hacimlerinde artış olduğunu tam olarak göstermez. Fakat matbu eserlerin yaygınlaşmasının ticaret hacmini genişletmede önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Mesela 11 R. 1239 (15 Aralık 1823) tarihinde terekesi[207] tespit edilen Sahaf Mustafa Efendi'nin gedik hakkı 258.000 akçeye satılmıştır. Mustafa Efendi büyük ölçüde halkın ve medrese öğrencilerinin talepte bulunduğu *Birgivi Şerhi, Menasik-i Hac, Kur'ân Cüz'leri* ve Arapça gramer kitapları satmaktadır. İyi para kazanıyor olmalı ki 1.771.920 akçelik bir servet edinmiştir. XIX. asrın ortalarına kadar terekesi bulunulabilen 17 sahafın gedik hakları, birkaç istisnayla, 100.000 akçenin üzerinde bir fiyatla satılmıştır. Halka yönelik kitap basıp satan sahafların ticaretinin büyük bir gelişme gösterdiği müşahede edilmektedir.[208] Bunlardan biri Şeyh Ferhad Mahallesi müezzini Sahaf Ahmed Efendi'dir. Dinî kitap ve cüz' ticaretinde yoğunlaşmıştır. 1.146.000 akçelik servetinin 621.600 akçesini dükkânında bulunan kitapları, 480.000 akçesini de dükkânının gedik hakkı satışından gelen para oluşturmaktadır.[209]

Bu sahaflardan bazılarının kitap ticaretinin yanında, gedik ticareti de yaptıkları anlaşılmaktadır. Mesela Sahaf Ali Efendi üç sahaf gediğine sahiptir. Bunlardan birincisi 255.600, ikincisi 114.120 ve üçüncüsü de 204.000 akçeye satılmıştır.[210] Sahaf Hüseyin Efendi ise 36.000 akçe değerinde bir sahaf gediği dışında, Yağ Kapanı'ndaki bir yağcı dükkânının 360.000 akçe değerindeki gediğine de sahiptir.[211] Sahaf Ali Efendi'nin sahip olduğu sahaf gediği 42.000 akçeye, iki pirinçci mahzeni gediği de 420.000 akçeye satılmıştır.[212] Sahaf Osman Efendi'nin bir sahaf gediği, yarım kitapçı gediği dışında bir duhan; biri tam, diğeri yarım olmak üzere iki berber gediği vardır.[213]

Sahaf Mehmed Sadık Efendi'nin 20 N. 1195 (9 Eylül 1781) tarihli tereke kaydına göre, 24.000 akçeye satılan bir sahaf gediğinden başka, diğer bir sahaf

207 KA. 1141, s. 42b.

208 Jale Baysal, a.g.e. s. 65.

209 KA. 1664, s. 58b. 1. Zeyli: KA. 1788, s. 26a. 2. zeyli: gurre-i S. 1281 (6 Temmuz 1864).

210 KA. 1406, s. 65a.

211 KA. 891, s. 42a.

212 KA. 983, s. 38a.

213 KA. 1528, s. 12a.

gediğinde sahip olduğu hissesinin satışından dolayı da 5.280 akçe gelir elde edilmiştir.[214]

XIX. asrın ikinci yarısının ilk birkaç yılında sadece bir sahafın terekesinde gedik hakkıyla ilgili kayıt olduğu tespit edilmiştir. Hasan Efendi 4.280.160 akçelik bir servete sahip olan oldukça zengin bir sahaftır. 7 B. 1271 (26 Mart 1855) tarihli terekesinden anlaşıldığına göre hem kitap basmakta hem de diğer sahafların bastıkları kitapları dağıtmaktadır. Dükkânında bazı kitapların 330 ile 1.000 arasında nüshasının olduğu görülmüştür. Sahaf Halil Efendi'ye 1.166.521 akçe borcunun oluşu, toptan kitap alımı yaptığını göstermektedir. Muhakkak ki bu derecede yoğun bir ticarî faaliyete sahne olduğu için dükkânının gedik hakkı 756.000 akçeye satılmıştır.[215]

Her ne kadar XIX. asrın ilk yarısında sahaf gediklerinin fiyatlarında bir yükselme olduğu görülmekteyse de bu artış diğer meslek dallarına ait gedik fiyatlarının çok altında kalmaktadır. Tabii ki yukarıda bahsettiğimiz gibi, günlük ihtiyaç maddeleri satan veya hizmet arz eden iş kollarıyla bir karşılaştırma yapmak yanıltıcı olacaktır. Çünkü geniş bir ticaret hacmine sahip olan bu mesleklerin gedik hakları da çok yüksektir. Mesela Câbi Elhac Abdüllatif Ağa'nın Galata'daki iki vakıf duhanî dükkânındaki iki gediğinden her biri 3.240.000 akçe fiyatla satılmıştır.[216] Asmaaltı'ndaki bir duhani mağazasının gediğinin üçte biri ise 10.080.000 akçe gibi çok yüksek fiyattan alıcı bulmuştur. Saraçhane karşısındaki bir berber gediğine de 1.440.000 akçe değer biçilmiştir.[217] Sahaflık mesleği ile irtibatlı olan kâğıtçıların gedikleri de genellikle sahaflık gediğine göre pahalıdır. Mesela "Sultan Bayezid'de Mürekkepçiler Kapısı dâhilindeki" bir bâb kâğıtçı dükkânının gediği 360.000, diğer bir kâğıtçı dükkânının gediği de 240.000 akçe;[218] yine Mürekkepçiler Kapısı dâhilindeki bir kâğıtçı dükkânın gediği 600.000,[219] Kâğıtçı Hüseyin Efendi'nin Mahmud Paşa civarında Kâğıtçılar Sûku'ndaki kâğıtçı dükkânının gediği de 1.212.000[220] akçedir. Kâğıtçıbaşı Mahmud Ağa'nın Sultan Bayezid'deki dükkân ve mağazasının gediği ise 1.500.000 akçeye satılmıştır.[221]

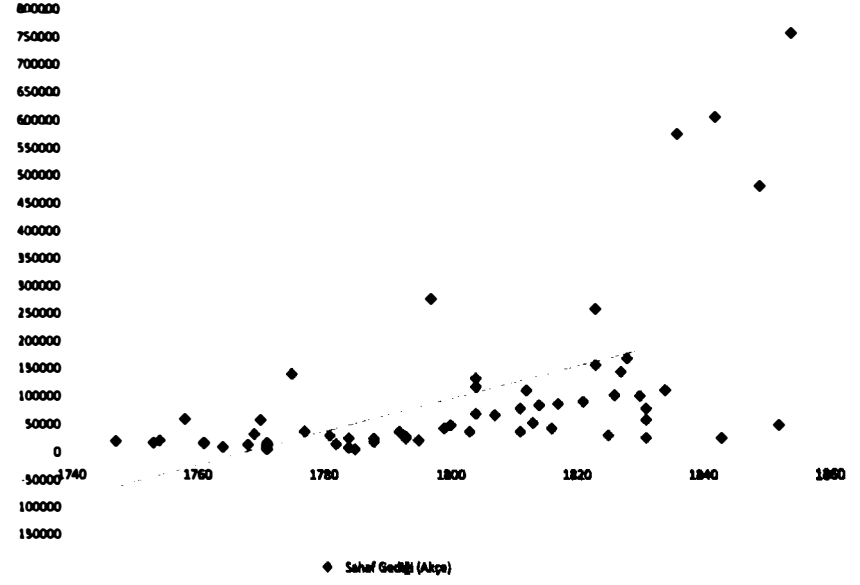
214 KA. 483, s. 74a.
215 KA. 1706, s. 92a.
216 KA. 1664, s. 33a.
217 KA. 1642, s. 44b.
218 KA. 800, s. 68a.
219 KA. 1316, s. 32a.
220 KA. 1319, s. 13b.
221 KA. 1104, s. 26b.

Kitap piyasasına sürülen yazma eserlerin günden güne azalması, birçok sahafın da yetersiz sermayelerinden dolayı kitap basım-satımı işine girememesi ticaret hacmini küçültmüş, dolayısıyla sahaf gediklerinin değerindeki artış, diğer iş kollarına göre düşük kalmıştır.

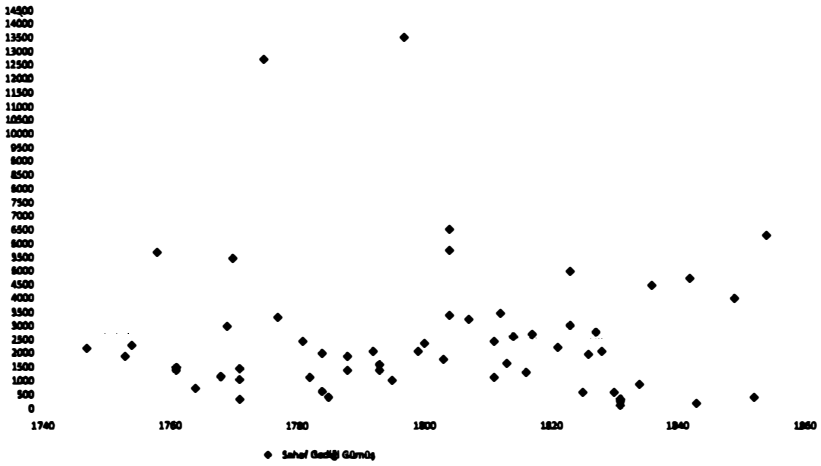
XVIII. yüzyılda gedik değerlerine bakıldığında 1740-1800 yılları arasında en düşük sahaf gediğinin değeri 3.600 akçe, en yüksek sahaf gediğinin değeri ise 274.800 akçedir. Bu dönemde birkaç istisna hariç sahaf gediklerinin değerleri 10.000-50.000 akçe aralığındadır.

XIX. asırda ise en düşük sahaf gedik değerinin 24.000 akçe, en yüksek sahaf gedik değerinin ise 756.000 akçe olduğu görülmektedir. İstisnalar hariç bu dönemdeki gedik değerleri genel olarak 40.000-130.000 akçe aralığındadır.

Bu iki dönem karşılaştırıldığında sahafların servetlerini oluşturan diğer bileşenlerde de görüldüğü gibi gedik değerleri de II. Mahmud dönemindeki akçe tağşişlerine paralel nominal olarak artış göstermiştir. Sahaflarda gedik uygulamasının başladığı XVIII. asrın ortalarından bu uygulamanın kaldırıldığı XIX. asrın ortalarına kadar sahaf gediklerinin fiyatlarının yükselişi grafiklere şöyle yansımıştır:

Grafik 15. Sahaf Gedik Değerleri (akçe)

Grafik 16. Sahaf Gedik Değerleri (gümüş/kg)

Fakat sahafların gedik değerlerini akçenin içerdiği gümüş cinsinden değerlendirirsek, gümüş cinsinden gedik değerlerini gösteren grafikte de görüldüğü gibi genel olarak reel bir artışın olmadığı, yavaş bir düşüşün yaşandığı, eğrinin 2.750 civarından 2.400 civarına bir düşüş yaptığı görülmektedir. Yani bu düşüş II. Mahmud dönemindeki akçenin % 80'ler civarındaki değer kaybına eşit olmamış, çok daha düşük oranda gerçekleşmiştir. Eğer düşüş % 80'ler civarındaki akçenin değer kaybına eşit veya yaklaşık bir seviyede olsaydı, eğrinin 1.000 civarına inmesi gerekirdi.

Sonuç olarak 1740-1860 yılları arasındaki paranın değer kaybına rağmen, sahaf gediklerinin reel olarak tağşişlere paralel düşüş göstermemesi; bu gediklere olan talebin düşmediğini, en azından aynı seviyede kaldığını göstermektedir.

Gedik usulü III. Selim döneminden (1789-1807) itibaren sınırlandırılmaya ve sonlandırılmaya çalışılmışsa da, ancak 1270/1853 tarihinde ticâret ve sanatta inhisara son verilmesiyle[222] birçok iş kolunda tedrici olarak ortadan kalkmıştır. Matbu kitapların satışının yapılabileceği yeni yerlerin açılmasını zorlaştırıp kitap ticâretinin gelişmesini engellediği düşüncesiyle muhtemelen XIX. asrın ikinci yarısında sahaflık gediği uygulamasına da son verilmiş olmalıdır.

222 Ahmet İnan, *Arşiv Belgeleri Işığında Gedik Hakkı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 129.

Zira 1270-1327 (1853-1909) tarihleri arasında tespit edebildiğimiz 30 sahaf terekesinin hiç birinde gedikle ilgili bir kayıt bulunmamaktadır.

Sahaflarla ilgili gedik uygulaması yoğun olarak İstanbul'da görülür. Önemli sayıda sahaf esnâfının bulunmadığı Anadolu ve Balkan şehirlerinde gedik uygulamasına ihtiyaç duyulmamış olmalıdır. Ancak İslâm dünyasının önemli merkezlerinden Şam, Kudüs ve Kahire gibi şehirlerde önemli boyutlarda kitap ticareti olduğu için bu şehirlerde de böyle bir uygulamanın mevcut olması gerekir. İmparatorluğun önemli kültür merkezlerinden Bursa'da sahafların gedik sistemine bağlı olduğunu gösteren iki belgeye rastladık. Sahaf Ahmed Efendi b. Abdü's-Selâm'ın 17 M. 1193 (4 Şubat 1779) tarihli terekesinde[223] "âlât-ı sahhâf ve hurdevât: 1.038 akçe" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. İstanbul'da gedikle ilgili kayıtlarda bu tür ifadelerin kullanıldığı göz önüne alınacak olunursa bu kaydın da gedikle ilgili olduğu düşünülebilir. Gedik tabirinin açık olarak geçtiği tereke kaydı Sahaf Maksemli es-Seyyid Elhac Hâfız Mehmed Emin Efendi b. Elhac Ömer'e aittir. 9 R. 1248 (5 Eylül 1832) tarihli terekesinde "iki kıt'a sahhâf gediği der-Sûk-ı sahhâfân", yani Sahaflar Çarşısı'nda iki sahaf gediği denilmektedir.[224] Ancak terekelerdeki örneklerden anladığımıza göre Bursa'da gedik sistemi İstanbul'daki kadar sıkı bir şekilde uygulanmamaktaydı. Sahaflar dışında diğer meslek mensuplarının da kitap sattıkları görülmektedir. Diğer taraftan sahaflar da başta kâğıt olmak üzere diğer yazı malzemelerini satmaktaydılar.

Edirne sahaflarıyla ilgili olarak ulaştığımız 1091-1219 (1680-1804) tarihleri arasındaki on sahaf terekesinde ise gedikle ilgili herhangi bir kayıt olmadığından, bu şehirde bu işle uğraşan esnâfın gedik sistemine tabi olmadığını söyleyebiliriz.

XVIII. asırda İstanbul'da terekesi tespit edilen 86 sahaftan 29'unun, XIX. yüzyılda ise 86 sahaftan 30'unun gedik sahibi olduğu görülmektedir. Terekelerdeki kayıtlardan çıkardığımız bilgilere göre, her iki asırda gedik sahibi sahaf sayısı mevcut sahafların yaklaşık olarak % 33'ünü oluşturmaktadır. Ancak terekeler vasıtasıyla ulaşılan bu oran, ölen sahafın sahip olduğu gedik eğer satışa konu olmamışsa terekede gösterilmemesi gibi durumlar olduğundan, tam olarak gerçek durumu yansıtmamaktadır. Bununla birlikte elimizdeki mevcut örneklerden hareketle şöyle bir çıkarımda bulunabiliriz: İstanbul sahaflarından gedik hakkına sahip olarak ticarî faaliyetlerini yürütenler yanında, gedik hakkına sahip olmayıp da başkalarının gedik hakkını kiralayarak kullanan sahaflar da bulunmaktaydı.

223 Bursa ŞS. B-213, s. 23-24.

224 Bursa ŞS-B. 302, s. jpg. no. 092.

Gedik sistemi dükkân ve dolap sahibi sahafları kapsamaktaydı. Ayak sahaflarının, yani gezici sahafların gedik sistemine dahil olduklarına dâir belgelerde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Liste 8. İstanbul'daki Gedikli Sahaflar

Elhac Mustafa b. Mustafa	19 R. 1160	Âlât-ı dükkân semeni: 18.000 akçe
Seyyid Mustafa Efendi	2 S. 1166	Âlât-ı dükkâniye: 15.600 akçe
Seyyid Halil Efendi b. Seyyid Mehmed	18 Za. 1168	Sahhâf dükkânı eşyası semeni: 19.440
Elhac Mustafa Efendi b. Mehmed	23 L. 1172	Âlât-ı dükkân-ı sahhâf semeni: 60.000
Seyyid Mehmed Efendi b. Habib	14 S. 1175	Âlât-ı dolap semeni: 14.400 akçe
Elhac Mehmed Efendi b. Mustafa	9 L. 1175	Âlât-ı dükkân: 15.600 akçe
Halil Efendi b. Mahmud	17 Ş. 1178	Âlât-ı dolap semeni: 7.800 akçe; 65 guruş
Ali Efendi b. Halil	3 Za. 1182	Nısf sahhâf dükkânı âlâtı: 12.000 akçe
Seyyid Süleyman Çelebi b. Hâfız Mehmed Efendi	5 Ca. 1183	Ve sâ'ir âlât: 260 guruş, 31.200 akçe
İsmail Efendi b. Mehmed	2 M. 1184	Âlât-ı dükkân semeni: 57.000
Mustafa Efendi b. Osman	13 M. 1185	Gedik tabir olunur nısf âlât-ı dolab-ı sahhâf kıymeti: 3.600 akçe
Elhac Hüseyin Efendi b. Abdülkerim	20 B. 1185	Nısf vakıf âlât-ı dükkân-ı sahhâf: 125 guruş, 15.000 akçe
Lütfullah Efendi b. Elhac Ahmed	25 B. 1185	Nısf âlât-ı dükkân semeni: 10.800 akçe
Hasan Efendi b. Hamza	19 S. 1189	Sahhâf dolabında mevcûde kütüb ve gedik tabir olunur piştahta ve kilim ve akçe tahtası: 100.000 akçe; ittisalinde vaki sahaf dolabında mevcûde kezalik gedik tabir olunur piştahta ve kilim ve akçe tahtası: 35.000 akçe
Süleyman Efendi b. Hüseyin	9 Ca. 1191	Sahhâflar Çarşısı derûnunda mevcûde bir minder ve bir çekmece ve onbeş nâ-ma'lûm kitab ile gedik tabir olunur âlât-ı lâzıme semeni: 36.600 akçe
Seyyid Elhac Mehmed Sadık Efendi	20 N. 1195	Beyne'l-hiref gedik tabir olunur âlât-ı lâzime: 24.000 akçe

Elhac Mehmed Efendi b. Abdülkadir	17 Za. 1196	Nısf âlât-ı lâzime-i dükkân: 13.800
Elhac Mustafa Efendi b. Hamza	20 S. 1198	Sahhâf dükkânının nısf gedik âlâtı semeni: 24.120
Elhac Abdurrrahman Efendi b. eş-Şeyh Elhac Abdullah	15 C. 1198	Âlât-ı gedik-i dolap: 7.300
Ahmed Efendi b. Mustafa	27 Ca. 1199	Gedik ta'bir olunur sahhâf dükkânı âlâtı semeni: 4.770 akçe
Elhac Abdullah Efendi b. Hüseyin	16 N. 1203	Beyne'l-hiref gedik tabir olunur âlât-ı lâzime ber-vech-i tahmin: 24.000
Halil Efendi b. Ali	28 C. 1203	Nısf gedik semeni: 17.760 akçe
Abdurrahman Efendi b. Mustafa	12 C. 1207	Beyne'l-esnâf gedik tabir olunur âlât: 36.000 akçe
İbrahim Efendi b. Elhac Süleyman	10 B. 1208	Sahhâflar Sûku'nda vâki' dükkânı bade'l-müzâyede âhara bey' olunup semeni: 27.600
Elhac Mehmed Emin Efendi b. Hasan	26 C. 1208	Beyne'l-esnâf gedik tabir olunur âlâtı-ı lâzime-i ma'lûme: 24.000 akçe
Seyyid Mehmed Efendi b. Ebi Bekir	9 Ca. 1210	İki bâb dolab derûnunda mevcûde âlât-ı lâzime-i malume semeni: 20.520 akçe
Elhac Ali Efendi b. Abdullah	10 Ş. 1212	Beyne'l-hiref gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme semeni: 2.290 guruş
Sofu Ahmed Efendi b. Ömer	10 L. 1214	Gedik-i mutebere: 350 guruş
Mehmed Efendi b. İbrahim b. Abdullah	23 B. 1215	Beyne'l-hiref gedik tabir olunur sahaf âlât-ı lâzimesi semeni: 400 guruş
İbrahim Efendi b. Muhzır Ali Ağa	7 B. 1218	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 300 guruş
Hasan Efendi b. Receb	20 Ra. 1219	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 570 guruş
Mehmed Emin Efendi b. Halil	28 Ca. 1219	1. gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 600 guruş. 2. gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 500 guruş
Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi	Gurre-i Ca. 1219	[1] beyne'l-esnâf gedik tabir olunur âlât-ı lâzime semeni: 225 guruş [2] beyne'l-esnâf gedik tabir olunur âlât-ı lâzime semeni: 750
Süleyman Efendi b. Ahmed	Gurre-i Z. 1226	Beyne'l-esnâf gedik tabir olunur...: 650 guruş

Hüseyin Efendi b. Abdullah	20 Ş. 1226	Beyne'l-esnâf gedik tabir olunur: 300 guruş
Seyyid Hâfız Mustafa Efendi b. Ahmed	Gurre-i Za. 1228	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime: 435 guruş
Hasan Efendi b. Ahmed	27 S. 1229	Gedik hakkını sağlığında hanımı Ayşe Hatun'a satmış
Yusuf Efendi b. Veliyüddin	8 Za. 1229	Beyne'l-esnâf gedik tabir olunur bir minder ve bir pıştahta ve bir seccade ve sâir âlât-ı lâzime: 700 guruş
Elhac Ali Efendi (Zeyl)	Gurre-i Ş. 1231	Sahhâf dolabı derûnunda mevcûd âlât-ı lâzime: 350 guruş
Pazarcıklı Seyyid Mustafa Efendi b. Ahmed.	27 Ca. 1232	Sahhâf dükkânı derûnunda âlât-ı lâzime: 720 guruş
Elhac Osman Efendi b. Abdullah	27 M. 1237	Sahhâf dükkânı derûnunda mevcûd gedik tabir olunur...: 750 guruş
Seyyid Mustafa Efendi b. Seyyid Ali	11 R. 1239	Sahhâf dükkânı derûnunda mevcûd ... gedik tabir olunur: 2.150 guruş
Seyyid Yusuf Efendi b. Seyyid Osman	7 Ş. 1239	Bir bâb sahhâf dükkânı derûnunda mevcûd beyne'l-esnâf gedik tabir olunur bir dolap, bir pıştahta ve bir akçe tahtası ve sâir âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 1.300 guruş
Seyyid Yakub Efendi b. Seyyid Ömer	Gurre-i M. 1241	...gedik tabir olunur bir dolap, bir seccade ve sâir âlât-ı lâzime..: 246 guruş
Seyyid Elhac Mustafa Efendi b. Mehmed	24 Ş. 1242	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 851 guruş
Hasan Şevki Efendi	Gurre-i Za. 1243	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 1.200 guruş
Elhac Ahmed Efendi b. Elhac Halil	22 B. 1244	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 1.400 guruş
Elhac Veliyüddin Efendi b. Osman	9 Ca. 1246	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 840 guruş
Habib Efendi b. Abdullah	3 S. 1247	Gedik tabir olunur bir göz dolab: 210 guruş
Hüseyin Efendi b. Abdullah	13 Ca. 1247	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 480 guruş
Seyyid İbrahim Efendi b. İbrahim	25 Ca. 1247	Beynel-esnâf gedik tabir olunur: 650 guruş
Elhac Ömer Efendi b. Kasım	22 Ra. 1250	Gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûmenin nısfı: 925 guruş

Elhac Ali Efendi b. Mehmed	25 B. 1252	1. Gedik: 2.130; 2. Gedik: 951; 3. Gedik: 1.700 guruş. Üçü de sahaf
Osman Efendi b. Hüseyin	24 Cemaziyelahir 1258	Bir bâb sahhâf dükkânı derûnunda mevcûd vakf âlât-ı lâzime-i ma'lûme"...ve sahaf gediği 3.700 guruş ve nısf kitabçı gediği 1.333.5 guruş
Seyyid Elhac Veliyüddin Efendi b. Süleyman	Gurre-i Ca. 1259	Gedik tabir olunur vakf âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 2.000 guruş
Elhac Mehmed Efendi b. Musa	Gurre-i B. 1265	Beyne'l-esnâf gedik tabir olunur âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 4.000 guruş
Seyyid Ahmed Efendi b. Seyyid Mehmed	Gurre-i Ş. 1268	Gedik tabir olunur vakf âlât-ı lâzime-i ma'lûme: 4.000 guruş
Seyyid Elhac Hasan Efendi b. Mehmed b. Abdullah	7 B. 1271	Beyne'l-esnâf sahhâf gediği tabir olunur vakf âlât-ı lâzime-i ma'lûme..: 6.300 guruş

SAHAFLARA GELEN KİTAPLAR: NEREDEN, KİMLERDEN?

Sahafların Kitap Temininde Sarayın Rolü

Sahaflar, özellikle de İstanbul'dakiler sattıkları kitapları nereden temin etmekteydiler? Sahaflara çeşitli yollardan kitap geldiğini görmekteyiz. Saray'ın bu konuda hiç de küçüksenmeyecek bir yeri vardı. Devlet adamlarının ve çeşitli kişilerin müsâdere edilen malları satılıp devlet hazinesine gelir kaydediliyordu. Müsâdere edilen mallar arasında mevcut kitaplar ise genellikle bir ayrıma tabi tutularak değerlileri veya gereklileri Saray Kütüphânesi'ne gönderiliyor diğerleri ise Bâb-ı Hümâyun'da,[1] Bâb-ı Defterî'de,[2] Bâb-ı Âlî'de,[3] Bezzâzistân'da ve Fatih Câmii Avlusu'nda yapılan müzâyedelerle satılıyordu. Şehid Ali Paşa öldüğünde, mallarıyla birlikte kitapları da müsâdere edilmiş ve bu kitaplardan değerli olanlar Saray Kütüphânesi için alınmış, diğerleri ise satılmıştı. III. Ahmed'in, Şehid Ali

1 BOA. DBŞM. MHF. 12713, 12624, 13168; KA. 1216, s. 64b. "Bu bendeleri bundan evvel Bâb-ı Hümâyûn'da müzâyede olunan kitablardan Şeyh hattı olmak üzre bir *En'âm-ı Şerîf* altmış guruşa kulunuz üzerinde kalup". BOA. D. BŞB. 1/46.

2 BOA. DBŞM. MHF. 12646; KA. 1191, s. 36a; KA. 1274, s. 46a; KA. 1299, s. 80a.

3 TSA. D. 1021; BOA. DBŞM. MHF. 13293; DBŞM. ZMT. 13978.

Paşa'nın muhallefatından çıkan kitaplarla ilgili fermanında bu konuda yapılan uygulama şu şekilde anlatılmaktadır:

> Kitap defterinde işaret olduğu üzere ancak bu hazinede mim vaz' olunan... cild kitapların aynı bu tarafa ve yine bu hazineden sâir ğâyet mümtâz ve bi-nazîr olan kütübün defterin rikâb-ı hümâyûnuma irsâl ve defter olunanı bir hoşca hıfz ve ma'adâsını sâir kitâp ile ma'an dikkat ve taharri olunarak değer bahâlarıyla fürûht ve kıymetlerinden hâsıl olan semenlerin âsitâne-i sâ'adetde bâb-ı hümâyûnuma teslîm ve vech-i meşrûh üzere...[4]

Satılmak üzere ayrılan kitaplarla ilgili olarak yapılan işlemi de 6 Z. 1131 (20 Ekim 1719) tarihli bir belgede bulmaktayız. Yine padişahın fermanına uyarak Mirahur Mehmed Beğ, Maliye Tezkirecisi, Mukayyid Ahmed Efendi ve birkaç nefer sahaftan oluşan bir heyet mezkûr kitapların fiyatlarını takdir ve tahmin edip bir liste hazırlamışlardır.[5] Fermanda kitapların satışının da şöyle gerçekleştirilmesi istenmiştir:

> ve değer bahalarıyla fürûht eylemek üzere bir günde fürûht olunacak kadar kitabı ihrâc ve fürûht ve ahşam oldukta Bezzâzistân'da mı olur, câmide mi olur sanduğı cümlenüz mühürleyüp zinhâr tebdîl ve tağyîrden be-gâyet ihtirâz eyleyesiz.[6]

Bu tür müzâyedelerle ilgili olarak gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde gerekse de Topkapı Sarayı Arşivi'nde bazı belgeler mevcuttur.[7] XVIII. asrın ilk yarısında yapılan müzâyedelerde Kavukçu Hacı Mustafa, Tophaneli Mustafa Çelebi, Veli-zâde, Abdurrahman Efendi gibi bazı sahafların adlarına sıkça rastlanılmaktadır.

Filibeli-zâde'nin 6 B. 1146 (13 Aralık 1733) tarihinde müzâyedeyle satılan kitaplarını alanların arasında Sahaf Kavukçu Elhac Mustafa, Sahaf Abdurrahman Efendi, Sahaf Veli-zâde, Sahaf Halil Efendi, Sahaf Tophaneli Mustafa ve Sahaf Peykhâne İmamı'nın adları geçmektedir.[8] Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın müsâdere edilen kitaplarının 23 C. 1148 (10 Kasım 1735) tarihinde yapılan müzâyedesine katılanlar arasında ise Sahaf Peykhâne İmamı'nın, Sahaf Hacı

4 Ahmed Refik, *Hicrî On İkinci Asırda Istanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930, s. 58.

5 BOA, DBŞM. MHF. 15/5. Bkz. Belge XVI.

6 Ahmed Refik, a.g.e. s. 58.

7 Muhtemelen zaptedilmiş bazı muhallefatlardan çıkan kitapların satış listeleri için bkz. BOA. DBŞM. MHF. 12439; 12556, 12752, 13324, 13328, 13331.

8 BOA. DBŞM. MHF. 12439. Bkz. Belge XXII.

Musa'nın, Sahaf Duacı Hümâm'ın (?), Sahaf Kavukçu Hacı Mustafa'nın, Sahaf Kuru Hâfız'ın, Sahaf Hüseyin Efendi'nin, Sahaf Tophaneli Mustafa Çelebi'nin, Sahaf Hâfız Mehmed Efendi'nin, Sahaf Mehmed Efendi'nin, Sahaf Veli-zâde'nin, Sahaf Seydî Mustafa'nın, Sahaf Molla Efendi'nin ve Sahaf Abdurrahman Efendi'nin adlarının zikredildiğini görüyoruz.[9]

Sabık Selanik Mutasarrıfı Vezir Nu'man Paşa'nın eşyası arasında bulunan kitaplarının 18 Za. 1169 (14 Ağustos 1756) tarihinde Bâb-ı Hümâyûn'da yapılan müzâyedesinde bir günde 25 kitap satılmış ve bunlardan beşini adları Elhac Mustafa, Molla Ali ve Molla Halil şeklinde zikredilen üç sahaf almıştır.[10] Balkanlar Muhâfızı Abdurrahman Paşa'nın[11] ve vüzerâ-yı izâmdan Hasan Paşa'nın[12] müsâdere edilen kitapları da Bâb-ı Defteri'deki Başbakikulu ağalara mahsus odada müzâyede yoluyla satılmıştır.

Vüzerâ-yı izâmdan Seyyid Osman Haşim Paşa'nın muhallefatından çıkan yüz civarındaki kitap, 23 Ca. 1243 (12 Aralık 1827) tarihli bir kayda göre Saray'da satılmıştı:

> Merhûm vezir-i müşârûn-ileyhin Kandiye'de mevcûd kâffe-i muhallefâtı bâ-fermân-ı âli ta'yin olunan mübâşiri Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyûn'dan Mehmed Kâmil Efendi ma'rifetiyle Âsitâne-i aliyye'de Bâb-ı Hümâyûn hazinesine nakl ve hazine-i merkûmede fürûht olunduğudur ki ber-vech-i âti zikr olunur.[13]

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir belgede[14] bu tür müzâyedelerin birinde "Şeyh hattı" diye, yani ünlü Hattat Şeyh Hamdullah'ın yazmış olduğu *En'âm-ı Şerîf* denilerek 60 kuruşa satılan bir eserin[15] öyle olmadığı ve ancak on

9 BOA. DBŞM. MHF. 12646. Bkz. Belge XVIII/1-2, s. 20-23.

10 BOA. DBŞM. MHF. 12640, s. 13. Henning Sievert, "Verlorene Schätze-Bücher von Bürokraten in den Muhallefat-Registern", *Buch-kultur im Nahen Osten des 17. und 18. Jahr-hunderts*, Hrsg. von Tobias Heinzelmann und HenningSievert, Bern-Berlin 2010, s. 246- 248'den naklen.

11 "Bâb-ı Hümâyûn Hazinesi'ne nakl birle Bâb-ı hazret-i defteri'de vâki' Başbakikulu Ağalara mahsûs odada âhara bey' olunan". KA. 1274, s. 46a. (11 L. 1245/5 Nisan 1830). Müsâdere edilen kitaplar dışında devletin alacağını tahsil için bazı terekelerde çıkan kitaplar da yine Bâb-ı Defteri'de satılmaktaydı. Mesela terekesinin dörtte üçü devlete kalan Sahaf Seyyid Elhac Mustafa Efendi'nin 24 Ş. 1242 (23 Mart 1827) tarihli terekesinde bulunan kitaplar da dükkânından alınarak buraya nakledilmiş ve Başbakikulu ağalara mahsus odada satılmıştı. Bkz. KA. 1191, s. 36a.

12 KA. 1299, s. 80a. (17 Ş. 1246/31 Ocak 1831).

13 KA. 1216, s. 64b.

14 BOA. D. BŞB. 1/46. Bkz. Belge XI.

15 "Bu bendeleri bundan evvel Bâb-ı Hümâyûn'da müzâyede olunan kitablardan Şeyh hattı olmak üzre bir *En'âm-ı Şerîf* alımış guruşa kulunuz üzerinde kalup...). Aynı yer.

kuruş edebileceği ortaya çıkınca bu kitabı satın alan Osman Efendi'nin zararının telafisi için yaptığı müracaat ve aldığı sonuç hikâye edilmektedir. Belgenin üzerine düşülen kayıtta "İzzetlü Baş Bakikulı Ağa,[16] fakire ğadr olunmuş, tekrar müzâyede eyleyesüz" denilmektedir.

Saray'da ve Bâb-ı Âli'de yapılan müsâdere edilmiş zengin koleksiyonların müzâyedesi sırasında gün gün tutulmuş listeleri mevcuttur.[17] Sabık Mora Valisi Şâkir Paşa'nın kitaplarının 1234 Cemaziülevvelinde (Mart 1819) Bâb-ı âli'de yapılan müzâyedesi günlerce sürmüştür.[18] Bu müzâyedede her gün yapılan satışların listesi yanında,[19] altında alıcıların isimleri yazılmış ayrı bir listesi de vardır.[20] Ayrıca müzâyede sonucunda alıcıların kalan borçlarını belirten bir liste de tertip edilmiştir.[21] Bu müzâyededen kitap satın alanlar arasında birçok devlet görevlisi ile Yusuf Âgâh Efendi, Keçeci-zâde İzzet Efendi gibi ünlü kişilerden başka bazı sahafların da adları geçmektedir: Sahaf Ispartalı Mustafa Efendi, Sahaf İbrahim Efendi, Sahaf Hacı Emin Efendi, Sahaf Yunus Efendi, Sahaf Hacı Fâiz, Sahaf İmam Ali Efendi, Sahaf Hacı Hâfız, Sahaf Osman Efendi, Sahaf Yahya Efendi.

Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi'nin devletçe zaptolunup 28 L.-17 Za. 1220 (19 Ocak-6 Şubat 1806) tarihleri arasında satılan kitaplarının listesinden[22] anlaşıldığına göre, Hatice Sultan bu müzâyedede 19 kitap satın almıştır (s. 43). Alıcılar arasında Sahaf Mustafa Efendi, Sahaf Salih Efendi, Sahaf Hasan Efendi, Sahaf Seyyid İbrahim, Sahaf İmam Hasan Efendi, Sahaf Soğan Ağa İmamı, Sahaflar Şeyhi-zâde, Sahaf Said Ağa, Sahaf Arab-zâde'nin adı geçmektedir. Sahaflar şeyhi ile ismi belirtilmeyen bir hâfız-ı kütüb de alıcılar arasında zikredilmiştir (s. 43-59). 1236 Şevvâli'nin (Temmuz 1821) başında yapılan bir müzâyededе[23] ise kitapların bir kısmının saray görevlileri tarafından satın alındığını ve diğer alıcılar arasında Sahaf Musa, Sahaf Seyyid Osman, Sahaf Abdullah Efendi, Sahaf Hacı Ahmed ve Sahaf Hacı Küçük'ün adlarının geçtiğini görmekteyiz.

16 "Osmanlı maliye teşkilatının birinci derecede vergi toplama memuru". Fehmi Yılmaz, a.g.e. s. 59.

17 1135 (Ekim 1722) yılının Muharrem ayında gerçekleştirilen ve birkaç gün süren bir müzâyedenin listesi için bkz. TSA. D. 1021.

18 BOA. DBŞM. MHF. 13293.

19 BOA. DBŞM. MHF. 13293/A.

20 BOA. DBŞM. MHF. 13293. Birkaç örnek için bkz. Belge XX ve XXI.

21 BOA. DBŞM. ZMT. 13978.

22 BOA. DBŞM. MHF. 13317. Bkz. Belge XXIII/1-2.

23 BOA. DBŞM. MHF. 13328. Bkz. Belge XIX.

1205 (1791) tarihli bir belgeden anladığımıza göre sarayda yapılan düzenlemeler sırasında da bazı kitaplar satılmıştı.[24] Mustafa Kesbî Efendi, Saray'daki Revan ve Hasoda kütüphânelerinin düzenlenmesinden bahsederken, vakıf kitapların bile kaybına yol açtığı için bu tür bir uygulamanın çok zararlı olduğunu belirtir.[25]

Hediye yoluyla da bazı kitaplar Saray'dan çıkabilmekteydi. Evliya Çelebi, devrin padişahının kendisine Saray'dan hediye olarak bazı kitaplar verdiğini söyler ve bu kitapların bir listesini verir.[26]

İslâm Dünyasının Eski Kültür Merkezlerinden Gelen Kitaplar

İslâm dünyasının eski kültür merkezleri olan Bağdad, Şam, Halep, Kudüs ve Kahire gibi şehirlerden ve önemli bir kitap üretim merkezi olan İran'ın muhtelif şehirlerinden de[27] İstanbul'daki Sahaflar Çarşısı'na belli ölçüde bir kitap akışı vardı. İstanbul'a bu ülkelerden gelen kitaplar genellikle sahaflarda satılan eserlerdir. Mesela İran'daki iç karışıklıklar sırasında sanat değeri yüksek minyatürlü ve tezhipli birçok değerli kitabın bu ülkeden çıkarılarak İstanbul'a getirildiğini ve sahaflarda satıldığını biliyoruz. XVIII. asrın sonlarında İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nde hekim olarak görev yapan Rahip Jacques Dallaway,

24 "...kâtibü's-sırrî's-sultanî Bolevî İbrahim Efendi dahi "hatt-ı Arab ile mastûr bir mikdar kebîrü'l-hacm kitab kalmış, bunlar dahi Hazine-i hümâyun tarafına teslim ve fürûht olunsa dolaplar tahliye olunurdu diyü sevk eyleyüp bu re'y-i nâ-savâb ile bir mikdarı fürûht olunduğu gibi dâ'ire-i hümâyûnda ve taşrada yedinde memhûr-ı mühr-i sultânî emânet kitab olanlar bilâ-tehâşî "Hazine-i hümâyûndan aldum" diyerek ihrâc ve ibrâz eyleyüp...". İ. Baykal, "Hazîne-i Hümayun ile Bağdad Köşkü ve Revan Odası Saray Kütüphâneleri Hakkında İki Hatt-ı Hümayun", *Tarih Vesikaları*, c. II, no. 9, İstanbul 1942, s. 191-192.

25 Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, yay. haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002, s. 521.

26 "...hemân hünkar tüz hazinedarbaşıyı çağırın ve devât ve kalem getürün diyüp dest-i şerîfine kilk-i cevâhir-nisârın alup bir hatt-ı şerîf yazup Sen ki hazinedarbaşısın, Evliya'ya bir *Kâfiye* ve bir *Monlâ Câmî* ve bir *Tefsir-i Kâdı* ve bir *Misbâh* ve bir *Dibâce* ve bir *Müslim* ve *Buhârî* ve bir *Mülteka'l-ebhur* ve bir *Kudûrî* ve bir *Gülistan u Bostan* ve *Risâbü's-sibyân (!)* ve bir *Lugat-ı Ahterî* el-hâsıl yigirmi kıta mülûk içün tahrîr olunmuş kitâb-ı nefîseleri hazine kethüdası fi'l-hâl getürüp ve kendüler tilâvet itdükleri Yâkût-ı Müsta'simi hattıyla bir Kelâm-ı İzzet ve bir murassa' gümüş devât ve bir Hind sadefkârîsi 'ud levhalı pîş-tahta ihsân idüp.." *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, c. I, İstanbul 1996, s. 102-103.

27 İran'dan diğer İslâm ülkelerine kitap akışı önceki asırlarda da cereyan etmekteydi. XVII. asrın başlarında Oxford Üniversitesi için kitap temini maksadıyla Halep'e gelen Pocock değerli yazmalar satın alabilmek için İran'dan gelen kervanları dört gözle beklediklerini yazmaktadır. Bkz. *The Lives of Dr. Edward Pocock, the Celebrated Orientalist*, by Dr. Twells, London 1816, s. 26.

İstanbul hakkında yazdığı eserinde, Bedesten'deki sahaflarda çok güzel ve nadir yazmaların bulunduğunu zira İran'daki iç karışıklıklar sırasında yapılan yağmalamalarda en değerli yazmaların gizlice satılmak üzere İstanbul'a gönderildiğini belirtmektedir.[28] Çeşitli Arap memleketlerinden özellikle de Mısır'dan sahaflarda satılmak üzere çok sayıda kitap getirilmekteydi. Kudüs'teki Hâlidî ailesi mensupları XVIII. yüzyılın başlarından itibaren böyle bir ticarî faaliyetin içindeydiler ve Kahire'den satın aldıkları birçok kitabı İstanbul'da satmışlardı.[29] Ayrıca bu ülkelere giden bazı görevlilerin de özellikle Saray Kütüphânesi ve bazı devlet adamlarının özel kütüphâneleri için kitap satın aldıkları bilinmektedir. 27 Ş. 996 (22 Temmuz 1588) tarihli bir hükümde Mekke-i mükerreme kadısı iken vefat eden Mirza Mahdum'dan bahsedilirken, Mısır'da bulunan eşyası arasında Saray için satın aldığı bazı kitapların olduğu belirtilmektedir.[30]

Hediye olarak da Safevi Sarayı'ndan Osmanlı sultanlarına çeşitli tarihlerde yüzlerce değerli kitap gönderilmişti. "Gerek Osmanlı topraklarına iltica eden Safevî ve Türkmen seçkinlerin, gerek Safevî elçi heyetlerinin Osmanlı Sarayı'na sundukları pişkeşler (hediyeler) arasında İran coğrafyasında hazırlanmış elyazması kitaplar önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı yazılı kaynaklarından zengin bezemeli, lüks yazmaların Safevî elçileri tarafından Osmanlı Sarayı'na getirilen en itibarlı hediyeler arasında olduğu anlaşılır"[31]

Bu yüzden bazı müelliflerin, Osmanlıların fethettikleri Arap topraklarında mevcut kütüphânelerdeki kitapları alıp İstanbul'a getirdikleri şeklindeki görüşleri gerçek dışıdır. Osmanlı döneminde fethedilen topraklardaki mevcut vakıf kütüphânelerine el sürülmediği gibi, bu bölgelerde Osmanlı devlet adamları ve ulemâsı tarafından birçok vakıf kütüphânesi de kurulmuştur. Ancak fethedilen bölgelerin beylerinin ve hükümdarlarının özel kütüphânelerinde bulunan kitaplar ganimet olarak kabul edildiğinden bunlara el konulmuştur. Mısır'ın fethinde Memlûk sultanlarının hususi kütüphânelerinin[32] Otlukbeli Savaşı'ndan sonra

28 James Dallaway, *Constantinople Ancien and Modern, with Excurcions to the Shores and Islandes of the Archipelago and to the Troad*, London 1797, s. 75.

29 Bkz. Lawrence I Conrad, "The Khalidî Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yayıma hazırlayanlar: Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 196.

30 "hâl-i hayatında hâssa-i hümâyunumuz için bazı kitaplar satın alup..." Bkz. BOA. Mühimme 64, s. 11.

31 Lâle Uluç,, "On Altıncı Yüzyılda Osmanlı-Safevî İlişkileri Çerçevesinde Nakkaşhânenin Önemi", *Doğu-Batı*, yıl 13, no. 54, Ankara 2010, s. 27.

32 Barbara Fleming, "Memlûk Saray ve Garnizonlarında Edebî Faaliyetler", çeviren: Cengiz Tomar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 12, İstanbul 2005, s. 209-220.

da Uzun Hasan'ın kitaplarının[33] İstanbul'a getirildiği bilinmektedir. Fethedilen topraklardaki vakıf kütüphânelerine ise dokunulmadığı gibi sayımları yapılmış, katalogları hazırlattırılmış ve düzenli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeleri sağlanmıştır.[34]

Osmanlılar vakıf eserlerinin muhafazası ve alım-satımına engel olunması hususunda son derecede hassasiyet göstermişlerdir. Bir vakıf kütüphânesinden herhangi bir şekilde çıkarılmış bir kitabın vakıf olduğunun tespitinden sonra, nasıl geri gönderildiğini 12 Ra. 890 (29 Mart 1485) tarihli bir sicil kaydında açık bir şekilde görmekteyiz: Timuri Hükümdarı Şahruh Mirza'nın vakfettiği kitaplardan *Tefsir-i Kadı* İstanbul'a getirilip satıldığında, Hazine-i Âmire, yani Saray'daki kütüphâne için satın alınmış; ancak bu kitabın vakıf kitabı olduğu anlaşılınca tekrar yerine konulması için vilayet-i Acem'de Emir Ali Şîr'e gönderilmiştir.[35]

Müstensihler, Hattatlar

Bilindiği gibi Orta Çağ İslâm dünyasında verrâkların en önemli fonksiyonu, kitap telîf ve istinsâhını organize etmek ve bunları müşterilerine arz etmekti. Osmanlı döneminde satma gayesiyle kitap istinsâh etme ve ettirme işlerinde sahafların ne derecede rolü olduğuna dâir elimizde yeterli bilgi yoktur.[36] Sadece Köprülü Vakfiyesi'nde "verrâk" şeklinde adlandırılan sahafların kütüphânede kitap istinsâh edebileceklerinden bahsedilir.[37] A. Galland'ın günlüğünde de

33 Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çeviren Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948, s. 99.

34 Bu konuda birkaç örnek için bkz. Osman G. Özgüdenli, "Şeyh Safiu'd-dîn Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 10, İstanbul 2001, s. 43-56.

35 "Sebeb-i tahrîr-i hurûf oldur ki bundan evvel merhûm Sultân Mehmed Han *–tâbe serahu-* zamânında Şâhruh Emirza hazretlerinin vakıf kütübünden *Tefsîr-i Kâdı*'yı bir kimesne getürüp satup Hazîne-i âmire'ye alınmış imiş. El-hâletü hâzihi kitâb-ı mezbûrun vakfiyeti zâhir olup fahru'l-efâdil kâdı-yı 'asker Efendi Ali Çelebi hazretleri kitâb-ı mezbûru mefharü'l-emâsil Hâfız Mehmed Karabaş'a virmişler imiş kim getürüp Hoca Hâfız Mehmed Yezdî'ye teslîm ide. Anlar dahi anda vilâyet-i 'Acem'de hazret-i Emîr Ali Şîr'e iledüp îsal ide. Hâliyâ mezbûr Karabaş Hâfız mezbûr kitabı getürüp meclis-i şer'de mezkûr Hâce Hâfız Yezdî'ye teslîm eyledi. Ol dahi alup kabz eyledi". Bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. X, no. 14 (Ankara 1981), s. 43-44

36 Bu konuyla ilgili bazı dikkat çekici tespitler için bkz. Christoph K. Neumann, "Üç tarz-ı mütalaa. Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda kitap yazmak ve okumak", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, no. 1 (Bahar 2005), s. 59-61.

37 "talebe-i ilim ve verrâkûn varup hizâne-i mezkûrede mutalaa ve istinsâh idüp". Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. II, Ankara 1998, s. 205.

sahaflar şeyhinin tarihle ilgili bir eseri istinsâh ettirdiğine dâir enteresan bir kayıt vardır:

> 27 Ocak Cuma [1673]
>
> Kitapçıların başı olan sahaflbaşıya gittim. Bana henüz istinsâhı nihayet bulmamış bir Hoca Efendi Tarihi gösterdi ve on altı sayfa ihtiva eden her defterin yazılması için yetmiş akçe vermekte olduğunu söyledi.[38]

Sahaflar şeyhinin sonraki dönemlerde düzenli olarak bu tür bir faaliyet içinde bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. Belgelerde çok nadir de olsa bu tür faaliyetlerin sürdüğünü gösteren bazı kayıtlar mevcuttur. Mesela Şeyhülislâm Esad Efendi'nin 13 R. 1193 (30 Nisan 1779) tarihli muhallefatında, Sahaflar Şeyhi Ahmed Efendi'ye *Ruhu'l-Beyan* tefsirinin tezhibinden dolayı 36 kuruş borcu olduğuna dair bir kayıt vardır.[39] Kâğıtçı Hasan Efendi'nin 29 Za. 1218 (11 Mart 1804) tarihli muhallefatında sahaflar şeyhinde olan alacağının ödendiği belirtilmektedir.[40] Bu alacak kâğıt alımından dolayı olmalıdır. Müderris Osman Şâkir Efendi de 25 N. 1235 (6 Temmuz 1820) tarihli terekesinden[41] anlaşıldığına göre, kitap istinsâhı ile ek gelir sağlamaktadır. Terekesinde yüksek miktarda kâğıt vardır. Sahaf İbrahim Efendi'de olan 150 kuruşluk alacağı da muhtemelen istinsâh edip de satılmak üzere verdiği kitaplar dolayısıyladır. Özellikle de mushaf istinsâhı hususunda sahaflarla müstensihler arasında önemli bir ticarî münasebet olmalıdır. XIX. asrın başlarında İstanbul'u ziyaret eden John Fuller de "müstensihlerin en önemli uğraşının Kur'ân ve tefsirlerini kopya etmek olduğunu" söyleyerek bu hususu vurgular.[42]

Osmanlılarda istinsâh faaliyetlerinin en yoğun olduğu kurum Saray'dı. Saray'da kitap istinsâhı ile uğraşan "kâtibân-ı kütüb-i hâssa"ların sayısının zaman zaman altmışa ulaştığı görülüyor.[43] 1675 yılında İstanbul'a gelen İngiliz seyyahı George Wheler, Saray'da aylıklı olarak çalışan tarihçiler ve yazarlar [kâtipler]

---

38 Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, şerhlerle yayımlayan Charles Scheffer, çeviren Nahid Sırrı Örik, Ankara 1973, c. II, s. 10.

39 "Deyn-i müsbet-i Sahaflar Şeyhi Ahmed Efendi 'an tezhib-i *Ruhu'l- Beyan*". KA. 452, s. 40b.

40 "Sahaflar Şeyhi Efendi zimmetinde olup kabz olunan: 11 kuruş [1.320 akçe]. KA. 795, s. 3b.

41 KA. 1072, s. 52b-53b.

42 John Fuller, *Narrative of a Tour through some Parts of the Turkish Empire*, London 1829, s. 88.

43 Konunun detaylı incelemesi için bkz. Hilâl Kazan, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İstanbul 2010, s. 138-159.

olduğunu söylemektedir.[44] İstinsâh faaliyetlerinin yoğunlaştığı diğer bir kurum da medrese olmalıdır. Pahalı kitap fiyatları medrese öğrencilerini kullanacakları kitapları kopya ederek sağlamaya sevkediyordu. Kütüphânelerimizdeki birçok yazmada "şu medresede istinsâh edildi" şeklinde kayıtlara rastlamak mümkündür. Ancak bu kurumdaki istinsâh faaliyetinin boyutu hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Tekke ve zaviyelerdeki dervişlerin de istinsâh faaliyetine katıldıkları görülmektedir. Fakat medrese ve tekkelerde, İslâmın ilk dönemlerinde câmilerde veya Batı dünyasında manastırlarda olduğu gibi, bir eserin okunarak birçok kişi tarafından kopya edilmesi, böylece bir eserin birçok nüshasının kısa zamanda elde edilmesi şeklinde bir uygulama yoktu. Medrese, tekke ve zâviyelerdeki bu tür istinsâh faaliyetleri muhtemelen ticarî bir gayeyle değil de ihtiyacı karşılamak için yapılmaktaydı.

Matbaanın girişi sırasında, İstanbul'da hayatını kitap istinsâhı ile kazanan hattatların sayısı hakkında oldukça mübalağalı rakamlar verilmektedir. D'Ohsson, Osmanlılarda matbaacılığın gecikmesinin en önemli sebebinin ülkedeki yazma eserlerin bolluğu ve hayatlarını bu yolla kazanan sayısız derecede kitap müstensihinin bulunması olduğunu söyler.[45] A. Galland çok sayıda demekle yetinirken;[46] Marsigli, İstanbul'da kitap istinsâhıyla geçinenlerin sayısının doksan bine ulaştığını söyler ki[47] İstanbul'un Müslüman nüfusunun XIX. asır sonlarında bile dört yüz bin civarında olduğu[48] göz önünde bulundurulacak olursa

44 *A Journey into Greece by George Wheler Esq; in Company of Dr Spon of Lyons*, London 1682, s. 199.

45 M. De M. Dohsson, *Tableau General de L'Empire Othoman*, c. I, Paris 1788, s. 494. Bu konudaki diğer bazı seyyahların görüşleri şu makalede derinliğine incelenmiştir: Orlin Sabev, "Formation of Ottoman Print Culture (1726-1746), Some General Remarks, *New Europe College. Regional Program 2003-2004, 2004-2005*, Bucharest 2007, s. 293-333.

46 A. Galland, D'Herbelot'un *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universal*, c. I (Leiden, 1777) adlı eserine yazdığı önsözden, s. XXIX.

47 Marsigli'nin doksan bin olarak verdiği bu rakam (Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato Militare dell' Imperio Ottomano/L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, Tıpkıbasım, Graz 1972, s. 40) bazı araştırmalarda tenkide tabi tutulmadan tekrarlanmıştır. Bu hususla ilgili olarak bkz. İsmet Binark, "Matbaanın Türkiye'ye Geç Girişinin Sebepleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, Ankara 1979, s. 157; Orhan Kologlu, *Basımevi ve Basımın Gecikme Sebebleri ve Sonuçları*, İstanbul 1987, s. 49; Reşit Güngör Kalkan, "Sahafların İstanbulu-İstanbul'un Sahafları", *Değirmen*, c. VII, no. 20, İstanbul 2010, s. 152; Coşkun Yılmaz, "Hezârfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Armağanı 4: Lale Devri*, yay. haz. Mustafa Armağan, İstanbul 2000, s. 281.

48 Selçuk Akşin Somel, "Rûmî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı", derleyenler: Halil İnalcık-Şevket Pamuk, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, Ankara 2000, s. 152. (147-164).

bunun mümkün olmadığı kolayca anlaşılır. Jorga da bu bilgiyi bir tenkide tabi tutmadan, biraz azaltarak seksen bin olarak tekrarlar.[49] Bu sayıdaki bir hattat esnâfının yazdıkları kitapları muhafaza için sadece Osmanlı kütüphânelerinin değil, Avrupa ülkelerinin kütüphânelerinin kapasitelerinin de yeterli olamayacağı apaçık ortadadır. İstanbul'daki müstensihlerin sayılarıyla ilgili en sağlıklı bilgiyi Viyana'da yayımlanan *Europäische Fama* gazetesine (Viyana 1731, 333. kısım, s. 705-711) İstanbul'dan gönderilen bir haberde buluyoruz. Bu haberde "İstanbul'da kurulan matbaanın gelişme vadettiği ve ancak sayıları bini bulan müstensihlerin geçim endişesine düştüklerinden dolayı huzursuz oldukları" belirtilmektedir.[50]

Ancak matbaanın açılışı, müstensihleri etkilememiş olmalıdır. Kitap piyasasında talep daha ziyade dinî kitaplara olduğu, Kur'ân ve dinî kitapların basımının da XIX. asrın ortalarına kadar yasaklandığı göz önüne alınacak olursa, müstensihlerin Kur'ân ve dinî kitapların istinsâhı yoluyla hayatlarını kolaylıkla kazanmış olmalarının mümkün olduğu görülür. 1792-1795 yılları arasında İstanbul'da bulunan Dr. G. A. Olivier, İstanbul'da Kur'ân-ı Kerîm ve diğer kitapları kopya eden çok sayıda müstensihin olduğunu; okuma yazmayı öğrenen gençlerin önce kitap kopya ederek geçimlerini sağladıklarını, daha sonra da yazıda ustalaşınca levhalar yazmaya başladıklarını ve bir süre sonra da bir yolunu bulurlarsa bürokrasiye intisap ettiklerini yazmaktadır.[51] Dinî kitapların ve Kur'ân'ın basımına başlanıldığı XIX. asrın ortalarında bile müstensihler mesleklerini icraya devam etmişlerdir. Zira birçok kitap meraklısı basılı kitapları estetik bakımından yeterli bulmadıklarından, yazma eserlere olan taleplerini sürdürmüşlerdir. A. Galland, Türklerin, Arapların ve İranlıların matbu kitaplardan hoşlanmadıklarını ve İstanbul'da bir sahafın dükkânında gördüğü İbni Sina'nın Roma'da basılmış *Kanun* adlı eserinin yazma nüshaları yüksek fiyatlardan satılırken, baskısı çok güzel olan matbu bir nüshasının uzunca zamandır dükkânda müşteri beklediğini yazmaktadır.[52] Galland ayrıca, ticarî değeri olmadığı için Batılıların Türklere satmak için kitap basımından vaz geçtiklerini ve sadece misyonerlik gayesiyle dinî kitap basımına devam ettiklerini de eklemektedir.

---

49 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. IV, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, s. 300.

50 Nurdan Melek Aksulu, *Die Hohe Pforte, Turkenkriege, Konflikte und Beziehungen zwischen Abendland Und der Turkei (1703-1738) Aus deutschsprachigen Zeitungen des 18. Jahrhunderts*, München 2009, s. 378.

51 G. A. Olivier, *Voyage dans L'Empire Othoman, L'Egypte et la Perse*, c. I, Paris, 1807, s. 328-329.

52 A. Galland, D'Herbelot'un *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universal*, c. I (Hollande, 1777) adlı eserine yazdığı önsözden; s. XXIX-XXX.

Müteferrika baskısı eserlere[53] kitap bakımından zengin birçok terekede nadir olarak rastlanması da Osmanlı münevverinin matbu kitaba karşı olan olumsuz bakışını gösterir. Batı'da da matbaanın çıkışından sonra kitap meraklılarının basma kitaba karşı davranışlarının aynı olması dikkat çekici bir benzerliktir. Bir sahaf olan Vespasiano'nun, Urbino Dükü'nün kütüphânesiyle ilgili 1482 yılında yaptığı tespit, bu benzerliği açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

> Bu kütüphânede yetenekli hattatlar tarafından parşömen üzerine yazılmış ve çoğu minyatürlerle süslenmiş bütün kitaplar harikulade güzeldir. Bu koleksiyonda bir tane bile basılı kitap yoktur. Dük, kütüphânesinde basılı bir kitap bulunsaydı büyük bir utanç duyardı.[54]

Basılı eserleri güzel bulmadıkları için matbu kitapları müstensihlere kopya ettiren kitap meraklıları da bulunmaktaydı.

Belgelerdeki kayıtlar, müstensihlerin geçimlerini sağlayabilmek için en çok mushaf istinsâh ettiklerini göstermektedir. Kur'ân-ı Kerîm basımının uzun süre yasak olması[55] dolayısıyla oluşan talep, sahafları mushaf istinsâh ettirmeye yönlendirmiştir. Her âilenin bir mushafa sahip olma arzusu yanında, bazı hayır sahiplerinin de ölümlerinden sonra bıraktıkları paranın bir kısmıyla mushaf alınıp ihtiyaç sahiplerine verilmesi yönündeki vasiyetleri de bu hususta talebin artmasına sebebiyet vermiştir. Birkaç mushaf satın alınıp ihtiyacı olanlara verilmesini isteyen kimselerin yanında[56] oldukça çok sayıda mushaf alınması

53 İbrahim Müteferrika bastığı eserlerde şekil olarak yazma eserleri taklit etmeye çalışmışsa da bunda pek başarılı olamamıştır.

54 G. P. Putnam, *Books and their makers during the middle ages*, c. I, New York 1896-97, s. 366'dan naklen.

55 Bu yasaktan yararlanmak isteyen yabancı tüccarlar çok erken tarihlerde Kur'ân basımı işine girmişlerdir. Ancak Venedik'te Osmanlı ülkesinde satılmak için 1537 tarihinde basılan Kur'ân, çok sayıda basım hatası ihtiva ettiği için satılamamış ve bu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bkz. Maria Pia Pedani Fabris, "Between Diplomacy and Trade: Ottoman Merchants in Venice", *Merchants in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein, Paris 2008, s. 19.

56 2, 3, 4 *mushaf*: KA. 193, s. 96b; KA. 202, s. 115a; KA. 380, s. 102a; KA. 436, s. 89b; KA. 1243, s. 49b; KA. 1275, s. 3a; KA. 1421, s. 9a; KA. 1429, s. 38b; KA. 1475, s. 58b.
5 mushaf: KA. 145, s. 43b; KA. 149, s. 45b.
6 mushaf: KA. 28, s. 30b.
7 mushaf: KA. 126, s. 90b.
8 mushaf: KA. 1528, s. 27b.
9 mushaf: KA. 25, s. 55b.
10 mushaf: KA. 61, s. 21a.
12 mushaf: KA. 28, s. 54b.
30 mushaf: KA. 28, s. 102a.

için vasiyet eden hayır sahipleri de vardır. Elhac Mehmed Ağa'nın 20 N. 1104 (25 Mayıs 1693) tarihli muhallefat kaydında "talebe-i ulumdan muhtac olanlara" verilen 75 mushaf için 52.855 akçe ödendiği görülmektedir.[57] 29 Ca. 1275 (4 Ocak 1859) tarihinde ölen Miskyağcı Mehmed Şâkir Efendi, alınıp dağıtılması için vasiyet ettiği 100 mushafa servetinden 30.000 kuruş ayırmıştır.[58] mushafa olan bu talep, müstensihlerin uzun yıllar hayatlarını mushaf istinsâhıyla kazanmalarını sağlamıştır.

Müstensihler yanında ulemâdan birçok kimsenin de kitap istinsâhıyla uğraştığını görmekteyiz. Müderris-zâde Mehmed Efendi'nin terekesindeki istinsâh ettiği *Ekmel* adlı eser 21.100 akçeye, Şeyhülislâm İshak Efendi'nin terekesindeki kendi istinsâhı olan *Şerh-i Usul-i Pezdevî* de 2.430 akçeye satılmıştır.[59] Rumeli Kazaskeri Abdullah Efendi b. Emin el-Konevî'nin 10 M. 1212 (5 Temmuz 1797) tarihli terekesinde de kopya etmiş olduğu beş kitap bulunmaktadır:

Eczâ-i *Mutavvel* ba-hatt-ı merhûm: 36.000 akçe

Şifâ-i Şerîf ba-hatt-ı merhûm: 24.000

Eczâ-i *Risâle-i 'Aruz* ba-hatt-ı merhûm: 1.800

Elfiye ba-hatt-ı merhûm: 21.720 akçe

Siyelkûtî ale'l-Mutavvel ba-hatt-ı merhûm: 32.520 akçe[60]

Mekke Kadısı Mehmed Fazlullah Efendi'nin terekesinde, Molla Hüsrev'in yazdığı *Hülasatü'l-Fetevâ* adlı eser bulunmaktaydı.[61] *Şekâ'ik* müellifi Taşköprizâde Ahmed Efendi, Molla Hüsrev'in güzel bir yazısı olduğunu ve her gün eski âlimlerin kitaplarından ikişer sayfa yazarak ölümünde arkasından çok sayıda istinsâh etmiş olduğu eser bıraktığını belirtir.[62] Şâir Cevri de, aynı zamanda ünlü bir hattattı. Muhtelif terekelerde yazdığı çok sayıda esere rastlanmaktadır.[63]

Hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyûn'dan Sıdki Mustafa Efendi'nin 2.000 civarında kitaptan oluşan bir kütüphânesi vardı. Koleksiyonunda başta Evliya Çelebi'nin 10 ciltlik *Seyahatnâmesi* olmak üzere pek çok nadir eser bulunmaktaydı. Sıdkı Mustafa Efendi kitap pazarından temin edemediği kitapları istinsâh ettiriyor

57 KA. 17, s. 46b.

58 KA. 1735, s. 94a.

59 İstanbul Mahkemesi (TSA) 314, s. 11a.

60 KA. 705, s. 1b-5b.

61 KA. 304, s. 98b. (3 Z. 1181/21 Nisan 1768).

62 Taşköprülü-zâde 'İsamü'd-din Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, *Eş-Şekâ'iku'n-Nu'maniyye fi 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmaniyye*, yay. haz. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985, s. 118.

63 Mesela bkz. KA. 304, s. 88b; KA. 252, s. 10b.

olmalıdır ki Gurre-i M. 1184 (27 Nisan 1770) tarihli terekesinde[64] Kâğıtçı Mehmed Emin Ağa'ya ve Mürekkepçi Kadri Çelebi'ye bir miktar borcu olduğu görülmektedir. Terekesinde *Hâtem Dîvânı*'nın kendisinin kopya ettiği bir nüshasının olması, Sıdki Mustafa Efendi'nin kitap istinsâh işiyle de uğraştığını göstermektedir.

İstanbul'da hayatını kitap istinsâhıyla kazanan kişilerin bir esnâf teşekkülü hâlinde örgütlenip örgütlenmediklerini bilememekteyiz. Her ne kadar Dr. G. A Olivier, kalem erbabının (gens de plume) bir lonca oluşturduklarını söylüyorsa da[65] kadı sicillerinde bu konuda herhangi bir kayda rastlanmamaktadır.[66] Şüphesiz ki bu yolla hayatını kazanan kişiler evlerinde çalışabildikleri gibi, muhtemelen bir kısmının da dükkânı bulunmaktaydı. Esnâfların bulundukları bölgeleri gösteren listelerde de müstensihlerin ve hattatların toplu olarak bulundukları bir yer belirtilmemektedir. Ancak bu konuya temas eden yabancı seyyahlardan bir kısmı müstensihlerin bulundukları bölgelerle ilgili bazı bilgiler vermektedir. XIX. asrın başlarında İstanbul'a gelen J. C. Hobhouse, Kapalıçarşı'dan bahsettikten sonra şöyle demektedir:

> Doğu'nun bu başkentinin Charto-Pratia'sı[67] Küçük Pazar'dır (Tusuk-Bazar). Buradaki dükkânlarda kâğıtçılar ve kitap kopya edenler (müstensihler) bulunurlar. Müstensihlerin hepsi Türk'tür. Biz onları çalışırken gördük. Bazıları kitap kopya ediyorlar, bir kısmı da tezhibini yapıyorlardı. Birçoğu da kâğıtları aharlamakla meşguldüler....Doğu edebiyatlarıyla meşgul olanlar doğal olarak Küçük Pazar'daki dükkânlara gelecekler ve Şark'ta meşhur olan kitapları burada bulacaklardır.[68]

64 KA. 338, s. 83a-88b.

65 G. A. Olivier, a.g.e. s. 328.

66 Nelly Hanna, "guild" ve "guild members" şeklinde Kahire'deki müstensih esnâfının bir loncaya bağlı olduğunu belirten ifadeler kullanmaktaysa da, bu hususla ilgili herhangi bir kaynağa atıfta bulunmamaktadır. Bkz. a.g.e. s. 90.

67 Hobhouse'ın Charto-Pratia'ya benzettiği bölgenin hangi bölge olduğunu İngiliz seyyahı Edwin Augustus Grosvenor'un eserinde bulmaktayız:
> Sultan Bayezid Câmii'nin yakınında Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplar satan dükkânlar bulunmaktadır ve bunlar Bizans dönemi Chartopratia bölgesini, yani Kâğıtçılar Çarşısı'nın bulunduğu bölgeyi işgal etmektedirler.
> *Constantinople*. With an Introduction by General Lew. Wallace, c. II, London 1895, s. 757.

68 *A Journey Through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810*, c. 2, Philadelphia 1817, s. 341-342. Josiah Conder, 1830 yılında Londra'da basılan eserinde Hobhouse'ın verdiği bilgileri bir harfini bile değiştirmeden tekrarlar. Bkz. *A popular description of Turkey: geographical, historical, and topographical*, London 1830, s. 150. Türkiye'ye seyahat edecekler için XIX. asrın ilk yarısında hazırlanmış bir rehberde de aynı bilgi tekrarlanmaktadır:.

İstanbul'u yine XIX. asrın başlarında ziyaret eden bir İngiliz seyyahı "Tusuk Bazar"dan ziyaret edilmeye değer bir yer olarak bahseder ve yüzlerce hattatın burada kitap kopya etmekte olduklarını, kullandıkları alfabeyi bilmeyenlerin bile yazılarının güzelliğine ve intizamına hayran kaldıklarını söyler.[69]

Burada seyyahların Tusuk-Bazar diye adlandırdığı yer Beyazıt Câmii'nin yakınındaki Kâğıtçılar Çarşısı'nın bulunduğu bölgedir. C. White da müstensihlerin çok azının Serasker Kapısı'nın[70] bitişiğindeki çarşıda bulunduklarını, ekserisinin ise çalışmalarını evlerinde veya kütüphânelerde yaptıklarını söylerken bu bölgeye işaret etmektedir.[71] Amerikan misyoneri Dwight da müstensihlerin çarşısının Serasker Kapısı'nı geçer geçmez karşınıza geleceğini ve burada müstensihlerin Bizans tarzı sütunlar arasındaki dükkânlarda mesleklerini icra ettiklerini bildirir.[72]

Kitap istinsâhı, İstanbul yanında İslâm dünyasının kültür merkezleri olan Kahire, Şam ve Halep gibi şehirlerde de çok gelişmişti. Kahire'de sanat değeri olan yazmaları istinsâh eden hattatlar yanında, kitap pazarı için ucuz fiyatla satılabilecek kitapları süratle kopya eden müstensihler de vardı. Mesela Şeyh Ramazan el-Havanikī'nin (ö. 1158/1745) bir eserin her sayfasını birçok kere yazdığı ve sonunda bir kitabın 4-5 kopyasını aynı anda bitirdiği nakledilir.[73] Biyografi kitaplarında hayatını kitap istinsâhıyla kazanan birçok âlimden söz edilir.[74]

Kitap Müzâyedeleri

İstanbul'da kitap meraklıları ve sahaflar açısından kitap temini için en önemli yol muhallefatlardan çıkan kitapların müzâyedesiydi.[75] Kitap meraklıları,

---

A Handbook for Travellers in Turkey, describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, yay. haz. John Murray, Third Edition, London 1854, s. 92.

69 John Fuller, *Narrative of a Tour through some Parts of the Turkish Empire*, London 1829, s. 87. John Fuller, bu bölgeyi Londra'da kitapçıların kümelendiği Paternoster Row'a benzetmektedir.

70 Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin Merkez Binası.

71 Charles White, *Three Years in Constantinople; or Domestic Manners of the Turks in 1844*, second edition, c. II, London 1846, s. 209.

72 Henry Otis Dwight, *Constantinople and its Problems, its Peoples, Customs, Religions and Progress*, London 1901, s. 244.

73 Nelly Hanna, *In Praise of Books, A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse, New York 2003, s. 89-90.

74 Nelly Hanna, a.g.e. s. 89.

75 Muallim Naci Sahaflar Çarşısı'ndaki bir müzâyededen kitap alışını şöyle hikâye eder: "Geçenlerde oradan geçiyordum. Birtakım kitaplar mezad ediliyordu. Durdum, işe

erbâb-ı kalem yani bürokratlar ve ulemâ sınıfından kimseler biriktirdikleri ve okudukları kitapları eğer sağlıklarında vakfetmemişlerse, bu kitaplar ölümlerinden sonra ya mirasçılar arasında paylaşılıyor ya da müzâyede yoluyla satılarak elde edilen para mirasçılar arasında bölüştürülüyordu. İstanbul'daki kitap ticareti, canlılığını önemli bir ölçüde bu müzâyedelere borçluydu. Günümüze ulaşan müzâyede listelerinde en değerli ve pahalı kitapların bu yolla el değiştirdiği görülmektedir. Evliya Çelebi, Bidlis Hanı Abdal Han'ın hazinesinden çıkan meşhur hattatlar tarafından hükümdarlar için yazılmış mücevher ciltli mushaflarla dinî ilimlerle ilgili iki bin altı yüz kütüb-i nefisenin ve birkaç bin cilt de müzehheb ve münakkaş edebî eserlerin, murakkalar ve kıtaların ve "kefere hattıyla basılmış" kitapların müzâyedeyle satıldığını nakleder.[76] Eğer Evliya Çelebi'nin naklettikleri doğru ise bu müzâyede imparatorluk tarihinde yapılmış en zengin müzâyede olmalıdır.

Elimizde kitap müzâyedeleri sonucunda tutulmuş iki tür liste bulunmaktadır: Devletin müsâdere edip de müzâyedeyle sattığı kitapların listeleri oldukça detaylıdır. Bu listelerde genellikle müzâyedenin yapıldığı tarih, kitabın ismi, satış fiyatı, satış bedelinin tahsil edilip edilmediği ve alıcının ismi verilmektedir. Muhallefat defterlerinde yer alan kitapların satışları sonucunda tutulan listeler ise son derecede muhtasardır ve sadece satılan kitabın ismiyle satış veya takdir edilen değerini ihtiva ederler. Bu listelerde ancak ölenle diğer kişiler arasında borç-alacak ilişkisi varsa alıcılarla ilgili bazı kayıtlara rastlanabilir. Bu yüzden birinci tür listelerden yararlanarak sahafların devletçe yapılan müzâyedelere ne oranda katıldıklarını tespit edebiliyorsak da ikinci tür listelerden, yani muhallefat

yarayacak bir şey bulabilmek ümidiyle bunların esâmisini hâvi olan defteri süzmeğe başladım. Şu işaret gözüme ilişti: *Dîvân-ı Zahîr-i Faryâbî*, nefis yazma... Elde olduğunu sahhâftan haber aldığım bu kitabı, tellâlı çağırıp ziyaret ettim. Hakikaten nefis bir ta'lik yazması. Cildi, kâğıdı da latîf. Oldukça müzehheb de. Suale hacet kalmadı. O aralık tellal "*Zahîr-i Faryâbi Dîvânı*, yüz kırk beş" diye nidâ etti. Müteakiben elinde bulunan perâkendeleri göstererek "bunlar da beraber" dedi. Zahîrim yok idi. Dîvânı edinmek üzere artırmağa başladım. Böyle şeylerin müşterisi çok olmadığından sekiz-on kuruş daha çıktıkdan sonra üzerimde kaldı. Perâkendelerle beraber kitabı alıp eve geldim". Muallim Naci, *Muhammed Muzaffer Mecmuası*, İstanbul 1306, s. 4-5. İbnülemin Mahmud Kemal İnal da çarşıdaki müzâyedelerden şöyle söz etmektedir: "Büyük Çarşı'da Bedesten dışında "Sahaflar Çarşısı" namile yâdolunan -ve bugün halı satılan- dükkânlar baştan başa kitapçılara muhassas ve kitapla dolu idi. Bilhassa yazma kitablar o çarşıda satılırdı. Kitap meraklıları, salı günleri orada bulunur, müzâyede ile satılan kitablardan -hiç olmazsa- üç dört tane alırlardı. Dellâlın "Alayıma on kuruş var" diye bağıra bağıra dükkândan dükkâna gezdirdiği perişan kitap ve evrâk alayında öyle nadir ve mühim eserlere tesadüf edilirdi ki on kuruşa değil, on liraya tedarüki mümkin olamazdı". *Son Asır Türk Şâirleri*, c. I, İstanbul 1969, s. 824.

76 *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 4, yay. haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2001, s. 15-155.

kayıtlarından yararlanarak, yapılan kitap müzâyedelerine sahafların katılımları hakkında bir fikir sahibi olamıyoruz.

Devlet tarafından yapılan müzâyedelerle ilgili belgelerden anlaşıldığına göre her kesimden insan bu müzâyedelere katılıp kitap satın alabiliyordu. Kitap müzâyedelerinde tutulan bazı listelerde adları verilen kitap alıcıları arasında sahafların sayısının son derecede az olması şaşırtıcıdır. Mesela Nu'man Paşa'nın 18 Za. 1169 (14 Ağustos 1756) tarihinde satılan kitaplarının listesinde sadece birkaç sahafın ismine rastlanmaktadır.[77] Divoğlu Elhac Mustafa Efendi'nin kitaplarının müzâyedesinde ise alıcılar arasında herhangi bir sahafın ismi görülmemektedir.[78] Sabık Hotin Muhâfızı Halil Paşa'nın 22 Z. 1171 (27Ağustos 1758) tarihinde Bâb-ı Hümâyun'da satılan kitaplarından kitap alanlar arasında sadece iki sahaf vardır[79] Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın 23 C. 1148 (10 Kasım 1735) tarihinde yapılan müzâyedesine ise diğer müzâyedelere göre daha fazla sayıda sahaf katılmıştır.[80] Ali Paşa'nın 17 Z. 1148 (29 Nisan 1736) tarihli müzâyedesinden kitap alanlar arasında birkaç sahafın adına rastlamaktayız.[81] Mora Valisi Şâkir Paşa'nın Bâb-ı Âli'de 1234 Cemaziülevvel'inde (Şubat 1819) yapılan kitap müzâyedesine de bazı sahaflar katılmışsa da aldıkları kitap sayısı oldukça sınırlıdır.[82]

Başbakanlık Arşivi'ndeki 1160 (1747) tarihli bir defterde, muhtemelen dönemin sadrazamının kütüphânesi için satın alınan kitapların bir listesi verilmiştir. Satın alınan kitaplar için ödenen 20.000 kuruş civarında meblağın sadece 632 kuruşu Sahaf Molla ile Sahaf Abdurrahman Çelebi'ye ödenmiştir.[83] İncelediğimiz diğer müzâyede listelerinde de[84] durum pek farklı değildir. Bu da özel koleksiyonların oluşmasında ve kitap ticaretinde sahaflar yoluyla yapılan kitap satışlarının yanında, müzâyedelerin de önemli bir payının olduğunu göstermektedir.

77 "sahaf el-Hac Mustafa, sahaf Molla Ali ve sahaf Molla Halil" BOA. DBŞM. MHF. 12 640.

78 Henning Sievert, "Verlorene Schätze-Bücher von Bürokraten in den Muhallefat-Registern", *Buch- kultur im Nahen Osten des 17. und 18. Jahr-hunderts*, Hrsg. von Tobias Heinzelmann und Henning Sievert, Bern-Berlin 2010, s. 248. Henning Sievert'in bu makalesi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı muhallefatları tespit etmemde çok yardımcı oldu.

79 BOA. DBŞM. MHF. 12624.

80 BOA. DBŞM. MHF. 12646.

81 BOA. DBŞM. MHF. 12460.

82 BOA. DBŞM. MHF. 13.293.

83 BOA. MAD. 19 633.

84 BOA. DBŞM. MHF. 12.556; 13.317; 13.324; 13.328; 13.391.

İstanbul'da muhallefatlardan çıkan kitapların müzâyedeleri genellikle Bedesten'de[85] ve Sahaflar Çarşısı'nda yapılırdı.[86] İnciciyan, Bedesten'den bahsederken, dört kapısının, önünde yapılan mezat yerlerine göre adlandırıldığını ve Kitapçılar Kapısı'nın önünde de her türlü kitabın mezada çıkarıldığını söyler.[87] Fatih Câmii Avlusu'nda da daha çok dinî ilimlerle ilgili kitapların müzâyedeleri yapılmaktaydı.[88] Ulemâ sınıfına mensup kimselerin kitapları ise genellikle Süleymaniye'deki Fetvahane'de[89] ve yine aynı yerdeki Kazasker Kapısı'nda mezat edilmekteydi.[90] Muhtemelen bu mekânın seçilmesinin en önemli sebebi hem buradaki mevcut müşteri potansiyeli yani bu tür kitapların alıcılarının daha çok bu çevrede bulunması dolayısıyla kitapların değerine satılma ihtimali, hem de ulemâ sınıfına mensup olanların burada düzenlenecek bir müzâyedeye katılımlarının kolay olmasıydı. Nitekim Rumeli kazaskerlerinden Seyyid Elhac Abdullah Re'fet Efendi 21 Z. 1282 (7 Mayıs 1866) tarihinde ölünce, kitapları iki kısma ayrılmış; tarih ve edebiyatla ilgili kitapları Şehremini'ndeki konağında, dinî ilimlerle ilgili kitapları ise "Bâb-ı Hazret-i Fetvâ-penâhî'de Sadâret-i Rûm ili dâiresinde" satılmıştı.[91] Nadir olmakla birlikte, bazı câmilerin avlularında da müzâyede yapılmaktaydı. Müderris Mehmed Mansurî Efendi'nin kitapları da müderrislik yaptığı Feyziyye Medresesi ile Sultan Selim ve Şehzade câmilerinde yapılan mezatla satılmıştı.[92] Mehmed Haşmet Efendi'nin kitapları Şehzâde

85 KA. 1751, 66b; KA. 1846, s. 23b; KA. 1850, s. 12b.

86 "Müteveffâ-yı mîr-i mûmâ-ileyhin kütüb-i mevcûdesi, Çârşû-yı Kebîr'de Sahhâflar Çarşûsına nakl ve âhâra bey' ". KA. 1698, s. 5b; "Müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin bi'l-cümle kütübi Sahhâf Çarşûsına nakl ve lede'l-müzâyede ve âhara bey' ". KA. 1692, s. 78b. Diğer şehirlerde ise genellikle "sûk-ı Sultânî" diye adlandırılan şehrin en büyük çarşısında yapılırdı. (Mesela bkz. Edirne ŞS. 120, s. 68a; Edirne ŞS. 148, s. 52a; 53a; Edirne ŞS. 160, s. 70b; Rusçuk ŞS. 38, s. 95b; BOA. DBŞM. MHF. 12408. Mekke'deki mezatlar ise kitapçıların Ka'be'nin Bâbü's-Selâm kapısı dışında oluşturdukları çarşıda yapılmaktaydı. Bkz. Abdülvehhâb İbrahim Ebu Süleyman, *Bâbü's-Selâm fi'l-Mescidi'l-Harâm ve Devrü Mektebâtihi fi'n-Nahdati'l-'İlmiyye ve'l-Edebiyyeti'l-Hadîse*, Beyrut 2006, s. 121-122.

87 P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956, s. 27.

88 KA. 744, s. 61a; KA. 748, s. 3b.

89 "Müteveffâ-yı mezbûrun İstanbul'da Vezneciler'de Sabuncu Hanında odada mahfûz kütübü olup Bâb-ı Hazret-i Fetvâ-penâhî'de bey' olunan". BK. 55, s. 22a; "Müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin bi'l-cümle kütübü Bâb-ı Fetvâ-penâhî'de Sadaret-i Rum-ili mutasarrıflarına mahsûs dâireye nakl ve bi'l-müzâyede bey' olunduğu". KA. 1664, s. 59b, 68a. Ayrıca bkz. KA. 1677, s. 7a; KA. 1715, s. 16a ve 25a; KA. 1716, s. 16b ve 25a; KA. 1784, s. 97; KA. 1800, s. 30a, 39b; KA. 1803, s. 47a; KA. 1808, s. 92a; KA. 1817, s. 19a; KA. 1833, s. 24a-b; KA. 1834, s. 18a.

90 KA. 737, s. 38b.

91 KA. 1797, s. 54b-55a.

92 KA. 293, s. 47a. (29 M. 1181/27 Haziran 1767).

Câmii'nde satıldığında câmi kayyımlarına ve kitapları taşıyan hamallara 1.859 akçe ödenmişti.[93]

Bazen muhallefatlardaki diğer eşyanın niteliği kitapların satılacağı yerin seçiminde rol oynayabiliyordu. Mesela 9 Z. 1292'de (6 Ocak 1876) vefat eden Âmine Hanım'ın zinet eşyasının çokluğundan dolayı az sayıdaki kitabı ve eşyası bazen konağında, bazen de Bedesten'deki Kuyumcular Çarşısı'nda satılmıştı.[94] 2 L. 1290'da (23 Kasım 1873) vefat eden Ahmed Nazif Paşa'yla[95] 12 Ş. 1295'te (11 Ağustos 1878) vefat eden Şerife Fatma Hanım'ın[96] kitapları da muhtemelen yine aynı sebepten Kuyumcular Çarşısı'nda satılmıştı. Yine müderris Mehmed Âşir Efendi'nin,[97] Elhac Mustafa Efendi'nin,[98] Gümrük Emini Mehmed Sun'ullah Ağa'nın[99] ve Gemlik'te kadı nâibi iken vefat eden Mehmed Efendi'nin[100] kitapları diğer eşyasından ayrılmayarak Bezzâzistân-ı Atîk'te mezat edilmişti. 1 Mayıs 1309 (13 Mayıs 1893) tarihinde vefat eden *Hatt u Hattatan* müellifi Maarif Nezareti Encümen Azası Habib Efendi'nin kütüphânesindeki değerli yazmalar da Bezzâzistân-ı Atîk'te satışa çıkarılmıştı.[101] Nadir de olsa diğer eşyadan ayırt edilmeden Yorgancılar Çarşısı'nda bile kitap müzâyedesi yapılabiliyordu.[102]

Devlet adamlarının kitaplarının da Sahaflar Çarşısı dışında bazen Bâb-ı âli'de bazen de konaklarında[103] mezat edildiğini görüyoruz. Bazı muhallefatlardan çıkan kitapların satışının ölenin "menzili derununda", yani evinde yapıldığını gösteren örnekler de vardır.[104] Ebüzziya Tevfik'in naklettiğine göre, Şinasi'nin kitapları da ölümünden sonra Fatih'te Sormagir'deki evinde mezat edilmiş ve bu mezata Kayserili Mehmed Efendi, Âkif Efendi ve Çırçırcı Hilmi Efendi gibi tanınmış sahaflar katılmıştı.[105] Kitapların özelliklerine göre farklı müzâyede

93 KA. 327, s. 56a. (20 Ca. 1183/21 Eylül 1769).

94 KA. 1846, s. 39a.

95 KA. 1833, s. 17b.

96 KA. 1850, s. 37a.

97 KA. 1706, s. 50b.

98 KA. 1751, s. 66b.

99 BOA. D. BŞM. MHF. 12752.

100 KA. 219, s. 62b.

101 KA. 1940, s. 74b.

102 KA. 1940, s. 41b.

103 KA. 1751, s. 49b; KA. 1888, s. 82b; KA. 1751, s. 61b.

104 KA. 197, s. 11a; KA. 1757, s. 86b.

105 Ziyad Ebüzziya, *Şinasi*, yay. haz. Hüseyin Çelik, İstanbul 1997, s. 320. Turgut Kut'un tespit ettiği bazı satış kataloglarında müzâyede yerleriyle ilgili olarak da bilgiler mevcuttur. "Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri", *Müteferrika*, no.2, İstanbul 1994, s. 3-24.

yerlerinin seçildiği de görülmektedir. Mesela Mehmed Necib Efendi'nin Gurre-i B. 1271'de (20 Mart 1855) tespit edilen muhallefât listesindeki yabancı dilde yazılmış kitaplarının Bâb-ı âli'de Tercüme Odası'nda müzâyede edildiğine dâir bir kayıt vardır:

> Müteveffâ-yı merkûmun terekesinden olmak üzere efrenciyyü'l-lisân zuhûr eden kütübü Bâb-ı âlî'de Tercüme Odası'na nakl ile bi'l-müzâyede âhara bey' olunup...[106]

Gurre-i Ş. 1165 (14 Haziran 1752) tarihinde muhallefatı[107] tespit edilen Tabib Corcu veled-i Civan'ın Edirne'de Rüstem Paşa Hanı'ndaki odasında bulunan "kütüb-i Rumiyye" ve "kütüb-i Latiniyye" olarak tanımlanan kitaplarının bu şehirde değerleriyle satılamayacağı, dolayısıyla vârislerinin zarara uğrayacağı endişesiyle İstanbul'a getirilerek mezat edilmesine karar verilmiştir.

24 Ş. 1309 (24 Mart 1892) tarihinde vefat eden Sahaf Mustafa Es'ad Efendi'nin terekesindeki kitapların da farklı yerlerde satıldıklarını görüyoruz:

> Müteveffâ-yı mûmâ-ileyhin bazen Sahhâflar Çarşusu'ndaki dükkânında ve bazen sâlifü'z-zikr Şemseddin Molla Gürânî Mahallesi'nde vâki' menzili karşusında matba'asında ve ba'zen Şehzâde Kütüphânesi'nde vâki' odasında ve ba'zen Tavuk Pazarı'nda Vezir Hanı derûnında vâki' odada.[108]

27 N. 1310 (14 Nisan 1893) tarihinde vefat eden Muallim Naci'nin ölümünden bir buçuk yıl sonra tespit edilen terekesinde, kütüphânesindeki kitaplar yanında telîf etmiş olduğu bazı eserlerinin basılı çok sayıda nüshaları bulunduğu görüldüğünden, müzâyedesi dört farklı yerde gerçekleştirilmiştir: Evinde, Sahaflar Çarşısı'nda, Bâbıâli Caddesi'nde Kitapçı Arakel Ağa'nın dükkânında, Hoca Paşa Hanı derununda.[109] Çok sayıdaki matbu kitabın satışı için Kitapçı Arakel'in dükkânıyla Bâbıâli'deki Hoca Paşa Hanı en uygun yerlerdi.

XVII. asrın sonlarına ait bir muhallefat listesinde müzâyedelerle ilgili olarak daha önce örneğine hemen hemen hiç rastlamadığımız bir uygulama görmekteyiz. Eski Şeyhülislâmlardan Feyzullah Efendi, Beşiktaş'taki yalısında vefat ettiğinde Evahir-i Z. 1110'da (Mayıs 1699) terekesi tespit edilmiş ve kitapları Sûk-ı Sultanî'de yani Kapalıçarşı'da satılmıştır. Ancak terekedeki bir kayıt,

106 KA. 1706, s. 94a.

107 "Ancak Edirne'de bey' olunmak verese-i mezbûre hakkında gayr-ı nâfi' olmağla Âsitâne-i Sa'adet'de semen-i misilleriyle bey'...". Edirne ŞS. 146, s. 81b.

108 KA. 1934, s. 28a.

109 KA. 1940, s. 49a.

kitaplardan bir kısmının müzâyedeye çıkarılmadan önce dönemin şeyhülislâmı tarafından seçilerek satın alındığını göstermektedir:

> Hâlâ şeyhülislâm sellemehü's-selâm hazretlerinin taraf-ı bâhirü'ş-şerefinden kethüdaları olup Sultan Bayezid-i Veli hazretlerinin Evkâfı'nın mütevellisi olan Hasan Ağa ibn-i Abdullah vekâleten, ehl-i hibreden müderris İbrahim Efendi ve sahhâflardan Mahmud Efendi ve Veli Efendi'nin takvîmleri üzere iştirâ ve semenlerini teslim eyledigi kütübdür ki zikr olunur.[110]

Bu kayıttan anlaşıldığına göre şeyhülislâm efendi, 75 kitabı iki sahafın ve Müderris İbrahim Efendi'nin takdir ettikleri fiyat üzerinden almış ve parasını da ödemiştir. Ancak burada yine ilginç olan bir husus daha vardır: Dönemin muhallefatlarında ve bu muhallefat defterinde para birimi olarak dâima akçe kullanılıp "para" kullanılmazken bu satışda fiyatlama para üzerinden yapılmıştır. Aşağıda görüleceği gibi 1104-1116 (1693-1704) tarihleri arasında akçenin para karşısında değerinde değişme olmuş daha önceleri bir para üç akçeye karşılık gelmekteyken belirtilen tarihlerde dört akçe bir para olmuştur.

Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey'in kitaplarının müzâyedesinde de farklı bir uygulama dikkat çekmektedir. 27 C. 1278 (30 Aralık 1861) tarihli bir belgeye[111] göre Sahaf Mehmed Şükrü Efendi bu müzâyedede Meclis-i Vâlâ azalarından Subhi Beyefendi nâmına otuz iki bin kuruşluk kitabı veresiye olarak almıştır. Para kendisinden istendiğinde müracaat ettiği Subhi Beyefendi, borcu karşılığında "tercüme eyledikleri İbn Haldun kitaplarından bir miktar vererek beherini yetmiş kuruşa" satıp borcunu ödemesini söylemiştir. Arif Hikmet Bey'in vârislerine olan borç bu şekilde kapatıldıktan sonra, Subhi Beyefendi, Sahaf Mehmed Şükrü Efendi'ye Takvimhane-i Âmire'ye olan on bin kuruşluk borcunu ödemesi için yine bir miktar İbn Haldun tercümesinden vermiş ve bu nüshalar ise Sahaflar Çarşısı'ndaki müzâyedede tanesi ancak 25 kuruştan satılabilmiştir.

Kitap müzâyedeleriyle ilgili, nadir olsa da, diğer başka farklı uygulamalara da rastlanmaktadır. Mesela 15 Z. 1313'de (28 Mayıs 1896) vefat eden Mahkeme-i Temyiz Hukuk Kısmı Reis-i Evveli Ömer Fehmi Efendi'nin kitaplarıyla ilgili muhallefatta "Merhûm-ı müşarün-ileyh'in kütüb-i mütenevvi'ası olup mumâ-ileyh Mehmed Celaleddin Bey bi'l-müzâyede âhara bey' etmekle makbuzı olan esmânı: 4.778 guruş" şeklinde bir kayıt düşülmüştür. Maliye Nâzırı Ahmet Nazif Paşa'nın muhallefatındaki kitapların satışı ve satış değerleri de dikkati çekmektedir. Pakalın, Nazif Paşa'nın mütalaayı pek seven,

110 KA. 20, s. 89a.

111 BOA. MVL. 382/63. Bkz. Belge XV.

aynı zamanda kitap meraklısı bir zat olduğunu, zamanının bazı büyükleri ve okuma meraklılarının yaptığı gibi nüshası nadir, hat ve tezhibi güzel kitapları satın alıp bunların iyi şekilde muhafazasına itina eylediğini söyler.[112] Bilindiği gibi Türk kültürünün en önemli kaynağı olan *Dîvânü Lügati't-Türk* de Nazif Paşa'nın kütüphânesinde bulunmaktaydı. 25 Kanun-ı Evvel 1323 (7 Ocak 1908) tarihinde vefat eden Ahmed Nazif Paşa'nın terekesini tesviye için Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye azasından Mehmed Halis Efendi tayin edilmiş, eşyası ve kitapları yapılan bir müzâyedeyle satılmıştır. Müzâyededе iki şey dikkati çekmektedir: Birincisi koleksiyonda yer alan yazma mushaflar 30-200 kuruş arasındaki fiyatlardan satılmıştır. Matbu mushafların bile 40-50 kuruş arasında satıldığı[113] dikkate alınacak olursa, Nazif Paşa gibi kitap meraklısı bir zatın koleksiyonundaki mushaf nüshalarının bu fiyatlardan satılmaması gerekirdi. İkincisi ise diğer kitaplarının satışında takip edilen yoldur. Muhallefatta bu toptan satış yolu şöyle açıklanmaktadır: "*Cevdet Tarihi* 12, *Na'îmâ Tarihi* ve *Müneccimbaşı Tarihi*, bir miktar kütüb ve resâ'il-i mütenevvi'a: 3.335 guruş".[114]

Koleksiyonun zenginliğine göre müzâyedeler günlerce devam edebiliyordu. Belgrad Kadısı Numan Efendi[115] ile Miftahî-zâde Hâfız Mustafa Efendi'nin[116] kitaplarının müzâyedesi dört gün, Saraçhane Kethüdası Elhac Ali Ağa'nın altı gün,[117] müderrisîn-i kirâmdan Hâfız Mehmed Salih Efendi'nin kitaplarının müzâyedesi on iki gün devam etmiştir.[118] 6 Z. 1214 (1 Mayıs 1800) tarihli bir belgeye göre de zengin bir koleksiyonun satışı 14 gün sürmüştü.[119] XIX. asrın sonlarında yapılan müzâyedelerde, müzâyede günlerinde kitapların muhafazası için "muhafaza-i kütüb" adı altında bir miktar para ödenmeye başlandığını görüyoruz..[120] 5 B. 1298'de (3 Haziran 1881) vefat eden Maliye Hazine-i Celilesi'nde Muhasebat-ı Atîka Baş Kâtibi Hasan Fahimâ Efendi'nin kitaplarının muhafazası için altı sandık satın alındığını ve bu sandıklar için 300 kuruş ödendiğini Selh-i L. 1298 (24 Eylül 1881) tarihli muhallefat kaydından öğreniyoruz.[121]

112 M. Z. Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, c. 4, Ankara 1978, s. 65.

113 KA. 1850, s. 58a; KA. 1846, s. 1b.

114 KA. 1993, s. 39a. 5 B. 1298'de (3 Haziran 1881) vefat eden Maliye Hazine-i Celilesi'nde Muhasebat-ı Atîka Baş Kâtibi Hasan Efendi'nin kitaplarının değerinin 60.942 kuruş olduğu göz önünde bulundurulduğunda (KA. 1863, s. 49b.) bu rakamın çok düşük olduğu görülür.

115 KA. 209, s. 68a. (23 L. 1173/8 Haziran 1760).

116 KA. 737, s. 38b. (18 Ca. 1215/7 Ekim 1800).

117 KA. 744, s. 62a. (5 Z. 1215/19 Nisan 1801).

118 KA. 820, s. 62a. (8 L. 1219/10 Ocak 1805).

119 KA. 730, s. 40b.

120 BK. 77, s. 42a; BK. 80, s. 35a.

121 KA. 1863, v. 51a.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, özellikle de XVIII. asrın sonlarına doğru kitap müzâyedelerinde yapılan usulsüzlüklerle ilgili olarak bazı tedbirler alınmaya başlandığı ve giderek de bu tedbirlerin sertleştiği görülmektedir. Bu hususta İstanbul kadısına gönderilen fermanlarda müzâyedelerin sahaflar şeyhinin nezaretinde ve tellallar vasıtasıyla belirlenen yerlerde yapılması üzerinde durulmuş ve sahaf esnâfının kendi aralarında gizlice müzâyede yapıp satılacak kitapları ucuza getirmeye çalışmalarının önlenmesi için tedbir alınması istenmiştir. Muhallefat listelerindeki kayıtlardan bu kurallara genellikle uyulduğunu anlamaktayız. XIX. asra ait muhallefatların hemen hemen hepsinde terekedeki kitapların başta Çarşu-yı Kebir'deki Sahaflar Çarşısı olmak üzere, Bedesten'de ve Fatih Câmii Avlusu'nda ve Bâb-ı Fetva'da satıldığına dair kayıtlar vardır.

XX. asır başlarına doğru zengin koleksiyonların müzâyedelerinin belli bir düzen içinde yapıldığı, koleksiyonların matbu kataloglarının hazırlandığı[122] ve müzâyede zaman ve yerlerinin gazetelerle de duyurulduğunu görmekteyiz.[123] Mecâlis-i Maliye azasından İzzet Beğ'in mezat edilen kitaplarıyla ilgili şöyle bir kayıt vardır: "Bey' olunan kitapların i'lanı zımnında tab' olunan risâle ve pul,

122 BK. 50, s. 22b. Bu kataloğların en meşhuru Ahmed Vefik Paşa'nın zengin koleksiyonunun müzâyedesi için hazırlanan katalogdur. Bkz. Orhan F. Köprülü, "Ahmed Vefik Paşa Kütüphânesinin Kataloğu Hakkında", *Türk Kültürü*, c. IX, no. 100, Ankara 1971, s. 306-310. Satışa sunulan diğer bazı koleksiyonların da katalogları mevcuttur. Bu kataloglardan 22 tanesi A. Turgut Kut tarafından yukarıda anılan makalede tanıtılmıştır. Bu listeye şu katalog da ilave edilebilir: "Tophane'de vefat iden Kitapçı Mehmed Efendi'nin kitaplarının fihristi olup işbu sâl-i hâl-i Şubat'ın onuncu Pazar gününden itibaren beher hafta Pazar ve Çeharşenbe günleri Çarşu-yı Kebîr'de Sahaflar Çarşusunda Evkaf-ı Hümâyun Beytü'l-mal Kassamlığı marifetiyle bi'l-müzâyede fürûht olunacağı i'lan olunur, İstanbul 1317". E. Nedret İşli de Turgut Kut'un yukarıda anılan çalışmasında bulunmayan beş adet müzâyede kataloğunu şu makalede tanıtmıştır: "Terekelerden Yeni Çıkan Matbu Kitap Satış Defterleri", *Yücel Dağlı Anısına*, yay. haz. Evangelia Balta ve dgr. İstanbul 2011, s. 258-267. Büyük koleksiyonlar yanında bazı küçük koleksiyonların bile kataloglarının bastırıldığını muhallefat kayıtlarından öğrenmekteyiz. Mesela Filibe Tatarpazarcığı kazası nâibi iken vefat eden Ali Fehmi Efendi'nin muhallefat kaydında şöyle bir bilgi mevcuttur: "Kütüb-i mezkûrenin esâmisini mübeyyin defter matbaası masrafı: 120 guruş. BK. 50, s. 23b.

123 Devrin gazetelerinde "Fuzelâ-yı benâmdan Râşid Efendi merhûmun metrûkâtından olan kütüb-i nefîse-i muharrere bugün gurubî saat altıda sahaflarda müzâyede edileceği ilan olunur" (*Tanin*, no. 1142, s. 5, 24 Teşrin-i evvel 1327/6 Kasım 1911), "Esbak Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin kütüb-i mütenevvi'ası pazartesi ve salı günleri Bedesten'de satılacaktır" (*Tanin* no. 1146, s. 6, 28 Teşrin-i evvel 1327/10 Kasım 1911). Edirne valisi müteveffâ Süleyman Paşa'nın zîrde beyan olunan kitapları şehr-i hâlin ondokuzuncu Salı günü Sahaf Çarşusu'nda satılacaktır" (*Tasvir-i Efkâr*, no. 265, 18 Ş. 1281/8 Ocak 1865) şeklinde ilanlar görmek mümkündür.

tahririyesi ve varak bahâsı".[124] Bazı muhallefatlarda ilan için ödenen paraları bildiren kayıtlar da vardır.[125]

Sahaflar Çarşısı'ndaki müzâyedeler genellikle Salı günleri yapılmaktaydı. Namık Kemal, Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı bir mektupta enteresan kitaplar bulmak istiyorsa salı günleri Sahaflar Çarşısı'nda bulunmasını tavsiye eder.[126] İbnülemin Mahmud Kemal İnal da kitap meraklılarının salı günleri Sahaflar Çarşısı'nda bulunduklarını ve müzâyede ile satılan kitaplardan birkaç tane aldıklarını nakletmektedir.[127] Ancak çeşitli gazete ilanlarından öğrendiğimize göre özel koleksiyonların satışı için salı dışında da gerektiğinde kitap müzâyedesi yapılmaktaydı. Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin kitapları Pazartesi ve Salı ,[128] Londra'da vefat eden Selim Faris Efendi'nin kitapları Pazartesi ve Perşembe,[129] Özbekler Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi'nin kitapları Salı ve Perşembe [130] ve Halit Molla'nın kitapları da Pazar günü[131] satılmıştı.

Müzâyedede satın alınan kitabın kusurlu (muayyeb) çıkması durumunda, alıcının kitabı iade etme veya fiyatında eksiltme yapma hakkı vardı. Geri alınan kitaplar tekrar kusurlu olarak satılıyor olmalı ki fiyat farkından oluşan zararlar terekelere kaydedilmiştir. Mesela Sabık Şam-ı şerif Kadısı Mehmed Emin Efendi'nin muhallefatındaki bir kayıt bu tür bir uygulamayı şöyle anlatır:

> Mezbur Konevî Elhac Mustafa Efendi ve Mahmud Efendi'nin bâlâda muharrer iştirâ eyledikleri kütüb mu'ayyeb olduğu ber-nehc-i şer'î sâbit olup ba'de'r-red tekrar bey' olunmağla terettüb eden noksan: 146 guruş.[132]

Gurre-i R. 1179 (17 Eylül 1765) tarihli bir belgeye göre de Elhac Ebu Bekir Paşa b. Mustafa Ağa'nın kitaplarından 50.100 akçeye "Dede hattıyla" yani

---

124 BK. 82, s. 62b.

125 KA. 1863, s. 50a; KA. 1897, s. 8a, 17a-b.

126 "Kitapları Sahhâf Çarşısı'nda bulamamışsın. Ben arayacak olsam, zannederim ki hepsini bulurum. Sen, sahaflarda kitap aramanın usûlünü bilmiyorsun. Sahaf ağalarımızın hiçbiri, dükkânında mevcut olan kitapların ne olduğunu bilmez. İnsan ânlarla biraz ülfet hâsıl etmeli de, istediği kitabı, dükkânın içinde kendi aramalı. Bir de Salı günleri sahaflardan ayrılmamalı; kitap mezadı Salı günüdür. İnsan, dünyada hayâl ü hâtıra gelmedik tuhaf şeylere tesadüf eder". *Namık Kemâl'in Husûsî Mektupları*, yay. haz. Fevziye Abdullah Tansel, c. 2, Ankara 1969, s. 207-208.

127 *Son Asır Türk Şâirleri*, c. II, İstanbul 1969, s. 824.

128 *Sabah Gazetesi*, no. 7374 (20. 1. 1326 R/2 Nisan 1910).

129 *Sabah Gazetesi*, no. 7675 (21. 11. 1326 R/3 Şubat 1911).

130 *Sabah Gazetesi*, no. 387 (14. 07. 1306 R/26 Eylül 1890).

131 *Sabah Gazetesi*, no. 10 971 (25. 3. 1920).

132 KA. 1104, s. 69b.

Şeyh Hamdullah'ın oğlu Mustafa Dede'nin hattıyla olduğu belirtilerek satılan *Mushaf-ı Şerif*'in daha sonra "Dede hattıyla olmadığı nümâyân olunca" fiyatında 31.200 akçe indirime gidilmiştir.[133] Pertev Efendi'nin 859 kuruşa satın aldığı *Hâfız Divanı*'nın fiyatı da kusurundan dolayı 600 kuruşa düşürülmüştü.[134]

Bazı müzâyede listelerinde ve muhallefat defterlerinde kitap satın alanların borçlarını gösteren kayıtlar olmasından, bu tür satışlarda veresiye satış da yapıldığını anlıyoruz. [135] Bosna Valisi Şerif Osman Paşa'nın kitaplarının satışı için bastırılan katalogdaki " Şaban-ı şerifin on yedinci Pazarertesi ve Salı günü Bâb-ı Meşîhat-penâhî'de fürûht olunacak kitaplar peşin akçe ile bey' olunacaktır"[136] cümlesi veresiye satış uygulamasının mu'tad bir uygulama olduğunu, bu satışta ise bu usulün uygulanmadığını gösterir. Özellikle de birkaç gün süren mezatlarda satılan kitapların paralarının tahsili mezat sonuna bırakılmaktaydı. Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın müsâdere edilen kitaplarının 23 C. 1148 (10 Kasım 1735) tarihinde Bâb-ı Defteri'de Başbakikulı ağalarına mahsus odada yapılan müzâyedesinde tutulan defterde sahafların ve sahaflar dışındaki bazı kimselerin satın aldıkları kitaplar ve değerleri belirtildikten sonra, mezat sonrası tahsil edilip Hazine'ye teslim edilen miktarlar kaydedilmiştir.[137] Bu defterdeki bir kayıt bize mezat sırasında da tahsilat yapıldığını göstermektedir. Feyzullah Efendi'nin aldığı kitap karşılığı borcu olan 750 akçe ile münâdî İbrahim'in 250 akçe borcunun hemen tahsil edildiği "an makbuz-ı der-hîn-i mezâd" yani mezat sırasında alınanlar şeklinde belirtilmiştir.[138] Buna karşılık İbrahim Efendi 6.500 akçelik borcunu bir yıl sonra Gurre-i C. 1149 (7 Ekim 1736) tarihinde ödeyebilmiştir.[139] Baltacı İbrahim Ağa'nın getirmesi gereken 44.925 akçenin ise henüz ödenmediğini görüyoruz.[140]

Bazı muhallefatlarda tahsil işiyle görevli olan şahsa ödenen ücretle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Mesela Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'nin Gurre-i Ca. 1129 (13 Nisan 1717) tarihli muhallefatında "kütüb semenini tahsil için verilen ücret"ten bahsedilmektedir.[141] Gurre-i M. 1176 (23 Temmuz 1762) tarihli muhallefatında Şeyhülislâm Mehmed Salih Efendi'nin mezatında "zimem tahsili"

133 KA. 252, s. 10b, 14a.
134 KA. 1326, s. 26a.
135 BOA. DBŞM. MHF. 13293, BOA. DBŞM. ZMT. 13978; BOA. MAD. 3531, s. 6-7.
136 E. Nedret İşli, a.g.m. s. 260.
137 BOA. DBŞM. MHF. 12646.
138 Aynı belge, s. 23.
139 Aynı belge, s. 20.
140 Aynı yer.
141 KA. 42, s. 20b.

için ödenen ücret kaydedilmiştir.[142] Müderris Hâfız Mehmed Salih Efendi'nin kitaplarının on iki gün süren müzâyedesinde de "sarrafiye" olarak 24 kuruş ödenmişti.[143] Sahaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim'in 28 S. 1151 (17 Haziran 1738) tarihli terekesinde bu konuda yapılan ödeme şu şekilde belirtilmiştir:

> Sahhâflara bey' olunan kütüb akçesin cem' ü tahsil içün Sahhâf Rüşdi Çelebi'ye verilen ücret: 4.816 akçe.[144]

Ölenlerin terekelerinde çıkan kitapların kaça satıldığını gösteren kayıtlarla birlikte kitapları satışa hazırlamak için yapılan masraflar, tellallara ödenen ücret, müzâyedenin yapıldığı dükkân için ödenen "dükkâniye" de muhallefat defterlerine kaydedilirdi.

142 KA. 226, s. 87a.
143 KA. 820, s. 62a. (8 L. 1219/10 Ocak 1805).
144 İstanbul Mahkemesi (TSA) 336, s. 63b.

MUHALLEFAT LİSTELERİ VEYA TEREKE KAYITLARI

Kitap müzâyedelerini sahaflar şeyhi veya kethüdası düzenler sahaf tellalları da satışı gerçekleştirirlerdi. Müzâyededen önce kitaplar tasnif edilir ve fiyatlandırılırdı. Satışların sonucu da tereke veya muhallefat kayıtları diye adlandırdığımız belgelerle kadılar tarafından kayıt altına alınırdı. Bu tür kayıtlara çeşitli mahkeme sicillerinde rastlanmaktaysa da bunların büyük çoğunluğu askerî sınıfın miras davaları için tahsis edilmiş Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi'nde tutulan özel defterlerde bulunmaktadır.

Ölen kişilerin sahip oldukları servetlerinin, borç ve alacaklarının mirasçılarının müracaatı veya devletin gerekli görmesi durumunda tespiti sonunda hazırlanan belgelerin yer aldığı bu defterler, muhallefat veya tereke defterleri diye adlandırılmışlardır.[1] Bu tespit sonucunda miras kalan eşya değerleri belir-

1 Tereke defterlerinin iktisadî ve ictimâî hayatımız için önemini Ömer Lütfi Barkan veciz bir şekilde şöyle ifade etmektedir:
"Ölenlerin içtimaî menşelerine, medenî hallerine ve aile yapılarına ait bilgiler yanında; hayatta bulundukları sırada tasarruflarında bulunan her türlü giyim ve ev eşyası ile mobilya ve mutfak takımlarını; kiler mevcudunu; ev, bağ, bahçe ve değirmen... gibi malları; köylerdeki çiftlik bina ve araçları ile hayvan cins ve miktarlarını; anbarlarda mevcut veya tarlalarda ekili tahılın miktar ve çeşitlerini; atölye ve ticârethanelerdeki aletlerle malzemenin veya ticarî malların çeşit ve miktarlarını vermekte ve bütün

lenerek satılıp elde edilen miktardan ölen kişinin borçları, muhallefat işlemi için yapılan masraflar ve defin için harcanan para düşüldükten sonra kalan miktar mirasçılar arasında bölüştürülmekteydi. Mirasın tespiti sırasında mirasçılar tek tek belirtilerek ölenle[2] olan yakınlıkları ortaya konulur, terekede yer alan eşya teker teker sayılır ve değerleri belirlenir, ölenin sahip olduğu gayrımenkuller, köleler, cariyeler tespit edildiği gibi ölenin eşyaları sıralanırken sağlığında sahip olduğu kitaplar da bir liste hâlinde verilirdi.[3] Bu listeler sayesinde belli bir bölgede ve devrede değişik sınıflardan kişilerin sahip oldukları kitapların niteliği, sayısı hakkında bilgi sahibi olunabileceği gibi, hazırlanacak istatistikler

---

malların tahmini veya (müzâyede ile satışları sonunda) fiili olarak tahakkuk etmiş olan fiyatlarını ayrı ayrı tespit ve nakleden bu defterler sayesinde muayyen tarihî devirlerde ve bölgelerde muhtelif içtimaî zümreler arasında servetin dağılımı ve unsurları; maddi kültürün vasıf ve imkânları; hayat, konfor veya lüksün seviyesi; silahların ve elbiselerin envai; her türlü imalathaneler ile ziraî işletmelerin teşkilâtı, istihsal vasıta ve kapasiteleri, ticarî işletmelerin teşkilâtı, istihsal vasıta ve kapasiteleri, ticarî usul ve münasebetler, kredi şekilleri... gibi mühim mevzuların aydınlatılması imkânı hasıl olmaktadır". Ö. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *T.T.K. Belgeler*, c. III/5-6 (1968), s. 1-2.

2 Bu kayıtlarda ölenin oturduğu mahalle ve mesleği de belirtilirdi. XIX. asrın ikinci yarısına kadar muhallefatlarda ölen kişilerin ölüm tarihleri değil de kaydın yapıldığı tarih verildiğinden vefat tarihlerini yaklaşık olarak tespit etmek mümkün olmaktadır. Ancak XIX. asrın ikinci yarısından itibaren bir çok kayıtta "Bin iki yüz seksen iki senesi şehr-i Rebiülevveli'nin on dördüncü günü vefat eden sahaf Emiroğlu Pehlüvan Seyyid Halil Efendi..." (KA. 1790, s. 43a); "İşbu sene-i mübâreke Şa'banü'l-muazzamının yirmi dördüncü günü vefat eden sahaf esnâfından Seyyid Mustafa Es'ad Efendi... (KA. 1934, s. 28a); "Mahmiye-i İstanbul'da Saraçhane kurbunda Mimar Ayas Mahallesi'nde sâkin iken işbu sene-i mübareke Safer'ül-hayr'ının yigirmi beşinci günü vefat iden sahaf esnâfından Hâfız Hasan Efendi... (KA. 1879, s. 12b" şeklinde ölüm tarihleri açık olarak verilmeye başlanılmıştır.

3 Tereke Defterleri üzerinde yapılan bazı önemli çalışmalar şunlardır: Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları," *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV/1-4 (1955), s. 51-75; Ö. Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *T.T.K. Belgeler*, c. III/5-6 (1968), s.1-479; Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı (1981), s. 67-138; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988; Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo 1979; Yvonne J. Seng, *The Üsküdar Estates (Tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Chicago, 1991; Said Öztürk, *Askeri Kassama âit Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul, 1995. Tereke defterleri üzerine yapılan çalışmalar şu çalışmada geniş bir şekilde değerlendirilerek verilmiştir: Joyce Hedda Matthews, *The Ottoman Inheritance Inventory as an Exercise in Conceptual Reclamation (Ca. 1600-1675)*, Basılmamış Doktora Tezi, Binghamton University (State University of New York), 2001, s. 38-54. Bu konudaki çalışmaların tam bir listesi Orlin Sabev'in henüz basılmamış şu makalesinde mevcuttur: "Osmanlı Toplumsal Tarihi için Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları".

sayesinde hangi kitapların daha çok okunduğu, kitap fiyatlarının diğer eşyaya oranla değerleri hakkında da bir fikir edinilebilir. Yine bu listelerden hareketle günümüze ulaşmayan birçok kitabın izlerini sürmek de mümkün olabilmektedir. Tereke defterlerini bu yönüyle ele alan bazı araştırmacılar olmuştur. Halil Sahillioğlu Bursa Şer'î Sicilleri'ndeki 897 (1492) yılına ait bir tereke defterinde bulunan kitap listeleri üzerinde bir araştırma yapmışsa da bu araştırmanın sadece özeti neşredilmiştir.[4] Said Öztürk, İstanbul'un on yedinci asrına ait tereke defterlerini inceleyerek kitapların terekelerdeki payını, kitap sahiplerinin sosyal yapılarını, konu itibariyle kitapları tespit etmiştir.[5] Selanik,[6] Şam,[7] Bursa[8] gibi şehirlerin terekeleri kullanılarak bu konuda başka çalışmalar da yapılmıştır.

Tereke kayıtlarında kitapların listelendiği yer her zaman sabit olmayıp çeşitli dönemlerde farklılıklar göstermektedir. XVII. asırda kitaplar başta olduğu gibi ortada, sonda bazen de diğer eşya ile birlikte karışık olarak da yer alabilmekteydi. XVIII.-XIX. asırlarda kitapların yeri genellikle terekelerin başındadır. XIX. asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında ise yine bir düzensizlik söz konusudur ve kitaplar başta olduğu gibi sonda, bazen de terekenin ortasında yer alabilmektedir.

XVIII. asrın ortalarına kadar muhallefat kayıtlarında kitapların nerede mezat edileceği belirtilmemektedir. Bu asrın ikinci yarısında listelenen kitaplardan önce "müteveffâ-yı mezbûrun Sahhâflar Sûku'nda bey' olunan kütübüdür",[9] "müteveffâ-yı mezbûrun Sahhâf Çarşısı'na nakl ile..."[10] şeklindeki bilgiler yer almaya başlar.

---

4 Halil Sahillioğlu, "Ottoman Book Legacies", *Islamic Quarterly*, 19 (1975), s.195-197.

5 Said Öztürk, a.g.e. s. 174-184.

6 Meropi Anastassiadou, "Livres et Bibliothèques dans les Inventaires apres Décès de Salonique au XIXe siècle", *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranée*, no. 87-88 (Aix-en-Provence, 1999), s. 111-141; Meropi Anastassiadou, "Des Défunts Hors du Commun: Les Possesseurs de Livres dans les Inventaires après Décès Musulmans de Salonique", *Turcica*, no. 32 (2000), s. 197-252.

7 Colette Establet et Jean-Paul Pascal, "Les livres des gens a Damas vers 1700", *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranée*, no. 87-88 (Aix-en-Provence, 1999), s. 143-175.

8 Klaus Liebe-Harkort, *Beitrage zur sozialen und wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts*, Hamburg 1970, s. 116-127; Ali İhsan Karataş, "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, no. 8 (Bursa 1999), s. 317-328; Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV-XVI. Yüzyıllar), *Türkler*, c. XI, editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 896-908.

9 KA. 159, s. 80b.

10 KA. 1734, s. 47a.

Özellikle XVIII. ve XIX. asra ait muhallefat listelerinde kitap adlarının büyük bir titizlikle tespit edilmesine gayret edildiğini görmekteyiz.[11] Kitapların müstensihini bile belirten kâtipler vardır. Mesela Mısır Valisi Ebu Bekir Paşa'nın Gurre-i R. 1179 (17 Eylül 1765) tarihli muhallefatında[12] "*Mesnevi-i Şerif* ba-hatt-ı Cevrî", "*Şerh-i Şir'a* li-Seyyid Ali-zâde bâ-hatt-ı musannif", "*Tercüme-i Dürr-i Nazm* bâ-hatt-ı Hoca-zâde" ve Rumeli kazaskeri ve Nakibüleşraf olan Seyyid İbrahim İsmet Beyefendi'nin 21 Ş. 1222 (24 Ekim 1807) tarihli muhallefat listesinde de "*Külliyat-ı Ebi'l-Beka* bi-hatt-ı musannif", "*Nuhbe 'ale'l-Emâli* bi-hatt-ı Müstakim-zâde", "*Şerhü'l-Mevâkıf* bi-hatt-ı Nazif"[13] ve Sahaf Mehmed Emin Efendi b. Hasan'ın 26 C. 1208 (29 Ocak 1794) tarihli terekesinde[14] "*Siyer-i Veysi* ba-hatt-ı Kaf-zâde Fâ'izî" gibi kayıtlar bulunmaktadır.

Genellikle ma'zül müderris ve kadılardan seçilen Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi kâtiplerinin dinî ilimlerle ilgili kitapları, uzmanlık alanlarına girdiği için, doğru olarak tespitte başarılı olduklarını; ancak tarih, coğrafya ve edebiyat gibi alanlarda aynı derecede başarılı olamadıklarını görmekteyiz. Bu yüzden terekelerde bu sorunu "bir mikdar Türkçe kütüb", "Türkî kütüb" ve "Türkî tevârih" diyerek çözmeye çalışan kâtiplere rastlamaktayız.[15] Orta sınıfa ait terekelerin kaydedildiği Mülga Beledî Kassamlığı'na âit tereke defterlerinde bu uygulamaya daha sık rastlamaktayız. Orta sınıftan halkın okuduğu birtakım kitapları teşhiste zorluk çeken bu mahkemeye mensup kâtipler, bu zorluğu "kitab 14 aded",[16] "kitab on aded, def'a kitab beş aded, def'a kitab 15 aded",[17]

---

11 XVII. asırdan günümüze çok az muhallefat defteri ulaşabilmiştir. Bu defterlerdeki kitap listelerinde henüz bir standartlaşma olmamıştır. Mesela 1077 (1666-1667) tarihli bir muhallefatda kitap isimlerinin bile zikredilmeyerek koleksiyondaki kitapların "beş cild kitap", "sekiz cild kitap" şeklinde tanımlandığını görüyoruz. (KA. 6, s. 22b, 28b.).

12 KA. 252, s. 10a-14a.

13 KA. 834, s. 93b.

14 KA. 648, s 12b.

15 KA. 11, s. 36a; KA. 16, s. 211b, 216a, 219b; KA. 49, s. 94a; KA. 65, s. 32a. Hüseyin Efendi'nin Evâil-i C. 1049 (Ekim 1639) tarihli terekesindeki iki kitabın künyesi "Kitab. Müteallik bi'l-va'z ve'n-nesâyih bi-lisani Türkî" şeklinde verilmiştir. İstanbul Mahkemesi (TSA) 187, s. 9b. XVII. asıra ait birçok terekede Türkçe kitapların isimleri tespit edilemediğinden "Türkî kütüb" şeklinde verildiğini görmekteyiz.

16 Mülga Beledi Kassamlığı 15, s. 31a.

17 Mülga Beledi Kassamlığı 15, s. 17a. Süleymaniye'deki Tıb Medresesi'nde kalan Hüseyin Efendi b. Osman adlı bir talebeye ait Gurre-i C. 1092 (18 Haziran 1681) tarihli bir terekedeki 56 kitabın hiçbirinin ismi belirtilmemiştir. Kâtibin bu tembelliği olmasaydı, muhtemelen tıb tahsil eden bir öğrencinin ne tür kitaplar okuduğunu öğrenmiş olacaktık.

"kütüb-i sâ'ire 17 aded",[18] "kütüb aded 14",[19] "18 aded kütüb"[20] şeklinde ifadeler kullanarak aşmaya çalışmışlardır. Mesela Ahmed Çelebi'nin 20 Ra. 1086 (14 Haziran 1675) tarihli muhallefatını kaleme alan kâtip terekedeki dinî ilimlerle ilgili kitapları adlarını sayarak verdikten sonra, sıra Türkçe kitaplara gelince "Türkî kütüb 67 aded: 4480 akçe" deme kolaylığını seçmiştir.[21] Tırnakçı Hasan Paşa'nın kitapları da terekesinde "mütenevvi'a Arabî, Farisî ve Türkî kitab iki yüz seksen dört" şeklinde kaydedilmiştir[22] Şeyh Sunullah Efendi'nin terekesini yazan kâtib bu konudaki aczini "ismi na-ma'lûm Türkî kütüb" diyerek itiraf etmiştir.[23]

XIX. asrın ikinci yarısında matbu eserlerin yaygınlaşmasıyla kâtipler listeledikleri eserlerin matbu olup olmadığını belirtmeye başlamışlardır. Bir eserin Mısır baskısı olduğunu bile belirten kâtipler vardır.[24] Ancak bu dönemde de bazı kâtiplerin kitap isimlerini tespitte aynı hassasiyeti göstermedikleri ve "yazma ve basma kütüb-i mütenevvi'a ma'a kütüphâne, cild 150: 2.000 guruş",[25] "kütüphâne, bir mikdar kütüb: 4.000 guruş",[26] "bir mikdar kütüb ma'a evrâk-ı perişan: 150 guruş" şeklinde ifadeler kullanarak kestirme bir yol izlemeye devam ettikleri görülüyor.

Kitapların kaydedildiği terekelerde, yazı sitilinin de diğer eşyaların kaydında kullanılan yazıya göre farklı ve daha okunaklı olduğu görülüyor. Bu yüzden aynı tereke kaydında farklı yazı şekilleri kullanılabiliyor. Mesela Galata'da Okçu Musa Mahallesi'nde oturan Feyzullah Çelebi'nin 15 L. 1105 (9 Haziran 1694) tarihli tereke kaydı[27] bozuk bir kırma nesih hattıyla başlamakta, kitapların yazımına gelince muhtemelen kâtip değişmekte ve nefis bir ta'lik hatla terekenin yazımı sürmektedir. Defterdeki yazı bir sayfa sonra yine eski şekline dönmektedir. Sabık Mora Valisi Şakir Paşa'nın kitaplarının müzâyedesiyle ilgili defterde ismi belirtilmeyen bir "kâtib-i sahhâf"tan söz edilmektedir.[28] Tereke kayıtlarındaki bazı kitap listeleri bu kişiler tarafından yazılıyor olmalı.

---

18 Mülga Beledi Kassamlığı 18, s. 35a.

19 Mülga Beledi Kassamlığı 20, s. 6b.

20 İstanbul ŞS (TSA) 344, s. 20a.

21 Mülga Beledi Kassamlığı 10, s. 46a.

22 TSA. D. 7940.

23 İstanbul ŞS (TSA) 349, s. 84b.

24 "Mısır basması *Vasıf Divanı*: 51 guruş". KA. 1763, s. 40b; "Mısır basması *Sefine-i Rağıb Paşa*". KA. 1897, s. 17a; "Mısır basması *Altı Parmak*: 106 kuruş". KA. 1790, s. 43b.

25 KA. 1951, s. 35a.

26 KA. 2000, s. 5b.

27 ŞS. Galata Mahkemesi 157, s. 22a-23b.

28 BOA. D. DBŞM. MHF. 13293, s. 12.

Muhallefat listelerinin masraf kısmında kitapların satışa çıkarılmadan önce düzenlenmesi için yapılan masraflar da yer almaktadır. Kitapların satışa hazırlanmasında uzman kişilerden yardım alınmaktaydı. Çok zengin bir kütüphâneye sahip olan Sipah Ocağı Baş Halifesi Mustafa Efendi'nin 15 Ş. 1174 (22 Mart 1761) tarihinde tespit edilen muhallefatının masraf kısmında Sahaf Ali ve Hâfız efendilere verilen ücret yer almaktadır.[29] Herhâlde binin üzerindeki bir kitap koleksiyonunun satışa hazırlanması için bu konuda tecrübeli kişilerden yardım almak gerekmiştir. Şeyhülislâm Mehmed Salih Efendi'nin kitaplarının satışında da Sahaf Hâfız Efendi'ye bir ücret takdir edilmiştir.[30] Müderris Abdülvehhab Efendi'nin 25 B. 1178 (18 Ocak 1765) tarihli terekesinde yapılan masraflar arasında "ücret-i sahhâf",[31] Sultan Murad Vakfı Kâtibi Seyyid Hasan Efendi'nin terekesinde de "sahhâfa verilen ücret"[32] kayıtları yer almaktadır.

Genellikle zengin koleksiyonların yer aldığı muhallefat listelerinde "tertibiyye" "tertibiyye-i sahhâflık" ve "tertibiyye-i kütüb" için, yani kitapların satışa hazırlanması için para tahsis edildiği görülüyor.[33] Sahaf Yek-dest Mustafa Efendi'nin müzâyedeye çıkarılacak kitaplarının düzenlemesini yapan Sahaf Veli-zâde'ye 3.100 akçe ödenmişti.[34] Zengin bir koleksiyona sahip olan Mecâlis-i Maliye azasından İzzet Beğ'in kitaplarının tertibiyyesi için 690 kuruş gibi önemli bir meblağ harcanmıştı.[35] Kitapların mezat için getirildikleri dükkânlara da "dükkâniye-i sahhâf" veya "ücret-i dükkân-ı sahhâf" adı altında bir ücret ödenmekteydi.[36] Kitaplar müzâyede için sahaflar şeyhinin[37]/kethüdasının[38] veya esnâftan birisinin[39] dükkânına getirilebilmekteydi. Bu tür masraflarla ilgili olarak zengin bir koleksiyonu olan[40] ve 5 B. 1298'de (3 Haziran 1881) vefat

29 KA. 215, s. 87a.

30 KA. 226, s. 86b: "kütüb bey'i içün sahhâf Hâfız'a ve hükkâmiyeler içün verilen: 450 akçe" (Gurre-i M. 1176/23 Temmuz 1762).

31 KA. 263, s. 55b.

32 KA. 293, s. 50b. (23 Z. 1180/22 Mayıs 1767).

33 KA. 556, s. 44b; KA. 648, s. 28b; KA. 700, s. 98a; KA. 730, s. 40b; KA. 737, s. 38b; KA. 744, s. 62a; KA. 835, 43a; KA. 1706, s. 88b, 93b; BK. 50, s. 24b. Bir belgede de bu işde istihdam edilen kişi için "kâtib-i sahhâf" tabirine rastlanılmaktadır. Bkz. BOA. DBŞM. MHF. 13293, s. 12.

34 KA.171, s. 50b.

35 BK. 82, s. 62b.

36 KA. 4, s. 27a; ŞS. Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 729, s. 81; KA. 1706, s. 50b. Dükkâna kaç gün için ücret ödendiğini belirten kayıtlar da vardır. Mesela bkz. KA 728, s. 16b.

37 KA. 1863, s. 68a.

38 KA. 1897, s. 8a, 18a.

39 KA. 1863, s. 64a.

40 Koleksiyondaki kitapların değeri 60.942 kuruştur.

eden Maliye-i Hazine Celilesi'nde Muhasebat-ı Atîka Baş Kâtibi Hasan Fahimâ Efendi'nin muhallefatında şöyle bir kayıt vardır:

> Mezkûr kütübler içün ücret-i sahhâf olarak
>
> 14 gün x 40 guruş=560 guruş
>
> Tertibiyye ve dükkâniye olarak Sahhâflar Kethüdası Es'ad Efendi ve Sahhâf Kayseriyeli Mehmed Efendi'ye:
>
> Sekiz günde: 400 guruş[41]

Müderrisin-i Kirâmdan Esad Bey'in terekesindeki kitaplar satışa çıkarılmadan önce kontrol edilmiş, tamiri gerekenler tamir edilmiş ve "tamir-i kütüb" için 49 kuruş harcanmıştır.[42] Eğer kitaplar satılmayıp da sadece değerleri tespit ediliyorsa bu işlem için de bazen "tahminiyye-i kütüb" başlığı altında bir miktar para ödenmekteydi.[43]

Satılan kitapların kaça satıldığı, terekelerde kitap isimlerinin altlarında belirtilmekteydi. Her ne kadar para birimi olarak 1687 tarihinde kuruş kullanılmaya başlanmışsa da[44] XVIII. asrın sonlarına kadar terekelerde para birimi olarak akçe kullanılmaya devam edilmiştir. XIX. asrın başlarında bir süre akçe-kuruş karışık olarak kullanıldıktan sonra, imparatorluğun sona ermesine kadar fiyatların kuruşla belirtilmesi sürdürülmüştür. Başlangıçta bir kuruşun değeri yüz akçeyse de,[45] XVII. asrın ikinci yarısında 120 akçe bir kuruş eder olmuştur.[46] XVII. asrın sonlarında 1104-1117 (1692-1706) tarihleri arasında tedavüle değeri düşük bir akçe çıktığı için bazı muhallefat kayıtlarında akçenin çürük akçe mi, yoksa sağ akçe mi olduğunun belirtildiğini görüyoruz.[47] Bu tarihlerde çürük 160 akçe,[48] sağ 120 akçe bir kuruş etmekteydi. Bazı muhallefat kayıtlarında yekûn, sağ ve çürük akçeye göre farklı farklı olarak verilmiştir.[49] Aynı şekilde

41 KA. 1863, s. 50b.

42 KA. 647, s. 61b.

43 KA. 856, s. 122b.

44 Halil Sahillioğlu, *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi 1965, s. 68-72; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000, s. 174-176.

45 İstanbul Mahkemesi (TSA) 227, s. 7a.

46 KA. 12, s. 176a; KA. 17, s. 46a; KA. 19, s. 183a; KA. 24, s. 60b; KA. 25, s. 133b; İstanbul Mahkemesi (TSA) 261, s. 133a; "Esedî guruş yüz yigirmi akçe hesabı üzeredür". ŞS. Galata Mahkemesi 111, s. 13a.

47 İstanbul (TSA) 270, s. 88a; 125b.

48 KA. 17, s. 5b; KA. 18, 28b.

49 KA. 22, s. 91a.; İstanbul Mahkemesi (TSA) 264, s. 88a.

bu dönemde paranın akçeye karşı değerinde de farklılıklar oluşmuş, bir paranın değeri bazen üç akçe[50] bazen de dört akçe[51] olarak hesaplanmıştır.

Abdülmecid döneminde, 1844'de basılan 20 kuruş değerindeki bir gümüş mecidiye[52] muhallefatlarda kullanılmamışsa da, XIX. asrın sonlarında, akçeye karşı değerinde bir farklılık oluştuğundan, kaç akçenin bir mecidiye olarak hesap edilmesi gerektiği sık sık belirtilmiştir.[53] 1299 (1882) tarihinden itibaren bazı muhallefatlarda bir mecidiyyenin 19 akçe hesabıyla olduğu belirtilmiş[54] ve hesaplama sonucu oluşan zararlar da kaydedilmiştir.[55] XIX. asrın ortalarında para birimi olarak kullanılmaya başlanan lira, kuruş karşısında değerini 1 lira=100 kuruş olarak[56] imparatorluğun son dönemine kadar korumuşsa da, bu hesaplamanın farklı yapıldığını gösteren muhallefat kayıtları da bulunmaktadır. Mesela 23 R. 1303 (29 Ocak 1886) tarihinde ölen Amasyevî Hoca Abdülkerim Efendi'nin muhallefatında şöyle bir kayıt vardır: "Müteveffa-yı mezkûrun Çarşu-yı mezkûra nakl ile lira-yı Osmanî 108 guruş hesabıyla bi'l-müzâyede âhara bey' olunan Fransızca kütübüdür".[57]

Tereke kayıtlarında değerli kitaplar tek tek fiyatlandırılır, değersiz kabul edilenler ise genellikle birkaç kitap bir araya getirilir ve bu kitaplardan birinin adıyla anılan kitap gurubu "alayı"[58] olarak nitelendikten sonra fiyatı belirtilirdi. Alayı sözcüğünden sonra kitap gurubunda kaç kitap olduğu da cild sözcüğünden sonra kaydedilirdi. Bazı muhallefatlarda yaygın olmamakla birlikte

50 KA. 17, s. 95a.

51 KA. 17, s. 5b: KA. 19, s. 65b.

52 KA. 1923, s. 19b, 28a; KA. 1934, s. 13b. Şevket Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 210.

53 KA. 1863, s. 64a. (5 R. 1298/7 Mart 1881).

54 KA. 1993, s. 62a; BK. 62, s. 35a, 62a; BK. 73, s. 23a.

55 KA. 1934, 24b; KA. 1940, s. 58a.

56 Fehmi Yılmaz, a.g.e. s. 24; Şevket Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 212-217.

57 KA. 1897, s. 17b.

58 Pakalın'ın (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1946, s. 44.) "alayı" kelimesini "Kitap ve mecmuaların ciltleri bozuk, kağıtları kopuk, sahifeleri noksan olanlarının toptan satışları hakkında sahaflar beyninde kullanılır bir tabirdi. Bunların içinde kıymetli şeylere tesadüf edildiği de olurdu" şeklindeki tanımlaması bu tür kitapları belirtmede yanıltıcı olabilir. Çünkü "alayı" olarak nitelenen cildleri düzgün, sayfaları tam birçok kitap terekelerde yer almıştır. Ali Emiri'nin, Halis Efendi'nin Maarif Nezareti'ne sattığı kitaplardan bahsederken "Böyle mühim ve kıymetli ve nadir kitaplar kaldırıldıktan sonra diğer kitapların pek çoğu ise çarşıdan (Alay) tabir olunan suretde pek ucuz fiyatla alınabilir" şeklindeki ifadesi daha doğrudur. Bkz. Ali Emiri, "Maarif Nezaret-i Celilesine", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, sene 2, no. 16 (1335), s. 332. Zira bir kitabın alayı olarak nitelenmesinde fiziki özelliklerinin yanında fiyatı da önemli bir rol oynamaktaydı.

"cild" sözcüğü yerine "kıt'a" [59] ve "parça"[60] kullanıldığı da görülüyor. Değersiz kabul edildiğinden tek olarak "alayı" şeklinde nitelenen kitaplar da vardı.[61] XVII. asrın ortasına ait tereke kayıtlarında "alayı" şeklinde tasnif edilen kitap guruplarına gurup içindeki bir kitabın adı zikredilerek adlandırma yapılmamış, sadece "alayı kütüb, cild 35: 1.286 akçe"[62] denilmiştir. Müteakip dönemlerde guruptaki kitaplardan birinin adı verilmeye başlanılmıştır. Tersane-i Âmire'de, amele yoklama Başkâtibi Seyyid İsmail Hakkı Efendi'nin terekesinde "alayı" diye nitelendirilmiş birçok kitap vardır.[63] "*Fuzuli Divanı*, Alayı 10: 85 guruş" denildiğinde bu terekedeki *Fuzuli Divanı*'nın diğer dokuz kitapla birlikte 85 kuruşa satıldığını anlıyoruz. Aynı şekilde "*Tekellüm-i Farisi*, Alayı 16: 110 guruş" denildiğinde de Farsça konuşmayı öğreten bir kitabın adları belirtilmeyen 15 kitapla birlikte 110 kuruşa satıldığını öğreniyoruz.

Kitapların alayı olarak sınıflandırılmasında ölçü ne idi? Kitapların "ciltleri bozuk, evrâkı kopuk"[64] olması yanında, tabii ki fiyatı oluşturan eserin yazısı, tezhibi ve cildinin kalitesi de belirleyici olmaktaydı. Kitabın nadir olup olmaması da ölçü olabiliyordu. Bu ölçüler yanında kâtibin işini doğru ve itinalı yapması da önemli bir etkendi. Bazı kâtiblerin teşhis edemedikleri fazlaca tanınmayan kitapları "alayı" diyerek geçiştirme eğiliminde olduklarını görüyoruz. Ölenin mesleği de bu hususta önemli rol oynamaktaydı. İlmiye mensuplarının ve önemli devlet adamlarının terekelerindeki kitap listeleri daha dikkatli hazırlandığından, daha az "alayı" diye nitelendirilen kitap bulunmaktadır.[65] "Alayı" tabirinin hiç kullanılmadığı listeler de vardır. Mesela Şeyhülislâm Zeynelabidin Efendi'nin oğlu Üsküdar Kadısı Mehmed Arif Efendi'nin[66] ve Sadrazam Mehmed Said Paşa'nın[67] terekelerinde "alayı" diye nitelenen kitap yoktur. Diğer taraftan terekelerdeki kitapları " Kütüb, alayı, bir mikdar: 145 guruş" [68] veya "alayı kitab

59 KA. 1401, s. 26b; KA. 1677, s. 28b.

60 KA. 2018, s. 27a.

61 KA. 7, s. 14b; KA. 19, s. 146b; KA. 44, s. 23b; KA. 65, s. 25a, 70b; KA. 224, s. 47a.

62 KA. 7, s. 14b.

63 KA. 1734, s. 47a.

64 "Tahsilde bulunduğum zamanlar câmiden avdet akabinde Sahaf Çarşısı'na badehû kaleme gitmeyi itiyad etmiştim ki bu âdete sekiz sene devam ettim. Ekseriya sahaflar beyninde (alay) denilen kitapları alırdım. Ciltleri bozuk, evrâkı kopuk ve emsali kitaplara ve mecmualara alay deniyor ki bilâ-temyiz toptan satılırlar". Said Paşa, *Gazeteci Lisanı*, İstanbul 1906, s. 104.

65 KA. 1299, s. 49a; KA. 1461, s. 18a-b, 54a-b; KA. 1314, s. 45b; KA 1316, s. 78b; KA. 1359, s. 68a-b.

66 KA. 1293, s. 72b.

67 KA. 2053, s. 30-37.

68 KA. 1995, s. 4a.

mâ'a sandık"[69] diyerek sayısını bile belirtmeden geçiştiren kâtibler de vardır. İbnülemin Mahmud Kemal böyle gurup halinde satılan kitapların içinde bazen çok önemli eserler bulduğunu şöyle anlatır:

> Dellâlın "Alayıma on kuruş var" diye bağıra bağıra dükkândan dükkâna gezdirdiği perişan kitap ve evrâk alayında öyle nadir ve mühim eserlere tesadüf edilirdi ki on kuruşa değil on liraya tedariki mümkin olamazdı.[70]

Muhallefat listelerinde Arapça, Türkçe çok az da Farsça eserler yanında diğer yabancı dillerde yazılmış eserlere de rastlanmaktadır. Ermenice ve İbranice kitaplar toplu hâlde "Ermeniyyü'l-ibâre kütüb",[71] Ermeniyyü'l-lafz kütüb",[72] "Ermeniyyü'l-ibâre luğat",[73] "Kütüb-i Nasâra",[74] "Bulgariyyü'l-ibâre eczâ",[75] "Yahudiyyü'l-ibâre kütüb"[76] ve "Yahudiyyü'l-ibâre Elif-Ba cüzü"[77] şeklinde verilmiştir. Bir muhallefat kaydında muhtemelen Fransızca, İngilizce veya İtalyanca birkaç kitap da "Latin Kitabı" başlığı altında kaydedilmiştir.[78] Sahaf İbrahim Efendi b. Mustafa'nın kitapları arasında da 210 akçe değerinde bir "Kitab-ı Latin" vardır.[79]

Gurre-i Ş. 1165 (14 Haziran 1752) tarihinde muhallefatı tespit edilen Tabib Corcu veled-i Civan'ın Edirne'de Rüstem Paşa Hanı'ndaki odasında bulunan kitaplarını listeleyen kâtip, kitap adlarını tek tek verme yoluna gitmemiş, ancak kitapların bulunduğu sandıkları "tıbba müteallik kütüb-i Rumiyye ile memlu' tahta sandık", "kütüb-i Latiniyye ile memlu' sandık" şeklinde tanımlama yoluna gitmiştir.[80] Kâtibin "kütüb-i Rumiyye" ve "kütüb-i Latiniyye" ayrımını nasıl yaptığını bilemiyoruz. Yine Defterdar Avni Mehmed Efendi'nin 17 Z. 1181 (5 Mayıs 1768) tarihli terekesindeki 5.400 akçeye satıldığı bildirilen 193 "Firengî" kitabın hangi dilde olduğunu belirten herhangi bir ipucu yoktur.[81] Tanımlayamadığı yabancı dildeki kitapları bir açıklama

69 KA. 18, s. 70b.
70 *Son Asır Türk Şâirleri*, c. I, İstanbul 1969, s. 824.
71 KA. 1023, s. 52b; KA. 1251, s. 65b-66a.
72 KA. 887, 30a; KA. 952, s. 43a; KA. 1387, s. 81a.
73 KA. 1268, s. 43b; Mülga Beledi Kassamlığı 128, s. 36a.
74 KA. 550, s. 51a.
75 KA. 1850, s. 24a.
76 KA. 1388, s. 15.
77 KA. 1850, s. 24a.
78 KA. 336, s. 46b.
79 KA. 70, s. 9b. (15 Za. 1146/19 Nisan 1734).
80 Edirne ŞS. 146, s. 81b.
81 BOA. DBŞM. MHF. 52/5.

getirmeden sadece "kitap" sözcüğüyle belirten kâtipler de vardır. "Balat Kapusu haricinde Karabaş Mahallesi'nde sâkin olup bin doksan yedi senesi şehr-i Rebiülevvel'inde hâlik olan Halef veled-i Hefanye (?) nam Yahudi'nin" terekesindeki 8.000 akçeye satılan bir kitap ismi belirtilmeden "kitab 1: 8.000 akçe" şeklinde kaydedilmiştir.[82]

Fransızca ve İngilizce kitapları Ermeni ve Yahudi kitaplarından ayırmak için XIX. asrın ortalarına kadar bunlar için "Efrenciyyü'l-ibâre kütüb" tabiri kullanılmıştır.[83] Barudçubaşı Simon'un kitapları "Türkiyyü'l-ibâre kütüb 12: 150 guruş", Ermeniyyü'l-ibâre kütüb 35: 400 guruş", "Efrenciyyü'l-ibâre kütüb 24: 160 guruş" şeklinde verilmiştir.[84] "Rumî kütüb"[85] "Rumiyyü'l-ibâre kütüb"[86] ifadesiyle de Rumca yazılmış kitaplar kasdediliyor olmalıdır. Zira terekesinde bu şekilde tanımlanan bir kitap bulunan Bakkal Yorgi veled-i Panayot'un anadilinden başka bir dil bilmesi pek muhtemel değildir. XIX. asrın ikinci yarısında Batı dünyasıyla olan temasların yoğunluk kazanması sebebiyle muhallefatlardaki Fransızca kitapların sayısı artmakta ve bu kitapların "Fransız kitabı",[87] "Fransızca kitap",[88] "Fransızca kütüb",[89] "Frınçe kitabı"[90] ve "Franseviyyü'l-ibâre kütüb"[91] "Fransızca sifr",[92] "Frınçe risâle"[93] şeklinde tanımlandıkları görülmektedir.

Esbak Arabistan Ordu-yı Hümâyûn müşiri Emin Paşa'nın yabancı dildeki bir kısım kitapları "Alafranka kütübüdür" şeklinde tanımlanmış, listeyi hazırlayan kâtip yabancı dile aşina olmalı ki 200'ün üzerindeki kitabı da dillerini "Franseviyyü'l-ibâre", "İngilizi'l-ibâre" şeklinde belirterek ve konularını vererek sıralamıştır.[94] Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın terekesindeki yabancı dildeki kitaplar "kütüb-i Avrupa" başlığı altında verilmiştir.[95] Muhallefatlarda farklı dillerde de kitaplar bulunmaktadır. Mesela Miralay Ali Bey'in 6 M. 1269 (20

82 Mülga Beledi Kassamlığı 19, s. 85.
83 KA. 1121, s. 68a.
84 KA. 1355, s. 60b.
85 KA. 1174, s. 99a; KA. 1174, s. 99a; KA. 1580, s. 61b.
86 Mülga Beledi Kassamlığı 128, s. 41a.
87 KA. 1606, s. 65a; KA. 1725, s. 14a; KA. 1812, s. 46a; KA. 1853, s. 13b.
88 KA. 1664, 35a; KA. 1709, s. 4a.
89 ŞS. Anadolu Sadareti 105, s. 21.
90 BK. 68, s. 43b.
91 KA. 1751, s. 9a; KA. 1785, 56b; KA. 1897, s. 36a; BK. 62, s. 66a
92 BK. 60, s. 37b.
93 KA. 706, s. 37a. (Selh-i C. 1273/24 Şubat 1857).
94 "İngiliziyyü'l-ibâre ilm-i hikmet", "Franseviyyü'l-ibâre Volter külliyatı". KA. 1664, s. 50b.
95 KA. 1725, s. 28a.

Ekim 1852) tarihli muhallefatında "Nemçe lisanı üzre" kitapları olduğu belirtilmiştir.[96] Ahmed Fethi Paşa'nın ise "lisan-ı Çinî üzre kütüb ve haritası" vardır.[97] 8 Ş. 1277 (19 Şubat 1861) tarihinde vefat eden sabıka Sultan Kethüdası olan Mehmed Şakir Efendi'nin kitapları arasında da Efrenc hattıyla yazılmış resimli bir *Acâ'ibü'l-Mahlukat* nüshası bulunmaktadır.[98]

Tereke kâtiplerinden bazılarının zimmîlerin, yani Müslüman olmayanların terekelerinde kitap çıktığında takındıkları tutum ilgi çekicidir.[99] Marat zimmînin muhallefatını kaydeden kâtip, kitaplarını "Kefere Kitabı" başlığı altında vermiştir.[100] Poliçeci Yosep'in kitapları da kâtibe göre "bir mikdar kefere kitabıdır".[101] Sahaf Süleyman Efendi b. Hüseyin'in terekesindeki kitaplardan da üçü "Kefere Kitabı" şeklinde kaydedilmiştir.[102] Muhallefat kâtiplerinin Müslümanlarla zimmilerin müştereken kullandıkları isimleri ayırt etmek için uyguladıkları Müslümanların sin harfiyle yazdıkları Musa'yı sadla, tı harfiyle yazdıkları Fatıma'yı t ile, he harfiyle yazdıkları İbrahim'i he'siz olarak "İbram" yazma şeklindeki sistemi birkaç muhallefat kâtibinin kitab kelimesine de uyarladıklarını görüyoruz. Hekim Seyyid Salih Tevfik Efendi'nin terekesindeki "Franseviyyü'l-ibâre kitabı"[103] ve Belgrad Muhâfızı Mehmed Selim Paşa'nın terekesindeki "Fransız kitabı"[104] tanımlamalarında "te" harfiyle yazılması ge-

96 KA. 1674, s. 73b.

97 KA. 1751, s. 62a.

98 "musavver, ba-hatt-ı Efrenc". KA. 1763, s. 30b.

99 Kâtiplerin Müslümanlarla Müslüman olmayanların öldüklerini de farklı şekilde ifade ettikleri görülmektedir. Kâtipler hemen hemen dâima ölen Müslümanları "vefat eden" şeklinde belirtirken Müslüman olmayanlar için "hâlik", "helâk olan" ifadesini kullanmaktadırlar. Ancak bu konuda daha da aşırı giden kâtipler de vardır. Mesela 1032 (1623) tarihinde terekesi tespit edilen Mitro veled-i Mihal bir sicil kaydında (ŞS. Galata Mahkemesi 37, s. 49b) "merdud" olarak nitelendirilmekte ve defini için harcanan para da "yere sokmağa harc" başlığı altında verilmektedir. Şerbetçi İstepan'ın (KA.1627, s. 54a) ve Kitapçı Boğos veled-i Ohannes'in (KA. 861, s. 64b) defni için harcanan paralar da "mesarif-i hafr" yani çukur kazmak için harcanan para, Sarraf Sergis'in defni için yapılan masraf ise "berâ-yı hafr-ı lâşe" (Leş için çukur kazma parası) başlığı altında verilmiştir. (KA. 309, s. 80b). Sivas Mahkemesi'ne ait 5 R. 1266 (18 Şubat 1850) tarihli bir kayıttan Tanzimat'tan sonra gayr-ı müslimlerden alınan "mürdiyye ve hafriyye" adıyla alınan harçların kaldırıldığını öğreniyoruz. Bkz. Sivas ŞS. 25, s. 290. Genelde kâtipler gayrımüslimler için "bera-yı defn-i hâlik" (Mülga Beledi Kassamlığı 21, s. 10a), "tahfir ve tedfin" (Mülga Beledi Kassamlığı 90, s. 68a) gibi ibareler kullanmaktadırlar.

100 KA. 989, s. 110a.

101 KA. 1240, s. 11b.

102 KA. 421, s. 13a.

103 KA. 1541, 35b.

104 KA. 1606, s. 65a; KA. 1812, s. 46a.

reken kitab kelimeleri "tı" ile yazılmış ve âdeta bunlar ötekileştirilerek bunlar bizim kitaplarımız gibi kitaplar değildir denilmek istenilmiştir. Aynı listede bir satır aşağıda kitab kelimesini doğru şekli olan "te" harfiyle yazan kâtibin yukarıdaki örneklerde hata etmiş olduğu düşünülemez. Aynı durum Tuhafiyeci Manolaki'nin 17 R. 1267 (19 Şubat 1851) tarihli muhallefat listesindeki kitapların yazılışında da görülmektedir.[105] Listenin başında üç kere geçen "Rûmiyyü'l-ibâre kütüb" cümleciğinde "kütüb" kelimesi "te" harfiyle daha sonra gelen "İncil, kitab"daki "kitab" "tı" harfiyle yazılmıştır. Ardından "tı" harfiyle "sağir Rumiyyü'l-ibâre kütüb", tekrar "te" harfiyle "Rumiyyü'l-ibâre kütüb" gelmektedir. Burada kâtibin kasıtlı olarak bazı kitab kelimelerini "tı" harfiyle yazarak yukarıda da belirttiğimiz gibi harfler üzerinden bir ötekileştirme ve kitapları ayrıştırma yoluna gittiği ve "Bu sizin bildiğiniz kitaplardan değildir" demek istediği açıkça müşahede edilmektedir.

Ancak kâtiplerin Müslüman olmayan kimselere karşı bu tutumları sistematik değil münferittir. Hristiyanların mukaddes kitabı İncil söz konusu olduğunda İncil-i Şerif[106] diyerek saygılı ifadeler kullanan kâtipler de vardır. 2 R. 1155 (6 Haziran 1742) tarihinde terekesi[107] tespit edilen Mustafa Efendi'nin kitaplarını listeleyen kâtip de "Mushaf-ı Şerif, 2.400 akçe", İncil-i Şerif, 150 akçe", Zebur-ı Şerif, 400 akçe" diyerek her üç semavî kitap için aynı saygı ifadesini kullanmıştır.

105 KA. 1650, s. 38b.

106 KA. 1879, s. 44b.

107 İstanbul Mahkemesi (TSA) 348, s. 41b.

YANGINLAR VE KİTAPLAR

XVIII. yüzyıl başlarına kadar kitap kültürü yazma eser geleneğine dayalı olan Osmanlı toplumunda, yangınlar kadar kitaplara zarar veren başka bir felaket olmamıştır. Özellikle de tek nüsha olan eserler söz konusu olduğunda, yangınlar Osmanlı tarihi boyunca cereyan eden olaylar arasında en az savaşlar kadar tahribata yol açan büyük bir afet olarak dikkati çeker. Meselâ Fındıklılı İsmet Efendi'nin te'lif ettiği *Şekâ'ık Zeyli'nin* birçok cildi, *Sicill-i Osmanî* müellifi Mehmet Süreyya'nın *Târih-i Cevdet*'e yazdığı dokuz ciltlik zeyl İstanbul yangınlarının birinde yanmıştır[1]. Yine Hüseyin Vassâf'ın *Tertib-i Cedîd Coğrafya-yı Umumî* adlı eserinin ilk iki cildi de yangınlardan birinde kaybolup gitmiştir.[2] Çok değerli olan arşiv malzemeleri de yangınlardan nasibini almış merkez ve taşra arşivlerine âit birçok defterin[3] yanında çeşitli mahkemelere âit çok sayıda sicil defteri de[4] muhtelif tarihlerde çıkan yangınlarda yok olmuştur.

1 Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebeti ile*, İstanbul 1940, s. 575.

2 Hüseyin Vassâf, *Vâkıât: Keşif Günlüğü*, yay. haz. Abdullah Taha Orhan, İstanbul 2012, s. 42.

3 *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz*, yay. haz. Uğurhan Demirbaş ve dgr. Ankara 2000, s. 50-51.

4 Bilgin Aydın, "Osmanlı Dönemi İstanbul Mahkemelerinde Sicillerin Korunması ve Şer'iye Sicilleri Arşivinin Kurulması", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, no. 1, İstanbul 1999, s. 57.

XVIII. asrın sonlarında İstanbul'da bulunan İngiliz Elçiliği Papazı ve Doktoru James Dallaway, İstanbul'da çok sık yangın görüldüğünü, hatta yangınsız geçen birkaç ay bile olmadığını, yangınların o kadar dehşetli olduğunu ve koca bir mahalleyi bir anda yok ettiğini söyler. 1633 yangınında İstanbul'da 70 bin ev yanmışlı. 1788 yangınında ise neredeyse bütün şehir yanacaktı.[5] Halk arasında Anadolu'nun salgın ve İstanbul'un da yangın ile birlikte anılır olması, bu felaketin yol açtığı zararın boyutlarını göstermeye yetmektedir.[6]

Bu durumun arkasındaki en önemli sebeplerden biri olarak İstanbul'da kullanılan temel ve yaygın yapı malzemesinin ahşap olduğu unutulmamalıdır. Diğer yandan binaların sık ve çoğu yerlerde bitişik nizam şeklinde olması, yangınların yol açtığı zararın boyutunun büyümesinde en başta gelen nedenler arasında gösterilir.[7] Tabii ki buna sık sık kazan kaldıran yeniçerilerin kasten çıkarttığı yangınları da eklemek gerekir.[8] Buna paralel olarak yoğun nüfusu ile de temayüz etmiş olan İstanbul'da vuku bulmuş bir yangının, zikredilen sık yapılaşma ve sık görülen rüzgârların da etkisiyle, çok kısa sürede etki alanını genişletmesi mukadder olmuştur. Eğer bir yangın haritası yapılacak olursa hemen hemen her asırda İstanbul'un önemli bir bölümünün yanmış olduğu görülecektir.

Osmanlı'da câmi, medrese, hamam gibi yapılar dışında evler, konaklar, saraylar, büyük oranda mescitler, kısmen de hanlar ahşap olarak inşa edilmiştir.[9] Her yangından sonra evlerin kârgir olarak inşa edilmesi için emirler çıkarılmışsa da taş nakliyatının zor ve pahalı olması ile ahşap yapının depremden daha az zarar görmesi, ahşap yapıların kâgir olanlara nispetle rutubetsiz oluşu, daha fazla güneş alması ve iyi ısınması[10] sebebiyle ahşap evler yapılmaya devam edilmiş ve yangınlar da şehri tahribe devam etmiştir.

---

5 James Dallaway, *Constantinople Ancien and Modern, with Exurcions to the Shores and Islandes of the Archipelago and to the Troad*, London 1797, s. 73.

6 İstanbul'da yangınların ne kadar sıklıkla meydana geldiğini takip edebilmek için bk. Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enst. Yay., İstanbul 1963, s. 327-344; Kenan Yıldız, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Tahlili (1660-1700)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2012.

7 O. Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. II, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995, s. 1077.

8 Turgut Işıksal, "Kütüphânelerimizden Çalınan Eserler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 58, İstanbul 1972, s. 23.

9 Cezar, a.g.m., s. 327.

10 Helmuth von Moltke (Feldmareşal), *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul 1969, s. 78; İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, 6. bs., İstanbul 2003, s. 18.

Eskilerin "kitap fırını" olarak adlandırdıkları İstanbul'daki yangınlardan özel kitap koleksiyonları da nasibini almış, yanan mahallelerle birlikte binlerce kitap da yok olup gitmiştir. Ali Emiri Efendi, İstanbul'da yangın sonucu kitaplarını kaybetmeyen pek az kimsenin bulunabileceğini şöyle ifade etmektedir:

> İstanbul'da kangı bir zat bulunabilir ki kitaplardan bahis açıldığı vakit bende şöyle güzel bir kitap vardı. Falan harik sırasında sâ'ir kitaplarım ve hânumânımla beraber yandı demesin ve müte'essir vaziyet almasın[11]

Diğer binalara yakın ve bitişik olmayan konak ve yalılar yangın afetine nispeten daha az maruz kalmışlarsa da, mahalle aralarında birbirine bitişik olarak inşa edilmiş evlerde bulunan kitapları korumak mümkün olmamıştır. Bu durum büyük koleksiyon sahiplerini tedbir almaya zorlamış ve birçok kitap sahibi kitapları için emin yer bulmaya çalışmıştır. Belgelerdeki kayıtlardan anladığımıza göre, bu problemin halli için takip edilen en önemli yol yangından etkilenmeyecek veya en az zarar görecek binalar arayışıdır. Tabii ki ilk akla gelen de yerleşim birimlerine bitişik olarak inşa edilmeyen[12] taş yapılar olmuştur. Bu özelliği dolayısıyla tercih edilen binaların başında gelen de emniyeti ve erişim kolaylığı dolayısıyla câmilerdir. Bu husus Rikâb-ı Hümâyûn Riyaset Vekili Mehmed Emin Nahifî Efendi'nin muhallefat kaydında şöyle belirtilmiştir:

> Kütüb hıfzı içün biri Sultan Ahmed ve biri Süleymaniye câmilerinde mevdu' iki aded dolab.[13]

Kitapların muhafazası için tercih edilen câmilerin başında Şehzade Câmii, Sultan Selim Câmii ve Sultan Mehmed, yani Fatih câmileri gelmektedir. Câmiye koydukları dolaplarda kitaplarını muhafaza edenlerin hemen hemen hepsi ilmîye sınıfına mensup kimselerdir. İlmiye mensuplarının belli aralıklarla görevleri dolayısıyla İstanbul dışına gitmeleri de muhakkak ki kitaplarını emniyet altına almak için câmileri seçmelerinde önemli bir etken olmuştur. Kitaplar câmilerde genellikle dolaplarda, bazen de sandıklarda muhafaza edilmiştir.

---

11 Ali Emiri, "Kitap Zâyiâtı", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, c. 3, no. 29, İstanbul, Temmuz 1336, s. 821.

12 Diğer Avrupa ülkelerinde de kitapların, yangınlardan korunabilmesi için, yangın anında yerleşim birimlerine belli bir mesafede inşa edilen kilise ve manastır gibi taş yapılara taşındığı görülmektedir. Ancak 2 Eylül 1666 Pazar günü çıkan Büyük Londra yangınında Paternoster Meydanı'ndaki kitapçı ve matbaacıların güvenli olduğunu düşünerek kitaplarını taşıdığı St. Paul Katedrali'ndeki ahşap eşyanın mevcudiyetinden dolayı yangın kilisenin içine de sirayet etmiş ve önemli sayıda kitap yok olup gitmiştir. Walter George Bell, *The Great Fire of London*, London 1994, s.139.

13 KA. 576, 60b. (27 M. 1203/28 Ekim 1788).

Öyle anlaşılıyor ki önemli sayıda kitaba sahip olanlar câmilerde bir veya birkaç dolap kiralıyorlar ve karşılığında da câmi kayyımlarına veya mustahfızına belli bir ücret ödüyorlardı. Hamid b. Hüseyin Efendi'nin 23 L. 1115 (29 Şubat 1704) tarihinde terekesi tespit edildiğinde Fatih Câmii'nde muhafaza edilen kitapları için gerekli ücretin ödenmediği görülmüş ve bu câminin kayyımlarına "sekiz senelik kitap hıfzı içün" 1.200 akçe ödenmiştir.[14] Sabık Bağdad Kadısı İsa Efendi b. Ahmed'in Süleymaniye ve Sultan Mehmed câmilerindeki kitapları için câmi kayyımlarına, Gurre-i R. 1116 (3 Ağustos 1704) tarihli terekesinden öğrendiğimize göre, 200 akçe "sanduklar ücreti" ödenmişti.[15] 15 Ş. 1199 (23 Haziran 1785) tarihli bir muhallefat kaydına göre Mekke-i Mükerreme Kadısı Ahmed Necip Efendi'nin kitapları Şehzade Câmi-i Şerifi'ndeki iki adet kebir dolapta bulunmaktaydı ve câmi kayyımlarına dolap kirası olarak (icâre-i dolap) 22 kuruş[16] ve Kazasker Mehmed Nurullah Molla'nın Sultan Selim Câmii'ndeki kitapları için de, 27 C. 1172 (25 Şubat 1759) tarihli muhallefatına göre, kitap dolabı ücreti olarak 6.000 akçe ödenmişti.[17] Ra. 1173 (Kasım 1759) tarihli muhallefat kaydına göre yine aynı câminin mustahfızına, Şeyh Mehmed Efendi'nin[18] ve 13 R. 1193 (30 Nisan 1779) tarihli muhallefat kaydına göre de Şeyhülislâm Esad Efendi'nin[19] kitaplarının muhafazası için bir ücret ödenmiştir.

Sabık İzmir Kadısı Müftü-zâde Abdürrahim Efendi, 25 C. 1203 (23 Mart 1789) tarihli terekesine göre, kitaplarını iki kısma ayırmıştı ve kullandıklarını evinde diğerlerini ise Sultan Selim Câmii'nde dokuz adet sepet sandık ve bir adet tahta sandık içinde muhafaza etmekteydi.[20] Müderris Ahmed Efendi'nin de kitaplarının bir kısmı evinde, bir kısmı da Ayasofya-i Kebir Câmii'ndeki dolabında bulunmaktaydı.[21] Ser-müneccim Musa-zâde Mehmed Ubeydullah Efendi'nin kitaplarının da bir kısmı evinde, bir kısmı da Şehzade Câmi-i Şerifi'ndeydi.[22] Anadolu kazaskerlerinden Abbas Efendi, zengin bir koleksiyona sahip olduğu için kitaplarının bir kısmını evinde diğerlerini de Sultan Mehmed Câmii ile Şehzade Câmii'ndeki dolaplarında ve Süleymaniye Câmii'ndeki sandıklarında muhafaza etmekteydi.[23] Aynı şekilde Kesriye'de bir kütüphâne

14 İstanbul Mahkemesi (TSA) 270, s. 85a.
15 İstanbul Mahkemesi (TSA) 270, s. 59b.
16 KA. 536, s. 98a.
17 KA. 451, 18b.
18 KA. 451, s. 45b.
19 KA. 452, 40b.
20 KA. 582, s. 64a.
21 KA. 113, s. 27a.
22 KA. 502, s. 21b. (Gurre-i M. 1197/7 Aralık 1782).
23 KA. 240, s. 1b.

kurmuş olan Ahmed Ağa'nın oğlu İzmir Kadısı Seyyid Osman Beyefendi'nin kitaplarının bir kısmı evinde, bir kısmı yedi sandık içinde Şehzade Câmii'nde, bir kısmı da görev yaptığı İzmir'de yanında bulunmaktaydı.[24]

Şehzâde ve Fatih câmilerinin kitap muhafazası için daha çok tercih edildiği görülüyor. İzmir Kadısı Seyyid Bey'in,[25] Müderris Mehmed Arif Bey'in,[26] Şeyhülislâm Âşir Efendi'nin torunu Mehmed Nebiler Beyefendi'nin[27], sabık Şam-ı Şerif Kadısı Mehmed Emin Efendi'nin[28], Mehmed Hamid Molla[29] ve Kayseri Kadısı Seyyid Mustafa Efendi'nin[30] kitapları Şehzade Câmii'ne konulan dolaplarda muhafaza edilmekteydi. Hâfız Mustafa Efendi[31] ile Medine Kadısı Abdurrahman Efendi'nin[32] kitapları Süleymaniye Câmi-i Şerifi'ndeki, Erzurum Kadısı Hicabî-zâde Seyyid Hüseyin Efendi'nin[33] ve Hâfız-ı Kütüb Hüseyin Efendi'nin[34] kitapları Ayasofya-i Kebir Câmii'ndeki; Hamid b. Hüseyin Efendi'nin,[35] Mustafa Efendi'nin,[36] Yenişehir-i Fenar Nâibi Salih Efendi'nin,[37] Selanik Kadısı Şaban-zâde Ahmed Efendi'nin[38] Mısır Kadısı Abdülhalim Efendi'nin[39] ve Şeyhülislâm Mehmed Salih Efendi'nin[40] kitapları Fatih Câmii'ndeki; Kudüs Kadısı Kefevî Mehmed Efendi'nin,[41] Bursa Kadısı Abdurrahim Efendi'nin[42] ve Rumeli Kazaskeri Seyyid Mehmed Nureddin Efendi'nin[43] Sultan Selim Câmii'ndeki; Halep Kadısı Mehmed Emin Efendi'nin[44] kitapları Valide Câmii'ndeki; sabık İstanbul Kadısı Mehmed Hazık Efendi'nin[45]

24 KA. 497, s. 5b. (Gurre-i Ş. 1196/12 Temmuz 1782).
25 KA. 497, 5b. (Gurre-i Ş. 1196/12 Temmuz 1782).
26 KA. 514, s.14a. (25 S. 1198/19 Ocak 1784).
27 KA. 1100, s. 40b. (25 M. 1235/13 Kasım 1819).
28 KA. 1104, s. 67b. (Gurre-i Ş. 1236/4 Mayıs 1821).
29 KA. 304, s. 92b. (Gurre-i Za. 1181/20 Mart 1768).
30 KA. 309, s. 79b. (17 C. 1182/29 Ekim 1768).
31 KA. 417, s. 26b. (25 S. 1191/4 Nisan 1777).
32 KA. 523, s. 67b. (22 Ş. 1198/11 Temmuz 1784).
33 KA. 1227, s. 65b. (Selh-i L. 12389 Temmuz 1823).
34 KA. 339, s. 47a. (15 R. 1184/8 Ağustos 1770).
35 İstanbul Mahkemesi (TSA) 270, s. 84a. (23 L. 1115/29 Şubat 1704).
36 İstanbul Mahkemesi (TSA) 250, s. 34b. (7 N. 1099/6 Temmuz 1688).
37 İstanbul Mahkemesi (TSA) 345, s. 22b.
38 İstanbul Mahkemesi (TSA) 335, s. 21b.
39 KA. 20, s. 1b. (21 L. 1110/22 Nisan 1699)
40 KA. 226, s. 85b. (Gurre-i M. 1176/23 Temmuz 1762).
41 KA. 193, s. 79a. (15 S. 1171/29 Eşim 1757).
42 KA. 353, s. 93a.
43 KA. 1004, s. 59b. (Gurre-i Ş. 1232/16 Haziran 1817).
44 KA. 198, s. 89b. (R. 1172/Aralık 1758).
45 KA. 1406, s. 52b.

kitapları Sultan Bayezid-i Veli Câmi-i Şerîfi'ndeki; Mısır kadısı Tezkireci Abdullah Efendi'nin[46] kitapları da Gül Câmii'ndeki sandık ve dolaplarda bulunuyordu. Câmilere konulan bu dolaplar çok güvenli olmalı ki Müderris Abdülbaki Efendi[47] kitapları dışında 1.167.000 akçesini de burada muhafaza ediyordu.

Kârgir olarak inşa edilmiş hanlar da -yaygın olmasa da- kitap muhafazası için tercih edilen diğer mekânlardır. Bezzâzistân-ı Atîk'te diğer eşyaları yanında kitaplarını da muhafaza eden kimseler vardı.[48] Hanlarda, odalarda ve Bezzâzistân-ı Atîk'te sandıklar içinde kitaplarını muhafaza edenler genellikle kalemiye sınıfına mensup kimseler yani bürokratlardır. Ebu Bekir Efendi'nin ve Hayatîzâde Mehmed Emin Efendi'nin[49] kitapları Valide Hanı'nda,[50] Silahdar-ı Hazret-i Şehriyârî Hâfız Ahmet Ağa'nın kitapları Hoca Paşa Hanı'nda,[51] Hendese Hocası Abdurrahman b. Ali'nin kitapları Vezir Hanı'ndaki[52] bir odada, Hazinedar Elhac Mustafa Ağa'nın kitapları Bitpazarı kurbundaki Ali Paşa Hanı'nda[53] Hâcegân-ı Divan-ı Hümâyûn'dan Elhac Ali Aziz Efendi'nin kitap ve eşyası ise Bezzâzistân-ı Atîk'te ve Valide Hanı'ndaki bir odada bulunuyordu.[54] Valide Hanı tüccarından Mîr-zâde Seyyid Elhac Abdülkadir Ağa da zengin kütüphânesini ismi belirtilmeyen bir handa muhafaza ediyor olmalı ki 15 Ş. 1183 (14 Aralık 1769) tarihli terekesinde belirtilen masraflar arasında "on ayda kitabhane odasına kiraya verilen guruş: 44" şeklinde bir kayıt vardır.[55]

Vak'anüvis Na'îmâ'nın kitapları ile ilgili bir belge, bu uygulamanın ne kadar isabetli olduğunu ortaya koymaktadır. Şeyhülislâm Mehmed Sâhib Pîrîzâde (ö. 1161/1768) imzasıyla padişaha hitaben yazılmış bu arz tezkiresinden anladığımıza göre Na'îmâ'nın bütün kitapları çıkan bir yangında eviyle beraber yanmış, Na'îmâ daha sonra topladığı kitaplardan bir miktarını "Vâlide Hanı'nda bir odada emanet vaz' olunan sanduklarda" muhafaza etmiştir.[56] Sahaf Elhac Ali Efendi de hacca giderken kitaplarının bir kısmını Bezzazistân-ı Atîk'te kiraladığı iki sandığa koyup emanet olarak bırakmıştı.[57]

46 KA. 93, s. 95b. (15 C. 1159/5 Haziran 1746).
47 KA. 591, s. 5a. (Selh-i Ş. 1203/25 Mayıs 1789).
48 KA. 1217, s. 57a.
49 KA. 104, s. 50b.
50 KA. 730, s. 40b.
51 BOA. DBŞM. MHF. 12831.
52 KA. 879, s. 43b.
53 KA. 184, s. 41b. (9 Za. 1170/26 Temmuz 1757).
54 KA. 502, s. 85b.
55 KA. 347, s. 84a.
56 Fahri Ç. Derin, "Müverrih Naimâ Hakkında Bir Arşiv Belgesi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 2-3, İstanbul 1974, s. 117.
57 KA. 983, s. 38b.

SONUÇ

Osmanlı sahaflığının XVI. yüzyıldan itibaren 400 yıllık tarihinin orijinal belgelere dayalı olarak ele alındığı bu çalışmayla sahaflığın Osmanlı İmparatorluğunda yaşadığı gelişme süreci yanında bir meslek olarak sahaflık, sahafların ekonomik durumları, sahaf dükkânları, kitap fiyatları, sahafların kitap temin yolları gibi konular ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Sahaflığı ve sahaflığın tarihî gelişimini ortaya koymaya çalışırken kullanılan en önemli kaynak İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde bulunan Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi sicilleri olmuştur. İstanbul'daki sahafların terekelerinin hemen hemen sadece bu defterlerde yer almasının sebebi araştırılmış ve bu mesleği yapanların ilmîye mensubu olarak telakki edildiği için muhallefatlarının devlet görevlilerinin yer aldığı bu defterlere kaydedilmiş olmasının muhtemel olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca sahafların önemli bir bölümünün çeşitli kademelerdeki ilmîye mesleğine mensup ve bir kısmının da seyyid olmalarının da bu uygulamayı açıklayan diğer bir etken olduğu görülmüştür.

Mevcut belgelerin incelenmesinden anlaşıldığına göre, sahaflık İstanbul merkezli olarak icra edilen bir meslektir ve İstanbul, İmparatorluğun kitap ticaretinin neredeyse bütününe hâkim olmuştur. Edirne ve Bursa'nın bile, İstanbul'a kıyasla, kitap ticaretinde kayda değer bir varlığının olmadığı ve

dolayısıyla sahaflığın İmparatorluğun bu iki eski başkentinde dikkat çekecek bir gelişme göstermediği anlaşılmaktadır. İslâm dünyasının kültür merkezleri olan ve Osmanlı topraklarına XVI. asırda katılan Kahire, Şam, Halep, Mekke ve Kudüs gibi şehirlerde de sahaflık geleneği devam etmekle beraber, bu alandaki ticaretin parlak dönemlerinin geride kaldığı görülmüştür.

Sahaflar hakkındaki peşin hükümlerin, özellikle de çoğu ilmîye mesleğinin çeşitli kademelerinde görev yapan bu kimselerin câhil oldukları hususundaki görüşlerin temelsiz olduğu anlaşılmıştır. Hazırladıkları müzâyede listelerindeki kitapların tasnifi ve adlarının tespiti konusundaki gösterdikleri başarı da bu kanaatin yanlış olduğunu ortaya koymuştur.

Kitap fiyatlarının tesbiti için XVII. asrın ikinci yarısından XX. yüzyılın başlarına kadar mevcut terekeler incelenmiş ve çeşitli ilim dallarındaki kitapların fiyatları hakkında bir fikir edinmenin mümkün olduğu görülmüştür. Terekelerde yüksek fiyattan satılan kitapların başında mushaflar gelmektedir. Ünlü hattatların yazdıkları mushaflar çok yüksek fiyatlardan alıcı bulmaktadır. Mushaflardan sonra yüksek fiyattan satılan kitaplar tefsir, hadis ve fıkıh gibi temel İslâmî ilimlerle ilgili Orta Çağ İslâm dünyasında telîf veya istinsâh edilmiş eserlerin sanat veya ilmî değeri yüksek nüshalarıdır. Bu tür eserlerin pahalı olmasının önemli iki sebebi vardır: Birincisi, bu eserlerin nitelikli nüshalarının kitap piyasasında son derecede az olmasıdır. İkinci sebep ise ilmîye mesleğinin üst mevkilerine ulaşmış kimselerin bu tür eserlere olan talebidir. Çoğu kere bu eserlerin satılan nüshaları bir kazaskerin terekesinden diğer bir kazaskerin terekesine geçmektedir. Yüksek dereceli ilmîye mensuplarının sahip oldukları servetlerin sağladığı alım gücü de talebi, dolayısıyla da fiyatları artırmaktadır. Bir ev fiyatına satılan eserler bile bulunmaktadır. Dolayısıyla bu tür eserlerin kolaylıkla nakde çevrilebilecek bir yatırım aracı olarak kullanılmış olabileceğine dair bir kanaat de oluşmuştur.

Tespitlerimize göre daha çok bürokratların rağbet ettikleri tarih ve edebiyat konulu eserlerin fiyatları, dinî ilimlerle ilgili kitapların fiyatlarına göre oldukça ucuzdur. Tarihle ilgili meşhur eserlerin fiyatları ise divanların ve mesnevilerin fiyatlarına göre oldukça yüksektir. Ulemânın terekelerinde de çokça rastlanan Hoca Sadettin Efendi'nin "*Tarih-i Hoca*" diye anılan eseri, pahalı tarihî eserlerin başında gelmektedir. Bir özelliği olan tarihî eserler ise oldukça yüksek fiyattan satılabilmektedir. Nedim'in çevirisi olan *Müneccimbaşı Tarihi* bu eserlerden biridir. 1179 (1765) yılında, hemen hemen tarihle ilgili bir esere ödenen en yüksek fiyattan, 30.200 akçeden satılmıştır. Yine aynı müzâyedede *Tarih-i Selanikî* 5.050 akçeye müşteri bulabilmiştir. Buna karşılık pek çok ünlü şâire

âit divanların 100-300 akçe arasında oldukça düşük fiyatlardan satıldıklarını görüyoruz.

Sahaf terekelerinden elde edilen verilerden yararlanarak İbrahim Müteferrika'dan itibaren matbu kitap fiyatlarının 250 yıllık süreçte gösterdiği hareketliliği tespit etmemiz mümkün olabilmiştir. 1740 yılından 1910 yılına kadar elde ettiğimiz rakamlar akçe bazında kitap fiyatlarının sürekli artış hâlinde olduğunu göstermektedir. Fakat bu artışın, akçenin içerdiği gümüş oranının hızla erimesi dikkate alındığında, enflasyondan kaynaklanan bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Ekonomik şartların da alım gücünü etkilemesi dolayısıyla, dönem dönem kitap fiyatlarında önemli dalgalanmaların da meydana geldiği tespit edilmiştir.

Sahafların müstensihlerle olan münasebetlerine ve kitap üretimine ne derecede katkıda bulunduklarına dair yeterli bilgi ve belgeye ulaşılamadığından, bu konuda tatmin edici bir bilgi ortaya konulamamıştır. Ancak hattatların ve müstensihlerin yoğun olarak mushaf istinsâhıyla meşgul oldukları ve bu yolla da hayatlarını idame ettirebildikleri anlaşılmış, matbaa-hattat çatışmasının ve bazılarının iddia ettikleri hattat ve müstensihlerin onbinlerle ifade edilen sayısının bir efsâne olduğu kanaatine varılmıştır.

Varılan diğer bir sonuç ise musavver, yani minyatürlü olmanın, nüshanın tarih bakımından eskiliğinin ve bugün çok önemli bulduğumuz müellif hattı olma hususiyetinin XVII.-XVIII. asırlarda bir esere önemli bir artı değer katmadığıdır. Bu yüzden de bu eserlerin alıcıları genellikle yabancılar olmuşlardır. Bu tür eserlerin değerleri ancak XIX. asrın ikinci yarısında anlaşılmaya başlanmış ve fiyatlarında bir artış ortaya çıkmıştır. Bu çalışmaya eklediğimiz iki tablodaki mushaf ve minyatürlü eserlerin fiyatları bu hususu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada varılan diğer bir sonuç da kitap piyasasında çok değerli kitapların sahaflar yoluyla değil de, herkese açık müzâyedelerde el değiştirmesidir. Sermayelerinin düşük olması, birçok sahafın bu müzâyedelerde değerli kitaplara talip olmalarını engellemiş ve yüksek fiyatlı kitapları birkaç sahaf bir araya gelerek "müştereken" alabilmişlerdir. Listelerde 4-5 sahafın ortak aldıkları kitaplar vardır. Ancak "müştereken" kitap almanın birkaç fermanda belirtildiği gibi, satış fiyatlarını düşük tutabilmek için bir yol olup-olmadığı konusunda eldeki örneklerden hareketle sağlıklı bir fikir oluşturmak mümkün olamamıştır. Müzâyede listelerinde bazı şahısların, mesela Keçeci-zâde İzzet Molla veya Necip Paşa'nın bir müzâyedede, o müzâyedeye katılan bütün sahafların aldıkları

kitapların yekûnundan fazla kitap aldıkları görülmüştür. Zengin kitap koleksiyonuna sahip yüksek dereceli ilmîye mensuplarının alacaklıları arasında çok nadiren bir sahafın adının geçmesi de bize bu sınıfa mensup kimselerin kitap alımlarını sahaflardan değil de müzâyedeler yoluyla yaptıklarını göstermektedir. 1160 (1747) tarihli bir defterde muhtemelen dönemin sadrazamının kütüphânesi için 20.000 kuruşa alınan kitaplardan sadece çok az bir miktarının 632 kuruş ödenerek iki sahaftan alınması da özel koleksiyonların oluşmasında ve kitap ticaretinde müzâyedelerin önemini göstermektedir.

Müzâyedelerle satılan kitapların bir kitap fırını olan ve her asırda neredeyse tamamı yanan İstanbul gibi bir şehirde nasıl muhafaza edildikleri sorusuna cevap aranmış ve bu konuda kitap sahiplerinin şöyle bir tedbir aldıkları görülmüştür. Ulemâ sınıfına mensup kimseler, çoğu kere kitaplarını yangın tehlikesine maruz kalmayacaklarını düşündükleri câmilerde, bürokratlar ise hanlardaki odalarda muhafaza etmişlerdir. Diğer yapılardan ayrı inşa edildikleri ve yangın sirayetine daha az maruz kaldıkları için konaklar da kitapların korunmasında önemli bir görev ifa etmişlerdir.

Bir sahafın öldüğünde dükkânında bulunan kitaplardan hareketle ticaret hacmi hakkında bir fikir oluşturmanın sağlıklı olamayacağı düşünülerek başlangıçta bu yola ihtiyatlı yaklaşılmışsa da, mevcut sahaf terekeleri incelendiğinde dükkânlardaki mevcut kitaplarla sahafların servetleri arasında bir paralellik olduğu, yani zengin sahafların dükkânlarındaki kitapların da çok sayıda ve çok çeşitli olduğu görülmüş ve mevcut terekelerden hareketle sahafların ekonomik durumlarıyla ilgili bazı tespitlerde bulunulmaya çalışılmıştır.

Aynı şekilde sahafların öldüklerinde -dükkânlarında mevcut kitaplardan hareketle- sağlıklarında ne tür kitap sattıkları konusunda da bir fikir edinmek mümkün olabilmektedir. Bütün sahaf terekeleri incelendiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır: Küçük sermayeli birçok sahaf, mushaf, halkın rağbet ettiği dinî kitaplar ve medrese talebelerinin ihtiyaç duydukları ders kitaplarını satmaktadır. Sermayesi yeterli bazı sahaflar ise ilmîye sınıfının rağbet ettiği dinî ilimlerle ilgili klasik eserler yanında, bürokratların (kalemiyye) ilgi duyduğu tarih ve edebiyat konulu kitapların ticaretini yapmaktadır. Bu konuda uzmanlaşmış, yani dinî ilimlerle ilgili kitapları veya tarih ve edebiyat konulu eserleri satan sahaflar da vardır. Ancak bunların sayısı oldukça azdır. Matbu eserlerin yaygınlaşması sahaf/kitapçıların ortaya çıkmasına ve dükkânlarında sadece matbu kitap satan sahafların sayısının çoğalmasına sebep olmuştur.

Matbu kitap sayısının artmasına paralel olarak da sahafların zenginleşme oranında önemli bir yükseliş ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyıl sahaflarıyla XIX. yüzyıl sahaflarının servetleri arasındaki büyük farklılığın en önemli sebebinin bu husus olduğu anlaşılmıştır. Genel olarak da sahafların XIX. asrın ilk yarısında gerçekleşen büyük enflasyon ve buna bağlı olarak meydan gelen akçenin değer kaybına rağmen servetlerini korudukları ve zaman içinde zenginleşen bir esnâf gurubu oldukları görülmüştür.

Sahaflıkta gedik uygulaması, diğer mesleklere göre, oldukça geç başlamış ve XIX. asrın ortalarında da sona ermiştir. Zaman içinde sahaflık gediklerinin değeri, bu alandaki ticaret hacminin artışına paralel olarak nominal olarak yükselmiştir. Akçenin büyük ölçüde değer kaybına rağmen, gedikler reel olarak değerlerini koruyabilmişlerdir. Terekelerdeki gedik kayıtlarının incelenmesiyle ortaya çıkan diğer sonuç da sahafların bir kısmının gedik hakkına sahip olmadıkları hâlde, başkalarına ait gedik haklarını kullanarak mesleklerini icra ettikleridir. Ayrıca elinde birden fazla gedik hakkını tutarak bu yolla ticaret yapan sahafların da olduğu görülmüştür. Gedik uygulamasının İstanbul dışında da bazı şehirlerde uygulandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Terekelerden ve bazı belgelerden anlaşıldığına göre, sahaflık ilmîye mensuplarının rağbet ettiği bir meslektir. Sahaflar arasında çok sayıda müderris, kadı, imam ve müezzin vardır. Bu mesleklere mensup kişilerin, sahaflığı ikinci iş olarak yaptıkları görülmüştür. Terekelerdeki servetleri ve dükkânlarındaki kitap sayıları bu mesleği ikinci iş olarak yapanların sayısının oldukça fazla olduğu, sadece sahaflığı meslek edinenlerin sayısının da düşük olduğunu göstermektedir. Elimizdeki terekelerden her çeyrek asırda birkaç gerçek sahafın, yani sahaflığı kendisine meslek edinmiş kimselerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tür sahafların dükkânlarında zengin bir kitap çeşidi olduğu görülmektedir.

Sahaflar arasında birçok seyyid yani hazreti Hüseyin soyundan gelen ve hac ibadetini yerine getirdiği için de hacı olarak anılan kimseler vardır. Herhâlde Fındıklılı İsmet Efendi "erbab-ı kemâle münhasır olan sahaflık" derken bu hususa ve sahafların arasında ulemâ sınıfından çok sayıda kimsenin bulunuşuna işaret ediyor olmalıdır. Muhallefat kayıtları tespit edilebilen 200'ün üzerindeki sahaftan elli ikisi hacı, kırk ikisi seyyid, onu hem hacı hem seyyid, sekizi de hâfızdır Bu sahaflardan altısı hac dönüşü biri de henüz haccını yapmadan gidiş yolunda, biri de Mina'da vefat etmiştir. Biyografik kaynaklarda ve arşiv belgelerinde de hacı ve seyyid ünvanlarıyla anılan birçok sahafın ismi geçmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

I. BELGELER

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A. M. 23/49.

A. DVN. 7/83, d. 836.

A. DVN. RSK. 129.

A. MKT. 144/38, 148/68, 250/61.

A. MKT. NZD. 172/77, 241/83.

A. MKT. UM. 298/60.

A. MKT. DV. 90/22, 105/48, 123/5, 123/37, 124/72, 137/32, 135/10, 148/15, 185/24, 386/58.

A. MKT. UM. 359/99.

BEO, Dosya no. 446, Gömlek sıra no. 33 393.

Cevdet-Belediye: 7269, 1772..

Cevdet-Evkaf. 12685, 15346, 15750.

Cevdet-Maarif. 5641.

DH. MKT. 133/9, 521/3, 2437/21, 2745/12, 2349/25, 2466/32, 2618/28, 2794/86.

DBŞM. MHF. 15/5, 52/5, 12408, 12439, 12460, 12556, 12619, 12624, 12640, 12646, 12702, 12713, 12752, 12831,13168, 13293, 13293/A, 13296, 13317, 13324, 13328, 13391, 13481.

DBŞM. ZMT. 13 978.

EV. MH. SND. 2/9, 2/35.

HH. VRK. 51/60 ve 63.

HR. TO. 418/227.

İ. DH. 34552. 16162, 16207, 48544/a, b.

İ. HUS. 27, 960.

MAD. 3531, 9738, 10221, 10.350, 19 633.

Mühimme Defteri 64.

Maliye Nezareti-Maliye 1705.

MF. ALY. 76/91/1-5.

MF. KTU. 2/5, 6, 11, 13, 14, 15, 18, 22, 23, 24. 3/45, 4/67, 4/72, 4/79.

MF. MKT. 33/123, 84/66, 138/98, 392/2, 407/31, 411/10, 433/50, 434/21, 434/35, 628/41, 629/5, 629/52, 647/6, 845/8, 874/620, 927/6.

MHM. 592/29.

AMKT. MHM. 756/32.

ML. d. Gömlek no. 1705.

MV. 113/43.

MVL. 382/63.

Y. MTV 64/19.

Y. PRK. BŞK. 5/37-2, 66/95.

Y. PRK. ZB. 5/17, 23/114.

Y. PRK. AZJ. 8/34.

ZB. 373/103.

B. Topkapı Sarayı Arşivi (TSA)

TSA. E. 2885/29, E. 8101, D. 1021, 7940.

C. Şer'î Siciller (ŞS)

a. İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi.

1. *Anadolu Sadareti*

18, 38, 105.

2. *Bâb Mahkemesi.*

3, 46, 54, 349, 351,419, 433, 456, 523.

3. *Balat Mahkemesi.*

2,129.

4. *Beytülmal Kassamlığı*

1, 19, 22, 24, 26, 29, 35, 42, 43, 45, 47, 49, 50, 52, 54, 57, 59, 60, 62, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 77, 79, 80, 82, 83, 87, 96.

5. *Davud Paşa Mahkemesi*

98.

6. *Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği.*

55, 78, 82, 130, 558, 729.

7. *Galata Mahkemesi*

37, 111, 145, 157, 224.

8. *Haskōy Mahkemesi*

16.

9. *Havass-ı Refi'a*

37, 49, 469.

10. *İstanbul Mahkemesi*

9, 12, 16, 18, 19, 22, 23, 24, 65, 67, 76, 90, 154, 201.

11. *İstanbul Mahkemesi (TSA)*

186, 187, 207, 225, 227, 233, 240, 242, 243, 250, 261, 263, 264, 270, 301, 302, 314, 315, 324, 330, 335, 336, 344, 345, 346, 348, 349, 360.

12. Kısmet-i Askeriyye

1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 33, 35, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 52, 55, 56, 58, 61, 62, 65, 66, 69, 70, 76, 77, 83, 84, 93/A, 93B, 97, 98, 104, 105, 107, 111, 113, 116, 126, 134, 137, 141, 145, 146, 149, 150, 151, 153,159, 164, 167, 169, 170, 171, 175, 180, 183, 184, 188, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 202, 203, 209, 211; 215, 219, 224, 226, 240, 244, 252, 256, 263, 291, 293, 304, 308, 309, 320, 327, 329, 330, 336, 338, 339, 347, 352, 353, 364, 368, 380, 392, 413, 417, 421, 436, 447, 451, 452, 463, 483, 496, 497, 502, 511, 514, 516, 523, 531, 536, 549, 550, 556, 565, 572, 576, 580, 582, 583, 586, 590, 591, 598, 606, 631, 635, 647, 648, 670, 694, 696, 700, 705, 706, 720, 722, 728, 730, 736, . 737, 744, 748, 775, 794, 795, 800, 802, 815, 820, 828, 835, 856, 861, 879, 887, 891, 899, 913, 914, 938, 942, 952, 983, 989, 1004, 1023, 1027, 1041, 1050, 1072, 1094, 1100, 1104, 1108, 1121, 1141, 1147, 1154, 1174, 1188, 1189, 1191, 1210, 1216, 1217, 1219, 1223, 1227, 1240, 1243, 1251, 1268, 1273, 1274, 1275, 1293, 1295, 1299, 1301, 1310, 1313, 1314, 1316, 1319, 1326, 1355, 1359, 1366, 1383, 1387, 1388, 1401, 1406, 1409, 1412, 1421, 1429, 1434, 1461, 1475, 1482, 1486, 1495, 1500, 1524, 1526, 1528, 1534,1541,1552, 1566, 1580, 1569, 1592, 1595, 1606, 1614, 1626, 1627, 1630, 1636, 1642, 1650, 1664, 1674, 1677, 1692, 1698, 1706, 1709, 1715, 1716, 1717, 1725, 1734, 1735, 1743, 1745, 1751, 1754, 1757, 1763, 1768, 1784, 1785, 1790, 1797, 1800, 1803, 1808, 1812, 1817, 1819, 1821, 1833, 1834, 1840, 1846, 1850, 1853, 1863, 1875, 1879, 1888, 1897, 1904, 1917,1923, 1934, 1940, 1951, 1973, 1993, 1995, 2000, 2006, 2018, 2046, 2053, 2085.

13. Mahmud Paşa Mahkemesi

65, 145.

14. Mülga Beledi Kassamlığı

5, 10, 15, 18, 19, 20, 21, 90, 123, 128.

15. Rumeli Sadareti

21, 28, 220, 412, 413, 419, 511, 526, 569, 589.

16. Üsküdar Mahkemesi

84, 335, 358, 677, 697, 715, 719, 793, 796.

b. Ankara Milli Kütüphane Şer'î Siciller (Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne nakledildi)

1. Adana ŞS: 67.

2. Bursa ŞS:

A: 1, 22, 31, A. 42, A. 77, 90, 165, 187.

B: 119, 167, 172, 213 ,248, 253, 282, 302, 309, 312, 315, 319.

C: 16, 22, 57, 115, 172.

E: *112.*

3. Diyarbakır ŞS: 296.

4. Edirne ŞS:

58, 60, 78, 90, 120, 122, 130, 138, 146, 148, 160, 186, 188, 201, 208, 222, 223, 234, 237, 249, 277, 371, 411.

5. Kastamonu ŞS: 50.

6. Rusçuk ŞS: 38.

7. Sivas ŞS: 25.

8. Trabzon ŞS:

221, 1972.

D. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Ankara)

43, 570, 580, 598, 608, 609, 610, 624, 626, 626/2, 628, 630/2, 631, 633, 647, 649, 731, 732, 733, 734, 735, 736/3, 737, 738, 740, 741, 742, 747, 1763,

E. Atatürk Kitaplığı:

O. 64

F. Türk-İslâm Eserleri Müzesi: 2204.

II. KİTAP VE MAKALELER

A Handbook for Travellers in Turkey, describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, yay. haz. John Murray, Third Edition, London 1854.

A Journey into Greece by George Wheler Esq; in Company of Dr Spon of Lyons, London 1682.

Abbot, Nabia, *Studies in Arabic Literary* Papyri, c. II-III, Chicago 1967-1972.

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, yay. haz. Ayşen Anadol, c. II, İstanbul 1995.

Abdülbasıt b. Yusuf Garib, *et-Turfe fî-men Nüsibe mine'l-Ulemâi ila Mihnetin ev Hirfe*, Riyad 2000.

Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962.

Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, "Tavâ'ifü'l-Hiref ve Devrüha'l-İktisadî ve'l-İctimâ'î fi'l-Mücteme'i'l-Mısrî fi'l-Asri'l-Osmanî, *el-Müctema'u'l-Mısrî fi'l-Asreyni'l-Memlûkî ve'l-Osmanî*, yay. haz. Ubade Küheyle, Kahire 2007, s. 213-223.

Adıvar, Abdülhak Adnan, *Dur, Düşün*, İstanbul 1950.

Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim Öğretim Tarihi*, çeviren Ali Yardım, İstanbul 1976.

Ahmed Rasim, *Muharrir Bu Ya*, yay. haz. Hikmet Dizdaroğlu, Ankara 1969.

——— *Matbuat Hatıralarından Muharrir, Şâir, Edib*, yay. haz. Kazım Yetiş, İstanbul 1980.

Ahmed Refik, *Âlimler ve San'atkârlar*, İstanbul 1924.

——— *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, İstanbul 1930.

Ahmed Ziya b. Rıza, Hazret-i Halid Câmii Muvakkiti, *Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu*, yay. haz. M. Şinasi Acar-Atilla Bir-Mustafa Kaçar, İstanbul 2010.

Akgündüz, Ahmed, "Gedik", *DİA*, c. 13, s. 541-543.

——— *Osmanlı Devletinde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, İstanbul 2005.

——— Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının Menşei ve Gedik Hakkıyla İlgili Ebussuud'un Bir Risalesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 46, İstanbul 1987, s. 149-162.

——— *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 4. kitap, İstanbul 1992.

Akhtar, Qazi Ahmadmian, "The Art of Warakat During The Abbasid Period", *Islamic Culture*, c. IX, no. 1, London 1935, s. 131-143.

Aksın, Ahmet, "19. Yüzyılın Başlarında Bursa Şehir Esnâfı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 132, İstanbul 2001, s. 157-164.

Aksulu, Nurdan Melek, *Die Hohe Pforte, Turkenkriege, Konflikte und Beziehungen zwischen Abendland Und der Turkei (1703-1738) Aus deutschsprachigen Zeitungen des 18. Jahrhunderts*, München 2009.

Aktepe, Münir, "Es'ad Efendi", *İA*. IV, s. 272.

Ali Emiri, "Kitap Zâyiâtı", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, c. 3, no. 29, İstanbul, Temmuz 1336, s. 821-831.

——— "Maarif Nezaret-i Celilesine", *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, c. 2, no. 16 (1335), s. 331-334.

Aliyyân, Ribhî Mustafa, "Hareketü'l-Verrâkîn fi'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Mecma'i'l-Luğati'l-Arabiyyeti'l-Ürdünî*, c. 15, no. 41, Amman 1991, s. 131-159.

Alkan, Mehmet Ö., "Osmanlı'nın Bütün Sahafları Birleşiniz! "Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, Osmanlı Döneminde Sahaflar ve Yayımladıkları Kitaplar", *Müteferrika*, no. 29, İstanbul 2006, s. 3-44.

Anastassiadou, Meropi, "Livres et Bibliothèques dans les Inventaires apres Décès de Salonique au XIXe siècle", *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 111-141.

——— "Des Défunts Hors du Commun: Les Possesseurs de Livres dans les Inventaires après Décès Musulmans de Salonique", *Turcica*, no. 32, Paris 2000, s. 197-252.

André, Louis, "Papier", *Dictionnaire encyclopédique du Livre*, c. III, yay. haz. Pasca Fouché, Paris 2011, s. 101-103.

Andreasyan, Hırand D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul 1964.

Arıkan, V. Sema (yay. haz.), *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rüznâme*, Ankara 1993.

Arıkan, Zeki, "Antoine Galland ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Kitapçılık", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme (Üçüncü Uluslararası Tarih Kongresi, İstanbul 2000)*, İstanbul 2000, s. 164-180.

Arpaguş, Hatice K., *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, İstanbul 2006.

Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri, Lebîb Sûrnâmesi*, İstanbul 2011.

——— *Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri*, Ankara 1999.

Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ, c.* I-III, yay. haz. Filiz Kılıç, İstanbul 2010.

'Atâ'î, *Hadâ'ikü'l-Hakâyık fi Tekmileti'ş-Şakâ'ık*, tıpkıbasım, yay. haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.

Auldjo, *Journal of a Visit to Costantinople*, London 1835.

Ayalon, Ami, "Arab Booksellers and Bookshops in the Age of Printing, 1850-1914", *British Journal of Middle Eastern Studies*, c. 37, no. 1, London 2010, s. 73-93.

Aydın, Bilgin, "Osmanlı Dönemi İstanbul Mahkemelerinde Sicillerin Korunması ve Şer'iye Sicilleri Arşivinin Kurulması", *Arşiv Araştırmaları Dergisi*, no. 1, İstanbul 1999, s. 55-74.

Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, yay. haz. Uğurhan Demirbaş ve dgr. Ankara 2000.

Aygün, Necmettin, "18. Yüzyılda Trabzon'un Ticarî Yapıları", *Trabzon Çevresi Uluslarası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, c. I, Trabzon 2002, s. 237-248.

Aynural, Salih, "Bursa İhtisap Rüsumu", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 129, İstanbul 2000, s. 71-80.

Ayvansarayî Hüseyin, *The Garden of the Mosques*, notlarla İngilizceye çeviren Howard Crane, Leiden 2000.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958.

——— *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-835 (1230-1402)*, İstanbul 1966.

Baer, Gabriel, *Agyptian Guilds in Modern Times*, Jerusalem 1964.

Bağbancı, Özlem Köprülü, "Ahilik ve Bursa Çarşısı", *Bursa Halk Kültürü: Uludağ Üniversitesi II. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (20-22 Ekim 2005) Bildiri Kitabı*, c. I, Bursa 2005, s. 35-48.

Barkan, Ömer L., "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *T.T.K. Belgeler*, c. III/5-6, Ankara, 1968, s. 1-479.

——— "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar III", *Tarih Vesikaları*, c. II, no. 9, İstanbul 1942, s. 168-177.

Barkan, Ömer Lütfi – Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli*, İstanbul 1970.

Baş, Derya, *Seyyid Ahmed el-Bedevî, Tarikatı ve İstanbul'da Bedevîlik*, İstanbul 2008.

Baykal, Kazım, *Bursa'da Ulu Câmi*, İstanbul 1950.

Baykal, İ., "Hazîne-i Hümayun ile Bağdad Köşkü ve Revan Odası Saray Kütüphaneleri Hakkında İki Hatt-ı Hümayun", *Tarih Vesikaları*, c. II, no. 9, İstanbul 1942.

Bayraktar, Hilmi, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisadî Vaziyeti*, Elazığ 2004.

Baysal, Jale, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul 1968.

Beldiceanu, Nicoara, *Recherce sur la Ville Ottomane au XVé Siècle, Étude et Actes*, Paris 1973.

Bell, Walter George, *The Great Fire of London*, London 1994.

Beydilli, Kemal, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001.

——— *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi*, İstanbul 1995.

Binark, İsmet, "Matbaanın Türkiye'ye Geç Girişinin Sebepleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı*, Ankara 1979, s. 139-173.

——— *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara 1975.

Binebine, Ahmed-Chouqui, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992.

Birinci, Ali, "Osman Bey ve Matbaası: Ser-kurena Osman Bey'in Hikâyesine ve Matbaa-i Osmaniye'nin Tarihçesine Medhal", *Müteferrika*, no. 39 (İstanbul 2011), s. 3-148.

Bişrî, Sa'd b. Abdullah, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki't-Tavâ'if fi'l-Endülüs*, Riyad 1993.

Bosch, Gulnar, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, Chicago 1981.

Bostan, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.

Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875) İstanbul Örneği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi 2011.

——— "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, no. 54, İstanbul 2012, s. 91-120.

Brentjes, Sonja, "Seeking, Transforming, Discarding Knowledge", *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires, 16th-17th centuries*, Surrey 2010, s. 15-45.

——— "The interests of the Republic of Letters in the Middle East, 1550-1700", *Travellers from Europe in the Ottoman and Safavid Empires, 16th-17th centuries*, Surrey 2010, s. 435-468.

——— "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Batı Avrupalı Gezginler ve Bilimsel Çalışmalar", çeviren Meltem Begüm Saatçi, *Türkler*, c. XI, editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 251-259.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I-III, İstanbul 1333-1342.

Busbequius, A. G., *Travels into Turkey*, London 1744.

Câbî Ömer Efendi, *Câbi Tarihi (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, yay. haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003.

el-Cabirî, Halid Muhsin Hassan, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi'l-Hicaz Hilâle'l-Asri'l-Memlûkî*, Mekke 2005.

Can, Selman, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, İstanbul 2010.

el-Cebertî, Abdurrahman, *'Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. III, yay. haz. Thomas Philip ve Moshe Perlman, Stuttgart 1994.

Cerasi, Maurice, *The Istanbul Divanyolu*, Würzburg 2004.

Ceride-i Havâdis, no. 1145, s. 4 (21. 12. 1279 H).

Cezar, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler", *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enst. Yay., İstanbul 1963, s. 327-344.

Choiseul-Gouffier, Le Comte de, Ambassadeur de France à Constantinople, *Voyage Pittoresque dans L'Empire Ottoman*, c. IV, second edition, Paris 1842.

Cohen, Amnon, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Conder, Josiah, *A popular description of Turkey: geographical, historical, and topographical*, London 1830.

Conrad, Lawrence I, "The Khalidî Library", *Ottoman Jerusalem the Living City: 1517-1917*, yayına hazırlayanlar: Sylvia Auld ve Robert Hillenbrand, London 2000, s. 191-209.

Constable, Olivia Remie, *Trade and Traders in Muslim Spain*, Cambridge 1995.

Correspondance de Peirec avec plusieurs Missionnaires et Religieux de l'Ordre Capucins, Recueillie et publiée par Le P. Apollinaire de Valence, Paris 1891.

el-Cübûrî, Yahya Vehîb, *el-Kitâbu fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

Çağlar, Hasan, *İstanbul Kadılığı 76 Numaralı Emir ve Ferman Defteri (1211-1217/1796-1803)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1993.

Çetin, Osman-Mefâil Hızlı-Asım Yediyıldız, "Osmanlı Kadı Sicillerinin Tıp Tarihi Araştırmalarındaki Önemi", *Osmanlılarda Sağlık*, yay. haz. Coşkun Yılmaz-Necdet Yılmaz, c. I, İstanbul 2006, s. 321-333.

Dallaway, James, *Constantinople Ancien and Modern, with Exurcions to the Shores and Islandes of the Archipelago and to the Troad*, London 1797.

Değirmenci, Tülün, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, no. 13, Güz 2011, s. 6-43.

Demir, Bünyamin, XIX. Yüzyılda Tarihî Yarımada Hanlarının Ekonomik Yönü, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2010.

Demirel, Fatmagül, "Osmanlı'da Bir Kitap Şirketi, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye", *Müteferrika*, no. 25, İstanbul 2004, s. 89-97.

Derin, Fahri Ç., "Müverrih Naimâ Hakkında Bir Arşiv Belgesi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, no. 2-3, İstanbul 1974, s.114-118.

Derman, Uğur, *Doksandokuz İstanbul Mushafı*, İstanbul 2010.

Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çeviren Yaşar Önen, Ankara 1992.

Déroche, François, "Copier des manuscripts: remarques sur le travail du copiste", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, no. 99-100, Paris 2002, s. 133-144.

——— *Islamic Codicology: an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, London 2005.

D'ohsson, M. De M., *Tableau General de L'Empire Othoman*, c. I, Paris 1788.

(Domingo Bedia y Leblich) *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria and Turkey Between the Years 1803 and 1807*, c. II, Philadelphia 1816.

Dwight, H. G., *Constantinople Old and New*, London 1915.

Dwight, Henry Otis, *Constantinople and its Problems, its Peoples, Customs, Religions and Progress*, London 1901.

E. Nâsır Osman, "Tâ'ifetü's-Sahhâfîn fi'l-Karni's-Sâbi' 'Aşer", *et-Tavâ'ifü'l-Miheniyye ve'l-İctimâ'iyye fî Mısr fi'l-Asri'l-Osmânî*, Kahire 2003.

Ebu Hayyan et-Tevhidî, *el-Mukabesât*, yay. haz. Muhammed Tevfik Hüseyin, Beyrut 1989.

Ebu Süleyman, Abdülvehhâb b. İbrahim, *el-Ulemâü ve'l-Üdebâü'l-Verrâkûn fi'l-Hicaz fi'l-Karni'r-Râbi' aşeri'l-Hicrî*, Tâif 2002.

Ebu Süleyman, Abdülvehhâb b. İbrahim, *Bâbü's-Selâm fi'l-Mescidi'l-Harâm ve Devrü Mektebâtihi fi'n-Nahdati'l-'İlmiyye ve'l-Edebiyyeti'l-Hadîse*, Beyrut 2006.

Dağlı, Muhtar Yahya, *İstanbul Mahalle Bekçilerinin Destan ve Mani Katarları*, İstanbul 1948.

Efşar, İrec, "Sahhâfî ve Mücellidgerî", *Nâme-i Bahâristan*, c. 3, no. 2, Tahran 1381, s. 329-394.

Elliott, C. B., *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, c. I, London 1838.

Erdem, Yahya, "Sahaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık", *Osmanlı*, C. IX, Ankara, s. 720-731.

Ergin, O. Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, c. II, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995.

Erünsal, İsmail E. , *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara 2008.

Establet, Colette et Jean-Paul Pascal, "Les livres des gens a Damas vers 1700", *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence, 1999, s. 143-175.

Eudel, Paul, *Constantinople, Smyrne et Athènes, Journal de Voyage*, Paris 1885.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi: 1. Kitap, hazırlayan Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1998.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, c. 4, yay. haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İstanbul 2001.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, c. 10, yay. haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı – Robert Dankoff, İstanbul 2007.

Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitabu'l-Arabi'l-Mahtut ve İlmü'l-Mahtutat*, c. I, Kahire 1997.

——— "Hizânetü Kütübi'l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey'ün?, *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 7-32.

Fabris, Maria Pia Pedani, "Between Diplomacy and Trade: Ottoman Merchants in Venice", *Merchants in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein, Paris 2008, s. 3-21.

Faroqhi, Suraiya N., "Guildsmen and Handicraft Producers", *The Cambridge History of Turkey*, c. 3, Cambridge 2006, s. 336-355.

——— *Artisans of Empire, Crafts and Craftspeople Under the Ottomans*, London 2009.

Fatin Efendi, *Hâtimetü'l-Eş'âr*, İstanbul 1271.

Fındıklılı İsmet Efendi, *Tekmiletü'ş-Şekâ'ık fi Hakki Ehli'l-Hakâyık*, Tıpkıbasım, c. I, yay. haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989.

Fidan, M. Sadettin, *Geçmişten Geleceğe İstanbul Hanları*, İstanbul Ticaret Odası 2009.

Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, çeviren Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Flemming, Barbara, "Memlûk Saray ve Garnizonlarında Edebî Faaliyetler", çeviren: Cengiz Tomar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, no. 12, İstanbul 2005, s. 209-220.

Flemming, Barbara ve Jan Schmidt, *The Diary of Karl Süssheim*, Stuttgart 2002.

Fortna, Benjamin C., *Imperial Classroom, Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press 2002.

——— *Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic*, Palgrave Macmillan 2011.

Fotiç, Aleksandar, "Belgrade: A Muslim and Non Muslim Cultural Center", *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, yay. haz. A. Anastasopoulos, Rethymno 2005, s. 51-76.

Fuller, John, *Narrative of a Tour through some Parts of the Turkish Empire*, London 1829.

Galabov, Galab D., *Die Protokolbücher des Kadiamtes Sofia*, München 1960.

Galland, A., D'Herbelot, *Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universal*, c. I (Hollande, 1777).

Galland, Antoine, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, şerhlerle yayınlayan Charles Scheffer, c. I-II, çeviren Nahid Sırrı Örik, Ankara 1949-1973.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Câmiü'l-Buhûr der Mecâlis-i Sûr, yay.* haz. Ali Öztekin, Ankara 1996.

Genç, Mehmet, "Osmanlı Esnâfı ve Devlet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 293-307.

——— "Osmanlılar: İktisadî ve Ticarî Yapı", *DİA*. c. 33, s. 528.

Gendûmi, Hamid Selim, "Varrakân ve Nakş-ı ânhâ der-Tevessü'a-i Kitabhânehâ", *Faslnâme-i Kitâb*, c. XVII, no. 1, Tahran 2006, s. 239-248.

Gökbilgin, Tayyib, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968.

Gökçe, Turan, "Filibe Şehri Nüfusunun Dinî ve Meslekî Özellikleri", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. II/1. Kısım, Ankara 2005, s. 523-556.

Göksu, Süleyman, *Mehmed Hasîb Rûznâmesi (H. 1182-1195/M. 1768-1781)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1993.

Gökyay, Orhan Şaik, "Risale-i Mimariyye-Mimar Mehmet Ağa- Eserleri", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s. 136.

Grosvenor, Edwin Augustus, *Constantinople*. With an Introduction by General Lew. Wallace, c. II, London 1895.

Gurney, John, "E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul, *Les Iraniens d'Istanbul*, yay. haz. T. Zarcone-F. Zarinebaf-Shahr, İstanbul 1993, s. 149-175.

Gümüşoğlu, Dursun, *Tâcü'l-ârifîn Es-Seyyid Ebu'l-Vefâ Menâkıbnâmesi*, İstanbul 2006.

Gyllius, Petrus, *İstanbul ve Tarihî Eserleri*, çeviren: Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1997.

el-Hâcrî, Tâhâ, "el-Varak ve'l-Virâke fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-İlmi'l-Irakî*, c. 12 (Bağdad 1965), s. 116-138 ve c. 13, Bağdad 1966, s. 63-88.

Halid b. Abdülkerim b. Hammud Bekr, *en-Neşâtü'l-İktisadî fi'l-Endülüs fi Asri'l-İmâre*, Riyad 1993.

Halm, H., "Al-Azhar, Dâr al-'İlm, al-Rasad. Forschungen- und Lehrenstalten der Fatimiden in Kairo", *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, yay. haz. U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 99-109.

el-Halvaci, Abdü's-Settâr, *el-Mahtutu'l-Arabî*, Cidde 1989.

Hammamioğlu, İhsan, *Trabzon'da İlk Kitapçı Kitabi Hamdi Efendi ve Yayınları*, İstanbul 1947.

Hanna, Nelly, *In Praise of Books, A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*, Syracuse, New York 2003.

Hatib el-Bağdadî, *Tarihü Medineti's-Selâm, c.* I-XVII, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2001.

Hayrullah Sa'îd, *Verrâku Bağdad fi'l-Asri'l-Abbasî*, Riyad 2000.

——— "Rüvvâdu Sûki'l-Verrâkîn", *Âfâku's-Sekafeti ve't-Türâs*, no. 19, Dubai 1997, s. 21-24.

Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002.

Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, hazırlayan Sevim İlgürel, Ankara 1998.

Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çeviren Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948.

Hitzel, Frédéric, "Manuscrits, livres et culture livresque à Istanbul", *Revue des Mondes musulmanes et de la Mediterranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 19-38.

Hobhouse, J. C., *A Journey Through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople, During the Years 1809 and 1810*, c. 2, Philadelphia 1817.

Holt, P. M., "The Study of Arabic Historians in Seventeenth Century England: The Background and the Work of Edward Pococke", *BSOAS*, c. XIX/3, London 1957, s. 444-455.

Horváth, A., "Turkish Manuscripts in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences", *Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951-1976*, yay. haz. Éva Apor, Budapest 1978, s. 95-103.

Houtsma M. Th., *Uit de Oostersche Correspondentie Van Th. Erpenius, Jac. Golius en Lev Warner*, Amsterdam 1887.

Hürriyet, c. 2, no. 49, s. 5 (Londra, 19 Safer 1286/ 31 May 1869).

Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, c. I-II, İstanbul 1281.

Hüseyin Vassaf, *Bursa Hatıraları*, yay. haz. Mustafa Kara-Bilal Kemikli, Bursa 2010.

——— *Sefîne-i Evliyâ*, yay. haz. Mehmet Akkuş, Ali Yılmaz, c. II, İstanbul 2006.

Işıksal, Turgut, "Kütüphanelerimizden Çalınan Eserler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 58, İstanbul 1972, s. 23-27.

İbn Asâkir, *Tarihü Medineti Dımaşk*, c. II, Beyrut 1996.

İbn Battuta, *Rıhle*, tahkik: Ali el-Muntasır el-Kettânî, Beyrut 1985.

İbn Dokmak, *el-İntisâr*, c. I, Beyrut, t.y.

İbn Ebi Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakati'l-Etibbâ*, c. II, Kahire 1882.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çeviren Süleyman Uludağ, c. II, İstanbul 1991.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâü Ebnâ'i'z-Zamân*, c. II, yay. haz. İhsan Abbas, Beyrut 1994.

İbn Nedim, *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005.

İbnü'l-İmad, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, c. IX, yay. haz. Abdülkadir el-Arnavut, Mahmud el-Arnavut, Beyrut 1993.

İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I-II, Kahire 1950-1952.

İhsanoğlu, Ekmeleddin – Aynur, Hatice, *"Yazmadan Basmaya: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu"*, *Osmanlı Araştırmaları*, no. XXII, İstanbul 2003, s. 219-255.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. I-II, İstanbul 1969.

İnalcık, Halil, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları," *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV/I-4, İstanbul, 1955, s. 51-75.

——— "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, c. X, no. 14, Ankara 1981, s. 1-91.

——— "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul", *The International Journal of Turkish Studies*, c. I, Madison, Wisc., 1980, s. 1-17.

——— "The Appointment Procedure of a guild Warden (Kethüda), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, c. 76 (*Festschrift Andreas Tietze*), Wien 1986, s. 135-142.

İnan, Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Gedik Hakkı*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.

İnciciyan, P. Ğ., *XVIII. Asırda İstanbul*, tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956.

İsen, Mustafa, "Divan Şâirlerinin Meslekî Konumları", *Tezkireden Biyografiye*, Ankara 2010, s. 193-205.

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, yay. haz. Mehmet Canatar, İstanbul 2004.

İşli, E. Nedret, "Terekelerden Yeni Çıkan Matbu Kitap Satış Defterleri", *Yücel Dağlı Anısına*, yay. haz. Evangelia Balta ve dgr. İstanbul 2011, s. 258-267.

——— "Kitap, yine Kitap, dâima Kitap", *Dergah*, XX/230 (İstanbul 2009), s. 15.

——— "İstanbul'da Kitap ve Sahaflık", *İstanbul: Mekân ve İnsan*, yay. haz. Recep Bozdoğan, Nail Yılmaz, Mûslûm Yılmaz, İstanbul 2012, s. 92-109.

İşli, H. Necdet, "Sahaflara Dâir", *Müteferrika*, no. 2, İstanbul 1994, s. 173-177.

Jahrbücher der Literatur, Vier und vierziger Band, Wien 1828, s. 40.

Jamil, Muhammad Faris, *Islamic Wirakah 'Stationery During the Midlle Ages*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Michigan 1985

Jones, Robert, "Piracy, War, and Acquisition of Arabic Manuscript in Renaissance Europe", *Manuscripts of The Middle East*, c. 2, Leiden 1987, s. 96-110.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. IV, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005.

Kal'a, Ahmet, "Osmanlı Esnâf Sisteminin Oluşması ve Yeniden Yapılanması Açısından İstanbul Esnâf Birlikleri", *İmparatorluk Başkentinden Megakente*, yay. haz. Yavuz Köse, çev. Ayşe Dağlı, İstanbul 2011, s. 250-290.

——— *İstanbul Esnâf Tarihi Tahlilleri, İstanbul Esnâf Birlikleri ve Nizamları I*, İstanbul 1998.

Kalkan, Reşit Güngör, "Sahafların İstanbulu-İstanbul'un Sahafları", *Değirmen*, c. VII, no. 20, İstanbul 2010, s. 145-152.

Kaplanoğlu, Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, İstanbul 2006.

Karataş, Ali İhsan, "Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV –XVI. Yüzyıllar), *Türkler*, c. XI, editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 896-908.

——— "Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c. 8, no. 8, Bursa 1999, s. 317-328.

Kastan, David Scott, "Print, Literary Culture and Book Trade", *The Cambridge History of Early Modern English Literature*, yay. haz. David Loewenstein, Janel Muller, Cambridge, 2002, s. 81-116.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünün*, c. I, yay. haz. Kilisli Rifat Bilge ve Şerefettin Yaltkaya, İstanbul 1941.

Kaya, Miyase Koyuncu, "18. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'da Esnâfın Mali Durumuna Örnekler", *Ekev Akademi Dergisi*, c. 13, no. 40, Ankara 2009, s . 261-276.

Kaynardağ, Aslan, "Çeşitli Yönleriyle İstanbul Sahaflar Çarşısı", *Tarihte Doğu-Batı Çatışması: Semavi Eyice'ye Saygı*, hazırlayanlar: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, İstanbul 2005, s. 603-608.

Kazan, Hilâl, *XVI. Asırda Sarayın Sanatı Himayesi*, İstanbul 2010.

Keleş, Bahattin, "XV ve XVI. Yüzyılda Edirne'nin İktisadî ve Ticarî Hayatı", *I. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (23-25 Ekim 2003 Edirne)*, Edirne, t. y. s. 391-403.

Khuda Bukhsh, S., "The Book-Trade Under The Caliphate", *Studies: Indian and Islamic*, Delhi 1927, s. 46-53.

Kırbaş, Safiye, *1277/1278 Tarihli İstanbul Bâb Mahkemesi İ'lâm Sicil Metin Transkripsiyonu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi 1996.

Kırımtayıf, Süleyman, "Belgelerin ve Seyyahların Işığında İstanbul'un Eski Bedesteni", *Arkeoloji ve Sanat*, no. 126, İstanbul 2007, s. 99-110.

Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-Meşhûd ve'l-Mesmû', yay. haz. Hikmet Özdemir, İstanbul 1998.

Koç, Mustafa, *Baleybelen Muhyi-i Gülşenî: İlk Yapma Dil*, İstanbul 2005.

Koç, Yunus, *La Fixation par Ecrit des Lois Ottomanes et le Role des Codes de Lois, Etude Accompagnee de l'Edition du Manuscrit de Munich (XVe-XVI siecles)*, Basılmamış Doktora Tezi, Universite de Paris I, 1997.

Koloğlu, Orhan, *Basımevi ve Basımın Gecikme Sebebleri ve Sonuçları*, İstanbul 1987.

Koz, Sabri, "Kitap Müzayedeleri", *DBİA*. V, s. 29.

Köprülü, Fuad, "Türkler'de Halk Hikâyececiliğine Âit Bazı Maddeler: Meddahlar", *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 361-412.

Köprülü, Orhan F., "Ahmed Vefik Paşa Kütüphanesinin Kataloğu Hakkında", *Türk Kültürü*, c. IX, no. 100, Ankara 1971, s. 306-310.

Kut, Turgut, "Terekelerde Çıkan Kitapların Matbu Satış Defterleri", *Müteferrika*, no. 2, İstanbul 1994, s. 3-24.

Laidlaw, Christine, *The British in The Levant, Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, London 2010.

Lane, Edward William, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt During the Years 1833,-34, and -35, Partly From Notes Made During a Former Visit to that Country in the Years 1825. -26, -27, and -28*, London 1860.

Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, hazırlayan Rıdvan Canım, Ankara 2000.

Le Strange, G., *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924.

Liebe-Harkort, Klaus, *Beitrage zur sozialen und wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des 16. Jahrhunderts*, Hamburg 1970.

Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa*, çeviren Serdar Alper, İstanbul 2004.

Lütfullah Kari, *el-Verrâke ve'l-Verrâkûn fi Tarihi'l-İslâmî*, Dârü'r-Rifâ'î 1983.

Maden, Fahri, "XVIII.Yüzyıl Sonu ve XIX. Yüzyıl Başlarında Kastamonu'da Esnâf Grupları, Zanaatkârlar ve Ticarî Faaliyetler" *Karadeniz Araştırmaları*, no. 15 (2007), s. 149-167.

Makdisi, George, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981.

——— *The Rise of Humanism in Classical Islam and The Christian West*, Edinburgh 1990.

el-Makkarî et-Tilimsânî, Eş-Şeyh Ahmed b. Muhammed, *Nefhü't-Tıb*, yay. haz. İhsan Abbas, Beyrut 1968.

Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, c. 1, Bulak 1270.

Marsigli, Luigi Ferdinando, *Stato Militare dell' Imperio Ottomano/L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, Tıpkıbasım, Graz 1972.

Matthews, Joyce Hedda, *The Ottoman Inheritance Inventory as an Exercise in Conceptual Reclamation (Ca. 1600-1675)*, Basılmamış Doktora tezi, Binghamton University (State University of New York), 2001, s. 38-54.

Maurice, Sieur de s., *La Cour Ottoman ou l'interpréte de la Porte*, Paris Estienne Loyson 1672.

el-Medhal li-İbni'l-Hâc, c. IV, Kahire 1981.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I-IV, İstanbul 1308-1315.

Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, edited from Manuscript Journals, by Robert Walpole, London 1817.

Menâkıb-ı Hazret-i Üftâde, yayına hazırlayan: Abdurrahman Yünal, Metin Okuma: Muhammed Safi, Bursa 1996.

el-Menûhî, 'Âbid Süleyman, "Ahlâkiyyâtü Mihneti'l-Verrâke fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Su'ûd, el-Âdâb*, Riyad 2003, s. 417-478.

el-Menuni, Muhammed, *Tarihü'l-Verrâketi'l-Mağribiyye*, Rabat 1991.

Merzubânî, *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*, Kahire 1935.

el-Meşûhî, Âbid Süleyman, "Ahlakiyyâtu Mihneti'l-Virake fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, c. 15 (Âdâb), Riyad 2003, s. 417-478.

——— *Ticaretü'l-Mahtutât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011.

——— *et-Tezvîr ve'l-İntihâl fi'l-Mahtutâti'l-Arabiyye*, Riyad 2001.

Michaud M. Poujoulat, *Correspondance D'Orient 1830-1831*, c. II, Bruxelles 1835.

Moltke, Helmuth von (Feldmareşal), *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

Muallim Naci, *Muhammed Muzaffer Mecmuası*, İstanbul 1306.

Muhibbî, *Hülasatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi 'Aşer*, c. 1, Kahire 1284.

Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet (Tahlil ve Tenkitli Metin)*, yay. haz. Ahmet Öğreten, Ankara 2002.

Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire-i Safâyî*, yay. haz. Pervin Çapan, Ankara 2005.

Mühned Ahmed Sâlim, *Ehlü'l-Kalem ve Devrühüm fi Hayati's-Sekafiyyeti fi Medineti Dımaşk*, Dımaşk 2005.

Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat I: Yüzüncü Yıldönümü Münasebeti ile*, İstanbul 1940.

Nagata, Yuzo, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo 1979.

Namık Kemâl'in Husûsî Mektupları, yay. haz. Fevziye Abdullah Tansel, c. 2, Ankara 1969.

Nâzım Reşîd, "Sa'd b. Aliyyü'l-Hazîrî, el-Mülekkab bi-Dellâlü'l-Kütüb", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. XXXIII, no. 1, Küveyt 1989, s. 169-195.

Necip Asım, "Kitapçılık", *İkdam*, c. 53, no. 8937. (2 Cemaziülahir 1340/31 Kânun-ı sânî 1338).

en-Nemle, İbrahim, *el-Viraketü ve Eşhürü A'lâmi'l-Verrâkîn*, Riyad 1995.

Neue Zeitungen von Gealehrten Sachen, Leipzig, 12 Juni 1730.

Neumann, Christoph K., "Üç tarz-ı mütalaa. Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda kitap yazmak ve okumak", *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*, no. 1, Bahar 2005, s. 51-76.

Nicolay, Nicolas de, *The Nauigations, Peregrinations and Voyages, made into Turkey*, London 1585.

Olivier, G. A., *Voyage dans L'Empire Othoman, L'Egypte et la Perse*, c. I, Paris 1807.

Ortaylı, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, 6. bs., İstanbul 2003.

Özbey, Atilla, *Dünden Bugüne Kapalıçarşı*, İstanbul 2009.

Özcan, Özcan, *Mahmud I. Hakkında 1157/1744-1160/1747 Arası Ruznâme*, Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi 1965.

Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul 1988.

Özdeğer, Mehtap, "19. Yüzyılda Uşak Şehrinde Esnâf ve Sanatkârlar", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnâf ve Ekonomi Semineri*, c. II, İstanbul 2003, s. 293-308.

Özdemir, Rifat, *Antakya Esnâf Teşkilatı (1709-1860)*, Antakya 2007.

Özgüdenli, Osman G., "Şeyh Safîu'd-dîn Erdebilî'nin Türbesinde Bulunan Kitaplar", *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, no. 10, İstanbul 2001, s. 43-56.

Öztürk, Said, *Askeri Kassama âit Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995.

Pakalın, M. Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, c. 4, Ankara 1978.

——— *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, İstanbul 1946.

Pamuk, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler*, Ankara 2000.

——— *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 2000.

——— *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2005.

Paret, Rudi, *The Study of Arabic and Islam at German Universities*, Wiesbaden 1968.

Parquet, René du, *İstanbul'da Bir Yıl*, çeviren Sertaç Canpolat, İstanbul 2008.

Pedersen, Johannes, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, İstanbul 2012.

Pietro della Valle, *Viaggi*, Venedik 1667.

Putnam, G. P., *Books and their makers during the middle ages*, c. I, New York 1896-97.

Qazi Ahmadmian Akhtar, "The Art of Warakat During The Abbasid Period", *Islamic Culture*, c. IX, no. 1, London 1935, s. 131-143.

Rado, Şevket, *Türk Hattatları : XV. yüzyıldan günümüze kadar gelmiş ünlü hattatların hayatları ve yazılarından örnekler*, İstanbul, t.y.

Raymond, André, *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, c. I, Damas 1973.

Raymond, A. et G. Wiet, *Les Marchés du Caire, Traduction annotée du Texte Maqrizî*, Kahire 1979.

Ribera, Julian, "el-Mektebat ve Hevâtü'l-Kütüp fi İsbanya'l-İslâmiyye", çeviren Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü'l-Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, c. IV-V/1, Kahire, 1959. s. 77-96, 69-101.

Richard, Francis "Lecteurs ottomans de manuscrits persans au XVIIIe siècle", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, no. 87-88, Aix-en-Provence 1999. s. 79-83.

Richardson, Brian, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, Cambridge 1999.

Roxburgh, David J., "Heinrich Friedrich von Diez and his Eponymous Albums: MSS. Diez A. Fols. 70-74", *Muqarnas*, c. XII, Leiden 1995, 112-136.

Rûznâme-i Ceride-i Havâdis, no. 201, s. 4 (13. 2. 1278 H).

Sâ'âtî, Yahya Mahmud b. Cüneyd, "Melâmihü min Tarihi Ticâreti'l-Kütübi fi'l-İslâm", *el-'Usûr*, c. I, no. 1, London 1986, s. 71-78.

——— "el-Virake: Dirâse fi'l-Mefhum ve'l-Mustalahât", *Sınâ'atü'l-Mahtutü'l-Arabî el-İslâmî*, Abu Dabi 1998, s. 89-141.

Sabah Gazetesi, no. 10 971 (25. 3. 1920).

Sabah Gazetesi, no. 387 (14. 07. 1306 R).

Sabah Gazetesi, no. 7374 (20. 1. 1326 R).

Sabah Gazetesi, no. 7675 (21. 11. 1326 R).

Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Matbaa Serüveni (1726-1746)*, İstanbul 2006.

——— "Formation of Ottoman Print Culture (1726-1746), Some General Remarks, *New Europe College. Regional Program 2003-2004, 2004-2005*, Bucharest 2007, s. 293-333.

——— "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival", *Oriens* c. 37, Leiden 2009, s. 177-190.

——— "Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006), Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. IV/2, Ankara 2010, s. 1809-1855.

——— "Okuyan Taşralı Bir Toplum: Rusçuk Müslümanlarının Kitap Sevgisi (1695-1786)", *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti: Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri (Bükreş, 1-5 Kasım 2006)*, İstanbul 2011, s. 575-607.

Safedi, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, c. VII, yay. haz. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1962.

Safi Ali Muhammed, *el-Hareketü'l-İlmiyye ve'l-Edebiyye fi'l-Fustat*, Kahire 2000.

——— *Mudunü'l-Mısrı's-Sına'iyye*, Kahire 2000.

Sağlam, Nevzat, *Havâss-ı Refî'a Mahkemesi 369 No.'lu Kadı Siciline Göre 1815-1820 Tarihlerinde Eyüb'de Sosyal ve İktisadî Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 1994.

Sahillioğlu, Halil, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı (1981), s. 67-138.

——— "Ottoman Book Legacies," *Islamic Quarterly*, 19 (1975), s.195-197.

——— *Bir Asırlık Osmanlı Para Tarihi*, Doçentlik Tezi, İstanbul Üniversitesi 1965, s. 68-72.

Saydam, Abdullah, "Trabzonda Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi", Milli Eğitim no. 70, Ankara 2006, s. 187-201

Selim Nüzhet (yay. haz.), *1933 Almanak*, İstanbul t.y.

Said Paşa, *Gazeteci lisanı*, İstanbul 1906.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, yıl 1294 /32. Sene, İstanbul 1294.

es-Samirî, İhsan Zennun, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi Zamani's-Samaniyyîn*, Beyrut 2001.

Sarıcaoğlu, Fikret, "Kâtib Çelebi'nin Otobiyografileri", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, no. 37, İstanbul 2001-2002, s. 297-319.

Sarıcaoğlu, Fikret, Coşkun Yılmaz, *Müteferrika, Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika* Matbaası, İstanbul 2008.

Sayar, Ahmed Güner, *Sahaf Raif Yelkenci*, İstanbul 2012.

Schmidt, Jan, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and other Collections in the Netherlands*, c. I-III, Leiden 2000-2006.

——— "An Ostrich Egg for Golius, "The Heyman Papers Preserved in the Leiden and Manchester University Libraries and Early Modern Contacts Between the Netherlands and the Middle East" *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, c. I, İstanbul 2002, s. 9-74.

——— "Franz Taeschner's Collection of Turkish Manuscripts in the Leiden University Library" *The Joys of Philology, Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, c. I, İstanbul 2002, s. 237-266.

——— "Between Author and Library Shelf: The Intriguing History of Some Middle Eastern Manuscripts Acquired by Public Collections in the Netherlands Prior to 1800", *The Republic of Letters and The Levant*, yay. haz. Alastair Hamilton, Maurits H. Van Den Boogert, Bart Westerweel, Leiden 2005.

Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfûr and Arabic Writerly Culture, A Ninth-century Bookman in Baghdad*, London 2005.

es-Sem'ânî, *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*, Beyrut 1981.

——— *el-Ensâb*, c. V, yay. haz. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988.

Seng, Yvonne J., *The Üsküdar Estates (Tereke) as Records of Everyday Life in an Ottoman Town, 1521-1524*, Basılmamış Doktora Tezi, The University of Chicago 1991.

Serçe, Erkan, *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928*, İzmir 2002.

Sevin, M. l'abbé, *Lettres sur Constantinople*, Paris 1802.

Shivtiel, Avihai, "The Arabic Manuscripts at the University of Cambridge and Position of the Cairo Genizah Documents among other Collections", *From Codicology to Technology, Islamic Manuscripts and their Place in Scholarship*, yay. haz. Stefanie Brinkman-Beate Wiesmüller, Berlin 2009, s. 149-158.

Sıdkı, *Gedikler*, İstanbul 1325.

Sır Kâtibi Yenişehirli Mehmed'in Rûznâmesi, Dârü'l-Kütübi'l-Mısrıyye, Târîhu Türkî-M, nr. 41.

Sievert, Henning, "Verlorene Schätze-Bücher von Bürokraten in den Muhallefat-Registern", *Buch- kultur im Nahen Osten des 17. und 18. Jahr-hunderts*,

Hrsg. von Tobias Heinzelmann und Henning Sievert, Bern-Berlin 2010, s. 199-263.

Somel, Selçuk Akşin, "Rûmî 1301 (1885) Tarihli İstanbul Sayımı", *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, derleyenler: Halil İnalcık-Şevket Pamuk, Ankara 2000, s. 147-164.

——— *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2011.

Soysal, Özer, *Türk Kütüphaneciliği*, c. II, Ankara 1998.

Staffa, Susan Jane, *Conquest and Fusion: The Social Evolution of Cairo . A. D. 642-1850*, Leiden 1977.

Stewart, Charles C., "A New Source on the Book Market in Morocco in 1830 and Islamic Scholarship in West Africa", *Hespéris Tamuda*, c. XI (Rabat 1970), s. 209-246.

Strauss, Johann, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures*, c. 6, no. 1 (2003), s. 39-76.

——— "Kütüp ve Resail-i Mevkute, Printing and Publishing in a multi-ethnic society", *Late Ottoman Society*, yay. haz. Elisabeth Özdalga, London 2005, s. 225-253.

Subhi Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi; Sami ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, yay. haz. Mesut Aydıner, İstanbul 2007.

es-Süneydî, Abdülaziz b. Râşid, "el-Verrâkûn ve Eserühüm fi'l-Hayati'l-İlmiyyeti fi Mekketi Hilale'l-Asri'l-Memlûkî", *Âlemü'l-Kütüb*, c. 25, no. 1-2, Mekke 2002, s. 3-56.

Sürün, Mustafa, *İstanbul Şeyh Vefâ Câmii Haziresi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi 2006.

Şâkir, Hâle, *el-Varak ve'l-Varrakun fi'l-Asri'l-Abbasi*, Kahire 2004.

Şânî-zâde Mehmed 'Atâ'ullah Efendi, *Şânî-zâde Tarihi [Osmanlı Tarihi] (1223-1237/1808-1821)]*, yay. haz. Ziya Yılmazer, İstanbul 2008.

Şehsuvaroğlu, Haluk Y., *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul 1953.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Müri't-Tevârih, II. A, yay. haz. Münir Aktepe, İstanbul 1978.

Şemseddin Muhammed bin Tulun es-Sâlihî ed-Dımaşkî, *Nakdu't-Tâlib li-Zağali'l-Menâsıb*, yay. haz. Muhammed Ahmed Dihmân-Halid Muhammed Dihman, Beyrut 1992.

Şimşek, Mehmet, *Amid'den Diyarbekir'e Eğitim Tarihi*, İstanbul 2006.

Şimşir, Nahide, *Osmanlı Araştırmaları-Makaleler I*, İstanbul 2004.

Tâcü'd-din Abdü'l-Vehhâb es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Beyrut 1986.

Takvim-i Vekâyi', no. 740, 752, 771, 773, 772, 798, 807, 808, 887, 914, 968, 993, 1178, 1195, 1198, 1200, 1201, 1204,1397, 1471, 1508, 1675.

et-Tamgrouti, Abou-l-Hasan Ali Ben Mohammed, *En-Nafhat el-Miskiyye fi-s-Sifarat et- Turkiya/Relation D'une Ambassade Marocaine en Turquie 1589-1591*, çev. Henry de Castries, Paris 1929.

Tanin no. 1146 (28 Teşrin-i evvel 1327).

Tarih-i Râşid, c. IV, İstanbul 1282.

Tarrazi, Filib di, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hafikayn*, c. III, Beyrut 1948.

Tasvir-i Efkâr no. 265 (18 Şaban 1281).

Taşköprülü-zâde 'İsamü'd-dîn Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, *Eş-Şekâ'ikü'n-Nu'maniyye fi 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmaniyye*, yay. haz. Ahmed Subhi Furat, İstanbul 1985.

Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789), yay. haz. Feridun Emecen, İstanbul 2003.

et-Temgrutî, Ali b. Muhammed, *en-Nefhatü'l-Miskiyye fi's-Sefâreti't-Türkiyye*, Beyrut 2007

The Lives of Dr. Edward Pocock, the Celebrated Orientalist, by Dr. Twells, London 1816.

Toderini, M. l'Abbé, *De La Litterature des Turcs*, c. II, traduit de l'Italien en François par M. l'Abbé de Cournand, Paris 1789.

Toomer, G. J., *Eastern Wisedome and Learning: The Study of Arabic in Seventeenth-Century England*, Oxford 1996 .

Topaloğlu, Nuri, *Hadisçilerin Geçim Kaynakları*, İzmir 1999.

Torun, Ali, *Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvet-nâmeler Üzerine Bir İnceleme*, Ankara 1998.

Turcksche boucken. The Oriental Collection of Levinus Warner, Dutch diplomat in seventeenth-century Istanbul, yay. haz. Arnoud Vrolijk-Jan Schmidt-Karin Scheper, Leiden 2013.

Twells, Leonard, *The Theological Works of the Learned Dr. Pocock, to which is prefixed An Account of his life and Writings never before printed*, c. I, London 1740.

Ubicini, M. A., *Lettres sur la Turquie ou Tableau Statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercia, etc., de l'Empire Ottoman Depuis le Khatti-Cherif de Gulkhane (1839)*, Deuxième édition, Paris 1853.

Uluç, Lâle, "On Altıncı Yüzyılda Osmanlı-Safevî İlişkileri Çerçevesinde Nakkaşhânenin Önemi", *Doğu-Batı*, yıl 13, no. 54 (Ankara 2010), s. 23-59.

Uygur, Ceyhun Vedat, Kıvâmî, *Fetihnâme*, İstanbul 2007.

Vakit, no. 1451.

Van Kütüğü, yay. haz. Abdülkerim Abdülkadiroğlu ve dgr. Ankara 1992.

Vekâyiü'l-Füzelâ, tıpkıbasım, yay. haz. Abdülkadir Özcan, c. I-II-III, İstanbul 1989.

Volney, M. C-F., *Travels Through Syria and Egypt in the Years 1783,1784, and 1785*, c. II, London 1788.

Walsh, R., *A Residence at Constantinople: Greek and Turkish Revolutions*, c. II, London 1838.

Wheler, George Esq., *A Journey into Greece in Company of Dr Spon of Lyons*, London 1682.

White, Charles, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, c. II, London 1846.

Witkam, Jan Just, "Precious Books and Moments of Friendship in 17th-Century Istanbul", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, c. I, İstanbul 2006, s. 467-474.

Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldan*, yay. haz. M. J. De Goeje, Leiden 1892.

Ya'kutu'l-Hamavî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I-XX, Beyrut 1936-1938.

——— *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsan Abbas neşri), c. I-VII, Beyrut 1993.

——— *İrşâdü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib,* yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911.

Yavuz, K., "XIII-XVI. Asır Dil Yadigârlarının Anadolu Sahasında Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, no. 27, İstanbul 1983, s. 9-57.

Yediyıldız, M. Asım ve dgr, *A. 153 No.'lu Bursa Şer'iye Sicili,* Bursa 2010.

Yılmaz, Coşkun, "Hezârfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi", *İstanbul Armağanı 4: Lale Devri*, yay. hz. Mustafa Armağan, İstanbul 2000, s. 259-333.

Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü,* İstanbul 2010.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 2005.

Yıldız, Kenan, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Yangınları ve Sosyo-Ekonomik Tahlili (1660-1700),* Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi 2012.

Yi, Eunjeong, *Guild Dynamics in Seventeenth-century Istanbul: Fluidity and Leverage,* Leiden 2004.

Zeyrek, İ. Naci, "Sahaflık İşkolu ve Bursa Sahaflar Çarşısı", *Tabula-Rasa*, c. II, no. 6, Isparta 2002, s. 255-272.

Zeyyât, Habib, "el-Verrâke ve'l-Verrâkûn fi'l-İslâm", *el-Meşrik*, c. 41, Beyrut 1947, s. 305-350.

Ziyad Ebüzziya, *Şinasi,* yay. haz. Hüseyin Çelik, İstanbul 1997.

TABLOLAR

TABLO I

İSTANBUL SAHHAFLARININ TEREKELERİ

Bu tabloda 1013-1327 (1604-1909) yılları arasında İstanbul'da kitap ticareti ile uğraşmış 186 sahhafın terekesinden çıkarılan veriler yer almaktadır. Terekelerde verilen bilgilerden yararlanılarak her sahhafın, terekede yer alış şekliyle ismi, serveti, öldüğünde dükkanında bulunan kitapların sayısı ve bunların değerleri, gedik sahibi olup-olmadığı, terekesinin bulunduğu defterin numara ve sayfası ve terekenin düzenlenme tarihi verilmeye çalışılmıştır.

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Seyyid Ali b. Seyyid Mustafa	KA. 1, s. 110a	Gurre-i S. 1013	yok	yok	24	yok
Ömer Efendi b. Abdullah	KA. 7, s.14	Evasıt-ı Ş. 1082	48.672 akçe	14.604 akçe	368 kitap	yok
Mehmed Efendi b. Sadık	KA. 7, s. 27a	25 N. 1082	29.985 akçe		Kitap isimleri ve sayısı verilmemiş.	yok
Abdullah Efendi b. Mahmud	İst. Mah. (TSA.) 233, s. 25a	8 R. 1085	94.884 akçe	66.840 akçe	179	yok
Osman Efendi b. Ahmed	İst. Mah. (TSA.) 233, s. 122a	25 M. 1085	40.617 akçe	17.973 akçe	19+Dükkânda olan kitaplar. Sayısı verilmemiş.	yok
Şeyh Abdullah Efendi	İst. Mah.(TSA) 240, s. 8b	27 R. 1090	38.158 akçe	31.592 akçe	277	Yok
Ahmed Hoca b. Abdullah	Edirne ŞS. 58, s. 49b-50a.	19 C. 1091	20.520 akçe	17.581 akçe	464	yok
Molla Mahmud	İst. Mah.(TSA) 242, s. 44b.	27 CA. 1092	3.570 akçe	200 akçe	Nakıs hurde kitap	yok
Selman Efendi b. İbrahim	İst. Mah.(TSA) 264, s. 49a.	13 ZA. 1107	36.720 akçe	23.524 akçe	374	yok
Evliya Mehmed Efendi	KA. 18, s. 84b	15 S. 1109	12.270 akçe	9.875 akçe	126	yok
İbrahim Efendi b. Ahmed	KA. 19, s. 65b	10 RA. 1110	79.640 akçe	2.500 akçe	76	yok
Şeyh Nasır b. Süleyman b. Kemal	KA. 19, s. 147a	Gurre-i R. 1110	77.754 akçe	53.037 akçe	600	yok
Mahmud Efendi b. Osman b. Abdullah	İst. Mah. (TSA) 270, s. 125a.	Gurre-i ZA. 1115		419.233 çürük akçe	494	yok
Mustafa Efendi b. Hasan	İst. Mah.(TSA) 270, s. 63b.	14 B. 1116	66.053 akçe	46.626	125	yok
İbrahim Efendi b. Hasan	KA. 23, s 44b.	Gurre-i Receb 1117	99.507 akçe	42.389 akçe	125	yok
Osman Efendi b. Mahmud b. Abdullah	KA. 24, s. 62a.	5 L. 1117	29.533 akçe	1.020 akçe	6	yok
Hâfız Mehmed Efendi b. Abdullah	KA. 33, s. 96a	16 ZA. 1124	207.076 akçe	24.722 akçe	42	yok
Elhac Halil Efendi b. Veli	İst. Mah. (TSA) 290, s. 50a.	28 B. 1132	493.281 akçe	251.975	366	yok
Elhac Mehmed b. Mustafa	İst. Mah.(TSA) 302, s. 23a	25 ZA. 1140	289.048 akçe	146.935 akçe	391	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Mustafa Çelebi b. Salih	İst. Mah. (TSA) 301, 72b.	24 M. 1141	225.967 akçe	91.252 akçe	35	yok
Elhac Hüseyin b. Mahmud	KA. 56, s. 7b.	3 B. 1142	47.070 akçe	38.169 akçe	9	yok
İbrahim Efendi b. Mustafa	KA. 70, s. 9a.	15 ZA. 1146	111.820 akçe	53.540 akçe	168	yok
Abdülbaki Efendi b. Abdullah	İst. Mah. (TSA) 314, s. 55b.	14 CA. 1148	26.903 akçe	16.568 akçe	163	yok
Osman Efendi b. Mehmed	İst. Mah. (TSA) 332, s. 64b.	3 S. 1151	11.080 akçe	10.360 akçe	430	yok
Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim	İst. Mah. (TSA) 336, s. 61a.	28 S. 1151	525.364 akçe	191.805 akçe	1.151	yok
Mehmed Efendi b. Mehmed	İst. Mah. (TSA) 345, s. 75a.	27 RA. 1154	120.089 akçe	20.340 akçe	75	yok
Sahhaf [silik] Efendi	İst. Mah. (TSA) 346, s. 38a.	15 RA. 1154	149.740 akçe	106.022 akçe	215	yok
Şeyh Mehmed Efendi b. Mehmed	KA. 93B, s. 25a.	15 L. 1159	43.509 akçe	42.029 akçe	295	yok
Abdullah Efendi b. Mustafa	KA. 93A, s. 93b.	4 C. 1159	135.516 akçe	60.653 akçe	71	yok
Elhac Mustafa b. Mustafa	KA. 98, s. 74b	19 R. 1160	62.526 akçe	19.211 akçe	46	var
Hasan Efendi b. Hüseyin	KA. 107, s. 83b.	8 Cemaziülevvel 1161	112.242 akçe	4.658 akçe	10	yok
Peykhane İmamı Elhac Mehmed Efendi b. Abdullah	KA. 104, s. 54a	17 M. 1161	57.009 akçe	6.103+21.000 = 27.103	6+dükkânındaki kitaplar	yok
Es-Seyyid Eyüp Çelebi b. Abdullah	KA. 112, s. 76b	23 R. 1162	12.070 akçe	12.070 akçe	120	yok
Es-Seyyid Mahmud Çelebi b. Es-Seyyid Mustafa	KA. 116, s. 19b.	25 C. 1162	154.529 akçe	31.760 akçe	39	yok
Mirasyedi Mustafa Efendi b. Ahmed	KA. 134, s. 14a	8 ZA. 1164	106.544 akçe	106.544 akçe	223	yok
Elhac Ali Efendi b. Ahmed	KA. 145, s. 14b	15 Şevval 1164	79.220 akçe	76.855 akçe	244	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Mehmed Efendi b. Ahmed	KA. 137, s. 74b	25 CA. 1165	50.326 akçe	47.296 akçe	23	yok
Hasan Efendi b. Abdullah	KA. 141. s. 75a	2 C. 1165	135.267 akçe	37.805 akçe	26	yok
Es-Seyyid Mustafa Efendi	KA. 146, s. 65a	2 S. 1166	71.670 akçe	42.531 akçe	211	var
Es-Seyyid Halil Efendi b. es-Seyyid Mehmed	KA. 169, s. 63b	18 ZA. 1168	87.200 akçe	40.910 akçe	37	var
Yek-dest Mustafa Efendi b. Ali	KA. 171, s. 47b.	8 Z. 1168	1.025.760 akçe	323.040 akçe	1.248. Sayfa kenarında: 180 risale	yok
Molla Mustafa b. Arab Elhac Ali	İst. Mah.(TSA.) 360, s. 14a.	14 Ş. 1169	41.468 akçe	31.163 akçe	70	yok
Abdurrahman Efendi b. Mehmed Efendi	KA. 188, s. 13a	Gurre-i RA. 1171	1.113.376 akçe/ 9.278 kuruş 16 akçe	162.353 akçe	126	yok
Mustafa Efendi b. Mehmed	KA. 202. s. 105a	23 L. 1172		730 kuruş		yok
Elhac Mustafa Efendi b. Abdurrahman	KA. 203, s. 19a	Gurre-i CA. 1172	190.142 akçe	18.686 akçe	38	yok
Elhac Mustafa Efendi b. Mehmed	KA. 203, s. 39a	23 L. 1172	328.119 akçe	125.721 akçe	94	var
Dağıstânî Mehmed Efendi b. Kasım	KA. 204, s. 40b	5 M. 1173	43.001 akçe	38.357 akçe	365	Yok
Hüseyin Efendi b. Ahmed	KA. 211, s. 59a	28 L. 1173	189.580 akçe	146.073 akçe	397	yok
Elhac İsmail Efendi b. İbrahim	KA. 211, s. 82a	10 Z. 1173	442.105 akçe	174.513 akçe	101	yok
Elhac Kara İbrahim Efendi b. Mehmed	KA. 215, s. 67a	14 L. 1174	249.895 akçe	23.720 akçe	6	yok
Es-Seyyid Mehmed Efendi b. Habib	KA. 215, s. 126b	14 S. 1175	76.279 akçe	49.064 akçe	43	var
Derviş Mehmed b. Abdullah	KA. 224, s. 47a	7 L. 1175	122.830 akçe	76.620 akçe	104	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	'Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Ahmed Efendi b. Mustafa	KA. 224, s 31a	15 L. 1175	46.567 akçe	7.887 akçe	28	yok
Elhac Mehmed Efendi b. Mustafa	KA. 224, s. 24a	9 L. 1175	195.583 akçe	77.342 akçe	80	var
Ali Efendi b. Mehmed	KA. 244, s. 22b	17 R. 1177	84.132 akçe	34.629 akçe	20	yok
Halil Efendi b. Mahmud	KA. 263, s. 46a	17 Ş. 1178	850.378 akçe	140.320 akçe	137	var
Hâfız Mustafa Efendi b. Ahmed	KA. 267, s. 72b	26 S. 1179	78.847 akçe	60.219 akçe	270	yok
Mehmed Said b. Ali	KA. 291, s. 59b	5 M. 1181	5.640 akçe	2.936 akçe	15	yok
Ali Efendi b. Halil	KA. 320, s. 11a	3 ZA. 1182	124.443 akçe	63.615 akçe	583	var
Es-Seyyid Hasan Efendi b. Mehmed	KA. 338, s. 31a	22 M. 1182	23.530 akçe	18.982 akçe	148	yok
Es-Seyyid Süleyman Çelebi b. Hâfız Mehmed Efendi	KA. 322, s. 96a	5 CA. 1183	49.218 akçe/ 410 kuruş 18 akçe	3.540 akçe	107	var
Elhac Mehmed b. Mustafa	KA. 329, s. 18a.	7 Ş. 1183	16.083 akçe	11.283 akçe	70	yok
Mısrî Elhac eş-Şeyh Ahmed Efendi b. Abdurrahim	KA. 330, s. 86a.	16 ZA. 1183	161.281 akçe	98.573 akçe	66	yok
Es-Seyyid Mustafa Efendi b. Abdullah	KA. 338, s. 45a.	11 Z. 1183	8.876 akçe	2.592 akçe	5	yok
İsmail Efendi b. Mehmed	KA. 338, s. 18b.	2 M. 1184	62.429 akçe	Gedikle beraber 57.000 akçe	Toptan verilmiş	var
Mustafa Efendi b. Osman	KA. 353, s. 18a	13 M. 1185	30.969 akçe	22.029 akçe	140	var
Elhac Hüseyin Efendi b. Abdülkerim	KA. 353, s. 106b.	20 B. 1185	136.199 akçe	86.036 akçe	244	var
Lutfullah Efendi b. Elhac Ahmed	KA. 352, s. 115b	25 B. 1185	31.543 akçe	Hiç kitap yok	Hiç kitap yok	var

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Mustafa Efendi b. Ahmed	KA. 368, s. 56a	6 S. 1187	45.813 akçe	25.600 akçe	328	yok
Ali Efendi b. Abdullah	KA. 371, s. 90b.	12 RA. 1187	11.944 akçe	9.370 akçe	350	yok
Hasan Efendi b. Hamza	KA. 392, s. 22b.	19 S. 1189	184.550 akçe	19.017 akçe	38	var
Hâfız İbrahim Efendi b. Abdurrahman	KA. 413, s. 96a.	9 S. 1191	94.599 akçe	65.514 akçe	87	yok
Süleyman Efendi b. Hüseyin	KA. 421, s. 13a.	9 CA. 1191	107.740 akçe	36.261 akçe	60	var
Mehmed Efendi b. Ali	KA. 427, s. 9a.	10 L. 1191	141.697 akçe	11.184 akçe	305	yok
Es-Seyyid Elhac Mehmed Sadık Efendi	KA. 483, s. 74a.	20 N. 1195	502.785 akçe	271.266 akçe	200 kitapda ortaklığı var. Ayrıca 82 kitap	var
Elhac Mehmed Efendi b. Abdülkadir	KA. 496, s. 51b.	17 ZA. 1196	247.699 akçe	247.699 akçe	220	var
Elhac Mustafa Efendi b. Hamza	KA. 514, s. 12b.	20 S. 1198	41.875 akçe	9.140 akçe	136	var
Hasan Efendi b. Mahmud	KA. 516, s. 52b	Gurre-i C. 1198	14.701 akçe	9.752 akçe	72	yok
Mustafa Efendi b. Receb	KA. 523, s. 62a	5 Ş. 1198	11.430 akçe	Kitap yok	Kitap yok	yok
Elhac Abdurrahman Efendi b. eş-Şeyh Elhac Abdullah	KA. 523, s. 2b	15 C. 1198	12.808 akçe	4.339 akçe	110	var
Ahmed Efendi b. Mustafa	KA. 536, s. 60b.	27 CA. 1199	54.250 akçe / 452 kuruş 10 akçe	14.740 akçe / 122 kuruş 40 akçe	25	var
Ahmed Efendi b. Ahmed	KA. 565, s. 32b.	21 C. 1202	29.478 akçe	22.278 akçe	145	yok
Osman Efendi b. Ahmed	KA. 565, s. 2b	5 C. 1202	99.255 akçe	29.513 akçe	11	yok
Elhac Mehmed Efendi b. Abdullah	KA. 572, s. 33a	15 ZA. 1202	264.133 akçe	112.445 akçe	290	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Elhac Abdullah Efendi b. Hüseyin	KA. 586, s. 65a.	16 N. 1203	31.778 akçe	31.778 akçe	6	var
Ali Efendi b. Mustafa	KA. 576, s. 33a	20 S. 1203	89.060 akçe	60.865 akçe	34	yok
Halil Efendi b. Ali	KA. 583, s. 29b	28 C. 1203	101.947 akçe	34.108 akçe	50	var
Osman Efendi b. Mehmed	KA. 590, s. 40b.	16 M. 1204	68.637 akçe	57.768 akçe	285. 200'ü cüz.	yok
Es-Seyyid Abdi Efendi b. Es-Seyyid Mehmed	KA. 591, s. 38a	10 M. 1204	22.856 akçe	18.194 akçe	8 kitap adı var. "Dükkânında mevcud kütüb ve evrak-ı perişan semenleri: 17.400 akçe	yok
Halil Efendi b. Ahmed	KA. 598, s. 20a	15 C. 1204	32.669 akçe	22.259 akçe	95. Önemli bir kısmı cüz	yok
Elhac Hüseyin Efendi b. Halil b. Süleyman	KA. 631, s. 149b	13 ZA. 1207	1.303.363 akçe	495.093 akçe	284	Yok
Abdurrahman Efendi b. Mustafa	KA. 635, s. 34b.	12 C. 1207	162.000 akçe	19.970 akçe	47	var
İbrahim Efendi b. Elhac Süleyman	KA. 648, s. 28a.	10 B. 1208	299.389 akçe	115.726 akçe	424	var
Elhac Mehmed Emin Efendi b. Hasan	KA. 648, s. 12a.	26 C. 1208	460.864 akçe	296.986 akçe	1.060	var
Seyyid Mehmed Efendi b. Ebi Bekir	KA. 670, s. 48b.	9 CA. 1210	53.499 akçe	12.860 akçe	13	var
Elhac Ali Efendi b. Abdullah	KA. 696, s. 129a.	10 Ş. 1212	3.530 kuruş 4 para	600 kuruş	31	var
Somalı Es-Seyyid Ahmed Efendi b. Es-Seyyid Mehmed	KA. 696, s. 126a	17 Ş. 1212	444.820 akçe	375.111 akçe	526	Yok.
Sofu Ahmed Efendi b. Ömer	KA. 728, s. 15b.	10 L. 1214	3.334 kuruş 18 para	1.150 kuruş	290	var

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Mehmed Efendi b. İbrahim b. Abdullah	KA. 736, s. 33a.	23 B. 1215	2.921 kuruş	421 kuruş	155	var
İbrahim Efendi b. Muhzır Ali Aga	KA. 775, 6a.	7 B. 1218	2.598 kuruş	1.616 kuruş 5 para	257	var
Hasan Efendi b. Receb	KA. 792, s. 2b.	20 RA. 1219	1.317 kuruş	347 kuruş 3 para	144	var
Mehmed Emin Efendi b. Halil	KA. 794, s. 32b.	28 CA. 1219	11.256 kuruş 12 para	8.415 kuruş	706	var
Mumâ-zâde Es-Seyyid Elhac İsmail Efendi b. Elhac Mehmed	KA. 795, s. 4a.	Gurre-i CA. 1219	26.897 kuruş	17.040 kuruş	3.308	var
Mustafa Efendi b. Abdullah	KA. 802, s. 55b	15 RA. 1220	424 kuruş 10 para+260 kuruş vakıf evden	251 kuruş	135	yok
İbrahim Sadullah Efendi b. Feyzullah	KA. 820, 24b.	Gurre-i B. 1221	704 kuruş 7 para	632 kuruş 12 para	103. Yarısı cüz.	yok
Mustafa Efendi b. Abdullah	KA. 835, s. 43a.	16 B. 1222	1.995 kuruş 19 para	678 kuruş	361	yok
Es-Seyyid Mehmed Emin Efendi b. Es-Seyyid Hüseyin	KA. 870, s. 29a	7 S. 1225	2.355 kuruş 5 para	273 kuruş	170	yok
Süleyman Efendi b. Ahmed	KA. 891, s. 102b	Gurre-i Z. 1226	1.828 kuruş 18 para+9.200 kuruş değerinde vakıf menzil	249 kuruş	37	var
Hüseyin Efendi b. Abdullah	KA. 891, s. 42a ; Zeyli: KA. 899, s. 8b.	20 Ş. 1226	2.267 kuruş	677 kuruş	65	var
Ahmed Efendi b. Hasan	KA. 914, s. 49a.	13 L. 1227	2.271 kuruş 15 para	115 kuruş 3 para	20	yok
Es-Seyyid Hâfız Mustafa Efendi b. Ahmed	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228	1.786 kuruş 10 para	1.228 kuruş	16	var
Hasan Efendi b. Ahmed	KA. 942, s. 72b.	27 S. 1229	1.167 kuruş	724 kuruş	144	var

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Yusuf Efendi b. Veliyüddin	KA. 952, s. 42a ; Zeyli: KA. 1131. s. 28a.	8 ZA. 1229	6.928 kuruş	4.380 kuruş	424	var
Elhac Ali Efendi (Zeyl)	KA. 983, s. 38a.	Gurre-i Ş. 1231	23.436 kuruş	11.375 kuruş	247	var
Elhac Ahmed Efendi b. Ali	KA. 1004, s. 36a; Zeyli: KA. 1043, s. 13a.	8 L. 1232	1.490 kuruş	984 kuruş	80	yok
Pazarcıklı Es-Seyyid Mustafa Efendi b. Ahmed.	KA. 1005, s. 11b.	27 CA. 1232	3.790 kuruş	810	227	var
Halil Efendi b. Mehmed Emin	KA. 1016, s. 53b.	14 M. 1233	2.283 kuruş 12 para	1.353 kuruş	111	yok
Hafız Süleyman Efendi b. Halil	KA. 1041, s. 52b.	5 C. 1234	9.166 kuruş	8.041 kuruş	144	yok
Elhac Osman Efendi b. Abdullah	KA. 1108, 48b.	27 M. 1237	5.726 kuruş 18 para	2.440 kuruş	72	var
Es-Seyyid Mustafa Efendi b. Es-Seyyid Ali	KA. 1141, s. 42b.	11 R. 1239	14.766 kuruş	2.529 kuruş	500	var
Es-Seyyid Yusuf Efendi b. Es-Seyyid Osman	KA. 1154, s. 15a	7 Ş. 1239			--	var
Es-Seyyid Yakub Efendi b. Es-Seyyid Ömer	KA. 1174, s. 77b	Gurre-i M. 1241	1.795 kuruş	945 kuruş	202	var
Abdülmüteâl Efendi b. Mehmed Salih	KA. 1189, s. 2a	5 C. 1242	3.869 kuruş 10 para	2.114 kuruş	176	yok
Es-Seyyid Elhac Mustafa Efendi b. Mehmed	KA. 1191, s. 36a.	24 Ş. 1242	15.349 kuruş 7 para	7.429 kuruş	251	var
Pazarcıklı Hasan Efendi b. Veliyüddin	KA. 1210, 73a	Gurre-i RA. 1243	488 kuruş 7 para	296 kuruş	25	yok
Hasan Şevki Efendi	KA. 1223, s. 41b.	Gurre-i ZA. 1243	1.891 kuruş 10 para	1.359 kuruş 10 para	261	var
ElhacAhmed Efendi b. Elhac Halil	KA. 1242, s. 17b.	22 B. 1244	1.795 kuruş	1.795 kuruş	48	var
Bilecikli Hasan Efendi b. Ömer	KA. 1273, s. 61a.	15 Ş. 1245	3.097 kuruş	2.422 kuruş	304	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Elhac Veliyüddin Efendi b. Osman	KA. 1286, s. 33a.	9 CA. 1246	1.824 kuruş	257 kuruş	66	var
Mehmed Efendi b. Mehmed	KA. 1295, s. 73a.	15 Ş. 1246	8.314 kuruş	5.682 kuruş 10 para	66	yok
Habib Efendi b. Abdullah	KA. 1301, s. 88a.	3 S. 1247	471 kuruş	261 kuruş	235	var
Hüseyin Efendi b. Abdullah	KA. 1310, s. 47b.	13 CA. 1247	1.611 kuruş	564 kuruş	297	var
Es-Seyyid İbrahim Efendi b. İbrahim	KA. 1313, s. 1b	25 CA. 1247	8.894 kuruş	8.244 kuruş	286	var
Elhac Osman Efendi b. Abdullah	KA. 1366, s. 60a.	8 RA. 1250	1.448 kuruş 10 para	671 kuruş	111	yok
Elhac Ömer Efendi b. Kasım	KA.1366, s. 78a.	22 RA. 1250	3.016 kuruş	1.575 kuruş	137	var
Mehmed Efendi b. Hüseyin	KA. 1383, s. 73b.	17 Z. 1250	5.804 kuruş	3.569 kuruş	235	yok
Elhac Ali Efendi b. Mehmed	KA. 1406, s. 65a	25 B. 1252	14.573+ 2.257 kuruş değerinde bir vakıf evin ve iki arsanın yarı hissesi	6.932 kuruş	705	var
Elhac Musa Efendi b. Osman	KA. 1486, s. 26b.	10 M. 1256	7.806 kuruş	3.950 kuruş	158	yok
Karahisarî Es-Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi b. Elhac Yusuf	KA. 1500, 80b.	8 S. 1257	17.245 kuruş	6.338 kuruş	301	yok
Elhac Hüseyin Ağa b. Ömer	KA. 1495, s. 90a.	10 L. 1257	104.121 kuruş 19 para	44.328 kuruş	7 kitabın çok sayıda nüshası var	yok
Osman Efendi b. Hüseyin	KA. 1528, s. 12a.	24 C. 1258	17.620 kuruş 10 para	3.229 kuruş	185	var
Es-Seyyid Elhac Veliyüddin Efendi b. Süleyman	KA. 1541, s. 73b; Zeyli : KA. 1566, s. 28b	Gurre-i CA. 1259	3.913	2.030 kuruş	194	var
Es-Seyyid Elhac İbrahim Es'ad Efendi b. Es-Seyyid Ömer	KA. 1552, s. 79a.	29 Ş. 1260		9.938 kuruş	110	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Mehmed Efendi b. İsmail	KA. 1592, s. 61b.	29 Z. 1262	1.082 kuruş	832 kuruş	4	yok
Hasan Efendi b. Abdullah	KA. 1595, s. 10b	15 CA. 1263	153.565 kuruş	12.474 kuruş	375	yok
Mehmed Efendi b. Mustafa	KA. 1636, s. 60b.	23 Z. 1265	6.573 kuruş	481 kuruş	129	yok
Elhac Mehmed Efendi b. Musa	BK. 19, s. 81a	Gurre-i B. 1265	28.620 kuruş+5.000 kuruş değerinde vakıf menzil (Yarı hisse)	12.061 kuruş	539	var
Mehmed Hâtif Efendi b. Elhac Mehmed	BK. 22, s. 28a	2 R. 1266	14.924	13.348 kuruş	632	yok
Mustafa Efendi b. Hasan	KA. 1650, s. 40a	Gurre-i M. 1267	1.682 kuruş	1.568 kuruş	164	yok
Safranbolulu Emin Efendi b. Osman	BOA. MAD. 9738, s. 76	Selh-i Z. 1267	90.130 kuruş	26.880 kuruş	Kitap isimleri verilmiyor	Yok
Hacı İbrahim Efendi	BOA. MAD. 9738, s. 83 ; BK. 24, s. 19a (10 C. 1267 tarihli)	8 CA. 1267	9.750 kuruş	Kitap yok	Kitap yok	yok
Es-Seyyid Ahmed Efendi b. Es-Seyyid Mehmed	KA. 1664, s. 58b. / Zeyli: KA. 1788, s. 26a/ Zeyli: Gurre-i Ş. 1268	Gurre-i Ş. 1268	9.550 kuruş	5.180 kuruş	387	var
Geredeli Ali Efendi b. Elhac Veliyüddin b Abdullah	BK. 29, s. 16b.	29 R. 1269	135.891 kuruş	129.849 kuruş	9.885	yok
Seferihisarî Hüseyin Efendi	BOA. Maliye Nezareti-Maliye 1705	17 L. 1271	7.528 kuruş	1.904 kuruş	204	yok
Elhac Ali Efendi b. Mahmud	KA. 1706, s. 87a ; Zeyli: KA. 1754, s. 6b.	15 Ş. 1271	47.052 kuruş 10 para	42.928 kuruş	4.811	yok
Es-Seyyid Elhac Hasan Efendi b. Mehmed b. Abdullah	KA. 1706, s. 92a.	7 B. 1271	52.522 kuruş 15 para+Bir vakf menzilin 3/4 hissesi (3.750) bir vakf menzilin tamamı (3.700)	35.668 kuruş 15 para	6.049	var
Mehmed Rüstem Efendi b. Abdullah	KA. 1717, s. 10b.	11 B. 1272	25.098 kuruş	19.269 kuruş	196	yok
Tatar Ali Beg b. Mehmed Emin	KA. 1745, s. 50a	9 L. 1275	14.954 kuruş	6.115 kuruş	56	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Elhac Hüseyin Efendi b. Abdullah	KA. 1768, s. 45b.	8 B. 1278	11.179 kuruş	6.004 kuruş	346	yok
Emiroğlu Pehlûvan Es-Seyyid Halil Efendi b. İbrahim b. Hasan	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282	63.693 kuruş	45.760 kuruş	771	yok
Mehmed Efendi b. Abdullah b. Abdurrahman	BK. 42, s. 50a	6 Ş. 1283	15.119 kuruş	9.009 kuruş	391	yok
Elhac Osman Efendi b. Abdullah	KA. 1817, s. 3a	29 ZA. 1285	4.306 kuruş	1.894 kuruş	560	yok
ElhacAhmed Efendi b. İbrahim b. Abdullah	BK. 45, s. 66b.	CA. 1286	25.330 kuruş	20.892 kuruş	387	yok
Kırımî Halil Efendi b. Abdullah b. Abdurrahman	BK. 49, s. 54b	15 C. 1288	15.044 kuruş 10 para	13.580 kuruş	1031	yok
Mehmed Sa'id Efendi b. Mehmed Emin	BK. 49, s. 71	21 S. 1289	2.379 kuruş	Kitap yok	Kitap yok	yok
Mahmud Efendi b. Abdullah b. Abdurrahman	BK. 52, s. 53a.	25 B. 1291	5.412 kuruş	4.434 kuruş	751	yok
Hasan Efendi b. Abdullah	BK. 54, s. 85a	13 L. 1293	8.450 kuruş	8.441 kuruş	308	yok
Mehmed Sadedddin Efendi b. Elhac Ali Rıza	KA. 1846, s. 8b.	14 RA. 1294	210.025 kuruş	200.025 kuruş	48 farklı kitaptan her birinden 50-300 arasında nüsha var	yok
Es-Seyyid İbrahim Lamii Efendi b. Elhac Rıza b. Abdullah	KA. 1846, s. 47b.	25 Z. 1294	373.806 kuruş	360.239 kuruş	Toptan kitapçı 200 civarında kitabın ecza ve mücelled olarak yüzlerce nüshası var.	yok
Ahmed Efendi b. Mustafa	KA. 1846, s. 58b	19 B. 1294	47.245 kuruş	42.015 kuruş 10 para	700 civarında kitap. Hemen hemen her birinden birden fazla nüsha var	yok
Es-Seyyid Elhac Ali Efendi b. Mehmed	KA. 1850, s. 30a.	24 B. 1295	228.449 kuruş	78.368 kuruş	2.913	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Kayseriyeli Mustafa Efendi b. Abdullah	BK. 57, s. 48b.	24 CA. 1295	30.523 kuruş	18.393 kuruş	357	yok
Mustafa Efendi b. Abdullah	BK. 59, s. 48b.	3 M. 1296	23.452 kuruş	18.074 kuruş	1.262	yok
Elhac Abdullah Efendi b. Mustafa b. Abdullah	BK, 60, s. 27a.	11 CA. 1297	2.674 kuruş	2.392 kuruş	1.696	yok
Mahmud Efendi b. Abdullah	BK. 60, 38a.	9 L. 1297	2.581 kuruş	1.991 kuruş	443	yok
Hâfız Hasan Efendi b. Mehmed	KA. 1879, s. 12b.	17 R. 1300	4.787 kuruş	4.517 kuruş	339	yok
Mehmed Kemaleddin Efendi b. Elhac Abdurrahman	KA. 1879, s. 44a	15 B. 1300	27.615 kuruş	22.948 kuruş	2.523	yok
Elhac Hüseyin Efendi b. Mehmed b. Abdullah	BK. 65, s. 7b.	2 R. 1301	4.715 kuruş 30 para	222 kuruş	100	yok
Kadı-zâde Osman Efendi b. Ahmed Efendi b. Abdullah	Trabzon ŞS. 221, s. 82-86	22 Ş. 1301	12.290 kuruş	Kırtasiye malzemesiyle kitaplar karışık olarak verilmiş.	250 civarında	yok
Elhac Ömer Efendi b. Ömer	KA. 1904, s. 26a.	22 Ş. 1305	7.718 kuruş	2.671 kuruş	3.546	yok
Hüseyin Hilmi Efendi b. Kürtoğlu Abdullah	BK. 73, s. 21a.	Selh-i R. 1306	3.316 kuruş	3.217 kuruş	139 kitap ve 10 kadar ders kitabından yüzün üstünde nüsha	yok
Elhac Mehmed Bahaaddin Efendi b. Nu'man	KA. 1923, s. 12a	9 Cemaziülahir 1308	5.000 kuruş	4.218 kuruş	2.212	yok
Hâfız Ahmed Efendi b. İsmail b. Ahmed	KA. 1934, s. 12a	23 C. 1309	15.474 kuruş 9 para	11.236 kuruş	205 aded kitabın her birinin onlarca, yüzlerce nüshası var.	yok
Es-Seyyid Mustafa Es'ad Efendi b. Karahisarî Elhac Ali Rıza Efendi	KA. 1934, s. 28a.	10 L. 1309	795.343 kuruş	715.236 kuruş	402 çeşit kitap mevcut. Bazılarının 1.000 civarında nüshaları var.	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Elhac Nuri Efendi b. Ömer	BK. 83, s. 33a.	14 L. 1313	5.496 kuruş 26 para	5.352 kuruş	4.252	yok
Yazıcı Osman Efendi b. Mustafa	Üsküdar Mahkemesi 762, s. 103.	2 M. 1318		2.500 kuruş	400	yok
Bosnevî Elhac M. Efendi b. Osman	BK. 96, s. 90b.	26 ZA. 1320	156.735 kuruş	149.655 kuruş	Her kitaptan yüzlerce	yok
Elhac Mehmed Efendi b. Ahmed	KA. 2000, 86a.	6 Z. 1327	22.561, 5 kuruş	11.816 kuruş	1.598	yok

TABLO II

İSTANBUL DIŞINDAKİ SAHHAFLARIN TEREKELERİ

Bu tabloda başta Edirne ve Bursa olmak üzere İstanbul dışındaki bazı şehirlere âit sicillerde rastlanılan sahhaf terekeleri I numaralı tablodaki düzen üzere verilmeye çalışılmıştır.

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Serveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Nizâmeddin b. Mevlana Muhyiddin	Bursa ŞS. A-1, s. 54a-b.	Evâsıt-ı Z. 867	9.952akçe	659akçe	22 kitap, bir mikdar cûz	yok
Muslihiddin Abdi	BursaŞS. A-165, s. 184a-185b.	23 Z.A. 908	183.828 akçe	11.200	125	yok
Abidi (?) b. Yusuf	Bursa ŞS. A-31, s. 86a-b.	11 M. 917	15.956	323akçe	27	yok
Mustafa b. Hüseyin	Bursa ŞS. A-77, 21b-22a.	24 B. 967	2.582 akçe	412 akçe	15	yok
Emin Dede	Bursa ŞS. A-90, s. 60b-61a	5 Z.A. 978	1.082 akçe		12+çok sayıda cûz'	yok
Elhac Osman b. Abdullah	Bursa ŞS. B-248, s. 20b-21a.	18 N. 1085	30.631 akçe	5.700akçe	171 kitap+46 cûz'	Yok
Ahmed Hoca b. Abdullah	Edirne ŞS. 58, s. 49b-50a.	19 C. 1091	20.520akçe	17.581akçe	464	yok
B. Efendi	Edirne ŞS. 60, s. 47b.	7 M. 1093 ve 9 C.A. 1093	837 akçe+62.890 akçe	837 akçe+ 9.180akçe	361	yok
Bostanî-zâde Elhac Mehmed Efendi	Edirne ŞS. 657, s. 26-28.	20 S. 1104	561.159 akçe	318.975 akçe	887	Yok
Ali Efendi b. Mustafa	Edirne ŞS. 78, s. 57b-58a.	25 M. 1107	35.374akçe	15.744akçe	104	yok
ElHac Ali Efendi b. Ahmed b. Abdullah	Edirne ŞS. 90, s. 3b-4a.	25 Z.A. 1114	61.627akçe	17.146akçe	160	
Ahmed Beşe b. Mustafa b. Nu'man	Edirne ŞS. 122, s. 43b-44a	Z.A.-Z. 1147	60.713 akçe	54.778akçe	380	yok
Yusuf Efendi b. Şa'ban	Edirne ŞS. 130, s. 67b.	15 N. 1155	33.211 akçe	16.671	57 kitap. Çok sayıda evrak-ı perişan var.	yok
Yusuf Çelebi b. Abdullah b. Abdurrahman	Rusçuk ŞS. 38, s. 95b.	Gurre-i B. 1155	41.948 para/ 1.045 guruş	41.948 para/ 1.045 guruş. Eşyası yok	1 068	yok.
Mustafa Efendi b. Mehmed	Bursa ŞS. B. 167, s. 88b-89a.	6 Z. 1156	43.411	25.44	133	yok

Sahhafın Adı	Belge	Tarihi	Şerveti	Kitap Değeri	Kitap Sayısı	Gedik
Molla Mehmed b. Abdullah	Kastamonu ŞS. 50, s. 180-181.	Gurre-i C. 1174	872 kuruş	13 kuruş	8	yok
Bayrakdar Mehmed Efendi b. Abdullah	Edirne ŞS. 186, s. 20b.	24 N. 1185	23.825 akçe	12.990 akçe	30	Yok
Ahmed Efendi b. Abdûsselâm b. Mehmed	Bursa ŞS. B. 213, s. 23-24	17 M. 1193	177.136 akçe	129.846 akçe	300	yok
Ahmed Efendi b. Abdülkadir	Bursa ŞS. C-16, s. 85a.	28 M. 1195	30.363 akçe	1.983 kitap+1.805 kırtasiye, cilt malzemesi	35	yok
Turhan-zâde Abdullah Efendi b. Abdülkerim	BursaŞS. B-253, s. 40-42.	25 Ş. 1208	170.644	26.906akçe	107+ cüzler	yok
İbrahim Efendi b. Abdullah	Edirne ŞS. 277, s. 34a-b.	23 S. 1219	42.275akçe	35.180	160	yok
Es-Seyyid Elhac Ahmed Raşid Efendi	Bursa ŞS. B-315, s. jpg. no. 080.	19 N. 1229	10.242 akçe		40	yok
Hüseyin Efendi b. Hasan	BursaŞS. B-309, s. 102b.	20 N. 1240	1.802 kuruş	215 kuruş	42	yok
Es-Seyyid Mehmed Efendi b. Abdullah	Bursa ŞS. C-57, s. 14b.	15 M. 1244	1.234 kuruş	120 kuruş	24	yok
Es-Seyyid Elhac Hâfız Mehmed Efendi	BursaŞS. B-302, s. jpg. no. 092.	9 R. 1248	38.708 kuruş	2.094 kuruş	60 kitap	iki sahhaf gediği
Mehmed Efendi b. Ahmed	Edirne ŞS. 371, s. 6a-b.	6 ZA. 1257	5.334 kuruş 30 para	5.114 kuruş	247	yok
Elhac Mahmud Ağa b. Elhac Abdullah Ağa b. Abdurrahman	Bursa ŞS. C-115, s. 76b-78b.	29 M. 1282	82.881 kuruş	4.316 kuruş	300 civarında kitap, 500 civarında Kur'an cüz'ü	yok
Kadı-zâde Osman Efendi b Ahmed Efendi b. Abdullah	Trabzon ŞS. 221, s. 82-86	22 Ş. 1301	12.290 kuruş	Kırtasiye malzemesiyle kitaplar karışık olarak verilmiş.	250 civarında	yok
HâfızCemil Efendi b. Emin	Bursa ŞS. E-112, s. 10.	3 Z. 1313	6.487 kuruş 30 para	2.000 kuruş	187 + cüzler	yok

TABLO III

BELGELERDE GEÇEN SAHHAFLAR

Bu tabloda çeşitli arşiv belgelerinde herhangi bir sebeple ismi geçen sahhafların isimleri, belgenin numarası, tarihi ve sahhafın isminin hangi bağlamda zikredildiği, tarih sırası gözetilerek verilmiştir. Sahhafların isimleri belgelerde geçtiği şekliyle verilmiştir. Bu bakımdan aynı sahhafı "el-Hac Ahmed", "Ahmed", "es-Seyyid Ahmed" gibi farklı şekillerde görmek mümkündür.

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Nizâmeddin b. Mevlana Muhyiddin	Bursa ŞS. A-1, s. 54a-b	Evâsıt-ı Z. 867	Tereke
Sofi	Mc. 70, s. 38	4 N. 909	İn'am ve ihsan
Şevki	Meşâ'irü'ş-Şu'arâ, c. III, s. 1450	XVI. Asır	Biyografi
Mustafa b. Hüseyin	Bursa ŞS. A-77, s. 21b-22a	967	Tereke
Abdi Çelebi	Balat Mah. 2. s. 51a.	18 L. 970	Şahitlik
Yunus	Balat Mah. 2, s. 53b	Evasıt-ı ZA. 970	Şahitlik
Bedreddin b. Abdullah	Balat Mah. 2, s. 59a	13 ZA. 970	Şahitlik
Mustafa Çelebi	Balat Mah. 2, s. 68a.	19 Z. 970	Şahitlik
Emin Dede	Bursa ŞS. A-90, s. 60b-61a	5 ZA 978	Tereke
Bedreddin Mahmud b. Abdullah	VGMA. 594, s. 3	N. 999	Şahitlik
Musli Çelebi b. Ahmed Çelebi	Üsküdar Mah. 84, s. 28b.	Evail-i B. 1000	Alacak
Mustafa Çelebi b. Ahmed	Rumeli Sad. 21, s. 74a.	8 RA. 1003	Şahitlik
Abdurrahman Efendi	KA. 1, s. 156b.	Evahir-i R. 1016	Kitap alımı
Hızır Efendi b. Zeyneddin	Eyüp Mah. 37, s. 4a.	Evasıt-ı CA. 1047	Şahitlik
Mehmed Efendi	Eyüp Mah. 37, s. 4a	Evasıt-ı CA. 1047	Şahitlik
Hacı Hızır	Eyüp Mah. 37, s. 27b.	15 B. 1047	Şahitlik
Mehmed Dede	Eyüp Mah. 37, s. 27b.	15 B. 1047	Şahitlik
Derviş b. İbrahim b. Sinan	Eyüp Mah. 49, s. 24b.	20 R. 1054	Şahitlik
Seyyid Cafer Çelebi b. Seyyid Abdülkerim	VGMA. 1763.	1066	Şahitlik

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Sahhaf Arab	Bursa ŞS. B. 119, s. 137b.	Evahir-i S. 1070	Vaiz Hasan Efendi b. Bahtiyar'dan alacağı.
İsmail Çelebi b. Ali	İst. Mah. 9, s. 169a.	20 M. 1072	Şahitlik
Ahmed Efendi b. Halil	İst. Mah. 9, s. 249b.	2 C. 1072	Ev satın alımı
Seyyid Ca'fer Çelebi	İst. Mah.16, s. 87a.	2 C. 1072	Şahitlik
Şeyhzâde Abdurrahman Efendi	İst. Mah. 9, s. 218b.	28 R. 1072	Kızı Rabia Hatun'un ev satışı
Resul Efendi	İst. Mah. 9, s. 156a.	12 S. 1072	Şeyhülislama sattığı kitaptan alamadığı ücreti.
Seyyid Ca'fer Efendi	İst. Mah. 12, s. 27b.	15 ZA. 1073	Şahitlik
Mehmed Efendi	Sohbetnâme, s. 5a.	16 Muharrem 1073	Dükkânında sohbet
Hüseyin Çelebi	Sohbetnâme, s. 5a.	16 Muharrem 1073	Dükkânında sohbet
Mustafa Çelebi	İst. Mah. s. 98a.	2 R. 1074	Şahitlik
Seyyid Cafer Çelebi	İst. Mah. s. 98a.	2 R. 1074	Şahitlik
Veli Efendi	ŞS. Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 55, s. 125b	2 M. 1076	Mushaf kaybı dolayısıyla suçlanması
Ramazan Efendi	ŞS. Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 55, s. 125b	2 M. 1076	Şahitlik
Veli Efendi b. Mehmed	Bab Mah.3, s. 89a.	28 Ş. 1077	Şahitlik
Mahmud Ağa b. Sefer	Bab. Mah. 3, s. 45b.	28 C. 1077	Şahitlik
Resul Efendi	Bab Mah. 3, s. 67b.	26 B. 1077	Şahitlik
Mehmed Efendi el-Kadı	Bab Mah. 3, s. 102b.	13 Ş. 1077	Şahitlik
Ömer Efendi b. Abdullah	KA. 7, s. 53a.	Evâ'il-i L. 1082	Terekesinin taksimi
Ahmed Efendi	VGMA. 570, s. 132	15 C. 1084	Şahitlik

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Elhac Osman b. Abdullah	Bursa ŞS. B-248, s. 20b-21a	18 N. 1085	Tereke
Osman Efendi b. Yapucı Ahmed	KA. 8, s. 69a.	13 S. 1086	Mirasının taksimi
Seyyid Mehmed Çelebi	İst. Mah. 18, s. 9b.	16 M. 1087	Şahitlik
Mustafa Efendi	İst. Mah.(TSA). 240, s. 8b.	27 R. 1090	Sahhaf Şeyh Abdullah Efendi'nin terekesi için vasi olması
İbrahim Çelebi	İst. Mah.(TSA). 240, s. 9a.	27 R. 1090	Sahhaf Şeyh Abdullah Efendi'den alacağı
Mehmed Efendi	İst. Mah.(TSA). 240, s. 9a.	27 R. 1090	Sahhaf Şeyh Abdullah Efendi'den alacağı
Abdullah Çelebi	İst. Mah.(TSA). 240, s. 9a.	27 R. 1090	Sahhaf Şeyh Abdullah Efendi'den alacağı
Ahmed Hoca b. Abdullah	Edirne ŞS. 58, s. 49b	17 C. 1091	Tereke
Veli Efendi	VGMA. 633, s. 369	17 R. 1092	Şahitlik
Receb Efendi	Edirne ŞS. 60, s. 26b	1093	Tereke
Elhac Osman Efendi b. Yusuf	İst. Mah.19, s. 110.	12 M. 1093	Satılmak üzere verdiği kitaplarla ilgili davası
Mehmed	İst. Mah. (TSA) 243, s. 5a.	Evahir-i RA. 1093	Eski Filibe Kadısı İmam-zâde Mehmed Sa'di Efendi'den alacağı
Ali Efendi	İst. Mah. (TSA) 243, s. 5a.	Evahir-i RA. 1093	Eski Filibe Kadısı İmam-zâde Mehmed Sa'di Efendi'den alacağı
Mustafa Çelebi b. Mehmed	VGMA. 734, s. 20	20 L. 1095	Şahitlik
Abdullah Efendi	Bab Mah. 46, s. 94b.	25 Ş. 1097	Şahitlik
Veli Efendi b. Mehmed	Bab Mah. 46, s. 70a.	10 Ş. 1097	Şahitlik
Veli Efendi b. Receb	Bab Mah. 46, s. 87b.	19 Ş. 1097	Şahitlik

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Osman Efendi	Bab Mah. 46, s. 105a	5 Ş. 1097	Şahitlik
İsmail Çelebi b. Ali	KA. 12, s. 39a.	2 R. 1097	Vasiyet
Yusuf Efendi	Mülğa Bel. Kas. 21, 35a.	Ğurre-i Z. 1099	Bakkal İbrahim b. Hızır'a olan 450 akçe borcu
Memi Efendi b. Mehmed	Galata Mah.145, s. 102b.	4 S. 1101	Şahitlik
Mustafa Efendi	Bab Mah. 54, s. 24b.	4 C. 1102	Şahitlik
Abdullah Çelebi	Bab Mah. 54, s. 71b.	15 C. 1102	Evinin yeri
Veli Efendi	Bab Mah. 54, s. 74a	25 C. 1102	Şahitlik
Lütfi	Edirne ŞS. 657, s. 26-28.	20 S. 1104	Sahhaf Bostani-zâde Elhac Mehmed Efendi'ye borcu.
Bostanî-zâde Elhac Mehmed Efendi	Edirne ŞS. 657, s. 26-28	20 S. 1104	Tereke
Ali Efendi b. Mustafa	Edirne ŞS. 78, s. 57b	25 M. 1107	Tereke
Mehmed Efendi	Evkaf-ı Hümayun Müf. 82, s. 56	17 ZA. 1107	"Bir taraftan Sahhaf Mehmed Efendi vereseleri mülkü"
Veli Efendi	İst. Mah. 22, s. 61b.	27 N. 1107	Şahitlik
Ali Efendi b. Abdurrahman	İst. Mah. 22, s. 162a.	14 S. 1108	Borcu için dava
Elhac İbrahim	İst. Mah. 23, s. 49b.	10 Ş. 1108	Şahit
Veli Efendi b. Mehmed	İst. Mah. 22, s. 163a	Gurre-i M. 1108	vekalet
Ali Efendi	İst. Mah. (TSA). 264, s. 88a	10 M. 1108	Salih Efendi'den alacağı
Osman Efendi	İst. Mah.(TSA). 264, s. 88a	10 M. 1108	Salih Efendi'den alacağı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Mahmud Efendi	İst. Mah.(TSA). 264, s. 88a	10 M. 1108	Salih Efendi'den alacağı
Çolak Hüseyin	İst. Mah.(TSA). 264, s. 88a	10 M. 1108	Salih Efendi'den alacağı
Halil	İst. Mah. (TSA). 264, s. 88a	10 M. 1108	Salih Efendi'den alacağı
Abdulkadir Efendi	İst. Mah. (TSA). 264, s. 88a	10 M. 1108	Salih Efendi'den alacağı
Şeyh Mehmed	İst. Mah.(TSA). 264, s. 88a	10 M. 1108	Salih Efendi'den alacağı
Veli Efendi	KA. 20, s. 89a.	11 L. 1110	Kitap değerlendirme, fiyatlama
Mahmud Efendi	KA. 20, s. 89a.	11 L. 1110	Kitap değerlendirme, fiyatlama
Elhac Ali Efendi b. Ahmed	Edirne ŞS. 90, s. 3b	25 Z. 1114	Tereke
Halil Efendi b. İsmail	İst. Mah. (TSA). 270, s. 125a.	Gurre-i ZA. 1115	Sahhaf Mahmud Efendi b. Osman'ın terekesine vasi tayini
Veli Efendi	İst. Mah. (TSA). 270, s. 125b.	Gurre-i ZA. 1115	Sahhaf Mahmud Efendi b. Osman'a olan borcu
Acem Abdullah Çelebi	İst. Mah. (TSA). 270, s. 125b.	Gurre-i ZA. 1115	Sahhaf Mahmud Efendi b. Osman'a olan borcu
Mahmud Efendi b. Osman b. Abdullah	İst. Mah.(TSA). 270, s. 125b.	Gurre-i ZA. 1115	Bedestanî sahhaf Ahmed Efendi'ye olan borcu
Elhac Mustafa Efendi b. Hasan	KA. 26, s. 14b,	3 M. 1118	Çocuklarına vasi tayini
Veli Efendi b. Mehmed	KA. 26, s. 39b.	28 Z. 1118	Şahitlik
Mustafa Efendi b. Hasan	KA. 26, s. 14b.	20 Z. 1118	Veraset
Elhac Mehmed b. Mehmed	VGMA. 624, s. 73	10 ZA. 1118	Şahitlik
Receb Efendi	VGMA. 624, s. 73	10 ZA. 1118	Şahitlik

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Elhac Mehmed Emin b. Mehmed Hasan	VGMA. 624, s. 73	1118	Şahitlik
Seyyid Abdullah Çelebi b. Seyyid Halil	Üsküdar Mah. 335, s. 16b	24 RA. 1119	Şahitlik
Elhac Ahmed b. Mehmed	Üsküdar Mah. 335, s.	3 R. 1119	Mülk satışı
Veliyüddin Efendi b. Mehmed	Bab Mah. 98, s. 16a.	20 RA. 1124	Ev satışı
İbrahim Efendi	Galata Mah. 224, s. 15a.	Gurre-i Z. 1125	Şahitlik
Elhac Yusuf	Üsküdar Mah. 358, s. 24a	21 R. 1128	"Bir taraftan sahhaf Elhac Yusuf mülkü"
Seyyid Mehmed Efendi	Üsküdar Mah. 358, s. hüccet no. 98	27 RA. 1128	Şahitlik
Hüseyin Efendi	VGMA. 573, s. 79	7 Ş 1128	Şahitlik
Kara Ahmed/Karaca Ahmed	Hasköy Mah. 16, s. 91	29 M. 1129	Vakıf mülkü
Elhac Osman	KA. 45, s. 49a	24 ZA. 1131	Elhac Ahmed b. Mahmud'dan emanet aldığı kitaplar
Mehmed Efendi b. Rıdvan b. Abdullah	KA. 45, s. 32b	18 ZA. 1131	Vasiyet
Elhac İbrahim Efendi	İst. Mah. (TSA). 302, s. 8b	20 L. 1140	Hadice Hanım'ın kendisiyle ilgili vasiyeti
Mahmud	BOA. D.BŞM. MHF. 12416, s. 4	18 N. 1141	Müzayededen kitap alımı
Köse Mustafa	BOA. D.BŞM. MHF. 12416, s. 4	18 N. 1141	Müzayededen kitap alımı
Molla Mehmed	BOA. D.BŞM. MHF. 12416, s. 4	18 N. 1141	Müzayededen kitap alımı
Elhac Abdullah Efendi	İst. Mah. (TSA). 301, s. 72b.	24 M. 1141	Sahhaf Mustafa Çelebi'yle ortak kitap alımı
Elhac İbrahim Efendi	İst. Mah.(TSA). 301, s. 72b.	24 M. 1141	Sahhaf Mustafa Çelebi'yle ortak kitap alımı
Arab Elhac Ali Efendi	İst. Mah. (TSA). 301, s. 72b.	24 M. 1141	Sahhaf Mustafa Çelebi'yle ortak kitap alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Mehmed Efendi	İst. Mah. (TSA). 301, s. 72b.	24 M. 1141	Sahhaf Mustafa Çelebi'yle ortak kitap alımı
Hasan Efendi	İst. Mah. (TSA). 301, s. 72b.	24 M. 1141	Sahhaf Mustafa Çelebi'yle ortak kitap alımı
Sûleyman Efendi	İst. Mah. (TSA). 301, s. 72b.	24 M. 1141	Sahhaf Mustafa Çelebi'yle ortak kitap alımı
Abdülkerim Efendi	İst. Mah. (TSA). 301, s. 72b.	24 M. 1141	Sahhaf Mustafa Çelebi'yle ortak kitap alımı
Mahmud	KA. 58, s. 15a	15 R. 1143	Şair Nedim'de olan alacağı
Molla Abdurrahman	KA. 58, s. 15a	15 R. 1143	Şair Nedim'de olan alacağı
Abdülkerim Efendi	KA. 61, s. 47a.	1143	Emanet aldığı kitaplar
İbrahim Efendi	KA. 70, s. 10a.	15 ZA. 1145	Sahhaf Kavukçu Elhac Mahmud'a ve diğer Mahmud'a olan borcu
Kavukçu Elhac Mahmud	KA. 70, s. 10a.	15 ZA. 1145	Sahhaf İbrahim Efendi'de olan alacağı
Kavukçu Elhac Mustafa	BOA. D. BŞM. MHF. 12 439	6 B. 1146	Müzayededen kitap alımı
Abdurrahman Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 12 439	6 B. 1146	Müzayededen kitap alımı
Veli-zâde	BOA. D. BŞM. MHF. 12 439	6 B. 1146	Müzayededen kitap alımı
Halil	BOA. D. BŞM. MHF. 12 439	6 B. 1146	Müzayededen kitap alımı
Tophaneli Mustafa	BOA. D. BŞM. MHF. 12 439	6 B. 1146	Müzayededen kitap alımı
Peykhane İmamı	BOA. D. BŞM. MHF. 12 439	6 B. 1146	Müzayededen kitap alımı
Ahmed Beşe b. Mustafa b. Nu'man	Edirne ŞS. 122, s. 43b	24 ZA. 1147	Tereke
Elhac Abdullah	Edirne ŞS. 122, s. 44b.	6 Z. 1147	Şahitlik

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Hasan Efendi	VGMA. 624, s. 366	27 Z. 1147	Evinin yeri
İmam-ı Peykhane	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 20.	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Hacı Musa	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 20.	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Du'acı Hümam (?)	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 21	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Kavukçu Mustafa	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 21	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Kuru Hâfız	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 21	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Hüseyin Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 21	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Tophaneli Mustafa Çelebi	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 22	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Hâfız Mehmed Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 22	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Mehmed Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 22	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Mu'îd Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 22	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Veli-zâde	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 23	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Edirneli Molla Ahmed	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 23	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Seydî Mustafa	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 24	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Molla Ali	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 24	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Abdurrahman Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 12646, s. 24	23 C. 1148	Müzayededen kitap satın alımı.
Elhac Mustafa Efendi	Rumeli Kazaskerliği 220, s. 44a-b.	4 B. 1148	Öldüğünde yanındaki kitaplar ve nakdinin kaybolması
İmam-ı Peykhane	BOA. D.BŞM. MHF. 12460, s. 36	17 Z. 1148	Müzayededen kitap alımı
Mahmud Çelebi	BOA. D.BŞM. MHF. 12460, s. 35	17 Z. 1148	Müzayededen kitap alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Abdurrahman Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 12460, s. 35	17 Z. 1148	Müzayededen kitap alımı
Halil Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 12460, s. 36	17 Z. 1148	Müzayededen kitap alımı
Molla Osman	BOA. D.BŞM. MHF. 12460, s. 36	17 Z. 1148	Müzayededen kitap alımı
Kavukçu Elhac Mustafa	BOA. D.BŞM. MHF. 12460, s. 36	17 Z. 1148	Müzayededen kitap alımı
Veli-zâde	BOA. D.BŞM. MHF. 12460, s. 36	17 Z. 1148	Müzayededen kitap alımı
Mahmud	BOA. D.BŞM. MHF. 12460, s. 36	17 Z. 1148	Müzayededen kitap alımı
Şeyh Ali Efendi	İst. Mah. (TSA). 314, s. 12b	15 RA. 1148	İbrahim Paşa Medresesi vakfı mütevellisi
Şeyh Ali Efendi	İst. Mah. (TSA). 314, s. 12b	15 RA. 1148	Şeyhülislam İshak Efendi'den alacağı.
Osman Efendi b. Şaban	İst. Mah. (TSA). 315, s. 64a.	12 N. 1148	Veraset
Davud Efendi	İst. Mah.(TSA). 324, s. 3a.	9 B. 1149	Borç
Halil	VGMA. 626, s. 612	3 Z. 1150	Evinin yeri
Halil Efendi	İst. Mah. (TSA). 336, s. 61	28 S. 1151	Sahhaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim'e olan borcu.
Mahmud Efendi b. İbrahim	ŞS. Evkaf-ı Hümayun Müf. 130, s. 56	4 S. 1151	Kızına kendisinden intikal eden emlakin satışı
Osman Efendi	VGMA. 624, s. 303	15 RA. 1151	Evinin yeri
Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim	KA. 82, s. 56b, 67b.	2 S. 1152	Vasiyet ve tereke
Elhac İbrahim	VGMA. 626, s. 268	4 Receb 1153	Evinin yeri
Veli Efendi	VGMA. 736/3, s. 198	7 CA. 1154	Evinin yeri
Yusuf Efendi b. Şaban	Edirne ŞS. 130, s. 67b-68a	15 N. 1155	Tereke

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Hoca-zâde	VGMA. 737, s. 203	15 ZA. 1158	Şahitlik
Elhac Mehmed Efendi	Edirne ŞS. 138, s. 114a.	Gurre-i B. 1159	Şahitlik
Sahhaf Molla	BOA. MAD. 19 633, s. 9	1160	Kitap satışı
Abdurrahman Çelebi	BOA. MAD. 19 633, s. 16	18 Ş. 1160	Kitap satışı
Elhac Ali Efendi	KA. 105, s. 60a.	27 ZA. 1160	Kudûs Kadısı Mestci-zâde Osman Efendi'de olan alacağı
Mustafa Efendi	KA. 98, s. 75a	19 R. 1160	Sahhaf Ali Efendi ve sahhaf Mirasyedi Mustafa Efendi'ye olan borcu.
Mirasyedi Mustafa Efendi	KA. 98, s. 75a	19 R. 1160	Sahhaf Mustafa Efendi'de olan alacağı
Ali Efendi	KA. 98, s. 75a	19 R. 1160	Sahhaf Mustafa Efendi'de olan alacağı
Seyyid Elhac Mehmed Efendi b. Cafer	KA. 109, s. 77a-78b	18 Ş. 1161	Veraset
Hâfız Mehmed Efendi b. Ali el-Kastamonî	VGMA. 738, s. 165	14 CA. 1162	Şahitlik
Mirasyedi Mustafa Efendi	KA. 134. s. 14b	8 ZA. 1164	Sahhaf İbrahim Efendi'de olan alacağı ve sahhaf Osman Efendi'ye de satılmak üzere bıraktığı kitap.
İbrahim Efendi	KA. 134, s. 14b	8 ZA. 1164	Sahhaf Mirasyedi Mustafa Efendi'ye olan borcu
Osman Efendi	KA. 134, s. 14b	8 ZA. 1164	Sahhaf Mirasyedi Mustafa Efendi'ye olan borcu
Sahhaflar şeyhi Ali Efendi	KA. 145, s. 14b.	15 L. 1164	Sahhaf Elhac Ali Efendi'de olan alacağı
Elhac Hasan Efendi	VGMA. 741, s. 402	16 M. 1167	Şahitlik
Elhac Mustafa Efendi	VGMA. 741, s. 402	16 M. 1167	Şahitlik

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Ahmed Efendi	KA. 168, s. 5b.	5 Ş. 1168	Yağlıkçı Mehmed Ağa'dan alacağı.
Seyyid Mehmed Çelebi	KA. 164, s. 131a.	20 B. 1168	Alacak
Mustafa	KA. 164, s. 131a.	20 B. 1168	Alacak
Elhac Mustafa	KA. 170, s. 76a.	1168	Alacak
Veli-zâde	KA.171, s. 47b.	8 Z. 1168	Yek-dest Mustafa Efendi'nin kitaplarının tertibiyyesi için aldığı ücret.
Hacı Mehmed	DBŞM. MHF. 12 619	10 Z. 1168	Müzayededen kitap alımı
Monla Hasan	DBŞM. MHF. 12 619	10 Z. 1168	Müzayededen kitap alımı
Monla Mustafa	DBŞM. MHF. 12 619	10 Z. 1168	Müzayededen kitap alımı
Seyyid Hâfız	DBŞM. MHF. 12 619	10 Z. 1168	Müzayededen kitap alımı
Abdurrahman Efendi, kadı	VGMA. 731, s. 132	16 Safer 1168	Şahitlik
Sahhaf İmam	KA. 175, s. 46b.	29 B. 1169	Sadr-ı âli Mektubî Kalemi hülefâsından Ali Efendi'den alacağı.
Elhac Mustafa	BOA. D.BŞM. MHF. 12.640, s. 13	18 ZA. 1169	Müzayededen kitap satın alımı
Molla Ali	BOA. D.BŞM. MHF. 12.640, s. 13	18 ZA. 1169	Müzayededen kitap satın alımı
Molla Halil	BOA. D.BŞM. MHF. 12.640, s. 13	18 ZA. 1169	Müzayededen kitap satın alımı
Hatibzade Efendi	KA. 188, s. 13b.	Ğurre-i RA. 1171	Sahhaf Abdurrahman Efendi'ye borcu.
Sahhaf Çolak	KA. 188, s. 13b.	Ğurre-i RA. 1171	Sahhaf Abdurrahman Efendi'ye borcu.
Seyyid Mehmed Efendi	KA. 188, s. 13b.	Ğurre-i RA. 1171	Sahhaf Abdurrahman Efendi'ye borcu.
Molla İsa	DBŞM. MHF. 12 624	22 Z. 1171	Müzayededen kitap alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Kara Mehmed	DBŞM. MHF. 12 624	22 Z. 1171	Müzayededen kitap alımı
Elhac Ahmed	VGMA. 624, s. 582	Ğurre-i CA. 1172	Evinin yeri
Abdullah Efendi	VGMA. 649, s. 34	M. 1175	Vakıf mütevelliliği
Sahhaf Hâfız	KA. 226, s. 86b	Ğurre-i M. 1176	Müzayedede görevi için ödenen ücret
Mustafa Efendi	VGMA. 740, s. 212	M. 1176	Evinin yeri
Ahmed Efendi	VGMA. 740, s. 212	M. 1176	Evinin yeri
Ahıshalı Mehmed Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 12702, s. 9	5 C.1177	Müzayededen kitap alımı
Münadi Hacı Ahmed	BOA. D. BŞM. MHF. 12702, s. 9	5 C. 1177	Müzayededen kitap alımı
Kara Hasan Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 12702, s. 9	5 C. 1177	Müzayededen kitap alımı
Mustafa Efendi b. Abdurrahman	VGMA. 740, s. 330	15 R. 1179	Şahitlik
Abdurrahman Efendi	VGMA. 626/2, s. 524	11 C. 1179	Evinin yeri
Elhac Hüseyin Efendi	KA. 283, s. 75a	Gurre-i M. 1180	Edirne kadısı Muzaffer Efendi'den alacağı
Halil Efendi	KA. 313, s. 61a.	6 Ş. 1182	Müderris Mehmed Nâfi' Efendi'den alacağı.
Ömer Efendi b. İbrahim	VGMA. 741, s. 13	11 Şevval 1182	Şahitlik
Hâfız Mehmed	KA. 330, s. 86b	16 ZA. 1183	Mısrî sahhaf Ahmed Efendi'den alacağı
Mustafa Efendi	KA. 330, s. 87b	16 ZA. 1183	Sahhaf Ahmed Efendi'den alacağı
Mehmed Efendi	KA. 330, s. 87b	16 ZA. 1183	Sahhaf Ahmed Efendi'den alacağı
Bayrakdar Mustafa Efendi b. Abdullah	Edirne ŞS. 186, s. 20b	24 N. 1185	Tereke

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Ali Efendi	KA, 359, s. b.	20 Ş. 1185	Emanet olarak tuttuğu(Rehin) Çavuşbaşı Seydi Ahmed Efendi'nin kitapları.
Mehmed Efendi b. Abdullah	Edirne ŞS. 188, s. 21a.	10 ZA. 1187	Miras bıraktığı evin paylaşımı.
Veliyüddin Efendi	KA. 413, s. 96b.	9 S. 1191	Ortak kitap alımından borç.
Seyyid Halil Efendi	KA. 413, s. 96b.	9 S. 1191	Ortak kitap alımından sahhaf İbrahim Efendi'ye olan borcu
Seyyid Ahmed Efendi	KA. 413, s. 96b.	9 S. 1191	Ortak kitap alımından sahhaf İbrahim Efendi'ye olan borcu
Mehmed Sadık Efendi	KA. 413, s. 96b.	9 S. 1191	Ortak kitap alımından sahhaf İbrahim Efendi'ye olan borcu
Mustafa Efendi	KA. 413, s. 96b.	9 S. 1191	Ortak kitap alımından sahhaf İbrahim Efendi'ye olan borcu
Tophaneli Ahmed Efendi	KA. 413, s. 96b.	9 S. 1191	Ortak kitap alımından sahhaf İbrahim Efendi'ye olan borcu
Hattat Ömer Efendi	KA. 413, s. 96b.	9 S. 1191	Sahhaf Hâfız İbrahim Efendi'ye ödeyemediği borcu
Ahmed Efendi	KA. 421, 79b.	5 Ş. 1191	Şeyh İsmail Efendi'de olan alacağı
Elhac Hüseyin Efendi	KA. 421, 79b.	5 Ş. 1191	Şeyh İsmail Efendi'de olan alacağı
Yek-dest Elhac Mustafa Efendi	KA. 421, 79b.	5 Ş. 1191	Şeyh İsmail Efendi'de olan alacağı
İbrahim Efendi	KA. 421, 79b.	5 Ş. 1191	Şeyh İsmail Efendi'de olan alacağı
Ahmed Efendi b. Abdüsselâm	Bursa ŞS. B-213, s. 23-24	17 M. 1193	Tereke
Yek-dest Elhac Mustafa Efendi	KA. 483, s. 74a.	20 N. 1195	Ortak kitap alımı
Tophaneli Elhac Ahmed Efendi	KA. 483, s. 74a.	20 N. 1195	Ortak kitap alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Halil Efendi b. Ahmed	KA. 483, s. 74a.	20 N. 1195	Vasi
Mısırlı Elhac Mehmed Kâmil	Mahmud Paşa Mah. 145, s. 148b	15 L. 1196	Veraset
Solak Elhac Mehmed Efendi	KA. 496, s. 51b.	17 ZA. 1196	Ortak kitap alımı
Emin Efendi	KA. 502, s. 3a-4b.	15 Z. 1196	Haslar Kalemi Halifesi Sûleyman Efendi'de olan alacağı
Hüseyin Efendi	KA. 523, s. 62a	5 Ş. 1198	Veraset
Ali Efendi b. Ahmed	KA. 524, s. 49b.	22 L. 1198	Karısı Hatice Hatun'a olan borcu.
Seyyid Ahmed, sahhaflar şeyhi	VGMA. 628, s. 561	16 M. 1198	Evinin yeri
İshak Efendi	Edirne ŞS. 223, s. 9a.	Evahir-i B. 1201	Vasi tayini
Seyyid Feyzullah Efendi b. Mustafa	KA. 572, s. 33a	15 ZA. 1202	Vasiyet tenfîzine memuriyet
Elhac Mehmed Efendi	KA. 576, s. 33a	20 S. 1203	Ortağına borcu
Elhac Mehmed Efendi	KA. 576, s. 33b	20 S. 1203	Sahhaf Ali Efendi b. Mustafa ile dükkân ortaklığı
İsmail Efendi	KA. 598, s. 20a	15 C. 1204	Sahhaf Halil Efendi'ye işletilmek için verdiği para
Mehmed Emin Efendi	KA. 591, s. 38a.	10 M. 1204	Alacak
Molla Salih	KA. 591, s. 38a.	10 M. 1204	Borç
Hacı Ali Efendi	KA. 590, s. 40b.	16 M. 1204	Ortak kitap alımı
Hacı Emin Efendi	KA. 590, s. 40b.	16 M. 1204	Ortak kitap alımı
Yusuf Efendi	KA. 590, s. 40b.	16 M. 1204	Ortak kitap alımı
İbrahim Efendi	KA. 590, s. 40b.	16 M. 1204	Ortak kitap alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Molla Salih	KA. 591, s. 38a.	10 M. 1204	Borç
Mehmed Emin Efendi	KA. 591, s. 38a.	10 M. 1204	Alacak
Emin Efendi	KA. 590, s. 40b.	16 M. 1204	Sahhaf Osman Efendi'ye olan borcu
Molla Osman	VGMA. 608/1, s. 369	14 CA. 1204	Şahitlik
Hacı Sahhaf	VGMA. 742, s. 613	21 R. 1205	Evinin yeri
Turhan-zâde Abdullah Efendi b. Abdülkerim	Bursa ŞS. B-253, s. 40-42	25 Ş. 1208	Tereke
Sahhaflar Şeyhi Mustafa Efendi b. Şeyh Ömer Efendi	KA. 648, s. 28a.	10 B. 1208	Vekil-i şer'î
Seyyid Mustafa Efendi	KA. 648, s. 28a.	10 B. 1208	Ortak kitap alımı
Elhac Osman Efendi	KA. 648, s. 28a.	10 B. 1208	Ortak kitap alımı
Hüseyin Efendi	KA. 648, s. 28a.	10 B. 1208	Ortak kitap alımı
Hâfız Mehmed Efendi	KA. 648, s. 28a.	10 B. 1208	Ortak kitap alımı
Mumâ-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi	KA. 648, s. 28a.	10 B. 1208	Ortak kitap alımı
Ahmed Efendi	KA. 647, s. 61b	20 N. 1208	Seyyid Mehmed Esad Bey'de olan alacağı
İsmail Efendi	KA. 647, s. 61b	20 N. 1208	Seyyid Mehmed Esad Bey'de olan alacağı
Elhac Abdi Efendi	İmamın Günlüğü, s. 99	6 C. 1208	Ölüm haberi
Kara Mustafa	İmamın Günlüğü, s. 200.	25 L. 1209	Ölüm haberi
Seyyid Ahmed Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Mehmed Emin Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Seyyid Mustafa Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Seyyid Halil Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Mustafa Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Ahmed Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Mehmed Sadık Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Elhac İsmail Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Seyyid Abdurrahman Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Somalı Ahmed Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Küçük Hüseyin Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Üsküdarî Elhac Ali Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Yusuf Efendi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Ahmed, Sahhaflar Bölükbaşısı	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Şeyh tayini için arzuhal
Mustafa Efendi, Sahhaflar şeyhi	İst. Mah. 67, s. 41.	29 B. sene 1211	Berat verilmesi
Somalı Seyyid Ahmed Efendi	KA. 696, s. 126b	17 Ş. 1212	Bazı sahhaflara emanet bıraktığı kitaplar.
Üsküdarî Hâfız Mustafa Efendi	KA. 696, s. 126b	17 Ş. 1212	Sahhaf Somalı Ahmed Efendi'den emanet aldığı kitaplar
Haraççı Halil Efendi	KA. 696, s. 126b	17 Ş. 1212	Sahhaf Somalı Ahmed Efendi'den emanet aldığı kitaplar
Vefa imamı	KA. 696, s. 126b-127a	17 Ş. 1212	Sahhaf Somalı Ahmed Efendi'ye olan borcu.
Kara Süleyman Efendi	KA. 696, s. 126b-127a	17 Ş. 1212	Sahhaf Somalı Ahmed Efendi'ye olan borcu.

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
İbrahim Efendi b. Elhac Süleyman b. Abdullah	Rumeli Kazaskerliği 413, s. 74b.	11 B. 1213	Veraset
İmam Mehmed Efendi b. Abdullah	Rumeli Kazaskerliği 412, s. 74b	24 RA. 1213	Çalıntı Mushafı aldı iddiası
Hâfız Mustafa Efendi b. Elhac Süleyman	Rumeli Kazaskerliği 412, s. 50a	10 S. 1213	Satın aldığı cariyenin veremli olduğuna dair iddiasını ispat edemediği.
Musa-zâde Seyyid Elhac İsmail Efendi	KA. 730, s. 40b.	6 Z. 1214	Kitap satışından alacak
Elhac Ahmed Efendi	KA. 720, s. 57a.	5 Ş. 1214	Beşikçi-zâde Şeyh Süleyman Efendi'de olan alacağı
Mehmed Salih Efendi	KA. 720, s. 57a.	5 Ş. 1214	Beşikçi-zâde Şeyh Süleyman Efendi'de olan alacağı
Seyyid İsmail Efendi	KA. 720, s. 57a.	5 Ş. 1214	Beşikçi-zâde Şeyh Süleyman Efendi'de olan alacağı
Hasan Efendi	KA. 737, s. 38b.	18 CA. 1215	Miftahi-zâde Hâfız Mustafa Efendi'de olan alacağı
İbrahim Efendi b. Abdullah	Edirne ŞS. 277, s. 34a	23 S. 1219	Tereke
Elhac Ahmed Efendi	KA. 794, s. 33a.	28 CA. 1219	Sahhaf Mehmed Emin Efendi'den alacağı
Salih Efendi	KA. 794, s. 33a.	28 CA. 1219	Sahhaf Mehmed Emin Efendi'den alacağı
İbrahim Efendi	KA. 794, s. 33a.	28 CA. 1219	Sahhaf Mehmed Emin Efendi'den alacağı
Süleyman Efendi	KA. 794, s. 33a.	28 CA. 1219	Sahhaf Mehmed Emin Efendi'den alacağı
Emin Efendi	KA. 802, 57b.	Ğurre-i M. 1220	Alacak
Elhac Mustafa	KA. 820, 24b.	Ğurre-i B. 1221	Sahhaf İbrahim Sa'dullah Efendi'de olan alacağı
Sahhaflar Şeyhi Mustafa b. Ömer	KA. 815, s. 57a.	7 S. 1221	Miras taksimi

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Sahhaflar Şeyhi Mehmed Emin Efendi	KA. 828, s. 63b	6 Z.1221	Şahitlik
Mehmed Efendi b. Ahmed	KA. 828, 63b.	6 Z. 1221	Borç-Alacak. Kıztaşı kurbunda Mustafa Bey Mahallesi imamı.
Habib Efendi b. İsmail	KA. 828, s. 63b.	6 Z. 1221	Borç-Alacak
Yusuf Efendi Veliyüddin	KA. 828, s. 63b	6 Z. 1221	Şahitlik
Mehmed Efendi b. Mehmed	KA. 828, s. 63b.	6 Z. 1221	Veraset davası
Mehmed Habib Efendi b. İsmail	KA. 828, s. 63b.	6 Z. 1221	Veraset davası
Elhac Mustafa b. Elhac Süleyman	İstanbul Kadılığı 90, s. 66a.	7 CA. 1221	Çalıntı kitap alımı
Seyyid Sadullah	İstanbul Kadılığı 90, s. 66a.	7 CA. 1221	Çalıntı kitap satışı
Elhac Mehmed Emin Efendi, sahhaflar şeyhi	İstanbul Kadılığı 90, s. 66a.	7 CA. 1221	Çalıntı kitap satışının tahkiki
Ali Efendi	İmamın Günlüğü, s. 89.	Gurre-i C. 1223	Kitap satışı
Tophaneli Ahmed Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 168, s. 38.	5 M. 1224	Tayfur Paşa-zâde Ali Beg'in kitaplarının müzayedesinden kitap satın alımı
İsmail Efendi	VGMA. 43, s. 319	17 L. 1224	Evinin yeri
Ali Efendi b. İbrahim	KA. 870, s. 29a	7 S. 1225	Vasi ve Borç
Süleyman Efendi b. Ahmed	KA. 891, s. 102b	Ğurre-i Z. 1226	Sahhaf Süleyman Efendi'de olan alacağı
Osman Efendi b. Ahmed	KA. 891, s. 103a.	Ğurre-i Z. 1226	Satın alımı
Hüseyin Efendi b. Elhac Ahmed	KA. 891, s. 102b	Ğurre-i Z. 1226	Alım-Satım
Ahmed Efendi	KA. 891, s. 42a	20 Ş. 1226	Sahhaf Hüseyin Efendiye olan borcu
Hüseyin Efendi b. Abdullah	KA. 891, s. 42b.	20 Ş. 1226	Sahhaf Ahmed Efendi'de olan alacağı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Ali Efendi	KA. 914, s. 49b.	13 L. 1227	Sahhaf Ahmed Efendi b. Hasan'dan alacağı
Ahmed Efendi b. Mustafa	KA. 938, s. 16b.	Ğurre-i ZA. 1228	Ortak alınan kitaptan borç
Seyyid Mustafa Efendi b. Ebu Bekir	KA. 938, s. 16b.	Ğurre-i ZA. 1228	Ortak alınan kitaptan borç
Elhac Ahmed Efendi	KA. 938, s. 16b.	Ğurre-i ZA. 1228	Şahitlik
Ahmed Efendi b. Hasan	KA. 930, s. 20b	17 R. 1228	Kızına vasi olan Ahmed Efendi b. Osman'ın verdiği borç para
Ahmed Efendi b.Osman	KA. 930, s. 20b	17 R. 1228	Sahhaf Ahmed Efendi b. Hasan'ın kızına vasi olması
Tatar Musa	İmamın Günlüğü, s. 222.	1229	Ölüm haberi
Seyyid Elhac Mustafa Efendi b. Süleyman	KA. 942, s. 72b,	27 S. 1229	Sahhaf Hasan Efendi'den alacağı
Habib Efendi	KA. 952, s. 42a	8 ZA. 1229	Sahhaf Yusuf Efendi'den alacağı
Ferâizci Koca Yusuf Efendi	İmamın Günlüğü, s. 220.	1 RA. 1229	Ölüm haberi
Uzunsakal Eskişehirli Hasan Efendi	İmamın Günlüğü, s. 222.	21 RA. 1229	Ölüm haberi
Salih Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 43	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Mustafa Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 43 v. d.	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
İmam Hasan Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44-45	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Soğan Ağa İmamı	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 44.	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Seyyid İbrahim	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 44.	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
İsmail Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 50.	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Musa	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 51	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Hoca-zâde	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 51	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Sa'îd Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 51	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Karamanî Hacı Mustafa	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 52	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Hâfız-ı Kütüb-zâde	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 55	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Arab-zâde	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 56	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Hacı İbrahim	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 57	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Balıkpazarlı İsmail Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 59	Z. 1230	Müzayededen kitap alımı
Seyyid Mustafa Efendi	KA. 983, s. 38a.	Gurre-i Ş. 1231	Sahhaf Elhac Ali Efendi Hactayken kitaplarını satmaya vekil olmuş.
Halil Efendi	Bab Mah. 351, s. 62b.	22 CA. 1232	Şahitlik
Osman Efendi b. Hüseyin	Balat 129, s. 20b, 35a	5 L. 1232	Boşadığı hanımıyla ilgili verdiği mihir ve eşyanın hücceti
Elhac Kasım Efendi b. Abdullah	VGMA. 630/2, s. 1272	25 B. 1232	Şahitlik
Arab-zâde b. Ahmed Efendi	VGMA. 630/2, s. 1272	25 B. 1232	Şahitlik
Elhac Hüseyin Efendi	KA. 1016, s. 54a	14 M. 1233	Sahhaf Halil Efendi'ye olan borcu
Arab-zâde Ahmed Efendi	KA. 1016, s. 54a	14 M. 1233	Sahhaf Halil Efendi'ye olan borcu
Salih Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 296, s. 32-33.	4 ZA. 1234	Sabık Darbhane-i Âmire Nâzırı Seyyid Abdurrahman Beg'in müzayedesinden kitap satın alımı
Arif Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 296, s. 32-33.	4 ZA. 1234	Sabık Darbhane-i Âmire Nâzırı Seyyid Abdurrahman Beg'in müzayedesinden kitap satın alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Abdullah Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 296, s. 32-33.	4 ZA. 1234	Sabık Darbhane-i Âmire Nâzırı Seyyid Abdurrahman Beg'in müzayedesinden kitap satın alımı
Hacı Veli	BOA. DBŞM. MHF. 13 296, s. 32-33.	4 ZA. 1234	Sabık Darbhane-i Âmire Nâzırı Seyyid Abdurrahman Beg'in müzayedesinden kitap satın alımı
Hacı Emin	BOA. DBŞM. MHF. 13 296, s. 32-33.	4 ZA. 1234	Sabık Darbhane-i Âmire Nâzırı Seyyid Abdurrahman Beg'in müzayedesinden kitap satın alımı
Ispartalı Mustafa	BOA. DBŞM. MHF. 13 296, s. 32-33.	4 ZA. 1234	Sabık Darbhane-i Âmire Nâzırı Seyyid Abdurrahman Beg'in müzayedesinden kitap satın alımı
Ahmed Efendi b. İsmail	VGMA. 631, s. 117	13 ZA. 1235	Şahitlik
Abdullah Efendi	BOA. D. BŞM. 13 328	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Mustafa Efendi	BOA. D. BŞM. 13 328	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Hâfız-ı Kütüb Seyyid Osman Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 13 391	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Hacı Ahmed	BOA. D. BŞM. MHF. 13 391	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Hacı Küçük İmamı	BOA. D. BŞM. MHF. 13 328, s. 5	3 Z. 1236	Müzayededen kitap alımı
Musa Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 13 328, s.	3 Z. 1236	Müzayededen kitap alımı
Musa Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 13 328, s. 2	23 Z. 1236	Müzayededen kitap alımı
Abdullah Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 13 328, s. 4	23 Z. 1236	Müzayededen kitap alımı
Seyyid Osman Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 13 328, s. 3	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Hacı Ahmed	BOA. D. BŞM. MHF. 13 328, s. 4	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Ispartalı Mustafa Efendi	BOA. D. DBŞM. MHF. 13 293, s. 7, 11.	25 R. 1236	Müzayededen kitap alımı
İbrahim Efendi	BOA. D. DBŞM. MHF. 13 293, s. 14	25 R. 1236	Müzayededen kitap alımı
Yusuf Efendi	BOA. D. DBŞM. MHF. 13 293, s. 14	25 R. 1236	Müzayededen kitap alımı
Hacı Fa'iz	BOA. D. DBŞM. MHF. 13 293, s. 19	25 R. 1236	Müzayededen kitap alımı
İmam Ali Efendi	BOA. D. DBŞM. MHF. 13 293, s. 19	25 R. 1236	Müzayededen kitap alımı
Hacı Hâfız	BOA. D. DBŞM. MHF. 13 293, s. 18	25 R. 1236	Müzayededen kitap alımı
Hacı Mustafa Efendi	BOA. D. DBŞM. MHF. 13 293, s. 20	25 R. 1236	Müzayededen kitap alımı
Yahya Efendi	BOA. D. DBŞM. MHF. 13 293, s. 20	25 R. 1236	Müzayededen kitap alımı
Musa Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 13 391	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Mustafa Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 13 391	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Abdullah Efendi	BOA. D. BŞM. MHF. 13 391	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Musa	BOA. D. BŞM. MHF. 13 324	L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Hacı Küçük İmamı	BOA. DBŞM. MHF. 13 324, s. 18.	3 Z. 1236	Müzayededen kitap alımı.
Abdullah Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 324, s. 12.	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Hâfız-ı kütüb Seyyid Osman	BOA. DBŞM. MHF. 13 324, s. 12.	Selh-i L. 1236	Müzayededen kitap alımı
Salih Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 324, s. 13.	3 ZA. 1236	Müzayededen kitap alımı
Seyyid Osman Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 324, s. 13.	3 ZA. 1236	Müzayededen kitap alımı
Abdullah Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 324, s. 13.	3 ZA. 1236	Müzayededen kitap alımı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Hacı Ahmed	BOA. DBŞM. MHF. 13 324, s. 13.	3 ZA. 1236	Müzayededen kitap alımı
Elhac Ahmed Efendi	KA. 1108, s. 48b.	27 M. 1237	Borç-Sahhaf Elhac Osman Efendi b. Abdullah'a
Elhac Musa Efendi	KA. 1108, s. 48b.	27 M. 1237	Borç-Sahhaf Elhac Osman Efendi b. Abdullah'a
Elhac Veliyüddin Efendi	KA. 1108, s. 48b.	27 M. 1237	Borç-Sahhaf Elhac Osman Efendi b. Abdullah'a
Halil Efendi b. Mehmed	VGMA. 735, s. 3	26 RA. 1238	Vakıf
Elhac Veliyüddin Efendi	KA. 1154, s. 15a	7 Ş. 1239	Dükkânının yeri
Çerkeşli Ahmed Efendi	KA. 1154, s. 15a	7 Ş. 1239	Dükkânının yeri
Elhac Mehmed Efendi	KA. 1154, s. 15a	7 Ş. 1239	Gedik alımı
Hasan Efendi	KA. 1154, s. 15a	7 Ş. 1239	Şahitlik
Hüseyin Efendi	KA. 1154, s. 15a	7 Ş. 1239	Şahitlik
Hamid Yusuf Efendi b. Hamid Osman	KA. 1154, s. yok.	20 Ş. 1239	Veraset
Osman Efendi	KA. 1141, s. 42b.	11 R. 1239	Sahhaf Seyyid Mustafa Efendi b. Seyyid Ali'den alacağı.
Hüseyin Efendi b. Hasan	Bursa ŞS. B-309, s. 102b	20 N. 1240	Tereke
Elhac Musa Efendi b. Osman	KA. 1191, s. 37a.	24 Ş. 1242	Şahitlik
Elhac Ali Efendi b. Musa	KA. 1191, s. 37a.	24 Ş. 1242	Şahitlik
Tekfurdağlı İbrahim Efendi	KA. 1273, s. 61a.	15 Ş. 1245	Sahhaf Bilecikli Hasan Efendi b. Ömer'e borcu
Bilecikli Hasan Efendi b. Ömer	KA. 1273, s. 61a.	15 Ş. 1245	Sahhaf Tekfurtağlı İbrahim Efendi'den alacağı

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Hacı Halil	BOA. DBŞM. MHF. 13 481, s. 13.	25 L. 1246	Müzayededen kitap alımı
Birgivî Şaban Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 481, s. 13.	25 L. 1246	Müzayededen kitap alımı
Ayasofyalı Hasan Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 481, s. 13.	25 L. 1246	Müzayededen kitap alımı
Musa Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 481, s. 13.	25 L. 1246	Müzayededen kitap alımı
Ahmed Efendi	BOA. DBŞM. MHF. 13 481, s. 13.	25 L. 1246	Müzayededen kitap alımı
Karaca Ahmed	VGMA. 647, s. 17	21 Zilhicce 1246	Vakfı
Elhac Süleyman	VGMA. 733, s. 102	12 M. 1246	Evinin yeri
Ali	VGMA. 580, s. 464	11 Safer 1246	Evinin yeri
Es-Seyyid Elhac Hâfız Mehmed Efendi	Bursa ŞS. B-302, s. jpg. no. 092	9 R. 1248	Tereke
Hızır Efendi	KA. 1366, s. 60a.	8 RA. 1250	Sahhaf Elhac Osman Efendi b. Abdullah'a borcu.
Hasan Efendi b. Halil	Davud Paşa Mah. 98, s. 3a, 4b.	25 ZA. 1251	Veraset ve ev satışı
Sahhâf Mehmed Efendi	KA. 1406, s. 65a	25 B. 1252	Dükkân yeri
Kalyoncu Elhac Ömer Efendi	KA. 1406, s. 65a	25 B. 1252	Dükkân yeri
Elhac Mehmed Efendi	KA. 1406, s. 65a	25 B. 1252	Dükkân yeri
Köseoğlu Elhac Kadri Efendi	KA. 1406, s. 65a	25 B. 1252	Dükkân yeri
Bosnevî Mehmed Efendi	KA. 1406, s. 65a	25 B. 1252	Dükkân yeri
Şeyh Elhac Süleyman Efendi	KA. 1406, s. 65a	25 B. 1252	Dükkân yeri
Mehmed Emin Efendi b. Abdülaziz	BK. 1, s. 16b.	14 B. 1254	Çocuklarının miras davası

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Ahmed Efendi b. Mehmed	KA. 1472, s. 57b.	Gurre-i CA. 1256	Tereke
Mehmed Efendi b. Ahmed	Edirne ŞS. 371, s. 6a	6 Z. 1257	Tereke
Ayasofyalı Hasan Efendi	KA. 1500, s. 80b.	8 S. 1257	Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'de olan alacağı
Mahmud Efendi	KA. 1500, 80b.	8 S. 1257	Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'de olan alacağı
Seyyid Ahmed Efendi	KA. 1500, 80b.	8 S. 1257	Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'de olan alacağı
Ispartalı Seyyid Mustafa Efendi	KA. 1500, 80b.	8 S. 1257	Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'de olan alacağı
Karahisarlı Elhac Ali Efendi	KA. 1500, 80b.	8 S. 1257	Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'de olan alacağı
Kırımî Hasan Efendi	KA. 1500, 80b.	8 S. 1257	Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'de olan alacağı
Sahhaf münadisi Mehmed Efendi	KA. 1500, 80b.	8 S. 1257	Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'de olan alacağı
Sahhaflar şeyhi Ahmed Efendi	KA. 1500, 80b.	8 S. 1257	Karahisarî Seyyid Elhac Hâfız İbrahim Efendi'de olan alacağı
Mehmed Esad Efendi b. Hâfız Abdurrahman	KA. 1541, s. 73b; Zeyli : KA. 1566, s. 28b	Gurre-i CA. 1259	Şahitlik
Seferihisarî Hüseyin Efendi	KA. 1552, s. 73a.	29 R. 1259	Hayriye tüccarından Halepli Şahin-zâde Elhac Ahmed Efendi'ye borcu. (5.000 kuruş).
Mehmed Es'ad Efendi b. Hâfız Abdurrahman	KA. 1566, s. 28b.	Gurre-i ZA. 1260	Şahitlik
Sivrihisârî Hüseyin Efendi	KA. 1580, s. 91b	21 CA. 1261	Akif Paşa'da olan alacağı
Mehmed Emin Efendi b. Osman	Mahmud Paşa Mah. 65, s. 12b.	17 B. 1262	Kitaplarla ilgili dava.

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Kırımî Elhac Osman Efendi b. Abdullah	Mahmud Paşa Mah. 65, s. 12b.	17 B. 1262	Kitaplarla ilgili dava.
Laleli imamı Hâfız Mehmed Efendi b. Abdullah	Mahmud Paşa Mah. 65, s. 12b.	17 B. 1262	Kitaplarla ilgili dava.
Hasan Efendi b. Süleyman	Bab 419, s. 12a	29 S. 1263	Zevcesi aleyhine açtığı itaatsizlik davası.
Seyyid Elhac Mustafa Efendi b. Ebu Bekir	KA. 1595, s. 10b.	15 CA. 1263	Şahitlik
Hâfız İsmail Efendi b. İsmail	KA. 1595, s. 10b.	15 CA. 1263	Şahitlik
Elhac Halil Efendi b. Osman	KA. 1595, s. 10b.	15 CA. 1263	Vasi
Elhac Halil Efendi	BK. 19, s. 76a.	17 Ş 1264	Hayriye tüccarından Mehmed Şâkir Efendi'den alacağı.
Feyzullah Efendi	BK. 19, s. 81a	Ğurre-i B. 1265	Sahhaf Mehmed Efendi'ye borcu.
Elhac Hasan Efendi	BK. 19, s. 81a	Ğurre-i B. 1265	Sahhaf Mehmed Efendi'ye borcu.
Elhac İbrahim Efendi b. Ali b. Abdullah	BK. 24, s. 19a	10 C. 1267	Tereke
Seyyid Hâfız Ahmed Efendi b. Elhac İbrahim	BK. 24, s. 19a	10 C. 1267	Şahitlik
Elhac Ali Efendi b. Veliyüddin	BK. 24, s. 19a	10 C. 1267	Şahitlik
Geredeli Ali Efendi b. Veliyüddin	BK. 24, s. 19a	10 C. 1267	Şahitlik
Hacı Ali Efendi	KA. 1664, s. 70a	1267	Kayınvalidesine vasiyet yoluyla gelen para dolayısıyla.
Mustafa Nuri b. Elhac Ömer	Bab Mah. 433	20 L. 1267	Mekke'ye gönderdiği kumaş ve kitaplar
Seyyid Elhac Mustafa	Üsküdar 632, s. 58	9 ZA. 1268	Kasap Vasil'de olan 10.000 kuruş alacağı
Elhac Hâfız Halil Efendi	KA. 1664, s. 58b.	Ğurre-i Ş. 1268	Şahitlik
Mehmed Hatif Efendi b. Ahmed b. Hasan	BK, 26, s. 40a	17 R. 1268	Veraset davası

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Elhac Halil Efendi	KA. 1664, s. 59a.	Gurre-i Ş. 1268	Borç ödemede aracılık.
Seferihisarî Seyyid Hüseyin Efendi b. Seyyid Halil	VGMA. 747, s. 333	5 Safer 1268	Vakıf mütevelliliği
Seferihisarî Hüseyin Efendi	BOA. İ. DH. 18937	27 Ş. 1270	Tüccardan Hacı Halil Efendi'ye borcu
Halil Efendi	Urfa ŞS. 205, s. 27	6 M. 1270	Şahitlik
Âkif Efendi	BOA. Maliye Nezareti-Maliye 1705	17 L. 1271	Müzayededen kitap satın alımı
Yusuf Efendi	BOA. Maliye Nezareti-Maliye 1705	17 L. 1271	Müzayededen kitap satın alımı
Mahmud Efendi	BOA. Maliye Nezareti-Maliye 1705	17 L. 1271	Müzayededen kitap satın alımı
Mustafa Efendi	BOA. Maliye Nezareti-Maliye 1705	17 L. 1271	Müzayededen kitap satın alımı
Bolevî Mustafa Efendi b. Veliyüddin	KA. 1706, s. 88b.	15 Ş. 1271	şahitlik
Baba Hüseyin Efendi	KA. 1706, s. 88b.	15 Ş. 1271	Sahhaf Ali Efendi b. Mahmud'a borcu
Elhac Said Efendi	KA. 1706, s. 88b.	15 Ş. 1271	Sahhaf Ali Efendi b. Mahmud'a borcu
Elhac Hüseyin Efendi	KA. 1706, s. 88b.	15 Ş. 1271	Sahhaf Ali Efendi b. Mahmud'a borcu
Mısırlı Elhac Mustafa b. Hüseyin	KA. 1706, s. 93b.	7 B. 1271	Şahitlik
Halil Efendi b. Mehmed	KA. 1706, s. 93b.	7 B. 1271	Şahitlik ve alacak
Akif Efendi b. İsmail	KA. 1706, s. 93b.	7 B. 1271	Şahitlik
Veliyüddin Efendi b. Mehmed	KA. 1706, s. 93b.	7 B. 1271	Şahitlik
İbrahim Efendi b. Mehmed Salih	KA. 1706, s. 93b.	7 B. 1271	Şahitlik
Süleyman Efendi	KA. 1706, s. 93a.	7 B. 1271	Sahhaf Elhac Hasan Efendi'ye olan borcu

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Elhac Ali Efendi b. Mahmud	KA. 1706, s. 88b.	15 Ş. 1271	Sahhaf Elhac Hüseyin Efendi, Said Efendi ve Baba Hüseyin Efendi de olan alacağı
Sahhaflar Şeyhi Abdülkadir Efendi	KA. 1706, s. 88b.	15 Ş. 1271	Şahitlik
Seyyid Elhac Hasan Efendi b. Mehmed	BOA. EV. MH. SND. 2/9; 2/35.	18 Z. 1271	Öldükten sonra iki dükkânının gedik hakkının satışı.
Ali Fevzi b. Mahmud	VGMA. 609, s. 15	13 Mayıs 1271	Vasiyet
Kayseriyeli Mehmed Efendi	BOA. MVL. [Meclis-i Vâlâ] 468/38.	XIX. asrın ikinci yarısı	Hakkında şikâyet
Sahhaf Elhac Sa'îd	BOA. MVL. [Meclis-i Vâlâ] 468/38.	XIX. asrın ikinci yarısı	Afv ricası
Sahhaf Hacı Halil Efendi	BOA. Cevdet-Evkaf 15750	XIX. asrın ikinci yarısı	Vakıf sahibi
Hacı Halil	BOA. A. MKT. NZD. 165/74.	24 M. 1272	Uncu Hacı Halil'in sahhaf Hacı Halil'den ödediği borcunu tekrar istemesi
Mahmud Efendi	BOA. Maliye Nezareti 793.	27 L. 1272	Müzayededen kitap alımı
Ali Efendi	BOA. Maliye Nezareti 793.	27 L. 1272	Müzayededen kitap alımı
Elhac Hasan Efendi b. Mehmed b. Abdullah	Rumeli Sadareti 526, s. 19b.	18 Muharrem 1273,	Veraset
Sahhaflar şeyhi Seyyid Ahmed Nazif Efendi b. Ahmed	Evkaf-ı Hümayun Müf. 558, s. 94a.	9 RA. 1274	Oğlununun mirasından doğan alacağı
Karahisarlı Hacı Ali Efendi	BOA. A. MKT. NZD. 247/64-1	8 B. 1274	Hakkında şikâyet
Elhac Mustafa	BOA. A. MKT. UM. 298/60.	22 RA. 1274	Haksız olarak vergi alınmak istenmesi
Hasan Efendi b. Ahmed Cemil	VGMA. 610, s. 175	10 C. 1275	Şahitlik

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Karahisarî Hacı Ali	BOA. A. MKT. DV. 185/24.	17 Ş. 1277	Kütahya sahhaflarından Hacı Hüseyin Efendi'den 10.800 kuruş alacağının tahsili
Çankırılı Hasan Zühdü Efendi	BOA. A. MKT. DV. 185/24.	17 Ş. 1277	Kütahya sahhaflarından Hacı Hüseyin Efendi'den 1.525 kuruş alacağının tahsili
Hacı Muharrem Efendi	BOA. A. MKT. DV. 185/24.	17 Ş. 1277	Kütahya sahhaflarından Hacı Hüseyin Efendi'den 1.800 kuruş alacağının tahsili
Hâfız Seyyid Mustafa Efendi	BOA. A. MKT. DV. 185/24.	17 Ş. 1277	Kütahya sahhaflarından Hacı Hüseyin Efendi'den 1.900 kuruş alacağının tahsili
Mehmed Emin Efendi b. İsmail	Bâb Mah. 456, s. 30a	12 M. 1278	Şahitlik
Mehmed Şükrü	BOA. A. MKT. DV. 386/58.	6 Ş. 1278	Kitap satışından alacak
Kırımî Hasan Efendi	Mezar Taşı	1280	
Mısırlı Elhac Mustafa Efendi b. Mehmed	Anadolu Sadareti 38, s. 33	20 C. 1281	Kefalet
Mehmed Fahreddin Efendi b. Mehmed	Anadolu Sadareti 38, s. 33	20 C. 1281	Kefalet
Ömer Efendi b. Osman	Bursa ŞS. C-115, s. 76b	19 Muharrem 1282	Şahitlik
Elhac Mehmed Molla	Bursa ŞS. C-115, s. 76b	19 Muharrem 1282	Ortaklık
Elhac Mehmed Emin b. Ömer	Bursa ŞS. C-115, s. 76b	19 Muharrem 1282	Şahitlik

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Elhac Ebu Bekir Efendi	Bursa ŞS. C-115, s. 76b	19 Muharrem 1282	Para teslimi
Elhac Mahmud Ağa b. Elhac Abdullah Ağa	Bursa ŞS. C-115, s. 76b	19 Muharrem 1282	Tereke
Sabık sahhaflar şeyhi Elhac Hüseyin Efendi	KA. 1790, s. 44a.	25 Ş. 1282	Sahhaf Emiroğlu Pehlüvan Seyyid Halil Efendi b. İbrahim'e olan borcu
Mustafa Efendi	KA. 1790, s. 44a.	25 Ş. 1282	Sahhaf Emiroğlu Pehlüvan Seyyid Halil Efendi b. İbrahim'e olan borcu
Elhac Ahmed Efendi	KA. 1790, s. 44a.	25 Ş. 1282	Sahhaf Emiroğlu Pehlüvan Seyyid Halil Efendi b. İbrahim'e olan borcu
Ömer Efendi b. Mehmed	KA. 1790, s. 44a.	25 Ş. 1282	Şahitlik
Mustafa b. Mehmed	Üsküdar Mah. 677, s. 15b.	5 S. 1282	Talak i'lamı. Karısını kırbaçla dövmüş
Hacı Sa'id Efendi	BOA. MVL. 476/116.	17 S. 1282	Sürgün edildiği Tekirdağ'dan geri getirilmesi.
Mehmed Efendi	VGMA. 732, s. 47	10 RA. 1282	Şahitlik
Hüseyin Efendi b. Ömer	BK. 42, s. 50a	6 Ş. 1283	Şahitlik
Hasan Efendi b. Mahmud	BK. 42, s. 50a	6 Ş. 1283	Sahhaf Mehmed Efendi b. Abdullah b. Abdurrahman'dan alacağı
Sahhaflar kethüdası Elhac Ali Efendi	BK. 42, s. 50a-51b.	1283	Sahhaf Mehmed Efendi'ye olan borcu.
Elhac Nuri Efendi b. Ömer	VGMA. 631, s. 68	11 C. 1286	Şahitlik
Mustafa Efendi	BK. 49, s. 54b	15 CA. 1288	Sahhaf Kırımî Halil Efendi b. Abdullah b. Abdurrahman'a olan borcu

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Bolulu Mustafa Efendi b. Veliyüddin b. Hasan	BK. 49, s. 55a.	15 CA. 1288	Şahitlik
Kırımî Halil Efendi	BK. 49, s. 54b	15 CA. 1288	Sahhaf Mustafa Efendi'de olan alacağı
Seyyid Ömer Efendi b. Ebu Bekir	Üsküdar Mah. 697, s. 80a.	29 L. 1289	Alım-Satın-Rehin
Elhac Akif Efendi b. İsmail	BK. 52, s. 53a.	25 B. 1291	Şahitlik
Mustafa Nuri b. Ömer b. Ömer	BK. 52, s. 53a.	25 B. 1291	Şahitlik
Mehmed Efendi b Halil b. Mehmed	BK. 52, s. 53a.	25 B. 1291	Şahitlik
Seyyid Hâfız Mehmed Efendi	VGMA. 605, s. 148	1291	Vakıf mütevellisi
Elhac Osman Efendi b. Abdullah	ŞS. Rumeli Kazaskerliği 589, s. 23-24	Selh-i RA. 1292	Veraset davası
Osman Efendi	Üsküdar ŞS. 715, s. 22	11 M. 1295	Vasiyyet
Elhac Mustafa Efendi b. Mehmed	Üsküdar Mah. 715, s.113	28 CA. 1295	Bağ satışı (25.000 kuruş)
Mustafa b. Mehmed	Üsküdar ŞS. 715, s. 109	28 CA. 1295	Bağ satışı
Mustafa Efendi	BK. 60, s. 27a.	11 CA. 1297	Kırımî Halil Efendi'ye olan 115 kuruş borcu
Bolulu Mustafa Efendi b. Veliyüddin b. Hasan	BK. 60, s. 27a.	11 CA. 1297	Şahitlik
Feyzullah Efendi b. Seyyid İsmail b. Feyzullah	BK. 60, s. 27a.	11 CA. 1297	Şahitlik
Kayseriyeli Mehmed Efendi	KA. 1863, s. 50b.	Selh-i L. 1298	Kitap düzenlemesi ve dükkâniye
Es'ad Efendi	KA. 1863, s. 64a	5 RA. 1298	Dükkânında kitap müzayedesi
Akif Efendi b. İsmail	Üsküdar ŞS. 715, s. 710	Selh-i RA. 1299	Şahitlik
Ahmed Efendi b. Osman	Üsküdar ŞS. 719, s. 92	6 ZA. 1301	Alacağını tahsil için vekil tayini
Hacı Hasan	VGMA. 586, s. 251	5 CA. 1302	Vakıf mütevellisi

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
Ömer Efendi b. Ali	Mahfel-i Şer'iyyât 21, s. 25.	24 CA. 1306	Hanımıyla ilgili şikâyet ve davası.
Mısırlı Elhac Mustafa Efendi	KA. 1916, s. 18a.	17 S. 1307	Çocuklarına vasi tayini
Yahya Şevket Efendi b. Mustafa Es'ad Efendi	Mahfel-i Şer'iyyât 21, s. 77.	15 S. 1307	Veraset
Hacı Mustafa b. Abdullah	KA. 1921, s. 2a.	10 N. 1307	Veraset
Elhac Süleyman Efendi b. Hasan	KA. 1926, s. 11b	25 CA. 1308	Alacak
Sahhaf esnafı kethüdası Seyyid Elhac Ali Efendi b. Mehmed	KA. 1927, s. 4b.	19 S. 1308	Çocuklarına vasi tayini
Elhac Mehmed Bahaaddin Efendi b. Nu'man	KA. 1927, s. 13a, 16b.	21 R. 1309; 9 CA. 1308	Çocuklarına vasi tayini. Kazan muhacirlerinden
Mısrî Elhac Mustafa b. Abdullah	KA. 1927, s. 23a.	10 C. 1308	Vasi ve nafaka tayini
Mehmed Arif Efendi b. Elhac Halil	KA. 1927, s. 23b.	Gurre-i Z. 1308	Çocuklarına vasi tayini
Elhac Ahmed Efendi	KA. 1927, s. 6b.	17 RA. 1308	Vasi tayini
Süleyman Efendi b. Hasan	KA. 1926, s. 11b.	25 CA. 1308	Alacağı için vekil tayini
Elhac HâfızAhmed Efendi b. İsmail	KA. 1927, s. 40b.	19 R. 1309	Kızına vasi tayini
Sahhaflar kethüdası Seyyid Mustafa Es'ad Efendi b. Karahisarî Elhac Ali Rıza Efendi	KA. 1932, s. 35a.	10 L. 1309; 12 L. 1309	Mirasının taksimi
Mehmed Şevket Efendi b. Sahhaflar Kethüdası Seyyid Mustafa Es'ad Efendi b. Karahisarî Elhac Ali Rıza Efendi.	KA. 1932, s. 35a.	10 L. 1309	Veraset
İbrahim Edhem Lâmi'î Efendi b. Elhac Ali Rıza Efendi	KA. 1926, s. 52a.	29 L. 1309	Kızı Hadice Ümeyra'nın rüşdüne erişmesi dolayısıyla vasisinin azli.

Sahhafın adı	Belge	Tarihi	Konusu
İsmail Efendi b. İbrahim	Bab Mah. 523, s. 38-39	28 S. 1313	Şahitlik
Münif Ağa b. Sadık	Bab Mah. 523, s. 38-39	28 S. 1313	Şahitlik
Kitapçı Ali Efendi b. Tahir	Bab Mah. 523, s. 38-39	28 S. 1313	Hanımını boşuyor.
Elhac Muharrem Efendi b. Osman	KA. 1993, s. 33b.	5 Z. 1321	Kızı Fatıma hanımın veraset davası. Babasının terekesinden daha önce 11.087 kuruşluk kitap almış.
Elhac Hüsmen Efendi	VGMA. 598, s. 196	5 Z. 1326	Vakfiye
Abdurrahman Efendi b. Mehmed	Üsküdar Mah. 793, s. 118.	21 S. 1339	Şahitlik
Ali Sırrı Beg	Üsküdar Mah. 796, s. 146.	2 N. 1340	Boşadığı hanımla ilgili emlâk hakkında

TABLO IV

TEREKELERDE GEÇEN MUSHAFLARIN HATTATLARI VE FİYATLARI

Terekelerde mushaflar kaydedilirken fiyatı yüksek olanların hattatlarının belirtilmesine özen gösterilmiştir. Bu tabloda tarih sırasına göre mushafların hattatları ve fiyatları belgelerde geçtiği şekliyle verilmeye çalışılmıştır.

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Vefa	10.020 akçe	KA. 211, s. 82b.	10 Z. 1073
Kelâmu'llah	Ramazan Efendi	19.000 akçe	KA. 8, s. 86b.	13 M. 1086
Mushaf-ı Şerif	Acem hattıyla, Kebir kıt'a	6.000 akçe	KA. 8, s. 125a.	6 RA. 1086
Mushaf-ı Şerif	Derviş Mevlevî	3.600 akçe	KA. 8, s. 125a.	6 RA. 1086
Mushaf-ı Şerif	Ramazan Efendi	7.550 akçe	KA. 13, s. 79b.	10 M. 1100
Kelâm-ı Şerif	Derviş Ali	1.800 akçe	KA. 16, s. 211a	Gurre-i N. 1102
Kelâm-ı Kadim	Kara Halil	15.100 akçe	KA. 16, s. 211a	Gurre-i B. 1102
Mushaf-ı Şerif	Muhammed Hidayetullah	10.200 akçe	KA. 21, s. 1b.	Evail-i R. 1102
Mushaf-ı Şerif	İbrahim Muhammed	5.200 akçe	KA. 21, s. 1b.	Evail-i R. 1102
Mushaf-ı Şerif	Erzurumî Ömer Efendi	10.000 akçe	İst. Mah. (TSA). 252, s. 135b	20 R. 1103
Mushaf-ı Şerif	Kastamonî İsmail Efendi	6.000 akçe	İst. Mah. (TSA). 252, s. 135b	20 R. 1103
Mushaf-ı Şerif	Suyolcu-zâde	15.960 akçe	İst. Mah. (TSA). 257, s. 14a.	22 R. 1104
Mushaf-ı Şerif	Osman Efendi	24.000 akçe	İst. Mah. (TSA). 258, s. 28b.	Gurre-i Z. 1104
Kelam-ı Kadim	İsmail Efendi	24.000 akçe	KA. 17, s. 44b.	18 Ş. 1104
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Ali Efendi b. Mustafa	5.000 akçe	KA. 21, s. 40a.	12 CA. 1112
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Ali Efendi b. Mustafa	5.000 akçe	KA. 21, s. 40a.	12 CA. 1112
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Ali Efendi b. Mustafa	5.000 akçe	KA. 21, s. 40a.	12 CA. 1112
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Ali Efendi b. Mustafa	5.000 akçe	KA. 21, s. 40a.	12 CA. 1112
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Ali Efendi b. Mustafa, Ciltsiz	3.800 akçe	KA. 21, s. 40a.	12 CA. 1112

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Ramazan Efendi	8.000 akçe	KA. 21, s. 40a.	12 CA. 1112
Mushaf-ı Şerif	Abdullah Efendi	8.600 akçe	İst. Mah. (TSA). 270, s. 88a.	Evahir-i Ş. 1115
Mushaf-ı Şerif	Suyolcu-zâde	44.800 akçe / 280 kuruş	KA. 22, s. 44a.	Evasıt-ı S. 1115
Mushaf-ı Şerif	Suyolcu-zâde	15.600 akçe	İst. Mah.(TSA). 270, s. 47b.	20 CA. 1116
Mushaf-ı Şerif	Ramazan Efendi	9.100 akçe	KA. 23, s. 85b.	1117
Mushaf-ı Şerif	İncü keseli	12.000 akçe	KA. 32, s. 70a.	22 Ş. 1124
Mushaf-ı Şerif	Kütahyalı	14.100 akçe	İst. Mah. (TSA). 290, s. 50a.	28 B. 1132
Mushaf-ı Şerif	Kırımî	9.000 akçe	İst. Mah. (TSA). 290, s. 50a.	28 B. 1132
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin Efendi	10.050 akçe	İst. Mah. (TSA). 290, s. 50a.	28 B. 1132
Mushaf-ı Şerif	Mehmed	3.100 akçe	İst. Mah. (TSA). 290, s. 50a.	28 B. 1132
Mushaf-ı Şerif	Abdülkadir	4.115 akçe	İst. Mah. (TSA). 290, s. 50a.	28 B. 1132
Mushaf-ı Şerif	Ramazan	6.010 akçe	İst. Mah. (TSA). 290, s. 50a.	28 B. 1132
Kelam-ı Kadim	Mahmud	1.850 akçe	BOA. D.BŞM. MHF. 12416, s. 4.	18 N. 1141
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed	7.600 akçe	KA. 62, s. 68a.	25 ZA. 1143
Mushaf-ı Şerif	Aliyyü'l-Kari	18.000 akçe	KA. 66, s. 84a.	M. 1145
Mushaf-ı Şerif	Mirahur İmamı Emir Efendi	60.000 akçe	KA. 66, s. 84a.	M. 1145
Mushaf-ı Şerif	Dede	60.000 akçe	KA. 66, s. 84a.	M. 1145
Mushaf-ı Şerif	Suyolcu-zâde	27.000 akçe	KA. 66, s. 84a.	M. 1145
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin	8.500 akçe	KA. 76, s. 25a	26 CA. 1147

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin	8.500 akçe	KA. 76, s. 25a	26 CA. 1147
Mushaf-ı Şerif	Nefes-zâde	5.500 akçe	KA. 76, s. 25a	26 CA. 1147
Mushaf-ı Şerif	Üsküdarî	4.350 akçe	KA. 80, s. 1b.	23 L. 1147
Mushaf-ı Şerif	Hamdullah	7.200 akçe	İst. Mah. (TSA). 321, s. 25a.	22 RA. 1149
Mushaf-ı Şerif	Yahya Efendi	23.000 akçe	BOA. D. BŞM. MHF. 12 556	16 Ş. 1156
Mushaf-ı Şerif	Kırımî	5.000 akçe	KA. 90, s. 33b.	2 Z. 1158
Mushaf-ı Şerif	Şahîn Mehmed	10.000 akçe	KA. 90, s. 33b.	2 Z. 1158
Mushaf-ı Şerif	Nefes-zâde	10.000 akçe	İst. Mah. (TSA). 359, s. 42b.	Gurre-i N. 1161
Kelâm-ı Kadîm	Ramazan Efendi	17.100 akçe	KA. 147, s. 70a.	10 RA. 1166
Mushaf-ı Şerif	Edhem	7.200 akçe	KA. 147, s. 112b.	10 CA.1166
Mushaf-ı Şerif	Mi'mar-zâde	3.610 akçe	KA. 147, s. 112b.	10 CA.1166
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Mehmed Efendi	4.000 akçe	KA. 147, s. 112b.	10 CA.1166
Mushaf-ı Şerif	Ramazan Efendi	11.100 akçe	KA. 159, s. 123a	25 C. 1167
Mushaf-ı Şerif	Yesarî-zâde	18.800 akçe	KA. 171, s. 126a.	Gurre-i RA. 1169
Mushaf-ı Şerif	Yahya Efendi	37.600 akçe	KA. 171, s. 126a.	Gurre-i RA. 1169
Mushaf-ı Şerif	Kütahyalı	22.000 akçe	KA. 170, s. 102b.	Gurre-i M. 1169
Mushaf-ı Şerif	Derviş Ali	18.000 akçe	KA. 170, s. 102b.	Gurre-i M. 1169
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin	9.400 akçe	KA. 170, s. 102b.	Gurre-i M. 1169
Mushaf-ı Şerif	Debbağ Ali	8.000 akçe	KA. 170, s. 102b.	Gurre-i M. 1169

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Karahisarî	6.000 akçe	KA. 170, s. 132b.	Gurre-i RA. 1169
Mushaf-ı Şerif	Ramazan Efendi	8.400 akçe	KA. 195, s. 4a.	Gurre-i ZA. 1171
Mushaf-ı Şerif	Vefa	10.200 akçe	KA. 211, s. 82b.	1173
Mushaf-ı Şerif	Dede	250 kuruş	KA. 744, s. 61a.	1173
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed	60.000 akçe	KA. 240, s. 1b.	20 Ş. 1176
Mushaf-ı Şerif	Arab-zâde Mehmed	40.000 akçe	KA. 240, s. 1b.	20 Ş. 1176
Mushaf-ı Şerif	Ğaffâr Efendi	14.000 akçe	KA. 240, s. 1b.	20 Ş. 1176
Mushaf-ı Şerif	Çukacı-zâde	24.000 akçe	KA. 240, s. 1b.	20 Ş. 1176
Mushaf-ı Şerif	Ömer Efendi	4.600 akçe	KA. 240, s. 1b.	20 Ş. 1176
Hutût-ı Mushaf-ı Şerif	Şeyh Hamdullah	6.000 akçe	KA. 240, s. 1b.	20 Ş. 1176
Mushaf-ı Şerif	Şeyh	120.000 akçe	KA. 252, s. 10b.	Gurre-i R. 1179
Mushaf-ı Şerif	Dede	50.100 akçe	KA. 252, s. 10b.	Gurre-i R. 1179
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Osman Efendi	48.000 akçe	KA. 252, s. 10b.	Gurre-i R. 1179
Mushaf-ı Şerif	Aliyyü'l-Kari	36.100 akçe	KA. 252, s. 10b.	Gurre-i R. 1179
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin b. Ramazan	7.800 akçe	KA. 283, s. 98a.	3 B. 1180
Mushaf-ı Şerif	Abdullah b. İbrahim	6.000 akçe	KA. 283, s. 98a.	3 B. 1180
Mushaf-ı Şerif	Süleyman	8.000 akçe	KA. 283, s. 98a.	3 B. 1180
Mushaf-ı Şerif	Yusuf Mecdi	36.200 akçe	KA. 291, s. 29a.	7 ZA. 1180
Mushaf-ı Şerif	Damad-zâde Süleyman Efendi	18.020 akçe	KA. 291, s. 29a.	7 ZA. 1180

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Aliyyü'l-Kari	6.000 akçe	KA. 291, s. 29a.	7 ZA. 1180
Mushaf-ı Şerif	Arab-zâde	21.000 akçe	KA. 293, s. 68a.	21 s. 1180
Mushaf-ı Şerif	İbrahim Efendi	6.100 akçe	KA. 291, s. 84b.	Gurre-i s. 1181
Mushaf-ı Şerif	Sûleyman Efendi	12.430 akçe	KA. 304, s. 87b.	Gurre-i ZA. 1181
Mushaf-ı Şerif	Dede	97.000 akçe	KA. 308, s. 97b.	Gurre-i M. 1182
Mushaf-ı Şerif	Şeyh	19.000 akçe	KA. 308, s. 98a.	Gurre-i M. 1182
Mushaf-ı Şerif	Şeyh	60.000 akçe	KA. 308, s. 98a.	Gurre-i M. 1182
Mushaf-ı Şerif	Nefes-zâde	26.000 akçe	KA. 308, s. 98a.	Gurre-i M. 1182
Mushaf-ı Şerif	Hasan Çelebi	19.200 akçe	KA. 308, s. 98a.	Gurre-i M. 1182
Mushaf-ı Şerif	İbrahim Efendi	24.000 akçe	KA. 308, s. 98a.	Gurre-i M. 1182
Mushaf-ı Şerif	Mustafa b. Mahmud	8.400 akçe	KA. 327, s. 40a.	15 CA. 1183
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Halil	6.120 akçe	KA. 327, s. 40a.	15 CA. 1183
Mushaf-ı Şerif	Şeyh. Ketebesi Şeyh ismi ile Mushaf-ı Şerif	36.000 akçe	KA. 327, s. 55a	20 CA. 1183
Mushaf-ı Şerif	Derviş Ali	5.880 akçe	KA. 327, s. 68b.	20 CA. 1183
Mushaf-ı Şerif	Aliyyü'l-Kari	9.100 akçe	KA. 347, s. 79b.	15 Ş. 1183
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Murad	12.000 akçe	KA. 347, s. 79b.	15 Ş. 1183
Mushaf-ı Şerif	Yakut	4.010 akçe	KA. 347, s. 79b.	15 Ş. 1183
Mushaf-ı Şerif	Hasan b. Veliyüddin	27.600 akçe	KA. 347, s. 79b.	15 Ş. 1183
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Osman	12.050 akçe	KA. 336, s. 74b.	15 Ş. 1183

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Süleyman	40 kuruş	KA. 353, s. 93a.	29 C. 1185
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Abdurrahman	100 kuruş	KA. 353, s. 93a.	29 C. 1185
Mushaf-ı Şerif	Ba-hatt-ı Dede	30.000 akçe		17 ZA. 1196
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Dede	300 kuruş	KA. 643, s. 27b	Gurre-i Z. 1207
Mushaf-ı Şerif	Ba-hatt-ı İmam Kaba Sakal	24.100 akçe	KA. 648, 14a.	20 R. 1208
Mushaf-ı Şerif	Ba-hatt-ı Karamanî	12.000 akçe	KA. 648, 14a.	20 R. 1208
Mushaf-ı Şerif	Kesbî	18.000 akçe	KA. 654, s. 103b.	25 CA. 1209
Mushaf-ı Şerif	Edirneli Yesarî-zâde	369 kuruş	KA. 701, s. 1b.	3 M. 1213
Mushaf-ı Şerif	Ağakapulu	650 kuruş	KA. 706, s. 37a.	3 S. 1213
Mushaf-ı şerif	Amasyevî	350 kuruş	KA. 706, s. 37a.	3 S. 1213
Mushaf-ı Şerif	Şâkir İsmail Efendi b. Abdullah b. Abdurrahman	24.720 akçe	KA. 706, s. 35a.	22 CA. 1213
Mushaf-ı Şerif	Derviş Ali	22.800 akçe	KA. 706, s. 35a.	22 CA. 1213
Mushaf-ı Şerif	Şâkir İsmail Efendi	18.000	KA. 706, s. 35a.	22 CA. 1213
Mushaf-ı Şerif	Güzelhisarî	126 kuruş	KA. 730, s. 37b.	6 Z. 1214
Mushaf-ı Şerif	İmam Kaba Sakal	500 kuruş=80.000 akçe	KA. 834, s. 69b.	3 S. 1222
Mushaf-ı Şerif	Muzaffer Nureddin Efendi	100 kuruş	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228
Mushaf-ı Şerif	Hâşimî el-Alâyî	143 kuruş	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228
Mushaf-ı Şerif	Tophaneli Berber-zâde	145 kuruş	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228
Mushaf-ı Şerif	Halil Efendi	70 kuruş	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Muzaffer b. Ali el-Kayserî	112 kuruş	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228
Mushaf-ı Şerif	Bağdadî Hamdî	71 kuruş	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Şakir	66 kuruş	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228
Mushaf-ı Şerif	Ahmed el-Hilmi	90 kuruş	KA. 938, s. 16a.	Gurre-i ZA. 1228
Mushaf-ı Şerif	Yedikuleli	1.511 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44	Z. 1230
Mücevher Cildli Mushaf-ı Şerif	Deli Osman	7.000-3.000=4.000 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44	Z. 1230
Mushaf-ı Şerif	Ahmed	2.000-1.000=1.000 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44	Z. 1230
Mushaf-ı Şerif	Şeyh	250 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44	Z. 1230
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Yusuf	750 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44	Z. 1230
Mushaf-ı Şerif	Şeyh	360 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44	Z. 1230
Mushaf-ı Şerif	Selman-ı Farisî	23 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44	Z. 1230
Mushaf-ı Şerif	Derviş Ali	160 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317. s. 44.	Z. 1230
Mushaf-ı Şerif	Osman Efendi	272 kuruş	KA. 983, s. 38b.	Gurre-i Ş. 1231
Mushaf-ı Şerif	Zilevî Mustafa Efendi	314 kuruş	KA. 983, s. 38b.	Gurre-i Ş. 1231
Mushaf-ı Şerif	Osman Zeki Efendi	203 kuruş	KA. 983, s. 38b.	Gurre-i Ş. 1231
Mushaf-ı Şerif	Çemşir Hâfız	1.100 kuruş	BOA. D.BŞM. MHF. 13 296.	4 ZA. 1234
Mushaf-ı Şerif	Karahisarî Hamîd Mehmed Efendi	180 kuruş	KA. 1147, s. 13b.	15 RA. 1239
Mushaf-ı Şerif	Eyyûbî Mustafa Efendi	250 kuruş	KA. 1147, s. 13b.	15 RA. 1239
Mushaf-ı Şerif	Zühdi Efendi	700 kuruş	KA. 1147, s. 13b.	15 RA. 1239

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Yakut-ı Musta'simî	176 kuruş	KA. 1147, s. 13b.	15 RA. 1239
Mushaf-ı Şerif	İsmail Zihni	1.030 kuruş	KA. 1216, s. 64b.	23 CA. 1243
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Üsküdarî	599 kuruş	KA. 1216, s. 64b.	23 CA. 1243
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Abdullah el-Ma'ruf bi-YediKuleli	2.500 kuruş	KA. 1258, s. 17b.	16 C. 1244
Mushaf-ı Şerif	Ataullah el-meşhur Yemişçi-zâde	1.300 kuruş	KA. 1258, s. 17b.	16 C. 1244
Mushaf-ı Şerif	Afif Damadı Osman Efendi	2.500 kuruş	KA. 1258, s. 17b.	16 C. 1244
Mushaf-ı Şerif	Mustafa el-Eyyûbî	1.200 kuruş	KA. 1258, s. 17b.	16 C. 1244
Mushaf-ı Şerif	Abdülbârî	655 kuruş	KA. 1258, s. 17b.	16 C. 1244
Mushaf-ı Şerif	Osman Şâkir	2.500 kuruş	KA. 1258, s. 17b.	16 C. 1244
Mushaf-ı Şerif	Adem Efendi	599 kuruş	KA. 1274, s. 65b.	17 Z. 1245
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Hüseyin Efendi	380 kuruş	ŞS. Ev. Hüm. Müf. 408, s. 47a.	23 B. 1249
Mushaf-ı Şerif	Nâ'ilî	1.800 kuruş	KA. 1391, s. 91b.	15 S. 1251
Mushaf-ı Şerif	Tevfikî	1.705 kuruş	KA. 1759, s. 10b.	7 M. 1254
Mushaf-ı Şerif	Eğrikapulu	2.160 kuruş	KA. 1759, s. 10b.	7 M. 1254
Mushaf-ı Şerif	Derviş Ali	200 kuruş	KA. 1478, s. 67b.	25 Ş. 1255
Mushaf-ı Şerif	Zühdü Efendi	6.000 kuruş	KA. 1478, s. 68a.	25 Ş. 1255
Mushaf-ı Şerif	Rasim Efendi	2.250 kuruş	KA. 1478, s. 68a.	25 Ş. 1255
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Emin Ef.	610 kuruş	KA. 1478, s. 68a.	25 Ş. 1255
Mushaf-ı Şerif	Şevki	2.800 kuruş	KA. 1483, 57b.	Gurre-i ZA. 1255

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Nâ'ilî	4.000 kuruş	KA. 1534, s. 33a.	Gurre-i M. 1259
Mushaf-ı Şerif	Nâ'ilî	4.499 kuruş	KA. 1534, s. 92a.	24 RA. 1259
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Osman	10.000 kuruş	BK. 8, s. 17a.	15 Ş. 1259
Mushaf-ı Şerif	Celaleddin	10.000 kuruş	BK. 8, s. 17a.	15 Ş. 1259
Mushaf-ı Şerif	Kôstendilî	3.950 kuruş	BK. 8, s. 17a.	15 Ş. 1259
Mushaf-ı Şerif	Şeyh merhum	6, 050 kuruş	BK. 8, s. 17a.	15 Ş. 1259
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed	2.300 kuruş	KA. 1552, s. 74a.	6 CA. 1260
Eczâ Mushaf-ı Şerif	Kûtahyevî	1.550 kuruş	KA. 1552, s. 74a.	6 CA. 1260
Mushaf-ı Şerif	İbnü'ş-Şeyh	450 kuruş	ŞS. Ev. Hûm. Mûf. 488, s. 73b	15 N. 1261
Mushaf-ı Şerif	Nâ'ilî	2.451 kuruş	BK. 19, s. 6b.	17 ZA. 1263
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Osman Efendi	13.000 kuruş	KA. 1606, s. 47a.	Gurre-i RA. 1264
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Salih Salahî	7.000 kuruş	KA. 1606, s. 47a.	Gurre-i RA. 1264
Mushaf-ı Şerif	İsmail Zühdî	6.010 kuruş	KA. 1606, s. 47a.	Gurre-i RA. 1264
Mushaf-ı Şerif	Hacı-zâde	2.100 kuruş	KA. 1677, 53b.	15 Ş. 1269
Mushaf-ı Şerif	Kaba Sakal	2.000 kuruş	KA. 1677, 53b.	15 Ş. 1269
Mushaf-ı Şerif	Bekir Efendi	930 kuruş	KA. 1677, 53b.	15 Ş. 1269
Mushaf-ı Şerif	Hacı-zâde	2.100 kuruş	KA. 1677, 53b	15 Ş. 1269
Mushaf-ı Şerif	Yedikılevî	7 500 kuruş	KA. 1680, s. 78a	15 CA. 1269
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Halid Efendi, Esbak Evkaf-ı Hümayun nazırı	7.500 kuruş	KA. 1680, s. 78a	15 CA. 1269

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	İbrahim Beg	1.360 kuruş	KA. 1677, s. 44a	15 Ş. 1269
Mushaf-ı Şerif	Laz Ömer Vasfi Efendi	3.900 kuruş	KA. 1677, s. 44a	15 Ş. 1269
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Zühdi	3.650 kuruş	KA. 1677, s.51b.	15 Ş. 1269
Mushaf-ı Şerif	Şevki Efendi	2.259 kuruş	KA. 1692, s. 82a.	6 C. 1270
Mushaf-ı Şerif	Mustafa Şâkir Efendi, Sağir	4.050 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Yakut-ı Musta'simî, Kebir kıt'a	5.020 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Osman Damad-ı Afîf	11.010 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Şeyh merhum, kebir kıt'a	7.050 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed, vasat kıt'a	6.150 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Kabasakal, Sağir kıt'a	2.650 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Recâî Efendi, Sağir kıt'a	5.000 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Yusuf, Sağir kıt'a	3.200 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Ahmed el-vefa, Sağir kıt'a	3.400 kuruş	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	26 C. 1273
Mushaf-ı Şerif	Arab-zâde	3.500 kuruş	KA. 1734, s. 10a.	1273
Mushaf-ı Şerif	Derviş Ali	2.801 kuruş	KA. 1729, s. 32a.	1274
Mushaf-ı Şerif	Mustafa Şâkir Efendi	4.550 kuruş	KA. 1751, s. 61b.	10 ZA. 1274
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Mehmed İzzet	2.000 kuruş	KA. 1751, s. 61b.	10 ZA. 1274
Mushaf-ı Şerif	Mustafa İzzet, bahatt-ı ta'lîk	10.000 kuruş	KA. 1751, s. 61b.	10 ZA. 1274
Mushaf-ı Şerif	Şemseddin Efendi	1.550 kuruş	KA. 1745, s. 65b.	1275

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Ramazan Efendi	1.500 kuruş	KA. 1743, s. 49b.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	Ali el-Hamdi Efendi	3.840 kuruş	KA. 1743, s. 49b.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	Derviş Ahmed	3.000 kuruş	KA. 1743, s. 49b.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	İbrahim Şevki	4.500 kuruş	KA. 1743, s. 49b.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ali Namık Efendi	4.440 kuruş	KA. 1743, s. 49b.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	Darendevî	2.800 kuruş	KA. 1743, s. 50a.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	Şevki	3.100 kuruş	KA. 1743, s. 50a.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	Zühdi Efendi	5.020 kuruş	KA. 1743, s. 50a.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	Kabasakal	2.250 kuruş	KA. 1743, s. 50a.	Selh-i CA. 1276
Mushaf-ı Şerif	Çemşir Hâfız	15.800 kuruş	KA. 1768, s. 12a.	11 S. 1278
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Osman Efendi	20.500 kuruş	KA. 1768, s. 12a.	11 S. 1278
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Rüşdi, Akkase	3.180 kuruş	KA. 1768, s. 12a.	11 S. 1278
Mushaf-ı Şerif	Ramazan Efendi, Akkase	2.000 kuruş	KA. 1768, s. 12a.	11 S. 1278
Mushaf-ı Şerif	Darendevî Şeyh Hasan Efendi	1.400 kuruş	KA. 1768, s. 30b.	Selh-i C. 1278
Mushaf-ı Şerif	Şeyh-zâde	1.700 kuruş	KA. 1763, s. 40b.	20 RA. 1278
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Reşid, Akkase	4.100 kuruş	KA. 1768, s. 12a.	11 S. 1278
Mushaf-ı Şerif	Şevki Efendi	5.250 kuruş	KA. 1768, s. 30b.	Selh-i C. 1278
Mushaf-ı Şerif	Halil Hûdayi Efendi	2.110 kuruş	KA. 1784, s. 97a	Gurre-i B. 1279
Mushaf-ı Şerif	Arif Efendi	2.100 kuruş	KA. 1784, s. 97a	Gurre-i B. 1279

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Arif Efendi	4.000 kuruş	KA. 1784, s. 97a	Gurre-i B. 1279
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Naci Efendi	1.811 kuruş	KA. 1785, s. 76b.	Selh-i CA. 1281
Mushaf-ı Şerif	Karahisarî	727 kuruş	KA. 1785, s. 36a.	Selh-i CA. 1281
Mushaf-ı Şerif	Abdullah Efendi	4.140 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed Efendi	3.700 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	İmam-zâde	433 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Ali b. Osman Efendi	501 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Elhac İbrahim Efendi	1.485 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Harputî	250 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Elhac Mehmed Efendi	610 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Ahmed Reşid Efendi	750 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Şumnulu	341 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Ali Vasfi Efendi	509 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Şumnulu	361 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Şumnulu	300 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Hüseyin Efendi	351 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ömer Vehbi Efendi	468 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Berber-zâde	1.370 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Ahmed Mahmud Efendi	542 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Seyyid İbrahim Efendi	308 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Hulusi Efendi	161 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin Tevfik Efendi	350 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Kütahyevî	491 kuruş	KA. 1790, 43a.	25 Ş. 1282
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Rasim	1.650 kuruş	KA. 1800, s. 25b.	12 RA. 1282
Mushaf-ı Şerif	Halil Efendi	584 kuruş	KA. 1800, s. 25b.	12 RA. 1282
Mushaf-ı Şerif	Abdurrahman Vehbi	442 kuruş	KA. 1800, s. 25b.	12 RA. 1282
Mushaf-ı Şerif	Çemşir Hâfız	8.050 kuruş	BK. 47, s. 98b.	8 R. 1283
Mushaf-ı Şerif	Afif damadı Seyyid Osman	17.600 kuruş	BK. 47, s. 98b.	8 R. 1283
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Osman	12.150 kuruş	BK. 47, s. 98b.	8 R. 1283
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Nuri	4.260 kuruş	BK. 47, s. 98b.	8 R. 1283
Mushaf-ı Şerif	Çemşir Hâfız	5.650 kuruş	KA. 1803, s. 73a.	9 ZA. 1284
Mushaf-ı Şerif	Kiseci-zâde	2.000 kuruş	KA. 1803, s. 58b.	23 C. 1284
Mushaf-ı Şerif	Hulusî	2.500 kuruş	KA. 47, s. 50a.	Gurre-i M. 1287
Mushaf-ı Şerif	Ârif-i Eyyubî	2.500 kuruş	KA. 47, s. 50a.	Gurre-i M. 1287
Mushaf-ı Şerif	İsmail el-maruf bi-Hallac-zâde	955 kuruş	KA. 47, s. 20b.	21 CA. 1287
Mushaf-ı Şerif	Kabasakal İmamı	1.015 kuruş	KA. 47, s. 20b.	21 CA. 1287
Mushaf-ı Şerif	İbrahim Şükrü	800 kuruş	KA. 49, s. 34b.	29 Ş. 1288
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Said	500 kuruş	KA. 49, s. 34b.	29 Ş. 1288

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Abdullah Hâkî	499 kuruş	KA. 49, s. 34b.	29 Ş. 1288
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Şâkir	2.500 kuruş	BK. 49, s. 41b.	3 Ş. 1288
Mushaf-ı Şerif	Ömer Şükrü	660 kuruş	BK. 49, s. 40b.	29 L. 1288
Mushaf-ı Şerif	Abdülfettâh	210 kuruş	KA. 49, s. 54b.	15 CA. 1288
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Cafer	108 kuruş	KA. 49, s. 54b.	15 CA. 1288
Mushaf-ı Şerif	Raşid	130 kuruş	KA. 49, s. 54b.	15 CA. 1288
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Şâkir	225 kuruş	KA. 49, s. 54b.	15 CA. 1288
Mushaf-ı Şerif	Seyyid Osman	50 kuruş	KA. 49, s. 54b.	15 CA. 1288
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Ziyaeddin	120 kuruş	KA. 49, s. 54b.	15 CA. 1288
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin Hayri	180 kuruş	KA. 49, s. 54b.	15 CA. 1288
Mushaf-ı Şerif	Ispartavî	111 kuruş	KA. 49, s. 54b.	15 CA. 1288
Mushaf-ı Şerif	Çemşir Hâfız	7.000 kuruş	BK. 50, s. 21b.	11 Ş. 1289
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Osman, üç kıt'a üzerine	1.050 kuruş	KA. 1826, s. 59a	7 Ş. 1289
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin el-Aşıki	3.000 kuruş	BK. 50, s. 21b.	26 B. 1289
Mushaf-ı Şerif	Süleyman Bursevî	4.000 kuruş	BK. 50, s. 22a.	11 L. 1289
Mushaf-ı Şerif	Mustafa Sâfî	145 kuruş	BK. 50, s. 22a.	11 L. 1289
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Nuri	2.000 kuruş	BK. 50, s. 22a.	11 L. 1289
Mushaf-ı Şerif	İbrahim Zeki	700 kuruş	BK. 50, s. 22a.	11 L. 1289
Mushaf-ı Şerif	Hamdi	805 kuruş	BK. 50, s. 22a.	11 L. 1289

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Mustafa Na'îmî	380 kuruş	BK. 50, s. 22b.	11 L. 1289
Mushaf-ı Şerif	Osman Fevzî	238 kuruş	BK. 50, s. 22b.	11 L. 1289
Mushaf-ı Şerif	Mehmed Sırrî	310 kuruş	BK. 50, s. 22b.	11 L. 1289
Mushaf-ı Şerif	Hüseyin İklîmî (el-Hilmî ?)	800 kuruş	KA. 1830, s. 12a.	28 S. 1290
Mushaf-ı Şerif	Abdullah Efendi	6.020 kuruş	KA. 1830, s. 17b.	28 S. 1290
Mushaf-ı Şerif	Kefevî Mehmed Efendi	2.000 kuruş	KA. 1830, s. 17b.	16 S. 1290
Mushaf-ı Şerif	Çemşir Hâfız	9.000 kuruş	KA. 1834, s. 73b.	11 Ş. 1291
Mushaf-ı Şerif	Şevki	5.000 kuruş	KA. 1834, s. 16a.	27 R. 1291
Mushaf-ı Şerif	Şemsi	1.800 kuruş	KA. 1844, s. 59a.	5 B. 1293
Mushaf-ı Şerif	Çemşir	5.970 kuruş	KA. 1850, s. 26a.	24 CA. 1295
Mushaf-ı Şerif	ba-hatt-ı Hindî	1.590 kuruş	KA. 1850, s. 26a.	24 CA. 1295
Mushaf-ı Şerif	Ömer Şükrü	1.101 kuruş	BK. 59, s. 36b.	3 S. 1296
Mushaf-ı Şerif	Hamdi	1.810 kuruş	BK. 59, s. 48b.	3 M. 1296
Mushaf-ı Şerif	Mustafa Hulusî	590 kuruş	BK. 59, s. 48b.	3 M. 1296
Mushaf-ı Şerif	Eyyübî Râşid Efendi	3.000 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Şakir Efendi	2.400 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed	1.290 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed	1.600 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Musa	235 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Mushaf-ı Şerif	Ahmed Şükrü	210 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Hamdullah	190 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Rasim	1.040 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Çemşir	4.250	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Eyyübî Râşid Efendi	3.000 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Şâkir Efendi	2.400 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed	1.290 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Hâfız Ahmed	1.600 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Musa	235 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Ahmed Şükrü	210 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Hamdullah	190 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Rasim	1.040 kuruş	KA. 1863, s. 48a.	Selh-i L. 1298
Mushaf-ı Şerif	Şeyh el-ma'ruf	25.000 kuruş	KA. 1875, s. 40b.	19 Z. 1299
Mushaf-ı Şerif	Hilmi	1.000 kuruş	KA. 1875, s. 44b.	Selh-i ZA. 1299
Mushaf-ı Şerif	Eyyübî Raşid Efendi	1305 kuruş	KA. 1875, s. 47a.	9 N. 1299
Mushaf-ı Şerif	Çemşir Hâfız:	2.000	KA. 1879, s. 9b.	16 RA. 1300
Mushaf-ı Şerif	Şeyh Süleyman Bursevî	1.500 kuruş	KA. 1879, s. 9b.	16 RA. 1300
Mushaf-ı Şerif	Nâ'ilî	8.700 kuruş	BK. 65, s. 46b.	11 L. 1301
Mushaf-ı Şerif	ba-hatt-ı kûhî	1.080 kuruş	KA. 1888, s. 69a.	12 Z. 1302

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Kelâm-ı Kadim	Sûkûtî	1.600 kuruş	BK. 70, s. 24b.	22 C. 1304
Kelâm-ı Kadim	Hâfız Vasfî	2.300 kuruş	BK. 70, s. 24b.	22 C. 1304
Mushaf-ı Şerif	Eğrikapulu Abdullah Efendi	4.000 kuruş	KA. 1923, s. 3b.	11 S. 1308
Mushaf-ı Şerif	Debbağ-zâde, Tefsirli	500 kuruş	KA. 1923, s. 3b.	11 S. 1308
Kelâm-ı Kadim	Yakuti hattıyla, Kebir yazma	995 kuruş	KA. 1940, s. 74b.	17 Z. 1310
Mushaf-ı Şerif	Hammamî-zâde	280 kuruş	BK. 83, s. 7a.	13 S. 1313
Mushaf-ı Şerif	Çemşir	700 kuruş	BK. 83, s. 7a.	13 S. 1313
Mushaf-ı Şerif	Namık	2.100 kuruş	KA. 90, s. 10a.	6 ZA. 1314
Mushaf-ı Şerif	Edirneli Ömer	240 kuruş	KA. 1947, s. 12b	9 R. 1315
Mushaf-ı Şerif	Nâ'ilî	1.779 kuruş	KA. 1947, s. 12b	9 R. 1315
Mushaf-ı Şerif	Şekerzâde	1.100 kuruş	KA. 1951, s. 35a.	1315
Mushaf-ı Şerif	Hasan Vehbi	60 kuruş	BK. 89, s. 46b.	Gurre-i C. 1318
Mushaf-ı Şerif	HâfızAhmed	500	KA. 95, s. 36a.	15 B. 1319
Kelâm-ı Kadim	Hasan Rıza	3.700 kuruş	KA. 19995, s. 3b.	20 CA. 1324
Kelâm-ı Kadim	İsmail Yesarî	3.800 kuruş	KA. 19995, s. 3b.	20 CA. 1324
Kelâm-ı Kadim	İsmail Zühdi	463 kuruş	KA. 1993, s. 62a.	17 RA. 1325
Kelâm-ı Kadim	Hâfız Osman	4.000 kuruş	KA. 2006, s. 9a.	9 S. 1328
Kelâm-ı Kadim	Hâfız İzzet	310 kuruş	KA. 2006, s. 9a.	9 S. 1328
Kelâm-ı Kadim	Hoca Tahir Efendi	1.000 kuruş	KA. 2006, s. 35a.	26 C. 1328

	Hattatı	Fiyatı	Belge	Tarihi
Kelâm-ı Kadim	Şeyh Ahmed Efendi	6.500 kuruş	KA. 2085, s. 26.	Gurre-i RA. 1336
Kelâm-ı Kadim	Yakut-ı Musta'sımî	4.600 kuruş	KA. 2085, s. 26.	Gurre-i RA. 1336
Kelâm-ı Kadim	Hindkârî büyük kıt'ada müzehheb	24.200 kuruş	KA. 2085, s. 26.	Gurre-i RA. 1336
Kelâm-ı Kadim	Mesud b. Celal	390 kuruş	KA. 2085, s. 26.	Gurre-i RA. 1336

TABLO V

TEREKELERDE GEÇEN MİNYATÜRLÜ YAZMALAR, FİYATLARI VE SAHİPLERİ

Terekelerde bazı eserlerin musavver, yani minyatürlü olduğu belirtilmiştir. Bu tabloda musavver olduğu belirtilen eserler alfabetik sıraya göre satıldıkları fiyatlar, satış tarihi, kimin mülkiyetinde olduğu ve hangi belgede geçtiği verilmeye çalışılmıştır.

Eser Adı	Fiyatı	Sahibi	Belge	Tarih
Acâ'ib-i Mahlukat, musavver	5.100 akçe	Manisa kadısı Mumâ-zâde es-Seyyid Ahmed Hasip Efendi	KA. 147, s. 100b.	20 R. 1166
Acâ'ibü'l-Mahlukat, musavver, ba-hatt-ı Efrenç	41 kuruş	Sabıka Sultan Kethûdası olan Mehmed Şakir Efendi	KA. 1763, s. 30b.	8 Ş. 1277
Acemkârî Tasvir	1.130 akçe	Musahib-i Hazret-i Şehriyârî Ahmed Ağa	KA. 309, s. 70b.	27 CA. 1182
Baharistan, musavver	205 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Ğurre-i ZA. 1247
Bâhnâme, musavver	500 kuruş	Mehmet Emin Paşa	BK. 5, s. 68a.	4 M. 1259
Bostan, musavver	285 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Ğurre-i ZA. 1247
Dîvân, musavver	520 akçe	Hâcegân-ı Dîvân-i Hümayundan Tıflî Mehmed Emin Efendi	KA. 309, s. 51b.	13 CA. 1182
Dîvân-ı Hâfız, musavver	1.000 akçe	Sahhaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim	ŞS. İstanbul (TSA). 336, s. 61b.	28 S. 1151
Dîvân-ı Hâfız, musavver	699 akçe	Mustafa Efendi b. İshak Efendi	KA. 151, s. 40a	13 ZA. 1166
Dîvân-ı Hâfız, musavver	1.450 akçe	Sahhaf Elhac Mehmed Emin Efendi b. Hasan	KA. 648, s. 12a.	26 C. 1208
Dîvân-ı Hüseyin Baykara, musavver	360 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Ğurre-i ZA. 1247
Dîvân-ı Necati, musavver	500 akçe	Duhanî Mehmed Efendi	İstanbul ŞS. 246, s. 90a.	20 Z. 1096
Dîvân-ı Nevâyî, musavver	62 kuruş	Reisülkûttab Mehmed Raşid Efendi	KA. 706, s. 37a	3 S. 1203
Dîvân-ı Nevâyi-i neftse, musavver	400 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Ğurre-i ZA. 1247
Dîvân-ı Nizâmî, musavver.	900 akçe	Reisülkûttab Nu'man Efendi	KA. 291, s. 29a.	7 ZA. 1180

Eser Adı	Fiyatı	Sahibi	Belge	Tarih
Feridun Beg Tarîhi kıt'ası, musavver	26 kuruş	Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 45.	Z. 1230
Fransız te'lif, basma, musavver, 2 cilt.	220 kuruş	Reisülküttab Mehmed Raşid Efendi	KA. 706, s. 37a	3 S. 1203
Gazeliyat-ı Sultan Murad, musavver	3.035 akçe	Ebu Said-zâde Feyzullah Efendi	KA. 20, s. 86a.	11 L. 1110
Gûy u Çevgân, Farisî, musavver	190 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Gurre-i ZA. 1247
Gülistan, musavver	2.200 akçe	Sahhaf Elhac Hüseyin Efendi b. Halil b. Süleyman	KA. 631, s. 149b	13 ZA. 1207
Gülistan, musavver	950 kuruş	Sabıka Sultan Kethüdası olan Mehmed Şakir Efendi	KA. 1763, s. 30b.	8 Ş. 1277
Gülistan, musavver	1.000 kuruş	Nakibüleşraf Hasan Tahsin Efendi	KA. 1768, s. 12a.	26 C. 1278
Hamse, musavver	3.000 akçe	Hazinedar Elhac Mustafa Ağa	KA. 184, s. 43b.	9 ZA. 1170
Hamse-i Atâî, musavver	12.000 akçe	Eğriboz kadısı sahhaf Abdurrahman Efendif	KA. 188, s. 13b.	Gurre-i RA. 1171
Hamse-i Atâî, musavver	9.000 akçe	Tezkireci Sâlim	İstanbul (T.S.A). 351, s. 092 jpg	25 ZA. 1156
Hamse-i Nizâmî, musavver	3.000 akçe	La'lî Ali Efendi	İstanbul ŞS. (Topkapı Sarayı). 202, s. 65b.	16 Ş. 1031
Hamse-i Nizâmî, musavver	1.800 akçe	Mehmed Efendi b. Yusuf	KA. 25, s.137b.	26 M. 1118
Hamse-i Nizâmî, musavver	1.490 akçe	Sahhaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim	ŞS. İstanbul (TSA). 336, s. 61b.	28 S. 1151
Hamse-i Nizamî, musavver	1.200 akçe	Mısır Valisi Ebu Bekir Paşa	KA. 252, s. 10b.	Gurre-i R. 1179
Hamse-i Nizâmî, musavver	91 kuruş/10.920 akçe	Sahhaf Mumâ-zâde es-Seyyid Elhac İsmail Efendi	KA. 795, s. 4a.	Gurre-i CA. 1219

Eser Adı	Fiyatı	Sahibi	Belge	Tarih
Heft Manzar, musavver	750 akçe	Hazinedar Elhac Mustafa Ağa	KA. 184, s. 42a	9 ZA. 1170
Hoca Tarihi, musavver	15.050 akçe	Sadrazam Ali Paşa	KA. 183, s. 14a	Gurre-i B. 1170
Hümayun-nâme, musavver	1.500 akçe	Mehmed Efendi b. Yusuf	KA. 25, s.135b.	26 M. 1118
Hümayun-nâme, musavver	251 kuruş	Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 45.	Z. 1230
Hüsrev ü Şîrîn, musavver	1.000 akçe	La'lî Ali Efendi	İstanbul ŞS. (Topkapı Sarayı). 202, s. 65b.	16 Ş. 1031
Hüsrev ü Şîrîn, musavver	300 akçe	Çukadar-ı Şehriyarî Mustafa Ağa b. Halil	İstanbul (T.S.A). 263, s. 113b	25 R. 1105
İskendername, musavver	1.000 akçe	Sabık İstanbul Ağası Mustafa Ağa	İstanbul ŞS. (TSA). 252, s. 154a	15 R. 1103
Kanunu'd-Dünya, musavver	10.100 akçe	Valide Hanı tüccarından Abdülkadir Ağa	KA. 347, s. 79b.	15 Ş. 1183
Kısas-ı Enbiya, Farisî, musavver	420 akçe	Valide Hanı tüccarından Abdülkadir Ağa	KA. 347, s. 79b.	15 Ş. 1183
Kıssa-i Yusuf, musavver	30 kuruş	Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 43.	Z. 1230
Kitab-ı Farisî, musavver	240 akçe	Dergah-ı Âli Yeniçerileri katiplerinden Ahmed Efendi b. Mustafa	KA. 67, s. 1b.	9 L. 1145
Kûy u Çevgân, musavver	500 akçe	Mehmed Efendi b. Yusuf	KA. 25, s.137b.	26 M. 1118
Külliyât-ı Sa'di, musavver	5.400 akçe	Mehmed Efendi b. Yusuf	KA. 25, s.137b.	26 M. 1118
Külliyât-ı Sa'di, musavver	1.710 akçe	Ser-bevâbân-ı Dergâh-ı Âli İbrahim Beg	KA. 309, s. 64b.	24 CA. 1182
Külliyat-ı Selmân, musavver	420 akçe	Hacegan-ı Dîvân-ı Hümayundan Sıdkı Elhac Mustafa Efendi	KA. 338, s. 86b.	Gurre-i M. 1184

Eser Adı	Fiyatı	Sahibi	Belge	Tarih
Kütüb-i Efrenciyye, musavver	320 kuruş.	Şeyhülislam Arif Hikmet Bey	KA. 1743	Selh-i CA. 1276
Leyla Mecnun, musavver	150 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Gurre-i ZA. 1247
Mecmu'a, musavver	600 akçe	İshak Efendi b. Defter Emini-i sâbık Mustafa Efendi.	KA. 62, s. 68a.	25 ZA. 1143
Mecmu'a, musavver	690 akçe	Eğriboz kadısı Sahhaf Abdurrahman Efendi	KA. 188, s. 13a.	Gurre-i RA. 1171
Mecmu'a-i Gazeliyyat, musavver	600 akçe	Mehmed Efendi b. Yusuf	KA. 25, s.136b.	26 M. 1118
Mecmua, musavver	2.100 akçe	Sadrazam Ali Paşa	KA. 183, s. 14a	Gurre-i B. 1170
Mecmua-i Nefise, musavver	350 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Gurre-i ZA. 1247
Mehâsinü'ş-Şân (?), musavver	1.020 akçe	Hazinedar Elhac Mustafa Ağa	KA. 184, s. 42a	9 ZA. 1170
Mesnevi, müzehheb	2.200 akçe	Duhanî Mehmed Efendi	İstanbul ŞS. 246, s. 90a.	20 Z. 1096
Mesnevi-i Çagatay, musavver	470 kuruş	Şeyhülislam Arif Hikmet Bey	KA. 1743, s. 51b.	Selh-i CA. 1276
Mesnevi-i Şerif, musavver	200 kuruş	Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44.	Z. 1230
Mihr ü Müşteri, Farisî, musavver	3000 akçe	Şıkk-ı Evvel Defterdarı Mehmed Efendi	İstanbul (T.S).310, 49b	25 R. 1105
Mihr ü Müşteri, musavver	1.000 akçe	Duhanî Mehmed Efendi	İstanbul ŞS. 246, s. 90a.	20 Z. 1096
Mihr ü Müşteri, musavver	900 kuruş	Şeyhülislam Arif Hikmet Bey	KA. 1743	Selh-i CA. 1276
Mihr ü Müşteri, musavver	575 kuruş	Şeyhülislam Arif Hikmet Bey	KA. 1743	Selh-i CA. 1276
Muhsinü's-Serâyir (?), Farisî, musavver	135 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Gurre-i ZA. 1247

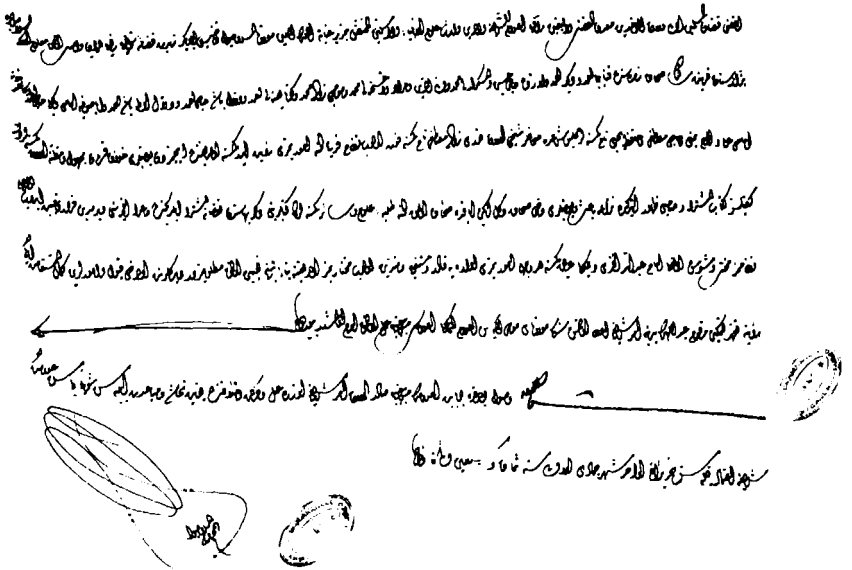
Eser Adı	Fiyatı	Sahibi	Belge	Tarih
Musavver Kitab	2.500 akçe	Sami Mustafa Efendi b. Osman	KA. 76, s. 27a.	22 CA. 1147
Nasihat-ı Hoca Abdullah el-Ensârî, musavver, bahatt-ı Hoca Ali Efendi	200 kuruş.	Şeyhülislam Arif Hikmet Bey	KA. 1743	Selh-i CA. 1276
Risâle, musavver	220 akçe	Sahhaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim	ŞS. İstanbul (TSA). 336, s. 62a.	28 S. 1151
Rûznâmçe, musavver	300 akçe	Duhanî Mehmed Efendi	İstanbul ŞS. 246, s. 90a.	20 Z. 1096
Sa'di-nâme, Farisî, Gülistan, musavver	403 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Ğurre-i ZA. 1247
Selâtîn-i İzâm Risalesi, musavver	420 kuruş	Mehmed Sadık Rifat Paşa	KA. 1725, s. 28a	Selh-i C. 1273
Selimnâme, musavver	90 kuruş	Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi	BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 45.	Z. 1230
Sıfatü'l-Âşıkîn, Helâkî (?), musavver	2.300 kuruş	Şeyhülislam Arif Hikmet Bey	KA. 1743	Selh-i CA. 1276
Silsile-i Osmaniyye, musavver	1.200 akçe	Mehmed Efendi b. Yusuf	KA. 25, s.137b.	26 M. 1118
Silsile-nâme, musavver	2.400 akçe	Mehmed Efendi b. Yusuf	KA. 25, s.137b.	26 M. 1118
Siyerü'n-Nebi, üçüncü cild, musavver	5.600 akçe	Defterdar Hüseyin Efendi'nin damadı Mustafa Ağa	KA. 6, s. 71b	Evahir-i C. 1068
Sultan Selim Dîvânı, evvel, musavver	396 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Ğurre-i ZA. 1247
Şahnâme, musavver	2.110 akçe	Duhanî Mehmed Efendi	İstanbul ŞS. 246, s. 90a.	20 Z. 1096
Şahnâme, musavver	5.000 akçe	Haylî Ahmed Efendi	İstanbul ŞS. (Topkapı Sarayı). 247, s. 67b.	4 R. 1098
Şahnâme, musavver	600 akçe	Debbağ-zâde Ahmed Yahya Efendi b. Şeyhülislam Debbağ-zâde Mehmed Efendi	İstanbul (T.S). 270, s. 88a	Evahir-i Ş. 1115

Eser Adı	Fiyatı	Sahibi	Belge	Tarih
Şâhnâme, musavver	3.600 akçe	İshak Efendi b. Defter Emini-i sâbık Mustafa Efendi.	KA. 62, s. 68a.	25 ZA. 1143
Şâhnâme, nakış, musavver	1.200 akçe	Reisülküttab Nu'man Efendi	KA. 291, s. 29a.	7 ZA. 1180
Şâhnâme, musavver	5.000 akçe	Valide Hanı tüccarından Abdülkadir Ağa	KA. 347, s. 79b.	15 Ş. 1183
Şehnâme, musavver	13.500 akçe	Defterdar Hüseyin Efendi'nin damadı Mustafa Ağa	KA. 6, s. 71b	Evahir-i C. 1068
Şehnâme, musavver	8.250 akçe	Başbakıkulu Mehmed Efendi	KA. 8, s. 86b	13 M. 1087
Şehnâme, musavver	2.220 akçe	Sahhaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim	ŞS. İstanbul (TSA). 336, s. 61b.	28 S. 1151
Şehnâme, musavver	5.000 akçe	Şeyhülislam Hayatî-zâde Mehmed Emin Efendi	KA. 104, 51b.	15 M. 1161
Şehnâme, musavver	3.000 akçe	Şeyhülislam Halil Efendi-zâde Mehmed Sa'îd Efendi	KA. 170, s. 77a	6 Z. 1168
Şehnâme-i Tavil, musavver	7.800 akçe	Mehmed Efendi b. Yusuf	KA. 25, s.137b.	26 M. 1118
Tarih-i Âl-i Osman, musavver	1.000 akçe	Hacegân-ı Dîvân-ı Hümayun katiplerinden Ahmed Efendi	KA. 343, s. 68b	26 CA. 1184
Tarih-i Âl-i Osman, musavver	700 kuruş	Hariciye Nazırı Ahmed Hulusi Paşa	KA. 1421, s. 97b	Gurre-i CA. 1253
Tarih-i Hoca, musavver	1.160 akçe	Sahhaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim	ŞS. İstanbul (TSA). 336, s. 62a.	28 S. 1151
Tavâ'if-i Aşer, musavver	110 kuruş	Şehremini Mehmed Hayrullah Efendi	KA. 1326, s. 17b-18b	Gurre-i ZA. 1247
Tesâvir-i Selâtîn	1.600 kuruş	Kaptan-ı Derya Halil Rifat Paşa	Anadolu Sadareti 18, s. 65a.	1273
Tesâvirü'l-Mülûk	1.710 kuruş	Ruznamçe-i Evvel Mehmed Emin Efendi	KA. 1759, s. 10b	7 M. 1254

Eser Adı	Fiyatı	Sahibi	Belge	Tarih
Tıbdan risale, musavver	120 akçe	Çukadar-ı Şehriyarî Mustafa Ağa b. Halil	İstanbul (T.S). 263, 113b	25 R. 1105
Top u Çevgân	3.030 akçe	Abdürrahim Efendi b. Şeyhülislam Mahmud Efendi	KA. 195, s. 3b.	Gurre-i ZA. 1171
Türkistan, musavver	Alayı 30: 26 kuruş	Topçu Mirlivası Mehmed Besim Paşa	BK. 73, s. 56a	14 Ş. 1306
Yusuf, musavver	2.805 akçe	Duhanî Mehmed Efendi	İstanbul ŞS. 246, s. 90a.	20 Z. 1096
Yusuf u Züleyha, musavver	1.100 akçe	Şıkk-ı Evvel Defterdarı Mehmed Efendi	İstanbul (T.S).310, 49b	25 R. 1105
Yusuf u Züleyha, musavver	300 akçe	Dergah-ı Âli Kapucubaşısı Abdurrahman Beg	İstanbul (T.S). 335, s. 32b.	20 C. 1151
Yusuf u Züleyha, musavver	465 akçe	Sahhaf Mahmud Çelebi b. Elhac İbrahim	ŞS. İstanbul (TSA). 336, s. 61b.	28 S. 1151
Yusuf u Züleyha, musavver	1.330 akçe	Basmacı İbrahim	KA. 98, s. 39a.	20 RA. 1160
Yusuf u Züleyha, musavver	810 kuruş	Şeyhülislam Arif Hikmet Bey	KA. 1743	Selh-i CA. 1276
Yusuf u Züleyha li-Câmi, musavver	500 kuruş	Sabıka Sultan Kethüdası olan Mehmed Şakir Efendi	KA. 1763, s. 30b.	8 Ş. 1277

BELGELER

BELGE: I

BOA. Cevdet-Belediye 7269

BELGE : I

Akza kuzâtü'l-müslimîn evlâ vülâtü'l-muvahhidîn ma'denü'l-fazli ve'l-yakîn râfi'ü a'lâmi'ş-şeri'âti ve'd-dîn vârisü ulûmü'l-enbiyâi ve'l-mürselîn el-muhtass bi mezîdi inayeti'l-Meliki'l-mu'in Mevlânâ İslâmbol kadısı Ebû Bekir *zîdet fezâiluhû* tevki'-i refi'-i hümâyun vâsıl olıcak ma'lûm ola ki İslâmbol'da Bezzâzistân kurbunda sâkin sahhâf zümresinden Kanâbîlî? Ahmed ve diğer Ahmed ve Uzun Hacı Hüseyin ve Üsküdarlı Mehmed ve Veliyiddin ve Murad ve Ahışhalı Mehmed ve Mumcuzâde Mehmed ve Kütahyalı Ahmed ve Dellâlbaşı Hacı Ahmed ve Dellâl Odabaşı Ahmed ve Ayasofya imâmı vekîli Hacı Ahmed ve Kağıthâne imâmı Ali ve el-hac Aynî ve Hacı Mustafa ve Hafız Yahya nâm kimesneler meclis-i şer'de sahhâflar şeyhi olan Kadrizâde Mustafa nâm kimesne fevt olup nizâm-ı kadîm üzre umûrumuzu rü'yet iden kimesne olmadığından içimizden ba'zıları hilâf-ı fermân meçhûl ve mazanna olan kimesnelerden kefilsiz kitâb iştirâ ve sâhibi zuhûr itdikde nizâ'a bâ'is ve ba'zıları dahi sahhâf değil iken ayakda sahhâf olmak üzre talebe-i ulûm vesâir kimesnelerin kitâblarını değer bahâsından noksana iştirâ eylediğinden mâ'adâ akçesini virmedin firâr ve ğaybet idüp ol vecihle nizâmımız muhtel ve müşevveş olmağla İmâm Abdullâh Efendi dimekle arîf kimesne her vechile umûrumuzu idareye kâdir ve müstakîm ve mütedeyyin olup muhtârımız oldığına binâen şeyh ta'yîn olunmak matlûbumuzdur didiklerinde ol dahi kabul ve umûrların kemâl-i istikâmet ile rü'yete ta'ahhüd itmeğin merkûm Abdullâh'ın yedine emr-i şerîfin i'tâ olunmuş sen ki mevlânâ-yı mûmâ-ileyhsin i'lâm itmekle i'lâmın mûcibince amel olunmak emrim olmuştur. Buyurdum ki hükm-i şerîfim vusûl buldukda bu bâbda i'lâmın mûcibince sâdır olan emr-i şerîfim üzre 'amel ve hareket ve hilâfından be-gâyet tehâşî ve mübâ'adet eyleyesin şöyle bilesin alâmet-i şerîfe i'timât kılasın. Tahrîren fî evâhir-i şehr-i cümâde'l-ûlâ sene semanin ve seb'în ve mi'e ve elf. [1178]

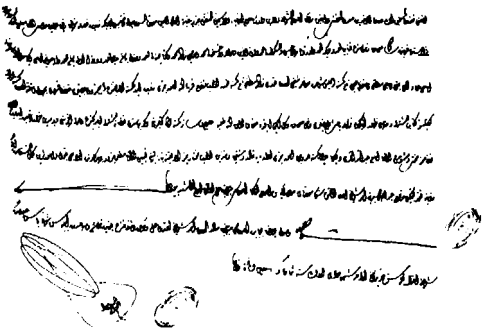
Be-mahrûsa-i İslâmbol

BOA. Cevdet-Belediye 7269.[1]

1 Bu hükmün biraz farklı bir şekli de Ahkâm Defterlerinde bulunmaktadır: *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Esnâf Tarihi*, c. II, yay. haz. Ahmet Kala ve dgr. , İstanbul 1998, s. 64.

İsmail E. Erünsal

BELGE: II

BELGE : II

Sahh

Mu'cebince işbu sûret-i müstahsene ilâ mâ-şâallâhu ta'âla düstûrü'l-'amel tutulmak üzere baş muhâsebeye kaydolunup emri virilmek buyruldı.

Sadr-ı Rûm izzetlü, faziletlü efendi hazretlerine hitâb ile yazıla

25 Safer sene [1]191

Tezkere emir dâde, 25 Safer sene [1]191

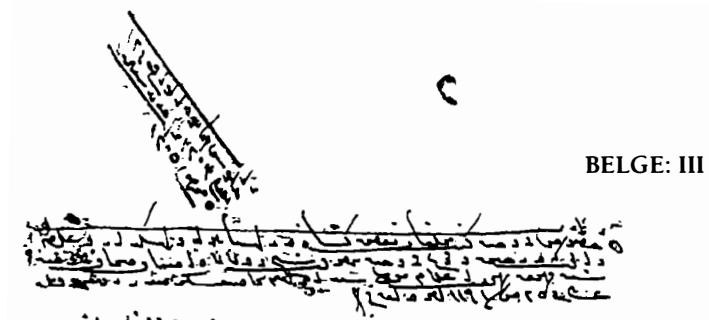
Ma'rûz-ı dâ'i-i devlet-i 'aliyyeleridir ki

İstanbul ve Üsküdar ve Galata ve Eyyûb kazâlarında vâki' olan mevtânın muhallefâtından zuhûr idüp âhara bey'i lâzım gelen kütüb-i mütenevvi'ayı sahhâflar şeyhi ve dellâlları ma'rifetiyle şirâya tâlip olan müşterilere ve sahhâflara semen-i misilleriyle bey'i eytâma ve vereseye vesâ'ire hayr-ı mahz ve kâide-i kadîme dahi vech-i mezkûr üzere iken bir müddetten beri ba'zı 'avârızât ile terk olunup kâide-i kadîme ri'âyet olunmadığına bina'en cühhâlden koltukcu makûlesi kimesneler ve sahhâf esnafından dahi ba'zı kimesneler beynlerinde ittifâk ve zikrolunan kitâbları semen-i mislinden noksan-ı fâhiş ile mahfî evlerde ve koltukcu dükkânlarında ve beytü'l-malcı odasında hufyeten müzâyede ile iştirâ ve kabz ve yine kendi beynlerinde çıkışma nâmıyla fâide zam iderek içlerinden birine virüp bu vechile ibâdullâha ve eytâma ve vereseye ve sâire gadr eyledikleri şer'an memnû' iken memnû'lar olmayup bu fi'l-i kabîhi kendülere mekseb ittihâz eyledikleri taraf-ı şer'a ihbâr olunmağla bu makûle münkerâtın men'i şer'an lâzım ve mühim olmağın ba'de'l-yevm vukû' bulan muhallefâtdan kütüb-i mütenevvi'a bey'i iktizâ itdikde verese-i müteveffâ İstanbul'da Bezzâzistân kurbunda sahhâflar sûkunda sahhâflar dellâlı olan on iki nefer kimesnelerden birinin ma'rifetiyle nidâ ve müzâyede ve bey' olunup külliyetlü kütüb olup müddet-i yesîrede bey'i netice bulmadığı sûretde Âsitâne'de Ebu'l-feth merhûm Sultân Mehmed Hân Hazretleri cami'-i şerîfi hâricinde hâzır olan müşterilere ve sahhâflara ve şeyhleri ve dellâllarından ba'zıları müzâyede ve nidâsıyla bey'e arz ve inkıtâ'-ı rağbe ile semen-i mislini buldukda âhara bey' olunup köşe başlarında ve koltukcu dükkânlarında ve mahfî menzillerde ve beytü'l-mâlci odasında kimi müşteri ve kimi dellâllık iderek bey' olunması men' ve nehy olunmak ümmet-i Muhammede ve eytâm ve vereseye vesâ'ire hayr-ı mahz olduğı âşikâr olmağın ba'de'l-yevm muhallefâtdan bey'a arz olunmak iktizâ iden kitâblar müzâyedesinde sahhâflar şeyhi ve dellâllarından biri bulunmadıkça

żikrolunan koltukcu dükkânı ve mahfî menzillerde ve mahall-i âharda bey' olunmayup ber vech-i mezkûr sahhâflar sûkunda yâhut Sultân Mehmed Hân Hazretleri cami'-i şerîfinde sahhâflar dellâlı mübâşeretiyle nidâ ve müzâyede ve semen-i misliyle âhara bey' olunmak üzere kat'iyyü'l-müfâd tuğrâlı emr-i âlişân sudûrı emr-i savâb olmağla işbu sûret-i müstahsene ilâ-mâ-şâallâhu [te'âlâ] düstûrü'l-amel ve mer'i ve mu'teber tutulmak bâbında baş muhasebeye kayd ve sebt ve sahhâflar şeyh ve dellâlları yediyle vech-i meşrûh üzre bey'i içun yedlerine fermân-ı âlişân ihsân buyrulmak bâbında huzûr-ı fâizü'n-nûr-ı âsafânelerine i'lâm olundı. Ma'lûm-ı devletleri buyruldukda emr ü fermân men-lehü'l-emr hazretlerinindir.

Mühür

BOA. Cevdet-Maarif 5641.

BELGE : III

Berây-ı cülûs-ı hümâyun el-vâki' fî 12 Muharrem 1203, 5 Muharrem sene 1205.

Berây-ı husûs-ı fürûht-ı kütüb-i muhallefât-ı ba'zı kesân der-İstanbul ve Üsküdar ve Galata ve Eyyüb ki der hîn-i vukû'-ı fûruht be-ma'rifet-i şeyh ve dellâllân-ı esnâf-ı sahhâf fûruht şüde fermûde ber mûceb-i i'lâm-ı Mevlânâ Seyyid İbrâhim be-kadıasker-i sadr-ı rum ve fermân-ı âli fi 25 Safer sene 1191, emir-dâde fi minhü.

İstanbul ve Üsküdar ve Galata ve Eyüb kazâlarında vâki' olan mevtânın muhallefâtından zuhûr idüp âhara bey'i lâzım gelen kütüb-i mütenevvi'ayı sahhâflar şeyhi ve dellâlları ma'rifetleriyle şirâya tâlib olan müşterilere ve sahhâflara semen-i misilleriyle bey'i eytâma ve vereseye ve sâ'ire hayr-ı mahz ve kâide-i kadîme dahi vech-i mezkûr üzere iken bir müddetten beri ba'zı 'avârızât ile terk olunup kâide-i kadîme ri'âyet olunmadığına bina'en cühhâlden koltukcu makûlesi kimesneler ve sahhâf esnafından dahi ba'zı kimesne beynlerinde ittifâk ve zikrolunan kitâbları semen-i mislinden noksan-ı fâhiş ile mahfî evlerde ve koltukcu dükkânlarında ve beytü'l-mâlci odasında hufyeten müzâyede ile iştirâ ve kabz ve yine kendi beynlerinde çıkışma nâmıyla fâide zam iderek içlerinden birine virüp bu vechile ibâdullâha ve eytâma ve vereseye ve sâire gadr eyledikleri şer'an memnû' iken memnu'lar olmayup bu fi'l-i kabîhi kendülere mekseb ittihâz eyledikleri taraf-ı şer'a ihbâr olunmağla bu makûle münkerâtın men'i şer'an lâzım ve mühim olmağın ba'de'l-yevm vuku' bulan muhallefâtdan kütüb-i mütenevvi'a bey'i iktizâ itdikde verese'-i müteveffâ İstanbul'da Bezzâzistân kurbunda sahhâflar sûkunda sahhâflar dellâlı olan on iki nefer kimesnelerden birinin ma'rifetiyle nidâ ve müzâyede ve bey' olunup külliyetlü kütüb olup müddet-i yesîrede bey'i netice bulmadığı sûretde Âsitâne'de Ebu'l-feth merhûm Sultân Mehmed Hân Hazretleri câmi'-i şerîfi hâricinde hâzır olan müşterilere ve sahhâflara ve şeyhleri ve dellâllarından bazıları müzâyede ve nidâsıyla bey'e arz ve inkıtâ'-ı rağbe ile semen-i mislini buldukda âhara bey' olunup köşe başlarında ve koltukcu dükkânlarında ve mahfî menzillerde ve beytü'l-malcı odasında kimi müşteri ve kimi dellâllık iderek bey' olunması men' ve nehy olunmak ümmet-i Muhammede ve eytâm ve vereseye ve sâ'ire hayr-ı mahz oldığı âşikâr olmağın ba'de'l-yevm muhallefâtdan bey'a arz olunmak iktizâ iden kitâblar müzâyedesinde sahhâflar şeyhi ve dellâllarından biri bulunmadıkça zikrolunan koltukcu dükkânı ve mahfî menzillerde ve mahall-i âharda bey' olunmayup ber vech-i mezkûr sahhâflar sûkunda yâhut Sultân Mehmed Hân Hazretleri cami'-i şerîfinde sahhâflar dellâlı mübâşeretiyle nidâ ve müzâyede

ve semen-i misliyle âhara bey' olunmak üzere kat'iyyü'l-mûfâd tuğrâlı emr-i âlişân sudûrı emr-i savâb olmağla işbu sûret-i müstahsene ilâ-mâ-şâallâhu te'âlâ düstûrü'l-amel ve mer'i ve mu'teber tutulmak bâbında baş muhâsebeye kayd ve sebt ve sahhâflar şeyh ve dellâlları yediyle vech-i meşrûh üzre bey'i içün yedlerine fermân-ı âlişân ihsân olunmak bâbında hâlâ sadr-ı rüm kadıaskeri Seyyid İbrahim zîdet fezâiluhû i'lâm itmekle mûcebince işbu sûret-i müstahsene ilâ-mâ-şâallâhu te'âlâ düstûrü'l-amel tutulmak üzere baş muhâsebeye kayd olunup emri virilmek bâbında fermân-ı âlişân sâdır olmağın mûcebince Rumeli kadıskerine hitâben emr-i şerîf virilmiştir. Fi 25 Safer sene 1191.

BOA. MAD. 10 221, s. 2.

BELGE: IV

BELGE: IV

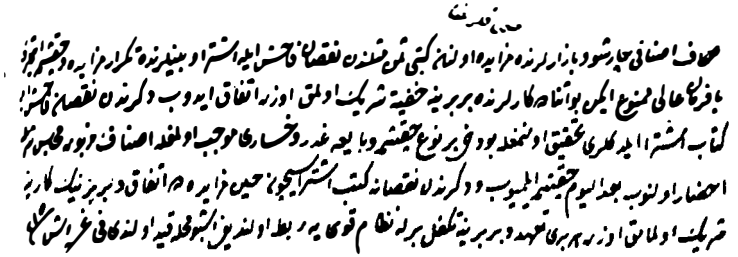
Sahhâflar çarşusında ve metrûkât ve muhallefâtda bi'l-müzâyede fürûht olunan kütübi sahhâflar birbirleriyle ittifâk ve şirket-i hafiyye ile arttırmayub rahîs bahâ ile iştirâ ve tamâm iğtisâb ve değerinin sülüs ve rub'ı bahâ ile iştirâ ve intihâb eyledüklerinden sonra birer mahalle tecemmu' ve beynlerinde tekrar müzâyede ve çıkışma iderek gâlî bahâya iblâğ ve şer'an ve kânûnen memnû' ve mezmûm olan kizbi ihtiyâr ile aldıkları her bir kitâbı beynlerinde çıkışma eyledikleri ziyâdesi bahâ ve mâl takdiriyle evvelen bâyi'i bir kat rahnedâr ve sâniyen müşteriyi bir gûne ızrâr ve bu suretde bir maddede bayi' ve müşteriyi dûçâr-ı hasâr ve kendüleri ez'âf-ı muzâ'af kâr eyledükleri lede't-tahkîk bu emr-i münker ve mezmûmun men' ve def'i bâbında mukaddemâ bi'd-defa'ât evâmir-i 'aliyye ısdârıyle tenbîh olunmuş-iken erbâb-ı hırs ve izz (?)[2] ve tama'kâr ve hîlebâzların şer'an ve 'örfen harâm ve memnû' olan emr-i münkeri irtikâba cesâretleri tahkîk olunduğuna binâ'en sahhâflar şeyhi huzûrunuza ihzâr ve emr-i 'âliyi kendüye kırâ'at-birle ba'de'l-yevm gerek sahhâflar çarşusında ve gerek metrukât ve muhallefâtda bey' olunan kütüb rahîs bahâ ile iştirâ ve ba'dehu beynlerinde çıkışma ile bey'a ictirâ olunur ise cem'iyyet eyledikleri mahallerinde ve hânelerinde tecessüs-birle o makûle bey' u şirâ' olunan kitâbın ibtidâ kaça alınup ba'dehu kaça satıldığı haber alındıkda cesâret iden ahz ve mâl ve eşyâsı cânib-i mîrîden zabt ve kendüsi katle bedel Magosa kal'asına kal'abend olunacağını sahhâfların gûş-ı hûşlarına ilkâ eylemesini ve bu makûle emr-i memnû' vukû'unda cesâret ideni kapuya göndermekde ve haber virmekde kusûr ider ise haber alındıkda kendüsi dahi kazâya uğrayacağı sahhâflar şeyhine ber-vech-i îzâh beyân ve te'kîde mübâderet olunmak bâbında muahharan dahi beyâz üzerine fermân-ı âli sâdır olmuşidi. El-hâletü hâzihî sahhâfân esnâfı mukaddemâ bi'd-defa'at memnû' olan kâr-ı mekrûhı icrâya ictisâr ile hilâf-ı fermân icrâ-yı mel'anete ibtidâr üzre oldıkları resîde-i sâmi'a-i tahkîk olmakdan nâşî muğâyir-i emr-i 'âli hareket idenlerin mukaddemâ sâdır olan fermân mûcebince *cezâ-yı mâ-yelîk*leri icrâ ile işbu şer'an ve kânûnen mezmûm olan kâr-ı mekrûhun men'-i küllî ile men' ve def'î matlûb-ı kat'i-i şâhâne olmağla imdi sahhâflar çarşusında ve metrukât ve muhallefâtda müzâyede ve fürûht olunan envâ'-ı kütüb rahîs bahâ ile iştirâ ve ba'dehu beynlerinde çıkışma ile bey' u fürûhta ictirâ olunur ise sırran tebdîller ta'yîniyle cem'iyyet eyledikleri mahallerinde ve hâne ve dükkânlarında tecessüs olunarak ol-makûle bey' u şirâ olunan kitâbın ibtidâ

2 Bu kelimeyi kâtip yanlışlıkla eklemiş olmalıdır. Zira aynı konudaki 20 Zilhicce 1204 tarihli fermanda bu kelime bulunmamaktadır: "...tenbîh ve te'kîd olunmuş-iken erbâb-ı hırs ve tama'kâr ve hîlebâzların şer'an ve 'örfen harâm ve memnu' olan". Bkz. Belge VI.

kaça alınup ba'dehu kaça satıldığı haber alındıkda cesâret iden ahz ve mâl ve eşyâsı cânib-i mîrîden zabt ve kendüsi katle bedel Magosa Kal'asına kal'abend olunacağı muhakkak ve meczûm idüğini ve işbu fermân-ı 'âliyi sâbıklara kıyâs ile tenbîh-i lafzî kabîlinden add ve yine âdet-i merdûde-i sâbıkaları üzere harekete cesâret iderler ise irtikâb idene emân virilmeyüp va'îdât-ı merkûme icrâsını derkâr idüğini sahhâfların gereği gibi gûş-ı hûşlarına ilkâ eylemesini ve bu günden sonra bu makûle emr-i memnû' vukû'unda cesâret ideni kapuya göndermekde ve haber virmekde kusûr ider ise der-'akab kendüsi kazâya uğrayacağını sahhâflar şeyhine ber-vech-i îzâh beyân ve tenbîh eyledikden sonra dâ'ima mûcibiyle amel olunmak içün işbu fermân-ı 'âlîyi sahhâflar şeyhi yedine i'tâya mübâderet eyleyesiz. Kaldı ki Kur'ân-ı azîm ve ehâdîs-i nebevî ve tefâsir ve sâ'ir kütüb-i fıkh-ı şerîfin basması ve basılmışının bey' ü şirâsı şer'an memnû' olduğuna binâ'en işbu kütüb-i şerîfenin sahhâflar çarşusında ve muhallefât ve metrûkâtda bey' u şirâ' olunmamasına dikkat lâzımeden olmağla bu makûle basma Kelâm-ı kadîm ve kütüb-i şerîfeyi sahhâflar bey' u şira' eylememesini ve her kim bey' u füruht ider ise alan ve sayan?[satan] kazaya uğrayacağını mü'ekkeden tenbîh eylemesini sahhâflar şeyhi merkûme te'kîde dikkat eyleyesin deyü buyruldu. Fi 9 S [safer] sene 1212.

ŞS. İstanbul Mahkemesi 76, s. 10-11.

BELGE: V

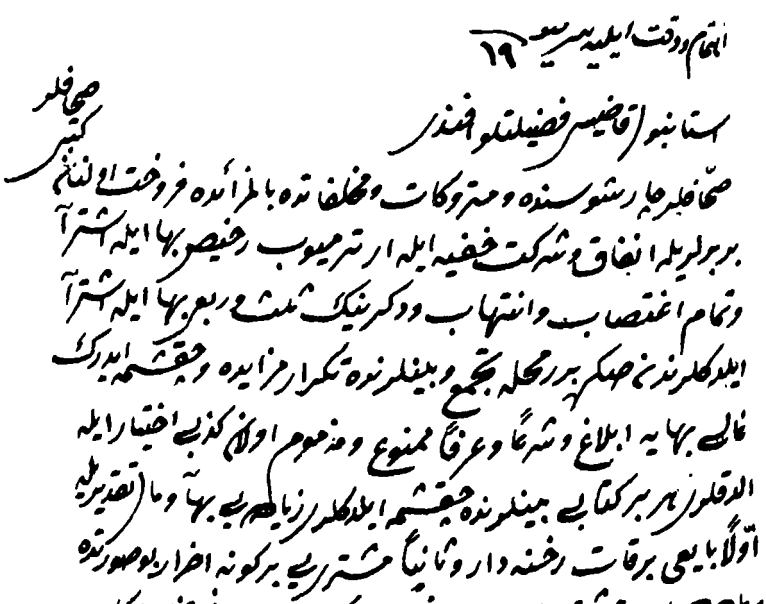

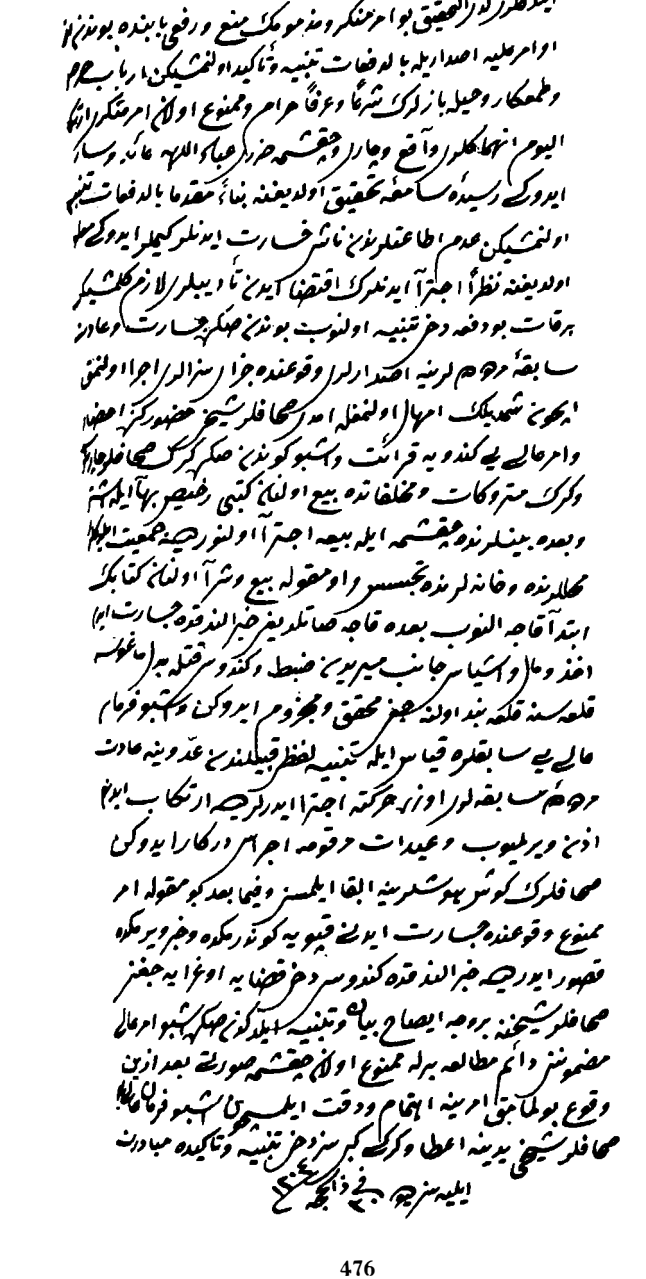
Sahhâflar nizâmı

Sahhâf esnâfı çarşu ve bazârlarında müzâyede olunan kütübi semen-i mislinden noksan-ı fâhiş ile iştirâ ve beynlerinde tekrar müzâyede ve çıkışma itmeleri bâ-fermân-ı 'âlî memnû' iken bu esnâda kârlarında birbirine hufyeten şerîk olmak üzere ittifâk idüp değerinden noksan-ı fâhiş ile kitâb iştirâ eyledikleri tahkîk olunmağla bu dahi bir nev' çıkışma ve bâyi'a ğadr ve hasârı mûcib olmağla esnaf-ı mezbûre meclis-i şer'a ihzâr olunup ba'de'l-yevm çıkışma eylemeyüp ve değerinden noksana kütüb iştirâsı içün hîn-i müzâyededе ittifâk ve birbirinin kârına şerîk olmamak üzere her biri taahhüd ve birbirine tekeffül birle nizâm-ı kavîye rabt olundığı işbu mahalle kayd olundı . Fî gurre-i Ş[a'ban] sene 215.

ŞS. İstanbul Mahkemesi 201, s. 77b.

BELGE: VI

BELGE: VI

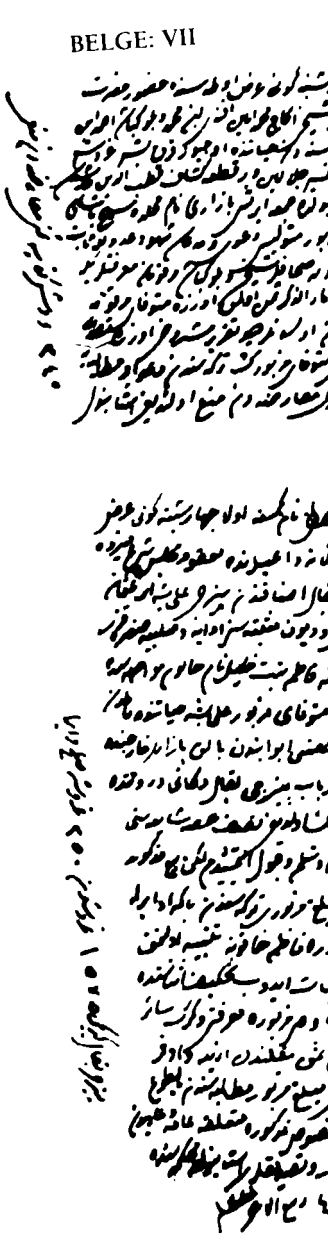
İstanbul kadısı fazîletlü efendi,

Sahhâflar çarşusında ve metrûkât ve muhallefâtda bi'l-müzâyede fürûht olunan kütübü sahhâflar birbirleriyle ittifâk ve şirket-i hafiyye ile arttırmayub rahîs bahâ ile iştirâ ve tamâm iğtisâb ve intihâb ve değerinin sülüs ve rub'u bahâ ile iştirâ eyledüklerinden sonra birer mahalle tecemmu' ve beynlerinde tekrar müzâyede ve çıkışma iderek gâlî bahâya iblâğ ve şer'an ve örfen memnû' ve mezmûm olan kizbi ihtiyâr ile aldıkları her bir kitâbı beynlerinde çıkışma eyledikleri ziyâde bahâ ve mâl takdiriyle evvelen bâyi'i bir kat rahnedâr ve sâniyen müşteriyi bir güne ızrâr bu suretde bir maddede bâyi' ve müşteriyi dûçâr-ı hasâr ve kendüleri ez'âf-ı muzâ'af kâr eyledükleri lede't-tahkîk bu emr-i münker ve mezmûmun men' ve refi bâbında bundan akdem evâmir-i 'aliyye ısdârıyla bi'd-defe'at tenbîh ve te'kîd olunmuş-iken erbâb-ı hırs ve tama'kâr ve hîlebâzların şer'an ve 'örfen harâm ve memnû' olan emr-i münkeri irtikâb ve el-yevm inhimâkları vâki' ve cârî' ve çıkışma zararı 'ibadulluha âi'd ve sârî idüği resîde-i sâmi'a-i tahkîk olduğuna binaen mukaddemâ bi'd-defe'at tenbîh olunmuşken 'adem-i itâ'atlarından nâşî hasâret idenler kimler idüği ma'lûm olduğuna nazaran ictirâ edenlerin iktizâ iden te'dibleri lâzım gelmişken bir kat bu def'a dahi tenbîh olunub bundan sonra cesâret ve âdet-i sâbıka-i merdüdelerine ısrarları vuku'unda cezâ-i sezâları icrâ olunmak için şimdilik imhâl olunmağla imdi sahhâflar şeyhi huzûrunuza ihzâr ve emr-i 'âlîyi kendüye kıra'at ve işbu günden sonra gerek sahhâflar çarşısında ve gerek metrûkât ve muhallefâtta bey' olunan kütübü rahîs baha ile iştirâ ve ba'dehu beynlerinde çıkışma ile bey'a ictirâ olunur ise cem'iyyet eyledikleri mahallerinde ve hânelerinde tecessüs ve o makûle bey' ü şirâ' olunan kitâbın ibtidâ kaça alınup ba'dehu kaça satıldığı haber alındıkda cesâret iden ahz ve mâl ve eşyâsı cânib-i mîrîden zabt ve kendüsi katle bedel Magosa Kal'ası'na kal'abend olunacağı muhakkak ve meczüm idüğin ve işbu fermân-ı 'âlîyi sâbıklara kıyâs ile tenbih-i lafzî kabîlinden 'add

ve yine 'âdet-i merdûde-i sâbıkaları üzere harekete ictirâ iderler ise irtikâb idene izin virilmeyüp va'îdât-ı merkûme icrâsı derkâr idüğin sahhâfların gûş-ı hûşlarına ilkâ eylemesini ve fîmâ ba'd bu makûle emr-i memnû' vukû'unda cesâret ideni kapuya göndermekde ve haber virmekde kusûr ider ise haber alındıkda kendüsü dahi kazâya uğrayacağını sahhâflar şeyhine ber-vech-i îzâh beyân ve tenbîh eyledikden sonra işbu emr-i 'âlî mazmûnunu da'im mutala'a-birle memnu' olan çıkışma sûreti ba'de'z-în vukû' bulmamak emrine ihtimâm ve dikkat eylemesi-çün işbu fermân-ı 'âlîyi sahhâflar şeyhi yedine i'tâ ve gereği gibi siz dahi tenbîh ve te'kîde mübâderet eyleyesiz deyû fî 20 Zilhicce sene 1204.

ŞS. İstanbul Mahkemesi 65, varak 85a-85b.

BELGE: VII

BELGE: VII

Ma'rûz

345 guruş kitâba semeni mu'ârazadan men'

Derûn-ı 'arzuhâlde mezkûrü'l-ism sahhâf el-Hac Mustafâ bin el-Hac Süleyman Çehârşenbih güni 'Arz Odası'nda huzûr-ı hazret-i sadaret-penâhîde 'akd olunan meclis-i şer'-i münîrde sâhib-i 'arzuhâl sahhâflar şeyhi el-Hac Mehmed Emîn Efendi ibn-i Mehmed ve bölükbaşı Ahmed ibn-i İsmail muvâcehelerinde bundan akdem vefat iden sahhâf es-Seyyid Sa'dullah nâm kimesneden hayâtında üç yüz kırk beş guruş semen-i medfû' ve makbûza bi-safkati vâhide iştirâ ve kabz eylediğim bir kıt'a *Tefsîr-i Celâleyn* ve bir kıt'a *Keşşâf Kutbü'd-dîn Hâşiyesi* ve sekiz kıt'a mücelled *Buhari-i Şerîf* şerhi *Aynî* nâm on cild kitâb İstanbul'da Cumaertesi Pazarı nâm mahalde Mesîh Paşa-yı Atîk Câmi'-i Şerîfi'nde mevzû' kütüb-i mevkûfeden olduğunu vakf-ı mezbûr mütevellisi da'vâ ve müdde'âsı şuhûd-ı 'udûlle sâbit ve mütehakkik olup kütüb-i mezkûre yedimden nez' olunup lâkin kütüb-i mezkûre sahhâflar şeyhi ve bölükbaşı-yı merkûmân ma'rifetleriyle bâ-fermân-ı 'âlî tefahhus ve zâhire ihrâc-birle yedimden nez' olunmasına sebeb olmalarıyla mârrü'z-zikr semen olmak üzere mütevelîâ-yı merkûma medfû'um olan üç yüz kırk beş guruşu mezbûrân mallarından baña zâmin olsunlar deyü takrîr-i meşrûhı üzre tasaddî eyledigi da'vâsı şer'an mesmû'a ve iltifâta şâyân olmayup meblağ-ı merkumı mütevelîâ-yı mezbûrun terekesinden da'vâ ve mütâlebeye muhtâc idügi kendüye tefhîm ve da'vâ-yı mezkûresiyle mezbûrâna bî-vech-i şer'î mu'ârazadan men' olunduğı İstanbul Mahkemesi'nden huzûr-ı 'âlîlerine i'lâm olundı. Fi 7 min CA. [1]221.

ŞS. İstanbul Mahkemesi 90, s. 66a.

BELGE: VIII

ŞS. Mahmutpaşa Mahkemesi 65, s. 12b .

Kitâb Men'

465 [guruş]

Sahhâf esnafından Mehmed Emîn Efendi ibn-i Osman [nâ]m [kimesne] mücellid tâ'ifesinden Serkiz veled-i Boğos zimmî muvâcehesinde mersûm Serkiz zimmî târih-i i'lâmdan yedi sene mukaddem on dört cild *Tütînâme* ve yirmi cild *İzzî* şerhi *Sa'deddin* ve iki cild *Kırk Su'âl* kitâblarını malı olmak üzre dört yüz altmış beş guruş semen-i medfû' ve makbûza bana bey' ve temlîk ve teslîm eylediğinde ben dahi ber- vech-i muharrer iştirâ ve temellük ve kabz ve kabûl eylediğimden sonra sahhâf esnafından gâ'ibân 'ani'l-meclis Kırımî el-Hâc 'Osman Efendi ibn-i 'Abdullah ve Lâleli imâmı Hâfız Mehmed Efendi ibn-i 'Abdullah nâm kimesneler zikr olunan kitâblar malları olduğunu esnâf-ı mezkûreye mahsûs lonca odasında bana ifâde eylediklerinde ben dahi gâ'ibân-ı mezbûrânı tasdîk edip huzûr-ı hâkimü'ş-şer'de lede't-terâfu' hükm-i hâkimü'ş-şer' lâhık olmaksızın zikr olunan kitâbları gâ'ibân-ı merkûmâna ber-vech-i muharrer tasdîkimle teslim eylediğimde onlar dahi yedimden ahz ve kabz etmeleriyle mücerred ben gâibân-ı merkûmânı tasdîkimle zikr olunan kitâbları kendülere teslîm eylediğime binâ'en

İsmail E. Erünsal

mersûm Serkiz zimmîye ber vech-i muharrer medfû'um olan semen-i mezkûr dörт yüz altmış beş guruşu zimmî-i mersûmdan bi'l-mürâca'a taleb ederim deyû müdde'î-i merkûmun takrîr-i meşrûhu üzre zikr olunan kitâbları lede't-terâfu' hükm-i hâkimü'ş-şer' lâhık olmaksızın gâ'ibân-ı mezbûrânı tasdîkiyle teslîmini mukırr ve mu'terif iken ber vech-i muharrer tasaddî eylediği mürâca'at-ı da'vâsı mesmû'a ve iltifâta şâyân olmadığı kendüye ba'de't-tefhîm müdde'î-i merkûm da'vâ-yı mezkûresiyle mersûm Serkiz zimmîye bî-vech-i şer'î mu'ârazadan men' olunduğu mübâşirleri Bâb müşîri zabtiyeden Âsitâneli Halil Gavvâs.

Fî 17 Receb sene 1262.

ŞS. Mahmutpaşa Mahkemesi 65, s. 12b.

BELGE: IX

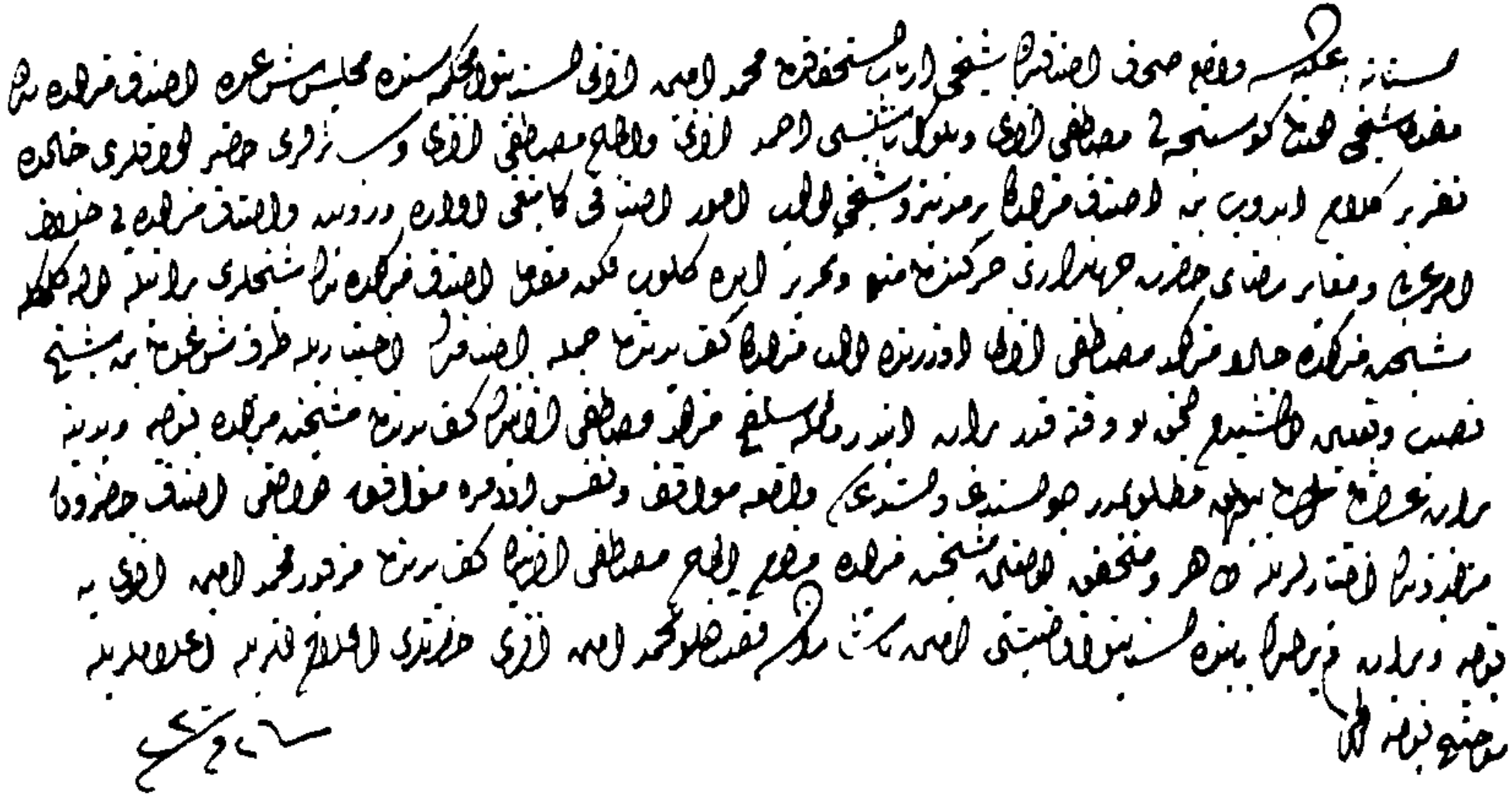
BELGE: IX

Ma'rûz

Âsitâne-i 'aliyyede vâki' sahhâf esnafından es-Seyyid Ahmed Efendi ve Mehmed Emin Efendi ve es-Seyyid Mustafa Efendi ve es-Seyyid Halil Efendi ve Mustafa Efendi ve Ahmed Efendi ve Mehmed Sadık Efendi ve el-hac İsmail Efendi ve es-Seyyid Abdurrahman Efendi ve Somalı Ahmed Efendi ve Küçük Hüseyin Efendi ve Üsküdarî el-hac Ali Efendi ve Yusuf Efendi ve sâ'irleri meclis-i şer'-i münîrde hâlâ sahhâflar şeyhi Mustafa Efendi ibni'ş-şeyh Ômer Efendi ve bölükbaşıları Ahmed tarafından muvâcehelerinde kadîmü'l-eyyâmdan esnâfımıza şeyh olanlar berât-ı âlişân ile olagelüp lâkin işbu hâmiş-i arzuhâle olunan der-kenâr tarihinden beri terk olunmuş olduğundan esnâf içlerinden bir kimesneyi kendü kendülerine şeyh ve bölükbaşı ta'yin eylediklerinden nizâm ve intizâmımız muhtel ve müşevveş ve ba'zan terekelerde lede'l-müzâyede bey' olunan kütüb değer bahâsından noksana bey' olunmağla verese-i sığâra ğadr ve hayf ve ba'zan nizâ'a müeddî olmağla hâlâ şeyhimiz olan Şeyh Mustafa Efendi ve bölükbaşı olan Ahmed Efendi dâ'ileri sadakat ve istikâmet ile mevsûf ve muttasıf ve perhizkâr kimesneler olduklarından bizler dahi evzâ' ve etvârlarından hoşnûd ve râzılar olmalarımız ile merkûm Mustafa Efendi üzerlerimize şeyh ve Ahmed Efendi bölükbaşı nasb ve ta'yîn olunmak murâdımızdır deyu iltimas ve istid'â etmeleriyle merkûm Mustafa Efendi esnâf-ı merkûme üzerlerine şeyh ve Ahmed bölükbaşı nasb ve ta'yîn olunup yedlerine başka başka berât-ı şerîf-i âlişân sadaka ve ihsân buyrulmak bâbında İstanbul Mahkemesi'nden huzûr-ı 'âlîlerine i'lâm olundu. Fî 29 B [Receb] sene 1211.

ŞS. İstanbul Mahkemesi 67, s. 41.

BELGE: X

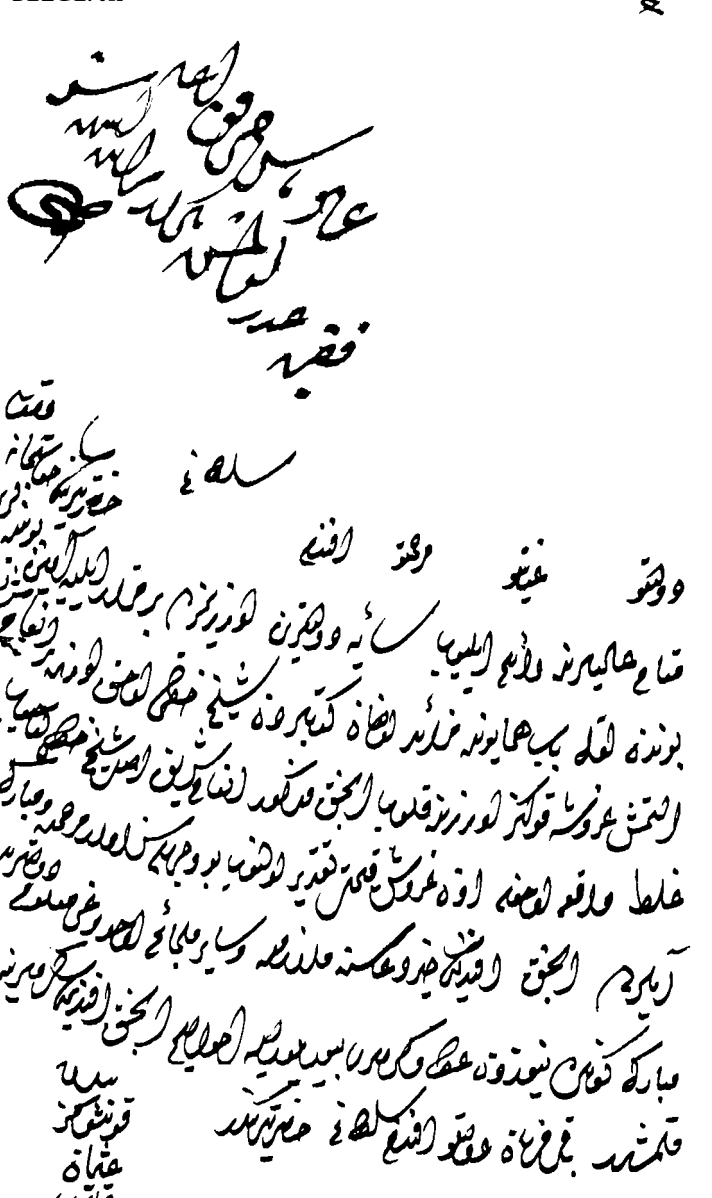

BELGE: X

Âsitâne-i 'aliyye'de vaki' sahhâf esnafının şeyhi erbâb-ı istihkakdan Mehmed Emin Efendi İstanbul Mahkemesi'nde meclis-i şer'de esnâf-ı mezbûrenin mukaddema şeyhi olan Köstenceli Mustafa Efendi ve bölükbaşısı Ahmed Efendi ve el-Hac Mustafa Efendi ve sâ'irleri hâzır oldukları halde takrir-i kelâm idüp ben esnâf-ı mezbûrun bir müddetden berü şeyhi olup umûr-ı esnâfı ke-mâ-yenbağî idâre ve rü'yet ve esnâf-ı mezbûreyi hilâf-ı emr-i 'âlî ve muğâyir-i rızâ-yı hazret-i cihândârî hareketden men' ve tahzîr idegelüp lâkin mukaddemâ esnâf-ı mezkûrenin şeyhleri berât ile oluna-gelmekle meşîhat-ı mezkûre hâlâ mezkûr Mustafa Efendi üzerinde olup mezbûrun kefî-i yedinden cümle esnâfın ihtiyarıyla taraf-ı şer'den ben şeyh nasb ve ta'yin olunmuş idim. Ancak bu vakte kadar berât ettirmememle selefim mezbûr Mustafa Efendi'nin kefî-i yedinden meşihat-ı mezbûre tevcîh ve yedine berât-ı 'âlîşân ihsân buyrulmak matlûbumdur diyü istid'a ve istid'ası vâkı'a muvâfık ve nefsü'l-emre mütevâfık olduğu esnâf-ı hâzırûn-ı mezbûrunun ihtiyârlarıyla zâhir ve mütehakkık olmağın meşîhat-ı mezbûre merkum el-Hac Mustafa Efendi'nin kefî-i yedinden mezbûr Mehmed Emin Efendi'ye tevcîh ve berât verilmek bâbında İstanbul Kadısı Emin Paşazâde fazîletlü Mehmed Emin Efendi hazretleri i'lâm etmeleriyle i'lâmlarıyla mûcebince tevcîh olunmak. Fi 2 M[uharrem] sene 1220.

BOA. A. DVN. RSK 129, s. 189.

BELGE: XI

BELGE: XI

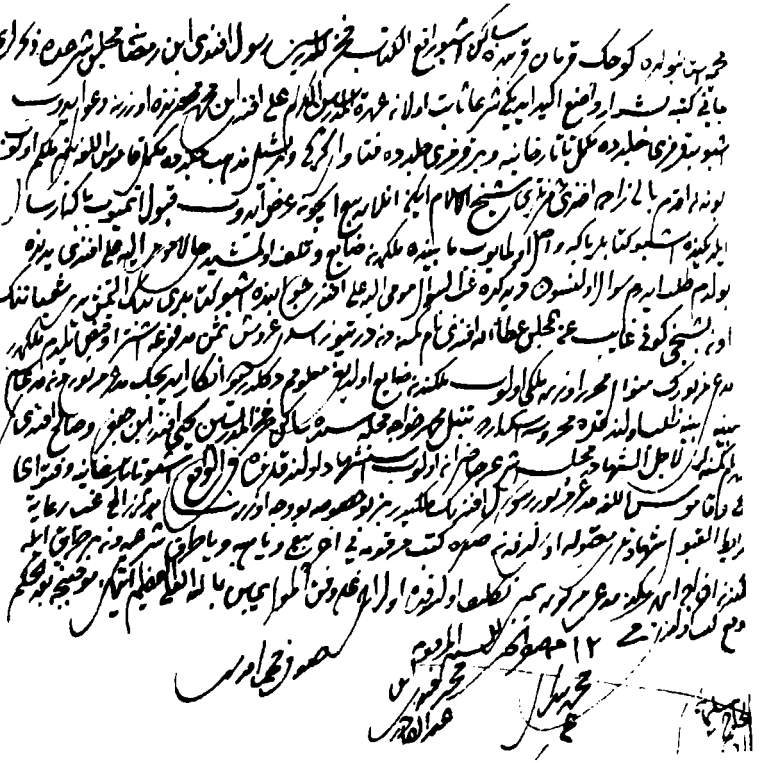
Devletlü inâyetlü merhametlü efendim sultânım hazretlerini Hak sübhânehû ve te'âlâ makâm-ı 'âlîlerinde dâ'im eyleyüp sâye-i devletlerini üzerimizde ber-karâr eyleye âmin. Bu bendeleri bundan evvel Bâb-ı Hümâyûn'da müzâyede olunan kitâblardan Şeyh hattı olmak üzre bir *En'âm-ı Şerîf* altmış guruşa kulunuz üzerinde kalup ancak mezkûr *En'âm-ı Şerîf* asıl Şeyh hattı olmayup galat vâki' olmağla on guruş kıymet takdîr olunup bu vechile sezâvâr-ı merhamet ve mübârek aylarda ancak efendimin hayr du'âsına mülâzemet ve sâ'ir melce'im olmaduğı ma'lûm-ı devletleridir. Mübârek günlerde ne yüzden atâ ve keremleri buyurulur ise ahvâlim ancak efendimin keremlerine kalmışdır. Bâkî fermân devletlü efendim sultânım hazretlerinindir

Bende
Konşunuz
Osman
Kulları

Derkenâr: İzzetlü Başbakikulı Ağa
fakîre gadr olunmuş tekrâr müzâyede ettiresiz.

BOA. D. BŞB. 1/46.

BELGE: XII

BELGE: XII

Mahmiye-i İstanbul'da Küçük Karaman kurbunda sâkin işbu râfi'ü'l-kitâb fahrü'l-müderrisîn Resul Efendi b. Ramazan meclis-i şer'de zikirleri câî kütübe [...] vâzı'ü'l-yed idiği şer'an sâbit olan 'umdetü'l-müderrisîni'l-kirâm Ali Efendi b. Mehmed mahzarında üzerine da'vâ edip işbu bir kırmızı cildde mükemmel *Tatarhâniyye* ve bir kırmızı cildde *Fetâvâ-yı Kerekî* ve bir yeşil müzehheb cildde mükemmel *Kâmûsü'l-Lüga* benim mülküm olup bundan akdem Bâlizâde Efendi hazretleri şeyhü'l-islâm iken anlara bey' içün 'arz edip kabûl etmeyip bana irsâl eylediğinde işbu kitâblar bana vâsıl olmayıp mâbeynde mülkümden zâyi' ve telef olmuşidi. Hâlâ mûmâ-ileyh Ali Efendi yedinde buldum taleb ederim su'âl olunsun dedikde gıbbe's-su'âl mûmâ-ileyh Ali Efendi cevâbında işbu kitâbları bin altmış yedi Şa'bân'ının on beşinci günü gâyib 'ani'l-meclis Ataullah Efendi nâm kimesneden dört yüz esedî guruş semen-i medfû'a iştirâ ve kabz eyledim mülkümdür, müdde'î-i mezbûrun minvâl-i muharrer üzere mülkü olup mülkünden zâyi' olduğu ma'lûmum değildir deyü inkâr edicek müdde'î-i mezbûrdan müdde'âsını mübeyyine beyyine taleb olundukda mahrûsa-i Üsküdar'da Tenbel Mehmed Hoca mahallesinde sâkin fahrü'l-müderrisîn Yahya Efendi b. Cafer ve Sâlih Efendi b. Mehmed nâm kimesneler li-ecli'ş-şehâde meclis-i şer'a hâzırân olup istişhâd olunduklarında fi'l-vâki' işbu *Tatarhâniyye* ve *Fet[â]vâ-yı Kerekî* ve *Kâmûsü'l-Lüga* müdde'î-i mezbûr Resul Efendi'nin mülkûdür biz bu husûsa bu vech üzere şâhidleriz ilh. gıbbe ri'âyeti'ş-şerâ'iti'l-kabûl şehâdetleri makbûle oldukdan sonra kütüb-i merkûmeyi âhara bey' veya hibe veya turûk-ı şer'iyyeden bir tarîk ile mülkünden ihrâc etmediğine müdde'î-i mezbûra yemîn teklîf olundukda ol dahi 'alâ vefki'l-mes'ûl yemîn-i bi'llâhi'l-'aliyyi'l-'azîm etmeğin mûcebince ba'de'l-hükm mâ-vaka' ketb olundu.

Fî 12 min Saferi'l-hayr li-seneti'l-merküme [1067].

Şuhûdü'l-hâl: El-Hac Süleyman b. Ebibekr, Mehmed Bey b. Ali, Mehmed Efendi b. Abdülkadir, Sofu Mehmed Efendi.

ŞS. İstanbul Mahkemesi 9, s. 156a/1.

BELGE: XIII

٢٠

مقام سلطانی حضرت شیخ کبیر یه

BELGE: XIII

Makâm-ı Mu'allâ-yı Hazret-i Meşîhat-ı Kübrâya

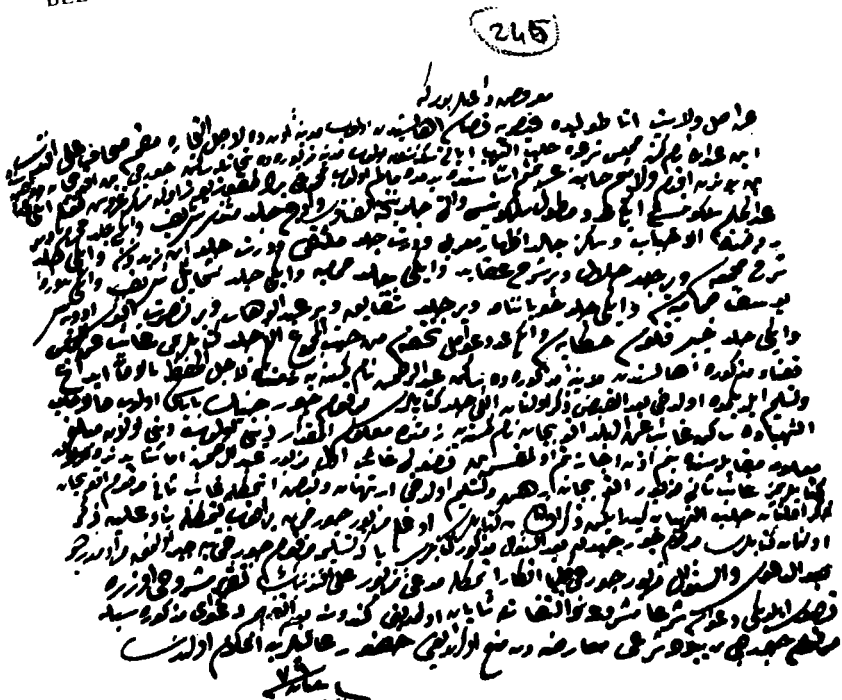
Dâ'î-i dirîneleri mine'l-kadîm Çarşı-yı Kebîr'de esnafımıza mahsûs olan Sahhâflar Çarşısı'nda mukîm sahhâf esnâfından olup muhât-ı ilm-i efdal-ârâ-yı meşîhat-penâhîleri olduğu üzre çarşımızda öteden beri bir takım zevât-ı kirâmın terekesinden bi'l-müzâyede füruht olunan ve beyne'l-esnaf alınıp satılmakda bulunan ve bi'l-cümle talebe-i ulûm tarafından mübaya'a kılınan kütüb ve resâilin ekserîsi ve belki cümlesi Furkân-ı Kerîm ve Ehâdis-i nebevî ve Tefâsir-i şerîfeden ibâret olup sâlifü'l-arz kütüb-i mukaddese-i mübârekenin bey' u şirâ ve husûsât-ı sâ'ire ve muhâfazasına ri'âyet-i mahsûsa-i vâcibe haseb-i asliyye münhasıran millet-i mu'azzeze-i İslâmiyeye mahsûs olup milel-i sâ'ire ise işbu mezâyâ-yı mühimmeden bî-behre bulundukları cihetle bu ana kadar çarşımızda ve esnâfımız dâhilinde millet-i İslâmiyeden başka milel-i sâ'ireden hiç ferd-i vâhid kimesne bulunmamış iken çend gün mukaddem esnafımızdan bir kimsenin haber ve ma'lûmâtı olmaksızın ve yedinde esnâf tezkiresi bulunmaksızın Ermeni milletinden Aydala nâmında bir şahıs hod-be-hod çarşımızdan bir dükkân isticâr ve derûnuna Tefâsir-i şerîfeye müte'allik bir hayli kütüb ve resâil vaz' ederek âdeta sahhâflık etmek ve müzâyedeye pey sürmek gibi ahvâlde bulunduğundan bu ise rızâ-yı adâlet-irtizâ-yı hazret-i emîri'l-mü'minîne muhâlif bulunduğu misillü nezd-i efdal-vefd-i hazret-i veliyyü'n-ni'amîlerince dahi min-külli'l-vücûh tecvîz buyrulmayacağından lütfen merkûmun çarşımızdan ihrâcıyla yüzlerce senelerden beri emsâli görülmemiş bir ahvâl-i müte'essife-i gayr-ı meşrû'aya meydan verilmemesi husûsunu muttassıf ve mûtecellî buyruldukları şîme-i kerîme-i cenâb-ı meşîhat-ı İslâmiyelerinden istirhâm eyleriz. Ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde irâde ve fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. 30 Zilhicce sene 1310.

Mühür: Çarşû-yı Kebîr sahhâf esnafı kethüdası Hacı Muharrem

'an esnâf Ahmed	'an esnâf Mehmed Hilmi	numara 15, 'an esnâf Mehmed Es'ad
numara 18, 'an esnâf İbrahim b. Hüseyin	numara 75, 'an esnâf Mehmed	numara 22, 'an esnâf el-Hac Nuri
numara 14, 'an esnâf Es-Seyyid Mehmed	numara 38, 'an esnâf Ali Rıza	[numara] 32, 'an esnâf Es-Seyyid Ömer
[numara] 45, 'an esnâf Maksud Hulusi	[numara] 70, 'an esnâf Hafız Ahmed	[numara] 20, 'an esnâf Ali Rıza
numara 17, 'an esnâf Es-Seyyid Musa Kâzım	numara 81, 'an esnâf el-Hac Mehmed Ali	[numara] 42, 'an esnâf Osman Süleyman
[numara] 69, 'an esnâf Hüseyin Sârim	numara 25, 'an esnâf el-Hac İbrahim	[numara] 61, 'an esnâf Es-Seyyid Mehmed
[numara] 57, 'an esnâf el-Hac Süleyman	numara 52, 'an esnâf Halil Nuri	[numara] 21, 'an esnâf Mehmed Sadık
numara 77, 'an esnâf es-Seyyid Hafız Yusuf	'an esnâf Abdülhalim el-Vehîf	numara 68, 'an esnâf Mustafa Sârım
numara 54, 'an esnâf İsmail Hakkı	'an esnâf Abdurrahman	'an esnâf es-Seyyid Mehmed Hulusi
'an münâdî es-Seyyid Mehmed Şükrü	'an münâdî Osman Nuri	'an münâdî es-Seyyid Mustafa Zehebî
'an münâdî el-Hac Osman Mısrî	'an münâdî Mustafa	'an münâdî Seyyid Ömer
'an münâdî es-Seyyid Mehmed		

BOA. DH.MKT. 133/9

BELGE: XIV

BELGE: XIV

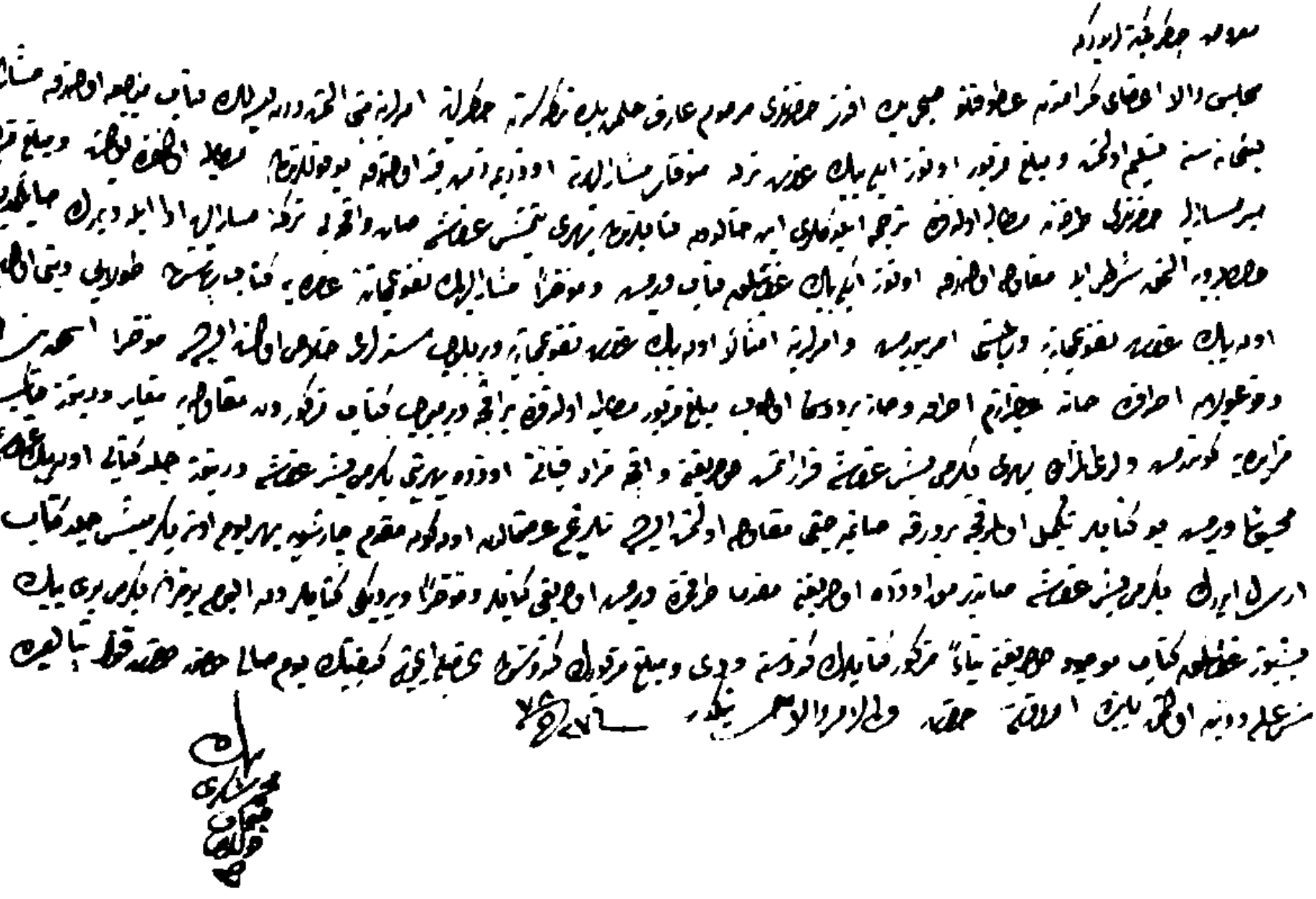
Ma'rûz-ı dâ'îleridir ki

'An-asl vilâyet-i Anadolu'da Kayseriye kazâsı ahâlîsinden olup medîne-i Adana'da li-ecli't-ticâre mukim Sahhâf Ali Efendi b. Abdullah nâm kimesne meclis-i şer'de Halebü'ş-şehbâ eyâleti sekenesinden olup medîne-i mezbûrede ticâ[re]tle sâkin Corci b. Akobcan muvâcehesinde ben bundan akdem vilâyetim cânibine azîmetim esnâsında yedimde malım olup mecmû'u bin dokuz yüz on sekiz guruş kıymetli iki aded *Abdülhalim Siyelkûtîsi* ve iki aded *Mutavvel Siyelkûtîsi* ve altı cild *Behcetü'l-Fetâvâ* ve üç cild *Mesnevî-i Şerîf* ve iki cild *Muharrem* ve bir *Ravzatü'l-Ahbâb* ve sekiz cild *İzhâr Mu'ribi* ve dört cild *Mültekâ* ve dört cild *İbn Zeydun* ve iki cild *Şarkı Mecmû'ası* ve bir cild *Celâl* ve bir *Şerh-i Akâid* ve iki cild *Hammâmiye* ve iki cild *Şemâil-i Şerîf* ve iki *Sûre-i Yûsuf Hamâviyesi*? ve iki cild *Hûbânnâme* ve bir cild *Şakâik* ve bir *Abdülvehhâb* ve bir *Nusret Efendi Edviyesi* ve iki cild *Hayber Kalesi Hikâyesi* ve iki aded *Avâmil Tuhfesi*, min-haysi'l-mecmû' elli cild kitâblarımı ğâib ani'l-meclis kazâ-i mezkûre ahâlîsinden medîne-i mezkûrede sâkin Abdurrahman nâm kimesneye li-ecli'l-hıfz bi'l-emâne îdâ' ve teslîm eylediğimde ol dahi ba'de'l-kabz zikr olunan elli cild kitâbları merkûm Corci'nin babası olup hâlâ Halebü'ş-şehbâ'da sâkin gâib ani'l-beled Akobcan nâm kimesneye zimmetinde ma'lûmü'l-mikdâr deyni olup deyni olan meblağ-ı ma'lûme mukâbelesinde benim izin [ve] icâzetim olmaksızın fuzûlî ğâib-i evvel mezbûr Abdurrahman emâneten yedinde olan kitâblarımız ğâib-i sânî mezbûr Akobcan'a rehin ve teslîm ol dahi irtihân ve kabz etmekle ğâib-i sânî merkûm Akobcan zikr olunan Halebü'ş-şehbâ'ya gider iken zikr olunan kitâbları oğlu mezbûr Corci'ye bırakıp gitmekle binâ'en-aleyh zikr olunan kitâbları merkûm Corci'den ba'de's-su'âl mezkûr kitâbları bana teslîme merkûm Corci'ye cebr olunmak murâdımdır deyü ba'de'd-da'vâ ve's-su'âl mezbûr Corci külliyen inkâr etmekle müdde'î-i mezbûr Ali Efendi'nin takrîr-i meşrûhu üzre tasaddî eylediği da'vâsı şer'an meşrû'a ve iltifâta şâyân olmadığı kendisine ba'de't-tefhîm da'vâ-yı mezkûresiyle merkûm Corci'ye bî-vech-i şer'î mu'ârazadan men' olunduğu huzûr-ı 'âlîlerine i'lâm olundu.

Fî 23 Şa'bân sene [12]76.

Adana ŞŞ, 67, s. 76b.

BELGE: XV

BELGE: XV

Ma'ruz-ı çâker-i kemîneleridir ki meclis-i vâlâ a'zâ-yı kirâmından atûfetlü Subhi Bey Efendi hazretleri merhûm Ârif Hikmet Bey terekesinden çâkerlerine emirlerine mebnî altmış dört keselik kitâb mühâya'a olunarak müşârûn-ileyhin kütübhânesine teslîm olunmuş ve meblağ-ı mezbûr otuz iki bin kuruş tereke-i müteveffâ-yı müşârûn-ileyhden üzerime zimmet kayd olunarak bu kullarından mütâlebe olunmakda bulunmuş ve meblağ-ı mezbûru mîr-i müşârûn-ileyh hazretleri tarafından mütâlebe olundukda tercûme eyledikleri İbn Haldun kitâblarından "beheri yetmiş kuruşa sat ve akçeyi tereke-i müşârûn-ileyhe edâ eyle" diyerek satılmadığı hâlde geriye alınmak şartı ile mukâvele olunarak otuz iki bin kuruşluk kitâb vermiş ve mu'ahharan müşârûn-ileyhin Takvimhâne-i Âmire'ye kitâb bahâsından dolayı deyni olub on bin kuruş Takvimhâne'ye verilmesini emir buyurmuş ve emirlerine imtisâlen on bin kuruş Takvimhâne'ye verilip senedleri halâs olunmuş ise de mu'ahharan İshak Paşa'da vukû' bulan ihrâkda hâne-i âcizânem ihrâk ve hâne-berdûş olup meblağ-ı mezbûr mütâlebe olundukda bir akçe vermeyip kitâb-ı mezkûrdan mukâveleye muğâyir dört yüz kitâb müzâyedeye göndermiş ve lede'l-müzâyede beheri yirmi beş kuruşa karâr etmiş olduğunu ve akçe mezâd fiyatı üzere beherini yirmi beşer kuruşa dört yüz cilt kitâbı on bin kuruşa mahsûben vermiş bu kitâblar tekmîl olmadıkça bir varaka satmayacağı mukâvele olunmuş ise de târih-i arzuhâlden on gün mukaddem çarşıya beher yevm onar yirmişer cilt kitâb irsâl ederek yirmi beşer kuruşa sattırmak üzere olduğunu mukaddemâ tarafımıza vermiş olduğu kitâblar ve muahharan verdiği kitâblardan el-yevm yedimizde yirmi yedi bin beş yüz kuruşluk kitâb mevcûd olduğuna binâ'en mezkûr kitâbların kendisine reddi ve meblağ-ı mezbûrun kendisinden tahsîli için keyfiyetin yevm-i Salı huzûr-ı hazret-i Fetvâ-penâhîde şer'le rû'yet olunmak bâbında emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr ve'l-ihsânındır.

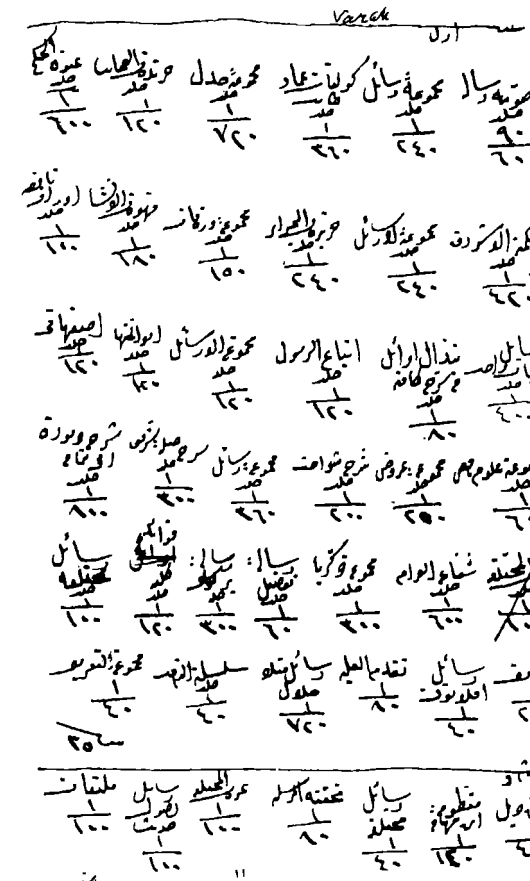
Fî 27 C 78.

Bende Mehmed Şükrü, Sahhâf kulları.

BOA. MVL. 382/63.

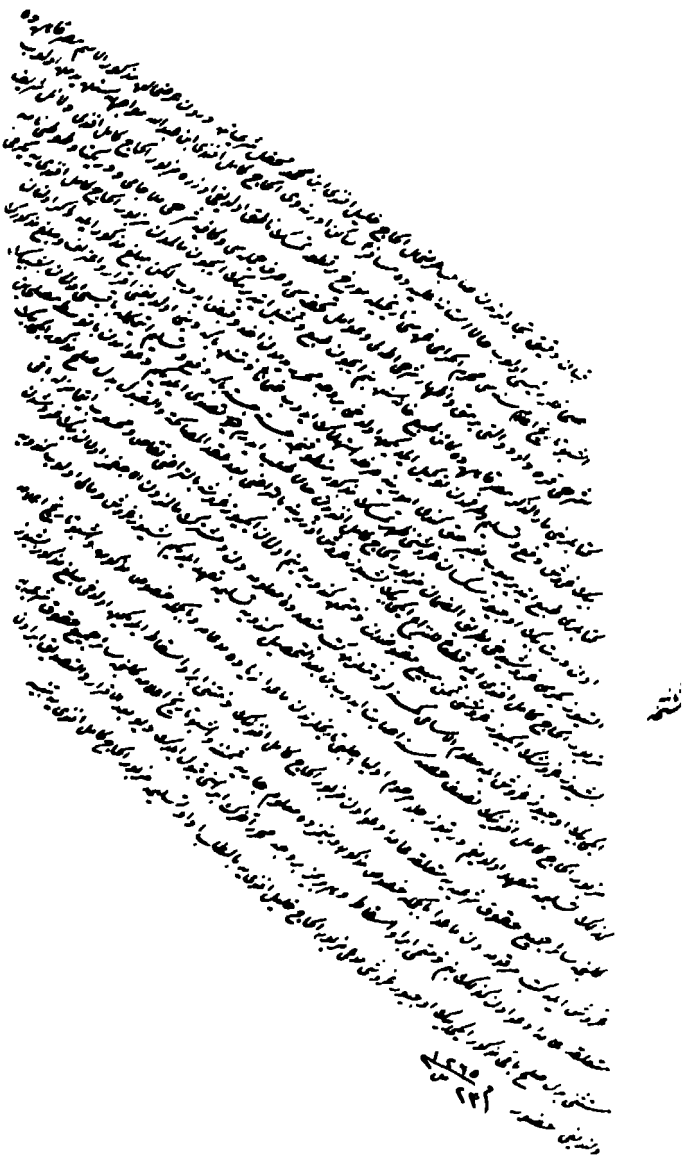
BELGE: XVI

D.BŞM. MHF 15/5

Şehid Ali Paşa'nın satışa sunulan kitapları: BOA. DBŞM. MHF.15/5

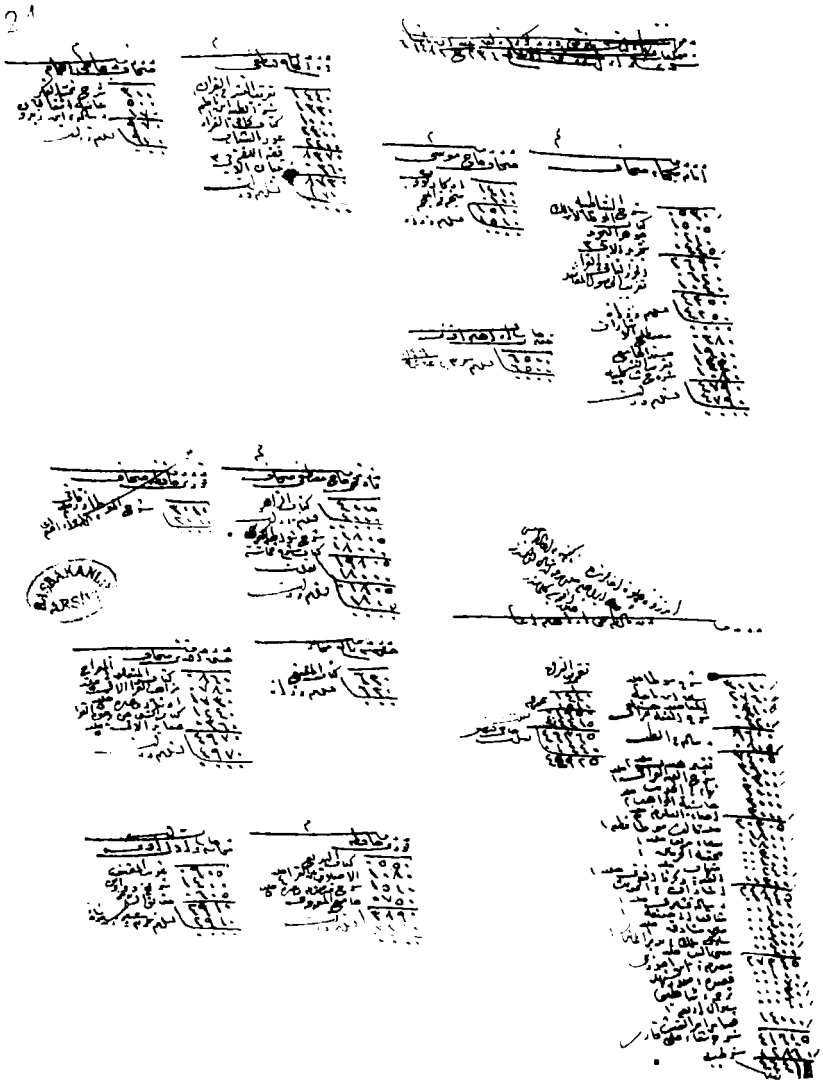
BELGE: XVII

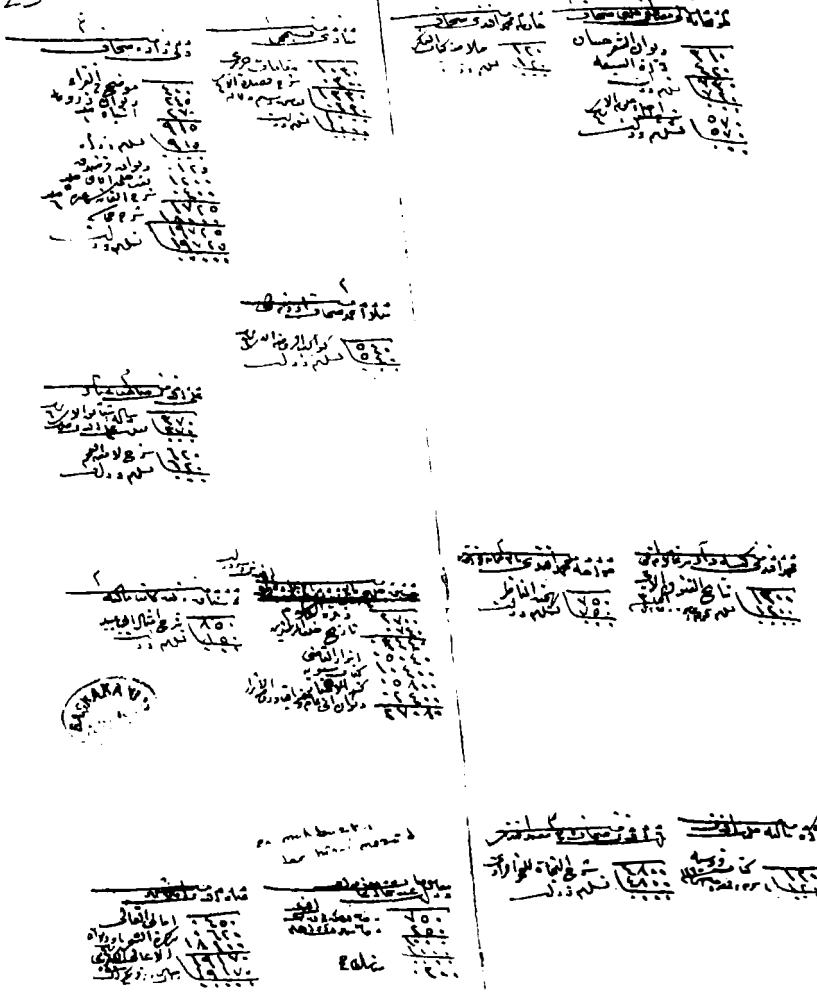
BELGE: XVII

Kapan-ı Dakik tüccarlarından sâhib-i 'arz-ı hâl el-Hac Halil Efendi b. Mehmed mahfel-i şer'iyyâtda derûn-ı arz-ı hâlde mezkûrü'l-ism Mısr-ı Kahire'de sahhâflar re'isi olup hâlâ Âsitâne-i Aliyye'de müsâfiren sâkin Edirnevî el-Hac Kâmil Efendi b. Abdullah muvâcehesinde yedimde olup işbu târih-i i'lâm senesi Muharremü'l-haramı gurresi târihiyle müverrâh bir kıt'a temessük nâtık olduğu üzere mezbûr el-Hac Kamil Efendi *Delâil-i Şerîf Şerhi*, *Kara Davud* ve *Altı Parmak* ve *İzhar Şerhi*, *Adalı* ve *Avâmil Tuhfesi* ve *Sarf Cümlesi* ve *Kâfiye Şerhi Molla Câmi'* ve *Dürr-i Yektâ* ve *Tûtînâme* kitaplarını mârru'z-zikr Mısr-ı Kahire'de kâin tab'hânesinde benim içün tab' ve temsîl etdirmek için malımdan mezbûr el-Hac Kamil Efendi'ye yirmi bin kuruş def' ve teslim ve tarafımdan tevkîl eylediğimde ol dahi ber vech-i muharrer yedimden ahz u kabz edip lâkin meblağ-ı mezkûr ile zikr olunan kitapları tab' ettirmeyip bi-ğayrı hakkin kendü umûruna sarfla istihlâk edip zımânen zimmetinde bana deyni olduğunu ikrâr ve i'tirâf ve meblağ-ı mezkûrun on dört bin üç yüz seksen kuruşunu zahr-ı temessük-i mezkûr mantûkunca ceste ceste bana def' ve teslim etmekle bâkîsi olan beş bin altı yüz yirmi kuruş dahi bi-tarîki'z-zıman mezbûr el-Hac Kamil Efendi'den hâlâ talep ederim deyü tasaddî eylediğim da'vâmdan bâ-tavassut-ı muslihîn mezbûr el-Hac Kamil Efendi ile kat'an li'n-nizâ' iki bin beş yüz kuruş üzerine bi't-terâzî ba'de akdi'l-musâleha ve'l-kabul bedel-i sulh-ı mezkûr iki bin beş yüz kuruşun iki yüz kuruşunu semen-i mebî'-i makbûzdan zimmetimde kendüye deynim olan iki yüz kuruşa bi't-terâzi takas ve mahsûb etmemizle bâkî iki bin üç yüz kuruş ile ma'lûmü'l-esâmî kimesneler zimmetlerinde kütüb-i müte'addide-i ma'lûmeden ve müşterek malımızdan alacağımız olan bin kuruştan mezbûr el-Hac Kamil Efendi'nin nısıf hissesine isâbet edip ben ba'de't-tahsîl kendüye teslime ta'ahhüd eylediğim beş yüz kuruş ve malı olup kendüye kezâlik teslime müte'ahhid olduğum dört yüz cild merhûm Evliya Çelebi tarihlerinden ma'ada ziyâde-i müdde'âma ve bi'l-cümle husûs-ı mezkûra ve işbu târih-i i'lâma gelince sâir cemî'-i hukuk-ı şer'iyyeye müte'allika âmme-i da'vâdan mezbûr el-Hac Kamil Efendi'nin zimmetini ibrâ ve iskât eylediğimde ol dahi meblağ-ı mezkûr beş yüz kuruş ile kütüb-i merkûmeden ma'ada bi'l-cümle husûs-ı mezkûra ve beynimizde ma'lûm câriye semenine işbu târih-i i'lâma gelince sâir cemî'-i hukuk-ı şer'iyyeye müte'allika âmme-i da'vâdan kezâlik benim zimmetimi ibrâ ve iskat ve her birimiz ber-vech-i muharrer âharın ibrâsını kabûl eyedik deyu ba'de'l-ikrâr ve't-tasdîk ibrâdan müstesnâ bedel-i sulh-ı bâki-i mezkûr iki bin üç yüz kuruşu müdde'î-i mezbûr el-Hac Halil Efendi'ye bi't-taleb edâ ve teslime mezbûr el-Hac Kamil Efendi'ye tenbih olunduğu huzûr. Fî 23 Safer sene 1265.

ŞS. Rumeli Kazaskerliği 511, s. 59.

23

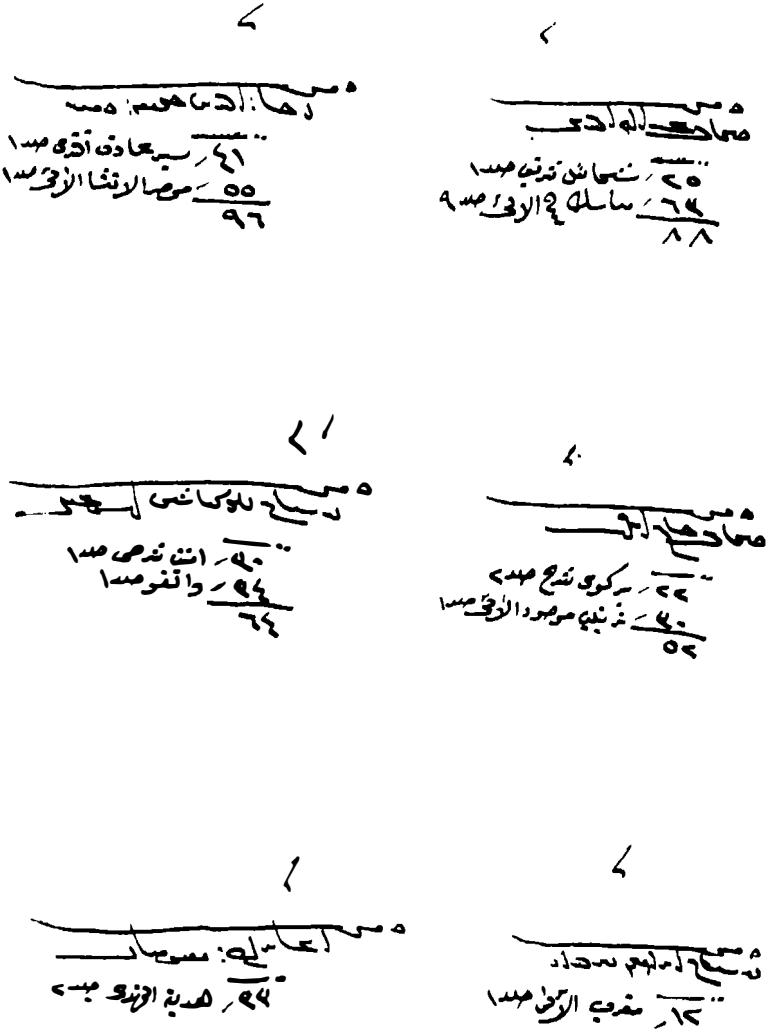

BELGE: XVIII-1/2

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın kitaplarının 23 Cemazielahir 1148 tarihinde yapılan müzâyedesine katılan sahhâflardan Peykhâne imâmının, Hacı Musa'nın, Du'âcı Hümâm'ın (?), Kavukçu Hacı Mustafa'nın, Kuru Hâfız'ın, Hüseyin Efendi'nin, Tophaneli Mustafa Çelebi'nin, Hâfız Mehmed'in, Mehmed Efendi'nin, Velizâde'nin, ve Molla Ahmed'in aldıkları kitaplar.

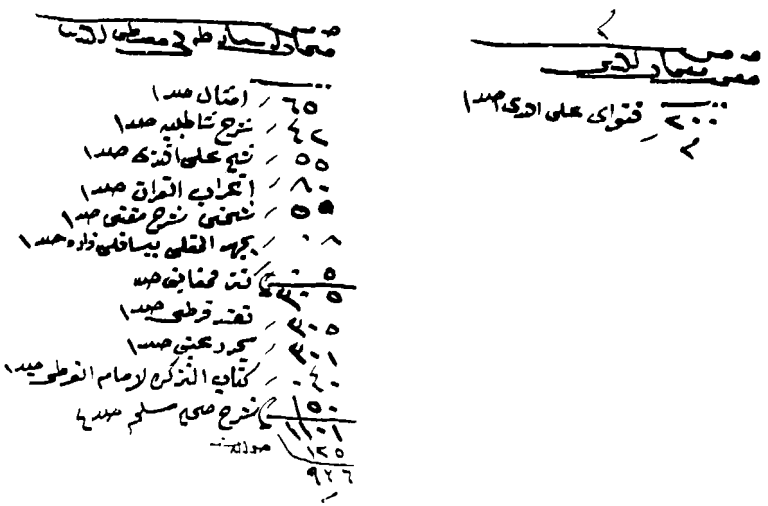
BOA. D. BŞM. MHF. 12 646, s. 20-23.

BELGE: XIX

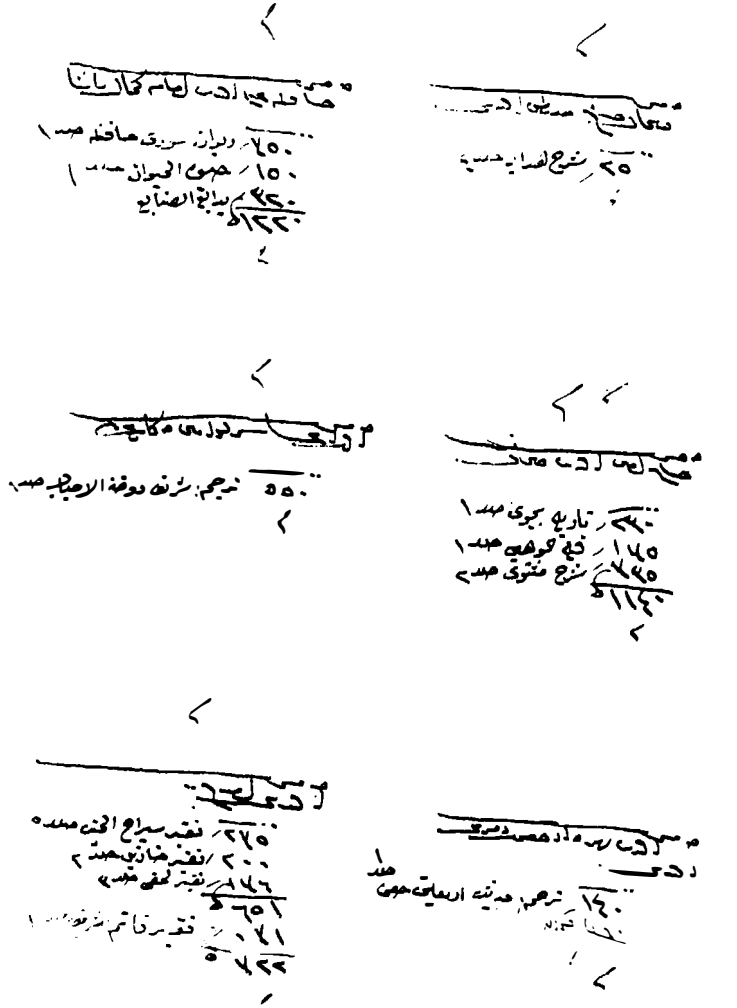
Darphane Nâzırı Çelebi Efendi'nin kitaplarının Selh-i Şevval 1236 tarihinde yapılan müzâyedesinde Sahhâf Abdullah Efendi ile Sahhâf Hacı Ahmed'in aldıkları kitaplar. BOA. D. BŞM. MHF. 13 328, s. 4.

BELGE: XX

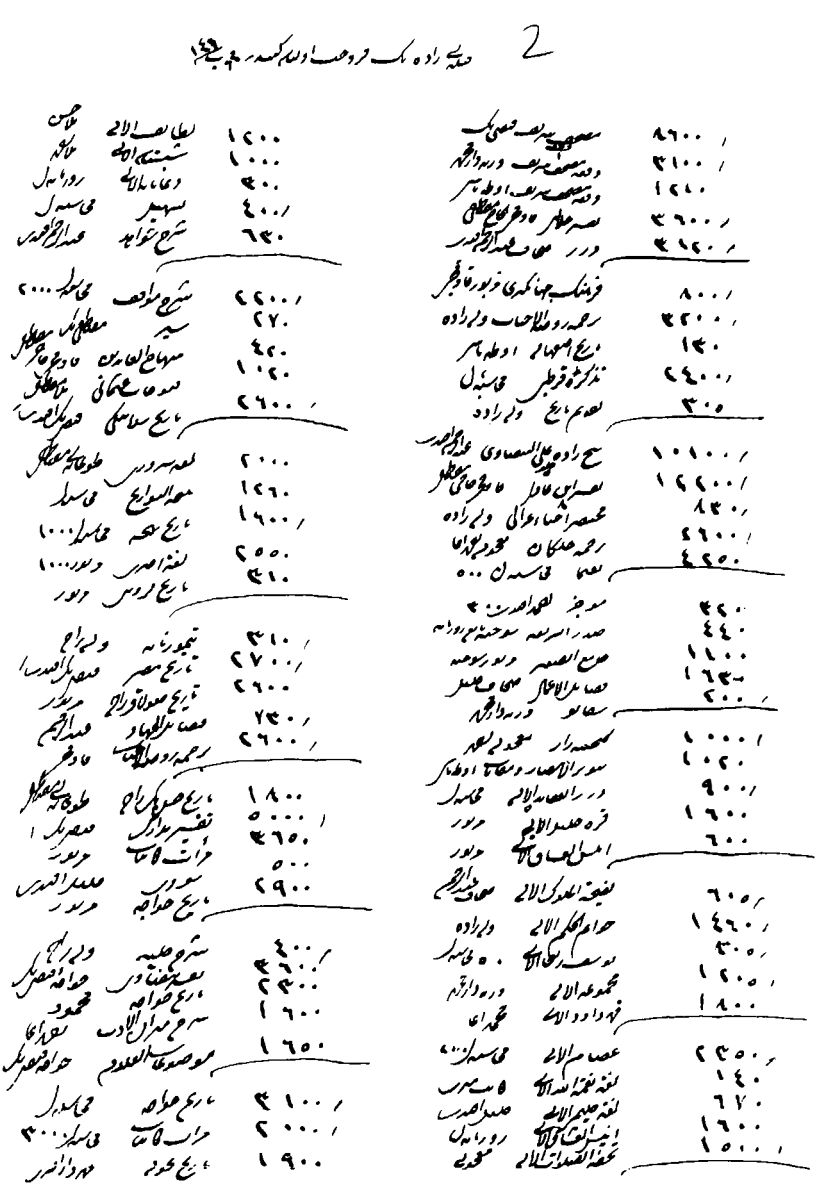
Sabık Mora Valisi Şâkir Paşa'nın 25 Rebiülevvel 1236 tarihinde yapılan müzâyedesinden Sahhâf Ispartalı Mustafa Efendi'nin satın aldığı kitaplar. BOA. D. BŞM. MHF. 13293.

BELGE: XXI

Sabık Mora Valisi Şakir Paşa'nın 25 Zilhicce 1236 tarihinde yapılan kitaplarının müzâyedesinden Sahhâf Hacı Mustafa, Sahhâf İmam-ı Kemalpaşa Hacı Ali Efendi ve Sahhâf Hacı Emin Efendi'nin aldıkları kitaplar. BOA. D. BŞM. MHF. 13 293, s. 4.

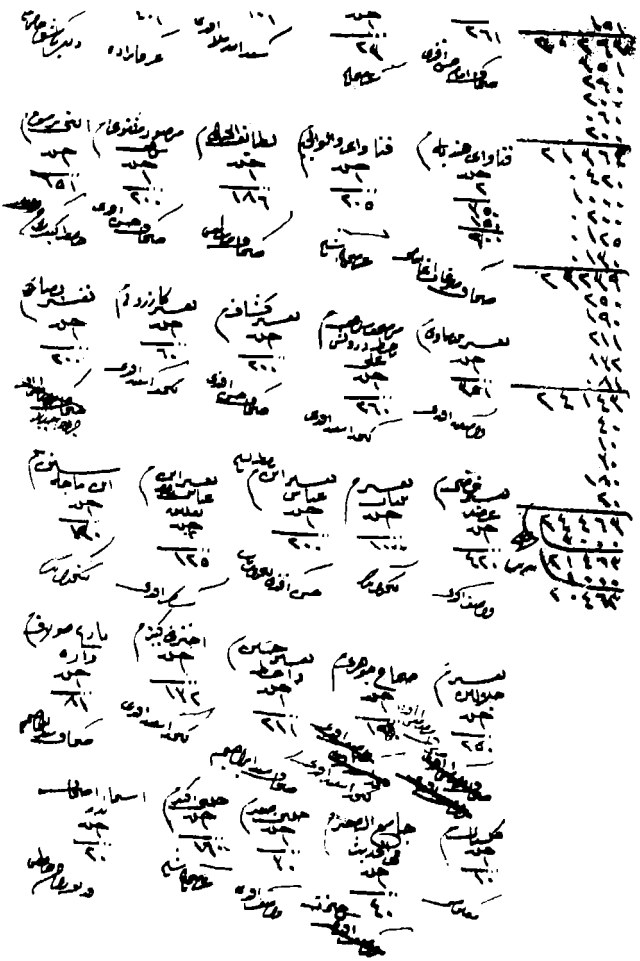
BELGE: XXII-1/2

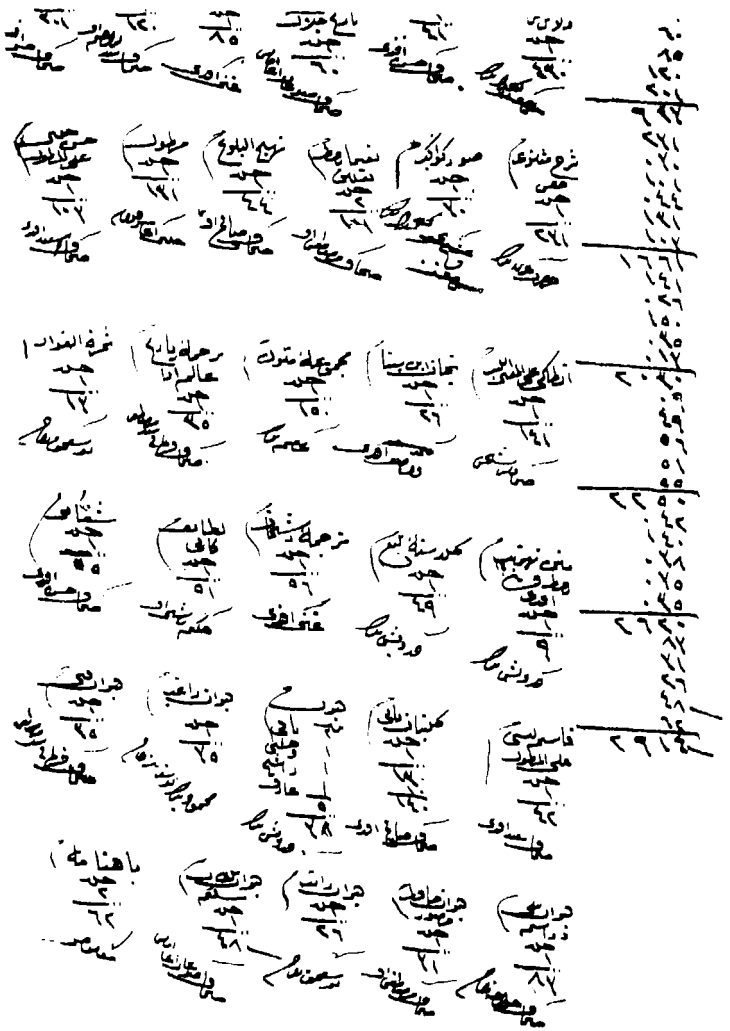

Filibeli-zâde'nin 6 Receb 1146 tarihinde yapılan kitaplarının müzayc-desinde sahhâflardan Kavukçu Mustafa, Abdurrahman Efendi, Veli-zâde, Halil, Tophaneli Mustafa ve Peykhâne İmamı'nın aldıkları kitaplar. BOA. D. BŞM. MHF. 12 439.

BELGE: XXIII-1/2

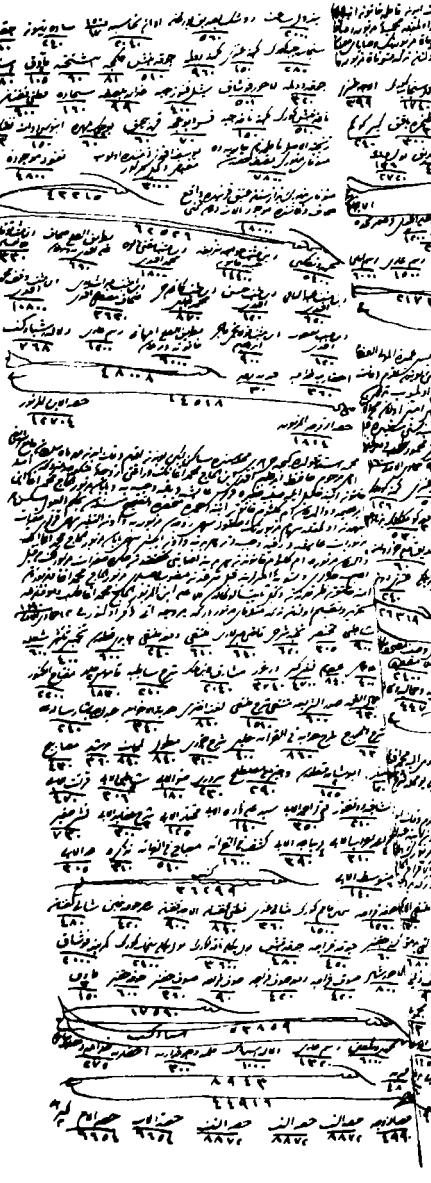

Veliyüddin Efendi-zâde Mehmed Emin Efendi'nin kitaplarının Zilhicce 1230 tarihinde yapılan müzâyedesine katılan sahhâflardan İmam Hasan Efendi, Soğan Ağa İmamı, Hâfız-ı Kütüb-zâde, Mustafa Efendi ve Seyyid İbrahim'in satın aldığı kitaplar. BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44.

Aynı müzâyedeye katılan sahhâflardan Sâlih Efendi, Sa'îd Efendi, Hocazâde, Mustafa Efendi, Soğan Ağa İmamı, Karamanî Seyyid Mustafa, Hasan Efendi, Sahhâflar Şeyhi ve Seyyid İbrahim'in satın aldığı kitaplar. BOA. D.BŞM. MHF. 13 317, s. 44.

BELGE: XXIV

BELGE: XXIV

Sahhâf el-Hâc Mustafa b. Mustafa'nın 19 Rebi'ü'l-âhir sene 1160 tarihli terekesi: KA. 98, s.74b

Mahmiye-i İstanbul'da Cerrahpaşa kurbunda el-Hâc Ahmed mahallesinde sâkin iken bundan akdem vefât eden Sahhâf el-Hâc Mustafa b. Mustafa'nın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Ayşe Hâtun bint-i Abdullah ile sulbî sağîr oğlu Mehmed Emin'e münhasıra olduğu şer'an zâhir ve mukarrer oldukdan sonra sagîr-i mezbûrun validesi ve tesviye-i umûruna vasiyy[e]-i muhtâresi mezbûre Ayşe Hâtun tarafından mûseccel vekîli fahru'l-akrân el-Hâc Ahmed Ağa b. Kasım Efendi taleb ve ma'rifetiyle tahrîr ve taksîm olunan tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdur ki ber-vech-i âtî zikr olunur. Fî 19 Rebi'ü'l-âhir sene 1160.

Mushaf-ı şerîf	303
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	3.400
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1.960
En'âm-ı şerîf	2.200
Nâkıs *Eşbâh*	140
Mültekâ'l-Ebhur	230
Luğat-ı Sıhâh-ı Acem	290
Muhit-i Burhânî	100
Şerh-i Manzûme	60
Mesnevî	280
Ekmel kıt'ası	960
Kifâye, cild-i evvel	210
Altıparmak	680
Ahlâk-ı Muhsinîn	90
Fetâvâ-yı Hayriyye	500
Kimyâ-yı Sa'âdet	120
Hamse-i Nizâmî	430
Râhatü'ş-Şifâ fi't-tıb	220
Yusuf Zeliha	90

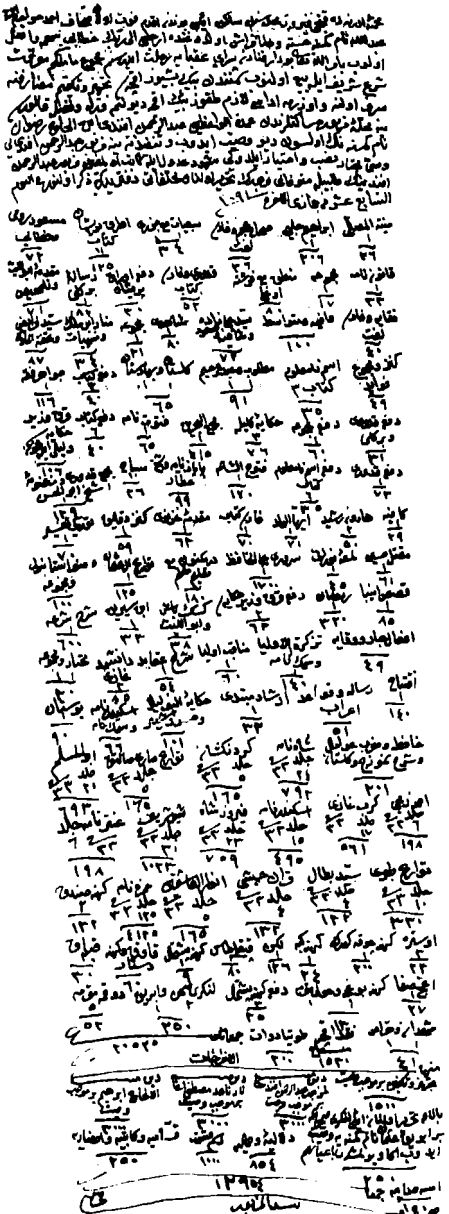
Sübha-i Câmi	145
Ferruhnâme	105
Molla Câmi	110
Muhtasar	510
Vikâye	123
Mukaddime	63
Mecmû'a-i Fetâvâ	105
Fütûh-ı Şam	75
Mecmû'a	93
Gülistan, alayı	150
Mevlûd, alayı	115
Kasîde, alayı	205
Luğat, alayı	120
Dav', alayı	75
Tecvid	105
Gülistan	243
Menâkıb-ı Emir Sultan	165
Kıt'alar, 5	600
Birgili	65
Ruznâme	60
Hediyye-i Sıbyân	200
Târih-i Mısır	120
Telhis, alayı	220
Füsûs, alayı	180
İnşâ, alayı	120
Murakka' ?	760
Cevâhiru'l-İslâm	305
Mecmû'a	75
Kıt'a, 2	180
Akâid, alayı 2	140

Mecmû'a, alayı	170
Kitâb cildi	120
Yekûn-ı kütüb	**19.211 akçe**
Pandol sâ'at	2.000
Döşek yasdık yorgan	560
Evânî-i nühâsiye fî 120x17	2.040
Sâde zıbın	240
Çakşır	180
Sincab cübbe kürk	280
Köhne entari	150
Köhne dolama	960
Çuka biniş	510
Çekmece	81
Pîştahta	60
Kavuk 2	105
Destâr	180
Çuka dolama	320
Lahor kuşak	501
Yeşil kunduz cübbe	400
Gaddâre palaska	99
Seccâde	160
Kutnî kaftan	600
Nâfe biniş kürk	510
Köhne nâfe cübbe	150
Fes ve bohça	70
Kara bıçak	60
Böcek? mühre 24	60
Abanos devât	150
Tiftik şal	53

Zenciyyetü'l-asıl Fâtıma nâm cariyede müteveffâ-yı mezbûrun nısıf hissesi	7.800
Yusuf Efendi zimmetinde olup mukabbaz-ı vekîl-i mezbûr	3.000
Nukûd-ı mevcûde	4.800
Müteveffâ-yı mezbûrun Bezzâzistân-ı atîk kurbunda vâki' sahhâf dükkânında mevcûd âlât-ı dükkân semeni	18.000
YEKÛN	**43.315 akçe**
Cem'an Yekûn-ı Teslîm	**62.526 akçe**
Techîz ve tekfîn	5.400
Deyn-i mûsbet-i Hâce Şerife Habibe Hâtun	14.400
Deyn-i mûsbet-i Mûsîzâde Mehmed Efendi	1.800
Bi-tarîki's-sulh Sahhâf Ali Efendi'ye verilen	660
Deyn-i mûsbet-i Tokâdî Molla Hüseyin	330
Deyn-i mûsbet-i Abdülbâki Efendi	620
Deyn-i mûsbet-i Hasan Efendi	120
Deyn-i mûsbet-i Kağıtçı Mehmed Çelebi	870
Deyn-i mûsbet-i Mirasyedi Sahhâf Mustafa Efendi	3.630
Deyn-i mûsbet-i Vakf-ı Mehmed Efendi	10.800
Deyn-i mûsbet-i Yakub Efendi	120
Deyn-i mûsbet-i Kolancı Hacı İbrahim	900
Bi-tarîki's-sulh Ümmühânî Hâtun'a verilen	6.000
Resm-i âdî	1.200
Dellâliye-i eşyâ ve kütüb	768
İhzâriyye-i huddâmiyye	360
Kaydiyye-i defter	30
Yekûn-ı teslîm	**48.008 akçe**
Sahha'l-bâkî	14.518 akçe
Hissetü'z-zevceti'l-mezbûre	1.814 akçe
Hissetü'l-ibni'l-mezbûr	12.704 akçe

BELGE: XXV

Sahhâf Ahmed Hoca b. Abdullah'ın 17 Cemâziyelâhir 1091 tarihli terekesi: Edirne ŞS. 58, s. 49b.

BELGE: XXV

Mahmiye-i Edirne'de Kıncı Firuz mahallesinde sâkin iken bundan akdem fevt olan Sahhâf Ahmed Hoca b. Abdullah nâm kimesne hasta ve sâhib-firaş olduğunda "irci'î ilâ rabbike" hitâbı sem'ime vâsıl olup bi-emri'l-lâhi te'âlâ bu dâr-ı fenâdan sarâ-yı ukbâya rıhlet edersem mecmû' mâ-melekim ma'rifet-i şer'-i şerîf ile bey' olunup semeninden bin beş yüz akçesi techîz ve tekfînim masârifine sarf oluna ve üzerime edâsı lâzım dokuz bin akçe düyûnum verile ve fazla kalırsa yine mahalle-i mezbûre sâkinlerinden umdetü'l-vâ'izîn Abdurrahman Efendi b. el-Hâc Rıdvan nâm kimesnenin olsun deyü vasiyyet idüp ve tenfîzine yine mezbûr Abdurrahman Efendi'yi vasî-yi muhtar nasb ve ihtiyar eylediği şuhûd-ı udûl ile sâbit olmağın mezbûr Abdurrahman Efendi'nin talebiyle müteveffâ-yı mezbûrun tahrîr olunan muhallefâtı defteridir ki zikr olunur. Fi'l-yevmi's-sâbi' aşer fi Cemâziyelâhire, sene 1091.

Mûnyetü'l-Musalli, 1	26
İbrahim Halebî, 1	206
Sıhâh-ı Acem ve *Fârisî Lugat*	36
Seb'iyyât, 1, ma'a *Cezerî* 1	34
Evrâk-ı Perişân Kitâb, 11	125
Mes'ud-ı Rûmî ve *Hatâyî*	72
Kânunnâme, 1	33
Mecmu'a, 1	17
Mantık ma'a *Ferişteoğlu*	80
Kudurî ve Fârisî kitâb	52
Def'a evrâk-ı perişân	30
Risâle-i Birgili, 1	82
Mukkadime-i Ebu'l-leys ve *Telhis*	71
Vikaye ve *Fârisî Lugat*	40
Vâfiye ve *Mutavâsıt*	100
Seyyid Alizâde ve *Şâfiye* ve *Mes'ud*	72
Şâhidî, 1	80
Mecmu'a, 1	21

Menâr-ı ibni Melek ve Menhiyyât	34
Seyyid Ferâyiz ve Tuhfetü'l-mülûk	87
Kenz ve *Mecmu'a-i Fevâ'id*	49
İsmi nâ-ma'lûm kitâb, 3	35
Matlûb ve *Abdurrahim*, 1	91
Gülistan ve *Baharistan*, 1	65
Def'a kitâb, 3	40
Cevâhir-i Fıkıh, 1	116
Def'a Kudûrî ve *Birgili*	31
Def'a *Mecmu'a*, 1	60
Hikâye-i Kelile, 3	76
Mecma'u'l-Bahreyn, 1	415
Fütüvvetnâme, 1	65
Def'a Kitâb, 6	40
Kırk vezir Hikâyesi ve *Leyla ile Mecnun*	106
Def'a *Kudûrî*, 1	73
Def'a ismi nâ-ma'lûm kitâb, 6	35
Fütûhu'ş-Şam, 1	170
Papaznâme ve *Şeyh Attar*	99
Misbah	26
Mecmu'a-i Kudûrî 1 ve *Manzûme-i Şeyh Ebu'l-Hasan*, 1	129
Kâfiye, 1	29
Hârun Reşid, 2	50
Eyyuhe'l-veled, 1	71
Fârisi kitâb, 1	70
Mukaddime-i Gaznevî, 1	62
Kenz-i Dakâyık, 1	59
Türkî Tefsir, 1	70
Maktel-i Hüseyin, 1	61
Lem'a-i Nûrânî, 1	45

Surûrî ale'l-*Hâfız*, 1	1.700
Dürr-i Meknûn ma'a *Ta'lîm-i Müte'allim*	180
Tevârih-i Âl-i Osman, 1	125
Vasf-ı İstanbul ve *Mecmu'a*	100
Kısas-ı Enbiyâ, 1	85
Ramazan, 1	320
Def'a *Kırk Vezir Hikâyesi*, 2	23
Kesikbaş ve *Ebu'l-Leys*	38
İbn-i Sîrîn, 1	33
Şerh-i Şir'a	600
Ef'âl-i (?) ve *Vikâye*	49
Tezkiretü'l-Evliyâ, 1 ve *Semeknâme*, 1	140
Menâkıb-ı Evliyâ, 1	60
Şerh-i Akâid, 1	54
Dânişmend Gâzi, 2	80
Muhtar 1 ve *Mecmu'a* 1	20
İftitâh, 1	140
Risâle ve *Kavâid-i İ'râb*	51
İrşâd-ı Mübtedî, 1	32
Hikâye-i Elf Leyâl ve *Hüsrev ü Şîrin*	101
İskendernâme ve *Semeknâme*	66
Bostan, 1	90
Hâfız ve *Mu'rib-i Avâmil* ve *Şerh-i Enmûzec* ve *Gülistân*	201
Şâhnâme, cild 24, fi 33	792
Gerden-keşân, cild 5, fi 33	165
Tevârih-i Sarı Saltık, cild 5, fi 33	165
Ebu'l-Müslim, cild 21, fi 33	693
Ahmed-i Zemcî, cild 6, fi 33	198
Kerb Gâzî, cild 17, fi 33	561
İskendernâme, cild 15, fi 33	495

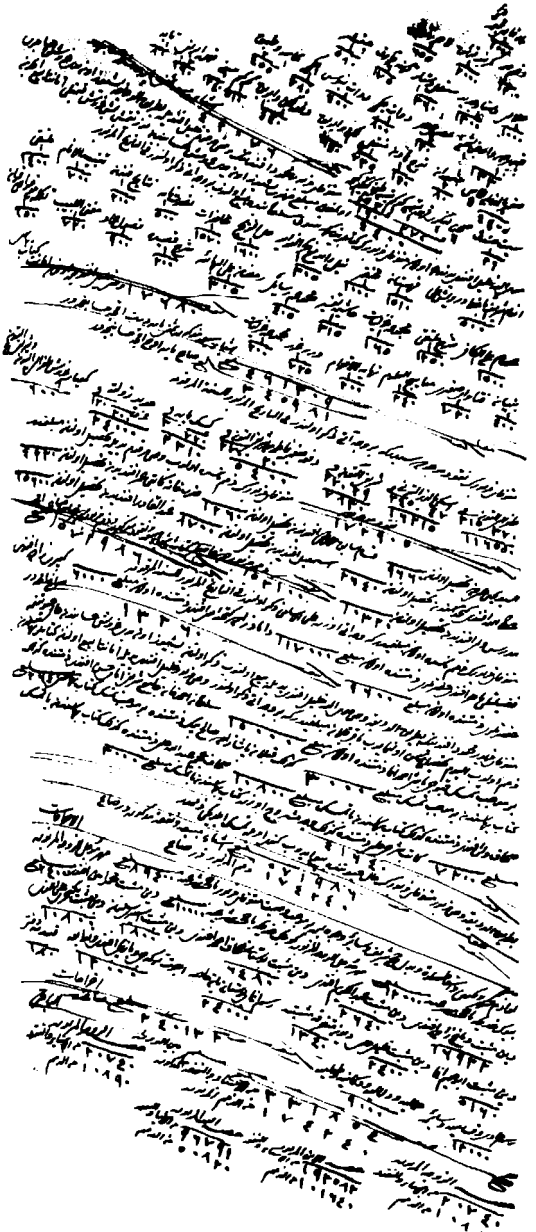
Fîruz Şâh, cild 23, fî 33	759
Siyer-i Şerîf, cild 31, fî 33	1023
Anternâme, cild 6, fî 33	198
Tevârih-i Taberî, cild 10, fî 33	330
Seyyid Battal, cild 4, fî 33	132
(?) Habeşî, cild 4, fî 33	132
Envârü'l-Âşıkîn, cild 5, fî 33	165
Hamzanâme, cild 125, fî 33	4125
Kôhne sandık 2	132
Ustura 3	23
Kôhne çuka kürk 1	200
Kôhne kebe 1	24
Leğen 1	126
Kapaklı tas 2	80
Kôhne peştamal 1	9
Kavuk ve kôhne destar	60
Kapak 2	30
Ağaç **sofa** 1	27
Kôhne bohça 1 ve havlu makreme 1	130
Def'a kôhne peştamal 3	25
Lengerî sahan ve ibrık, 1	250
Dokuma makreme 5	52
Şamdan 1 ve mikraz 1	41
Nakid akçe, meblağ	1.530
Tutya Devât	200
Cem'an yekûn	20.525
Minha'l-ihrâcât	
Techîz ve tekfîn ber-mûceb-i vasiyyet	1.500
Deyn-i mûsbet li-mezbûr Abdurrahman Efendi ber-mûceb-i vasiyyet	3.000
Deyn-i mûsbet li-Arnavud Mustafa Ağa ber-mûceb-i vasiyet	3.000

Deyn-i mûsbet li-el-Hac İbrahim ber-mûceb-i vasiyet	3.000
Dellâliye ve hammâliye	854
Resm-i kısmet	1.000
Kassâmiye ve kâtibiyye ve ihzâriyye	250
..... hûddâmiye	150
Cem'an	12.954 akçe
Sahha'l-bâkî	
Bi-yedi'l-mezbûr	7.571
Bâlâda tahrîr olunan iki lengerî sahan ile bir ıbrık Osman nâm kimesneye vasiyyet idûp âna virilmiştir. Be-a'yânihim	250

Sahhâf Ahmed Hoca b. Abdullah'ın 17 Cemâziyelâhir 1091 tarihli terekesi: Edirne ŞS. 58, s. 49b.

BELGE: XXVI

BELGE: XXVI

Mahmiye-i İstanbul'da Hadîka-i Hâssa-i Şehriyârî bostânîleri mütekâ'idlerinden olup mahmiye-i mezbûrede el-Hâc İlyas mahallesinde sâkin iken bundan akdem vefât eden Sahhâf Mahmud Efendi b. Osman b. Abdullah'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkeleri büyük Hatice Hâtun bt. Abdullah ve diğer küçük Hatice Hâtun bt. Abdurrahman'a ve sulbî sağîr oğlu Mustafa ile sulbiye kızı Fâtıma nâm sağîreye münhasıra olduğu şer'an zâhir ve mütebeyyin oldukdan sonra zevcetân-ı mezbûretân ve sağîrân-ı mezbûrânın tesviye-i emirlerine bâ-hüccet-i şer'iyye vasî-yi muhtârları olan Sahhâf Halil Efendi b. İsmail ve nâzıra-i muhtâreleri Fâtıma Hâtun bt. Osman ve tâife-i mezbûrenin bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn nâzırları olan umdetü'l-havâss ve'l-mukarrebîn mu'temedü'l-mülûk ve's-selâtîn bi'l-fi'l bostancıbaşı devletlü sa'adetlü Ali Ağa b. İbrahim b. Abdurrahman'ın taraf-ı bâhirü'ş-şereflerinden vekîl-i müsecceli ve terekecibaşısı Osman Bey b. İbrahim'in taleb ve ma'rifetleriyle müteveffâ-yı mezbûrun tahrîr ve beyne'l-verese taksîm olunan terekesidir ki ber-vech-i âtî zikr olunur. Fî gurreti Zilka'deti'ş-şerîfe sene 1115.

Mushaf-ı şerîf	1	16.000
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	4.800
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	3.200
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	3.000
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	2.400
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	4.800
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	4.005
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	2.960
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	2.130
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	960
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	2.005
Def'a *Mushaf-ı şerîf*	1	1.460
En'âm-ı şerîf	1	280
Tefsir-i Keşşâf	1	10.005
Def'a *Tefsir i Keşşâf*	1	3.010
Tefsir-i Celâleyn	1	1.605
Tefsir-i Ebu'l-leys	1	4.080

Tefsir-i Gürânî	1	3.105
Tefsir-i *Gevâşî*	1	1.205
Tefsir-i Abdülbaki	1	3.010
Tefsir-i Hüseyin Vâiz	1	4.005
Tefsir-i Hüseyin Vâiz, def'a	1	4.105
Tefsir-i En'âm-ı şerîf	1	805
Sûdî Çelebi	1	3.025
Vahyizâde Kıt'ası	1	1.500
Hâşiye-i Celâleyn	1	800
Hâşiye-i Kâdı, kıt'a	1	1.015
Hısnü'l-Hasîn	1	345
Sahîh-i Buhârî	1	10.000
Sahîh-i Müslim	1	9.015
Buhârî	1	4.800
Şerh-i Buhârî-i İbn-i Hacer	Cild 2	13.050
Def'a, *İbn-i Hacer*, kıt'a	5	4.800
Meşârık-ı İbn-i Melek	1	2.120
Def'a, *Meşârık-ı İbn-i Melek*	1	1.505
Tercüme-i Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ	1	200
Hasâyis	1	3.000
Ensâb-ı Resûl-i Ekrem	1	570
Sirâcü'l-Vehhâc	1	4.800
Fezâili-i Cihâd	1	1.305
Mefâtihu'l-Cinân	1	1.510
Kıt'a, *Nihâye*	4	2.405
Târih-i İbn-i Kesir	Cild 3	3.000
Târih-i Künhü'l-Ahbâr	1	3.005
İhyâ-i Ulûm	1	10.005
Def'a, *İhyâ-i Ulûm*	1	10.000
Kıt'a, *Hamîs*	1	1.500

Şerh-i Mülteka	1	4.800
Def'a, Şerh-i Mülteka	1	1.400
Mülteka	1	605
Def'a, Mülteka	1	805
Semerkandî, Kıt'a	3	1.500
Hıtat-ı Makrizî	1	3.005
Füsûs	1	2.000
Kâfî	1	3.000
Siyer-i Halebî	1	3.200
Esâsü'l-Belâga	2	3.205
Târih-i Âlem	1	1.060
Ekmel ale'l-Meşârık	1	700
Muhtasar-ı Nihâye	1	1.000
Aliyyu Kârî	1	2.000
Vectz	1	2.005
.....? ale'l-Câmî	1	1.205
Tenvîrü'l-ebsâr	1	2.400
Hallikân		4.005
Kıt'a, I'râb-ı Semîn	4	3.200
Muhtâr-ı Sıhâh	1	905
Ahterî	1	2.000
Kâdihan	1	4.005
Kuhistânî	1	5.053
Def'a, Kuhistânî	1	4.035
Tevhîd-i zât	1	350
Şerh-i Tarîkat	1	4.005
Zımânât	1	8.050
Tercûme-i Mevâhib	1	1.205
Hümâyûnnâme	1	12.045
Siyer-i Ümmî?	1	2.005

Hâfız Vâkı'âtı		3.005
Mevâhibü'l-ledünniye	1	2.005
Kelimât-ı Abdullah Ensârî, bâ-hatt-ı İmâd		3.000
Mir'ât-ı Kâinât	1	3.000
Gülistân	1	1.599
Cevâhiru Asdâf		2.005
Siyer-i Veysî		1.200
Ta'dîl	1	2.005
Târih-i Vefâ	1	2.000
Târih-i Bahrî?	1	800
Mesnevî	1	2.001
Usûl-i Fıkıh, alayı	4	1.001
Sadrü'ş-şerî'a	1	520
Def'a, *Sadrü'ş-şerî'a*	1	1.200
Seyyid Alizâde	1	10.015
Def'a, *Seyyid Alizâde*		1.200
Halebi-i Kebîr	1	1.500
Muhammediye	1	5.000
Divân-ı Hâfız	1	1.205
Câmi	1	1.100
(?)-ı Ma'nevî	1	1.200
Mir'ât-ı Kâinât		1.000
'İsâm	1	1.205
Sarf	1	1.000
Mutavvel	1	1.509
Şerh-i Hikmetü'l-ayn	1	1.200
Def'a, *Mutavvel*	1	3.015
Nigâristân	1	1.080
Du'ânâme-i Aliyyu Kârî, alayı	5	2.205
Şerh-i Muhtasar, alayı	5	1.205

Fezâil-i Cihâd	1	1.505
Nevâdirü'l-Usûl	1	1.280
Fetâvâ-yı Ebussuud	1	1.500
Ğunye, alayı	5	1.600
Mecmu'a, alayı	5	1.500
Tehzîb-i Kelâm, alayı	3	1.000
Muğnî, alayı	2	1.080
Lârî, alayı	3	1.200
Makrizî, alayı	2	1.300
Tavâli', alayı	4	1.005
Hadîkatü's-Su'adâ	1	1.100
Sûdî, *Gülistân*	1	1.060
Telvih	1	1.500
Hadîs-i Erbâ'în, alayı	3	1.105
Musannifek, alayı	5	1.100
Divân-ı Âlî	1	1.500
Dürrü'n-nazm, alayı	5	1.100
Rûhî, alayı	5	1.050
Sirâcü'l-luga	1	1.005
Surûrî, alayı	5	1.010
Ferec Ba'de'ş-şidde	1	1.130
Külliyât-ı Zâtî	1	1.200
İmâdü'l-İslâm, alayı	4	1.105
Şerh-i Tâ'iye, alayı	6	405
İ'câz, alayı	6	500
Telhîs-i Dürer	1	670
Şerh-i Akâid, alayı	15	1.200
Musannifek, alayı	6	2.005
Ahlâk-ı 'Alâ'î, alayı	5	1.819
Nüzhe, alayı	15	905

Mesnevî, alayı	5	505
Eşbâh	1	1.100
Nazîre-i Eşbâh	1	510
Nefehâtü'l-üns	1	800
Müzekki'n-nüfûs	1	515
Fezleke	1	1.800
Def'a, *Fezleke*		1.600
Musannifek	1	500
Pezdevî, alayı	6	2.103
Şir'a, alayı	11	2.055
Telvih, alayı	3	1.300
Şerh-i Füsus, alayı	5	2.015
İfsâh, alayı	3	2.175
Hadikatü's-Sü'adâ, alayı	6	1.250
Divân-ı Tâlib, alayı	7	1.420
Molla Câmi, alayı	6	2.309
Gülistan, alayı	4	1.635
Hindî, alayı	6	2.150
Sarf, alayı	5	1.815
Yusuf Zeliha, alayı	6	1.390
Nahiv, alayı	4	700
Dede Cöngi, alayı	10	2.705
Fevâid, alayı	6	820
Surûrî, alayı	5	1.500
Şerh-i İzhâr, alayı	9	1.800
Şâhidî, alayı	10	1.001
Nahiv	1	72
Tuhfe, alayı	6	680
Sâ'atnâme	1	200
Kirmastî, alayı	5	1.005

Ravzatü'l-cinân, alayı	9	2.050
Şem'-i Pervâne	1	500
Mevâhib, alayı	9	1.580
Mahzenü'l-Fıkh, alayı	9	1.895
İsmet, alayı	15	2.219
Gülşen-i Râz, alayı	10	2.010
Şevâhidü'n-Nübüvve, alayı	5	1.565
Musannifek, alayı	10	1.503
Vikâye	1	500
Ferahşâd	1	400
Şerh-i Tecrîd, alayı	4	2.011
Mes'ûd, alayı	9	1.605
Âdâb-ı Menâzil	1	1.500
Birgili, alayı	3	370
Def'a, *Birgili*, alayı	5	590

Mûteveffâ-yı mezbûrun bey' olunan kitaplarıdır. Yekûn 401.553 [akçe] çürüktür.

Mûteveffâ-yı mezbûrun bey' olunan sâir eşyâsıdır ki ber-vech-i âtî zikr olunur. Fi't-tarihi'l-merkûm li's-seneti'l-merkûme.

Yorgan	4	1.067
Döşek	2	640
Çatma yastık	4	533
Gılaf-ı yastık	7	970
Def'a, kadife yastık	8	2.000
Minder	5	800
Def'a, Minder	3	900
Orta keçe ve yan	2	400
Kaliçe	1	1.050

Kaliçe seccade	1	670
İhram	3	500
Kırmızı çuka kaplı nâfe kürk	1	4.050
Zıbın	2	520
Neftî çuka kaplı sincap kürk	1	1.300
Köhne nimten kürk	1	305
Kırmızı çuka ferâce	1	2.075
Mâi çuka ferâce	1	1.300
Def'a, mâi çuka ferâce	1	1.610
Yeşil çuka ferâce	1	1.700
Çuka yağmurluk		1.015
Kutnî beyaz kapama	1	1.120
Boğası kapama	1	107
Def'a kapama	1	120
Kemerbend kuşak	1	2.000
Lacivert kuşak	1	655
Hilâlî [kuşak]	1	1.000
Destâr-ı cedîd	1	1.300
Müsta'mel destâr	1	360
Köhne kavuk	6	175
Çakşır	1	580
Kapı perde 1 ve Ocak paşmağı 1		133
Mısrî hasır	1	120
Devât çekmece	1	800
Devât abanos	1	600
Çekmece	1	280
Nühâsiye 1 ve Tabak 2		455
Sağîr yaldızlı nühâs	4	440
Şamdan	2	80
Bakraç havan	1	120

Mangal	1	730
Leğen 1 ve İbrik 1		640
Def'a, Leğen 1 ve İbrik 1		440
Güğüm	1	510
Sini	1	1240
Kahve ibriği	2	160
Tâbe	1	80
Sepet sandık	1	21
Sahan 11	Ft 27,5 x Kıyye 160	4400
Lengeri 4		
Kahve tepsisi 1		
Güğüm 1		
Tepsi 3		
Tencere 5		
Kevgir 1		
Kepçe 1		

Eşyâ-i mebî'a semeni para dört akçe hesabı[nca]dır. Yekûn 42.076

Mûteveffâ-yı mezbûr Mahmud Efendi'nin vasî-yi merkûm Halil Efendi'yle bi-tariki'l-vedî'a beş yüz on yedi kuruşluk hesâbları olmağın meblağ-ı mezbûr beş yüz on yedi kuruş hesâbından yüz yetmiş beş kuruş kıymetli emâneten bey' için mûmâ-ileyh Halil Efendi yedinde olan mûteveffâ-yı mezbûrun kitâblarıdır ki Sûk-ı Sultânî'de bey' olunup ber-vech-i âtî zikr olunur. Fi't-târihi'l-mezbûr.

En'âm-ı şerîf bâ-hatt-ı Derviş Ali	1	500
Kuhistânî	1	1.510
Muhtasar	1	1.000
Neylü Râ'id ma'a *Bahrü'l-fevâid*	1	305
Hallü'z-Zîc	1	1.600
Muhâdarat	1	1.570
Nusretnâme	1	500

Netâyic-i Fünûn	1	200
Tenbîhü'l-Enâm	1	700
Mülteka	1	1.400
'İsâm ale'l-Kâfî	1	1.500
Şerh-i Mülteka	1	1.250
Mecmû'a-i Gazeliyât	1	165
Hâşiye-i Tefsir	1	315
Mecmû'a-i Resâil	1	405
Ramazan ale'l-Behâiyye	1	305
Şerh-i Kasîde	1	200
Fusûl-i İmâd	1	900
Muğni'l-Lebîb	1	720
Tekmile ma'a *Havâss-ı Kur'ân*	1	150
Tibyân	1	400
Fetâvâ-yı Sağîrî	1	720
Menâhicü'l-'ulûm	1	240
Nihâyetü'l-akvâm	1	200
Dürer Gurer	1	725
Mecmû'a-i Gazeliyât	1	200
Yekûn		**17.680:** Vasî Halil Efendi'de olan emânet kitap bahası.

Eşyâ-i mebî'a-i mezkûre semeni para dört akçe hesâbıncadır.

Yekûn : 461.309

Sağ para üç akçe hesâbıncadır: Meblağ 345.981

Müteveffâ-yı mezbûrun nukûd-ı mevcûdesidir ki ber-vech-i âtî zikr olunur. Fit-târihi'l-mezbûr li's-seneti'l-merkûme.

Tuğralı altın 370 x fî 315 = 116.550

Eski yaldız altını 47 x fî 345 = 16.215

Şerîfî altın 29 x fî 270 = 7.830

Def'a sağîre Fâtıma'da şerîfî altın 20 x fî 270 = 5.400

Kesik para 770 aded x fî 3 = 2.310

Cedid zolata 200 kuruş x fî 120 = 24.000

Kem ayar kuruş tuğralı altın 8 ve şerîfî altın 600

Yekûn-ı nukûd-ı mevcûde 172.905.

Müteveffâ-yı mezbûrun zimem-i nâsda olup vasî-yi merkûm yediyle tahsîl olunan meblağdır.

Es-seyyid Yahya Çelebi'den tahsîl olunan 9.660

Kassâm-ı sâbık Mustafa Efendi'den tahsîl olunan 1.260

Darbhâne kâtibi Ömer Efendi'den tahsîl olunan 4.920

Atâullah Efendi kethüdâsından tahsîl olunan 2.640

İsmail Efendi'den tahsîl olunan 8.700

Abdülkadir Efendi'den tahsîl olunan 15.600

Müderris Veli Efendi'den tahsîl olunan 10.320

Yekûn: zimem-i mezbûrdan hâsıl kitâb ve eşyâ-i mebî'a ve nukûd-ı mezkûre ve zimem-i mezbûreden hâsıl sağ akçe 53.100.

Cem'an Yekûn 571.986.

Müteveffâ-yı mezbûrun zimem-i nâsda olan meblağıdır ki vech-i âtî üzre ale'l-esâmî zikr olunur. Fit-târihi'l-mezbûr li's-seneti'l-merkûme.

Fazîletli Mâhir Efendi hazretleri zimmetinde olan meblağ 117.000

Damadzâde Efendi kethüdâsı zimmetinde olan meblağ 6.000

Köprüzâde Efendi hazretleri zimmetinde olan meblağ 9.600

Yekûn 132.600 sağ akçedir.

Müteveffâ-yı mezbûr Mahmud Efendi'nin bi-tariki'l-vedî'a vasî-i mûmâileyh Halil Efendi yediyle bey' olunup zikr olunan beş yüz on yedi kuruş hesâbından hâl-i hayâtında zimem olup el-yevm tahsîli mümkün olunmayıp bâkî kalan meblağıdır ki ber-vech-i âtî zikr olunur.

Vasî-i mezbûr Halil Efendi yediyle emâneten bey' olunan kitâbları bahâsından ber-mûceb-i temessük kapıcıbaşı Ahmed Ağa zimmetinde olan meblağ 15.000

Sultan Ahmed Han câmi'-i şerîfi imamı Hasan Efendi zimmetinde kezâlik kitâb bahâsından ber-mûceb-i temessük meblağ 3.000

Kezâlik Kaplanpaşazâde Salih Bey zimmetinde ber-mûceb-i temessük kitâb bahâsı meblağ 2.640

Sahhâf Veli Efendi zimmetinde kezâlik kitâb bahâsından bâ-temessük meblağ 10.800

Sahhâf Acem Abdullah Çelebi zimmetinde kezâlik kitâb bahâsından bâ-temessük meblağ 7.200

Katip Şerhî Çelebi zimmetinde kezâlik vech-i meşrûh üzre kitâb bahâsından bâ-temessük meblağ 3.000

Yekûn 41.640

Bi-tarîki'l-vedî'a vasî-i mezbûr müteveffâ-yı mezbûrun hâl-i hayâtında bey' edip kendi emriyle temessük eylediği zimemdir.

Cem'an Yekûn

Meblağ 571.986 eşyâ-i mebî'a ve nafaka-i mezkûredir sağ [akçe]

Meblağ 174.240 zimemi'l-mezbûrdur sağ [akçe]

Minhe'l-ihrâcât

Levâzım-ı techîz ve tekfîn ve iskât-ı salât ve bedel-i hacc-ı şerîf ve sâir vücûh-ı birre ber-mûceb-i vasiyyet-i müteveffâ-yı mezbûr bâ-hüccet-i şer'iyye meblağ: 89.400.

Mehr-i müeccel li'z-zevceti'l-mezbûre Büyük Hadice bâ-hüccet-i şer'iyye meblağ: 12.000

Mehr-i müeccel li'z-zevceti'l-mezbûre Küçük Hadice bâ-hüccet-i şer'iyye meblağ: 10.000

Deyn-i müsbet-i Mehmed Emin Efendi meblağ: 24.000

Deyn-i müsbet-i Debbağzâde Efendi: 16.932

Deyn-i müsbet-i Abdülkerim Efendi: 2.640

Deyn-i müsbet-i Bedeestanî Sahhâf Ahmed Efendi: 6.480

Deyn-i müsbet-i Esîrî Süleyman: 1.800

Deyn-i müsbet-i Yeniçeri Ali Efendi: 10.800.

Deyn-i müsbet-i İbrahim Ağa: 5.160

Deyn-i müsbet-i Halil Çelebi: 2.400

Düyûn-ı müteferrika-i müsbete: 1.340

Resm-i ağa-yı bostâniyân-ı hassa: 24.000

Ücret-i terekeci ve yazıcı efendi ve tevabi'ihi: 12.000

Kaydiye-i defter: 180

Resm-i âdî ve kassâmiye ve sâire: 12.000

Hammâliye ve dellâliye ve dükkâniye ve ta'âmiye: 9.000

Yekûn-ı ihrâcât meblağ: 240.132, sağdır

Sahha'l-bâkî li't-taksîm beyne'l-verese

Meblağ 331.854 mine'l-eşyâ ve'n-nafakati'l-mezkûre

Meblağ 174.240 mine'z-zimemi'l-mezbûre

Hissetü'z-zevceti'l-mezbûre
Meblağ 20.740 mine'l-eşyâ ve'n-nukûd
Meblağ 10.890 mine'z-zimem

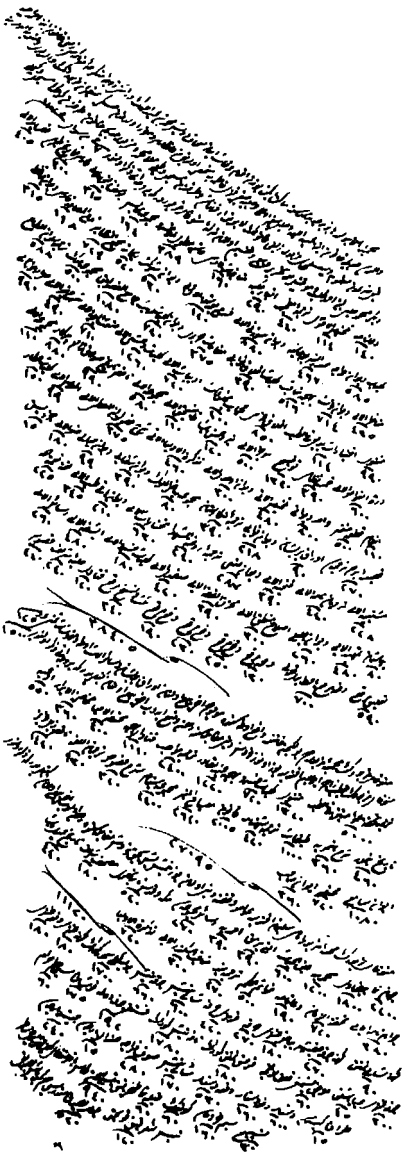
Hissetü'z-zevceti'l-mezbûre
Meblağ 20.740 mine'l-eşyâ ve'n-nukûd
Meblağ 10.890 mine'z-zimem

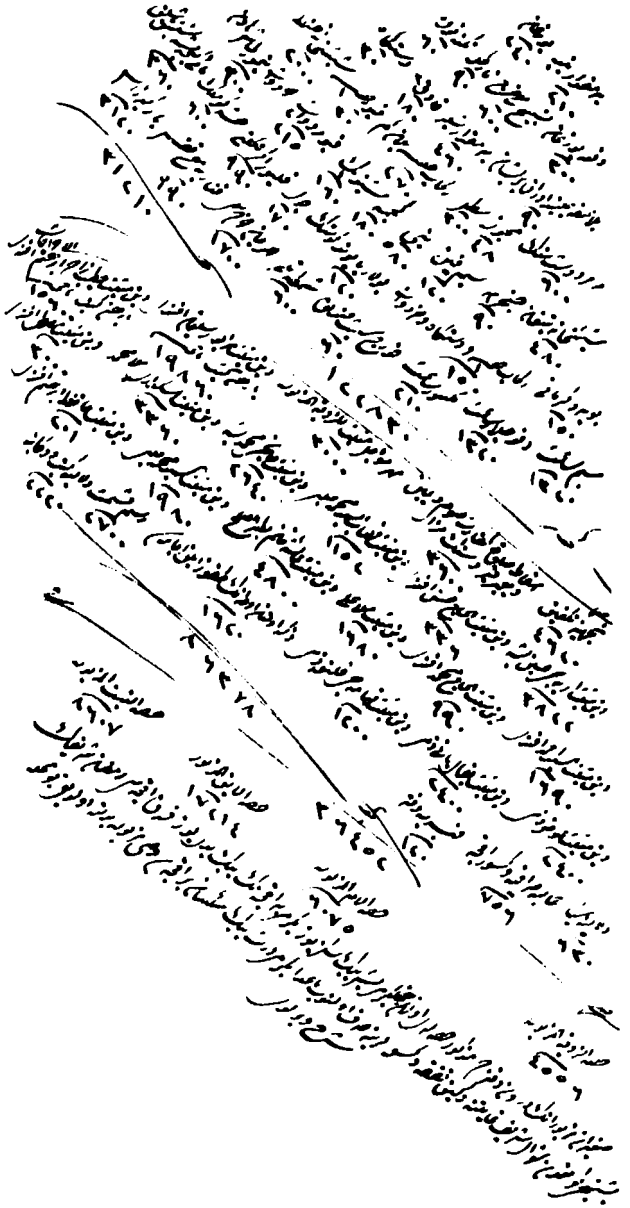
Hissetü'l-ibni'l-mezbûr
Meblağ 193.582 mine'l-eşyâ ve'n-nafaka
Meblağ 101.640 mine'z-zimem

Hissetü'l-binti'l-mezbûre
Meblağ 96.791 mine'l-eşyâ ve'n-nafaka
Meblağ 50.820 mine'z-zimem

İstanbul Mahkemesi (TSA) 270, s. 125[a-b]

BELGE: XXVII

BELGE: XXVII

Mahmiye-i İslâmbol'da Bayezid-i Cedîd mahallesinde sâkin iken bundan akdem vefât eden sahhâf Derviş Mehmed b. Abdullah'ın verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Zeliha Hâtun bt. Ahmed ile vâlidesi Hatice bt. Abdullah'a ve sulbî sağîr oğlu ve sulbiye sağîre kızı Fâtıma'ya münhasıra olduğu şer'an zâhir ve mukarrer oldukdan sonra sağîrân-ı mezbûrânın vâlideleri ve tesviye-i emirlerine kıbel-i şer'den mansûbe vasîleri mezbûre Zeliha Hâtun'un li-ebeveyn er karındaşı ve tarafından müseccel vekîli Molla Mehmed ve mezbûre Hatice Hâtun tarafından kezâlik müseccel vekîli diğer Mehmed Çelebi b. Ahmed taleb ve ma'rifetleriyle tahrîr ve bey' ve taksîm olunan tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdur ki ber-vech-i âtî zikr olunur. Fî 7 min Şevvâl sene 1175.

Du'ânâme	140
Telhîsü'l-akvâl	114
Tercüme-i Mu'ceme	440
Ahbâr-ı Mekkiyye	290
Menâkıbât-ı Fârisi	160
Hâşiye-i Mutavvel li-Molla Hüsrev	389
Mecmu'a-i Mecâlis	164
Yusuf Züleyha, alayı	315
Fârisi *Tevârih-i Taberi*	300
Kasâyid, alayı	405
Külliyât-ı Divan-ı Hâce	585
Sadrü'ş-şerî'a, Hâşiye	467
Divan-ı Suzeni, alayı	880
Ferec Ba'de Şidde, alayı, Arabi	120
Divan-ı Şevket	530
Reyhâne	520
Mecma'ü'n-nezâ'ir	729
Tacü'l-masâdır, Fârisi	168
Divan-ı Hâfız	315
Menâzır, alayı	435
Divan-ı İzzet	714

Behcetü Menâkıb	516
Külliyât-ı Ahlâk-ı Nevâyî	390
Makâmât-ı Harîrî	375
Divan-ı Külliyât-ı Sâ'ib	780
Cami'ü'l-Fusuleyn	1.080
Mecmu'a-i Sakk	500
Tercüme-i Silvânü'l-mutâ'	588
Mesnevi	990
İhtiyarâtu Bedî'i Fi't-tıbb	114
Ahlâk-ı Azmî	850
Acayib-i Mahlukât	200
Edebiyat, alayı	720
Külliyat-ı Vahşî, alayı	1.260
Sıfat-ı İlahiyye, alayı	710
Şerh-i Pend, alayı	490
Hallü'r-rumûz, alayı	990
Dürretü'l-Ğavvâs, alayı	600
Hamse-i Nizâmi	390
Tavzîh	1.320
Mûcez, alayı	500
(?) *Hasan Paşa*	120
Kadıcık, alayı	110
Mecmu'a, alayı	580
Nâkıs *Târih-i Solakzâde*	990
Pergâr	880
Mecmu'a, alayı	110
En'am	110
Kıt'a (?).	500
Vâhid Divânı	800
Telhîs, alayı	480

Divân-ı Evhadî, alayı	300
Tezkiretü'l-Evliyâ, alayı	460
Şerh-i Fusul (?) alayı	375
Atlas, alayı	99
Külliyât-ı Attâr	150
Kasîde-i Bürde Tercümesi	270
Evrâk-ı Perişan	90
Divân-ı Nevayî	218
Tercüme-i Nigâristân	390
Mecmu'a-i Riyâzü'l-mülûk	80
Divân-ı Şifâyî	390
Divan-ı Hayâli	99
Dav', alayı	180
Cüz'-i Yâsin	15
Merzübannâme, alayı	440
Fethiye, alayı	390
Divan-ı Sun'î	287
Tercüme-i Ravzatü'ş-şüheda	240
Muhtarât, alayı	630
Divan-ı Bâki	210
Tıbb, alayı	345
Lugat-ı Nimetullah	225
Baharistan	80
Temhid, alayı	480
Divan-ı Celîlî	260
Islâh-ı Mantık, alayı	300
Mahzenü'l-Fıkıh, alayı	390
Safedî, alayı	420
Külliyât-ı Hüsrev, alayı	180
Abuşka, alayı	480

Resâil, alayı	260
Ta'lik Murakka'	590
Def'a Murakka' bâ-hatt-ı Yedikuleli	700
Def'a Murakka'	130
Def'a Murakka'	250
Def'a Murakka'	230
Def'a Murakka'	190
Sûlûs ve Nesih Murakka'	340
Fetâvâ	120
Hilye-i Şerif	240
Fûsûs (?)	440
	38.405

Mûteveffâ-yı mezbûrun mahmiye-i mezbûrede Yolgeçen Hanı'nda vaki' odasında mevcûd [olup] âhara bey' olunan evrâk-ı perişan ve sâir âlât-ı oda ve mefrûşât semeni 125 kuruş

Mûteveffâ-yı mezbûrun Hatipzâde İbrahim Efendi'ye 130 kuruş deyni mukâbelesinde rehin vaz' edip âhara bey' olunan kütübleridir ki ber-vech-i âtî zikr olunur. 15.000 [akçe]

Tercûme-i Tuhfetü'l-mü'minîn Fi't-tıbb	5.000
Mesnevi	1.320
Külliyât-ı Hüsrev	720
Behcet-i Abdülkadir	1.220
Tercûme-i Mevâhib	2.400
Fetâvâ-yı Behcet	1.010
Muhtasarü'l-İhyâ	400
Muhâdaratü'l-Ebrâr	360
Ed'iyye	550
Târih-i Timur	460
Şerh-i Hemziye	360

Tabakât	1.000
Tercüme-i Şehnâme	420
Kânun	2.005
Misbâhu'l-Münîr	2.620
Mecmu'a-i (?)	2.400
Şerh-i Fûsûs	320
Tercümânü'l-Lüga	930
Nakış *Zeyl-i Aziz*	1.440
Divan-ı Sami'î	1.080
Muhtasar	720
Divan-ı Sâhib	360
Yekûn	27.095

Müteveffâ-yı mezbûrun mahalle-i mezbûr imamı Süleyman Efendi'de Gavvâs vakfına deyni olan yüz yetmiş beş buçuk kuruş mukabelesinde rehin olup âhara bey' olunan kütübleridir ki zikr olunur.

Cihannümâ	2.200
Beyzavi	1.800
Muhammediye	1.200
Aynü'l-hayât	600
Altıparmak	390
Ahmediye	390
Resâil Mecmu'ası	270
Mekke ve Kudüs Târihleri	520
Mushaf-ı Şerîf	180
Târih-i Abdi Paşa	440
Cevâhirnâme, alayı	380
Tuhfetü'z-zamân	720
Du'ânâme	190
Havâtimü'l-Hikem	500

Tercüme-i Pend	270
Menâkıb-ı İskender, alayı	300
Tezkiretü'l-Evliyâ	720
Yekûn	**11.120**
Köhne Şamî mintan	90
Köhne çuka çakşır	270
Beyaz entari	180
Hırka	270
Kırmızı hırka	420
Şali biniş	600
Çuka biniş	660
Yivlikli/Yolluklu Samur kürk	1.700
Köhne entari	180
Defa, entari	180
Çuka entari	300
Aba başlık	45
Ocak paşmağı, kılıf-ı bohça	60
Karsak mintan kürk	180
Nâfe biniş kürk	1.780
Fıstıki çuka dolama	192
Kuşak	175
Seccade, İhram	60
Tarak kesesi	15
Destar	600
Def'a, destar	160
Def'a, destar	530
Şali biniş	170
Sof ferâce	280
Sandal parçası	15
Çit parçası	240

Tesbih	30
Sîm hurdesi	160
Gömlek	60
Kıblenümâ	60
Tencere, kapak, tepsi, sahan, tas, bakır mangal, leğen, kahve ibriği, satır	940
Tepsi, lenger, kapak, kolçak	120
Beledi yasdık, minder, seccade, kebe, baş yasdığı	520
Bir mikdâr penbe	210
Yorgan	240
Def'a, yorgan	300
Tesbih ma'a hurc	600
Nargile	90
Tekne kova	60
Palaska cilbend evrâk-ı perişan	90
Bir mikdâr şa'îr	460
Kavuk 3	180
Destgâh	30
Mermer ve dest-i seng	600
Mûcevveze	48
Satır	300
Rikâb, çift, palan, gem	270
Kubur, çift	30
Şişhâne filinta	2.000
Şişhâne yatağan	480
Hançeriye? 1	90
Sîm kın	120
Tepsi	580
Geçme?	180
.....	160

Kubur devat	215
Hırdavat-ı timur, taş, havan	300
Büber değirmeni	150
Rikâb, çift ve destgâh ve hırdavât	150
Yular, pâybend, köstek	120
Çul	170
Kalbur, eğer, teğelti	990
..... gömlek	600
Mâî keçe şehnişîn başlık	360
Sîm sâ'at	1.320
Def'a çalar sâ'at	1.320
Meksûr sâ'at	210
Hurc sepet sandık	60
.....	600
Mercan hurdesi	1.700
Kanarya ma'a kafes	990
Bârgir re's	3.120
Yekûn	**31.210**
YEKÛN	**122.830**
Minhe'l-ihrâcât	
Techîz tekfîn	4.620
İskât-ı salât keffâret-i savm ve yemîn ta'mîr-i kabir ve seng-i mezar	3.600
Mehr-i mü'eccel-i mûsbet li'z-zevceti'l-mezbûre	3.000
Deyn-i mûsbet-i mezbûr Süleyman Efendi bâ-rehn-i kütûb bâ-hüccet	1.860
Deyn-i mûsbet-i Hatipzâde İbrahim Efendi bâ-rehn-i kütûb bâ-hüccet	15.600
Deyn-i mûsbet-i Arpacı Hüseyin Beşe	3.822
Deyn-i mûsbet-i el-Hac Hasan Efendi	336
Deyn-i mûsbet-i Kasap es-Seyyid Mehmed Çelebi	1.152
Deyn-i mûsbet-i Hancı Mehmed Beşe	2.640
Deyn-i mûsbet-i Üsküdarî Molla Mehmed	3.360

Deyn-i mûsbet-i Mustafa Efendi	3.000
Deyn-i mûsbet-i es-Seyyid Ahmed Efendi	1.690
Deyn-i mûsbet-i el-Hac Mehmed Efendi	990
Deyn-i mûsbet-i Molla Ali	1.680
Deyn-i mûsbet-i Ayşe Hanım bi tar[îk]i's-sulh	4.800
Deyn-i mûsbet-i es-Seyyid Mehmed Çelebi	1.980
Deyn-i mûsbet-i Hâfız İbrahim Efendi	201
Deyn-i mûsbet-i İvaz zimmî	2.400
Deyn-i mûsbet-i Bakkal Yani zimmî	2.400
Deyn-i mûsbet-i Kapamacı Felanor zîmmî	1.200
Zikr olunan odanın dokuz aylık icâresi	1.620
Resm-i kısmet	2.700
Dellâliye-i kütûb ve dükkâniye	2.220
Dellâliye-i eşyâ	630
Hammâliye sarrâfiye ve kûsûr-ı akçe	756
Kaydiye-i defter	120
Yekûn	**86.378**
Sahha'l-bâkî	**36.452**
Hissetü'z-zevceti'l-mezbûre	4.556
Hissetü'l-ümmi'l-mezbûre	6.075
Hissetü'l-ibni'l-mezbûr	17.214
Hissetü'l-binti'l-mezbûre	8.607

Sağîrân-ı mezbûrânın derûn-ı defterde mezkûr hisseleri olan cem'an yirmi beş bin sekiz yüz yirmi bir akçenin bin yedi yüz kırk akçesi Ramazân-ı şerîfin beşinci gününden Şevvâl-i şerîf gâyetine değin nafaka ve kisvelerine sarf olunup mâ'adâ yirmi dört bin seksen bir akçesi vasî-yi mezbûre yedinde olduğu bu mahalle şerh verildi.

SŞ. Kısmet-i Askeriye 224, s. 47[a-b]

Türkiye'de kültür ve edebiyat tarihi alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Prof. Dr. İsmail E. Erünsal, çok uzun yıllar üzerinde çalıştığı bu eserinde, orijinal ve el değmemiş sayısız arşiv malzemesi kullanmıştır. 1604-1909 tarihleri arasında, başta İstanbul olmak üzere Bursa ve Edirne'ye ait 3000 civarında mahkeme defterinin taranmasıyla elde edilen 200'e yakın sahaf terekesi yanında birçok arşiv vesikası da kullanılarak Osmanlı dönemindeki sahaflık ve kitap ticareti aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı sahaflığının XVI. yüzyıldan itibaren yaklaşık dört asırlık tarihini inceleyen bu eser, sahaflığın Ortaçağ İslâm dünyasındaki yerini ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşadığı gelişme sürecini derinlemesine inceleyen ilk monografik çalışmadır. Müstakil bir meslek grubu olarak sahaflığı ilk defa ele alan bu çalışma, bünyesinde bir meslek grubu için yapılan ilk indeks denemesini de barındırmaktadır.

Osmanlı kültür hayatında sahafların yeri, sahafların kitap temin etme süreçleri, zengin bir esnaf kolu olarak sahafların ekonomik durumları, sahafların müşterileri, kitap fiyatları, kitap müzayedeleri, kitap kültürünün oluşmasında ve yaygınlaşmasında sahafların yanı sıra hattat, müstensih ve mücellidlerin rolleri, yabancılara kitap satışı gibi konuları ele alan bu kitap, Osmanlı'nın 400 yıllık karanlık kitap tarihine ışık tutmuş, kültür tarihimizin çok önemli bir eksikliğini ortadan kaldırmıştır.

Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar, kitap üretimi, kitap piyasası, kitap ticareti, ne tür kitaplar okunduğu, okuma kültürü, sahaflık mesleğini icra edenlerin ticari ve sosyal hayatları ile Osmanlı entelektüel tarihi hakkındaki sınırlı bilgilerimizi zenginleştirmiş, İslâm dünyası ve özellikle Osmanlı kültür tarihi alanında bugüne kadar bilinen birçok hükmün de değişmesini sağlamıştır. Osmanlıların okuma alışkanlıkları olmadığı, sahafların câhil ve kitaptan anlamayan kimseler oldukları ya da matbaaya karşı hattatların ciddi direniş gösterdikleri gibi peşin hükümlerin temelsiz olduğunu ortaya koymuştur.